

Лексикографията в началото на XXI в.

Доклади от Седмата международна конференция
по лексикография и лексикология
(София, 15 – 16 октомври 2015 г.)

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE
“PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN”

**Lexicography
at the Beginning of 21st Century**

Proceedings of the Seventh International Conference
on Lexicography and Lexicology
(Sofia, October 15th – 16th, 2015)

Edited by
Diana Blagoeva, Siya Kolkovska

Sofia • 2016

Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Лексикографията в началото на ХХІ в.

Доклади от Седмата международна конференция
по лексикография и лексикология
(София, 15 – 16 октомври 2015 г.)

Съставители
Диана Благоева, Сия Колковска

София • 2016

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Сборникът включва доклади, изнесени по време на Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, Институт за български език, 2015). В светлината на съвременните тенденции и подходи в лингвистиката се разглежда широк кръг проблеми, свързани с лексикографията, лексикологията, фразеологията, терминологията, лингвокултурологията и други научни области.

Редакционна колегия:

проф. д-р Диана Благоева (отговорен редактор)

проф. д.ф.н. Стефана Калдиева-Захариева

проф. д-р Светла Коева

проф. д-р Сия Колковска

гл. ас. д-р Атанаска Атанасова

гл. ас. д-р Надежда Костова

Рецензенти:

проф. д-р Йовка Тишева

доц. д-р Мария Китанова

Отговорност за съдържанието на статиите носят техните автори.

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН, 2016

© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2016

© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016

ISBN 978-954-322-875-1

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	12
Пленарни доклади	15
<i>Емилия Пернишка</i> . Развитие и облик на българската лексикология през последните 70 години (крагък обзор)	17
<i>Лилия Крумова-Цветкова</i> . За диахронията в синхронното описание на съвременната българска лексика (въз основа на „Българска лексикология“, 2013 г.)	30
<i>Маргарита Чернышева</i> . Опыт работы со славянскими переводами с греческого языка в <i>Словаре русского языка XI – XVII вв.</i>	38
<i>Мария Чоролеева</i> . Българската лексикография и класификацията на речниците ...	49
<i>Василка Радева</i> . Тълковният речник – традиция и развойни тенденции в лексикографията.....	55
<i>Мария Попова</i> . За някои видове терминографски параметри	70
Лексикография	79
<i>Vít Michalec</i> . K problematice autonomnosti hesel v připravovaném <i>Akademickém slovníku současné češtiny</i>	81
<i>Цветанка Аврамова</i> . Деминутивите като речникови единици.....	89
<i>Николай Паскалев</i> . Умалителните глаголи и представянето им в <i>Речника на българския език</i>	98
<i>Милен Томов</i> . Функционални и структурни особености на правописния речник ..	103
<i>Мария Кошкова</i> . Маскулинизацията на съществителни имена като лексикографски проблем.....	110
<i>Ана Миленковић</i> . О лексикографском опису глагола којима се означавају осећања у савременом српском језику	119
<i>Вања Миљковић</i> . Дистрибутивност и глаголска префиксација у теорији и српској и хрватској лексикографској пракси	129
<i>Неља Иванова</i> . Полипрефиксалните глаголи в узуса и словообразователните речници в българския и руския език	142
<i>Grzegorz Szpila</i> . Anglicisms in recent Sorbian dictionaries.....	151
<i>Daniela Majchrákáva</i> . Lexicographical treatment of Slovak adjective-noun collocations	159
<i>Мая Влахова-Ангелова</i> . Собствените имена в лингвистичните речници – тенденции в съвременната лексикографска практика	167

<i>Надежда Делева</i> . О проекте создания серии учебных русско-болгарских словарей лексических аналогов.....	178
<i>Лариса Шестакова</i> . Словари поэтического языка в русской авторской лексикографии	185
<i>Вероника Катермина</i> . Лингвокультурный потенциал лексикографии как науки....	192
<i>Ольга Черемська</i> . Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20 – 30 рр. ХХ ст.)	199
<i>Валерий Будейко</i> . Азбучные тропы в грамматологическом словаре русского литературного языка XIX – XXI вв.	210
<i>Марияна Витанова</i> . Диалектната лексика и речниците	219
<i>Флер Гилемшин</i> . Тематический словарь ориентализмов в русских и болгарских переводах арабских сказок <i>Тысяча и одна ночь</i>	226
Лексикология	231
<i>Пальмира Легурска</i> . Полисемия и лингвистичен анализ	233
<i>Ангел Г. Ангелов</i> . Лексикалният компонент в социолингвистичната компетентност: народна етимология и народна дезамбигуация	241
<i>Максим Стаменов</i> . За женския език – универсалии и културна специфика	254
<i>Цветелина Георгиева</i> . За т.нар. „семантични особености“ при роднинските названия	267
<i>Атанаска Атанасова</i> . Типове антоними при производните префигирани глаголи	275
<i>Dariya Pavlešen</i> . Kreiranje novih priča kroz mitologizaciju životinja u djelima O. Ivanesa	283
<i>Руси Русев</i> . Лексикална структура на лирическият текст и поетическата енергия на художественото слово	289
Фразеология и фразеогрфия	299
<i>Анастасия Петрова</i> . Фразеологичната семантика и културно-дискурсивното пространство – възможности на корпусното изследване	301
<i>Стефана Калдиева-Захариева</i> . За скритото и неприкритото от мрака на човешката същност	313
<i>Стефка Георгиева</i> . Националните образи в огледалото на езиковите образи	333
<i>Йовка Дапчева</i> . Фразеологичните символи като принадлежност към езика и духовната култура	342
<i>Мария Жерева</i> . Символи и мними символи в семантиката на фразеологизмите ...	350
<i>Емилия Недкова</i> . Някои образни и семантични паралели между български и сръбски фразеологизми с компоненти фитоними за характеризиране на човешки качества	356
<i>Ana Dugandžić</i> . Somatski frazemi s komponentom <i>oko/oko</i> u hrvatskom i ukrajinskom jeziku	363
<i>Галина Молхова</i> . Соматични фразеологизми, представящи концептуалното поле на емоциите в българския и английския език	371
<i>Жана Кръстева</i> . Устойчиви сравнения с интензифициращ характер в българския и френския език	379

<i>Радостина Захариева.</i> Хитростта, лъжата и измамата в огледалото на идиоматиката	389
<i>Валентина Венкова.</i> Имена на птици в пословици, поговорки и фразеологизми ..	405
<i>Наталія Венжиневич.</i> Відтворення особливостей менталітету українців у фразеології української мови	412
<i>Светлана Шулежкова.</i> Тексты апракосных евангелий X – XI вв. как источники для фразеологического словаря общелитературного языка славян Средневековья	418
<i>Луиза Байрамова.</i> „Здоровье“ – „болезнь“: полилингвальный фразеологический аксиологический словарь русского, болгарского, французского языков	426
<i>Joanna Szerszunowicz.</i> Recent phraseological borrowings in monolingual lexicographic description	435
<i>Anita Hrnjak.</i> Rodna informacija u frazeološkom rječniku (na primjeru hrvatskog i ruskog jezika)	442
<i>Михаела Кузмова.</i> Към въпроса за стилистичните особености на фразеологизмите в българския език и тяхното фразеографско представяне	451
Неология и неография	459
<i>Ирина Платонова.</i> За процесите на адаптация и интеграция на новите англицизми (и интернационализми с английски произход) в българския език	461
<i>Бойка Недева.</i> Морфологична адаптация на съществителните, възприети от английски, във финансово-икономическата португалска и българска лексика...	469
<i>Диана Благоева, Сия Колковска.</i> За една словообразователна иновация в българския език (в славянски контекст)	484
<i>Ванина Сумрова.</i> Неофеминативите в българския език – фактори за появата им ..	491
<i>Валерий Мокленко.</i> Русские <i>лихие девяностые</i> в лексикографическом зеркале	498
<i>Валентина Бонджолова.</i> Оказионализмите и тяхното лексикографско отразяване	516
<i>Joanna Satola-Staškowiak.</i> Współczesna polsko-bułgarska i bułgarsko-polska leksykografia (na podstawie prac nad <i>Słownikiem polsko-bułgarskich neologizmów</i>)	523
<i>Надежда Костова.</i> Лексикографско представяне на глаголните неологизми.....	531
<i>Божана Нишева.</i> Речниците на неологизмите и съпоставителното описание на съвременната лексикална динамика (върху български и чешки езиков материал)	538
<i>Димитър Колев.</i> Лексикографско отразяване на новата лексика от областта на спорта в българския и чешкия език	547
Терминология и терминография	551
<i>Владимир Паринов.</i> Историческая обусловленность прагматики медицинских терминов	553
<i>Ольга Дьолог.</i> Особливості використання слів англійського походження в сучасній українській економічній термінології	557

<i>Валентина Георгиева.</i> За особеностите на специализирания английски език на НАТО (през погледа на българските миротворци)	569
<i>Кристияна Симеонова.</i> За някои случаи на синонимия в съвременната българска политическа терминология	581
<i>Екатерина Петкова.</i> Представяне на вътрешносистемните отношения в терминологията в различни видове електронни терминологични ресурси	591
<i>Маркс Попов, Катя Исса.</i> Автономна терминологична система. Формиране на словника на терминосистемата	599
Историческа лексикология и историческа лексикография	609
<i>Марияна Цибранска-Костова.</i> Лексикални проучвания върху славянските текстове на светското право: залози и заложни отношения	611
<i>Елка Мирчева.</i> Свое и чуждо в изграждането на литургическата терминология в старобългарския книжовен език	619
<i>Яна Пенькова.</i> Семантика неопределенных местоимений на <i>нибудь</i> в руском языке XV – XVII вв. и проблема их лексикографического описания	626
<i>Елена Генералова.</i> <i>Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.</i> : история создания, практика составления, перспективы развития	633
<i>Татяна Илиева.</i> Хетеросемията в старобългарския и съвременния български език – проблеми на лексикографското описание	640
<i>Александр Шапошников.</i> <i>Этимологический словарь скифского языка</i>	648
<i>Христина Дейкова.</i> Към българската диалектна етимология (Из практиката в „Българския етимологичен речник“)	656
Съпоставително езикознание	663
<i>Емилия Македонска.</i> <i>Nomina actoris</i> със суфикс -ař/-ař и -ar (-яp) в чешки и български език	665
<i>Силвия Михайлеску.</i> Съгласуването на глаголните времена в сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за време в румънския език в съпоставка с българския език	670
Компютърна лингвистика. Корпусна лингвистика	679
<i>Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева, Светла Коева.</i> Автоматично разпознаване на неологизми в българския език	681
<i>Мария Тодорова, Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева.</i> Лингвистично описание и компютърна обработка на съставни именувани същности в българския език	689
<i>Petya Osenova.</i> Modeling valence frames in Bulgarian: corpus vs. Grammar approach	697

Лингвокултурология. Социоллингвистика	705
<i>Румяна Петрова.</i> По въпроса за отраслите и разделите в лингвокултурологията .	707
<i>Фанира Самигулина.</i> Специфика динамики семантики лексики со значением эмоции в русской лингвокултуре	717
<i>Вера Гливинская.</i> Мир славянского зарубежья	726
<i>Виктория Сухенко.</i> Мова і суспільство: взаємодія і розвиток	734
Диалектология	743
<i>Илияна Гаравалова.</i> За някои семантични паралели при съществителните с основно значение ‘овчар’ и техните производни в славянските езици	745
<i>Георги Митринов.</i> Из лексиката на говора на с. Савяк, Сярско	762

ПРЕДГОВОР

Сборникът съдържа материалите от Международната конференция по лексикография и лексикология, проведена на 15 и 16 октомври 2015 г. в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към БАН. Конференцията беше организирана за седми пореден път от Института за български език, Секцията за българска лексикология и лексикография към този институт и Българското лексикографско дружество, като премина под надслова „Лексикографията в началото на XXI век“.

Включени са 82 доклада на учени от 32 научни средища в 8 страни: **България** – с представители от 11 научни центъра, сред които са: Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към БАН, Софийският университет „Св. Климент Охридски“, Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“, Пловдивският университет „Паисий Хилендарски“, Русенският университет „Ангел Кънчев“, Югозападният университет „Неофит Рилски“ в Благоевград, Университетът „Проф. д-р Асен Златаров“ в Бургас, Военната академия „Г. С. Раковски“, Университетът по архитектура, строителство и геодезия, Техническият университет в София, Кирило-Методиевският научен център към БАН; **Руската федерация** – с представители от 10 научни центъра, сред които са: Институтът за руски език „В. В. Виноградов“ в Москва, Московският държавен университет „М. В. Ломоносов“, Санкт-Петербургският държавен университет, Академията на науките на Република Татарстан (Казан), Казанският (Приволжкия) федерален университет, Воронежкият държавен медицински университет, Кубанският държавен университет в Краснодар, Южният федерален университет в Ростов на Дон, Магнитогорският държавен технически университет „Г. И. Носов“ и Челябинският държавен университет; **Украйна** – с представители от Ужгородския национален университет и Харковския национален икономически университет „С. Кузнец“; **Полша** – с представители от Института по славистика към Полската академия на науките (Варшава), Ягелонския университет в Краков и Университета в Бялисток; **Чехия** – с представители от Славистичния институт и Института за чешки език към Чешката академия на науките (Прага); **Словакия** – с представители от Лингвистичния институт „Л. Щур“ и Славистичния институт „Я. Станислав“ към Словашката академия на науките (Братислава); **Сърбия** – с представители от Института за сръбски език към Сръбската академия на науките (Белград), и **Хърватия** – с представители от Университета в Загреб.

В докладите се засяга широк спектър от проблеми на лексикографията, лексикологията, историческата лексикология, фразеологията, терминологията, лингвокултурологията и др.

Шестте пленарни доклада, изнесени по време на конференцията, са концентрирани около две основни теми: теория и практика на българската и славянската лексикография и традиции и перспективи на българската лексикология. В доклада на **Емилия Пернишка** се разглежда проблематиката и методологическата насоченост на трудовете на три поколения български лексиколози от средата на миналия век насам. Очертава се пътят от културно-историческия и системно-структурния подход, характерни за по-ранните проучвания върху българската лексика и фразеология, до предимно когнитивната и културоложката насоченост на най-новите изследвания. В доклада на **Лилия Крумова-Цветкова** се представя приложеният в новата академична лексикология на българския език комплексен подход на изследване, при който синхронният анализ на лексиката се допълва от историческо описание. Изложението на **Маргарита Чернишова** запознава с опита на лексикографите от Института за руски език „В. В. Виноградов“ от работата им със славянските преводи от гръцки при съставянето на „Речник на руския език от XI – XVII в.“. В доклада на **Мария Чоролеева** се обосновава подялба на българските лексикографски трудове въз основа на два признака: начин за представяне на лексикографската информация и степен на комплексност на лексикографското описание. **Василка Радева** коментира най-новите постижения на българската тълковна лексикография с оглед на приложените различни подходи към интерпретацията на лексикалните единици. **Мария Попова** представя детайлен списък и различни класификации на лексикографските параметри на терминологичните речници.

В голяма част от докладите, изнесени по време на секционните заседания на конференцията, се разглеждат общи или частни въпроси, свързани с функционалните и структурните особености на различни типове речници: тълковни (Вит Михалец), правописни (Милен Томов), неологични (Валерий Мокиенко, Валентина Бонджолова, Йоанна Сатола-Сташковяк), етимологични (Александър Шапошников, Христина Дейкова), исторически (Елена Генералова, Татяна Илиева), двуезични (Надежда Делева, Олга Черемска), лингвокултурологични (Вероника Катермина), речници на език на автор (Лариса Шестакова), тематични (Флер Гилемшин), граматологични (Валерий Будейко) и др. Обсъждат се аспекти от лексикографското представяне на различни езикови единици и явления: деминутиви (Цветанка Аврамова, Николай Паскалев), неопределителни местоимения (Яна Пенькова), някои типове глаголи (Ана Миленкович, Ваня Милкович, Неля Иванова), англицизми (Гжегож Шпила), собствени имена (Мая Влахова-Ангелова), диалектна лексика (Марияна Витанова), фразеологични единици (Луиза Байрамова, Михаела Кузмова, Йоанна Шершунович, Светлана Шулежкова, Анита Хрняк), неологизми (Надежда Костова, Димитър Колев), колокации (Даниела Майхракова)

и др. Предложен е съвременен поглед към полисемията и синонимията (Палмира Легурска, Атанаска Атанасова), семантиката на роднинските названия (Цветелина Георгиева), народната етимология и народната дезамбигуация (Ангел Г. Ангелов), дамския жаргон (Максим Стаменов), маскулинизацията на съществителните имена (Мария Кошкова), лексикалната структура на лирическия текст (Руси Русев). Обсъждат се въпроси, свързани с актуалната тема за неологизацията в лексиката на славянски и неславянски езици (Бойка Недева, Диана Благоева и Сия Колковска, Ванина Сумрова, Божана Нишева, Ирина Платонова), с авторското словотворчество (Дария Павлешен). Засягат се важни проблеми на терминологията (Валентина Георгиева, Кристияна Симеонова, Владимир Паринов, Олга Дьолог). Силно застъпена е фразеоложката тематика. На различни структурни, семантични и лингвокултурни особености на фразеологичните единици (в едноезиков или съпоставителен план) са посветени докладите на Анастасия Петрова, Стефана Калдиева-Захариева, Стефка Георгиева, Наталия Венжинович, Мария Жерева, Йовка Дапчева, Ана Дуганджич, Емилия Недкова, Радостина Захариева, Жана Кръстева, Галина Молхова и др. Марияна Цибранска-Костова и Елка Мирчева анализират важни явления и нови факти от областта на историческата лексикология. Представени са и съвременни подходи за създаване на граматично- или корпуснобазирани валентни речници (Петя Осенова), за лингвистично описание и компютърна обработка на съставни наименования (Ивелина Стоянова, Мария Тодорова, Светлозара Лесева), за автоматично разпознаване и извличане на нелогизми (Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева, Светла Коева), за изграждане на електронни терминологични ресурси (Екатерина Петкова) и автономни терминологични системи (Марк Попов и Катя Исса). Определени проблеми, свързани с лингвокултурологията, социолингвистиката, съпоставителното езикознание или диалектологията са разгледани в докладите на Румяна Петрова, Фанира Самигулина, Виктория Сухенко, Силвия Михайлеску, Емилия Македонска, Илияна Гаравалова, Георги Митринов, а с преподаването на български език като чужд – на Вера Гливинска.

Изследванията, включени в сборника, представят широтата на актуалните търсения на учените от различни славянски страни не само в лексикографията и лексикологията, но и в други области на съвременното езикознание.

От съставителите

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

Емилия Пернишка
Институт за български език – БАН, София

РАЗВИТИЕ И ОБЛИК НА БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОЛОГИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 70 ГОДИНИ (КРАТЪК ОБЗОР)¹

Abstract: Bulgarian lexicology has developed since the middle of the 20th century. During the 19th century some issues were discussed and agreed upon related to the lexical norm. In the 50s of the 20th century the first research centers were established and the specialized scientists were formed. The first two generations of lexicologists studied the main lexical and semantic phenomena, the source of the Bulgarian lexis, the language systems, the language of writers and phraseology. In the 21st century the attention of the third generation of lexicologists was focused on describing concepts as well as national and socio-cultural specificities, reflected in the lexis; studying neologisms and terminology, developing general scientific works.

Keywords: lexicology, three generations researchers in 19th and 20th centuries

Интересът на традиционното българско езиковедие, което е сравнително по-младо от това в други европейски страни, е бил главно към граматични и фонетични въпроси, както и към устройството и правилата на книжовния език. Изследване на българската лексика в различни аспекти започва активно и целенасочено около средата на ХХ век. Но въпреки известно закъснение, за около 70 г. лексикологията, заедно с българската лексикография, постигна значителни успехи. Трудно и отговорно е да се хвърли поглед върху нейната история през този доста дълъг период дори само с оглед на проблематиката, още повече – да се отбележат по-изчерпателно значими произведения и дейци. Неизбежна е и известна субективност.

Развитието и обликът на българската лингвистика и по-конкретно – на лексикологията, подобно на всеки духовен процес, са в зависимост от три фактора: 1) обществено-политически условия, 2) състояние и развитие на общата и частната наука в духа, идеите и влиянията на определена епоха и 3) субективен фактор – нейните дейци.

I. Възраждане – в търсене на книжовни норми

Съзнателният и съзидателен интерес към изразните средства на съвременния български книжовен език – както фонетични особености и граматични форми, така и лексеми (словен фонд) – се проявява още със създаването на първите книги и вестници през възрожденската епоха, предимно през втората половина на ХІХ в. Този период в развитието на българския език, респективно

¹ Статията е отпечатана в по-разгърнат вариант в сп. *Български език*, 2015, № 2, с. 7 – 22.

– на неговата лексика, се определя като национален, за разлика от предходния (донационален) (Крумова-Цветкова 2013: 37, 38). За езиковите проблеми в донационалния период – от Средновековието до първите десетилетия на XIX в., накратко говори в книгата си Хр. Първев (Първев 1987: 7 – 79).

Общият възрожденски дух през втората половина на XIX в., стремежът към национално самоосъзнаване и културно развитие намират една от главните си прояви в дейност за създаване на книжнина и единен за формиращата се нация книжовен език, който се оценява като основно национално богатство и средство за развитие на българска книжовност и национална култура.

През цялото това време обаче не може да се говори за научни изследвания по лексикология. Въпросите около книжовната лексика се поставят в прагматичен план – уточняване на нейния състав, което може да се определи като *лексикално строителство*. Нещо повече – те влизат в общото понятие „граматика“, в което се включват всички явления, свързани със структурата и устройството на езика. Й. Груев в предговора към своята „Основа за българска граматика“ (първо издание 1858 г.) определя граматиката като „сборник на правилата за един език“, а те се отнасят до всичките му структурни компоненти. „Грамматиките на българския език са сред най-важните учебници, тъй като те проправят пътя към опознаването и обработката на новосъздаващата се българска книжовна реч“, отбелязва и Б. Вълчев (Вълчев 2008: 7). „Истинско начало на нашата възрожденска граматична и изобщо лингвистична традиция се поставя през втората четвърт на миналия век с „Българска граматика, сега первосочинена“ от Неофит Рилски (Крагуевац, 1835 г.)“, отбелязва Хр. Първев (Първев 1987: 10). Нейното „Филологическо предуведомление“ е бележито с изказаните от автора филологически възгледи на „начален строител и теоретик на българския национален книжовен език“ (пак там: 11). В него между поставените проблеми има и *лексикални* – за чуждите думи от турски и гръцки език и за отношението към тях.

През този период най-актуален е въпросът за източниците на лексикалното обогатяване, за чистотата, националния характер на изразните средства и особено – за тяхното издирване и събиране. Постигането на такива цели е свързано с различни прояви, като напр.:

а) Събиране на народни мъдрости – пословици и поговорки от П. Р. Славейков.

б) Съставяне на речници – от Неофит Рилски; от Т. Хрулев; „Речник на думи турски и гръцки в языка българский“ (от А. Живков и М. Павлов, 1855); два двуезични речника от Иван Богоров („Френско-български речник“, 1869, и „Българско-френски речник“, 1871) и др.² и най-вече – от Н. Геров в несравнимия „Речник на българский язык“, над който той работи повече от 50 г. Речниковото описване на някаква част от българската лексика има практическо значение за *събиране поне на част от словния имот* на българите, за не-

² Вж. подробно у В. Кювлиева-Мишайкова (1997).

говото използване в създаващата се книжнина (известно е, че Ив. Вазов гледа на Геровия речник като на своя настолна книга) и за търсене на български съответствия на чужди думи.

в) Търсене и предлагане на български лексеми за заместване на чужди думи в текста на вестници, книги, публикации. Всички системни особености на езика в този период, включително и *предпочитането* на определени изразни средства, се формират с оглед на качества като народностен характер (приоритетна възрожденска ценност), който се определя, от една страна, от широката употреба на думите в повече райони на българската земя (постепенно се изоставят по-ограничени диалектни средства) и, от друга, от славянския им произход и навлизането им по книжовен път. Отрицателно е отношението към многобройните в този период турцизми, както и към някои гръцки заемки и те се избягват в книжнината (голяма част се запазват в разговорната реч и стил). На първо място се приемат лексеми от руски (предимно черковнославянски думи и форми) като словообразователно мотивирани и ясни; по-рядко от чешки по същите причини (напр. *vlak*, *творба*). Но активно се заема лексика и от западноевропейски езици (френски, италиански, немски, английски) като езици на съвременната цивилизация, които са обогатили с изразни средства и руския, откъдето най-често се пренасят и в нашата книжнина. В редица случаи обаче и подобни заемки се преценяват като нежелателни и се търсят родни (напр. освен *трен* Ив. Вазов употребява като синоними и *железница*, и *vlak*, приетата през руски език френска лексема *газета* постепенно се подменя с *вестник* и т.н.).

Използването на определени изразни средства от най-видните книжовници и творци от края на века има съществено значение за утвърждаване на езиковата, респективно лексикалната и стилистичната норма. Изказванията и оценките за предимствата и предпочитането на определени заемки или лексикални единици в българския книжовен език *са първите прояви на лексиколошко виждане*, но те имат *прагматична насоченост* и не са научно творчество. В резултат на този културно-съзидателен процес сравнително бързо – за 20 – 30 г., през втората половина на XIX в. се обогатява и уточнява книжовният лексикален фонд по състав и по функциониране в определен дискурс или с определена конотация и стилистична багра. Целите и вижданията при това езиково строителство през Възраждането и няколко десетилетия след него са представени в редица задълбочени изследвания от втората половина на XX в. (Л. Андрейчин, В. Попова, Р. Русинов, К. Ничева, Хр. Първев, Б. Вълчев и редица други).

II. След Освобождението през 1878 г. – систематизиране на знанията върху езика и определяне на норми

а) Периодът след Освобождението е благоприятен за развитие на българската литература и публицистика, както и за първоначални научни изследва-

ния в различни области. Това става заедно със създаването на просветни, административни, културни и научни институции, свързано е с нуждите на българското образование. Важен фактор в този процес е основаното през 1869 г. Българско книжовно дружество, което след Освобождението се премества от Браила в София, както и първата форма на Софийския университет „Климент Охридски“ – „Висш педагогически курс“, учреден през 1888 г.

б) В десетилетията до Първата световна война и след нея се появяват по-задълбочени изследвания на учени като А.-Т. Балан, Б. Цонев, Д. Матов, Ст. Младенов, Ст. Романски, в които нерядко се поставят и *проблеми на лексиката*. Публикациите са в издания като „Периодическо списание“ (преименувано на Списание на Българската академия на науките от 1911 г.), „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (1889), сп. „Български преглед“ (1893), сп. „Училищен преглед“ (1896), „Известия на Семинара по славянска филология на Софийския университет“ (1904), „Сборник на Българската академия на науките“, „Годишник на Софийския университет“ (1910), както и в основаното след това списание „Родна реч“ и др. Интересът е насочен предимно към различни книжовни паметници от миналото и лексикални особености в тях или в отделни диалекти, а също към историята или етимологията на отделни лексеми или топоними. Подобни бележки в рамките на езиково-исторически изследвания се срещат у Л. Милетич, Д. Матов и други наши видни учени от началото на ХХ в. (вж. Първев 1987: 17, 18 и сл. и др.). Б. Цонев търси руско-български паралели, както и общност на българския с румънски, турски, унгарски.

В такава насока са публикации върху българския език и на наши, и на чуждестранни езиковеди и след Първата световна война, в съгласие с *общата насоченост на езикознанието към историята, етимологията, диалектите и езиковите контакти*, по-късно – към езиковата структура, към фонетиката и граматиката и отчасти – към стилистичните особености, предимно на творчеството на известни писатели (от автори като Ст. Попвасилев, Л. Андрейчин, Т. Томов, К. Гълъбов и др. в техни публикации, писани предимно през 50-те години).

в) През 30-те години на ХХ в. се появяват самостоятелни изследвания върху *словообразуването* на някои категории думи, предимно като морфологичен или диалектоложки проблем.

г) Съставят се *речници* – напр. речник на синонимите от М. Дабева (1930 – 1934), както и от Л. Нанов (първо издание 1935 г.), но без особено задълбочаване върху схващането за съответните явления.

До 50-те години на ХХ в. характерни черти на българския език се систематизират и коментират в разнообразни издания – граматики (от П. Калканджиев – 1936 г. и 1938 г., Ст. Младенов и Ст. Попвасилев – 1939 г., Н. Костов – 1940 г., А.-Т. Балан – 1940 г., Д. Попов – 1941 г., Л. Андрейчин – 1944 г.), филологически сборници, някои списания („Известия на Семинара по славянска филология“, „Философски преглед“, „Училищен преглед“, „Учител-

ска мисъл“ и др.), както и в катедрите на Софийския университет. Но първо място продължава да заема интересът към историята на езика и едва по-късно – към граматиката. Доста сериозно отношение започва да се проявява и към *лексикографията* – важна научно-практическа дейност за събиране и систематизиране на българския речников фонд. С оглед на осъзнатата необходимост от представяне в речник на съвременната лексика се основава специална *Речнишка комисия*. Най-видни филолози като Ал. Т.-Балан, Б. Цонев, Ст. Аргиров и Ст. Младенов през 20-те години на XX в. започват работа върху „български речник от писмено (книжовно) и устно (народно) градиво“ (първата свезка излиза през 1927 г.). За съжаление, работата спира за доста дълго време по различни причини, за да продължи плодотворно едва след 1942 г., когато към БАН се учредява *Служба за български речник*. До края на войната с огромния труд на най-видни български учени и книжовници излизат няколко речника. Но лексиката сама по себе си като проблематика, а не като обект на речници, правопис или произход, още не е на дневен ред.

III. Втора половина на XX в. – развитие на българската лексикология

Интересът към *българската лексикология като отделен дял на езикознанието* започва реално през този период. Безспорен тласък за това дават три фактора:

а) отбелязаната активизирана работа над нови речници на българския език през XX в.;

б) организирането на българските учени в изследователски центрове – и главно в БАН;

в) засилването в общоевропейски и славистичен план на интереса към живите езици и по-конкретно – към въпросите за същността на езиковия знак, за семантиката и лексикалните системи.

Проучването на тези обекти е особено активно и плодотворно в научните институти и университети на СССР и в другите славянски страни, в тясна връзка с които протича животът у нас повече от 50 години през XX в., както и в годините от началото на XXI в.

Известно е, че след 1944 г. не само лингвистиката, включително лексикологията, но цялата българска наука е под силното влияние на живота и науката в СССР, както и общественно-политическият и културният живот в България. 50-те години на XX в. са време на социално-политически и идеологически прелом, който в езикознанието у нас (както и в съветското или в другите бивши социалистически страни) се маркира от една основна митология – марксистическото схващане за езика. Езикът се разглежда като обективно обществено явление, отражение на мисленето и действителността. С оглед на това, но и по традиция, българската наука разглежда езиковите явления в психологическите и историческите им основания и във връзка с обществото.

Такъв характер имат проучванията върху езика на редица български автори. Лингвистичните проучвания са повече или по-малко в унисон с научните идеи и в останалите социалистически страни. Но за няколко десетилетия, до 70-те години, нашата лингвистика остава встрани от силното влияние на Союзовите идеи и структурализма, които се разпространяват в европейските страни и САЩ след 20-те години на XX в. На заден план стоят и идеите на Пражкия лингвистичен кръжок.

1. Научни средища и начален интерес

За първи път *въпросът за думата като речникова единица и знак на понятието* се поставя в учебните курсове по съвременен български език в Софийския университет и в учителските институти от 50-те години на XX в. В учебните помагала „Съвременен български език за учителските институти“ (1953) и „Български език. Учебник за педагогическите училища за начални учители“ (1955), по-късно в „Езикознание“ (1959) от Вл. Георгиев и Ив. Дуриданов се преодолява едностранчивостта в изучаването на подсистемите на езика дотогава и макар и бегло, с ограничени проблеми, са включени въпроси на лексикологията.

Целенасочена работа върху събиране (картотекиране) на лексиката от различни книжовни източници и изучаване на нейни особености започва през 50-те години в новосъздадения Институт за български език (ИБЕ), наследник на *Службата за български речник*, учредена през 1942 г., и в Катедрата по съвременен български език в Софийския университет. Основен принос в този процес дава организацията на работата в обособената в ИБЕ *Секция по лексикология и лексикография* за изпълнение на основната цел – създаване на пълен съвременен български тълковен речник под енергичната организация на акад. Стоян Романски (основател на *Службата за български речник*), първи ръководител на посочената секция. За кратко време неговият колектив успява да подготви и издаде „Речник на съвременния български книжовен език“ в 3 т. (1954 – 1959). При разработката на концепцията за този речник се започва и проучване и описание *на лексикалните форми и явления* (като лексема, лексика, лексикално значение, лексикална многозначност, речников състав и неговото развитие и обогатяване, заемки, неологизми, синонимия, омонимия, фразеология, стилистично разслоение на лексиката и т.н.).

Започва картотекиране и на диалектната лексика, събрана по устен път. Учредяват се няколко езиковедски списания и университетски и академични поредици, където се публикуват първите лексиколожки изследвания.

Развитието на лексикологията най-общо може да се представи като:

- а) формиране на значителен състав от изследователи, някои от които специализират в славянски и неславянски европейски институти;
- б) обогатяване на лексиколожката проблематика;

в) създаване и публикуване на задълбочени изследвания – статии, монографии, дисертации.

В първите по-изчерпателни лексиколожки трудове основният интерес е насочен към ролята на отделни автори в езиковото строителство, където своето място намира и лексиката, напр. публикациите на: Ст. Стойков – „Иван Богоров и чуждите думи в българския език“ (1946); Л. Андрейчин – „Език и стил на Любен Каравелов“ (1950), „Основен речников фонд и речников състав на българския език“ (1952), „Речниковото богатство на българските народни говори“ (1955); Р. Мутафчиев – „Лексика и типични фразеологични словосъчетания в творчеството на Христо Смирненски с оглед на идеологията му“ (1954), К. П. Попов – „Лексика и фразеология на П. Р. Славейков“ (1959), и редица други. В доста студии се изследва и произходът на заемки от някои езици.

Задълбочени студии по *проблеми на семантиката* (семасиологията), *словообразуването* на различни лексикални системи, по-рядко на *фразеологията* и др. са събрани в Известията на ИБЕ от 50-те – 60-те години, напр. статиите на Р. Мутафчиев „По въпроса за националната самобитност на езика, отразена в значението на думата“ (1952), „Към въпроса за управлението на думата в лексикографската работа“ (1959), „Към въпроса за лексикалното значение на думата“ (1960), „Наблюдения върху промените в смисловата структура на думите с оглед към синонимните системи в лексиката“ (1962); на Др. Матеев „Семантически развой на думите и неговите отражения в речниковия състав и морфологията“ (1959), на Д. Иванова-Мирчева „Преносно значение и преносимост на значението“ (1959); на Кр. Чолакова „Омоними в съвременния книжовен български език“ (1959), на С. Бояджиев „Методи за тълкуване на думите“ (1959) и др.

2. Разширяване на изследователските възможности, проблематиката и приносите

Краят на 60-те и особено 70-те и 80-те години на ХХ в. са особено благоприятен период за развитието на съвременната българска лексикология. За осъществяване на голямата цел – многотомен български речник – съставът на Секцията по лексикология и лексикография значително се увеличава с *добре подготвени предимно чрез аспирантура сътрудници*, които едновременно с работата по първите томовете на замисления многотомен български речник правят и проучвания върху доста по-широк кръг проблеми, свързани със структурата (словообразуването, системните отношения), семантиката и стилистиката на българската лексика, както и върху българската фразеология. Неизбежна част от лексиколожката проблематика, особено в ИБЕ, където се създават основните речници, представляват и теоретични разработки на *лексикографски проблеми*.

Така в периода след 50-те години на ХХ в. лексикологията, наред с фразеологията (приемани доскоро като части от една наука), се налага като същест-

вен и богат по проблематика дял на българското езикознание. Това виждане е в унисон със славистичния и европейския интерес към нейните явления.

Между обективните причини, които тласкат развитието на българската наука изобщо през този период, и в частност на лексикологията, е *разширяването на научното сътрудничество* между институти и изследователи у нас и в редица други страни, предимно от социалистически тип, до 1990 г. Благодарение на тези връзки се осигуряват специализации на български учени извън България, контакти с чуждестранни учени с висока ерудираност и различни възгледи, както и достъп до библиотеки с богата литература от цял свят и до картотеки с ценен материал за съпоставителни проучвания. Върху изследванията от този период, а и по-късно, силно влияние оказват аналогични проучвания в СССР, Чехословакия и Полша, където по същите проблеми работят задълбочено десетки учени. Научните връзки се активизират и чрез организиране на множество конференции и конгреси и подготовка на специализирани доклади по лексикология, фразеология, словообразуване и др.

Безспорно е мястото на няколко езиковедски списания и поредици, издавани от ИБЕ, Софийския университет, Великотърновския университет, които излизат десетилетия наред и публикуват научни статии, езикови препоръки и критики. Централна роля има сп. „Български език“, което повече от 50 г. помества и пълна библиография на езиковедската научна продукция.

3. Основни трудове

В резултат на отбелязаните условия се публикуват първите университетски курсове по лексикология. Освен дялове по лексикология в отбелязаните помагала за учителските институти, издадени в София, по-късно от *Ст. Георгиев* и *Р. Русинов* от Великотърновския университет са подготвени „Лексикология на съвременния български език“ (1975) и „Учебник по лексикология на българския език“ (1979 г., преиздадена през 1983 г.). В тях се систематизират основните характеристики на лексикалните явления, въпросите за лексема, лексикално значение и полисемия, за лексикални системи и категории като синоними, омоними, антоними, пароними и др., за произхода и обогатяването на българската лексика, за устойчиви словосъчетания, фразеология, фразеологизъм и фразема и др. По-късно излизат по-пълни и съвременни университетски курсове от *Т. Бояджиев* – „Българска лексикология“ (1986 г., преиздадена 2002 г.), от *Ст. Георгиев* – „Българска семасиология“ (1993), от *В. Вълков* – „Фонетика и лексикология“ (1993 и 1995) и „Основен курс по съвременен български език. Лексикология. Фразеология“ (1993 г., преиздадена 1995 г.), от *Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев* – „Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис“. Учебник за студенти (1998), от *В. Зидарова* – „Очерк по българска лексикология“ (1998) и „Лексикология на съвременния български език“ (2009), *Ст. Жерев, В. Кювлиева-Мишайкова, М. Чоролеева* – „Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на

българската лексикология, фразеология и лексикография“ (2002), *А. Давидов* – „Старобългарска лексикология“ (1996).

Науката за думата постепенно се налага като самостоятелна проблематика, равностойна на интереса към граматиката, фонетиката или историята на езика. Въпросите на *семасиологията* заемат все по-централно място под влияние и на международния интерес към тях. Тематиката значително се разширява около изследване на лексикални или лексикалносемантични системи и явления в книжовния език или в съпоставка с други славянски езици. Наред с посочените обобщаващи трудове, предназначени предимно за нуждите на студентите филолози, се създават студии (книги и статии) върху различни лексикални системи. Може да се отбележи тук само малка част от лексиколожките приноси като например изследването на *В. Попова* „Обществено-политическа лексика и фразеология в публицистиката на Л. Каравелов“ (дисертация, 1967), на *Е. Пернишка* – „Лексикалните синоними в белетристиката на Иван Вазов“ (дисертация, 1974) и „За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена“ (дисертация за д.ф.н., 1993) и др., на *Л. Крумова-Цветкова* – „Субстантивация на прилагателните имена в българския език“ (1973) и др., на *М. Чоролеева* – „Адективация на причастията в съвременния български книжовен език“ (дисертация, 1972) и „Семантичната категория *степен* и нейното изразяване в българския език“ (2007) и др., на *М. Попова* – „Номинацията в българската терминология“ (дисертация, 1985), на *Ст. Калдиева-Захариева* – „Отвлечени съществителни от глаголни основи в съвременния български книжовен език“ (1977), на *Ив. Касабов* – „Семантични проблеми на речниковата работа и теория за семантичен речник – минимум“ (1986), много изследвания на *П. Легурска*, *Г. Михайлова*, *Хр. Станева*, *В. Радева*, *Б. Парашкевов*, *Хр. Пантелеева*, *К. Вачкова*, *Р. Ницолова*, *Ив. Гугуланова* и много други от университетите в София, Велико Търново, Шумен, Пловдив.

Особено актуално става изследването на *фразеологичната единица* с оглед на изработването на първия български фразеологичен речник. Безспорни са заслугите в тази проблематика на неговите авторки – *Кети Ничева*, *Кр. Чолакова* и *С. Спасова-Михайлова*, оформили своя оригинална теория върху фразеологията, утвърдена в българската лингвистика; също – на изследвания на *В. Кювлиева* „Фразеологичните съчетания в белетристиката на Иван Вазов“ (дисертация, 1966), на *Ст. Калдиева-Захариева* „Екзистенциалната проблематика в българската фразеология“ (2003) и „Библиезмите във фразеологията на българския и румънския език“ (2002) и мн. др. Приносите в тази област са значителни, тъй като проблемите се поставят за пръв път и се установяват както особености в български, така и сходства и разлики с други езици. В десетилетията в края на ХХ и началото на ХХІ в. разработките в тази област се разширяват и задълбочават.

4. Методологическа насоченост

За българската лексикология от 50-те – 70-те години е характерен предимно *културно-историческият* подход към езиковите явления. Задълбочени изследователи на формални и семантични особености на лексиката, терминологията и фразеологията с оглед на такъв подход са поредица от учени като Л. Андрейчин, Д. Иванова-Мирчева, К. Ничева, Кр. Чолакова, С. Спасова-Михайлова, М. Димитрова, С. Бояджиев, Р. Мутафчиев, А. Спасова, Ст. Илчев, З. Геннадиева-Мутафчиева, Ал. Милев, М. Филипова-Байрова, Цв. Македонска, Ст. Георгиев, Р. Русинов, Хр. Първев, М. Москов, Венче Попова, Ст. Стоянов, Св. Иванчев и др. Те могат да се определят като *първо поколение* български лексиколози.

Към тях се присъединяват постепенно значително количество по-нови автори с ценни разработки около непроучени семантични явления и системи на съвременната лексика като Ел. Тодорова, М. Божилова, Т. Балкански, Л. Манолова, П. Пехливанова-Бурова, споменатите по-горе и т.н.

Важно *концептуално и методическо значение* за проучванията през 70-те – 80-те години на ХХ в. има повишаването на свободата на научното мислене и подходите към езика, както и нарасналият интерес във всички дялове на езикознанието към идеите на Ф. де Сосюр и неговите последователи в Пражката лингвистична школа и другаде. Те издигат езика, и по-конкретно – езиковия знак, като интересен обект на проучване, особено важен в структурно, философско и социално отношение, като *система от знакове* във взаимна зависимост (система от системи), вникването в която разкрива много по-задълбочено същността и стимулите за развитие на езика. Предимно в европейски проучвания заема съществено място *семиотиката*, но тя пробужда интерес и у нас (Ив. Касабов, Г. Дачева и др.).

Системно-структурният подход съставя основната „научна парадигма“ на езикознанието през ХХ в. Макар и малко по-късно, той постигна и у нас плодотворни резултати около вникване в езиковите процеси и закономерности.

Под влияние на Сосюровите идеи редица български лексиколози, предимно от *второто поколение*, формирано през 70-те и 80-те години, създават значителен брой изследвания, както тогава, така и през следващите 20 – 30 години и в началото на ХХІ в. Описват се прояви на лексикалната системност във формален и в семантичен аспект и на ролята ѝ за промените на лексемите, на тяхната семантика, употреба и историческо развитие. В особено много изследвания се представят конкретни лексикалносемантични или терминологични системи. Не по-малко значима проблематика в българската лексикология представлява *историята на българската лексика*. Приноси към проучването на лексиката на старобългарския език имат множество български и чужди изследователи, между които: К. Мирчев, Д. Иванова-Мирчева, Б. Велчева, М. Мъжлекова и др., а към *формирането на новобългарската лексика* –

Л. Андрейчин, Р. Русинов, Хр. Първев, В. Вѣтов, В. Попова, К. Ничева, Ю. Балтова, а в по-ново време – Диана Иванова, К. Вачкова, Н. Николова, Ст. Жерев, Р. Цойнска, Д. Лилова и др.

По **друга линия** трѣгват изследванията в последните три десетилетия (края на 80-те, 90-те години на ХХ в. и първите десетилетия на ХХІ в.).

IV. Най-нови насоки и постижения в българската лексикология

След 90-те години на ХХ в. проблематиката на лексикологията в известна степен се пренасочва под влияние на: а) променените социално-икономически условия в България и в много други европейски страни, свързани с нови явления и понятия; б) глобализацията, която преодолява езиковите граници и съдейства за неизбежно и силно влияние на английския език върху останалите; в) т.нар. „смяна на парадигмата“ в езиковедските проучвания в световен план.

Развитието на семиотиката в последните десетилетия на ХХ в. насочва вниманието не само към философския аспект на езиковия знак, но и към неговата познавателна (*когнитивна*) съдържателност и неизбежната *субективност* в отражението на света от различни социални общности. Под влияние на възродени Хумболтови идеи, че „Езикът на народа е неговият дух и духът на народа е неговият език“ (Хумболт 1984: 68), езикознанието от последните 3 – 4 десетилетия ориентира вниманието на изследователите от вътрешната структура и системността на езиковия знак към неговата *социална обусловеност* и *връзка с говорещата личност*, с нейното субективно виждане на действителността и също – към *познанието чрез знака*. В разбирането на Лейкъф и Джонсън концептите, залегнали в езиковия знак, „структурират нашите усещания, поведение и нашето отношение към другите хора“ (Лейкъф и Джонсън 2004: 25), т.е. те влияят значително на живота и поведението ни.

В българската лингвистика активен интерес към *когнитивната* и естествено произтичащата от нея *културоложка* насоченост на изследванията се проявява в началото на ХХІ в. Модерен и насочващ проблематиката става интересът към концептите като съдържателни структури на езиковите знакове с показателни за определена цивилизация особености. Българската семасиология, която през 70-те и 80-те години на ХХ в. отдаде сравнително ограничено внимание на т.нар. *семантични полета* или лексикосемантични групи, предизвикали в същия период значителен интерес и поява на много структуралистски изследвания в СССР и други страни, в последните десетилетия много по-активно изучава езиковите средства за означаване на определени *концепти* и *концептосфери*.

Лексиколози от второто поколение, но още повече – по-млади, едно *трето поколение* – съсредоточават интереса си към съвременния език и неговата познавателна и културоложка съдържателност. Издирва се „национално мар-

кирана“ лексика, български лексеми за означаване на определени концепти. Словното богатство се представя като проява на българската култура, душевност и самобитност (в трудове напр. на М. Пенчева, Д. Митев, В. Вътов, М. Вътова, Св. Пачева-Карабова, Й. Захаријева, И. Панчев, М. Витанова, А. Багашева, Вл. Манчев, М. Китанова, П. Костадинова, Е. Недкова, Е. Пернишка, М. Божилова, П. Легурска, С. Карагъзова, В. Мичева, В. Бонджолова, Д. Дечева и мн. др.).

Обогатява се проблематиката на фразеологията. Тя не е свързана вече с уточняване на същността на фразеологизма, а главно – с неговия смислов потенциал, както и с проучване на пословиците, поговорките и други устойчиви изрази като проява на мисленето и душевността, морала и т.н. на народа (в трудове на Л. Крумова-Цветкова, Ст. Калдиева-Захаријева, Е. Недкова, Й. Кирилова и ред други). Етнолингвистичните изследвания допринасят за оформяне на *националния облик* на българската лексикология.

Във връзка с променената обществена действителност и настъпилото силно взаимодействие между езиците особено интересен проблем става и *неологията*. В тази проблематика се изявяват изследователи като Ю. Балтова, Л. Йорданова, К. Вачкова, Д. Благоева, С. Колковска, М. Попова, Цв. Аврамова, В. Зидарова, Е. Петкова, Е. Пернишка, П. Пехливанова, В. Сумрова, Цв. Георгиева, Н. Костова и много други. В изследванията на неологизмите се представят не само техни езикови особености или произход (когато са заемки), но се постигат и редица културоложки изводи за явления и тенденции на съвременното общество и епоха.

Не е възможно и нужно да се посочи дългият списък на повече или по-малко изявени лингвисти от третото поколение, развили плодотворна дейност в различни области както в ИБЕ, така и в различните университети. Освен това трябва да се отбележи, че българската лексика многократно е във вниманието и на *редица чуждестранни учени* – от славянски и неславянски страни, имената на които е трудно да се включат тук. Опит да се обхване значителното научно творчество в разглежданата област е обемната „Библиография по българска лексикология, фразеология и лексикография 1950 – 2010“, публикувана през 2011 г., която посочва около 6000 заглавия, без да изчерпва всички изследвания, и която набъбва постоянно. В нея могат да се намерят конкретни данни за трудовете на посочените тук автори и за много други. Тя е един от *особено значителните приноси* в българската лексикология от последния период.

Между последните *най-значими постижения* на новата българска лексикология е обобщаващият труд „Българска лексикология и фразеология“ в 3 тома (София, 2013 г.). Той синтезира и систематизира постиженията на повече от пет десетилетия лексиколожки изследвания с най-разнообразна проблематика, за да се представят сравнително пълноценно характеристиките на съвременната българска лексика. Този монументален труд наистина увенчава усилията на три поколения лексиколози.

Лексиколожката наука у нас започва като част от проучванията върху формирането на българския книжовен език и неговите особености, както и редом с подготовката на пълен *многотомен тълковен речник*, осъзнаван като *най-голяма съкровищница на езика* и народността дух. В този процес се развива плодотворно и българската лексикография. Проучването и описването в хиляди книги и статии на най-присъщото и неотменимо за нацията езиково достояние – словното богатство във всичките му измерения: формални, смислови, стилистични, културно-исторически, е съществена част от националния възход на българите в последните два века.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Крумова-Цветкова 2013:** Крумова, Л. и др. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Лейкф и Джонсън 2004:** Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафори, которыми мы живем*. Москва: УРСС Эдиториал, 2004. 256 с.
- Кювлиева-Мишайкова 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1997.
- Първев 1987:** Първев, Хр. *Създатели и творци на българското езикознание*. София: ДИ „Народна просвета“, 1987.
- Хумболт 1984:** Гумбольдт, В. фон. *Избранные труды по языкознанию*. Москва: Прогресс, 1984.

Лилия Крумова-Цветкова
Институт за български език – БАН, София

**ЗА ДИАХРОНИЯТА В СИНХРОННОТО ОПИСАНИЕ
НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ЛЕКSIKA
(ВЪЗ ОСНОВА НА „БЪЛГАРСКА ЛEKCIKOЛOГИЯ“,
2013 г.)**

Abstract: The paper discusses the complex approach of research applied in the “Bulgarian lexicology” (2013). In that approach the synchronic analysis is combined with diachronic one.

Keywords: lexicology, synchronic approach, diachronic approach

1.0. Последните десетилетия бележат редица промени в науката за езика. Описателно-аналитичният метод на изследване е допълнен от комплексен научноизследователски подход, в който се съчетават методите на редица хуманитарни научни дисциплини. Подчергана насоченост в новия тип изследвания е търсенето на връзката на езика с културата и историята. Езикът се разглежда като част от националната и културната идентичност. Изследват се социалните функции на езика, обусловени от конкретните за даден период езикови потребности на обществото (Гладкова, Ликоманова 2002; Александрова 2006, 2008; Димитрова 2008; Костадинова 2008; Захаријева 2010). В синхрон с промените в лингвистиката, в областта на лексикологията също има промяна в научната парадигма. В съответствие с тези нови насоки в съвременното езикознание престава да господства дихотомията на Ф. де Сосюр, според която синхрония и диахрония се противопоставят абсолютно и безкомпромисно (Магнитов 2003; Даниленко 2011).

Основният подход при описанието на съвременната лексика е синхронният. Такъв е подходът в труда *Българска лексикология* (АИ „Марин Дринов“, 2013 г.), където предмет на описание е съвременната българска книжовна лексика, такъв е подходът и на редица други съвременни лексикологии. И това е съвсем естествено. Главната задача на тези издания е да се представят основните характерни черти на съответната лексикална система, да се опишат нейните структурно-семантични особености, прагматична и стилистична характеристика, специфични иновационни процеси.

Особено характерна, националноспецифична страна на всяка лексикална система обаче е нейната социално-историческа и културно-историческа характеристика. Без описание, макар и частично, допълващо, на тези аспекти на лексиката, изследването няма да е пълноценно, цялостно. А да се разкрият произходът, формирането и развитието на лексикалната система означава да се опишат историческите условия и културните обстоятелства, влияещи върху

тези процеси. За тези цели синхронният анализ не е достатъчен. При цялостното описание на лексиката статиката и динамиката са неразривно свързани, тъй като лексикалната система не е застинала формация, а е функционираща част на езика, следователно подлежи на въздействия и промени. И ако морфологичните и синтактичните характеристики се поддават на формално-структурно описание, тъй като те по-малко се влияят от социално-икономическите и културните промени, лексикалните чисто синхронни описания представят лексикалната система нецялостно, не в пълнота, тъй като динамиката е една от най-характерните нейни особености.

При работата по *Българска лексикология* се прие основната идея, че българската лексика трябва да се изследва в един по-комплексен план, като се използва не само характерният за този тип синхронни изследвания структурно-семантичен подход, а и когнитивен подход. Това означаваше лексиката да се разглежда във връзка с познанието, историята и националната култура на българите. Като се има предвид, че такава, интердисциплинарна, е насоката на най-новите лингвистични концепции, че това е новата парадигма в езиковедските изследвания, този подход в изследването на лексикалната система придоби още по-голяма мотивираност. *Ето защо описанието на българската лексикална система в труда „Българска лексикология“ е осъществено чрез допълване на синхронията с диахрония.* Синхронният план на цялостното изследване на българската лексика е съчетан с исторически поглед към лексикалните явления. Очертана е историческа рамка, макар и ограничена, към процесите в българската лексикална система. Тъй като обект на анализ е лексиката на съвременния книжовен език, историческата рамка играе допълваща роля. Тя обаче е необходима, тъй като *съвременните особености и процеси са заложени в миналото* и може да бъдат обяснени най-добре с помощта на явления и факти от миналото.

Историческата рамка, на която е посветен Първи дял на Лексикологията – *Формиране и развитие на българската лексикална система*, представлява акцентирание върху историческата последователност при формирането на българската лексикална система, върху характеристиката на състава ѝ като комплексен резултат от традиционно наследство, домашно словотворчество и чуждоезиково влияние, върху оформянето на различни пластове лексика при засилено реализиране на различни функции на езика. Анализира се динамиката в лексикалната система и нейната социална обусловеност, изследва се отношението *свое/чуждо*, лежащо в основата на процеси като пуризъм и пейоратизъм. Всичко това е свързано с използването на исторически поглед към описанието и изследването на лексиката на езика, изисква проследяване на общественно-политическите и културни фактори, влияещи върху лексикалното развитие.

2.0. Описанието и изследването на лексиката на съвременния български книжовен език е свързано с очертаване на *основните моменти и процеси в историята на езика ни.*

Историята на българската лексикална система е част от историята на езика и в същото време тя се отличава с някои особености, които се дължат на подчертано силната онтологична ориентираност на лексиката – тя отразява непосредствено обективно съществуващи реални обекти и отношения в материалния свят. Пряко свързана е с конкретната социално-историческа и културна ситуация и промените в нея. Всяка промяна в действителността рефлектира най-напред в лексиката, защото лексиката е прекият езиков израз на познанието, специфично за народа, на характерната за него концептуализация на действителността. Лексиката е най-динамичната, най-гъвкавата и най-неконсервативната част на езика. Ето защо очертаването и характеризирането на *развитието* на българската лексика има своя специфика и представлява отделна лингвистична задача.

Развитието на българската лексикална система обхваща дълъг период – от времето на формирането на българския език през IX в. до днес, т.е. нейната история надхвърля повече от 1200 години. През тези векове българската лексика не само е оцелявала, но и се е развивала и обогатявала, като чрез нейните изразни и образни възможности са създадени великолепни литературни образци.

Дългият исторически период на развитие на българската лексикална система може да бъде разделен на повече или по-малко обособени части. Всяка периодизация обаче е относителна. Трудно може да се сложи някаква преграда между отделните периоди. И все пак, въпреки преливността на явления, събития и характерни особености, може да се очертаят няколко периода в процеса на формиране и развитие на българската лексикална система. Вероятно за целите на една историческа лексикология периодизацията би била много по-детайлна, с по-подробно анализиране на историческите и културни обстоятелства, влияещи върху формирането и развитието на книжовния език, с характеристика на езиковата ситуация за всеки период, с очертаване на конкретните приноси на отделни книжовници. Тук периодите при формиране на лексикалната система на българския език са очертани най-общо, като за граници на тези периоди се приемат големите обществено-политически и икономически промени в историята на българския народ и българската държава, тъй като именно те налагат сериозни качествени и количествени изменения в лексиката.

3.0. Всеки период в развитието на лексикалната система се характеризира със специфични особености – традиционни и иновативни. Натрупването на характерни иновации води до очертаване на определена тенденция. *Тенденцията* е понятие, въведено в езикознанието от Пражката лингвистична школа и дефинирано по-късно многократно. Тенденцията се определя като промени в езика, протичащи в определена посока през определен период, като това може да се отнася както до съвременни, така и до минали периоди (Гутшмит 1998а; Гутшмит 1998б). Понятието тенденция естествено и логично е свързано с понятието развитие.

Историзмът в описанието не е характерен само за частта, в която се разглежда формирането на лексикалната система и развитието ѝ в най-общи линии през вековете. В духа на съвременните насоки на описание на фактите в езикознанието дори анализът на съвременното състояние на българската лексикална система е съпроводен с констатиране на характерни съвременни тенденции. Именно върху развойните тенденции в новата българска лексика е съсредоточен анализът във Втори дял *Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век*, посветен на съвременното състояние на българската лексика.

Както в историческата част, така и в съвременната част са формулирани следните характерни за езиковото развитие тенденции, намиращи се в отношение на антиномия: *национализация (автохтонизация) vs. интернационализация, интелектуализация vs. демократизация, терминологизация vs. детерминологизация* (Хавранек 1932, 1963; Йедличка 1965, 1978, цит. по Аврамова 2003: 56).

Тенденцията като развоен процес винаги предполага изследване на по-голям период от езиковото развитие, при него е необходим исторически план, а конкретните резултати от действието на различните тенденции са обект на синхронен структурно-семантичен анализ, напр. с такъв подход се разглеждат във Втори дял интернационализмите, резултат от действието на тенденцията интернационализация, неологизми, жаргонизми и др., резултат от действието на тенденцията към демократизация и под.

Засилената проява на една или друга тенденция се обуславя от нарасналите езикови потребности на обществото през даден период. Характерът на тези потребности води до засилване на определена функция на езика – когнитивна, комуникативна, естетическа, символна и др. ***Тази взаимозависимост между обществени езикови потребности, засилената функция на езика и тенденция в езиковото развитие определя езиковата картина на всеки исторически период и съответно характеристиката на лексикалната система през този период.*** Така например при възникването на необходимост от назоваване на нови реалии и понятия езикът активизира своята когнитивна функция, а тенденцията на лексикално развитие е интелектуализация и терминологизация. При засилената необходимост от разширяване на комуникацията езикът интензифицира комуникативната си функция, активизира се тенденцията за демократизация. Необходимостта от консолидация на обществото намира отзвук в активизиране на символната функция на езика¹ и тогава се проявява тенденцията към национализация.

Тези тенденции се проявяват по различен, специфичен начин през различните периоди в развитието на езика и на неговата лексикална система. Така например за общество, което е лишено от политическа самостоятелност,

¹ За символната функция на езика вж. Гладкова, Ликоманова 2002: 152 – 162; Александрова 2008: 19.

е характерно засилването на символната функция на езика. Езикът става символ на национално единение, израз на пиетет към историческото минало. Такава символна функция има българският език през възрожденския период от своето развитие. Тя е определяща за засилената тенденция към национализация и се изразява в активно домашно словообразуване, в засилване на системността в езика, в борба срещу чуждите думи, в грижи за чистота на езика и др. След изграждане и стабилизиране на книжовния език, след нормативното му уреждане, символната функция отстъпва на комуникативната, когнитивната и естетическата. Основната функция на езика е да бъде както средство за социално и културно общуване, за понятийно-мисловно и изразно обогатяване, така и средство за създаване на творчество, за задоволяване на естетическите потребности на обществото.

През различните исторически периоди всяка тенденция е придобивала специфика, която е намирала израз в разнообразни частни тенденции², отнасящи се до едно езиково равнище.

Не всяка тенденция е характерна за всеки период. Не е задължително и антиномното отношение между тенденциите. Например за периода на формиране на книжовния език е естествена тенденцията към терминологизация, но процес на детерминологизация може да се наблюдава в единични случаи.

Очертаването на характерните за всеки период тенденции в развитието на лексикалната система дава възможност да се обрисова обликът на епохата, да се разкрият най-важните особености в развитието и функционирането на езика, в неговите контакти и в обработката му.

4.0. Съвсем логично в исторически план се разглеждат *езиковите контакти и чуждоезиковото влияние върху българския език* и най-вече върху неговата лексика. Българските езикови контакти имат различен характер през вековете. В далечните периоди те са предимно устни и директни, осъществявани със съседни народи или народи поробители (напр. резултат на такъв пряк контакт са повечето заемки от гръцки и турски). Постепенно съвременните контакти започват да се осъществяват предимно по писмен път и от дистанция (това е характерно за лексиката от западноевропейски произход в българския език). В най-ново време, време на свръхкомуникация, чуждите думи проникват едновременно и по писмен, и по устен път (Лютакова 2007: 262). Заемането днес е основен начин за номинация.

През всеки период от развитието на обществото и езика има доминиращ по отношение на влиянието чужд език. Понякога това е свързано със силното международно влияние на даден език, напр. на френския през XIX в. и на английския през втората половина на XX и началото на XXI в. Но определящ фактор са и обществено-политическите, икономическите и културни контакти на българския народ и българската държава.

Съществува известно разпределение по време на чуждоезиковото влияние върху българския език. Започва се с влиянието на гръцки език при форми-

² За частните тенденции вж. Аврамова 2003: 56.

рането на старобългарския език и по време на византийското владичество. По време на османското владичество се осъществява силно турско езиково влияние. Икономическите и търговски връзки със Запада довеждат до италианско влияние през ранното Средновековие, заменено през XIX в. от силно френско влияние. По същото време възниква и постепенно придобива значителни размери руското влияние, което обаче най-често не се осъзнава като чуждо. По-късно се появява немско влияние, а най-късно – английско влияние. По времето на тоталитаризма най-силно е съветското влияние. Днес влиянието е почти само английско.

Закономерност е обаче почти едностраничното влияние на езиците на силно развитите европейски народи – напр. на френски, италиански, немски или английски език върху българския език, но не и обратно. Изключваме руския език поради сложните исторически сложили се народностно-езикови отношения между България и Русия. Основното влияние на чуждите езици е върху лексиката.

При изследване на лексиката от чужд произход в българския език се вземат предвид факти от културно-историческото развитие на съответните народи като екстралингвистични основания за лексикалното заемане и същевременно като критерии за идентификация на езика източник или езика посредник. Обществени процеси и събития дават ярко отражение в лексиката, което потвърждава още един път тясната връзка между език и народ. В помощ на езиковите факти са и факти от историята на съответните езици. Това означава, че разглеждането на лексиката откъм произход се прави не чисто синхронно, а с помощта на диахронията.

При изследването на българската лексика по отношение на произхода се отчита и влиянието на всеки от езиците източници върху българския език не само спрямо лексиката му, но и върху типологията му. Проследява се чуждо-езиковото влияние за формиране или активизиране на определени словообразователни средства и словообразователни типове, за утвърждаване на определени предложно-именни конструкции и други синтактични особености в българския език.

5.0. Историческият подход има място и в частта, посветена на структурно-семантичните особености на българската лексика. В Трети дял *Лексикална семантика, Структурно-семантични особености на българската лексика* се представя **концептуализацията на действителността чрез българската лексика**, като авторката Е. Пернишка насочва вниманието си преди всичко към концептосфери и лексеми в съвременната лексика, които разкриват образа на съвременния българин, но „без да се пренебрегват и някои показателни факти от развитието на даден концепт или в дадена концептосфера“.

Всеки концепт е националноспецифичен, различен за даден народ, в даден език, тъй като той включва не само семантичен компонент, а и националнокултурна, психологическа, ценностна съставка. А това може да бъде представено в пълнота, когато се обхване и в исторически план. Авторката при-

вежда известни диахронни данни за формирането и развитието на концептите *пространство, време и движение* и под., които са с богата и разнообразна номинация. И това е естествено. Концептуализацията и интерпретацията на света в езика, както посочва самата Е. Пернишка, е динамична категория. Световъзприемането търпи развитие. То не може да бъде характеризирано в рамките само на съвременния период.

6.0. И в Четвърти дял на труда *Прагматична и стилистична характеристика на българската лексика* аналитичното изследване е подкрепено с данни за динамиката на конотационните процеси, протекли в нея, динамика, която е следствие от и причина за засилените контакти на българския език с други езици и култури. Проследяват се периоди със засилени езиково-културни влияния, оставили устойчиви следи в лексикалната система на българския език: периодът на християнизация, на билингвизъм в пределите на Османската империя, периодът на Българското възраждане и периодът, обхващащ последното десетилетие на ХХ в. и началото на ХХІ в., т.е. съвременният период. През тези периоди българският език се е обогатявал не само с нова лексика, но и с езикови и културни конотации.

Допълването на синхронния анализ на съвременната българска лексика с диахронни данни дава възможност да се направи по-пълна, по-цялостна характеристика на тази система. В най-новата *Българска лексикология* авторският колектив използва този комбинативен подход. Резултатът е пред погледа на ползвателите и оценката е предстояща.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ в.* София: Heron Press, 2003.
- Александрова 2006:** Александрова, Т. Проблемът *свое – чуждо* и дебатът за българския книжовен език през Възраждането. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация.* София: Изд. на СУБ, 2006, с. 107 – 112.
- Александрова 2008:** Александрова, Т. Българският книжовен език като национално-идентификационен проект през Възраждането. – В: *Българите. Книжовността. Езикът. ХІХ – ХХ в.* София: ЕМАС, 2008, с. 9 – 62.
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова, Г., Ликоманова, И. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели).* Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2002.
- Гутшмит 1998а:** Гутшмит, К. Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици. – In: *Slavica Pragensia ad tempora nostra. Konference ke 150. výročí založení stolice slovanské filologie na Karlově univerzitě.* Praha: Euroslavica, 1998, s. 97 – 102.
- Гутшмит 1998б:** Гутшмит, К. Общие тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках. – *Jazykovedný časopis*, 1998, No 1 – 2, s. 15 – 26.

- Даниленко 2011:** Даниленко, В. П. Синхрония и диахрония в лингвистике. – *Вестник Иркутского государственного лингвистического института*, 2011, № 4, с. 6 – 11.
- Димитрова 2008:** Димитрова, М. Динамика на лексиката през Възраждането. Лингвостатистическо изследване с оглед към съществителните нарицателни имена. – В: *Българите. Книжовността. Езикът. XIX – XX в.* София: ЕМАС, 2008, с. 163 – 225.
- Захариева 2010:** Захариева, Й. *Промени в (по)знанието у възрожденския българин*. София: Авангард Прима, 2010.
- Йедличка 1965:** Jedlička, A. K charakteristice slovní zásoby současné spisovné češtiny. – *Slavica Pragensia*, No VII, 1965, s. 13 – 27.
- Йедличка 1978:** Jedlička, A. Rovina lexikálně-sémantická. – In: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha, 1978, s. 166 – 176.
- Костадинова 2008:** Костадинова, П. Концептуализация на времето (Изграждане на езиковата картина на света в историята на новобългарския книжовен език). – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Изд. на СУБ, 2006, с. 227 – 276.
- Лютакова 2007:** Лютакова, Р. Писмеността като фактор при адаптацията на английските заемки в българския и румънския език. – В: *Това чудо – езикът! Изследвания в чест на проф. д-р Живко Бояджиев*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007, с. 261 – 272.
- Магнитов 2003:** Магнитов, С. Н. *Снятие дихотомии диахронии и синхронии языка*. Эл. № 77–6567, публ. 10415, 13.05.2003. <<http://www.trinitas.ru/rus/doc/0216/004a/02160006.htm>> (дата на достъп: 2.10.2015).
- Хавранек 1932:** Havránek, V. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. – In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 1932, s. 32 – 84.
- Хавранек 1963:** Havránek, V. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1963.

Маргарита Чернышева

Институт русского языка им. В. В. Виноградова – РАН, Москва

ОПЫТ РАБОТЫ СО СЛАВЯНСКИМИ ПЕРЕВОДАМИ С ГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА В СЛОВАРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА XI – XVII ВВ.¹

Abstract: The article demonstrates methods designed to describe “phenomena of translation” which are used in “Dictionary of Russian Language XI – XVII centuries”. “Phenomena of translation” are very specific, but they are characteristic for Old Slavic and Old Russian translations from Greek: the loan words, the partially adapted and unadapted vocabulary, the foreign fragments, the special derivational models, the different kinds of mistakes, and the grammatical features in each translated text. We also discuss special cases (called “translation decisions”), which are different ways of lexicographic interpretation.

Keywords: Dictionary of Russian Language XI – XVII centuries, Russian historical lexicography, Old Slavonic and Old Russian translations from Greek

В одной из своих последних работ мы говорили о том, что для изучения наследия византийско-славянской гуманитарной культуры необходимо обладать полной информацией о наличии и численности переводов с греческого языка византийской эпохи с учетом их дальнейшего бытования в славянском мире и на Руси. Проблема сложная, поскольку в славянском мире постоянно происходил обмен рукописями, наиболее важными для христианского сознания; многие памятники имели множество списков и существовали в разных редакциях, не говоря уже о разных переводах одного и того же произведения (Чернышева 2014). Самый общий обзор переводного наследия впечатляет, и это так, даже если оперировать только отдельными показателями по жанрам².

Наибольшее число выборок из переводных сочинений содержат ранние славянские сборники (будучи календарно приуроченными, они формировались в основном из житий, мучений и произведений других литературных жанров, в основном – „слов“). Известны сборники весьма сложные по своему составу, – таков, к примеру, „Изборник“, в болгарской традиции именуемый „Симеонов сборник“ (Симеонов сборник)³, который сохранился в русском

¹ Работа написана при поддержке гранта РГНФ № 13-04-00093 *Лексикологическое исследование и словарное описание лексики русского языка XI – XVII вв. („у“ – „умытникъ“)* (руководитель М. И. Чернышева).

² Так, О. В. Творогов в каталоге переводных житий, сохранившихся в древнерусской книжности, указывает 282 жития из 220 сборников и списков (Творогов 2008: 4). Житийное наследие в балкано-славянской письменности (209 единиц) представлено в фундаментальной работе Климентины Ивановой (Иванова 2008).

³ О греческом оригинале (Бибииков 1992; Бибииков 1996).

списке 1073 г. Среди такого рода составных произведений особо выделяется славянская *Chrysostomica* – собрание текстов, принадлежавших или приписывавшихся Иоанну Златоусту (Гранстрем и др. 1998; указатель греческих оригиналов: Thomson 1982).

В XV веке на Руси началась работа по систематизированию накопленного литературного материала. В это время собирали и заново переписывали тексты, относящиеся к конкретному месяцу (жития и мучения святых, слова и т.п.), так возникали „Минеи“, предназначенные для чтения (четыи) (Дмитриева 1972).

А в XVI веке под руководством митрополита Макария были составлены Великие Минеи Чети (ВМЧ) – грандиозный литературный монумент, куда вошли многочисленные произведения, иногда очень древние по происхождению: жития (переводные и оригинальные, в том числе новых святых), а также важнейшие духовные сочинения византийских, западных, южнославянских и русских авторов (Иосиф 1892).

В своей работе, посвященной ВМЧ, архимандрит Макарий (Веретенников)⁴ приводит внушительный перечень названных лиц: „Это – Анастасий, монах Горы Синайской, святитель Андрей Критский, Антиох, Аркадий Кипрский, Афанасий Александрийский, Брунон – епископ Вюрцбургский, Василий Великий, Василий Селевкийский, Георгий, архиепископ Александрийский, Георгий Экзарх, Герман, архиепископ Александрийский, Григорий Цамблак, Григорий инок, Григорий, папа Римский, Евагрий, Евсевий епископ, Евфимий инок, Евфимий, патриарх Тырновский, Епифаний Кипрский, преподобный Ефрем Сирин, Иоанн Златоуст, Иоанн Дамаскин, Иосиф Волоцкий, Исаак Сирин, Кирилл Александрийский, Леонтий, епископ Кипрский, Максим Грек, старец Памва, Пахомий Серб, Прокл, архиепископ Константинопольский, Севериан, епископ Авальский, Симеон Богослов, Симеон Метафраст, Симеон Месопотамский, Тимофей, архиепископ Александрийский, преподобный Феодор Студит, Феофил Александрийский, Филолог Черноризец и др.“ (Макарий 1989: 110). Объем этого огромного свода – 27 000 страниц убористого текста в два столбца (Макарий 1989: 108). Весь годовой цикл Четых Минеи включает несколько тысяч крупных и мелких (иногда совсем мелких – в несколько строк, в том числе из Пролога) переводных произведений.

Полный обзор переводных византийско-славянских сочинений – невозможен, однако даже самого общего взгляда достаточно, чтобы стал понятен впечатляющий масштаб переводческой и редакторской деятельности у славян и на Руси, определивший содержание наследия византийско-славянской гуманитарной культуры.

Несмотря на активную работу по изучению переводного наследия, можно говорить о том, что весь объем славянских переводов с греческого языка византийской эпохи до сих пор до конца не определен.

⁴ На время создания цитируемого исследования автор пребывал в сане игумена.

* * *

В XIX веке в России началось систематическое описание лексики переводных произведений. Все известные в свое время переводы с греческого языка⁵, бытовавшие в русских списках⁶, были включены в состав источников „Материалов для словаря древнерусского языка“ И. И. Срезневского (Срезневский 1893 – 1912)⁷.

В настоящее время выборки из „Материалов“ Срезневского после доработки и усовершенствования включаются в „Словарь русского языка XI – XVII вв.“ (СлРЯ XI – XVII вв. 1975 – 2015).

Именно в этом словаре переводная литература отражена с наибольшей полнотой. В состав источников Словаря входит несколько сотен переводных произведений, в том числе очень крупных. Среди них в первую очередь следует назвать Великие Минеи Четии митрополита Макария, имеющие почти в каждом томе еще десятки произведений. Их перечень с указанием на иноязычные оригиналы находится в Указателе источников, изданном в Справочном томе Словаря (Указатель источников 2001)⁸. Дополнения к перечню иноязычных оригиналов публикуются во вступительной части к 30-му выпуску СлРЯ XI – XVII вв.

Главная особенность этого Словаря – его принципиальная открытость. Создатели Словаря стремятся учитывать все новые достижения в области палеославистики и истории русского языка и – при наличии русских списков – путем лексикографического описания вводят все появляющиеся издания в научный оборот.

Таким образом, *Словарь русского языка XI – XVII вв.* представляет собой уникальное произведение лексикографического жанра, поскольку во всем славянском мире нет лексикона, более полного по охвату произведений византийской эпохи на греческом языке, переведенных славянами, чем этот Словарь.

При таком объеме переводных текстов лексикографы не только имеют дело с известными особенностями славянских переводов, но неизбежно сталкиваются с разного рода сложными случаями.

Далее приводятся примеры из 30-го выпуска СлРЯ XI – XVII вв. (главный редактор выпуска – Р. Н. Кривко).

* * *

Специалистам, работающим со славянскими переводами с греческого языка, хорошо известен феномен разнообразных *ошибок*⁹.

⁵ О месте византийского наследия в работах И. И. Срезневского см. Прискока 2012.

⁶ В „Материалы“ Срезневского ошибочно попало некоторое число нерусских списков славянских переводов (например, сербский список „Шестоднева“ Иоанна экзарха Болгарского 1263 г.).

⁷ Далее: „Материалы“ Срезневского.

⁸ Подбор оригиналов для ВМЧ не завершен, сведения постоянно обновляются.

⁹ Этот факт неоднократно обсуждался в научных исследованиях (Thomson 1988; Огрен 1989: 68 – 71).

Сначала поговорим о лексикографической интерпретации ошибок. Суммируя причины их образования, можно сказать, что погрешности возникали не только в результате неверного понимания или прочтения слова, но они могли появляться также на стадии бытования текста (при переписывании и редактировании).

Часто греческий оригинал помогает восстановить верное чтение, тогда в **квадратных скобках**, которые являются способом указания на авторское и/или редакторское вмешательство в текст цитаты, автор или редактор вводит в словарную статью мини-комментарий и использует пометы: „в рукоп. ошиб.“ (т.е. „в рукописи ошибочно“) или „в изд. ошиб.“, „в изд. ошибочно“ („в издании ошибочно“) и т.п.

Пример воссоздания верного чтения:

ТОЧЕЦЬ, м. *Тот, кто управляет повозкой; возникчий*. Илия, огнедшбньни колесницы **точець** [в рукоп. ошиб.: **точенъ**; вар. XV в.: **точець**] и на нбѡ шествець (ἀρματηλάτης). Ио. екз. Бог.¹, III, 86. XII – XIII вв.¹⁰

Сюда же относятся случаи, когда греческий оригинал позволяет восстановить верную грамматическую форму. Например:

ТРАПЕЗОСАНИЕ, с. *Совершение таинства евхаристии*. Всесвященные ангелы гаданми божественаа тайно производящая зримъ, и самого Иисуса въ притчахъ богословяща, и богодѣйственая **таинства** [в изд. ошибочно: **таинство**] предающая образнымъ трапезосаниемъ (διὰ τοῦ κληῖς τραπέζης). (Д. Ареопаг. Посл.) ВМЧ, Окт. 1 – 3, 772. XVI в. ~ XV в.

* * *

Теперь обратимся к интерпретации так называемых „**феноменов перевода**“, т.е. языковых явлений, возникновение которых характерно только для переводных текстов (в данном случае – для переводов с греческого языка).

Сначала упомянем о достаточно тривиальных случаях. Речь идет о таких фактах, как **заимствованная лексика** (адаптированные слова, так называемые, лексические „грецизмы“) и **заимствуемая лексика** (адаптируемые или частично адаптированные слова, как бы – „пробные заимствования“).

Для их оформления в Словаре используется помета „ср. греч.“ („сравни греческое слово“).

Пример оформления **заимствованной лексики** (т.е. адаптированного слова, или – лексического „грецизма“):

ТОПАЗЬ¹, м. *Полудрагоценный камень топаз (ср. греч. τόπαζος)*. На друзѣи же странѣ висяху ·вѣ· камени на ·дѣ· части раздѣлени: на пръвои сардии, топазь, измаргадъ (τόπαζος). Флавий. Полон. Иерус. II, 86. XVI в. ~ XI в.

Пример оформления **заимствуемой лексики** (адаптируемого и частично адаптированного слова, „пробного заимствования“):

¹⁰ Названия источников и датировки приводятся в соответствии с Указателем источников (Указатель источников 2001).

ТОПОТРИТЬ, м. *Наместник, лицо, временно исполняющее какую-л. должность; местоблюститель* (ср. греч. τοποτηρητής). Црѣ... повелѣ възяти мнѣ имѣние мое, давѣ мнѣ... добра многа съ многою чѣстїю, и учини мя паки на мѣсто мое, сътворивѣ мя и топотрить (ποιήσας με καὶ τοποτηρητήν). Патерик Син., 303. XI в.

ТОНОСЪ, м. *В греческой орфографии – ударение, акцент* (ср. греч. τόνος). О каллиграфѣ. Аще не храня добрѣ държитъ тетради и положить книги, из нихъже пишеть, и покрываетъ въ мѣру, обое глядая, антистиха и тоноса и титель, да поклонитъся<я> ѿнѣ или ѿрѣ (τοὺς τόνους). (Феод. Студ.) Бусл. Христ., 389. 1285 – 1291 гг.

Для лексикографического описания *морфологически (частично или полностью) неадаптированных слов* или случаев, которые, по предположению, имеют подобный характер, а также для так называемых *иноязычных вкраплений*, используется помета „от греч.“ („от греческого слова“), при этом грамматическая помета опускается:

ТРОКСИМА, *от греч. τρώξιμα, τρώξιμα ‘то, что едят в дополнение к основной пище: фрукты, овощи, зелень’*. Обѣща же ся уноша не пити ни еукрась, ни вина до живота своего, ѣдьяше же серис, троксима [в изд.: трозима; в ркп. неясно: „кси“ или „з“, зелие (τρώξιμα). Патерик Син., 294. XI в.

ТРИСКІЯ, *от греч. θρησκευία ‘религиозный обряд, богослужение’*. [Празднику Крещения противопоставлены языческие обряды] Не фращьскыя мнѣимыя чистыя тайны, отъ нихъ же и трискія ся прозѣва, [гlossa:] рекъше жрѣтва и вѣра, яко же слово (в греч. предложена этимология этого слова: οὐδὲ Θρακῶν ὄρυια ταῦτα, пар’ ὧν καὶ τὸ θρησκεύειν ὡς λόγος ‘не фракийские оргии, от которых, говорят, происходит слово θρησκεύειν’). Гр. Наз., 3. XI в.

Эти же две пометы: *ср. греч.* и *от греч.* – в качестве отсылки к исходному слову – вводятся также и в других случаях, например, при указании на греческое слово, определившее появление производного слова переводящего языка, например:

ТРИХИНСКИЙ, *прил. от греч. τρίχινος ‘волосняной’ (в сост. имени Феодора Трихины, носившего власяницу – σάκκος τρίχινος)*. Памя(т) прп(д)бнаа(г) оца наше(г) Фео(д)ра трихиньскаа(г). Мст. ев., 263. До 1117 г.

Такой же лексикографический прием применяется при указании на словообразовательную модель исходной лексемы греческого языка, структура которой определяет строение слова переводящего языка (в том числе, в случаях, когда требуется пояснение при описании так называемых „словообразовательных калек“), например:

ТОНКОСЛОВІЕ, *с. Простейшие элементы языка или речи* (ср. греч. λεπτολογία, λεπτολόγημα букв. ‘рассуждение о мелочах; подробное рассуждение’). [Название русско-греческого разговорника.] Рѣчь тонкословіа греческаго. Речь тонкосл. греч.¹, 29. XV – XVI вв. Первое падение имяно(з)вател<ъ>ное [именительный падеж]... к сему же тонкословіе. Лицо первое единственное: азъ, а азъ, се азъ, да азъ, и азъ, не азъ, ни азъ, но азъ. (Написа-

ние о падениях) Рассужд. церк.-слав. яз., 771. 1568 г. [Название грамматического сочинения.] О грамотики инока Максима Грека святогорца об<ъ>явлено на тонкословие. Рассужд. церк.-слав. яз., 601. XVI в.

* * *

До сих речь шла о достаточно очевидных „**феноменах перевода**“. Однако они весьма разнообразны и иногда с трудом поддаются лексикографической интерпретации.

Снова вернёмся к теме ошибок, но рассмотрим её с другой точки зрения.

Как было сказано, ошибки в славянских переводах могли возникать в результате неверного прочтения какого-либо слова оригинала, например, из-за сходного звучания с другим словом, как в приводимой ниже цитате из Триоди Постной, где ἐνωμένη переводчик ошибочно прочитал как ὕνωμένη; факт ошибки объясняется в квадратных скобках – использована помета „смеш.“ („смешано“):

ТРЕГУБОВАТИ... Существо едино есть непрѣсѣкаемо, пребожьствъная Троице хвалима [ἐνωμένη ‘объединенная’ смеш. с ὕνωμένη] естъствъмь раздѣляется, лица же своими непресѣкаемо сѣчеться, едина существъмь тръгубуеть: Отьць и Сынъ и Духъ живый, съблюдая и оживляя вся ны (τρῑσσεῦεται). Триодъ постн., 118. XII в.

Ошибки могли возникать также в результате совпадающего звучания двух слов как следствие „итаизма“, когда ряд гласных и дифтонгов средневекового греческого языка стал произноситься как [i]. Это одна из распространенных причин возникновения неверного перевода. Кроме того, в минускульном греческом письме возникало смешение некоторых букв (например, ν и υ). По мнению И. Огрен, появление неверно написанных и прочитанных слов возникало уже на этапе создания греческих списков произведения, что приводило, соответственно, к погрешностям в славянском переводе (Огрен 1989: 70)¹¹.

О факте переводческой ошибки может сигнализировать явление *семантической немотивированности*.

Семантическая немотивированность бывает *полной (полная семантическая немотивированность)* и *относительной (относительная семантическая немотивированность)*.

Полная семантическая немотивированность означает, что семантика слова переводящего языка (его внутренняя форма) не допускает семантически немотивированного контекстного значения.

Подобного рода пример находится в словарной статье **тяжесть**, где в 7-ом значении представлено объяснение причины возникновения неожидан-

¹¹ В связи со сказанным особого внимания заслуживает, безусловно, проблема использования печатных изданий греческих текстов для анализа древних славянских переводов (Огрен 1991).

ного – с точки зрения семантики – значения ‘великолепное здание, башня, чертог’, которое появилось в результате неверного чтения слова оригинала: падежная форма от греч. βάρις прочитана как форма от βαρός ‘тяжелый’.

О факте полной семантической немотивированности свидетельствует помета „передача греч.“ („передача греческого слова...“).

Пример *полной семантической немотивированности*:

ТЯЖЕСТЬ... 7. *Передача греч.* βάρις ‘великолепное здание, башня, чертог’, понятого как βáros ‘тяжесть’, βαρός ‘тяжелый’¹². Змурьна и стакъти и касия отъ ризъ твоихъ, отъ тяжестии слоновъныхъ, иждихъ же [так, вм.: иж нихъже – ἐξ ὧν; ср. Библи. Генн. 1499 г.: из нихъже] възвеселиша Тя (ἀπὸ βάρεων ἐλεφαντίνων). (Пс. XLIV, 9) Псалт. Б.-С., 34. XI в. [то же – Библи. Генн. 1499 г.; ср. Толк. на Псалт. Афан. Алекс. ГИМ, Син. 856, 69 об. XVII в.: от варѣи слоновныхъ]. Велии Гѣ и хвалень зѣло... Бѣ в тяжстьхъ Его знаемъ есть (ἐν ταῖς βάρεσιν). (Пс. XLVII, 3 – 4) Псалт. Б.-С., 36 [то же – Библи. Генн. 1499 г.]. Воистинну реку, яко не убоимся, по пророческому гласу: яко велии Господь и хвален зело во граде Бога нашего, в горе святей Его, Бог в тяжестехъ Его знаемъ есть, егда заступает и [ср. Пс. XLVII, 3 – 4]. Пов. прихож. на Псковъ, 148. XVII в. ~ XVI в.

Относительная семантическая немотивированность – не столько не допускает, сколько – не предполагает семантически неожиданного контекстного значения анализируемой лексемы.

Это явление можно продемонстрировать на примере описания второго значения слова **тщеславие**, где обозначен смысловой сдвиг, возникший под влиянием значения исходного греческого слова. В таком случае используется та же помета: „передача греч.“ („передача греческого слова...“).

Пример *относительной семантической немотивированности*:

ТЩЕСЛАВИЕ... 2. *Передача греч.* σμικρολογία ‘умаление, унижение’. Не дерзающе же пред лицемъ обличити, искреному брату его [царя] глаголаше [вельможа], да глаголетъ къ царевѣ, да не досажати высоту и славу царскаго вѣнца. Сему же си къ брату глаголющу, негодующю ему тщеславия его и худаго, дасть ему отвѣтъ царь, егоже братъ не разумѣ (τὴν ἄκαιρον... σμικρολογίαν ‘неуместное унижение’). Варлаам и Иоасаф¹, 131. XVI в. ~ XI–XII в.

* * *

Однако, как это хорошо известно специалистам, работающим со славянскими переводами с греческого языка, встречаются еще случаи, весьма непростые для интерпретации, которые условно можно назвать „переводческими решениями“. Они могут казаться, на взгляд современного исследователя, удачными, неудачными, могут иметь „пробный“ (экспериментальный) характер и т.д.

¹² Это значение отмечено в (GEL 1992: 77): βάρις *large house, tower, palace*.

Сюда может быть отнесено такое явление, показательное для анализируемых источников, которое иногда называют *расширением семантики лексемы переводящего языка*, – оно появляется в том случае, когда переводящей лексеме приписывается значение исходного слова греческого оригинала.

Лексикографы используют разные способы оформления *неожиданных „переводческих решений“*. В зависимости от интерпретации автора или редактора соответствующей словарной статьи они могут пониматься и как особый шаг переводчика, и как ошибка. Именно такое представление отразилось во втором значении слова **ТЫТИ** (где, на наш взгляд, нужно было бы говорить не об ошибочном, а о неточном переводе):

ТЫТИ. 1. *Тучнеть, жиреть*. ... 2. *Ошибочный перевод греч. λπαινω зд. ‘обессиловать’, воспринятого в основном знач. ‘делать жирным’*. Общряеми [вар. XII в.: общряеми – στομούμενοι] огонь и тыюще болѣзнии преда(ни)еми, Карпе и Папуле, добляя мчкѣ, меча истиньная на нбсѣ кованая, вражия испълъчения явѣ [вар. XII в.: явистася – ὄφθητε] постѣкающа (λπαινώμενοι ‘обессиливаемые’). Мин. окт., 95. 1096 г.

* * *

Особого внимания заслуживают встречающиеся в славянских переводах *опыты этимологизирования*¹³. *Часть их подсказана переводимым греческим текстом, в других случаях позволительно говорить о самостоятельных переводческих решениях*. В словарной статье **ТРИСКИЯ**, где выбранное переводчиком слово не поддерживается оригиналом, в словарной статье в квадратных скобках приводится объяснение такого решения (в данном случае это сформулировано следующим образом: „в греч. предложена этимология“), и – в качестве дополнительного прояснения смысла – греческая параллель переводится на современный русский язык:

ТРИСКИЯ, *от греч. θρησκεῖα* ‘религиозный обряд, богослужение’. [Празднику Крещения противопоставлены языческие обряды.] Не фрачьскыя мьнимыя чистыя таины, отъ нихъ же и трискія ся прозѣва, [глосса:] рекъше жрътва и вѣра, яко же слово (в греч. предложена этимология: οὐδὲ Θρακῶν ὄργια ταῦτα, пар’ ὧν καὶ τὸ θρησκεύειν ὡς λόγος ‘не фракийские оргии, от которых, говорят, происходит слово θρησκεύειν’). Гр. Наз., 3. XI в.

* * *

Встречаются также случаи, когда требуется объяснение синтаксической конструкции, использованной в переводе. При возникновении факта *синтаксического калькирования* (когда воспроизведенная в переводе конструкция греческого синтаксиса влечет за собой также семантические инновации) возможно введение пространного комментария со ссылкой на авторитетные

¹³ Подробнее см.: Чернышева 2012.

справочники – в приводимой ниже цитате это ссылка на *Словарь греческой патристики* (PGL):

ТЯЖАТИ... 4. Под кого, что (при передаче греч. ὑπό с вин. п.). *Быть в подчинении (передача греч. τελέω в знач. ‘служить, быть в чьей-л. власти’; см. PGL)*. Не въ лѣто раждаетъ Бѣ [о Боге-Отце, рождающем Бога-Слово вне времени], иже лѣта вышнее естество имы и существо, а члвкъ явѣ якоже супротивъ раждаетъ, подѣ рожество тяжа, и тьлю и истокъ (ὁ δὲ ἄνθρωπος, δῆλον ὡς ἐναντίως γεννᾷ, ὑπὸ γενέσιν τελῶν καὶ φθοράν, καὶ ρεῦσιν ‘а человек явно рождает как бы в противоположном направлении, при рождении производя и истление, и истечение’). Ио. екз. Бог.¹, I, 120. XII – XIII вв.

* * *

Для указания на отличие пассажа славянского перевода от чтения в используемом греческом оригинале вводится помета „в греч. иначе“, свидетельствующая о наличии в греческом оригинале другого слова, чтения, конструкции и т.п. Например:

ТОЧНЫЙ¹, *прил.* 1. *Подобный кому-, чему-л. ... Тъчьнь* [по вар. XII – XIII вв.] явися [Григорий Армянский] проркъмъ, мчнкомъ же и аплѣмъ подобнь, архиерѣомъ и прѣбнымъ, англѣмъ и арха(а)нглѣомъ равньновиднь (в греч. иначе: συνόμιλος ‘собеседник’). Мин. сент., 0232. Ок. 1095 г.

ТРАПЕЗА... 1. *Стол...* Александръ исхити мечь у отца своего Филипа и вся възлежашая [на пиру] узви, ови бо от нихъ **под трапезами** крыяхутся, и друзии же под ложа подбѣгоша, ово въ темных мѣстех крыяхуся (в греч. иначе: οἱ δὲ ταῖς τραπέζαις ὡς ὄπλοις ἐχρήσαντο ‘другие использовали столы в качестве оружия’). Александрия, 23. XV в. ~ XII в.

* * *

В общей сложности, по нашим подсчетам, в изданном 30-ом выпуске *Словаря русского языка XI – XVII вв.* находится несколько тысяч греческих параллелей из сотен переводов с греческого языка (общий объем выпуска – 1830 слов), а также многочисленные авторско-редакторские пояснения и комментарии.

* * *

В краткой статье невозможно охватить всю проблематику, с которой приходится сталкиваться лексикографу при работе со славянскими переводами с греческого языка. Процесс установления лексической семантики в текстах такого рода иногда напоминает „филологический детектив“.

ЛИТЕРАТУРА

Бибилов 1992: Бибилов, М. В. Рукописная традиция греческих списков прототипа Изборника Святослава 1073 г. – *Византийский временник*, 1992, т. 53, с. 106 – 123.

- Бибиков 1996:** Бибиков, М. В. *Византийский прототип древнейшей славянской книги (Изборник Святослава 1073 г.)*. Москва: Памятники исторической мысли, 1996.
- Гранстрем и др. 1998:** Гранстрем, Е. Э., Творогов, О. В., Валиевичус, А. *Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI – XVI вв. Каталог гомилий*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1998.
- Дмитриева 1972:** Дмитриева, Р. П. Четьи сборники XV в. как жанр. – В: *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. 27. Ленинград, 1972, с. 150 – 181.
- Иванова 2008:** Иванова, Кл. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Иосиф 1892:** Иосиф, архим. *Подробное оглавление Великих Четых Миней Всероссийского митрополита Макария, хранящихся в Московской Патриаршей библиотеке*. Москва, 1892.
- Макарий 1989:** Макарий (Веретенников), игумен. Великие Макарьевские Четьи-Минеи – сокровище духовной письменности Древней Руси. – В: *Богословские труды*, т. 29. Москва: Изд. Московской Патриархии, 1989, с. 106 – 126 <http://www.btrudy.ru/resources/BT29/106_Makary.pdf> (дата доступа 06.11.2015).
- Огрэн 1989:** Огрэн, И. *Паренесис Ефрема Сирина. К истории славянского перевода*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia, 26). Uppsala, 1989.
- Огрэн 1991:** Огрэн, И. *К проблеме использования печатных изданий греческих текстов при исследовании древних славянских переводов*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia, 31). Uppsala, 1991.
- Прискока 2012:** Прискока, О. В. Византийская культура в научном наследии И. И. Срезневского. – В: *И. И. Срезневский и русское историческое языкознание: к 200-летию со дня рождения И. И. Срезневского. Сборник статей Международной научной конференции, 26 – 28 сентября 2012 г.* Рязань: РГУ им. С. А. Есенина, 2012, с. 66 – 73.
- Симеонов сборник:** *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Т. 1. Исследования и текст. София: Изд. на БАН, 1991.
- Творогов 2008:** Творогов, О. В. *Переводные жития в русской книжности XI – XV вв.* Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2008.
- Указатель источников 2001:** Указатель источников. Сост. Романова, Г. Я., Державина, Е. И., Чернышева, М. И. – В: *Словарь русского языка XI – XVII вв. Справочный выпуск*. Москва: Наука, 2001, с. 267 – 390.
- Чернышева 2012:** Чернышева, М. И. Этимологические опыты в древнерусской книжности. – В: *Славянское и балканское языкознание. Палеославистика: Слово и текст*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012, с. 119 – 138.
- Чернышева 2014:** Чернышева, М. И. Византийское литературное наследие в „Словаре русского языка XI – XVII вв.“. – В: *NIS I VIZANTIJA Jedanaesti (XII) Naučni Skup. Niš 3 – 6. June 2013: Niš and Byzantium Twelfth (XII) Symposium. Niš, 3 – 6 June 2013*. [Proceedings]. Niš: Niški kulturni centar, 2014, с. 637 – 650.
- Thomson 1982:** Thomson, Fr. J. *Chrysostomica Palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoeas (Zlatostruy) Collection*. – *Cyrrillomethodianum*, Thessaloniki, 1982, No VI, p. 1 – 65.
- Thomson 1988:** Thomson, Fr. J. *Towards a Typology of Errors in Slavonic Translations*. – In: *Christianity among the Slavs. The Heritage of saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius*.

Rome, October 8 – 11 1985. (*Orientalia Christiana Analecta*, 231). Roma, 1988, p. 351 – 380.

ИСТОЧНИКИ

СлРЯ XI – XVII вв.: *Словарь русского языка XI – XVII вв.* Вып. 1 – 29. Москва: Наука, 1975 – 2011. Вып. 30. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История, 2015 (продолжающееся издание).

Срезневский 1893 – 1912: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.* Санкт-Петербург, 1893 – 1912 (переиздание – Москва: Книга, 1989).

GEL 1992: *A Greek-English Lexicon of the Septuagint.* Compiled by J. Lust, E. Eynikel, K. Hauspie. Part I. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1992.

PGL: Lampe, G. W. H. *A Patristic Greek Lexicon.* Oxford: Clarendon Press, 1962 – 1968.

Мария Чоролеева

Институт за български език – БАН, София

БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ И КЛАСИФИКАЦИЯТА НА РЕЧНИЦИТЕ

Abstract: This article presents two classifications of the dictionaries. The first is built on the basis of the manner of presentation of the object of dictionaries – the language and the language units. The second one is hierarchical – according to the degree of complexity of lexicographic conception of different types of dictionaries.

Keywords: lexicography, classification, dictionaries, language, conception, hierarchy

Лексикографията би трябвало да се разглежда като съставена от две тясно свързани части: научна област „теория на лексикографията“ и научно-практическа област – самите речници. Първата част все още е недостатъчно изследвана и често пренебрегвана, а втората – в не малко случаи разглеждана като самодостатъчна и самостоятелна.

Един от най-важните въпроси на теорията на лексикографията е класификацията на речниците. В българската лингвистична литература е писано малко по този въпрос. Най-голямо внимание заслужава класификацията на лексикографските трудове, представена от Т. Бояджиев в труда му *Българска лексикология*, в която той научно обосновава определя видовете речници въз основа на характерните им особености (Бояджиев 2002: 334 – 363). Кр. Чолакова в свои статии за развитието на лексикографията в България също така определя видовете речници (Чолакова 1985: 21 – 25).

Като се опирам на известните класификации, а и на това, което вече съм писала по този въпрос, все пак си позволявам да предложа и по-ново, отличаващо се в известна степен от познатото, виждане за типологията на речниците. Предлагам два вида класификации на речниците, които са изградени върху различни принципи. Първата класификация е близка до известната, класическата, но се построява по по-различен начин и съдържа редица нови моменти. По-особеното и новото в подхода, който предлагам, е, че речниците се разделят на типове чрез установяване на признаците, които ги характеризират. Тези признаци се определят въз основа на начина на представяне на речниковия обект – езика (и съответно – езиковите единици). Всеки тип речник притежава основен, най-характерен различителен признак, който доминира. Едновременно с това се установяват и редица допълнителни признаци, които отделят подтипове в основния тип. Така всеки тип речник се характеризира от комплекс от признаци, сред които един е доминиращ, а останалите са допълнителни и съпътстващи, като те могат да се притежават и от други видове. Въз основа на основните различителни признаци най-често речни-

ците се разделят на типове в бинарна опозиция: тип, притежаващ признака (+) и съответно – тип, непритежаващ признака (–), но са възможни и други комбинации. Представянето на речниците като система въз основа на характеризиращите ги признаци е много важно за теорията на лексикографията и, естествено, за успешното изработване на речниците.

1. Обект на класификацията са лингвистичните речници. Те представят единиците на езика, докато енциклопедичните речници и енциклопедиите описват понятията, назовавани с езикови единици. Основното разделяне на речниците, занимаващи се с езика и неговите единици, трябва да бъде въз основа на признака „специфика на техния обект“, а именно дали това е значението, съдържанието на езиковите единици, или обектът е формата на езика, на езиковите единици. Така предлагам идеята, че най-важно, първостепенно е тяхното класифициране на три групи – речници за значението, съдържанието на езиковите единици (това са тълковните речници), речници за формата на езиковите единици (напр. правописни, правоговорни речници) и речници, разглеждащи както съдържанието, така и формата на езиковите единици (напр. големите тълковни речници, тезаурусите – традиционни и електронни).

2. В зависимост от признака „вид на езиковите единици, които се разглеждат в речника“, лингвистичните речници се разделят на речници, чиито заглавни единици са думите, речници, чиито обект са фразеологичните единици, речници за словосъчетания от различен вид, морфемни речници, словообразователни речници и др.

3. Въз основа на признак „сравняване на езиците“, конкретно – на техните езикови единици, речниците се разделят на сравнителни (двуетични, многоезични) и несравнителни (едноезични). При сравнителните речници единиците на един език се сравняват с единиците на други – един или повече езици.

4. Въз основа на признака „количество на единиците“ всички речници се разделят на малък („джобен“), среден, голям и „тезаурус“, който е най-пълният, включващ „всички“ думи от даден език. Този признак само на пръв поглед изглежда формален, но той е тясно свързан със съдържателните признаци, характеризиращи определените три основни групи речници.

5. Речниците за значението, съдържанието на езиковите единици разделяме на два подтипа: общи и специализирани (наричани още аспекти (Бояджиев 2002: 334 – 363) или специални – традиционно прието название в българската лексикография (Чолакова 1985: 21 – 25)). Признакът, характеризиращ тези подтипове речници, е „многоаспектност, цялостност, пълнота“ и съответно – „едноаспектност, частичност, едностранност“ на представяне на единиците на лексикалната система, както по спецификата на включените единици, така и по начина на разглеждане на лексиката.

6. Към специализираните речници от първия основен тип се отнасят много различни подтипове.

6.1. Въз основа на признак „семантични взаимодействия и взаимоотношения между единиците на лексикалната система“ се отделя подтип специализирани речници, като напр.: речници на синонимите, речници на антонимите и др.

6.2. По признак „специфика на единиците на лексикалната система“, въз основа на който се представят различни части от лексиката, се отделя подтип специализирани речници, като напр.: фразеологични речници, представящи фразеологичните единици на един език, речници на съкращенията, речници, разглеждащи собствените имена и др.

6.3. По признак „време на поява или на използване на езиковите единици“ се отделят речници на новите думи, речници на остарели думи и др.

6.4. Признакът „произход на лексикалните единици – наши, незаети – чужди, заети“ е в основата на отделянето на подтип специализирани речници, като напр.: речници на чужди думи, речници на международната лексика и др.

6.5. По признак „функционално-стилистично специализиране“ на лексиката на националния език се отделят няколко подтипа специализирани речници: подтип речници, към които се отнасят диалектни, жаргонни, терминологични речници, подтип речници, отразяващи езика на писател, на публицистиката, на поезията и др. Някои от тях могат да бъдат характеризирани и ограничени и по признак „време“, т.е. да отразяват такава специализирана лексика през определен период от развитието на обществото.

7. По признак „синхрония – диахрония“ речниците се разделят на съвременни речници, речници за определен период от историята на езика и исторически речници, проследяващи историята на думите. Близо до историческите речници са етимологичните, показващи етимологията на думите и много често представящи в някаква степен и историята, развитието им.

8. С признак „нормативност, книжовност – ненормативност“ се характеризират тип речници, към които се отнасят речници на книжовната лексика, противопоставени на речници, отразяващи както нормативна, така и ненормативна лексика или само на ненормативна лексика – диалектни, жаргонни, просторечие, вулгаризми и др.

9. Редица речници се изработват с образователни цели, за да подпомагат обучението на даден език. Така се обособява тип учебни – неучебни речници по признак „обучение, езикова култура“. Този признак могат да притежават или да не притежават голяма част от посочените по-горе типове речници. Учебните речници са както общи, така и специализирани, но с по-опростена разработка и представяне на семантиката на единиците, т.е. нямат академичен, строго научен характер, който притежават противопоставящите им се в тази опозиция речници. Към учебните речници се отнасят и речници за формата на езиковите единици, например речници на трудностите, на грешките, правописни, правоговорни речници и др.

10. По признак „представяне на единиците на лексикалната система в тяхната смислова връзка и взаимоотношеност“ речниците се разделят на

два вида. При единия вид единиците се подреждат формално, по азбучен ред – азбучни речници; при другия единиците се групират по значение, като се представят обединени по тематични групи, семантични полета и др. – тематични, идеографски речници.

11. По признак „фреквентност“ се определя специализиран вид фреквентни речници, представящи честотата на използване на думите от различни области на лексикалната система. Този признак могат да притежават най-различни по вид, характеризиращи се и с други признаци речници.

Искам да подчертая още веднъж казаното в началото, че всеки речник в характеристиката си може да съдържа комбинация от признаци – един основен (или няколко основни, определящи) и допълнителни, образуващи йерархична структура, въз основа на които се отнася към няколко типа, или, по-точно, образува подтип към основния тип, към който принадлежи. Така например най-често срещаните речници са общите тълковни нормативни азбучни речници.

Речниците от втория основен тип, занимаващи се с формата на езиковите единици, винаги са специализирани.

И така, тази класификация на речниците е изградена според начина на представяне на техния обект – езика и езиковите единици, и определянето въз основа на това на характерните им признаци.

Вторият вид класификация на речниците, която предлагам, е йерархична. Тя е подчинена на съвсем друг принцип – сложността на лексикографската концепция. Речниците трябва да заемат различно място в йерархичната стълбца – според степента на сложност на структурата и съдържанието им и според степента на сложност при представяне на значенията на думите. На първо място в йерархичната класификация на речниците трябва да бъдат поставени речниците за значението, съдържанието на езиковите единици от третия основен тип (т.е. общите тълковните речници). Докато в различните типове други речници се отразява една или друга страна на думите, едно или друго от взаимоотношенията между тях, то в общите тълковни речници фактически се обединяват повече видове речници, като се представят в по-голяма или по-малка степен преди всичко лексикалните значения на думите освен другите им особености. В самите тълковни речници също има йерархична стълбца. С най-голяма степен на сложност и на първо място в йерархията е многотомният тълковен речник – тезаурус, който обхваща в най-голяма степен словното богатство на един език, в който най-богато са отразени всички граматични, стилистични и семантични характеристики на думите, с най-пълно разгръщане на семантичната структура на лексикалните единици и с най-точно и адекватно тълкуване на значенията на думите, обикн. с описателни дефиниции, както и чрез представяне на граматичната, синтактичната и лексикална обусловеност на значенията, различната съчетаемост на думите. Пример за такъв речник с първа степен на сложност е многотомният

Речник на българския език, изработван и в момента от колектив от Секцията за българска лексикология и лексикография на Института за български език при БАН. Следваща степен на сложност притежават всички общи тълковни речници с различен обем и различна пълнота и задълбоченост на представяне на семантиката на включените лексикални единици, като те могат да се отнесат към класове с подстепенни. По-ниска, следваща степен на сложност притежават всички видове специализирани тълковни речници, отразяващи различни части от лексикалната система или различни взаимоотношения на лексемите помежду им. По-долу се разполагат сравнителните, двуезични и многоезични речници. Най-ниско в йерархията са речниците за формата на езиковите единици (например правописните и правоговорните речници), тъй като те се занимават само с формата на думите, а не и с тяхното съдържание. Тази класация е много важна за оценяване на работата на авторите, което трябва да бъде много по-високо при работата върху речниците с първа степен на сложност, тъй като тя изисква много повече ерудираност, опит и усилия. При оценяването на успеха на работата на различните автори на речници, обаче, поради не добре извършен предварителен анализ и недостатъчно познаване на спецификата на лексикографската работа, се подхожда еднакво, например, използват се еднакъв брой точки при атестиране, което довежда до неадекватна и несправедлива оценка и съответно нереално оценяване на научното развитие на авторите.

Като говорим за йерархията на речниците по степен на сложност, не искаме да омаловажаваме работата по едни лексикографски трудове за сметка на други. Значението на един речник без съмнение зависи от конкретните идеи за приложението му, от качествата на концепцията и реализирането му. Естествено, правописният речник е важен при проверка на правописа ни, обратният речник – когато правим изследвания по словообразуване и др. Специализираните тълковни речници имат голямо значение и приложение за уточняване на синонимите, антонимите, фразеологията на дадена дума и др., както и за представяне на лексикалното богатство на езика в разглежданата област. Съответно речниците на чуждите думи, на новите думи, на термините по същия начин дават необходимите сведения за значенията и употребата на този вид думи. Но все пак най-голямо значение и приложение, не може да се отрече, че притежава големият общ тълковен речник – тезаурус, като обхващащ в една или друга степен всички останали речници. На върха на речниковата йерархия трябва да бъде поставен, ако мога така да го нарека, Електронният тезаурус и конкретно, Електронният тезаурус на българския език, в който да бъдат представени всички думи с цялостните им характеристики. Началото му вече е поставено с информационния лингвистичен портал „Инфолекс“ и се надявам в близко бъдеще лексикографите от Института за български език да го развият и цялостно изградят.

ЛИТЕРАТУРА

Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука изкуство, 2002.

Чолакова 1985: Чолакова, Кр. Четиридесет години българска лексикология и лексикография. – *Български език*, 1985, № 1, с. 21 – 25.

Василка Радева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ТЪЛКОВНИЯТ РЕЧНИК – ТРАДИЦИЯ И РАЗВОЙНИ ТЕНДЕНЦИИ В ЛЕКСИКОГРАФИЯТА

Abstract: The basic principles and requirements in applying lexicographical theory are dealt with in relation to the dictionaries published since the beginning of the 21st century. Special attention is paid to the unilingual dictionary, which has a long-established tradition not only in the Bulgarian language. The new dictionaries are connected with it in a specific way – they do not ignore its explanatory definitions, but further develop and enrich them. With their conception and structure the dictionaries published during the latest decades are the result of the development of lexicological science, showing new tendencies in lexicography. They integrate the different approaches to the interpretation of the word as a linguistic sign, as a symbol, and as a lexical unit. They reflect the postulated idea of the word as a basic linguistic unit, a basic linguistic sign, which performs not only denotative and communicative functions.

Keywords: lexicography, explanatory definition, unilingual dictionary, denotative and communicative functions

В концепциите и структурата на съществуващите лексикографски справочници се отразява идеята за системния характер на лексиката, за мястото и функцията на думата като обект и предмет на изследване. Традиционните тълковни речници на славянските езици са изградени върху постулираната идея за самостоятелност на отделната дума като основна езикова единица. Речници, които представят парадигматичните връзки на думата, са насочени към представяне на системния характер на лексиката

С развитие на лексикографската практика не само се разнообразява подходът към нейния обект на изследване, но се прецизира и структурирането на речниковата статия с оглед на видовете лексикографски трудове. Разработването на теоретичните основи на лексикографията се опира на идеята, че лексиколожките и лексикографските проучвания не може да се разработват изолирано, тъй като те взаимно се допълват.

Изграждането на лексикографска теория, както и на нейните основни принципи, основателно се свързва преди всичко с тълковния тип речник, който е с най-богата традиция не само в българската лексикография. Стремещът към системно и комплексно представяне на лексиката в него е свързан с изграждането на т.нар. *семантичен език*, чието използване дава възможност да се тълкува пестеливо, но достатъчно пълно значението на думите. Според Ю. Д. Апресян тълкуването представлява „превод на думата на особен семантичен език“, чието използване позволява да се разграничат значението и употребата на думата, като се вземат под внимание нейната семантика, синтактика и прагматика (Апресян 1995: 56 – 156).

Специално теоретично изясняване изисква представянето на системните връзки и отношения между думите не само в тълковните речници, но и в специализираните като *синонимен*, *паронимен*, *словообразователен* и пр., а при многозначните думи се предполага разграничаване на тяхното значение и употреба.

Съществена характеристика, която оказва влияние върху прилагането на лексикографските принципи и теоретични изисквания, е *предназначението* на речника, на което са подчинени целта и задачите му. Освен „пълните“ тълковни речници, които се стремят към изчерпателно представяне на словното богатство на даден език, се изработват и различни по своя обем и предназначение „кратки, малки, учебни, подборни, наръчни“ и др. речници, които по своя характер са „диференциални“.

При изграждане на концепцията и структурата на тълковния речник, който се стреми да обхване възможно най-пълно и изчерпателно словното богатство на езика, съществено значение има определянето на корпуса, от който се извлича обработваният материал, в неговото отношение към *хронологичните граници* на речника. Интересно, но непоследователно са определени хронологичните граници на многотомния *Речник на българския език* (РБЕ). Идеята да се осъвременяват, допълват и преиздават началните томове, без да е приключило издаването на целия речник, не се вписва в заявеното в предговора на РБЕ: „Многотомният *Речник на българския език* е с хронологични граници от втората четвърт на XIX век, приблизително от Рибния буквар на П. Берон (1824 г.) до днес“ (РБЕ 1977: 6). Неточно е определението „до днес“ не само защото работата по речника продължава почти половин век, без да е приключила, но преди всичко поради представянето на връзките и отношенията между отделните думи, развили нови значения и употреби, които се отразяват върху мястото им в лексикалната система. Важно е значението на хронологичната характеристика при изработване на речник на новите думи и значения, тъй като трябва да се изясни въпросът за времето, през което дадена дума или значение носят белега „иновативност“. Преминаването на новите думи от пасивния към активния речник е процес, който се обуславя от различни фактори, свързани с употребата и актуалността им, поради което продължителността на този процес е различна при отделните думи и значения.

Съществена за практическото приложение на лексикографската теория е характеристиката на тълковните речници с оглед на тяхната *нормативност*, която е различна от нормативността в един правописен или правоговорен речник, но има значение за използването и мястото им в научните изследвания, както и при структурирането на други лексикографски справочници. Интересно е интерпретирана „нормативността“ при характеристиката на най-използваните български тълковни речници. В предговора на многотомния речник е посочено, че двата съществуващи вече тълковни речника – тритомният РСБКЕ (1954 – 1959) и еднотомният БТР (1955), съществено

се различават помежду си: „РСБКЕ като наръчен нормативен тълковен речник отразява чрез подбор лексиката на едно по-ново състояние на българския език, без да изчерпва неговото словно богатство. Той представя явленията на правилната, устойчива и типична словоупотреба с оглед на господстващата книжовна норма. На тази норма са подчинени и интерпретацията на семантичната структура на лексикалните единици, и оценъчните характеристики на стилистичната принадлежност на думите и значенията“ (РБЕ 1977: 5). Еднотомният БТР, който също е наръчен тълковен речник, е определен като ненормативен по отношение на своя словник, „поради включването в него на думи от пасивния запас на книжовния ни език, от една страна, и на редки думи, диалектизми, неологизми и жаргонна лексика, от друга страна“. „Чрез въведените обаче нормативни указания от позициите на съвременното състояние на книжовния език в него е постигната нормативна квалификация на думите и отделните значения“ (РБЕ 1977: 5).

По подобен начин е интерпретирана „нормативността“ по отношение на многотомния речник на българския език, чиято задача е да представи лексикалната система на целокупния български език и по този начин „да отрази неговото единство“. Отбелязва се, че с оглед на своя словник и по отношение на илюстративния материал той не е нормативен, но при него е осъществен „нормативният принцип“ чрез правописа и чрез оценъчните характеристики (бележки от типа *диал.*, *остар.*, *рядко* и пр.) при квалификацията на думите, отделните значения или при граматичните форми“ (РБЕ 1977: 7). Доколко обаче тези квалитативни характеристики, в които се отразява динамичният характер на лексиката, остават съобразени с изискванията на лексикалната норма, след като подготвянето и издаването на целия речник обхващат повече от половин век (Радева 2011: 37)?

Известно преосмисляне и обогатяване на съществуващата лексикографска практика изисква въпросът за обхвата на *словника*, който при тълковните речници може да включва не само полифункционалната, актуална в употребата си част от лексиката, но и лексикалния пласт, който изгражда т.нар. пасивен речник. Като част от този пасивен речник новите думи и значения се обособяват, изясняват и представят в специални лексикографски справочници, които целенасочено включват богат илюстративен материал. По-особено е мястото на другата част от пасивния речник, която включва остарели по значение и ограничени в своята употреба лексикални единици. Когато речникът е насочен към обхващане и тълкуване на лексиката, употребена в съществуваща литература, създадена в отдалечен от съвременното ни период, включването на архаизирана и остаряла лексика е напълно оправдано. Речниковите статии на такива речници, които по тип са диференциални, се изграждат въз основа на текстовете, от които е ексцерпиран материалът. Пример за такъв лексикографски справочник е издаденият от авторски колектив *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век* (1974). Словникът на този речник е с ясно определени хронологически гра-

ници, а тълкувателната дефиниция се опира главно на контекста, в който е засвидетелствана отделната лексикална единица.

Тъй като тълковните речници заемат особено място сред лексикографските справочници, към тяхната нормативност има по-високи изисквания, които не се свеждат само до съставянето на словника или включването на думи от пасивния слой на лексиката. С данните в тях се съобразяват най-вече т.нар. диференциални – учебни и кратки и др. обяснителни речници към текстове (научни, художествени, специализирани и пр.), които съдържат остарели или неясни за носителите на българския език думи. Тълковните речници имат приложение и при подготвяне на двуезични речници, по-специално при представянето на думи от изходния език, когато речниковата статия не се опира на семантично еквивалентна дума от втория език. Тогава тълкуването изисква знания за културата, историята, бита и традицията на носителите на двата езика (Радева 2011: 40). Така лексикографската практика изисква своеобразно прилагане на концептуалния подход, особено при лексиката, свързана с вътрешния мир на човека, с духовната култура. Лексикалните единици като *вина*, *време*, *гняв*, *грях*, *свобода*, *свят*, *радост* и др., които са езиков израз на изградени концепти, присъстват в речника на всички езици и отразяват националноспецифичното в историята, културата, религията и бита на техните носители. При тяхното тълкуване е особено важно включването на съответен контекст, в който се експлицира възможната съчетаемост на думите при изразяване на отделните им значения, конкретни или метафорични. Без това да означава, че всяка речникова статия трябва да съдържа концептуален анализ на понятието или компонентен анализ на семантичната структура, неоспоримо е, че развитието на лексикологията и обогатяването на лексикографската практика са взаимнообусловени.

Специално внимание заслужава оформянето на тълкувателната дефиниция на *производните думи*, чието словообразователно значение участва в изграждането на лексикалното им значение. При лексикографското представяне на производната дума се взема под внимание нейната специфика, обусловена от по-богатите ѝ връзки и отношения, които я вписват в лексикалната система. Например при използване на обобщаващата функция на форманта при тълкуване на еднакво структурираните думи трябва да се има предвид, че чрез словообразователното значение се изразява различна степен на „абстрахираност“ и „специализираност“, които са обусловени от семантичните компоненти, актуализирани при свързване на форманта с произвеждащата основа. Затова е неоснователно включването на структурите със сложен формант, съдържащ предосновния компонент *под-* (*под-лют-и*, *под-сил-и*; *под-зем-ен*, *под-вод-ен* и пр.) към обобщеното представяне на префигираните глаголи с модификационно значение, напр. *подпише*, *подчертае* и др.

Когато тълкуването на производната дума се опира на словообразователната ѝ парафраза, трябва да се има предвид, че тя съдържа информация, която отразява категоризацията на извънезиковата реалност и класификацията на

нейните фрагменти, като тази информация се представя различно в повърхнинната ѝ структура (Кубрякова 1999: 28). Освен това производната дума съдържа компоненти, които не се експлицират от формалната ѝ структура, а се пораждат при самото ѝ образуване. Тези компоненти се включват по различен начин в словообразователната парафраза, като конкретизират и допълват лексикалното значение на еднотипно структурираните производни думи.

Специално внимание заслужава също включването на *контекст* (иллюстративен материал) при тълкуването на производните думи чрез използване на словообразователна парафраза, основана на модела на предикатно-аргументната структура. В теоретичен план основателно се обобщава, че агентивните съществителни от типа *певец, играч, състезател, изпълнител* и др. съдържат конотативен признак 'може, умее, занимава се'. Поради това за тълкуването им се предлага дефиниционно значение със следната структура: „Такой X, который может, умеет, чья профессия – действовать (танцевать, петь, плавать, играть на скрипке и под.)“ (Балтова 1999: 133). Така остават неексплицирани изразяването и различаването на конотативните признаци 'умение' и 'степен на проява на умение', които съдържат тези съществителни. За тяхното разграничаване е необходим *външен контекст*, основан на синтагматичните им връзки. Когато тези съществителни не са пояснени от определения, те изразяват значението 'лице, което умело върши определена дейност', т.е. признакът 'степен на умението' не е експлициран, напр. *Играчите заслужиха възхищението на публиката. Певецът участва в конкурс за млади изпълнители*. Когато обаче в контекста се включат прилагателни, които означават 'степен на изява' на умението, агентивните съществителни съдържат признака 'умение за действие', но не и 'степен на неговата проява', напр. *посредствен изпълнител, слаб играч, подготвен състезател, школуван певец* и др. (Радева 2010: 286).

Теоретичното обобщаване и прилагането на резултатите от словообразователните изследвания спомагат за по-прецизното структуриране на тълкувателните дефиниции в лексикографското представяне на производните думи.

Въпреки че лексикологията изяснява същността на различните типове думи с оглед на тяхното възникване, разпространение и функциониране в лексикалната система, в лексикографията невинаги се определят особеностите им, които трябва да се вземат предвид при структуриране на тълкувателната им дефиниция. Например *заетата лексика* като обект на лексикографията изисква различна интерпретация при включване в тълковен, етимологичен или речник на чуждите думи.

В предговора на *Речник на чуждите думи в българския език* (РЧДБЕ 1982) основателно се цитира мнението на Цв. Тодоров, че „един речник на чуждите думи не е етимологичен речник, а речник на заемки като белези на икономически, политически и културни връзки между народите“ (Тодоров 1959: 452), но авторите включват и производни думи. Например наред с *дявол* в отделни речникови статии са представени *дяволетина, дяволит, дяволица*,

дяволия, дяволувам, дяволицина, като при дяволит и дяволицина е посочено (по гр. δίαβολος), въпреки че те са оформени с български словообразователен инвентар (РЧДБЕ 1982: 273). Така според авторите „по отношение на включената в речника лексика той представя много по-широко обхванат материал, отколкото всички излезли досега подобни речници на чуждите думи в хронологично и териториално отношение...“ (РЧДБЕ 1982: 8). При така структурирания лексикографски справочник обаче възниква въпросът „чужди ли са думите в *Речника на чуждите думи*?“.

Специален интерес за лексикологията представляват и *новите думи*, в които се отразяват динамичните процеси в езика и същността им изисква специално изясняване, за да бъдат лексикографски представени. Преди всичко е трудно да се определи колко време една дума, заета или образувана, се приема като нова, както и да се посочи еднозначно границата между значение и употреба на думата.

Своеобразно свързани с тълковния тип речници са новите лексикографски справочници, които надграждат и обогатяват тълкувателните дефиниции. Със своята концепция и структура издадените през последните десетилетия речници са резултат от развитието на лексиколожката наука, като показват нови тенденции в лексикографията. Те интегрират различните подходи към думата като езиков знак, като символ и като лексикална единица, като отразяват постулираната идея за думата като основна единица на езика, която изпълнява не само номинационна и комуникативна функция.

Сред тях се откроява по своята теоретична основа, концепция и структура на речниковата статия изработеният от авторски колектив *Универсален енциклопедичен речник* (УЕР 1999 – 2003), реализиран по идеен проект на Ив. Касабов, автор на трудове по лексикална семантика и семиотика. В УЕР не само е защитена съществуващата разлика между тълковен и енциклопедичен речник, но е показана и използвана възможността за интегриране на подходите, характерни за различните речници – енциклопедичен, идеографски, етимологичен и пр. Имплицитно е показана езиковата картина на света, подчинена на „семиотичната система на езика“.

Компактно организираният материал е обособен в азбучно подредени речникови статии, в които в определен ред са включени различните аспекти, от които думата е характеризирана: като номинационна единица (онома), според произход (етинот), по дефиниция (логос), тълкуване (символ) и образно-описателно тълкуване. Това дава възможност да се разграничи лексикографското представяне на собствените (личните) имена, на термините, а също така да се включат и производните думи чрез отношението и връзката им със съответните произвеждаци.

Обхващането на терминологията, свързана със сферите на науката и изкуствата, е подчинено на обособените тематични полета, въз основа на които е изградено общо (синоптично) поле за установяване на „терминологична“ картина на българския език. Изграждането на тематичните полета се основава на идеографския принцип.

Универсалният енциклопедичен речник защитава схващането на авторите за необходимостта от свързване, а не обособяване на речниковата и енциклопедичната семантизация при изработването на речници. В този подход се отразява сложността на думата знак в онтологичен и в онтогенетичен план, за да се докаже, че както в речниците, така и в енциклопедиите всъщност се тълкуват сложни знакови единици.

Свързването на „енциклопедичността“ с лингвистичната интерпретация илюстрират и други издадени през последното десетилетие лексикографски справочници, които обогатяват теорията на лексикографията. Без да се насочени към цялостно (универсално) представяне на лексикалната система, със строгото и точно определяне на своя словник те представляват „диференциални“ речници, които се стремят към по-пълно и изчерпателно представяне на обособени по определени признаци лексикални пластове.

Издаденият от Борис Парашкевов през 2008 г. труд *Етимологични дублети в българския език* (ЕДБЕ), определен още като *Енциклопедичен речник на думи и имена с единно лексикално първоначало*, изисква познания не само по лексикология и лексикография. Той е предшестван от *Wörter und Namen gleicher Herkunft und Struktur* (Berlin, 2004). Словникът на речника е точно определен чрез използване на термина „етимологични дублети“ за означаване на „две или повече думи в българския език, които водят началото си от една съществуваща, изчезнала или реконструирана, т.е. писмено незасвидетелствана праформа“. В речниковите статии е включена тълкувателна дефиниция, но основната им част е изградена от изясняване на етимологията им и от енциклопедичната информация. Както отбелязва авторът: „Енциклопедичната страна на това лексикографско по форма проучване е съсредоточена върху добавянето на допълнителни общокултурни сведения, свързани с анализираната лексика и собствените имена, с въпроси на езиковата култура и транскрипцията.“ (ЕДБЕ 2008: 7).

Трудът имплицитно дава отговор на въпроса за връзката и различието между етимология и историческа лексикология. В отделните речникови статии се изяснява не само етимологията на думите (както в етимологичен речник), но е проследен „животът“ на думите, като се разкриват промените във формалната и семантичната им структура в отделните езици.

Чрез многобройни уточнения, сравнения, допълнения и корекции на съществуващи етимологизувания в речника са обяснени връзките и промените на думите, за да се докаже общото между тях, различно долавяно и осъзнавано от носителите на езика, напр. използването на лат. *apotheca* ‘склад, хамбар, винарска изба’ в неговото отношение към гр. *apothēkē* ‘килер, склад’ (с компонент *thēkē* ‘ракла; склад, хранилище’), за означаване на помещение в средновековните манастири за съхраняване на билки, бива специализирано в немски за продаване на лекарства (*Apotheke, Aptheke*).

Възникналата в латински форма *potheca* дава начало на итал. *bottega* ‘магазин; работилница’, исп. *bodega* ‘винарска изба; пивница: килер’ и на фр.

boutique ‘продавница’, адаптирано в български като рядко употребявано название *бутика* ж.р., за да се стигне до широко разпространеното в европейските езици название *бутик* със значение ‘малък магазин за продажба на скъпи модни изделия’ (ЕДБЕ 2008: 37 – 38).

С пълнота са представени и етимологиите на славянски думи с техни съответствия в други неславянски езици. Проследена е например връзката между названията в славянските езици за ‘светлата част от денонощието’, свързани с прасл. *dъль, стбълг. дѣль, дѣнь, което съответства на ие. *dīn, производно от *dī-, deī- ‘блести; светъл’, като са посочени и образуванията от тях производни като *денем*, стбълг. дѣньмь, *днес*, стбълг. дѣньсь, дѣньсь, *сегодня* (рус. днес), а също и *пладне*, рус. полдень (ЕДБЕ 2008: 125 – 126).

Енциклопедичният речник на етимологичните дублети представлява пресечна точка на диахронния и синхронния подход и представлява своеобразен модел за обяснения на протичащите промени в лексиката на съвременния български език. Той разкрива сложната функция на езика, която включва акта на номинацията, но не се изчерпва с него.

С името на Б. Парашкевов е свързан и лексикографският труд *Отименна лексика в словника на българския език*, основателно определен „като първи по рода си сред речниковите пособия“ (Отименна лексика 2011: 5). Допълващото подзаглавие *Енциклопедичен речник на производни от собствени имена* подчертава широко застъпения елемент *информативност*, изведен от автора като ръководен формално-съдържателен замисъл.

Концепцията на Речника се основава на презумпцията, че в основата на собствените имена (*nomina propria*) лежат нарицателните (*nomina appellativa*), което в онтологичен план определя като „вторични“ собствените имена не само по отношение на нарицателните, но и спрямо прилагателните имена. По този начин е обоснован изборът на обекта за лексикографска интерпретация – резултатите от апелативизиране на собствените имена, преди всичко за създаване на термини в отделни научни области, както и оформянето на нови собствени имена въз основа на вече съществуващи (Отименна лексика 2011: 5). Самият обект на изследване предопределя значимостта на поставената цел, тъй като депроприалните структури не са били предмет на специално изследване. Освен това в Речника, чийто корпус включва над 1100 заглавни думи, са обхванати голям брой нерегистрирани и необяснени в лексикалните справочници отименни формации. Специфичните по своята семантика и структура отименни названия, за чиято номинация е използван терминът *ономатоними*, разкриват както контактите между носителите на различни езици, така и своеобразната „миграция“ на думите, което изисква многоаспектен анализ и познания.

Обхванатата в речниковите статии информация започва с тълкувателна дефиниция, но е структурирана около коректно представена етимология и пестеливо обобщени енциклопедични данни не само за производните имена (ономатоними), но и за епонимите, тяхното разпространение и изменения във формата и значението им.

Речниковите статии имат свой облик, различен от структурата на тълковен, словообразователен, етимологичен или енциклопедичен речник, но съдържат елементи, характерни за тези лексикографски справочници, като показват умение да се свържат и представят по достъпен начин събраните и проверени факти от историята, географията, културния и обществения живот, за да се изяснят от различни аспекти включените думи.

В Речника намират място производните за номинация на лица, характеризирани като последователи или привърженици на политически или културни дейци. Тясно обусловени от актуални за момента прояви и събития, те често остават само в пасивния речник и не добиват гражданственост, но предполагат и изискват познания за историята и живота на носителите на езика. Например при обяснението на *голист* за означаване на ‘привържениците на голизма като консервативно течение, чиято цел е възстановяване на националното величие на Франция’, е включено интересно обяснение, че компонентът *дьо* в *Шарл дьо Гол* не е етимологично тъждествен с романския по произход *де/дьо* (лат. и фр. de ‘от’) при благороднически титли (Отименна лексика 2011: 117). Читателят открива връзка между познато и неизвестно при често употребявани думи или сложни названия, напр. между *яке* и *винत्याга* или между *Голгота*, име на хълм край Йерусалим, гр. *golgothā* от евр. *gulgōlet*, където според Новия завет е разпнат Христос, и *лобно място*, от еврейското название със значение ‘черепно място’, калкирано от гр. *Kranion tópos* (Отименна лексика 2011: 115).

Уместно е използвана информация от библейските текстове, древногръцката митология, както сведения за индийските божества и пр., за да бъдат изяснени производните имена, мотивирани от агионими и теоними като *садукеи*, *агарянин*, *арамейски*, *макавеи* и др., а също и сложни названия: *аврамов дом*, *адамова ябълка*, *авгиеви обори* и др.

Регистърът на произвеждащите *nomina propria* с препратка към съответните производни имена убедително потвърждава преобладаването на *епоними* от общеевропейската културна лексика, от която са образувани названия на химически елементи и минерали, цветя и растения, философски учения и теории, а също и научни термини.

За историографията на българската езиковедска наука трудът *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник* (БСРЛ 2012) остава свързан с делото на Стойко Стойков. Със своята концепция и структура той се нарежда сред лексикографските трудове от ново поколение, а с предмета и обекта си на изследване е класически тип диференциален речник, тъй като словникът му е строго определен от тематично обособен лексикален пласт. Самият избор на семейно-родовата лексика като предмет на лексикографска интерпретация представлява предпоставка за стойностно научно изследване, тъй като тази лексика в основната си част води към древността и отразява вербализирани и запазени отношения и връзки, важни за семейството като основно социално ядро. Тя е израз както на културноспецифичното у отдел-

ните общности, така и на универсалното в човешките отношения. В нейното анализиране и представяне са отразени познания не само по лексикология и лексикография, но и от областта на етнологията, етнографията, диалектологията, показана е една по-широка езиковедска култура.

В *Енциклопедичния речник на българската семейно-родова лексика* диахронията е съчетана със синхронията, а тълкуванията са съобразени с отношението *книжовно : диалектно*. Етимологията е допълнена с лингвогеографска характеристика, като във всяка речникова статия са включени произходът и разпространението на тълкуваната дума. Особено значение за ареалната характеристика имат изработените 70 карти, които са неотделима част, а не приложение към речника. Те представят словообразователния потенциал на българските диалекти, а също и хетеронимията при видовите названия, свидетелство за лексикалното богатство на българските диалекти. Пестеливо представена и прецизно подредена, включената в речниковите статии информация предлага интересни сведения за етнокултурата, бита и историята на носителите на българския език и неговите диалекти. Например богатата хетеронимия при видовите названия на лицата според мястото и функцията им в семейството отразява строгото йерархизиране между членовете на семейството, където по-значимо място се отнежда на лицата от мъжки пол.

Идеята за проучване на роднинската лексика е свързана с творческите планове на Ст. Стойков, а събирането и обработването на материала са резултат от дългогодишните усилия на няколко сътрудници от Института за български език и от Етнографския институт, където е подготвен и обсъден през 1985 г., но неиздаден *Български етнографски атлас. Роднински отношения у българите*. Трудът *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник* обаче е авторско дело на Хр. Холиолчев. Уникален по своята структура и богатство на включения и обработен материал, той остава важно постижение на съвременната българска и славянска лексикография.

С научното дело на Стойко Стойков е свързан и *Идеографският диалектен речник на българския език*, чиято подготовка и изработване обхваща дейността и подготовката на три поколения български диалектолози. Идеята за речника, отразена в публикувания през 1969 г. *Проект за идеографски речник* (Проект 1969), е да бъде представено в систематизиран вид речниковото богатство на българските говори в неговото отношение към историята и съвременното състояние на книжовния български език.

По своята структура *Идеографският диалектен речник* (ИДРБЕ) се отличава съществено от диференциалните диалектоложки речници, които тълкуват значението на включените лексикални единици. Още приложените към *Проекта* пробни речникови статии показват голямото разнообразие в **областта** на диалектната лексика, чиято връзка и отношение към книжовния език убедително подкрепят целесъобразността на прилагането на идеографския принцип. В концепцията на речника е залегнал ономазиологичният принцип, като чрез тълкувателната дефиниция са изразява значението, което обединява

хетеронимите, а заглавната дума служи като метаформа, за да се структурира материалът и да се представи в азбучен ред. Това прави лексикографския справочник удобен за използване.

Известно е, че в идеята за идеографския речник, който представя групи от семантично свързани лексикални единици, се отразява връзката между лексикологията и лексикографията, което в теоретичен план има отношение към *семантичното поле*. Представянето на лексикалния материал се обособява въз основа на съдържанието на думите, на отнесеността им към изградените понятия. Идеографският модел не се прилага самоцелно, тъй като всеки идеографски речник има свой обект на изследване, подходът към който е подчинен на целите и предназначението му. На тази особеност обръща внимание Ю. Н. Караулов, като подчертава, че „сам идеографският принцип в славянската лексикография не се явява самоцел, а се използва в качеството на спомагателен похват за решаване на други задачи – диалектоложки, исторически и др.“ (Караулов 1976: 9). При това като пример се посочва подготвяният български идеографски диалектен речник, като се взема под внимание публикуваният *Проект за идеографски диалектен речник на българския език* (Проект 1969).

В концепцията на Идеографския речник се отразява разбирането за същността на *диалектната дума* в нейното отношение към книжовноезиковата лексика. Определянето на диалектната лексика се основава на лингвистични критерии, т.е. под внимание се вземат същността на думата като номинационна единица и мястото, което тя заема в системата на езика, а не характерът на свързаните с нея предмети и явления. Основното разграничаване е на лексикално равнище, като всяка речникова статия обхваща хетероними, свързани само с едно от значенията на заглавната дума, а с отделните си значения диалектните думи се отнасят към различни речникови статии. Съществена особеност на речниковата статия е съчетаването на принципите на диалектната лексикография и лингвистичната география. След всяка дума е посочено географското ѝ разпространение, конкретизирано в отделни селища, околии или по-обобщени ареали. Положени са усилия да се обхване цялата българска езикова територия, като са използвани не само български публикувани източници. Включват се данни от диалектите и на българската диаспора.

Въпреки продължителното събиране и обработване на материала по своя замисъл и реализация ИДРБЕ остава единствено лексикално изследване, което представя диалектното словно богатство на един славянски език чрез прилагане на идеографския принцип. Обединените в една речникова статия хетероними дават възможност от друг аспект да се покажат връзките и отношенията на лексемите в системата на българския език и неговите диалекти. Изборът на различни мотивационни признаци при диалектните названия, неприети в книжовния език, разкриват различни страни от етнокултурата на носителите на българския език.

Идеографският речник дава възможност за се съхрани за поколенията и за науката речниковото богатство на българските говори, които редуцират своето разпространение и употреба заедно със своите носители, с което го превръщат в свидетелство за живата реч, която е звучала по българските земи.

Обхванатият в ИДРБЕ материал съдържа интересни сведения за разпространението на общославянската лексика, употребявана само в диалектите. Тя допълва данните за промените и процесите, довели до общност и различие между отделните славянски езици.

Тясно свързан с тематичното обособяване на лексикални субсистеми, идеографският принцип намира приложение в българската лексикографска практика на етнолингвистичните изследвания. При изготвяне на *Тематичен речник на термините на народния календар* като фрагмент от традиционната духовна култура (Легурска, Китанова 2008) материалът е структуриран по модел, основан на идеографския принцип. Като резултат от изследването на културната лексика в идеографски план се предвижда изработването на тематично обособени малки речници, които да представят „ономасиологично структурирана картина на съответния предметен цикъл“ (Легурска, Китанова 2008: 9). По зададения модел са проучени и представени тематичните цикли *Раждање, Сватба, Погребение*, обединени като *Тематичен речник на българската семейна обредност* (Човешкият живот 2012).

Етнолингвистичната интерпретация на материала се опира на неговата инвентаризация по определени параметри, обособени в рубриците *обредни предмети, обредни лица, обредни действия*. Лексикалният материал се разглежда като „народни термини“, които определят структурирането на речника. Всеки обреден цикъл е изграден от съответните народни термини, представени според мястото, което заемат в него, като по този начин е защитен идеографският модел на речника, а изведената на преден план тълкувателна дефиниция подчертава застъпването на ономасиологичния принцип. Всяко от включените названия е с посочена географска характеристика. Съставеният индекс (азбучен показалец) на названията прави удобно използването на лексикографския справочник и имплицитно подкрепя идеята, че азбучното подреждане на речниковите статии не е изживяна практика.

Сред новото поколение лексикографски справочници, които се опират върху традицията на тълковните речници, като я обогатяват и допълват, определено място заемат *Речникът на новите думи и значения* (РНДЗ 2001), който обхваща неологизмите в периода 1990 – 2001 г., и издаденият десет години по-късно като негово продължение *Речник на новите думи в българския език* (РНДБЕ 2010). Особено значение има връзката между двата речника, тъй като във втория е обхваната и лексика, която вече е включена в първия. Идеята за речниците, както и тяхната структура отразяват концепцията на авторския колектив за новите думи като резултат от динамичните процеси в българската лексика, с които езикът отговаря на значителните промени, изживявани от неговите носители на границата между двете столетия. В теоретичен план лек-

сикографската обработка на неологизмите се опира на осмислената същност на неологизмите и тяхното „активно“ поведение в границите на „пасивния“ речник, а речниковата статия основателно отразява контекстовата обусловеност на новите значения и употреби. Опирането на достоверен автентичен материал, обработен в електронен корпус с дигитализирани печатни текстове, регистрирани в периода 1990 – 2009 г., не оставя никакво съмнение относно необходимостта и ползата от електронизацията на лексикографската практика.

Речникът на новите думи поставя редица въпроси, към които авторите вземат отношение, но изискват теоретично обяснение от лексикологията, семантиката или дериватологията. Например неразрешеният кодификационен проблем за слятото и разделното писане не способства за ясното разграничаване на сложните думи от двусловните съчетания, в чиято структура се включват чуждоезикови компоненти. Представянето на думата *био* като неизменяемо прилагателно се опира на примери като *био кисело мляко*, *био краве сирене*, докато при включването му в състава на сложни думи са посочени образувания като *биосирене*, *биомед*, *биомляко*, *биокрава* *биоябълка* и др., които биха изисквали определения като *краве биосирене*, *акациев биомед*, *овче биосирене* и пр. (РНДБЕ 2010: 62 – 63).

Интересно е използването на тълкувателната дефиниция във втория речник (РНДБЕ 2010), който не обявява, но не пренебрегва включването на нови значения и употреби. Ако думата е регистрирана с ново значение или нова употреба, тя се включва в словника като заглавна, без да се тълкува, а речниковата ѝ статия обхваща регистрирани словосъчетания или изрази, които илюстрират новите значения. Например съществителното *връх* е включено, за да се изтълкуват значенията на изразите *връх на сладоледа* и *връх на айсберга*; *връзка* – за *гореща връзка*, *топла връзка*; *врат* – за *дебел врат* и пр. (РНДБЕ 2010: 107), *гардероб* (скелет в гардероба). Така в речника са намерили място като заглавни думите *праг* и *бедност*, за да се включи изразът *праг на бедността*, както и *вот*, *врат*, *врата*, *време*, *поща*, *път*, включени в съчетания – свободни и устойчиви. Прилагателното *електронен*, известно със значение ‘който се отнася да електрон или електроника’, е включено с ново значение ‘който е свързан с данни, текст и под., въведени, написани на компютър’, илюстрирано с десетки употреби (РНДБЕ 2010: 169 – 171). В някои случаи е трудно да се приемат като нови отделни думи и значения, например за кого са нови думите *сексапилен*, *секси* (прил.), *секси* (нар.).

Речникът на новите думи представя и тълкува не само точно документираните думи, значения и употреби, характерни за активното обновяване на българския словник, но имплицитно разкрива пътищата и източниците за това обновяване. Новата лексика, включително терминология, убедително подкрепя постулираната идея за тенденцията към интернационализиране, потвърждава активното заемане на англоезична лексика, както и ролята на медиите за утвърждаване на новите думи и значения.

Разгледаните речници не изчерпват цялото многообразие от лексикографски справочници, издадени през новото, XXI столетие. Всеки от тях обаче внася нещо ново при представянето на лексикалния материал. Лексикографската интерпретация в тях се опира както на традицията в българската лексикография, така и на постиженията на съвременните лексиколожки изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. Семантическият език как средство за тълкуване на лексическите значения. – В: Апресян, Ю. Д. *Избрани трудове. Т. 1. Лексическа семантика (синонимическите средства за езика)*. Москва: Язика на руската култура, 1995.
- Балтова 1999:** Балтова, Ю. Словообразователното значение в структурата на лексикографската дефиниция на производните думи. – В: *Нови пътища за изучаване на словообразоването на славянските езици. Vergleichenе Studien zu den Slavischen Sprachen und Literaturen. Band 3.* Hrsg. R. Belentschikow. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1999, pp. 129 – 136.
- Караулов 1976:** Караулов, Ю. Н. *Общият и руският идеографски речник*. Москва: Наука, 1976.
- Кубрякова 1999:** Кубрякова, Е. С. Когнитивните аспекти на словообразоването и свързаните с тях правила на инференция (семантическия извод). – В: *Нови пътища за изучаване на словообразоването на славянските езици. Vergleichenе Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Band 3.* Hrsg. R. Belentschikov. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1999, pp. 23 – 36.
- Легурска, Китанова 2008:** Легурска, П., Китанова, М. *Тематичен речник на термините на народния календар*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2008.
- Проект 1969:** Проект за „Идеографски диалектен речник на българския език“. – *Български език*, 1969, № 2, с. 155 – 170.
- Радева 2010:** Радева, В. Към лексикографската интерпретация на производната дума. – В: *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: ЕМАС, 2010, с. 282 – 290.
- Радева 2011:** Радева, В. Към лексикографската интерпретация на думата. – В: *Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания. Сборник доклади от заключителната конференция*. София, 2011, с. 35 – 44.
- Тодоров 1959:** Тодоров, Цв. Речници на чуждите думи в българския език, излезли през последните петнадесет години. – *Български език*, 1959, № 4 – 5, с. 451 – 456.

РЕЧНИЦИ

- БСРЛ 2012:** *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. Холиолчев, Хр., Младенов, М., Радева, Л. София: Изток – Запад, 2012.
- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. 4. изд., доп. и прераб. от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1994.

- ЕДБЕ 2008:** Парашкевов, Б. *Етимологични дублети в българския език. Етимологичен речник на думи и имена с единно лексикално първоначало*. София: ЕМАС, 2008.
- ИДРБЕ 2012:** *Идеографски диалектен речник на българския език. Том I. А – Я*. Бояджиев, Т., Жобов, Вл., Колев, Г., Младенов, М., Младенова, Д., Радева, В. Гл. ред. В. Радева. София: Изд. „Български бестселър“ – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.
- Отименна лексика 2011:** Парашкевов, Б. *Отименна лексика в словника на българския език. Енциклопедичен речник на производни от собствени имена*. София: Изток – Запад, 2011.
- РБЕ 1977:** *Речник на българския език. Т. I. А – Б*. София: Изд. на БАН, 1977.
- РНДЗ 2001:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи и значения*. София: Наука и изкуство, 2001.
- РНДБЕ 2010:** *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. София: Наука и изкуство, 2010.
- РЧДБЕ 1982:** *Речник на чуждите думи в българския език*. Филипова-Байрова, М., Бояджиев, С., Машалова, Е., Костов, К. Отг. ред. Ст. Илчев. София: Изд. на БАН, 1982.
- УЕР 1999 – 2003:** *Универсален енциклопедичен речник*. Том I (1999). Том II (2003). Под общата редакция на Ив. Касабов. София: Свидас, 1999 – 2003.
- Човешкият живот 2012:** *Човешкият живот. Раждане, сватба, погребение. Тематичен речник на българската семейна обредност*. Легурска, П., Павлова, Н., Китанова, М. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.

Мария Попова
Институт за български език – БАН, София

ЗА НЯКОИ ВИДОВЕ ТЕРМИНОГРАФСКИ ПАРАМЕТРИ

Abstract: The paper presents one list and three classifications of terminographical parameters.

Keywords: obligatory and facultative, complex (multiaspect) and simple (onedimensional) terminographical parameters

Всепризнато от терминологите е, че установяването на терминографските параметри, т.е. характеристиките за речниково описание на термините и другите терминологични единици, е една от основните задачи на приложното терминосъзнание.

Това именно е причината на този въпрос да бъдат посветени множество трудове, изобилстващи с най-различни списъци и конфигурации на терминографските параметри. Но разнопосочността, която се получава при опита за обединяването им, сериозно затруднява авторите на терминологични речници при търсенето на необходимата им информация. Същевременно тази информация би могла лесно да се намери, ако има специално формирана система, където всичко, отнасящо се за количеството и съдържанието на терминографските параметри, е подредено и стандартизирано. Срв. със схващането на С. В. Гриньов-Гриневиц, че „при наличието на разработена и подредена система от параметри проектирането на речника се свежда до избор на параметрите, подходящи за създавания тип речник“, което от своя страна „облекчава труда на авторите“ (Гриньов-Гриневиц 2009: 22).

Тук, разбира се, не си поставям за цел нито планиране, нито изпълнение на такъв грандиозен проект. Но ще се опитам да представя своето виждане за някои насоки в неговото създаване, като обособя списък на обсъжданите параметри и се спра на няколко възможни техни класификации, които, надявам се, ще бъдат полезни за терминографската практика.

Започвам с понятието терминографски параметър, под който, в най-общ смисъл, ще разбирам характеристика, присъща на описанието на термините и другите терминологични единици в специалните речници. Това мое схващане е в голяма степен модификация на интерпретацията, която С. В. Гриньов-Гриневиц прави на понятието терминографски параметър, възникнало по подобие и във връзка с лексикографския параметър според дефиницията, която му дава Ю. Н. Караулов (Караулов 1981) (вж. по-подробно в: Гриньов-Гриневиц 2009: 19).

Като се основавам върху трудовете на редица учени (напр. Ре Дебов 1971;

Л. Згуста 1971; Дж. и С. Дюбоа 1971; А. Ре 1971; В. Н. Сергеев 1973; В. М. Перерва 1976; В. М. Лейчик 1977 – в съавторство, 1981, 1988; Б. Ю. Городецки 1983; А. Я. Шайкевич 1983; Я. Л. Донской 1988; А. С. Герд 1981, 1986; Е. Л. Капулер 1988; особено С. В. Гриньов-Гриневич 2009), както и на своя опит, тук ще взема под внимание следните параметри:

- обем;
- брой на езиците;
- начин за подреждане (на речниковите статии);
- композиция;
- метаезик на речниковото описание;
- насоченост към определен кръг ползватели;
- тематичен обхват;
- научната област на термина речникова заглавка;
- речникова единица – заглавка;
- лексикално-граматична информация – като част на речта;
- формалноезикова информация – граматични особености;
- функция;
- етимологични данни;
- информация за съчетаемостта;
- прагматичен параметър – особености при употребата и степента на разпространение;
- илюстративен параметър;
- регистрационен параметър (датата на регистрация на дадения термин);
- интерпретационен параметър;
- параметър на понятийно-семантичната системност;
- параметър на лексикалносемантичната системност;
- времеви параметър (време);
- метадialekten параметър (термините на дадена научна школа);
- идиолектен параметър (термините на даден учен);
- ареален параметър;
- категориален параметър;
- сведения за източниците.

Така изброените терминографски параметри могат да бъдат класифицирани по редица признаци, поради което терминографите теоретици вземат едни или други от тях и ги представят в различни конфигурации, разбира се, с отчитане на съвместимостта помежду им и също така след наблюдение над реално съществуващи речници.

Тук ще постъпя по подобен начин, но ще спра вниманието си само на класификациите им според следните три признака:

- 1) Ролята на параметрите в конституирането на речника.
- 2) Състав (т.е. наличието/отсъствието на самостоятелно обособени части) на параметрите.
- 3) Присъствие на параметрите в заглавието на речника.

I. Класификация на параметрите според тяхната роля в конституирането (съставянето) на терминологичния речник

Интерес при нея представлява възможността за делението им според бинарния признак [\pm задължителност], т.е. на задължителни (конституиращи) и факултативни (неконституиращи) параметри.

1. Задължителни (конституиращи) са тези параметри, без наличието на които не може да има какъвто и да било терминологичен речник, т.е. те определят неговото съставяне и съществуване. Такива са следните параметри:

- обем;
- брой на езиците;
- начин на подреждане (на речниковите статии);
- композиция;
- метаезик;
- насоченост към определен кръг потребители;
- тематичен обхват;
- научна област на термина заглавка;
- речникова единица – заглавка;
- (10) лексикално-граматична информация (като части на речта);
- (11) формалноезикова информация (граматически данни);
- (12) функция;
- (13) интерпретационен параметър.

Всичките тези 13 параметъра в тяхната съвкупност представят съставките на всеки един речник. Например не може да има речник без обем или без композиция, или без научна област, без функция, без речникова единица и т.н.

2. Факултативни (неконституиращи) са тези параметри, които могат да участват, но могат и да не участват в съдържанието на терминологичния речник. Тяхното отсъствие няма с нищо да попречи на съществуването му. Когато някой или някои от тях представляват интерес, авторът ги добавя към съвкупността на задължителните параметри. Такива са следните (13 на брой):

- етимологични данни;
- информация за съчетаемостта;
- прагматичен параметър;
- илустрации (иллюстративен параметър);
- регистрационен параметър;
- времеви параметър (време);
- параметър на понятийно-семантичната системност;
- параметър на лексикалносемантичната системност;
- метадиалектен параметър;
- (10) идиолектен параметър;
- (11) ареален параметър;
- (12) категориален параметър;
- (13) сведения за източниците.

II. Класификация на параметрите според техния състав

Тук делението е на сложни (многоаспектни) и прости параметри.

1. Сложни (многоаспектни) параметри

Това са тези параметри, които се разслояват на две или повече самостоятелни части, всяка една от които съответства на определен аспект от съдържанието на параметъра, поради което се наричат и многоаспектни (понятието *аспект* съм взела в разбирането на С. В. Гриньов-Гриневич 2009: 28).

Такива са повечето параметри, както се вижда от броя им – 19 от общо 26 параметъра. Те са следните:

- **обем** с аспекти ‘малък’, ‘среден’, ‘голям’, а също така при по-детайлно разслоение и ‘много малък’, и ‘много голям’;
- **брой на езиците** с аспекти ‘един език’ (т.е. едноезичен речник), ‘два езика’ (т.е. двуезичен речник) и ‘повече от два езика’ (т.е. многоезичен речник);
- **интерпретационен параметър** (т.е. интерпретация, респ. тълкуване на значението) с аспекти ‘дефиниция’, ‘описание на съдържанието’, ‘препратка’;
- **функция** с аспекти ‘инвентаризираща’ и ‘регламентираща’;
- **лексикално-граматичен параметър** с аспекти ‘съществително име’, ‘прилагателно име’, ‘глагол’; също така ‘морфема (представки и наставки)’, когато се описват терминоелементи;
- **формалноезиков параметър** с аспекти ‘написане’, ‘произношение’, ‘деление на срички’, ‘формални дублети (в чиито обем се включват правописни, акцентни, граматически и словообразователни дублети)’;
- **тематичен обхват** („представените отрасли“ според Перерва 1976): отрасли, многоотраслови, общонаучни и т.н. с аспекти напр. ‘един отрасъл’, т.е. отраслов речник, ‘много отрасли’, т.е. многоотраслов речник и т.н. (тук следва да се обърне внимание на факта, че в отрасловия речник, въпреки че се включват термини само от една област, не трябва да се пренебрегват термините, които са от други области, но функционират и в дадената област – това обаче не значи, че речникът е многоотраслов);
- **научната област на термина речникова заглавка** с аспекти конкретните предметни области;
- **насоченост към определен кръг ползватели** с аспекти ‘насоченост към обучаващите се’ (т.е. учебен речник), ‘насоченост към специалисти’, ‘насоченост към широк кръг ползватели’;
- **речникова единица**, т.е. заглавка с аспекти ‘термин’, ‘терминоелемент’, ‘друга терминологична единица’, ‘номенклатурен знак’; също така всички в съвкупност като ‘терминологична лексика’;
- **метаезик на описанието** с аспекти ‘естествен език’ и ‘символен език’;
- **прагматичен параметър** с аспекти ‘особености при употребата’ и ‘степен на разпространение (рядка поява, широко разпространение, официална поява)’;

– **категориален параметър** с аспекти ‘логико (понятийно)-семантична категория’ (срв. термини за предмети, за процеси, за свойства и т.н.); ‘семантично поле’ (срв. семантичното поле на термина *бетон* – Алексиев 2011: 113–114); ‘класификационна група’ (срв. род – вид, цяло – част, актантна група); ‘лексикалносемантична група’ (напр. синонимен речник);

– **иллюстративен параметър** с аспекти ‘текстов’ и ‘графичен’;

– **начин на подреждане на речниковите статии** с аспекти ‘по азбучен ред’ и ‘по други начини’;

– **ареален параметър** с аспекти ‘домашен’, ‘чужд/респ. интернационален термин’.

– **параметър на понятийно-семантичната системност** с аспекти ‘таксономична системност’, ‘партитивна системност’, ‘асоциативна системност’;

– **параметър на лексикалносемантичната системност** с аспекти ‘многозначност’, ‘синонимия’, ‘антонимия’.

2. Прости параметри

Като прости определям тези параметри, които се вземат в тяхната цялост, т.е. не се разслояват на съставни части или, условно казано, нямат аспекти. Такива са следните:

– метадиалектен параметър;

– идиолектен параметър;

– информация за съчетаемостта;

– етимологични данни;

– композиция;

– регистрационен параметър;

– сведения за източниците.

III. Класификация на параметрите според присъствието им в заглавията на терминологичните речници

Както беше изтъкнато в предходното изложение, задължителните параметри са основата на терминографското съдържание, поради което са неотменима даденост за всеки един речник. Нещо повече, няма пречка речникът да се състои и само от задължителните параметри. Същевременно в зависимост от целите, които се поставят, в описанието могат да се включват едни или други факултативни параметри.

Освен това повечето параметри (19 от всичките 26) са сложни и, независимо дали са задължителни или факултативни, участват с едни или други свои аспекти, което увеличава количеството на терминографските им реализации. Невъзможно е обаче всички реализирани параметри да намерят място в заглавието на съответния речник.

В този смисъл интерес и като научно любопитство, и като практическо решение е отговорът на въпроса: с кои параметри в заглавията терминографите представят своите речници.

За да потърся отговор на този въпрос, направих пилотен преглед на 100 случайно взети (т.е. без подбор) терминологични/респ. специални речници и техните заглавия. Обръщам внимание на определянето им като терминологични, респ. специални, тъй като в някои от тях се описват не само термини и терминоеlementи, но и други единици на терминологичната лексика, напр. думи, производни от формата на термина, срв. наред с термина *логаритъм* в някои речници се дава и производеният от него глагол *логаритмувам*, който принадлежи към терминологичната лексика.

Преди да премина към класификацията, ще отбележа, че противно на очакванията определението за 'терминологичност' не присъства във всички заглавия.

Принадлежността към терминологията е пряко означена в 40 заглавия, т.е. в 40%, като са използвани:

– прилагателното *терминологичен*, срв.

Терминологичен речник по физическа култура и спорт (Камбуров – ред. 1963);

Терминологический словарь по логистике (<http://www.loglink.ru/dictionary>);

– съществителното име *термини*, напр.

Англо-русский словарь транспортных *терминов* (Космин и др. 2010).

Определението за 'терминологичност' липсва в 60 заглавия, т.е. в 60%. Може да се приеме, че то присъства имплицитно и недиференцирано чрез параметъра научна област на термина речникова заглавка, срв.

Руско-български речник по *строителство и архитектура* (Лазаров и др. 1985);

Европейско право. Англо-български речник (Балканджиева 2005).

Класификация:

1. Параметри, които присъстват в заглавията на всички терминологични речници. В наблюдавания материал са намерени само два такива параметъра.

1.1. Единият е *научната област* на термините в речника, която може да е една, две или повече, напр.

Англо-български речник по *маркетинг* (Доганов, Парчевич 1993).

English-Bulgarian Glossary for *Health Managers* (Dokova 1997);

Европейско право. Англо-български речник (Балканджиева 2005).

Руско-български речник по *строителство и архитектура* (Лазаров и др. 1985);

Немско-български терминологичен речник по *финансово, банково, борсово застрахователно дело* (Мутафчиев 1995);

1.2. Другият параметър, който присъства в заглавията на всички речници, е *броят на езиците*.

Когато речникът е дву- или многоезичен, във всички случаи езиците се отбелязват в заглавието, срв.

Испано-български / българо-испански политехнически речник (Вълков и др. 1994);

Морски търговски и юридически термини от *френски, руски и английски език* (Михайлов 1994);

Когато речникът е едноезичен, обикновено езикът не се отбелязва. Приема се, че езикът, на който е написано заглавието, е езикът на речника, срв.

Терминологичен речник по природни науки (Попова и др. 2006) – езикът е български.

Словарь-справочник лингвистических терминов (Розенталь, Теленкова 1976) – езикът е руски.

Telesná výchova a šport. Terminologický a výkladový slovník. 2. zv. (Sýkora a kol. 1995) – езикът е словашки.

Срещат се обаче и случаи, в които езикът, макар и един, е даден в заглавието, срв. Речник на лингвистичните термини в *българския език* (Манолова 1999).

2. Параметри, които присъстват в заглавията само на отделни терминологични речници. Те са:

Обем – 10 случая (10%).

Преди всичко се отбелязва малкият обем. Такива са 8 от наблюдаваните случаи, срв.

Кратък английско-български речник по общественно-политическа лексика (Василева 1996).

В един от случаите означението е ‘*голям*’, срв.

Большой экономический словарь (<http://dic.academic.ru>).

В друг един от случаите е даден броят на речниковите единици, срв. Руско-български технически речник. *26 000 думи* (Герганов и др. 1957). Посочената бройка е за среден обем.

2.2. Насоченост към определен кръг ползватели – 8 случая.

В 6 от случаите ползвателите са учащи се, което се означава с лексемата *учебен*, срв. Руско-български *учебен речник по автомобилостроене* (Кръстева, Димитрова 1992).

В 2 от случаите ползвателите са конкретизирани, срв. *English-Bulgarian Glossary for Health Managers* (Докова 1997); Руско-български-турски / Българо-руски-турски речник за *бизнесмени* (Аврамова и др. 2004).

Функция – 4 случая, напр.

Справочный търговски речник (Стърге – <http://dic.academic.ru>);

2.4. Ареален параметър – 3 случая, напр. ... *Multilingual Glossary of International Terms. Astronautics* (Stoberski 1987).

2.5. Времеви параметър – 2 случая, срв. *Френско-български речник на съвременните термини в съобщенията* (Аянов и др. 1993); *Nova terminologia medica polyglotta* (Арнаудови П. и Г. 2005).

2.6. Илюстративен параметър – 2 случая, напр. *Илюстративен речник на термини на изкуството* (Луси-Смит 1996).

2.7. Интерпретативен параметър – 2 случая, срв. *Telesná výchova a šport. Terminologický a výkladový slovník. 2. zväzok* (Sýkora a kol. 1995); Политехнически *тълковен речник* (1979).

2.8. Формалноезиков параметър – 1 случай (ортографичен), срв. *Правописен речник на българската научно-техническа лексика* (Попова и др. 2001).

2.9. Метадиалектен параметър – 1 случай, срв. *Словарь американской лингвистической терминологии* (Хемп 1964).

Както вече отбелязах, това е само пилотно наблюдение, което дава обща представа за състоянието на интересуващото ни явление, но няма претенции за изчерпателност.

* * *

Като заключение ще кажа само, че е естествено въпросът за терминографските параметри и техните конфигурации поради своята необозримост да не намери бързо и еднозначно решение. Но се надявам изнесените фрагменти да подтикнат към нови търсения, които да предложат нови знания в тази колкото трудна, толкова и занимателна, но преди всичко полезна за практиката област на терминологията.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиев 2011:** Alexiev, V. *Knowledge-oriented terminography*. Sofia: Avangard Prima, 2011.
- Герд 1981:** Герд, А. С. Терминологический словарь среди других типов словарей. – В: *Современная русская лексикография*. Ленинград: Наука, 1981, с. 106 – 122.
- Герд 1986:** Герд, А. С. *Основы научно-технической лексикографии*. Ленинград: Наука, 1986.
- Городецки 1983:** Городецкий, Б. Ю. Проблемы и методы современной лексикографии. – В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XIV. Москва: Прогресс, 1983, с. 5 – 22.
- Гриньов-Гриневиц 2009:** Гринева-Гриневиц С. В. *Введение в терминоведение*. Москва: Книжный дом „Либроком“, 2009.
- Дюбоа 1971:** Dubois, J. et c. *Introduction a la lexicographie: le dictionnaire*. Paris: Larousse, 1971.
- Згуста 1971:** Zgusta, L. *Manual of Lexicography*. Prague, Academia/The Hague, Paris: Mouton, 1971.
- Капулер 1988:** Капуллер, Е. Л. *Рекомендации по разработке терминологических словарей*. Москва, 1988.
- Караулов 1981:** Караулов, Ю. Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: Наука, 1981.
- Лейчик 1981:** Лейчик, В. М. Принципы отбора материала для двуязычного терминологического словаря. – В: *Актуальные проблемы теории и практики перевода научно-технической литературы*. Орел, 1981, с. 5 – 52.

- Лейчик 1988:** Лейчик, В. М. Опыт построения классификации терминологических словарей. – В: *Теория и практика научно-технической лексикографии*. Москва: Русский язык, 1988, с. 4 – 7.
- Лейчик и др. 1977:** Лейчик, В. М., Смирнов, И. П., Сулова, И. М. Терминологическая информация: теоретические и практические вопросы. – В: *Итоги науки и техники*. Сер. Информатика. Т. 2. 1977.
- Перерва 1976:** Перерва, В. М. О принципах и проблемах отбора терминов и составления словаря терминологических словарей. – В: *Проблематика определения терминов в словарях разных типов*. Ленинград: Наука, 1976, с. 190 – 204.
- Ре 1971:** Rey, A. Typologie genetique des dictionnaires. – In: *Languages. La lexicographie*. 1971, pp. 48 – 64.
- Ре-Дебов 1971:** Rey-Debove, J. *Etude linguistique et semiotique des dictionnaires contemporains*. Paris: La Haye, Mouton, 1971.
- Сергеев 1973:** Сергеев, В. Н. О типах современных терминологических словарей. – В: *Вопросы разработки научно-технической терминологии*. Рига: Зинатие, 1973, с. 190 – 200.
- Шайкевич 1983:** Шайкевич, А. Я. *Проблемы терминологической лексикографии*. Москва: Всероссийский центр переводов, 1983.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Vít Michalec
Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

K PROBLEMATICE AUTONOMNOSTI HESEL V PŘIPRAVOVANÉM *AKADEMICKÉM SLOVNÍKU* *SOUČASNÉ ČEŠTINY*¹

Abstract: This article focuses on the so-called headword autonomy in the new monolingual dictionary of contemporary Czech. The highest possible autonomy of headwords is in accordance with the current general lexicographic trend – dictionaries being user-friendly. The new *Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ; Academic Dictionary of Contemporary Czech) that is being compiled at the moment has that very ambition. In ASSČ, apart from autonomy of the headword in the list of headwords, special attention is being paid to autonomy of explanations at headwords with sense explanations based on word formation. The latter kind of autonomy is usually problematic in dictionary making.

Keywords: sense explanation, autonomy, base word, list of headwords, nesting

Na autonomnost slovníkového hesla můžeme nahlížet ze dvou úhlů. Jednak z hlediska makrostruktury slovníku, tedy pozice hesla v hesláři², zda-li jde o heslo samostatně vyčleněné, nebo naopak přihnízdované, tj. připojené k jiné heslářové položce (Jarošová, Benko 2012); jednak z hlediska mikrostruktury, tedy zda-li má heslo soběstačnou slovníkovou definici (Čermák 2012). Pozice hesla v hesláři ovlivňuje do značné míry autonomnost slovníkové definice. Hnízdování hesel totiž patří k slovníkovým technikám podporujícím neautonomnost – závislost na základovém hesle, neboť u přihnízdovaných hesel se zpravidla vlastní definice neuvádí³.

Výkladové slovníky se staví k autonomnosti hesel různým způsobem. Techniky zpracování hesel lze sledovat jak z hlediska vývoje lexikografické teorie, tak z hlediska současného stavu. Situaci z vývojového pohledu budeme pozorovat na třech českých výkladových slovnících. Pro porovnání současného stavu nám poslouží tři výběrově zvolené moderní zahraniční slovníky: slovenský SSSJ⁴, anglický NODE a francouzský PR.

Nejprve se zaměříme na autonomnost lexikálních jednotek v rámci hesláře (makrostruktury), následně pak na autonomnost z hlediska jejich výkladu významu.

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny (DF13P01OVV011).

² A. Jarošová a V. Benko hovoří o autonomizaci z hlediska hesláře, resp. o „autonomním výpisu derivovaných slov“.

³ Absence definice podporuje hlavní účel techniky hnízdování – zjednodušené zpracování. Některá přihnízdovaná hesla ovšem vlastní definici mají, v analyzovaných slovnících (SSJČ a SSČ) jde však o ojedinělé případy.

⁴ Vzhledem k velmi blízké jazykové příbuznosti s češtinou.

Autonomnost hesla v hesláři

Zapojení hesla do heslového odstavce je technikou zjednodušeného zpracování potlačující do značné míry autonomnost hesla a mající vliv na jeho další zpracování. Samostatné vyčlenění hesla v hesláři je předpokladem nezávislosti hesla na jiných. K výhodám metody hnízdování patří informace o významových vztazích – zachycení slovtvorby, k nevýhodám porušování abecedního pořadí heslových slov, případné narůstání hesláře odkazovými slovy a zpravidla absence slovníkové definice.

K hlavním důvodům samostatného zpracování derivátů patří zjištění, že jejich sémantická struktura je diferencovanější, bohatší, dochází k posunům sémantiky vzhledem k základovým slovům a dále také to, že se mohou lišit svojí stylistickou charakteristikou (Buzássyová 2008).

České výkladové slovníky se z hlediska hnízdování podstatně liší. Nejrozsáhlejší PSJČ (obsahující 250.000 heslových slov) hnízdování nevyužívá (samostatně např. zpracovává hesla *archeolog*, *archeologicky*, *archeologický*, *archeologie*), následující SSJČ (s téměř 193.000 heslovými slovy) již některá slova hnízduje, převážně vztahová adjektiva (*archeologický*), deadjektivní příslovce (*archeologicky*) a abstrakta zakončená na *-ost* (*analogičnost*), dále přechýlená ženská jména (*archeoložka*) a deminutiva (*bombička*). Druhé vydání jednosvazkového SSČ (se 45.000 heslovými slovy) zapojuje do heslového odstavce kromě těchto skupin i další hesla, a to i tehdy, když došlo ke značnému sémantickému posunu nebo má derivát více významů než jeho základové slovo (Filipec 1995). V takovém případě se u přihnízďovaného hesla uvádí též výklad významu např. heslo *ekologie* v heslové stati hesla *ekolog*.

Moderně pojatý SSSJ zpracovává deriváty zpravidla samostatně, hnízduje jen některé pravidelné slovtvorné typy bez uvedení výkladu významu.

archeológ m. ► odborník v archeológii⁵

► **archeologička** ž.

archeológia ž. ► veda skúmajúca spôsob života a kultúru dávnych ľudských spoločností najmä na základe hmotných prameňov

archeologický príd. ► súvisiaci s archeológiou, s archeológom

archeologicky prísl. ► z hľadiska archeológie; na základe archeológie, hmotných prameňov (vykopávok)

archeologizovať nedok. zastaráv. ► bádať ako archeológ; vyhľadávať archeologické náleziská

⁵ Kvôli úspornosti nejsou v příspěvku citována hesla ze slovníků v úplnosti (jsou vypuštěny údaje z tvaroslovné charakteristiky, je vypuštěna exemplifikace).

Ke způsobu pravidelně využívanému v NODE patří uvádění derivátů v rámci heslového odstavce. Deriváty, u kterých došlo k sémantickému posunu nebo které mají složitější sémantickou strukturu, se zpracovávají samostatně⁶.

archaeology (US also **archeology**) ► **noun** [mass noun] the study of human history and prehistory through the excavation of sites and the analysis of artefacts and other physical remains

- DERIVATIVES **archaeologic** adjective, **archaeological** adjective, **archaeologically** adverb, **archaeologist** noun, **archaeologize** (also **archaeologise**) verb

Francouzský PR na rozdíl od NODE zpracovává hesla důsledně samostatně⁷:

ARCHÉOLOGIE *n. f.* Science des choses anciennes, et *spécialt.* des arts et monuments antiques.

ARCHÉOLOGIQUE *adj.* Qui a l' rapport a l' archéologie.

ARCHÉOLOGUE *n.* Personne qui s' occupe d' archéologie.

Připravovaný Akademický slovník současné češtiny⁸ (ASSČ) od hnízdomání pouští, i když se této techniky zcela nevzdává. Vzhledem k dosavadní praxi tak dochází k autonomizaci velké části hesel, která se v SSČ a SSJČ hnízdomala. ASSČ je tak v souladu se současným lexikografickým trendem. Samostatně, podobně jako SSSJ zpracovává tyto typy derivátů: vztahová adjektiva (**abstraktní**); deadjektivní příslovce (**abstraktně**), abstrakta zakončená příponou *-ost* (**abstraktnost**)⁹. K hnízdomaným položkám patří pouze modifikační deriváty, u kterých ASSČ užívá výklad slovo tvorným poukazem: přechýlená jména (**archeoložka** ž. přechýl. k archeolog); deminutiva (**anténka** ž. zdrob. k anténa); opakovací slovesa (**bádávat** opak. k bádat). Pokud je však některý z významů těchto derivátů lexikalizovaný, zpracovává se takový derivát samostatně.

archeolog m. živ. odborník v archeologii

► **archeoložka** ž. přechýl.

archeologicky přísl. z hlediska archeologie, na základě archeologie

archeologický příd. vztahující se k archeologii

archeologie ž. vědní obor zkoumající na základě hmotných pramenů způsob života člověka a kulturu společnosti v minulých dobách

⁶ Např. *economic, economical, economically* k základovému slovu *economy*.

⁷ Včetně přechýlených jmen, přičemž ženská přípona je součástí záhlaví hesla: **BRIDGEUR, EUSE** *n.* Joueur, joueuse de bridge.

⁸ Příklady z rukopisu ASSČ jsou ilustrativní, podoba hesel tedy není definitivní.

⁹ Podobně postupovaly i speciální české slovníky neologismů SN1 a SN2.

Autonomnosť výkladu významu

Centrom slovníkového popisu lexikálnej jednotky vo všeobecnom výkladovom slovníku je výklad významu. K základným požiadavkám na výklad patrí autonómnosť – sobeštatočnosť a jedinečnosť. Slovníková definícia by sa tak nemala opierať o vnější, neoveriteľné informácie (pokiaľ nejde o terminologické jednotky) a mala by byť dostatočne explicitne formulovaná, aby nesplývala s ďalšími heslami, resp. významami (Čermák 2012). Zvláštnu pozornosť je treba venovať slovtvorne motivovanému výkladu u derivátov.

Pokiaľ sa výklad významu podáva pomocou polysémneho základového slova¹⁰, dochádza k nejednoznačnosti. Výklad vyžaduje usouvzťažnenie s danou lexikou základového slova. Napríklad slovníkové definície vzťahových významov u adjektiva *borůvkový* by bez patričného doplnenia boli identické, ačkoli každá súvisí s iným významom hesla *borůvka*. Výklad významu je teda nutné koncipovať tak, aby bolo evidentné, k jakému významu hesla *borůvka* sa významy vzťahového adjektiva vávajú, zda-li k významu rastlina alebo plod.

Pro elimináciu nejednoznačností sa v SSSJ a SSČ využíva odkazovanie pomocou čísla významu. Pri výklade významu základovým slovom ovšem zriedka, vzhľadom k tomu, že prevážnou časťou hesiel, u ktorých hypoteticky môže dôjsť k výkladu pomocou základového slova, hnízdajú a explicitný výklad u nich teda neuvádzajú¹¹.

Zahraniční výkladové slovníky riešia problém nejednoznačnosti slovníkovej definície rôzne. Napríklad SSSJ uvádza vo výklade sémantické doplnenie, resp. upresnenie pomocou centrálnej časti výkladu základového slova. Číslo v hornom indexu používa len pri výklade homonymom, pokiaľ není doplneno sémantickým zpresnením.

čučoriedkový príd. 1. ► vzťahujúci sa na rastlinu čučoriedku; vytvorený čučoriedkou 2. ► vzťahujúci sa na plody čučoriedky; vyrobený, urobený z plodov čučoriedky; obsahujúci plody čučoriedky

analógový príd. odb. ► súvisiaci s analógom¹; meniaci sa spojito v čase al. v závislosti od inej fyzikálnej veličiny¹²

bažantí príd. 1. vzťahujúci sa na bažanta, lesného kurovitého vtáka; patriaci, vlastný bažantovi 2. kuch. pripravený z mäsa bažanta¹³

¹⁰ Slovtvorne motivovaný výklad monosémnym základovým slovom sa nejeví ako problematický u slov domáceho pôvodu.

¹¹ SSČ užíva čísla významu zpravidla pri výklade významu polysémnym synonymom, okrajovo potom tiež pri výklade polysémnym nezákladovým slovom. PSJČ čísla neodkazuje, vzhľadom k tomu, že jednotlivé významy polysémnych hesiel neoznačuje číslami, ale špeciálnym symbolom.

¹² **analóg**¹ tech. ► prístroj, ktorý namiesto čísel pracuje s fyzikálnymi veličinami, analógová technika; **analóg**² kniž. al. odb. ► niečo, čo zodpovedá inému javu, pojmu al. ho napodobňuje

¹³ **bažant**¹ m. 1. ► lesný kurovitý vták s dlhým, výrazne sfarbeným chvostom 2. hovor. ► jedno pripravené z bažanta; **bažant**² m. 1. hovor. expr. ► kto začína v nejakej činnosti, kto nemá

Odkazování pomocí čísla významu využívají výkladové slovníky v různé míře. Způsob užívání však nebývá shodný.

Pomocí čísla s kroužkem odkazuje PR např. při výkladu adjektiva *académique* a adverbia *académiquement*. Uvedený příklad je však spíše ojedinělý, zpravidla se totiž čísla významů neuvádějí, srov. např. definici hesla *accoucheur*. Z významu tohoto slova však vyplývá, že není možné ho vztahovat ke všem významům u hesel *accouchement* a *accoucher*.

ACADÉMIQUE *adj.* ♦ 1° De l'école platonicienne ♦ 2° D'une Académie (1°)
♦ 3° Qui suit étroitement les règles conventionnelles, avec froideur ou prétention¹⁴
ACADÉMIQUEMENT *adv.* D'une manière académique (3°)

ACCOUCHEUR, EUSE *n.* Personne qui fait des accouchements, aide les femmes a accoucher¹⁵

Potřebnost odkazování je naznačena i v NODE pomocí explicitního vyjádření v závorce (in sense x). Např. ve výkladu významu 3 hesla *basket*. Zde se ovšem nejedná o výklad pomocí základového slova, ale o výklad synonymem. Na základové slovo se v komentáři odkazuje např. u přihnízdovaného derivátu *bastardy*. Ve výkladech pomocí polysémních základových slov NODE k příslušným významům neodkazuje, srov. *economic*.

basket ► **noun 1** a container used to hold or carry things ...
2 Basketball a net fixed on a hoop used as the goal
3 Brit. informal euphemism for BASTARD (in sense 2)

bastard ► **noun 1** archaic or derogatory a person born of parents not married to each other

2 informal an unpleasant or despicable person ...
► **adjective 1** archaic or derogatory born of parent not married to each other ...
2 (of a thing) no longer in its pure or original form ...
- DERIVATIVES **bastardy** noun (only in sense 1 of the noun)

skúsenosti, nováčik **2.** voj. slang. ► vojak začínajúci vojenskú službu; **bažant**³ m. hovor. **1.** ► hygienická misa pre ležiacich pacientov, urinál

¹⁴ **ACADÉMIE** *n. f.* **I.** ♦ 1° Société de gens, de lettres, savants, artistes. ♦ 2° École supérieure
♦ 3° Circonstriction universitaire. **II.** Exercice de peinture, de dessin ou l'on travaille d'après le modèle nu

¹⁵ **ACCOUCHEMENT** *n. m.* **I.** ♦ 1° Le fait d'accoucher; sorti de l'enfant hors du corps de sa mère. ♦ 2° Opération médicale par laquelle on assiste la femme qui accouche. ♦ 3° Méthode d'accouchement. **II.** *Fig.* Élaboration pénible, difficile; **ACCOUCHER** *v. tr.* **I.** ♦ 1° donner naissance à (un enfant). ♦ 2° Aider (une femme) à mettre un enfant au monde. **II.** *Fig.* ♦ 1° Élaborer péniblement. ♦ 2° S'expliquer, parler.

economic ► **adjective 1** relating to economics or the economy¹⁶

2 justified in terms of profitability

3 requiring fewer recourses of coasting less money

4 (of a subject) considered in relation to trade, industry, and the creation of wealth

V ASSČ se problém nejednoznačnosti výkladu významu pomocí polysémního základového slova řeší dvojím způsobem: a) pomocí čísla významu základového slova a b) sémantickým upřesněním.

a) Odkazování pomocí čísla se v ASSČ využívá pouze při výkladu významu sufixálních derivátů polysémním základovým slovem, nikoli u jiných polysémních slov ve výkladu. To je odůvodněno centralitou základového slova v tomto typu výkladu. Výklad pomocí základového slova zároveň umožňuje naznačit slovo-tvorné vztahy ve slovníku. Funkcí číselného odkazu je tedy vztáhnout výklad derivátu k příslušnému významu základového slova.

b) Pro sémantické upřesnění používáme v ASSČ název sémantická zkratka. Ta má dvojí funkci: jednak vztahuje význam derivátu ke správnému významu základového slova¹⁷, jednak poskytuje stručnou informaci o významu základového slova tak, aby mohl být výklad významu autonomní.

Nejčastější, základní typ odkazů ve slovníkové definici užívaný v ASSČ je kombinovaný. Je tvořen základovým slovem doprovázeným číslem významu a sémantickou zkratkou v závorce. Užívá se ve výkladu opřeném o polysémní substantiva nebo slovesa:

borůvkový příd. 1. vztahující se k borůvce 1 (rostlině) • tvořený borůvkami
2. vztahující se k borůvkám 2 (plodům) • připravený z borůvek

alergik m. živ. kdo trpí alergií 1 (nepřiměřenou reakcí imunitního systému)

brzdař m. živ. **1.** člen posádky závodního bobu, saní ap., který má za úkol brzdit 1 (zpomalovat brzdu).

Specifickou skupinu tvoří deriváty, u nichž se ve výkladu významu objevuje jako základové slovo polysémní adjektivum, které se zpravidla nachází uvnitř perifráze. Za těmito polysémními adjektivy se uvádí pouze číslo významu bez sémantické zkratky¹⁸:

¹⁶ **economics** ► **plural noun** [often treated as singular] **1** the branch of knowledge concerned with the production, consumption, and transfer of wealth **2** the condition of a region or group as regards material prosperity

economy ► **noun** (pl. **economies**) **1** the state of a country or region in terms of the production and consumption of goods and services and the supply of money **2** [mass noun] careful management of available resources ... **3** (also **economy class**) the cheapest class of air or rail travel

¹⁷ Tuto funkci primárně plní číslo významu.

¹⁸ Se sémantickou zkratkou by byla definice obtížně čitelná, jeho funkci někdy plní další výkladové prvky v definici, zde např. adjektivum *vynikající*.

báječně přísl. expr. **1.** báječným 1, vynikajícím způsobem, na vynikající úrovni

Vzhledem k autonomnosti jednotlivých významů v rámci heslového odstavce se číslo významu i sémantická zkratka opakují v každém významu jak u polysémních, tak u homonymních základových slov. Neopakují se však, pokud dojde k opakování základového slova v definici téhož významu:

banánový příd. **1.** vztahující se k banánu 1 (plodu), patřící k banánu **2.** obsahující banány 1 (plody), mající chuť banánu • vyrobený, připravený z banánů
bažantí příd. **1.** vztahující se k bažantu I/1 (ptáku), patřící bažantu, pocházející z bažanta **2.** připravený z masa bažanta I/1 (ptáka)

V ASSČ se druhotně odkazuje též pouze pomocí sémantické zkratky:

a) u základových slov vybraných předponových derivátů, u nichž zpravidla není možné předem určit pořadí významu: **beznohý** příd. **1.** (o lidech a živočiších) jsoucí bez nohy nebo nohou (končetin) **2.** (o předmětech) nemající nohu nebo nohy (části nábytku);

b) u základových slov, která nejsou samostatnými položkami hesláře¹⁹, např. výklad verbálním substantivem s dějovým významem: **čisticí** příd. vztahující se k čištění (zbavování špíny), určený k čištění, zabývající se čištěním;

c) při slovtvorném výkladu monosémním základovým slovem u méně známých slov cizího původu: **antidekubitní** příd. mající zabránit dekubitům (proleženinám).

U jednovýznamových základových slov se číslo významu ani sémantická zkratka neuvádí, pokud jde o slova domácího původu nebo běžně užívaná a významově srozumitelná slova původu cizího: srov. **akáciový** příd. vztahující se k akácii • tvořený akáciemi²⁰.

Závěr

Autonomnost hesel je ve výkladových slovnících realizována různou měrou. Zatímco některé slovníky využívají hnízdování, resp. uvádění derivátů v heslovém odstavci, a tak se zpravidla vyhýbají jejich explicitní slovníkové definici, jiné od hnízdování upouštějí a zpracovávají hesla v samostatných heslových odstavcích se samostatným výkladem významu.

¹⁹ Jde o slovesné deriváty, které se uvádějí v rámci gramatické informace u sloves.

²⁰ **akácie** ž. tropický a subtropický strom nebo keř se zprav. složenými listy a květenstvími (hrozy) žlutých květů

Kromě autonomnosti hesla v hesláři je třeba ve výkladových slovnících řešit otázku autonomnosti výkladu významu. V ASSČ bylo potřebné, vzhledem ke koncepční zásadě zpracovávat vztahová adjektiva, deadjektivní příslovce a abstrakta zakončená příponou *-ost* v samostatných heslových odstavcích, řešit otázku autonomnosti slovotvorně opředeného výkladu významu právě u těchto lexikálních typů, ale i u dalších derivátů. Aby tento výklad významu splňoval požadavek autonomnosti, bylo třeba u polysémních základových slov užitých ve výkladu odkázat k patřičnému významu. Odkazuje se v zásadě dvěma způsoby: pomocí čísla k patřičnému významu uvedenému u základového slova a/nebo sémantickým upřesněním (tzv. sémantickou zkratkou). Uživatel slovníku tak dostává ve slovníkové definici komplexní informaci o daném hesle bez nutnosti dále ve slovníku hledat.

BIBLIOGRAFIE

- Buzássyová 2008:** Buzássyová, K. Sémantické a stylistické aspekty obmedzeného hniezdovania vo výkladovom slovníku. – In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha, 2008, s. 113 – 122.
- Čermák 2012:** Čermák, F. Poznámky k interpretaci významu ve slovníku. – In: *Slovo v slovníku. Aspekty lexikální sémantiky – gramatika – stylistika (pragmatika). Na počest Alexandry Jarošovej*. Bratislava, 2012, s. 76 – 83.
- Filipec 1995:** Filipec, J. K druhému vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost. – *Naše řeč*, 1995, No 1, s. 9 – 17.
- Jarošová, Benko 2012:** Jarošová, A., Benko, V. The Dictionary of the Contemporary Slovak Language: A Product of Tradition and Innovation. – In: *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress*. Oslo, 2012, s. 257 – 261.

ZDROJE

- ASSČ:** *Akademický slovník současné češtiny* (rukopis)
- NODE:** *New Oxford Dictionary of English*. Oxford: Oxford University Press, 2005
- PR:** *Le Petit Robert*. Paris: Dictionnaires LE ROBERT, 1992
- PSJČ:** *Příruční slovník jazyka českého* (1935 – 1957). Praha: SPN.
- SN1:** Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Academia, 1998.
- SN2:** Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia 2004.
- SSČ:** *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1978, 2., upravené vyd. 1994; 3., upravené vydání 2003). Praha: Academia.
- SSJČ:** *Slovník spisovného jazyka českého* (1960 – 1971, 1. vyd.). Praha: Nakladatelství ČSAV.
- SSSJ:** *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: Veda, 2006.

ДЕМИНУТИВИТЕ КАТО РЕЧНИКОВИ ЕДИНИЦИ

Abstract: The article presents various opinions on whether diminutives are forms of other “basic” words or are language units with word status. We consider the types of definitions with which to present the lexical meaning of diminutives in the Bulgarian language glossary of numerous volumes. We are of the opinion that these are individual lexemes that are to be presented in dictionaries not (only) with structural definition, but also with semantic definition that reveals the diminutiveness type – quantitative (physical) or qualitative (evaluation) they express. The semantic definition shows that some nouns traditionally defined as diminutives, actually do not express either of these diminutiveness types and these should not be characterized as diminutives.

Keywords: diminutives, diminutiveness, glossary definition, lexical meaning

0.1. В славянското езикознание има различни становища за това дали деминутивите са форми на други, „основни“, думи, или са езикови единици със статус на дума. Много често определението „форма“ се използва нетерминологично – например в „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин говори за образуването на умалителни, галъовни и съкратени имена в раздела „Образуване на съществителните имена“, преди разделите за формообразуването (род, число, падежни форми и членуване на съществителните). Същевременно в раздела за деминутивите авторът посочва, че някои съществителни образуват „умалителни форми“ с определени наставки, срв.: „Съществителни от женски род, завършващи на съгласна, образуват умалителни форми направо с *-чица...*“ (Андрейчин 1978: 101)¹.

0.2. Теоретично осмисляне на въпроса: *умалителни форми или умалителни думи*, предлагат изследванията на М. Димитрова (1959), Б. Кръстев (1976), В. Зидарова (2004) и др. Макар че в понятието „форма“ се влага неединно съдържание, аргументите в полза на едното или другото становище у отделните автори са сходни. Основният „препъникамък“, който не позволява на някои езиковеди да признаят на деминутивите статус на думи, е семантичната им изводимост (наред с формалната) от друга, неумалителна дума.

0.2.1. Като прави аналитичен разбор на схващанията в съветската лингвистика от средата на ХХ в., и под влияние на трудовете на В. В. Виноградов, в студията си „Умалителните имена в книжовния български език“ М. Димитрова изтъква: „Умалителното име означава същото понятие като ос-

¹ За нетерминологичната употреба на съчетанието „умалителни форми“ от други автори вж. също Кръстев (1976: 14).

новната дума, изменено само по външен вид, или пък изразява само известно субективно отношение. Фактът, че от всяка основна дума може да се образува съответна умалителна, показва, че умалителните са производни форми на основната дума. (...) От друга страна, умалителните суфикси не изразяват синтактически отношения, както някои глаголни окончания и падежните окончания на съществителните и прилагателните имена в руски език и в някои други езици, поради което могат да не се считат за формообразуващи. В български език имена, които се свързват с определени умалителни суфикси (-е, -че, -ле), променят рода си от мъжки и женски в среден. По този начин те минават в друга граматична категория и могат да се схващат като нови думи.“ (Димитрова 1959: 265). Поради изтъкнатите причини авторката заключава, че „умалителните имена не могат да се причислят категорично нито към напълно самостоятелните думи, нито към тези, създадени по формообразуващ начин. Поради това *умалителните имена могат да се схващат като средна, междинна категория между самостоятелните думи и тези, които са само форми на дадена основна дума*“ (пак там)².

0.2.2. В своята монография „Умалителността в българския език“ Б. Кръстев също прави критичен преглед на отделни становища по въпроса, като заема категоричната позиция, че умалителните имена не са форми на думите (макар че самото понятие „форма“ се употребява в литературата нееднозначно), а отделни, самостоятелни думи. В полза на това твърдение авторът привежда редица допълнителни аргументи в сравнение с посочените от М. Димитрова (вж. Кръстев 1976: 14 – 18).

0.2.3. Почти 30 години по-късно някои български лексиколози отново повдигат въпроса за статуса на деминутивите. В статията „Деминутиви и лексикална номинация“ В. Зидарова (Зидарова 2004) изказва мнението, че в съвременния български език деминутивите са с „не особено ясен статут на езикови единици“. За това според нея свидетелства фактът, че не всички умалителни съществителни се включват като отделни единици в тълковния речник. Авторката има предвид еднотомния „Български тълковен речник“ (издание от 1993 г.), в който „не всички деминутиви намират място като елементи от словника. Например напълно естествени словообразования от типа *чашка, чашчица, маслинка, трънче, легълце, вратичка, прозорче, въгленче, дръвче, парцалче, юрганче* и т.н. не са разгледани като думи със собствена семантика.“ Изследователката подкрепя този подход, защото смята, че това са само „формално-съдържателни разновидности на неумалителната дума и тяхното лексикално значение не е формирано в резултат на отделен акт на лексикална номинация“. „Деминутиви от този тип на практика нямат самостоятелна номинативна функция“. „В речника са включени само тези деминутиви, които освен деминутивно съдържание имат и собствена лексикална семантика“.

² Курсивът мой, Ц. А.

За авторката означеното в речника като пряко значение, т.е. деминутивното, няма собствен характер. „То е производно от значението на неумалителната дума и не означава обективно нов клас денотати, а само разновидност на класа“ и „следва да се определя като „умалителна форма“ на произвеждащата неумалителна лексема“. Понятието „форма“ се разбира от изследователката в по-широк смисъл – не като „парадигматична разновидност на лексемата“, а „в по-универсален смисъл“ като „план на изразяване, езикова структура“. „Още повече – подчертава Зидарова, че тези специфични формални структури, каквито са деминутивите, имат ясна и недвусмислена маркировка – т.нар. умалителни суфикси.“ Формалната „маркировка“ обаче сама по себе си не е решаваща, тъй като онези деминутиви, които съдържат деминутивен суфикс, но назовават нов денотат, т.е. по думите на авторката „притежават самостоятелно значение“, се определят от нея като умалителни думи: „Когато с деминутив от формално гледище, т.е. знак, съдържащ умалителен суфикс, се означава отделен денотативен клас, можем да приемем, че това е вече не словообразователен дериват³, а самостоятелна в номинативно отношение лексикална единица“, т.е. „самостоятелна речникова единица“.

В заключение В. Зидарова (2004) предлага в тълковния речник „умалителните форми, гравитиращи към произвеждащата основна лексема, и умалителните думи със собствена семантика“ да бъдат представени по следния начин:

1. **Стол** – мебел за сядане, *столче* – малък стол (**умалителна форма**)
2. **Столче** – свързваща част на чаша (**умалителна дума**)

1. **Карта** – чертеж на земната повърхност, картонче с рисунки и символи за различни цели, *картичка* – малка карта

2. **Картичка** – картонче с рисунка или снимка за пощенска пратка

1. **Книга** – печатно литературно произведение, *книжка* – малка книга

2. **Книжка** – официален документ с определено предназначение

1. **Бар** – питейно заведение, *барче* – малък бар

2. **Барче** – шкаф за напитки.

0.2.4. Въпросът за това дали деминутивите, изразяващи квантитативна (физическа) и/или квалитативна (оценъчна) умалителност (по този въпрос вж. Аврамова 2015 и цитираната там литература), са форми на неумалителните думи, или са отделни думи, вече отдавна е намерил своя отговор в лингвистиката. Поставянето му днес, в началото на XXI век, от някои български езиковеди, обаче налага още веднъж да бъде изяснена спецификата на ума-

³ Очевидно под словообразователен дериват Зидарова разбира не това, което е прието в словообразуването – производна дума, образувана чрез деривация (в тесен смисъл), и в широк смисъл – всяка производна дума.

лителните съществителни и да бъде доказан статусът им на самостоятелни речникови единици (лексеми).

0.2.4.1. Както бе посочено, основната пречка пред някои езиковеди да признаят деминутивите за самостоятелни лексеми, е фактът, че деминутивите не назовават нов денотат, а същия денотат като „основната“, т.е. произвеждащата (мотивиращата) дума, като му приписват определена количествена и/или качествена, квалитативна характеристика. В словообразуването такъв тип процес се нарича модификация, а съответните производни думи – модификационни деривати (вж. напр. Докулил 1962). Съдържателната страна обуславя и категориално-граматичната страна на тези деривати – тяхната принадлежност към същата част на речта, както произвеждащите ги думи. Модификационни деривати са не само деминутивите, но и аугментативите, както и производни от други словообразователни категории. Следователно, ако се приеме, че същинските деминутиви не са отделни лексеми със собствено лексикално значение, трябва също така да се приеме, че и останалите модификационни деривати (от същата или от друга част на речта) като *ръчище*, *крачище*, *юначага*, *болнав*, *глуповат*, *слабичък*, *възкисел*, *ултрамодерен*, *тъмнокафяв*, *прелети*, *смете*, *разкаля*, *завали* и др.⁴ не са отделни думи. Така от лексикона на българския език би трябвало да отпадне значителна част от производната лексика.

0.2.4.2. Поради по-малкия обем на еднотомните тълковни речници (вж. напр. БТР 1994; Радева 2012) в тях не могат да бъдат включени и не се включват всички деминутиви, така, както не могат да бъдат включени и много други думи (производни и непроизводни). Това е задача на многотомния речник. Ето защо отсъствието на определени деминутиви в еднотомен тълковен речник, какъвто използва В. Зидарова, не може да служи като доказателство, че тези единици не са самостоятелни лексеми.

0.2.4.3. Вярно е обаче твърдението на авторката, че *столче* в значение ‘свързваща част на чаша’, *картичка* ‘картонче с рисунка или снимка за пощенска пратка’, *барче* ‘шкаф за напитки’ и др. назовават нов денотат в сравнение с произвеждащите думи *стол*, *карта*, *бар*. Но това не означава, че са умалителни думи, както се твърди от Зидарова, тъй като в синхронен план те не изразяват умалителност и не трябва да бъдат определяни като деминутиви. Такива единици обикновено биват характеризирани като лексикализирани деминутиви. Самото понятие *лексикализация* обаче се отнася до историческия развой на езика, т.е. до диахронията. От синхронна гледна точка, независимо как биват представяни в тълковните речници – като отделни думи или като значения на една и съща дума (в речниците на българския език е приет вторият принцип), *столче*, *барче*, *картичка* в посочените значения изобщо не могат да бъдат характеризирани като деминутиви. Развиването на нови, пре-

⁴ Примерите са от Радева 2007.

носни значения, неизразяващи умалителност, е причина тези и др. под. лексеми да бъдат включвани в словниците на еднотомните речници, а лексемите, изразяващи само умалително значение, да бъдат представяни спорадично.

1.0. В многотомния РБЕ умалителните съществителни са описани с няколко типа дефиниции:

1.0.1. Структурна, съдържаща маркера ‘Умал. (= умалително) от X’, често съпроводен с други прагматични маркери, изразяващи положително или отрицателно отношение, оценка на това, което се назовава. Например:

аптечка – Умал. от аптека.

батенце – Умал. галъв. от бате (в 1 знач.).

девойче – Умал. галъв. от девойка.

адвокатче – Умал. обикн. ирон. от адвокат.

левче¹ – Умал. от лев¹ (във 2. знач.)⁵.

В редки случаи структурната дефиниция не съдържа маркера ‘Умал. от’, срв. **зайченце** – Галъв. Зайче – за разлика от **вълченце**, **меченце**, **птиченце** и др.

1.0.2. Семантична – използва се предимно при деминутивите, производни от названия на хора и животни. Например:

абаджийче – 2. Млад абаджия.

гъсе – 1. Малкото на гъска; гъсенце.

гъсенце – Малкото на гъска; гъсе.

1.0.3. Структурно-семантична:

автомобилче – Умал. от автомобил; малък автомобил.

агънце – 1. Умал. галъв. от агне; малко агне.

ветреце – Умал. от вятър; лек, слаб вятър.

горичка – Умал. от гора; малка или млада гора.

писателче – 1. Умал. от писател; млад писател.

1.0.4. Най-често в речника се използват структурната и структурно-семантичната дефиниция. В редица случаи дефиницията на лексикалното значение се допълва със синоними на заглавната дума, когато има такива, напр.:

жабче – Умал. от жаба¹; малка жаба; жабичка; жабка¹; жабица¹.

мишле – Умал. от мишка; мише, мишенце, мишленце, мишче, мишченце, мишчица.

1.1. Забелязват се различия при представянето както на деминутивите, производни от думи, назоваващи различни типове денотати (напр. хора, животни, предмети, растения, абстрактни субстанции), така и при тълкуването на деминутивите, производни от названия на едни и същи денотати. Например деминутивите, назоваващи малки животни и малките на животните, обикновено се представят като многозначни думи, срв.: **вълче** – 1. Умал. от вълк. 2. Малкото на вълчица; **птиче** – 1. Умал. от птица. 2. Малкото на птица.

⁵ лев¹ – 1. Основна единица в българската парична система, равна на 100 стотинки. 2. Банкнота или монета с такава стойност (РБЕ).

Но има и случаи, когато двете значения са обединени в едно, напр. **гъсоч**е – *Умал. от* гъсок; малък гъсок. От друга страна, при някои деминутиви е посочено само едното значение – напр. **козле** фигурира със значението ‘малкото на коза; яре’, но не и със значението ‘малка коза’; **гургулич**е – със значение ‘малкото на гургулица’, но не и ‘малка гургулица’, **коте** – със значение ‘малкото на котка’, но не и ‘малка котка’⁶.

1.2. Няма единство и при определянето на мотивиращата дума на някои деминутиви. Например *козленце, вълченце, лястовиченце, котараченце, патенце* и др. са представени като умалителни от съответните умалителни *козле, вълче, лястовиче, котараче, пате*, докато други са изведени от неумалителните думи, напр. *мишленце* и *мишченце* – от *мишка*.

2.0. Структурната дефиниция ‘Умал. от X’ експлицира произвеждащата дума (X) и посочва, че производната назовава същия денотат, който назовава X, + признака ‘умалителност’, без обаче самият той да се дефинира. Ето защо този тип дефиниция невинаги дава точна и вярна представа за значението на съответната лексема.

2.1. Например цитираните по-горе *аптечка* и *девойче* очевидно се разбират в смисъл на физическа, количествена умалителност, която при *девойче* е съчетана и с изразяване на галовно отношение, но при *адвокатче* едва ли се разбира физическа умалителност (въпреки че тя не се изключва – напр. при назоваване на млад човек, който е адвокат), а предимно изразяване на оценка, което налага използването на маркера *ирон.* (= иронично).

2.2. Съществителни като *левче, минутка, годинка*, представени в РБЕ също със структурна дефиниция, не трябва да се разбират в смисъл на физическа умалителност, защото банкнотите и монетите със стойност един лев не може да имат различни размери – така, както минутата и годината не могат да имат различно времетраене. При такъв тип думи има оценъчна, а не физическа умалителност – желание да се представи дадената непроменима единица като по-малка по значение, стойност, да се изрази субективно отношение към нея (по този въпрос вж. Васева 1994: 34).

2.3. При лексеми като *майчица*⁷, *деденце* обаче структурната дефиниция ‘Умал. от X’ поражда съмнения – тяхното значение не може да се представи с парафразата ‘X, който е малък (по размер, интензивност, количество, възраст, важност, значение)’, т.е. те не изразяват умалителност (нито количествена, нито квалитативна), а изразяват единствено оценъчно значение (‘X, който е мил, любим’). Следователно такива единици не са деминутиви, а експресиви (*nomina expressiva*) (вж. Аврамова 2015), и това прави дефиницията ‘Умал. от X’ за описание на лексикалното им значение неподходяща. В тълковния реч-

⁶ В речника не е посочена и преносната употреба на *коте* като галовно обръщение към любим човек.

⁷ Лексемата *майчица* в речника е характеризирана с маркера *Галвов.*, а първото значение – ‘Умал. от майка’ (РБЕ, т. 9).

ник лексемите *майчица*, *деденце* би трябвало да бъдат характеризирани единствено като гальовни названия на *майка*, *дядо*: **майчица** – Гальов. Майка; **деденце** – Гальов. Дядо. Невъзможността да бъде представено лексикалното значение на съществителното *батко* с парафразата ‘Х, който е малък’, дава основания то също да бъде определено само като гальовна дума (**батенце** – Гальов. Батко), но не и като умалителна, както е според дефиницията в РБЕ (вж. по-горе).

3.0. Всичко това показва, че деминутивите трябва да бъдат представени в речниците не (само) със структурна дефиниция, но и със семантична дефиниция, отразяваща тяхната специфика на модификационни деривати.

3.1. От тази гледна точка трудни за описание в тълковния речник ще бъдат съществителни като *водичка*, *водица*, *хлебец*, *лучец* и под., тъй като сред езиковедите няма единно мнение за това дали те изразяват умалителност (по-малко количество от назованата субстанция), или само оценка. Дали употребата им в изказвания от типа *Дай малко водичка*, *Сложи малко хлебец*, *малко типерец*, *малко лучец*, където се съчетават с наречието *малко*, трябва да се тълкува като „съгласуване по умалителност“, както смятат някои автори (напр. Енчева 1988; Васева 1994), или е точно обратното – количеството се изразява с лексемата *малко*, а не с „умалителните“ съществителни? Отговорът на този въпрос трябва да се търси в изследването на деминутивите в текста и вероятно няма да е еднозначен за всички съществителни от една лексико-семантична група. Ако анализът покаже, че например *биричка*, *кафенце* не означават ‘малко количество бира’, ‘малко количество кафе’, а изразяват само отношение (най-често положително) към назованата субстанция *бира*, *кафе*, тези лексеми също не би трябвало да се характеризират като деминутиви, а като експресиви.

3.2. Трудностите при определянето на семантиката на съществителни като *водица*, *даskalче*, *минутка* и др. е още едно доказателство, че *деминутивите не са форми* (нито в смисъл на граматични форми на думата, нито в смисъл на „план на изразяване, езикова структура“), а *отделни лексеми*. Възщност може би точно тези трудности са довели до отказ от семантични дефиниции в тълковните речници. (И това съвсем не се отнася само за българския език.) Но задачата на тълковния речник е да представи вярно и точно лексикалното значение на думата, която се тълкува, *не само да насочи към него чрез препратка към произвеждащата единица* – а това, както видяхме, не е възможно чрез използването само на структурни дефиниции. (Такива са възможни при т.нар. транспозиционни или синтактични деривати.)

3.3. Типовите дефиниции на лексикалното значение на деминутивите би трябвало да се определят в зависимост от характера на назования денотат Х (който може да се характеризира с признаците ‘± предметност’, ‘± одушевеност’, ‘± персоналност’) и от признака, предиката, който му се приписва, т.е. от типа умалителност: квантитативна и/или квалитативна, определяна от характера на предиката ‘малък’. Така ‘малък’ може да се отнася до физически

параметри като размер, интензивност, количество, възраст (квантитативна умалителност) или до качествени параметри: малък по значение, важност, стойност (квалитативна умалителност) (вж. по-подробно Аврамова 2015).

3.3.1. При деминутивите, които могат да изразяват и количествена, и квалитативна умалителност, е трудно да се определи дали и при какви условия това са *две значения*, или *употреби на думата*. Например при разгледаните по-горе *агрономче* и *даскалче* за назоваване на млад агроном, даскал (квантитативна умалителност) и като иронично, пренебрежително за агроном, даскал (квалитативна умалителност). В първия случай парафразата на словообразователното значение, върху което се изгражда и лексикалното значение, е ‘Х, който е малък на възраст’ (млад агроном, даскал), а във втория – ‘Х, който е малък по значение’ (*ирон. пренебр.* агроном, даскал). По същия начин: при *статийка* за назоваване на кратка статия и на лоша, бездарна статия; при *дъждец* за назоваване на слаб дъжд и като експресивно название на дъжд – дори на силен, пороен дъжд (срв. напр. *Хубав дъждец падна вчера. Добре ни намокри тоя дъждец!*); при *краче* в значение ‘малък крак’, но и като оценъчно название на крак (срв. напр. *Ей, че крачета има тая мацка!*). Различаването на значението от употребата е всъщност една от най-сложните задачи на лексикографа и не рядко се определя по интуитивен път. От решаването на този въпрос зависи и как ще бъде оформена речниковата статия на съответната лексема. Задача на бъдещи изследвания е да се установи също така дали двата типа умалителност е възможно да се изразяват в един и същ контекст, или в текста винаги се актуализира само едната от тях.

4.0. Всичко казано дотук показва, че е необходимо ново, по-задълбочено теоретично осмисляне на деминутивите, основано на тяхното функциониране в текста, което да намери приложение при лексикографското им описание.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2015:** Аврамова, Цв. Категорията деминутивност и *nomina diminutiva* в съвременния български книжовен език (в контекста на славянското словообразование). – In: *16. Mednarodna znanstvena konferenca Komisije za slovansko besedotvorje pri Mednarodnem slavističnem komiteju Manjšalnice v slovanskih jeziki: oblika in vloga. Maribor, 25.–29. maj 2015.* Maribor, 2015, s. 11 – 24.
- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика.* София: Наука и изкуство, 1978.
- Васева 1994:** Васева, Ив. Значение и стилистична употреба на умалителните съществителни в съвременния български език. – *Съпоставително езикознание*, 1994, № 2, с. 30 – 40.
- Димитрова 1959:** Димитрова, М. Умалителните имена в книжовния български език. – *Известия на Института за български език*, Т. VI, 1959, с. 263 – 319.
- Докулил 1962:** Dokulil, M. *Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov.* Praha: Nakl. Československé akademie věd, 1962.

- Енчева 1988:** Енчева, Н. Към морфологичната характеристика на българските умалителни съществителни. – *Език и литература*, 1988, № 6, с. 12 – 17.
- Зидарова 2004:** Зидарова, В. Деминутиви и лексикална номинация. – В: *Българистични студии*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2004, с. 114 – 122. < http://georgesg.info/belb/personal/zidarova/deminutiva_lex.htm > (дата на достъп: 04.02.2015).
- Кръстев 1976:** Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета, 1976.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

ИЗТОЧНИЦИ

- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. 4. изд. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Радева 2012:** Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток – Запад, 2012.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. София: Изд. на БАН, т. 1, 1977 – т. 15, 2015 (продължаващо издание).

Николай Паскалев
Институт за български език – БАН, София

УМАЛИТЕЛНИТЕ ГЛАГОЛИ И ПРЕДСТАВЯНЕТО ИМ В РЕЧНИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Abstract: The present article is an attempt to assess the role of the diminutive verbs in the system of Bulgarian diminutives and to trace their representation in the Dictionary of Bulgarian Language. Through an analysis based on the combinative properties and the possibility of paraphrasing, some fundamental semantic features of the diminutive verbs have been formulated. The study also suggests an interpretational model of the denotative and connotative meanings of two groups of diminutive verbs in modern Bulgarian.

Keywords: diminutive system, diminutive verbs, semantic structure, denotative and connotative meanings

По традиция изследователите отреждат на глаголите място в периферията на категорията *умалителност*. Голяма част от изследванията на деминутивите са посветени на съществителните имена, като глаголните деминутиви са само маркирани или описанието им се съсредоточава върху словообразователните им особености.

В същото време умалителните глаголи поставят интересни и важни въпроси както в структурен, така и в семантичен план. Специално внимание заслужава представянето им в тълковните речници, тъй като то отразява някои от трудностите при концептуалното осмисляне на умалителността, но може да даде и насоки за преодоляването на тези трудности.

Необходими са няколко предварителни уговорки. Тъй като прототипното денотативно значение на деминутивите се свързва с градуалната квантификация на предметите (вж. Ницолова 2010), то названието *умалителни* по отношение на глаголите е метафорично. Семантичният признак *малък* се преосмисля като *по-кратък*, *с намалена интензивност/обхват* и т.н. по отношение на действието, назовано с „изходния“ глагол. Освен това за разлика от съществителните образуването на деминутиви не е системна особеност на глаголите в български (с изключение на някои полипрефигирани глаголи, за които ще стане дума по-долу). Трябва да се отбележи също така, че деминутивните глаголи не се лексикализират, т.е. от неумалителни глаголи не се получават чрез метафоризация умалителни лексеми с ново, различно денотативно значение, както това става при съществителните (вж. Легурска, Бечева 2005; Зидарова 2004; Ницолова 2010). С някои изключения глаголите не се подлагат и на „двойно умаляване“ (преумаляване) чрез присъединяване на два или повече деминутивни афикса.

Подобно на именните и адвербиалните деминутиви умалителните глаголи също се образуват чрез прибавянето на афикси. Но само глаголите могат да

образуват умалителни деривати както чрез суфиксация, така и чрез префиксация, а в редки случаи и чрез добавянето на представка и наставка (напр. *поспинкам*, *потичкам* и др.).

В семантичен план също може да бъдат разграничени родови и видови характеристики на деминутивните глаголи. Редица автори, сред които Б. Кръстев (1976) и Ю. Стоянова (2014), обръщат внимание на факта, че деминутивите (вкл. глаголните) имат „неумалителни“ съответствия, от които са образувани и с които са семантично свързани. Нещо повече, изходната лексема и нейният умалителен дериват функционират като опозитивна двойка, извън която деминутивът трудно може да бъде разпознат и осмислен като такъв.

Подобно на останалите деминутиви (с изключение на лексикализираните) значението на умалителните глаголи може да се представи чрез перифраза, която съдържа лексема със значение ‘малко’. Някои изследователи дори определят подобни перифрази като вид деминутиви – *перифрастични* (вж. Теркурафи 1999), а М. Сифиану говори за *синтактична модификация*, която се използва за изразяване на умалителност (Сифиану 1992: 168).

Видово семантично свойство на деминутивните глаголи е съчетаемостта им с наречия за количество със значение ‘малко’ (*малко*, *мъничко*, *немного*) и невъзможността да се употребяват с наречието *много* (срв. *Ще почета малко* vs. **Ще почета много*).

Прегледът на литературата показва, че както в повечето граматики на съвременния български книжовен език (вж. напр. Андрейчин 1944; Стоянов 1964; ГСБКЕ 1983; Бояджиев и др. 1999), така и в отделни изследвания (Лилов 1964; Иванова 1974; Кръстев 1976; Ницолова 2010; Стоянова 2014 и др.) в една или друга степен е очертан обхватът на умалителността при глаголите.

Между авторите няма единство по отношение на това кои афикси се използват за образуване на глаголни деминутиви в съвременния български език, като за всички изследователи безспорни умалителни афикси са представката *по-* и наставката *-ка-*. Освен това се изтъква, че деминутивното значение най-ясно се откроява при полипрефигираните глаголи, при които представката *по-* се прибавя към вече префигираните глаголи – напр. *понапиша*, *поизглежда*, *поуталожа се* и т.н. (вж. Иванова 1974; Кръстев 1976; ГСБКЕ 1983).

Що се отнася до значението на деминутивните глаголи, от различните семантични описания като „инвариантно“ може да се изведе значението *извършвам дадено действие за малко (кратко) време и/или с намалена интензивност/обхват*.

Във връзка с казаното дотук особен интерес представлява лексикографското представяне на полипрефигираните глаголи с втора представка *по-* и на глаголите с наставка *-ка-*.

За целите на настоящото изследване от *Речника на българския език* е направена извадка от 100 глагола с различна първа представка и втора представка *по-* (представени са следните префиксни съчетания: *пов(ъ)-*, *повъз-*, *подо-*, *поза-*, *поиз-*, *пона-*, *понад-*, *поо(б)-*, *поот-*, *попо-*, *попод-*, *попре-*, *попред-*, *по-*

при-, *попро-*, *пораз-*, *пос(ъ)-* и *поу-*). Значението на всички тези глаголи (или поне едно от значенията им) е представено чрез перифраза, която съдържа лексема със значение ‘малко’ (напр. *повъзмъждавам*, *повъзмъжсея* – възмъждавам малко, до известна степен; *позамислям се* – замислям се малко, за кратко време; *понамачквам* – намачквам, измачквам нещо малко, леко и т.н.). Освен това те имат „неумалителни“ съответствия и се отличават със съчетаемостта си с наречия за количество със значение ‘малко’ (*малко*, *мъничко*, *немного*) и невъзможността да се употребяват с наречието *много* (срв. *Ще се позабавя малко* vs. **Ще се позабавя много*). Следователно разглежданите 100 глагола отговарят на всички изброени по-горе семантични критерии за определянето на един глагол като умалителен. Принадлежността им обаче към класа на деминутивите не е експлицирана (срв. тълкуването на значенията на съществителни като *зъбче*, *пънче*, *водичка*, *кутийка* и др.).

Такава експликация липсва и при повечето глаголи с наставка *-ка-*, на които традиционно се приписва умалително значение. Трябва да се отбележи, че става дума за несистемно явление. Броят на тези глаголи е много малък, като някои от авторите, които ги описват, дори привеждат полексемни списъци (без, разбира се, да претендират за изчерпателност).

Всъщност в цитираните дотук изследвания се срещат общо 26 глагола с наставка *-ка-*, определяни като умалителни: *боцкам*, *гледкам*, *груквам*, *гушкам се*, *дялкам*, *зянкам*, *играйкам*, *лапкам*, *обичкам*, *нанкам*, *папкам*, *плачкам*, *припкам*, *пуфкам*, *риткам*, *свиркам*, *сепкам*, *скачкам*, *слушкам*, *спинкам*, *тичкам*, *трепкам*, *тропкам*, *тупкам*, *хрупкам* и *чипкам*. Само за първите 14 от тях може да се направи справка в РБЕ (поради незавършеността на *Речника*). *Зянкам*, *играйкам*, *лапкам* и *плачкам* не фигурират в *Речника*, а останалите 10 глагола са представени твърде разнородно. В тълкуването на *груквам*, *дялкам* и *пуфкам* липсва пряко или имплицитно обвързване с умалителността, а значението на *гушкам* е много близко до това на *гуша* (във 2. знач.). При *гледкам*, *нанкам* и *папкам* присъства стилистична бележка *гальовно* и маркиране на регистрова принадлежност (за *дете*, обикн. в *езика на децата*). При *боцкам* и *припкам* умалителното значение е „подказано“ чрез наречието *леко*: *боцкам* (‘бода леко с нещо островърхо или с грапавата си повърхност’); *припкам* (‘тичам, бягам, обикн. леко, не много бързо’). Единствено при *обичкам* е дадена регистрова бележка *детск.* и е отбелязано, че глаголът е умалителен от *обичам*.

Нееднородността в представянето на изброените глаголи в РБЕ насочва към трудностите, с които е свързано определянето на даден глагол като умалителен.

Решение може да бъде потърсено чрез прилагане на описаните по-горе семантични критерии. Прави впечатление, че всички изброени 26 глагола се съчетават както с наречието *малко*, така и с наречието *много* (срв. напр. *Спинкам по много като татко*; *Тати, много те обичкам* и *много ще те слушкам*). Освен това те не може да бъдат перифразирани по модела *извършвам*

действието за малко (кратко) време и/или с намалена интензивност/обхват (изключение правят с известни уговорки единствено *боцкам* и *припкам*). Следователно тези глаголи не съдържат в семантичната си структура денотативния признак 'малък'. В същото време присъствието им в изследвания върху умалителността едва ли е случайно. Повечето са отчетливо стилистично маркирани, което насочва към идеята, че съдържат по-скоро конотативни признаци, присъщи на деминутивите (и в този смисъл могат да бъдат определени като умалителни).

На първо място, голяма част от анализиранияте глаголи са свързани със света на детето и назовават конкретни действия (напр. *гушкам, играйкам, лапкам, нанкам, папкам, плачкам, скачкам, слушкам, тропкам* и т.н.), а според Р. Ницолова връзката *малък – дете* „мотивиращо“ прототипното положително конотативно значение на деминутивите (вж. Ницолова 2010). Внимание заслужава и твърдението на М. Сифиану, че когато използват умалителни форми в общуването с малки деца, възрастните не само изразяват обич и привързаност към тях, но „се опитват да представят света като гостоприемно място“ (Сифиану 1992: 158).

Така представеното отношение към адресата на изказването (характерно и за умалителните глаголи с наставка *-ка-*) може да се свърже с ключовото за деминутивите прагматично значение **изразяване на емпатия** (вж. Стоянова 2014).

В заключение може да се каже, че между анализиранияте два типа деминутивни глаголи се очертават важни различия както във формален, така и в семантичен план. От една страна, моделите, по които се образуват, се различават по своята продуктивност. Освен това полипрефигираните умалителни глаголи и тези, образувани с наставка *-ка-*, имат различна семантична структура, а също така и различни прагматични значения. Всичко това показва вътрешната нееднородност на категорията *умалителност* и потвърждава идеята за разнообразието от значения, които изразяват деминутивите.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемусъ А. Д., 1944.
- Бояджиев и др. 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. София: Петър Берон, 1999.
- ГСБКЕ 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология*. София: Изд. на БАН, 1983.
- Зидарова 2004:** Зидарова, В. Деминутиви и лексикална номинация. – В: *Българистични студии*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 114 – 122.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: Изд. на БАН, 1974.

- Кръстев 1976:** Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета, 1976.
- Легурска, Бечева 2005:** Легурска, П., Бечева, Н. Проблеми на семантиката на диминутивите в руския, сръбския и българския език и представянето ѝ в двуезичен речник. – В: *Електронно списание LiterNet*, 08.11.2005, № 11 (72) <<http://litenet.bg/publish5/nbecheva/deminutivite.htm>> (дата на достъп: 05.10.2015).
- Лилов 1964:** Лилов, М. Семантичен развой на глаголната представка *по-* в съвременния българския език. – *Известия на института за български език*, 1964, X, с. 65 – 157.
- Ницолова 2010:** Ницолова, Р. Денотативни и конотативни признаци в значението на диминутивите в българския език. – *Български език*, Приложение, 2010, с. 127 – 137.
- РБЕ 1977-2012:** *Речник на българския език*. Т. 1 – 14. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (ЕТ „Емас“) (продължаващо издание).
- Сифиану 1992:** Sifianou, M. The Use of Diminutives in Expressing Politeness: Modern Greek versus English. – *Journal of Pragmatics*, 1992, No 17, pp. 155 – 173.
- Стоянов 1964:** Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език*. София: Наука и изкуство, 1964.
- Стоянова 2014:** Стоянова, Ю. Деминутивите: изразяване на психологическа гледна точка в белетристиката на Павел Вежинов. – *Език и литература*, 2014, № 1 – 2, с. 50 – 71.
- Теркурафи 1999:** Terkourafi, M. Frames for Politeness: A Case Study. – *Pragmatics*, 1999, No 9, pp. 97 – 117.

Милен Томов

Институт за български език – БАН, София

ФУНКЦИОНАЛНИ И СТРУКТУРНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРАВОПИСНИЯ РЕЧНИК

Abstract: This paper examines the functions and the structure of the spelling dictionary at a macro- and microlevel, and, in particular, the relation of the structure with the normative characteristics of the dictionary. In this way, it is shown how the orthographic norm assumes its lexicographical representation.

Keywords: Spelling dictionary – structure, orthographic norm, normativeness

Кодификацията на правописната норма е тясно свързана с правописния речник като основен нормативен документ с предписващ характер. Тъй като едно от предназначенията на този тип речник се състои в това да даде на пишещия необходимата справка в трудни или съмнителни случаи, анализите, които съществуват в рецензии или в езиковедски публикации, се концентрират по-скоро върху неговата характеристика от гледна точка на нормативното езикознание или се набляга на практическите особености на изданията на речника.

Доколкото ми е известно, методиката за разработването на правописни речници, лингвистичните основи и принципи на съставянето им, макро- и микроструктурата на речника не са били предмет на специално теоретично разглеждане в българското езикознание. Самият правописен речник почти не е разработван теоретически от гледна точка на лексикографията, вероятно защото той се смята за справочник с тясно практическо предназначение, а не за речник от „филологически характер“. Във връзка с това вниманието тук ще бъде съсредоточено преди всичко върху някои общи и принципни въпроси, а не върху избрани конкретни речници, които вече са публикувани.

Обикновено принципите, от които се ръководят авторите на речниците при структурирането на справочника, при подбора на думите, при структурата на заглавката и на речниковата статия, както и при подбора на източниците за включената лексика и т.н., са изложени в предговор или в уводна част, която се среща в по-големите речници, особено в академичните издания. Личните ми наблюдения от работата ми с речници в Службата за езикови справки към Института за български език и от преподавателската ми практика показват, че преобладаващата част от потребителите на правописния речник изобщо не се интересуват от информацията в тази част на речника.

От друга страна, към правописния речник се отправят извънредно много и големи очаквания, които в някои случаи надхвърлят неговите реални възможности: той трябва да образува, да възпитава, да информира, да опазва

чистотата на езика, да кодифицира, освен правописен да бъде и граматичен справочник; да отразява книжовната лексика в достатъчна пълнота и да очертава нейните граници, да бъде едновременно както речник за всички, така и речник за всеки и да задоволява потребностите на обществото от разбираем, общодостъпен, удобен и практичен езиков справочник. Трябва да се отбележи, че умението за боравене с правописния речник и за извличане на „полезната“ информация от него до голяма степен зависи от степента на образование на потребителя.

У нас правописният речник има вече дълга традиция и в публичното пространство се смята за обществено значим езиков справочник с нормативен характер, т.е. на преден план излиза кодифициращата му функция. Тази функция характеризира речника най-напред с нормативност, а след това и с високата степен на договореност или конвенционалност, присъща на правописната норма, а не на последно място и с висока степен на информативност. От кодифициращата функция произтича и арбитърската роля на официалните правописни речници и използването им при проверката на правописната, а в някои случаи – и на езиковата компетентност.

Основната цел на правописния речник е да даде под формата на правила системно описание на книжовноезиковите норми на графично равнище, а в словника да илюстрира тези правила чрез определен набор от думи. Поради това почти във всеки съвременен правописен речник присъстват най-общо две основни части – уводна, която представя под някаква форма правописните правила, и словникова част.

Традиционният български правописен справочник, представляван днес най-вече от изданията на Института за български език и какъвто познават повечето славянски езици, е многопланов нормативен едноезичен справочник, който дава системно (макар и не пълно) описание на писмената и устната форма на езика. Правописният речник представя информация за различните равнища на езиковата система и техните единици – на фонетиката, на морфологията, на словообразуването, на синтаксиса, тъй като всички тези езикови равнища намират графичен израз в правописа чрез действието на съответните правописни принципи (Томов 2015).

Напоследък в правописните речници както на българския, така и на някои други езици преобладава стремежът да се включват колкото се може повече езиковонормативни данни на едно място (например граматични правила в увода), затова може да се каже, че съвременният правописен речник трябва да се разглежда като речник, който е специализиран за решаване не само на правописни въпроси в тесния смисъл на думата.

Правописната норма и нейната кодификация получава своя лексикографски израз чрез макро- и микроструктурата на правописния речник¹. Както

¹ За термините хиперструктура, макроструктура и микроструктура вж. Виганд 1988: 78 – 79.

вече посочихме, общата структура, или хиперструктурата на правописния речник, макар и да е зависима от концепцията на даденото издание, е традиционна, което отговаря на основния принцип за избягване на резки промени в кодификацията на развития книжовен език, въпреки че в случая този принцип се осъществява на метаезиково равнище. Макроструктурата на речника е представена от неречникова (или уводна) част и словник, евентуално и част с приложения. Микроструктурата е представена с основна единица *правило* в уводната част и *речникова статия* в словниковата част. Тази хиперструктура се запазва общо взето и при електронните версии на правописните и други видове езикови справочници, като например при чешкия интернет езиков справочник (вж. <http://prirucka.ujc.cas.cz/>). Тук ще представим най-общо основните характеристики на макро- и микроструктурата на правописния речник.

Структура на неречниковата част: правописните правила

Неречниковата или уводната част на правописния речник представлява кодекс от правила, които са основата на описанието и кодификацията на правописната норма. Целта, която се преследва тук, е съответното правило да бъде ясно формулирано и илюстрирано с актуални образци, като в същото време да бъде достатъчно информативно и лесно за възприемане и прилагане от потребителите, които не са езикови специалисти (вж. по-подробно Станчева 2001). На макроравнище уводната част се характеризира с определена йерархичност и схематичност, изразена съответно чрез точки и подточки (в някои издания чрез параграфи, точки и забележки), които отговарят на схемата *правило – подправило* или *правило – изключение*). Трябва да се подчертае, че в тази част на речника разграничаването на нормативния от лексикографския аспект при теоретичното описание на правописните справочници е най-трудно.

Структура на речниковата част: словникът на правописния речник

Разбираемо е чисто лексикографският интерес да се ограничава до словниковата част на речника. Тази макроструктурна част на правописния речник представлява списък на определен набор от думи с техните словоформи, организиран по абсолютно азбучен ред, който се определя от началните букви на основната (а при неизменяемите думи – на единствената) форма на думата.

Самата речникова статия като основна единица на словника има две отделни функционални части: началото или заглавката (лема) с информационен компонент за граматични особености (граматични бележки) и незаглавна част, т.нар. *парадигма*, представяща словоизменението, но обикновено само част от него.

В микроструктурата чрез заглавката се осъществява регистрацията на съответната дума, на нейната основна (а при неизменяемите думи – единстве-

на) форма заедно с ударението (ако думата не е едносрична), като евентуално при необходимост се представя информация за част на речта на заглавната дума, напр.

а (сз.)

а (част.)

а (межд.).

Именно чрез регистрирането на думата в словника на правописния речник се кодифицира нейната писмена форма. Заглавката освен това служи за лексикалната идентификация на думата чрез нейната основна форма.

Парадигмата е функционална част от микроструктурата на речника, представяща сведения за словоизменението, които са необходим елемент на правописния речник, тъй като формообразуването е непосредствено свързано с правописната страна на езика. В речника се представят граматични форми на заглавната дума, в които има правописни особености или се срещат трудности при писане. Затова обемът на парадигмата зависи от обхващането на съответния проблем – правописен, граматичен или някакъв друг. Това положение също е израз на нормативността на правописния речник. При липса на правописни или други особености се прилага принципът на подразбирането чрез липсваща информация (така е напр. при повечето съществителни имена от ж.р., не се представя например сравнителната степен на прилагателните).

Важно е да се подчертае, че словникът на правописния речник не обхваща разделни единици, или словосъчетания, а само графични думи, от които (може да) се изграждат словосъчетания, съставни думи, изречения и т.н. в писмен текст според съществуващите езикови правила. Напр. думата *неслучайно* присъства в словника, но това не означава, че е невъзможно съчетанието *не случайно* (в изречението *Направих го не случайно, а нарочно* например). Изборът на употреба на дума или словосъчетание в изречението не може да бъде регламентиран от правописния речник, защото зависи от намерението на автора на текста да акцентира върху единия или върху другия смисъл според целта на изказването, макар този избор да получава съответния графичен израз в писмения текст. Неосъзнаването на този факт изгражда една изкривена картина за функциите и възможностите на правописния речник и поражда много безсмислени правописни дискусии особено в средите на неспециалистите.

По принцип правописния речник не дава стилистични указания, тъй като той не кодифицира съвременната словоупотреба, а само правилното писане на думите. Поради това в него няма речникови бележки, които да посочват функционалната сфера или сферата на употреба според социални характеристики или според емоционалната маркираност на думата. Кратко указание за значението на думата може да се даде в случаи, когато при еднакво произношение на две думи тяхното писане се различава.

От друга страна, нормативността се проявява и при отчитане на възможните дублети, където с означението *и* в края на речниковата статия

(или вътре в нея, ако дублетът е при незаглавна форма) се посочват правописните варианти, приети в книжовна употреба, макар по принцип при кодификацията стремежът да е насочен към унифициране на нормата и ограничаване на вариантността. Диференцираното отношение към дублетите се осъществява с графични средства: разграничителна роля в този случай играе курсивът (*структура* и *структура*), а при сложните думи – знакът звездичка (*бизнесплан**). В сегашния *Официален правописен речник* (ОПР 2012) например изписаните в курсив дублетни форми имат непрепоръчителен характер.

Речникови указания за нормативност в словника представляват метатекстовите граматични бележки за употребата на думите (напр. *само в ед. ч., обикн. в 3 л. и под.*).

Непосредствено свързано с правописната страна на езика е и ударението. То представлява органически неотменна част на правописния речник особено когато различава отделни думи или части на речта и когато и двете форми на дадена дума съответстват на нормите на съвременния книжовен език. В такива случаи самото ударение обосновава наличието на заглавката в словника.

Важна за отразяване на езиковата системност в речника е употребата на препратки при форми, изведени от парадигмата и представени самостоятелно на азбучното им място, напр. *теб* и *тебе*, вж. *ти*.

Омонимията в правописните речници се разрешава или чрез бележки за значението, или чрез посочване на разлика в парадигмата, съчетано с използване на индекси, напр.

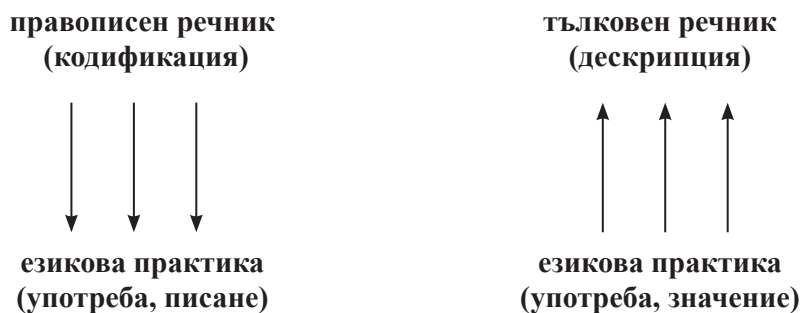
газ¹, -ът, -а; газове

газ², -ът, -а

газ³, газта.

Едва ли някой си задава въпроса защо в словника на правописния речник липсва илюстративен материал, който да онагледява правописните или граматичните особености на заглавната дума или на формите от парадигмата (всъщност, ако подобен материал се включваше, обемът на речника може би щеше да нарасне с няколко тома). Липсата на такъв материал всъщност е израз на спецификата на правописната норма – посоката при нея е обратна – от кодификацията към практиката, докато в един тълковен речник посоката по принцип е от практиката, от употребата и значението на думите към тяхното описание в речника (макар присъстващите стилистични бележки в този тип речници да внасят нормативен елемент в описанието) (вж. фиг. 1). Този факт, между другото, поставя под въпрос възможностите и границите на корпусната лингвистика при кодификацията на правописната норма.

Липсата на последователност в словника на правописния речник в определени случаи е отражение на несистемния характер на книжовната норма и

Фиг. 1

в частност на дублетността (напр. *взимам* и *взимам*, но няма *завзимам*, *превзимам* (*се*), *съвзимам се*, *иззимам* и т.н.). Това представлява една от характерните черти на правописния речник, която често обаче е възприемана от неспециалистите, а и от някои специалисти езиковеди, като негов недостатък.

В правописния речник няма „забранително“ описание. Разбирането за нормативност се реализира, от една страна, чрез фиксираните правилни писмени форми на присъстващите думи, и, от друга страна, чрез липсата на информация за онова, което е неприемливо за българския правопис от гледна точка на неговите принципи и правила (напр. само *висшист*, *разказвам*, няма *вишист*, *расказвам* и т.н.), както и за онова, което е несъответстващо на словообразователните и словоизменителните модели в българския книжовен език (напр. само *етнографски*, без *етнографен*; само *двама учители*, без *двама учителя*).

Само много общо ще засегна не по-малко важния въпрос за пълнотата на правописната кодификация, която се реализира предимно чрез обема на правописния речник. Въпросът за състава на речника естествено се намира в пряка зависимост от типа речник. Задачата на големите правописни речници е да бъдат универсални и достатъчно пълни справочници по писането на отделните думи. Техният словник трябва да представи с възможна пълнота общокнижовната лексика, затова по традиция в него се включват и думи без правописен проблем, което изразява стремежа за регистриране на целия лексикален състав на книжовния език. Малките правописни речници от своя страна трябва да включват преди всичко думи, представлящи правописна трудност, тъй като те често са насочени специално към овладяването на уменията за правилно писане и служат като учебни помагала.

Правописният речник е речник на книжовния език, но да се установят строги и точни критерии за подбора на общата книжовна лексика, е доста трудно. Друга трудност, обща за всички речници, е какви думи от една или друга категория да се включат в техния словник. Става въпрос преди всичко за някои архаизми, професионализми и някои други речникови категории, тъй като те също предизвикват трудности при писането и при подвеждането им

под правила (напр. *аджаба* или *аджеба*, думи като *разпна*, *дан* и др.).

С не по-малки трудности се сблъскват съставителите на правописните речници, които, от една страна, трябва да избягват специалните термини, но, от друга страна, трябва да успеят да регистрират тази многообразна специална лексика, за да препоръчат правилното писане на един или друг термин. Повечето специалисти са на мнение, че трябва да се включват думи, познати по значение на широк кръг от хора и в същото време предизвикващи затруднения от гледна точка на правилното писане. Обемът на словника е свързан и с проблема за включването в речника на собствени имена, с правописното представяне на съкращения и т.н.

Функцията на правописния речник да бъде съвременен справочник налага и известна степен на оперативност спрямо новата лексика – възможно е в него да се включват и думи, които още не са се утвърдили като част от основната лексика, но са модерни и с много висока честота на употреба, напр. *селфи*. С включването на нови и заслужаващи внимание от правописна гледна точка думи се увеличава информативността на речника и се актуализира и разширява както словникът, така и илюстративният материал към правописните правила в уводната част. Във връзка с това основен принцип при осъвременяването на словника на правописния речник е да се вземат предвид най-актуалните съвременни сфери на общественото развитие. Друг е въпросът, че абсолютната адекватност на който и да е речник е практически невъзможна.

Важен методологичен принцип за съставянето на правописния речник е обединяването на класическата лексикографска практика със съвременните технологични подходи за подбор, обработка и интерпретиране на езиковите данни. Разбира се, една електронна разновидност на правописния речник би дала доста по-големи възможности както за включване на много повече информация и за извършване на по-ефективно търсене в макро- и в микро-структурата на речника, така и за навременното регистриране на иновациите в процеса на наблюдението на езиковия развой, което би позволило постоянното и своевременно допълване и усъвършенстване на речника.

ЛИТЕРАТУРА

- Виганд 1988:** Wiegand, H. Wörterbuchartikel als Text. – In: *Das Wörterbuch: Artikel und Verweisstrukturen. Jahrbuch 1987 des Instituts für deutsche Sprache. Vol. 74.* Cornelsen Verlag, 1988, S. 30 – 120.
- ОПР 2012:** *Официален правописен речник.* София: Просвета, 2012.
- Станчева 2001:** Станчева, Р. Принципи за представяне на информацията в правописния речник. – В: *Проблеми на българския правопис и правоговор.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2001, с. 205 – 210.
- Томов 2015:** Томов, М. За системноезиковата адекватност на съвременния български правопис. – *Български език*, 2015, № 1, с. 7 – 18.

Мария Кошкова

Славистичен институт „Ян Станислав“ – САН, Братислава

МАСКУЛИНИЗАЦИЯТА НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА КАТО ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПРОБЛЕМ¹

Abstract: The issue of masculinisation of substantives in Bulgarian language that mark professions, degrees, titles etc, remains open. Word-forming possibilities of language as well as language democratisation, on the one hand, and tradition and absence of categorical rules regimenting grammatical gender depending on natural gender, on the other, condition various trends in linguistic practice, what is diversely reflected in individual lexicographic works. What is more the issue is even more complex in bilingual lexicography if masculinisation is an atypical element in one of the two languages at comparison. Problems that arise during lexicographic processing of this phenomenon that is typical for Bulgarian language when compared to Slovak language serve as the object of this article.

Keywords: masculinisation of substantives, lexicographic processing

1. Въпросът за съществуването и функционирането на съществителни имена за лица жени, означаващи професии, занятия, длъжности, титли, чинове и др. в българския език, който е свързан с родово-половата конкретизация, е неделим от въпроса за маскулинизацията. С термина маскулинизация означаваме употребата на съществителни в мъжки род при назоваването на лица жени. Словообразователните възможности на езика и демократизацията на езика, от една страна, езиковата традиция и липсата на категорични правила, регламентиращи рода при наименованията на професии, длъжности и др. в зависимост от пола на човека, от друга страна, водят до различни тенденции в българската езикова практика. Съответно този езиков феномен намира своето различно представяне в отделни лексикографски трудове. Още по-сложен става въпросът в двуезичната лексикография, когато маскулинизацията не е характерно явление за единия от съпоставяните езици. Обект на доклада ще бъдат трудностите, които възникват при лексикографското представяне на това типично за българския език явление в съпоставка със словашки език. Без претенции за изчерпателност на темата и окончателно решаване на въпросите, ще се докоснем до някои конкретни обстоятелства.

1.1. Маскулинизацията като езиков феномен не е характерна само за българския език, тя е присъща и на други славянски езици. Въпреки факта, че като близкородствени славянските езици разполагат със сходни механизми на словообразуване и богати морфологични средства за създаване на женскородови корелати на мъжкородовите съществителни имена, назоваването

¹ Статията е изготвена във връзка с грантов проект VEGA 2/0066/14 – Bulharsko-slovenský slovník (záverečná časť).

на лице от женски пол посредством съществително в мъжки род обаче е присъщо само на някои от тях. Някои страни на този въпрос, в една или друга степен, са засегнати или са били обект на редица изследвания, посветени на отделни езици, или на съпоставката на някои от тях (Нещименко 1965; Сумрова 2001 – 2002; Бокале 2009; Стоянова, Трайкова 2010 и др.).

2. Родовата система при имената в българския и словашкия език е сходна, и в двата езика функционира словообразователен модел, по който от почти всяко СИ, назоваващо ЛМ, може да се образува женскородов корелат. По принцип мъжете се назовават със съществителни от м.р., а жените – със съществителни от ж.р. И в двата езика са редки случаите, когато мъжкородовото съществително няма съответствие за женски род и имплицира и двата пола (*гений – génius, индивид – jednotlivec, летописец – letopisec, феномен – fenomén, човек – človek* и др.).

2.1. В езиковата практика на двата съпоставяни езика има една специфична употреба на т.нар. генерично значение на съществителните от м.р., които назовават както лица от мъжки пол, така и лица изобщо, без да диференцират пола.

Напр.: *Всеки гражданин на Съюза има свободата да търси работа* (Харта 2007: 18); *Každý občan Únie si môže slobodne hľadať zamestnanie* (Charta 2012); *Лично тя дава добър пример като активен организатор на фестивала* (ТВ Стара Загора 2015); *Ona je tým hlavným šéfom a organizátorom* (Korzář 2009).

Терминът *маскулинизация* не се използва в словашката лингвистична теория. Изхождайки от по-тясната или по-широката семантика на СИЛМ, която се различава в рамките на контекста, по-старите граматички говорят за обобщена номинация на лице без оглед на пола – *súhrnné pomenovanie osôb*. Напр. названието *učiteľ’ – учител* може освен понятието „учител от мъжки пол“ да назовава и понятието „учител изобщо“, включвайки и лице от женски пол (Морфология 1966: 135). В по-новите изследвания се употребява терминът *všeobecný mužský rod* – общ мъжки род (Соколова 2007: 25) или *generické maskulínium* – генеричен мъжки род (Цвикова 2014: 6), който има генерализираща функция. Именно генеричната употреба на мъжкородовите СИ обуславя тяхното неадекватно или непрецизирано лексикографско представяне в различни лексикографски трудове. При построяването на лексикографска дефиниция, особено в по-старите тълковни речници, обикновено не се експлицират всички семантични признаци на съответното понятие. Поради ограничения обем на изложението ще отбележим само някои отделни проблеми.

2.1.1. Най-често родово-половата принадлежност на СИЛМ в съответната дефиниция на речниковата статия се изразява посредством обобщителните лексеми „лице – *osoba*“ или „човек – *človek*“ като опорни думи в дефиницията, а в най-новите словашки лексикографски издания се употребява и носителното местоимение „*кто*“. За нагледност ще посочим тълкуването на лексемата *миньор* в отделни речници: **МИНЬОР**, *м* „лице, което работи в мина

рудник“ (СТРБЕ 1994: 389), **миньор**, *м* „**работник** в мина; **рудокопач**“ (РБЕ 1998: 488), **миньор**, *м* „**работник**, **копач** в мина“ (БТР 1994: 455) – **baník** *m*. „**pracovník**, **robotník** v bani“ (KSSJ 1997: 57); **baník** *m* „**kto** pracuje v bani“ (SSSJ 2006: 224). Доказателство за това, че миньорството вече не е типично „мъжко“ занятие, е регистрираният в речниковата статия женскородов корелат **baníčka** без тълкуване, но със съответна илюстрация (пак там: 224). В българската езикова практика се употребява словосъчетанието **жени миньори** (Новинар 2005/6/24). От приведените примери не става ясно какво назовават мъжкородовите имена, тълкувани с опорната дума *лице* – дали лице от мъжки пол, лице изобщо или и двете. Споделяме мнението на Цв. Аврамова, която, изследвайки жителските имена в чешкия и българския език, стига до подобно становище. Авторката призовава към разграничаването на 1. лице/човек без оглед на неговия пол (в широк смисъл) и 2. лице от мъжки пол (в тесен смисъл), като този факт трябва да бъде отразен в дефинициите и подкрепен с илюстрации не само в многотомните, но и в еднотомните тълковни речници (Аврамова 2013: 33, 38; виж и Велева 1991: 207; Нецименко 1965: 57).

2.1.2. Без да навлизаме в подробности, ще изтъкнем, че аналогичен проблем и в двата съпоставяни езика възниква при лексикографското представяне на генерализиращата функция на мъжкородовите словоформи в множествено число, например названието *žiaci* – *ученици* може да се употреби както по отношение на лица от мъжки пол, така и по отношение на лица от двата пола или без оглед на пола. Според Ст. Буров съществителни имена като *годеник*, *кръстник*, *любовник* имат две омонимични форми за мн.ч., едната от които изразява разделно множество и не може да се отнася за ЛЖ, а другата е с дуално значение, означаващо двойка мъж и жена и отбелязващо се в речниците с бележка *само мн.* (цит. по Сумрова 2001 – 2002: 121; виж и Велева 1991: 206 – 207).

2.2. Въпросът за *генеричната употреба на СИЛМ трябва да се разглежда отделно от образуването на производни СИЛЖ от СИЛМ* (на слов. *prechýľovanie*). В повечето случаи немаркираността на мъжкородовите СИ е основен фактор за регистрирането им като единствени представителни речникови заглавки в по-старите издания на тълковни, правописни, но и преводни речници. Както посочва П. Бокале, която прави анализ на названията, означаващи професии в украинския и българския език, немаркираният род в повечето езици, които имат граматически род, е мъжкият, а изборът на м.р. се прави „по подразбиране“ (Бокале 2009: 9). Семантичната в родово отношение дуплановост на СИЛМ обуславя разширяването на обхвата на тяхното използване в езика, в резултат на което те се употребяват най-вече в административно-деловата езикова практика, при изготвянето на номенклатурни списъци, юридически документи, сключване на договори, във формуляри, в различни обяви за свободни работни места или конкурси и др. Като любопитен факт ще споменем един интересен случай, свързан с традиционната

словашка административна практика. Млада жена отказва да постъпи на нова работа поради нежеланието си да подпише трудов договор като *служител*. „Би ли подписал един мъж договор като служителка? Не – възразява тя на работодателя – аз съм жена и не мога да бъда служител“ (Цвикова 2014: 8). До ден днешен Кодексът на труда в Словакия борави само с мъжкородови СИ на основни термини за лица с генерично значение като *работодател*, *служител* и др. (Закон 2001: 6, 7). Против подобна родова некоректност или нечувствителност в езика, която анонимизира жените, се противопоставя родовата/феминистичната лингвистика, призоваваща за видимост на жените в обществото и стриктно диференциране на родово-половите понятия. С цел постигане на родово коректен език в обществената сфера Центърът за образование към Министерството на труда и социалните грижи в Словакия е издал наръчник, който набелязва основните пропуски и препоръки за тяхното отстраняване (Цвикова 2014). Интересно е едно изказване от кръга на специалистите езиковеди, че самият факт за деривация на феминативните съществителни от мъжкородови, а не обратно, говори за социалния статут на жената (Соколова 2007: 26). Независимо и отделно от джендърната проблематика, в словашката езикова практика през последните години се наблюдава засилена тенденция към диференцирано назоваване на жените, например в различните обяви за работни места стриктно се посочва съответното мъжкородово или женскородово име на търсеното лице по професия или дейност, евентуално се отбелязва двойно диференцирано назоваване (напр. *Hľadáme asistentku*; *Hľadáme servisného technika*; *Hľadáme redaktorky*; *Hľadáme brigádnika/brigádničku*; *Hľadáme vychovávateľ/a-ku*). Във връзка с езиково некоректните правни текстове, залегнали в различни закони, постановления и нормативни актове, срещу които често възразяват езиковедите, ще илюстрираме една неправилна формулировка на закона за фамилните имена: *Manžel, ktorý prijal priezvisko druhého manžela pri uzavretí manželstva...* (превод мой: **Съпругът**, приел фамилията на другия **съпруг** при сключване на брак...). Примерът е на М. Соколова, която предлага правилна редакция на закона: *Manželka, ktorá prijala priezvisko manžela, a manžel, ktorý prijal priezvisko manželky* (превод мой: **Съпругата**, приела фамилията на **съпруга**, и **съпругът**, приел фамилията на **съпругата**), тъй като на всички е ясно, че единият съпруг е жена, другият – мъж и най-често съпругата приема фамилията на съпруга (Соколова 2007: 27).

3. След изложеното дотук стигаме до въпроса за мястото на СИЛЖ в речниците. Изхождайки от всички функции на речника изобщо, т.е. неговата номинационна, научно-познавателна, информативна и нормативна функция, посредством които той встъпва в комуникация с ползвателите на даден език, както и от необходимостта за лексикографско представяне на възможностите на дадена дума и нейния словообразователен потенциал, включването на СИЛЖ в речниците е оправдано. Естествено, подборът и обемът на имената зависи от характера на речника и авторската концепция. В словашката и българската традиция е прието СИЛЖ да се представят или в самостоятелна

речникова статия, или заедно с произвеждащите ги мъжкородови СИ, като се прилага гнездовият начин на обработка. При лексикографската интерпретация в двуезичен речник независимо от това кой от двата разглеждани езика ще бъде изходен, неизбежно възникват проблеми при подбора на СИЛЖ и определянето на техния статут. Тук възниква въпросът: защо се получават трудности, когато по традиция и в двата близкородствени езика от почти всяко СИ, назоваващо ЛМ, може да бъде образувано съответно СИ за ЛЖ (Соколова 2007: 26; Сумрова 2001 – 2002: 120)?

3.1. За разлика от по-старата словашка лексикографска практика в последните години проличава засилена тенденция за включване на женскородовите съответствия на мъжките лични имена в различни речници. Женскородовите корелати се създават автоматично както в разговорния, така и в литературния език, като семантично и стилистично отговарят на произвеждащите ги имена за мъже (*chemik/chemička, premiér/premiérka, profesor/profesorka, prokurátor/prokurátorka* и т.н.). И в словашки език се срещат някои изключения на имена, употребяващи се само в м.р., които по екстралингвистични причини нямат женскородови съответствия (*kat, kupec, hajdúch, efendi, paša, šach, šejk* и др.), или са влезли в езика неотдавна (*bodygard, bos* – в български се срещат разговорни названия *бодигардка, боска*). При необходимост обаче по продуктивния словообразователен модел в езика се създават нови, разграничаващи, стилистично неутрални названия (*admirálka, generálka, sultánka* и др.). Така че причината за трудностите при лексикографското представяне на разглежданите имена трябва да търсим в различния подход към тях в българския език.

3.2. Проблемът за маскулинизацията в българската езикова практика и дискусиите около него продължават повече от 70 години, а речевата практика и речниците са доказателство за това, че употребата на СИ от мъжки вместо женски род при назоваване на лица, особено в професионалната сфера и длъжностните позиции, трудно се подава на нормативно регулиране. В българската езиковедска теория има редица публикации и изказвания по темата на много видни лингвисти, от Ал. Балан (1940) до наши съвременници. Още Л. Андрейчин изтъква, че маскулинизацията е в противоречие с природата на българския език, с народния усет за правилност и естественост на речта (Андрейчин 1956: 70), а от обществено гледище не е оправдано да се стигне до обезличаване на жената по този начин (Андрейчин 1974: 441). По принцип тази позиция се споделя и от останалите изследователи, като се препоръчва да се избягва неправилната маскулинизация, изкуственото „омъжаване“ на жени, да се запази здравето народно начало при означаване на титли и пр. (Брезински 2003: 5). Най-пълно и прецизно е анализирана маскулинизацията в българския език в статията на В. Сумрова. Авторката я характеризира като сложно явление, зависещо от различни по характер фактори, като се подчертава невъзможността лаконично да бъде формулирана книжовната норма (Сумрова 2001 – 2002: 124).

3.2.1. Дискусиите, свързани с маскулинизацията в езиковата практика, от време на време с пълна сила се извеждат на преден план и в медиите, социалните мрежи, като се констатира, че „чиновническото мислене дотолкова е облагодавало съзнанието на някои журналисти, че е станало неизкоренимо“ (Брезински 2009). Показателна в това отношение е инициативата на предаването „Задумите“ на БНР, програма „Христо Ботев“, за женския род в езика, където се включват видни специалисти и писатели. По принцип реагират слушатели привърженици на немаскулизираните форми. Само една интересна констатация на гражданин: „В турския език също няма род, но пет века ние не сменихме „пола на езика си“, а сега сме го направили за има-няма четвърт век.“ (от интернет).

4. Без да навлизаме в детайли, добре познати на специализираната българска аудитория, ще отбележим няколко основни момента, които влияят върху лексикографското представяне на разглежданите СИЛЖ. Както вече споменахме, налице са затруднения при подбора на имената и определянето на техния статут. При вземането на принципно лексикографско решение и изработването на стандартен модел неминуемо ще трябва да се направят уговорки в увода на речника.

4.1. Различията, които са налице в българско-словашки или словашко-български контекст, не са обусловени от езиковата система, а от съвременната езикова ситуация, т.е. от различния подход към феминативните деривати в двата езика (виж относно българско-немския контекст Стоянова, Трайкова 2010: 47). Нито в един от сравняваните езици няма пречки от системно-структурен характер за създаване на женски корелативи на СИЛМ. Въпреки препоръките на нормативните български граматика за употреба на женскородови СИ за ЛЖ нормата изисква да се подлагат на маскулинизация тези имена, които назовават лицето според неговия пост, длъжност, звание, титла, професия и от които не се образуват корелативни съществителни. Примерите, които се посочват (*професор, доцент, министър, майор, капитан, летец, академик, генерал, майор, член-кореспондент* и др.) и които се определят от Вл. Мурдаров като съществителни от „общ род“, обикновено се повтарят (Морфология 1983: 103; Мурдаров 1983: 172). Определящата норма обаче може да има диаметрално различно възприемане, особено от един чуждестранен ползвател на българския език. Живият език, както и най-новите изследвания доказват активното образуване на женскородови деривати не само от новосъздадени, но и от отдавна функциониращи в езика СИЛМ (*професорка, доцентка, министърка, майорка* и т.н.), както и утвърждаването им в речевата практика. Следователно, те трябва да бъдат представени в речника изчерпателно. От друга страна, необходимо е да се имат предвид титлите, званията и чиновете, които при обръщение като приложение към собствено име или във функцията на подлог в изречението се употребяват нечленувани само в м.р. Именно това съображение обуслови изготвянето на специфичен модел на две самостоятелни речникови статии на корелативните именни двойки в *Българско-словашкия речник* (Кошкова 2004: 304), напр.:

доктор *mn.* -и *m* **1. len jedn.** (*titul, hodnosť i nositeľ titulu*) doktor: доктор на науките doktor vied **2. hovor.** (*lekár*) doktor: отивам на доктор ísť k doktorovi **3. (v oslovení ženy) doktorka: доктор Иванова doktorka Ivanova**

докторка *mn.* -и *ž hovor.* (*lekárka*) doktorka

4.2. Следващият проблем, възникващ при лексикографското представяне, е статутът, стилистичната квалификация на производните СИЛЖ, много от които според някои изследователи са стилистично маркирани, натоварени с разговорна отсянка. Тази характеристика обикновено се дължи на противопоставянето на традиция – новост, престижност – непрестижност, приписването на пренебрежителен оттенък на женските корелиращи названия. Във връзка с това си поставяме много въпроси като: В какво се състоят отликите на различната стилистична маркировка на думи, които се възприемат различно в българския език, като напр. *манекенка* и *моделка*, *съдийка* и *прокурорка*, *асистентка* и *професорка* и др.? Какви са критериите за определяне на престижността на отделни професии? Нима има нещо унизително в употребата на женскородовите съответствия на СИЛМ? Може би българската научна аудитория ще възрази, че един носител на чужд език не разполага с тънкия езиков усет на родения българин. Тогава на езиковия усет на кого от двамата родени българи да се доверим, когато единият твърди, че изрази като *министърка на културата* „звучи просторечно и трябва да се избягва“ (Пашов 1994: 60), а другият допуска, че дори онези, които се срещат в разговорния език, като *министърка* и *професорка* „не са конотирани с никакъв пренебрежителен оттенък“ (Бабов 1964, цит. по Бокале 2009: 12)?

В заключение можем да констатираме, че въпросът за съществуването и функционирането на СИЛЖ, означаващи най-вече професии, занятия, длъжности, чинове и др. в българския език, остава отворен. За лексикографа е важно да вземе позиция и да я отстоява, като унифицира отделните аналогични случаи и изработи стандартен модел за тяхното лексикографско представяне.

СЪКРАЩЕНИЯ

ж.р. – женски род

мн.ч. – множествено число

м.р. – мъжки род

ЛЖ – лице жена

ЛМ – лице мъж

СИ – съществително име/съществителни имена

СИЛЖ – съществителни имена за лица жени

СИЛМ – съществителни имена за лица мъже

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2013:** Аврамова, Цв. *Имена на жители (Nomina habitatorum) в съвременния чешки и съвременния български език*. София: Парадигма, 2013.
- Андрейчин 1956:** Андрейчин, Л. Дали другарката Х е „член“ или членка на дадена организация? – *Български език*, 1956, № 1, с. 7.
- Андрейчин 1974:** Андрейчин, Л. Защо продължаваме да назоваваме и титулуваме жените с форма за мъжки род? – *Български език*, 1974, № 5, с. 440 – 441.
- Бабов 1964:** Бабов, К. Думите в руски език „космонавт – жена-космонавт“ и техните български съответствия. – *Български език*, 1964, № 2, с. 209 – 214.
- Балан 1940:** Балан, Ал. Теодоров. *Нова българска граматика*. София, 1940.
- Бокале 2009:** Бокале, П. Професор или професорка? Родът на имената, означаващи професии, в украинския и българския език. – *Езиков свят*, 2009, № 1, с. 7 – 29.
- Брезински 2003:** Брезински, Ст. *Неудобствата на маскулинизацията*. 2003, с. 1 – 5. <<http://www.cwsp.bg/htmls/page.php?category=420&page=3>>
- Брезински 2009:** Брезински, Ст. За чист български език: Сексологът съветва... мис Васил. <http://bolgari.net/za_chist_bylgarski_език:_seksologyt_syvetva___mis_vasil___1__h-173.html> (дата на достъп 03.04.2015).
- Велева 1991:** Велева, М. Съотношението *rod – pol* при съществителните нарицателни имена за лица в българския език. – *Български език*, 1991, № 3, с. 204 – 211.
- Кошкова 2004:** Košková, M. a kol. *Bulharsko-slovenský slovník*. Т. I (А – К). Bratislava: SK SAV, 2004.
- Морфология 1966:** *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1966.
- Морфология 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология*. София: БАН, 1983.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. Особен случай за съгласуване по род. – *Български език*, 1983, № 2, с. 172 – 173.
- Нещименко 1965:** Нещименко, Г. П. Тенденции употребления съществителных женского рода со значением лица в литературном чешском языке. – В: *История славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1965, с. 51 – 63.
- Пашов 1994:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета, 1994.
- Соколова 2007:** Sokolová, M. *Nový deklinačný systém slovenských substantív*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2007.
- Стоянова, Трайкова 2010:** Стоянова, Ю., Трайкова, Л. Феминизъм или сексизъм? Изразяване на пола и рода принадлежност в българския и немския език. – *Език и литература*, 2010, № 3 – 4, с. 44 – 61.
- Сумрова 2001 – 2002:** Сумрова, В. Проблемът за маскулинизацията на съществителните имена. – *Български език*, 2001 – 2002, № 1, с. 120 – 125.
- Цвикова 2014:** Cviková, J. *Ako používať rodovo vyvážený jazyk. Možnosti, otázky, príklady*. Bratislava: Centrum vzdelávania MPSVR SR, 2014.

ИЗТОЧНИЦИ

- БТР 1994:** *Български тълковен речник*. 4. изд. Прераб. и доп. от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Граждани от мрежата за женския род на професиите** <<https://unustamatubg.wordpress.com/2014/11/12/>> (дата на достъп 11.11.2014).
- Закон 2001:** *Zákon č. 311/2001 Z.z., Zákonník práce*. <<http://www.employment.gov.sk/files/slovensky/uvod/legislativa/pracovna-legislativa/zakonnik-prace.pdf>> (дата на достъп 11.07.2015).
- Корзар 2012:** Korzár. *Košický večer*, 2012/09/07 <<http://korzar.sme.sk/>> (дата на достъп 03.04.2013).
- Новинар 2005:** Жените стават миньори, но мъжете не щат да са медсестри. *Новинар*, 2005/07/24 <http://novinar.bg/news/zheni-stavat-miniori-no-mazhete-ne-shtat-da-samedsestri_MTYzOTsxMQ==.html> (дата на достъп: 28.09.2015).
- РБЕ 1998:** *Речник на българския език*. Т. 9. София: АИ „Проф. М. Дринов“, ЕТ ЕМАС, 1998.
- СТРБЕ 1994:** Буров, Ст. и колектив. *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Велико Търново: ЕЛПИС, 1994.
- ТВ Стара Загора:** 2015/09/27.
- Харта 2007:** *Харта за основните права на Европейския съюз* <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=SK>> (дата на достъп: 28.09.2015).
- Харта 2012:** *Charta základných ľudských práv európskej únie* <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/SK/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=SK>> (дата на достъп: 28.09.2015).
- KSSJ 1997:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA, 1997.
- SSSJ 2006:** *Slovník súčasného slovenského jazyka*. Bratislava: VEDA, 2006.

Ана Миленковић
Институт за српски језик САНУ, Београд

О ЛЕКСИКОГРАФСКОМ ОПИСУ ГЛАГОЛА КОЈИМА СЕ ОЗНАЧАВАЈУ ОСЕЋАЊА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Abstract: The aim of this study is to analyze the lexicographical descriptions of emotional verbs in the Serbian language. Verbs denoting emotions (i.e. *voleti*, *mrzeti*, *tugovati*, *ljutiti se*, *želeti* etc.) form a specific lexical set with a complex semantical structure, and are therefore not easily defined and classified. In this study we will inventory lexicographical definitions which are used to describe the meanings of emotional verbs. Our aim is to recognize existing models and propose a definite number of forms which would define the specific differences between the meanings of similar emotional verbs. This would enable systematic processing and consistent defining of other emotional verbs in future lexicographical interpretations.

Keywords: verbs, emotions, emotional verbs, verb meaning, lexicographical definition, lexicography

1. Увод

Емоционални глаголи представљају лексичко-семантичку класу која обухвата глаголе којима се означавају осећања, психолошка стања и расположења.¹ Они чине део тзв. *емоционалне лексике*, која обухвата речи које имају посебну, *емоционалну семантику*.² У овом истраживању емоционалне глаголе анализираћемо у контексту њихових речничких дефиниција. Њихово значење посматраћемо кроз призму емоционалне ситуације коју чине *носилац* и *каузатор* емоције (Миленковић 2015), као и информација које се тичу интензитета и трајања емоције, интенције, емоционалне експресије и др. Наше истраживање биће дескриптивног карактера, без намере да се бавимо теоријским аспектом лексикографије. Циљ нам је да анализирамо постојеће лексикографске дефиниције емоционалних глагола, да утврдимо основна зна-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Због терминолошке неусклађености назива појмова којима се у литератури означавају различити аспекти човековог душевног живота, у овом раду користићемо општи термин *емоција* и од њега изведен назив *емоционални глаголи*.

² Више о различитим приступима емоционалној лексици в. Ристић 2004; Бајић 2005; Штрбац 2006; Драгићевић 2010; Маринковић 2012 и др.

чења и препознамо специфичне обрасце којима су дата значења лексикографски обрађена.³

2. О лексикографској дефиницији

Основни начин да се упознамо са значењем неке речи јесте разумевање лексикографске дефиниције којом је дата реч у речнику описана. Она подразумева *идентификацију семантичке структуре речи, која се састоји у интелектуалној интерпретацији појма с релевантним елементима, релевантним за парадигматски тип коме реч припада* (Гортан-Премк 1982: 51). Задатак лексикографа јесте да препозна ове специфичне елементе и помоћу њих формулише дефиницију која ће што јасније осликати значење речи. Речнички опис мора бити веран лексичкој грађи којом лексикограф располаже, а довољно исцрпан и јасан да задовољи потребе корисника речника (Еткинс, Рандел 2008). У нашем истраживању трагаћемо за елементима који чине срж *емоционалног значења*, тако што ћемо анализирати лексикографске дефиниције емоционалних глагола у српском језику.

3. Опис грађе

Емоционални глаголи представљају лексичко-семантичку класу која у српском језику броји око 750 глагола⁴ и преко 1000 значења⁵. За потребе нашег истраживања дефиниције глагола преузели смо из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), а за оне глаголе који још увек нису обрађени у Речнику РСАНУ користили смо *Речник српскохрватског књижевног језика* (РМС). Будући да смо настојали да опишемо емоционална значења глагола који припадају стандардном језику, искључили смо она која су оквалификована као архаична, иронична, индивидуална, некњижевна, застарела, погрдна и сл.

Глаголе и њихова значења класификовали смо на следећи начин. У обзир смо узели само она глаголска значења која имају емоционални садржај, нпр. код глагола *вређати* узето је значење *наносити увреду; изазивати непријатно осећање, душевни бол*; али не и значење *додиром задавати бол (обично на већ повређеном месту); озлеђивати* (РСАНУ). Глаголске лексеме посматрали смо и у контексту разлика које се појављују у значењима рефлексивног и не-

³ Будући да нам обим рада није дозволио да осликамо све односе који се могу остварити међу учесницима емоционалног догађаја, у овом истраживању представили смо два најфреквентнија значења, а то су: значење *емоционалног стања субјекта и узрочно-последичан емоционални процес*.

⁴ У истраживање нису ушли емоционални глаголи који су у РСАНУ оквалификовани као застарели или архаични (нпр. *бегенисати, сетовати, севдисати, чемериковати* и сл.).

⁵ У укупан број значења ушла су и примарна и секундарна значења емоционалних глагола.

рефлексивног облика. Узећемо као пример глагол *бринути*. Глаголи *бринути* и *бринути се* имају исто значење које гласи: *осећати бригу* (*Ана брине и Ана се брине*). У нашој грађи ове две морфолошки различите варијанте истог глагола представљене су обликом *бринути* (*се*). Међутим, глагол *бринути* има и значење *изазивати код некога бригу, стрепњу* (*Ана брине своје родитеље*). Ово значење има статус посебне јединице која је представљена обликом *бринути*. Дакле, емоционални глагол *бринути* у нашем истраживању реализован је као две сублексеми: *бринути* (*се*) (*осећати бригу*) и *бринути* (*изазивати бригу у другој*). Глаголи код којих рефлексивни и нереклексивни облици имају различита значења, узети су као посебне јединице (нпр. *радовати некога/радовати се; узнемирити кога/узнемирити се* и др.).

4. Циљ истраживања

Приметили смо да се у речницима РСАНУ и РСМ глаголи који описују исто или слично емоционално значење дефинишу на различите начине. Илустроваћемо то примерима, користећи у изразима именице *љубав* и *љутњу*, као ознаку врсте емоције. Глаголи којима се означава емоционално стање субјекта дефинисани су изразима: *осећати љубав; имати осећање љубави; бити обузет осећањем љубави; бити обухваћен осећањем љубави; у великој мери осећати љубав* и сл. Глаголи којима се означава узрочно-последичан емоционални процес дефинисани су изразима: *учинити да неко осети љутњу; изазвати у коме осећање љутње; створити у коме осећање љутње; довести кога у стање љутње* и сл. Ова појава резултат је субјективних приступа лексикографа који су учествовали у обради датих глагола.⁶ Један од начина да се ове различитости уопште јесте системски приступ лексикографском опису речи у речнику. Он подразумева дефинисање општих принципа лексикографске обраде речи које припадају истој лексичко-семантичкој класи. Вођени том идејом, приступили смо метаанализи лексикографских образаца које смо препознали у речничким дефиницијама емоционалних глагола.

5. Анализа грађе

Лексикографска дефиниција има функцију да ослика одређени семантички садржај, односно да пренесе информацију о значењу речи. Значење речи се у речнику може представити описно или *синонимском групом речи*. Описни део дефиниције подразумева *интелектуалну интерпретацију семантичког садржаја речи*, док синонимску групу чине *речи блиске или исте семантичке структуре* (Гортан-Премк 1982: 50). У нашем истраживању бавили смо се

⁶ Утврђивање основних принципа обраде и метаанализа грађе могући су тек након објављивања завршених лексикографских обрада. Због тога је тешко, у самом процесу језичког описа, мењати правила и предлагати нова системска решења.

анализом описног дела дефиниције емоционалних глагола. Приметили смо да се у њиховом лексикографском опису понављају одређене речи и изрази којима се исказује емоционално значење. Детаљнијом анализом издвојили смо 25 типова дефиниција, на основу којих смо апстраховањем формулисали 10 тзв. лексикографских образаца помоћу којих се описује емоционално значење глагола (в. табелу 1).⁷

Табела 1. Најфреквентнији типови дефиниција емоционалних глагола у речницима РСАНУ и РСМ

Образац	Фреквенција	Пример
описно	356+79	свидети се=оставити пријатан утисак
глагол сличног значења	147	бодрити=подстицати, храбрити
осетити/осећати	90	волети=осећати љубав
чинити/учинити (Ø, +да, +придев)	88	плашити=чинити да се неко боји
постати/постајати	79	обрадовати се=постати радостан
изазвати/изазивати	61	жестити=изазивати нечију љутњу
изразити/исказати/испољити/ понашати се	29	начудити се=изразити велико чуђење
бити захваћен, бити обузет, бити испуњен	20	поносити се=бити испуњен поносом
бити+придев	19	туговати=бити тужан
довести/доводити у, до	18	разједити=довести до гнева, једа
испунити се/испуњавати се	18	разнежити се=испунити се нежношћу
испунити/испуњавати	10	огорчити=испунити горчином
укупно	1014	

5.1. Највећу фреквенцију имају дефиниције које смо назвали *описним*⁸ јер не садрже специфичан лексикографски образац (*свидети се* значи *оставити пријатан утисак*) и оне код којих се емоционално значење изражава глаголом *истог* или *сличног значења* (*бодрити* значи *подстицати*, *храбрити*). Будући да у овом истраживању трагамо за лексикографским образцима,

⁷ Анализирано је 1014 глаголских значења. У њима је уочено 25 типова дефиниција које су имале фреквенцију појављивања од 356 до 2. У овом истраживању анализирали смо само оне дефиниције које су имале фреквенцију појављивања изнад 10. Дефиниције са фреквенцијом испод 10 приписане су укупној фреквенцији описних дефиниција.

⁸ Не мисли се на описни део дефиниције, већ се квалификује тип дефиниције.

дакле за речима или изразима који се у дефиницијама емоционалних глагола системски понављају, ове две групе нећемо даље анализирати.⁹ Бавићемо се само оним дефиницијама у чијим смо структурама препознали обрасце којима се конкретизује садржај емоционалног глагола.

У наставку рада анализираћемо лексикографске дефиниције емоционалних глагола. Утврдићемо основна значења која се њима описују и предложићемо по једну општу дефиницију којом ће бити обухваћени различити лексикографски обрасци којима се означавају иста или слична глаголска значења.

5.2. Лексикографске дефиниције емоционалних глагола описују различите односе који се јављају међу учесницима емоционалног догађаја. Два основна значења односе се на *емоционално стање субјекта* и на *процес изазивања емоције у објекту*.

5.2.1. Првој групи припадају дефиниције којима се описује унутрашње, емоционално стање субјекта.¹⁰ За изражавање овог значења користе се лексикографски обрасци приказани у табели 2.

Табела 2. Емоционално стање субјекта – основни обрасци

<i>осетити/осећати</i> +именица	<i>волети</i> значи <i>осећати</i> љубав
<i>постати/постајати</i> +придев	<i>наљутити се</i> значи <i>постати</i> љут
<i>бити</i> захваћен/испуњен/ обузет+именица	<i>љутити се</i> значи <i>бити</i> захваћен љутњом
<i>бити</i> +придев	<i>туговати</i> значи <i>бити</i> тужан
<i>испунити се/испуњавати се</i> +именица	<i>разнежити се</i> значи <i>испунити се</i> осећањем нежности

5.2.1.1. Најфреквентнија дефиниција којом се означава емоционално стање субјекта јесте она у којој је дато значење исказано глаголским паром *осетити/осећати* (*волети* значи *осећати* љубав). Семантика ових глагола је неспецифична (уп. Штрбац 2006: 82 – 83). Они захтевају обавезну допуну у облику именице којом се конкретизује врста емоције. Због свог општег значења њима се, осим појмова из домена емоција, описују и појмови који се тичу перцепције, когниције, понашања и др. (*осећати* у значењу *примећивати, опажати, доживљавати, разумети, манифестовати се* и сл.). Међутим, без обзира на широк распон појава које се овим глаголима могу описати, њихова висока фреквенција у дефиницијама којима се означава емоционално стање субјекта, указује на доминантност значења које се тиче сфере емоција.

⁹ Због високе фреквенције описних дефиниција, било би занимљиво, у неком наредном истраживању, анализирати њихову структуру и испитати да ли садрже специфичне обрасце којима се осликава емоционално значење глагола.

¹⁰ Информација о каузатору емоције није релевантна за опис датог значења.

5.2.1.2. У осталим дефиницијама препознали смо обрасце којима се, осим емоционалног стања субјекта, означавају и конкретизују елементи емоционалне ситуације као што су интензитет и трајање емоције. Примерима из грађе илустроваћемо наше запажање. Глаголским паром *постати/постајати* означава се почетак промене емоционалног стања (*одобровољити се* значи *постати* добре воље; *растужити се* значи *постати тужан* и др.). На овај начин дефинисани су, углавном, префиксирани глаголи¹¹ код којих се значењем префикса уносе додатне информације у основно емоционално значење глагола (Миленковић 2015). Даље, изразима *бити захваћен/испуњен/обузет* неком емоцијом и глаголима *испунити се/испуњавати се* означава се потуна обухваћеност субјекта датим (најчешће негативним, непријатним) осећањем, великог интензитета (*бити обузет* бесом, гневом, болом, страхом; *испунити се* осећањем беса, гнева и сл.).

5.2.1.3. Све наведене дефиниције преносе исто, основно значење, а то је да субјекат *нешто осећа*, односно да се налази у одређеном емоционалном стању. Због тога сматрамо да би се сви глаголи са датим значењем могли дефинисати глаголским паром *осетити/осећати* и именицом којом се спецификује врста емоције. Информације о интензитету или трајању емоције могу се навести у наставку дефиниције, нпр. *беснети* значи *осећати бес* у толикој мери да се особа осећа обузетом, преплављеном датом емоцијом.

5.2.1.4. Лексикографским обрасцем *осетити/осећати* емоцију могле би се генерализовати све дефиниције којима се описује емоционално стање субјекта: *љутити се* значи *осећати* љутњу = *постати* љут; *бити захваћен/испуњен/обузет* љутњом; *бити* љут и *испунити се* љутњом.

5.2.2. Другој групи припадају дефиниције којима се описује узрочно-последичан емоционални процес. За изражавање овог значења користе се обрасци приказани у табели 3.

Табела 3. Узрочно-последичан емоционални процес – основни обрасци

<i>чинити/учинити+ Ø</i>	<i>прекорити</i> значи <i>учинити</i> коме прекор
<i>чинити/учинити+да</i>	<i>засмејавати</i> значи <i>чинити да</i> се неко смеје
<i>чинити/учинити+придев</i>	<i>растужити</i> значи <i>учинити</i> кога тужним
<i>изазвати/изазивати</i>	<i>уплашити</i> значи у некоме <i>изазвати</i> страх
<i>довести/доводити+до</i>	<i>разједити</i> значи <i>довести</i> кога до гнева, јада
<i>довести/доводити+у</i>	<i>разљутити</i> значи <i>довести</i> кога у стање љутње
<i>испунити/испуњавати</i>	<i>разнежити</i> значи <i>испунити</i> кога осећањем нежности

¹¹ Више о значењима глаголских префикса в. Стевановић 1964: 434 – 450; Клајн 2002: 196 – 254.

5.2.2.1. Основна дефиниција којом се означава узроковање емоције јесте она у којој је дато значење исказано глаголским паром *изазвати/изазивати* (*уплашити* значи *изазвати* осећање страха).

5.2.2.2. Остале дефиниције садрже обрасце којима се означавају и конкретизују одређени аспекти емоционалне ситуације као што су: интензитет и трајање емоције, интенција, усмереност емоције и сл. Илустроваћемо то примерима. Глаголи *чинити/учинити* својим значењем могу да укажу на постојање намере да се у објекту изазове одређена емоција тј. емоционално стање (*гадити* значи *чинити* да се некоме нешто огади). Глаголи *испунити/испуњавати* означавају процес изазивања емоције која у потпуности обузима објекат радње (*застравити* значи *испунити* кога стравом, језом). Глаголи *довести/доводити* својим значењем могу да означе намеру, свесно делање којим се објекат уводи у специфично емоционално стање (*разљутити* значи *довести* у стање љутње).

5.2.2.3. Све наведене дефиниције преносе исто значење, а то је да субјекат *узрокује емоцију* у објекту. Због тога сматрамо да би се сви глаголи са датим значењем могли дефинисати глаголским паром *изазвати/изазивати* и именицом којом се спецификује врста емоције. Информације којима се конкретизује дато значење могу се навести у наставку дефиниције, нпр. *разбеснети* значи *изазвати* у коме бес, тако да га дато осећање у потпуности обузме, преплави. Ради интензификације основне емоције, значење се може појачати употребом именице *осећање*, испред назива за емоцију: *разбеснети* значи *изазвати* у коме *осећање* беса, тако да га дато осећање у потпуности обузме, преплави.

5.2.2.4. Лексикографским обрасцем *изазвати/изазивати* емоцију могле би се генерализовати све дефиниције којима се описује узрочно-последичан емоционални процес: *гневити* значи *изазивати* гнев = *чинити/учинити* да се неко гневи; *чинити/учинити* кога гневним; *довести/доводити* кога у стање гнева; *довести/доводити* кога до гнева и *испунити/испуњавати* кога осећањем гнева.

5.2.3. Осим дефиниција којима се означавају два основна емоционална значења, постоје дефиниције које имају функцију да пренесу информацију о њеном испољавању. За описивање *емоционалне експресије* субјекта користе се обрасци приказани у табели 4.

Табела 4. Емоционална експресија – основни обрасци

<i>испољити/испољавати</i>	<i>јадати</i> значи гласно <i>испољавати</i> бол, тугу
<i>изразити/изражавати</i>	<i>жалити се</i> значи <i>изражавати</i> незадовољство
<i>исказати/исказивати</i>	<i>пожалити се</i> значи <i>исказати</i> незадовољство
<i>понашати се</i>	<i>беснети</i> значи <i>понашати се</i> као изван себе из обести

5.2.3.1. Основна дефиниција којом се означава емоционална експресија субјекта јесте она у којој је дато значење исказано глаголима *испољити/испољавати*. Ови глаголи имају значење *изгледом, држањем, речима (нешто) показати, изразити, открити* (РСАНУ).

5.2.3.2. Осталим обрасцима описује се конкретан тип емоционалне експресије. Примарна значења глагола *изразити/изражавати* и *исказати/исказивати* односе се на вербализацију емоције, док се глаголом *понашати се* означава телесна манифестација (гестикација, специфично понашање или физиолошка промена). Међутим, глаголи који означавају вербалну или телесну манифестацију емоције садрже импликацију о емоционалном стању субјекта. Емоционалној експресији претходи емоционални доживљај. Због тога сматрамо да би лексикографска дефиниција била потпунија када би садржала информацију о постојању емоције која претходи њеној конкретној манифестацији.

5.2.3.3. Лексикографским обрасцем *осетити/осећати+испољити/испољавати* могле би се генерализовати све дефиниције којима се описује емоционална експресија субјекта: *жалити се* значи *осећати* и *испољавати* незадовољство = *изражавати/исказивати* незадовољство = *понашати се* незадовољно.

6. Кратак осврт на анализу грађе

Предлог општих дефиниција. Основу нашег истраживања чиниле су лексикографске дефиниције емоционалних глагола у српском језику. Установили смо да њихову структуру чине обавезни елементи (информације о носиоцу или каузатору емоције) и допунски елементи (информације које се тичу трајања и интензитета емоције, интенције, усмерености емоције, емоционалне експресије и др.). У зависности од тога који се елемент налази у фокусу емоционалног значења, зависиће тип дефиниције којом ће дато значење бити описано. У том смислу, издвојили смо три дефиниције којима смо генерализовали различите обрасце којима се описују иста или слична емоционална значења. Предложене дефиниције су поједностављене, сведене на основни значењски образац, са циљем да се олакша препознавање емоционалне информације:

1° метадефиниција – *осетити/осећати емоцију*. Обухвата глаголе којима се означава емоционално стање субјекта. У фокусу дефиниције је врста емоције коју субјекат осећа. Информације о трајању и интензитету емоције реализују се као допунске (*волети* значи *осећати* љубав).

2° метадефиниција – *изазвати/изазивати емоцију*. Обухвата глаголе којима се означава узрочно-последичан емоционални процес. У фокусу дефиниције је врста емоције и процес њеног изазивања у објекту. Информације о трајању, интензитету, усмерености емоције и интенцији реализују се као допунске (*плашити* значи *изазивати* у коме страх).

3° метадефиниција – *осетити/осећати+испољити/испољавати емоцију*. Обухвата глаголе којима се означава емоционална експресија. У фокусу дефиниције су емоционално стање субјекта и конкретан тип емоционалне експресије (*јадати се* значи *осећати* и *испољавати* тугу и бол).

7. Закључак

Емоционална лексика обухвата речи и изразе помоћу којих се језички означавају појмови који припадају психолошком домену *емоција*. У српском језику она обухвата *именице* (љубав, нада, туга и сл.), *придеве* (срећан, тужан, радостан и сл.) и *глаголе* (волети, туговати, радовати се и сл.). Емоционални *глаголи* осликавају емоционалну ситуацију у којој учествују носилац и каузатор емоције. Њихов однос усложњавају елементи као што су: каузалност, интенција, емоционална експресија, интензитет и трајање емоције и сл. У српском језику емоционални глаголи реализују се у преко 1000 емоционалних значења. Ако имамо у виду да се, у зависности од елемената који чине емоционалну ситуацију, емоционална значења могу реализовати на различите начине, запечања до којих смо дошли у овом истраживању треба прихватити условно.

Наиме, речи које припадају лексичко-семантичкој класи емоционалних глагола обухватају значења која се реализују као примарно емоционална (*Ана воли* Марка), секундарно емоционална (*Ана је запазила* Марка), фигуративно употребљена (*Ана је размењала* Марка) и значења која имају доминантну неку другу компоненту (вербалну, понашајну или физиолошку) (*Ана је плакала*). Све ове реализације морају се узети у обзир при дефинисању значења емоционалног глагола. Због сложености глаголске семантике, обрасци које смо у овом истраживању дефинисали неће моћи да обухвате сва емоционална значења, али ће, свакако, олакшати разумевање основних односа који се јављају у значењским структурама емоционалних глагола.

Наше истраживање представља само зачетак идеје о неопходности системске обраде емоционалне лексике у речницима српског језика, не само глагола, већ и других врста речи са емоционалном семантиком. Због различитих приступа лексикографској обради глагола који припадају истим лексичко-семантичким класама, сматрамо да питање њихове систематизације захтева додатна истраживања и јасан теоријско-методолошки апарат.

И на крају, сложеност и суптилност лексикографске обраде огледа се, управо, у неисцрпним могућностима да се специфичним комбиновањем различитих речи и израза осликају најфиније нијансе лексичког значења речи.

ЛИТЕРАТУРА

Бајић 2005: Бајић, Р. Емоција покајања у литургијско-молитвеном дискурсу. – *Стил* 2005, № 4, с. 245 – 260.

- Гортан-Премк 1982:** Гортан-Премк, Д. О семантичком садржају лексикографске дефиниције. – В: *Лексикографија и лексикологија. Зборник реферата са Југословенског научног скупа*. Београд – Нови Сад, 1982, с. 49 – 51.
- Драгићевић 2010:** Драгићевић, Р. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- Еткинс, Рандел 2008:** Atkins, S., Rundell, M. *The Oxford guide to practical lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Клајн 2002:** Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику. 1. Слагање и префиксација*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 2002.
- Маринковић 2012:** Маринковић, М. О глаголима чија семантика обухвата емоције из домена туге. – *Наш језик*, XLIII, 2012, № 1 – 2, с. 45 – 61.
- Миленковић 2015:** Миленковић, А. Семантичке улоге доживљавача и изазивача емоције у значењској структури емоционалних глагола у српском језику. – *Наш језик* 2015, XLVI, № 3 – 4, с. 23 – 38.
- Ристић 2004:** Ристић, С. *Експресивна лексика у српском језику: теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2004.
- Стевановић 1964:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. I. Увод, Фонетика, Морфологија*. Београд: Научно дело, 1964.
- Штрбац 2006:** Штрбац, Г. О валентности глагола емоционалног садржаја у српском језику. – *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 2006, XLIX, № 2, с. 73 – 102.

ИЗВОРИ

- РСМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*. I – VI. Нови Сад (I – III и Загреб): Матица српска (I – III и Матица хрватска), 1967 – 1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. I – XVIII. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српск(охрватск)и језик, 1959 –

Вања Миљковић
Институт за српски језик САНУ, Београд

ДИСТРИБУТИВНОСТ И ГЛАГОЛСКА ПРЕФИКСАЦИЈА У ТЕОРИЈИ И СРПСКОЈ И ХРВАТСКОЈ ЛЕКСИКОГРАФСКОЈ ПРАКСИ¹

Abstract: In this paper we dealt with the prefixed verbs with distributive meaning in contemporary Serbian and Croatian languages. In the Serbian and Croatian word formation literature this meaning is often related with two verb prefixes *po-* and *iz-*, but there is also a small set of distributives with the prefix *raz-*. First, we tried to define precisely the range of distributives on the morphological and semantic grounds. We argued that prefixed verb could be considered as distributive if its derivational base labels action which has several spatially distinguished realizations. This kind of definition covers the distributives with obligatory plural argument as well as the distributives which denote action that took place on the different spots in the same space (cf. *pootvarati sve prozore* “to open all windows” and *izljubiti nekome lice* „to kiss someone all over their face“). We found that there are several types of cognitive generalizations that could explain how the prefixes *po-*, *iz-* and *raz-*, all of which primarily denote some kind of physical experience, develop distributive meaning. The first generalization is from the MATTER to the GROUP ENTITY, the second is from the SURFACE to the GROUP ENTITY, and the last from the DIFFUSE TRACE OF MATTER to the GROUP ENTITY.

Keywords: prefixation, distributive meaning, cognitive linguistics, Serbian language, Croatian language

Познато је да предикатске конструкције са плуралним именичким конституентом могу имати колективну или дистрибутивну интерпретацију. Под првом се подразумева да ентитети означени именичким конституентом заједнички учествују у ситуацији именованој предикатом. Дистрибутивна интерпретација пак упућује на то да предикат именује оделите реализације, односно да је сваки ентитет ангажован у засебној инстанци истоврсне ситуације. О синтаксичким, семантичким и прагматичким факторима који утичу на одабир једне од ових двеју интерпретација писали су В. Станојевић и Т. Ашић (Станојевић, Ашић 2006). За нас је у овом раду пак битна чињеница да се у српском, као и у другим варијантама некадашњег српскохрватског језика, дистрибутивност може изразити и синтетички – одговарајућим префиксираним глаголом (уп. синтаксички конструисану дистрибутивност *Дечак је отворио све прозоре* и њену лексички кодирану форму – *поотварати*). Ми ћемо

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се у овом раду бавити управо таквим префиксираним глаголима. Размотрићемо шта је о њима речено у српској и хрватској дериватолошкој литератури, а потом ћемо покушати да питање мотивисаности дистрибутивног значења одговарајућих глаголских префикса осветлимо из когнитивнолингвистичког угла. Грађа за ово истраживање је ексерпирана из *Речника српскохрватског књижевног језика* Матице српске, а потом проверавана и употпуњавана консултовањем великог Речника САНУ и *Хрватског енциклопедијског рјечника*. У грађи су се, поред тога, нашли и примери забележени у свакодневной комуникацији. За префиксиране глаголе са дистрибутивним значењем користићемо термин *дистрибутиви*, док ћемо плурални конституент тих глагола (субјекат или објекат: *поотварати прозоре*, *они су се поразбољевали*) означити термином *дистрибуент*.

1. Дистрибутивни глаголи – семантика, деривација и синтакса

Термин *дистрибутивност* није нов у србистичкој и кроатистичкој дериватологији. Налазимо га још у студији Ђ. Грубора о глаголској аспектологији, из 1953. Овај аутор све глаголе дели на две основне групе – развојне (Р) глаголе и глаголе стања (С). Пишући о Р-глаголима, Грубор успоставља три класификациона низа – један претежно морфолошки (тзв. *раздиоба по начину састављања у парове*) и два семантичка (тзв. *раздиоба по количини извршености перфективне радње* и *раздиоба по врсти радње*). У првој групи, Грубор разматра првенствено морфолошке односе видских парова – да ли се перфективни изводи од простог или сложеног имперфективног и да ли тај имперфективни има наспрам себе и прост перфективни глагол. Посебну групу у тој класификацији чине *дистрибутивни глаголи*, за које Грубор каже да се изводе од сложеног имперфективног префиксима *по-*, *из-* и *поиз-*. Иако је очигледно реч о семантичкој категорији, Грубор не наводи прецизну дефиницију дистрибутивности, закључујући да је такав перфективни глагол „очито свагда дистрибутиван, итеративан, плуралан, никад само дуративан, сингуларан“ (Грубор 1953: 71). Укрштањем ове категорије са семантичком поделом по количини извршености перфективне радње, Грубор добија седам варијанти дистрибутивног значења²: пантивне (као *поистрпавати*, *поиспреписивати*), инкоативне (као *поотрчавати*, *попочињати*), финитне (као *подограђивати*, *подотрчавати*), деминутивне (као *попозвиждати*), аугментативне (као *поиспреједати се*) и мејоративне дистрибутиве (као *понадвикивати се*, *поиспобеђивати*). Многи од Груборових примера нису потврђени у расположивом лексикографском корпусу, али се може очекивати да ће се бар неки са префиксом *по-* наћи у новим томовима Речника САНУ.

² У Груборовом попису се, заправо, налази свих осам категорија које претдвђа његов нацрт, али пишући о тотивним дистрибутивима, сам Грубор констатује да они не постоје, и да сви глаголи које ту помиње спадају у претходну групу (пантивне глаголе).

Пажњу посебно привлачи Груборова констатација да дистрибутивност није компатибилна са тотивношћу (Грубор 1953: 73). Терминима *пантивно* и *тотивно* овај аутор обележава однос између, рецимо, *исплетсти чарану* и *испећи хлеб*. Таква диференцијација је, очигледо, утемељена на разиковању квантитативног и квалитативног развоја ситуације: док је напредак у плетењу чарапе количинске природе (све већи и већи део чарапе је исплетен), печење хлеба подразумева квалитативни напредак (хлеб је, у целини, све печенији). Грубор иде и корак даље, тврдећи да су, заправо, сви дистрибутиви пантиви у односу на своју имперфективну основу, а да семантика финитности, мејоративности и сл. постаје видљива тек када се упореде са одговарајућим не-префиксираним имперфективним глаголом (*поотрчати* је пантивно наспрам *отрчати*, а, као и *отрчати*, инхоативно наспрам *трчати*). У тој тврдњи се, заправо, јасно манифестује идеја о етапној природи дистрибутивних догађаја – рецимо, *поотварати* = отворити један + отворити други... + отворити последњи, *поотрчавати* = први је отрчао + други је отрчао... + последњи је отрчао. Ипак, да је то заиста тако, искази са множинским субјектом и објекатско-дистрибутивним предикатом имали би само интерпретацију у смислу узастопности. Међутим, исказ *Деца су поотварала прозоре* не казује нам, сам по себи, да ли је отворан један по један прозор или су сви прозори отворени у исто време³, баш као што нам ни субјектаско-дистрибутивни исказ *Деца су поотрчавала* не говори ништа о хронолошком устројству појединачних *отрчавања*. Са друге стране, типична пантивност, као у примеру *исплетсти чарану*, несумњиво подразумева јасан количинско-етапни развој. У том смислу, иако је јасно да дистрибутивни глаголи не могу бити тотивни, изгледа да дистрибутивност сама за себе не носи информацију о пантивности. Другим речима, дистрибутивност подразумева да је исцрпљена могућност квантитативног развоја, али она сама не имплицира да је квантитативни развој уопште постојао. Дистрибутивима би, стога, најбоље пристајало одређење *развојно неутралних ситуација*.

О дистрибутивности је писано и у новијим дериватолошким студијама које се баве префиксима у српском и хрватском језику. Клајн тако експлицитно помиње дистрибутивност разматрајући значења префикса *из-* (Клајн 2002: 256) и префикса *по-* (Клајн 2002: 266). Исте префиксе за творбу дистрибутивних глагола налазимо и код Бабића (Бабић 2002: 537). Тошовић (2009: 76) пак наводи још и *раз-* и *пре-*. Иако примери којима Тошовић поткрепљује тврдњу да је *пре-* дистрибутивно заиста садрже објекте у множини – *Марсел прекопа леје; преорати своја поља; када су пресушили бунари* (Тошовић 2009: 88), треба приметити да се исти глаголи у истом значењу могу употребити и

³ Наше разумевање стварности нам сугерише да је друга интерпретација вероватнија. Међутим, ако је прозора било више него деце – неки прозори су несумњиво отворени касније од других.

са сингуларним објектом: *прекопати леју, преорати поље, када је пресушио бунар*, што говори у прилог томе да је дистрибутивност у тим примерима синтаксичка, а не лексичка значењска категорија.⁴ Дистрибутиве као *разбацати* и *расељавати* не сматрамо упитним, али примери као *размазати, размрвити, разбићи* (исп. Тошовић 2009: 82), захтевају да се дефиниција дистрибутивности преиспита.

Тошовић полази од исцрпне дефиниције Р. Симеона, који дистрибутивне глаголе одређује овако: „naziv za takve prelazne, neprelazne i refleksivne glagole koji, složeni s distributivnim predmecima, znače da se radnja ne izvršuje samo na jednom objektu ili na malo njih, već na mnogima, tj. da glagolska radnja obuhvaća više objekata i da se vrši na svakom od njih ponaosob, i to obično po redu, od prvog do poslednjeg; kao neprelazni i refleksivni pokazuju da subjekat radnje nije samo jedan ili malo njih nego ih je više, od kojih svaki posebice vrši čitavu radnju simultano sa svim drugim subjektima (ili da se radnja vrši na svakom od njih posebno) npr. isporazboljevati se“ (Симеон 1969: 253). Сажетију варијанту ове дефиниције налазимо и код Бабића (2002: 540, 544) и Клајна (2002: 256, 266), који дистрибутивношћу сматрају вршење радње на већем броју објеката или вршење радње од већег броја субјеката. Размотримо мало детаљније Симеоново одређење. Видимо да оно садржи идеју о етапности дистрибутивног догађаја, додуше уз ограду да је реч о типичним случајевима. Поред тога, Симеон наводи да субјекатска дистрибутивност подразумева симултаност. Глагол којим се то илуструје, ипак, не оправдава такав став – исказ *Сви из наше групе су се испоразболјевали* може бити интерпретиран и као збир симултаних ситуација и као низ хронолошки устројених истоврсних ситуација. И Дики (2001: 110), пишући о дистрибутивима са префиксом *по-* у српском и хрватском језику наводи да дистрибутиви могу имати, начелно, три интерпретације: 1. етапну; 2. симултану; 3. неуређену (не симултано али не ни етапно организовану у целини).

Видели смо да дефиниција дистрибутивности мора садржати и семантичка и творбено-морфолошка одређења, али и да не сме ни у једном ни у другом погледу бити преуска. Инсистирање на формалном критеријуму имперфективне основе са префиксом, испушта из вида дистрибутиве као *похапсити, повадити, избацати*. Поред тога, инсистирање на етапном хронолошком устројству објекатских или симултаности субјекатских дистрибутива, сужава реалне интерпретативне могућности исказа са дистрибутивним глаголом. Имајући све то у виду, дистрибутиве, као тип глаголског значења, можемо одредити као сложени, збирни догађај који је рашчлањив на истоврсне спацијално дистанциране једноставне ситуације именоване творбеном базом, при чему темпорално устројство тих ситуација није дефинисано самим дистрибутивним глаголом (па се оно спецификује у синтаксичком контексту или

⁴ Анализирајући метафоричка значења глаголског префикса *пре-*, ми нисмо пронашли да овај префикс може бити дистрибутиван (в. Миљковић 2015).

се једноставно ослања на наше опште знање о свету). Овакво одређење, рекли бисмо, у дистрибутивну семантику не учитава додатне информације, и омогућава прецизније раздвајање дистрибутивности од других глаголских значења која подразумевају постојање више истоврсних објеката (рецимо – ситуација дивергенције и конвергенције). Притом, спацијална дистанцираност појединачних реализација разликује дистрибутивност од итеративности, која почива на њиховом темпоралном дистанцирању.

Дивергентни догађај може али не мора бити и дистрибутиван – само онда када га је могуће разложити на појединачне истоврсне ситуације (без обзира јесу ли оне узастопне или симултане), реч је о дистрибутивној дивергенцији, као у примерима *разићи се, разлетети се, раселити* (сваки трајктор понаособ *иде, лети*, или је у процесу *сељења*). Има глагола дивергенцијске семантике код којих, и поред тога што је резултат збирног карактера, дистрибутивно рашчлањивање није могуће јер се радња дешава над самом целином а не над појединачним деловима, као у примеру *разбити* (рецимо, *вазу*), *раздробити, размрвити*. Слично је и са глаголима конвергенцијског значења. Чињеница да они подразумевају постојање више истоврсних ентитета, што се може прочитавати и у плуралном облику одговарајућег аргумента (нпр. *сакупити све купоне, нанизати бисере, завезати пертле*) није довољна да бисмо их сматрали дистрибутивима. Имперфективне базе ових глагола и саме подразумевају несингуларни ентитет, што значи да се њима именована радња не дистрибуира на појединачне објекте јер се она једино и може вршити над збиром (не може се *низати један бисер, а везати канап* подразумева, заправо, *везати два различита краја канапа*).

Пажњу захтева и разматрање односа дистрибутивности и кумулативности. Кумулативима сматрамо глаголе као *набрати, накуповати, напећи*, који се у литератури обично одређују као *сативни* и дефинишу формулом „извршити радњу у довољној мери“ (в. Клајн 2002: 258). Кумулативност је слична дистрибутивности по томе што подразумева постојање плуралног аргумента. Ипак, док је дистрибутивност сконцентрисана на информацију о збиру спацијално одељених реализација исте радње, кумулативност је усмерена ка збирном резултату. Та семантичка разлика видљива је и на синтаксичком плану – прелазни дистрибутиви се допуњују искључиво акузативом (*поотварати прозоре*), а кумулативи на тој позицији могу имати и партитивни генитив (*набрати цвеће / цвећа : #поотварати прозора*).

Предложена дефиниција дистрибутивности обухвата и глаголе као *изуједати, испечатирати, изљубити* и сл., код којих је радња именована основом извршена више пута тако да је њоме дифузно обухваћена одређена површина. Овакви глаголи се, очигледно, разликују по свом синтаксичком карактеру од глагола као *поотварати*, који захтевају плурални објекат: *испечатирати документ – поотварати прозоре / #прозор*. Дистрибутиви као *испечатирати* треба нагласити, могу учествовати у конструисању мултипликативног догађаја (*Испечатирао је документ* подразумева не само спацијално, већ и

хронолошки одељене ситуације печатрања). Множински субјекат пак може оставити простора и за симултану интерпретацију (*Испечатирали су документ* „у исто време, свако својим печатом“). У том смислу, и оваква – назовимо је *утурашња* – дистрибутивност показује развојну неутралност – тип ситуационог развоја није део самог дистрибутивног значења.

2. Дистрибутивни глаголски префикси из когнитивнолингвистичког угла

Видели смо да се у литератури као дистрибутивни глаголски префикси у српском и хрватском језику најчешће наводе *из-* и *по-*, а уз њих се понекад помиње и дистрибутивно *раз-*. У наставку рада питање мотивисаности дистрибутивног значења поменутих префикса покушаћемо да осветлимо из когнитивнолингвистичког угла.

Принцип извођења апстрактнијих образаца из образаца једноставног чулног искуства, који је својствен когнитивнолингвистичком разумевању језика, налазимо још у чувеном раду И. Грицкат, објављеном десетак година пре заснивања когнитивне лингвистике. Реч је о чланку „Префиксација као средство граматичке (чисте) перфективизације“, из 1966 – 67. године, у коме ауторка на српскохрватској језичкој грађи, могли бисмо рећи – визионарски, разматра могућности гранања значења глаголских префикса од конкретно-физичких ка апстрактно-граматичким. Рад, како то и сама ауторка наводи, није тежио дескриптивној исцрпности, тако да су многобројне значењске нијансе остале непоменуте, али је његов значај велики у домену артикулисања основне идеје о функционисању глаголске префиксације. Грицкат, нажалост, дистрибутивност помиње тек овлаш, и то само као једно од апстрактнијих значења префикса *по-* (Грицкат 1966 – 1967: 211).

Дистрибутивним глаголима у српском и хрватском из угла когнитивне граматике бавио се С. Дики (2001). Овај аутор је, заправо, анализирао само дистрибутиве са префиксом *по-*, примећујући тенденцију да се они интерпретирају етапно, иако, начелно, могу имати и симултану и темпорално неуређену интерпретацију. Ту тенденцију ка темпоралној дистрибутивности (нпр. *попалити* „спалити једно за другим“) Дики је објаснио као последицу етапног скенирања. Ми ћемо дистрибутивним глаголима прићи из нешто другачијег угла, а у разматрање ћемо укључити и дистрибутиве са другим префиксима.

У савременој когнитивној лингвистици данас је општепозната разлика између тзв. *сликовног* и *одазивног* садржаја. Ова разлика, која је уткана у темеље Грејдијеве теорије примарних метафора, једна је од манифестација когнитивнолингвистичке идеје о примарности чулног искуства. Човек је, наиме, као телесно биће предодређен да свет сазнаје чулним путем, а из тог непосредног, директног откривања стварности израста читав спектар наших натчулних сазнања. Та когнитивна усмереност од чулног ка натчулном рефлектује се и у човековом језику. Најочигледнији примери су Грејдијеве

примарне метафоре⁵, које су, заправо, метафоричко коришћење искуствено мотивисаних веза између чулних и натчулних појмова. Једна од таквих метафора је, рецимо, БИТНО ЈЕ ВЕЛИКО, коју илуструју искази као *Сутра је велики дан!*, у којима се придевом који се примарно везује за визуелни доживљај активира идеја о апстрактној, невизуелној битности. Према Грејдијевој теорији, чулни појам ВЕЛИКО, који има сликовни садржај, често је коактивиран са несиковним појмом БИТНО, који има одазивни садржај. Та коактивација, коју Грејди описује конструишући тзв. *примарне сцене* – једноставне искуствене схеме, когнитивна је основа за успостављање примарне метафоре, која, заправо, представља активирање одазивног садржаја посредством језичких елемената који директно активирају сликовни садржај. Ако имамо у виду да се дериватолози слажу у погледу примарности просторних значења глаголских префикса⁶, овакав приступ опису и објашњењу префиксалне семантике чини се посве прихватљивим.

Дистрибутивност је очигледан пример апстрактног, натчулног обрасца, који, као такав, има одазивни садржај. Чињеница да је дистрибутивно значење повезано са одређеним глаголским префиксима, у том смислу, могла би указивати на полазни сликовни садржај, односно на дубоко укорееу примарнометафоричку везу. Наш задатак је, стога, да покушамо да објаснимо како су одговарајућа чулна искуства постала приступни когнитивни канали ка дистрибутивности, као натчулном сазнњу.

Пођимо од гл. префикса *по-* који се у србистици и кроатистици најчешће наводи када се говори о дистрибутивности. У физичком домену овај гл. префикс може означавати образац узроковати да радњом буде обухваћена одређена површина. Такав образац би подразумевао неколико актаната: агенса, контактни ентитет и обухваћену површину. Глаголе са префиксом *по-* који припадају домену физичке стварности могли бисмо поделити у неколико група на основу тога коју релацију таквог чулног обрасца фокусирају. То може бити релација агенс – контактни ентитет (*погурати некога, повући некога*)⁷, али и релација агенс – обухваћена површина (*почешати некога, помазити неког, погазити нешто, почистити собу, пофарбати даску*)⁸. Неки глаголи могу

⁵ Грејдијева теорија је настала у другој половини деведесетих и директно је израсла из Џонсонове и Лејкофове теорије појмовних метафора. Џонсон и Лејкоф су је прихватили, интегришући је са налазима других истраживача у тзв. обједињену теорију метафоре (в. Лејкоф, Џонсон 1999; Грејди 2005; Еванс и Грин 2006).

⁶ И Белић (2000) у својим универзитетским предавањима о грађењу речи, првобитно штампаним 1949. године, као и Стевановић (1970) у првом тому своје граматике, говоре о подударану основних просторних значења префикса и предлога. Исту идеју налазимо и код Клјана (2002).

⁷ Обухваћена површина, која не мора бити синтаксички видљива, присутна је у представи активираној језичком конструкцијом. Погурао га је подразумева и постојање подлоге по којој се погурани објекат креће.

⁸ Контактни ентитет најчешће није синтаксички видљив, а на појмовном плану на његовом месту обично не налазимо типични, физички објекат или материју, већ апстрактни ентитет

имати обе граматичке реализације, што се очитује у варирању акузативног конституента: *попрскати боју по зиду* (*боја* је контактни ентитет), *попрскати зид бојом* (*зид* је обухваћена површина), *полити воду по нечему* – *полити нешто водом*, *посејати семе по пољу* – *посејати поље*. Нама су посебно значајни управо они глаголи код којих је контактни ентитет материја јер између материје и збирних ентитета постоји појмовна веза. Материја је, наиме, често и збирни ентитет – хоћемо ли шећер видети као материју или као велики скуп малих, оделитих кристала зависи од тога да ли се одлучујемо за макро или микро фокус. Другим речима, исти перцептивни утисак често можемо категоризовати и као МАТЕРИЈУ и као ЗБИР. У том светлу, постаје јасно да је номинативно–акузативна веза у обрасцу који налазимо код недистрибутивних глагола као *попрскати боју по зиду* могућа когнитивна база за развијање дистрибутивног обрасца. Појмовна веза између МАТЕРИЈЕ (као појма са чулном садржином) и ЗБИРНОГ ЕНТИТЕТА (као појма са одазивним садржајем) омогућава генерализацију МАТЕРИЈА > ЗБИРНИ ЕНТИТЕТ, која чулни образац обухватања површине трансформише у дистрибутивни. Овакви дистрибутиви, будући да је дистрибуент развијен из материје коју агенс од себе упућује ка некој површини, често садрже и компоненту аблативности: *побацати предмете* (они су ван директног домашаја агенса), *поудати кћери* (оне више нису у заједници са агенсом), *поженити синове* (они више нису у заједници са агенсом).

Бројнији су *по*-дистрибутиви код којих је дистрибуент развијен из обухваћене површине. И генерализација површина > ЗБИРНИ ЕНТИТЕТ искуствено је утемељена – простор прекривен камењем, на пример, можемо видети и као површину и као збир камења. У основи ових дистрибутива налази се, дакле, образац који фокусира однос агенс – обухваћена површина (видљив, рецимо, у недистрибутиву *почистити собу*). Неки глаголи својом акузативном алтернацијом управо потврђују појмовни прелаз са површине на збирни ентитет: *почупати башту* = *биљке у башти*, *побрати воћњак* = *воћке*, *поткресати виноград* = *стабла винове лозе*. У свом основном значењу ови глаголи не морају бити дистрибутивни (*почупати биљку*) – али стављањем именице која означава површину која садржи збир истоврсних ентитета у акузативну позицију, они добијају значење унутрашњих дистрибутива. Треба нагласити да је у таквим примерима реч о коактивираниости површине и збирног ентитета – површина, дакле, није ишчезла из представе коју активирају ти глаголи. Контактни ентитет је, пак, сведен на силу којом агенс модификује површину/збир. Другачији су дистрибутиви као *поотварати прозоре*, *похапсити лопове*, *повадити предмете*, *поубеђивати саговорнике*, *потаманити бубе* и сл., код којих је површина апстрахована до збирног ентитета који је модификован агенсовом физичком или когнитивном силом.

као што је ДОДИР (почешати, помиловати неког – чешањем, мажењем распростиремо ДОДИР по нечијој кожи), ЕМОЦИЈА (постидети неког), БОЈА (посивети нешто), ВИДЉИВИ ТРАГ – СВОЈСТВО (почитсити – својство чистоће, погребати – огреботине).

Субјекатски дистрибутиви као *поустајати, поседати, поцркати, поумирати, поразбољевати се* и сл. могу се довести у везу са недистрибутивним глаголима промене стања као *поплавети, помодрети, поплашити се*, у чијој је актантској структури доживљавач, заправо, сама површина, па се дистрибутивни образац и ту може извести генерализацијом површина > збирни ЕНТИТЕТ.

Глаголски префикс *из-* одговара чулном искуству екслокализације, које подразумева постојање агенса, екслоцираног објекта (екслоката), аблативног садржатеља и спољашњег оријентира. Међу глаголима физичке екслокације лако се уочава неколико група према томе које су релације тог општег обрасца фокусиране: *извадити* (агенс – екслоцирани објекат), *испразнити* (агенс – аблативни садржатељ), *испрскати* (агенс – спољашњи оријентир). Наша је претпоставка да се и код овог префикса дистрибутивност развија поменути два генерализацијама МАТЕРИЈА > збирни ЕНТИТЕТ и ПОВРШИНА > збирни ЕНТИТЕТ. Недистрибутивни глаголи као *излити нешто* илуструју први поменути образац у коме је екслоцирани објекат материја. Такав образац је погодан за развијање дистрибутивности актуализацијског типа – екслоцирана материја (основа за развијање дистрибуента) екслокацијом постаје актуелна у агенсовом физичком простору (оно што се *излије* постаје видљиво, доступно чулима и/или манипулацији). Дистрибутиви актуализацијског типа били би: *изотимати предмете, испозајмљивати књиге од пријатеља, икупити све комшије* („сакупити, окупити их на једно место“) и сл. Са друге стране, екслоцирана материја може бити и дезактуализована из агенсовог чулног простора, што илуструју екслокативи *испити вино (испијено вино више не видимо и не можемо пити)* или *истрошити шећер*. Генерализацијом МАТЕРИЈА > збирни ЕНТИТЕТ наспрам тог обрасца добија се образац дезактуализацијских дистрибутива: *изудати кћери, иженити синове, испозајмљивати све своје књиге, исплаћати све рате, испоклаћати све поклоне* и сл.

И код *из-*глагола највећи број дистрибутива илуструје образац настао генерализацијом ПОВРШИНА > збирни ЕНТИТЕТ. База за ову генерализацију јесте образац инлокативне екслокализације, чији је типични недистрибутивни представник *испрскати зид бојом* (*зид* је спољашњи оријентир, *боја* екслоцирана физичка материја). Актантска структура глагола инлокативне екслокализације подложна је мутацијама, па тако екслоцирана физичка материја може бити сведена на агенсову намеру и видљиви дифузни траг, као у **ледећим** недистрибутивним случајевима: *леђа* (*леђа* су спољашњи оријентир, ИДЕЈА о тетоважи и тетоважа – мутирани екслокат и његов траг), *исцртати зид* (*зид* је спољашњи оријентир, ИДЕЈА о цртежу и реализовани цртеж – мутирани екслокат и његов траг), па чак и на апстрактни, доживљени траг, као у следећим недистрибутивним случајевима: *изгрдити неког* (*неко* је спољашњи оријентир, НАМЕРА да се неко грди и изазвано осећање – мутирани екслокат и његов траг), *испрепадати неког* (*неко* је спољашњи оријентир, НАМЕРА да се неко препадне и изазвано осећање страха – мутирани екслокат и његов траг), *ис-*

тренирати неког (*неко* је спољашњи оријентир, а НАМЕРА да се неко тренира и својство изазвано тренирањем – мутирани екслокат и његов траг). Дистрибутиви као *изотварати прозоре, испробијати врата, избарати чуње* такође припадају глаголима са мутираним екслокатом (овде би се екслокатом могла сматрати НАМЕРА удружена са силом којом агенс дела), а од њих се разликују по одсуству правог спољашњег оријентира, који је генерализацијом површина > збирни ЕНТИТЕТ постао дистрибуент. Нешто су другачији унутрашњи дистрибутиви као *изуједати, исавијати, изломити*. Код њих је површина очувана у актантској структури, због чега се на акузативном месту уочава сингуларни конституент: *изуједати неког, исавијати шипку, изломити грану*. Збирни ентитет није директно синтаксички видљив, а на појмовном плану то су трагови мутираног екслоката (који је и овде агенсова НАМЕРА и СИЛА којом дела) – уједи, савијена места, преломи и сл. Може се, дакле, уочити да је дистрибутивност у таквом обрасцу настала генерализацијом дифузни ТРАГ МАТЕРИЈЕ > збирни ЕНТИТЕТ. Слични су им и дистрибутиви као *изљубити, изударати, шишамарати*, код којих дистрибуент не мора бити визуелно опазив већ је то контактни гест који изазива пријатан или непријатан осет (пољупци, ударци, шамари и сл.). И код глагола као *изуједати* и код гл. као *изљубити* индиректни синтаксички траг збирног ентитета може се уочити у субјекту, када је он у множини: *Комарци су ме изуједали*.

Непрелазни дистрибутиви са префиксом *из-*, као *изгинути*, могу се објаснити исто као одговарајући дистрибутиви са префиксом *по-*. И њих можемо довести у везу са глаголима аутомодификације, као *избледети*, чији је субјекат на појмовном плану, заправо, аблативни садржатељ (изгубљена боја је, у наведеном примеру – екслокат). Генерализацијом површина > збирни ЕНТИТЕТ на субјекатску позицију уместо аблативног садржатеља доспева дистрибуент.

Пронађен је невелик број дистрибутива са префиксом *раз-*, као што су: *разбацати ствари, разудати кћери, раженити синове, распродати све књиге, распустити ђаке, разлепити огласе по граду, раздувати перје, развешати одећу по жици, разлупати врата (на више места), разлетети се, разићи се, разјурити се*. Видимо да је реч о дистрибутивно-дивергентним глаголима. Образац дивергенције би подразумевао две основне улоге: извор силе и површину по којој сила дивергентно дела. Јасно је да се у основи извођења дистрибутивног обрасца из искуства физичке дивергенције налази генерализација површина > збирни ЕНТИТЕТ. Поред тога што је површина понекад заиста у исто време и збирни ентитет, мотивација за ову генерализацију се може тражити и у чињеници да се на почетку и на крају дивергентног догађаја исти ентитет појављује у различитим облицима – као површина на коју дејствује сила, на почетку, и као збир распарчаних делова, на крају (што илуструје, рецимо, недистрибутивни глагол *разбити*). Видимо да субјекатски дистрибутиви као *разлетети се* имају рефлексивни облик, што потврђује да је и код њих реч о генерализацији површина > збирни ЕНТИТЕТ (*се* указује на референцијалну изједначеност извора силе и површине која трпи силу, као, рецимо, код недистрибутива *разнети се*).

3. Напомене о лексикографској обради дистрибутива

Преглед лексикографских дефиниција у Речнику САНУ (РСАНУ), Речнику српскохрватског књижевног језика (РМС) и Хрватском енциклопедијском рјечнику (ХЕР) показао је да се дистрибутивно значење не дефинише увек директним указивањем на постојање више субјеката или објеката.⁹ Без тежње ка исцрпном опису лексикографских поступака, овде ћемо пажњу скренути на два индиректна начина дефинисања дистрибутивног значења и размотрићемо оправданост таквих поступака.

Као што је и Дики (2001) приметио, консултујући, додуше, само Анићев Рјечник хрватског језика из 1991, постоји тенденција да се дистрибутиви дефинишу позивањем на узастопност. Маркер таквих дефиниција је прилог *редом* или конструкције *један за другим, један по један* и сл., рецимо: *попакovati* „редом, једно по једно спаковати“ (РМС), *изотпуштати* „све редом отпустити, одстранити из службе, са положаја“ (РСАНУ), *испотписивати* „потписати (се) сви редом, потписати (се) сви један за другим“ (ХЕР), *повадити* „редом извдигати, једно по једно“ (РМС), „све редом извадити“ (ХЕР), *побацати* „бацити једно за другим“ (РМС), „све редом бацити“ (ХЕР). Већ смо напоменули да дистрибутивност, сама по себи, не подразумева ни етапност ни сумултаност, а да се се та темпорална уређења успостављају на основу синтаксичког окружења, али и нашег знања о свету. Понекад – питање да ли су појединачне реализације дистрибутивне радње биле симултане или узастопне није ни битно. Ако исказом *Деца су се испотписивала по табли* желимо да пажњу скренемо на то да је табла испуњена дечијим потписима, недоумица да ли су сва деца одједном написала своје име или су то чинила узастопно или је по среди пак делимично симултана а делимично узастопна реализација, потпуно је ирелевантна. Поред тога, темпорално устројство догађаја често се разрешава тек у ширем, текстуалном контексту. Погледајмо, рецимо, исказ са неодређеним темпоралним развојем *Шеф их је све изотпуштао*. Ако се сцена додатно разради исказом *Позвао их је у канцеларију и саопштио им да од сутра не раде*, јасно је да је вероватно реч о симултаном дистрибутиву. Међутим, елаборација може бити и другачија: *Позивао их је једног по једног у своју канцеларију*, па је сада по среди етапни дистрибутив. У том смислу, лексикографска дефиниција глагола не би требало да садржи информације које ни на нивоу самог исказа не морају бити јасно одређене.

Унутрашњи дистрибутиви се често дефинишу потпуним или делимичним ослањањем на мултипликативност, као: *иштитати* „уштинати на више

⁹ Директно указивање подразумевало би помињање збирног ентитета у самој дефиницији, рецимо: *иженити* „оженити више особа“ (РСАНУ). Под директно указивање на дистрибутивност можемо убројити и дефиниције као *разбацати* „расути бацајући, бацити на разне стране“ (РСАНУ) – иако објекат-дистрибуент није исказан (више тога или разне ствари), дистрибутивна семантика одредбе правца то успешно надомешћује.

места или више пута“ (РСАНУ), „много пута уштипнути“ (ХЕР), *изљубити* „пољубити много пута, наљубити“ (РСАНУ), „пољубити више пута“ (ХЕР), *изударати* „ударити много пута; истући, изубијати“ (ХЕР). Ипак, сетимо се да са множинским субјектом и ови глаголи могу добити неодређени темпорални развој, као, рецимо, у примеру из РСАНУ: *бегови ... гледају да их иштипају ваљано* (дистрибутивност је, вероватно, делимично симултана, а делимично мултипликативна). У том смислу, дефиниција која инсистира на мултипликативности показује се недовољно прецизном. У први план би ипак требало ставити спацијалну дистрибутивност, која се обично обележава одредбом *на више места*. Додуше, понекад је сам глагол такав да би дефиниција тог типа изгледала чудно, рецимо *ишамарати* не бисмо могли одредити као „ошамарити на више места“. У таквим случајевима заиста је прикладнија мултипликативно доређење „ошамарити више пута“, које и налазимо у РСАНУ, а можда би се још прикладнијом могла сматрати дефиниција као „обасути шамарима“, која поред мултипликативности успева да ухвати и спацијално-дистрибутивну димензију значења.

4. Закључак

Наше разматрање префиксираних глаголских дистрибутива показало је да се у српском и хрватском језику дистрибутивно значење остварује како посредством префикса *по-* и *из-*, тако и посредством префикса *раз-*. Размотрили смо и оправданост повезивања дистрибутивног значења са одређеним типом хронолошког устројства догађаја, закључивши да је дистрибутивност, сама по себи, хронолошки неутрална. Посебно смо се бавили питањем могуће когнитивне мотивисаности дистрибутивних значења поменутих префикса, указујући на то да се дистрибутивност могла развити генерализацијама над чулним искуствима која се тим префиксима примарно означавају. Реч је о генерализацијама МАТЕРИЈА > ЗБИРНИ ЕНТИТЕТ, ПОВРШИНА > ЗБИРНИ ЕНТИТЕТ и ДИФУЗНИ ТРАГ МАТЕРИЈЕ > ЗБИРНИ ЕНТИТЕТ, које омогућавају да се из чулних образаца изведу апстрактнији обрасци дистрибутивних догађаја. Пажњу смо скренули и на неколико индиректних начина дефинисања дистрибутива у српској и хрватској лексикографској пракси, указујући на презасићеност или недовољну прецизност таквих типова речничких дефиниција.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 2000:** Белић, А. *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика*. Београд: ЗУНС, 2000.
- Бабић 2002:** Babić, S. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2002.
- Грејди 2005:** Grady, J. Primary metaphors as inputs to conceptual integration. – *Journal of Pragmatics*, 2005, No 37/10, p. 1595 – 1614.

- Грицкат 1966 – 1967:** Грицкат, И. Префиксација као средство граматичке (чисте) перфективизације. – *Јужнословенски филолог*, 1966 – 1967, № 1 – 2, с. 185 – 224.
- Грубор 1953:** Грубор, Ђ. *Аспектна значења*. Загреб: Матица Хрватска, 1953.
- Дики 2001:** Dickey, S. Distributive Verbs in Serbian and Croatian. – In: *Of All the Slavs My Favorites: In Honor of Howard I. Anderson. Indiana Slavic Studies 12*, 2001, p. 103 – 115.
- Еванс, Грин 2006:** Evans, V. & Green, M. *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Клајн 2002:** Клајн, И. *Творба речи у савременом српском језику, први део*. Београд, Нови Сад: ЗУНС, Матица Српска, Институт за српски језик САНУ, 2002.
- Лејкоф, Џонсон 1999:** Lakoff, G. & Johnson, M. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books, 1999.
- Миљковић 2015:** Миљковић, В. Префиксација и метафоричка појмовна интеграција на примеру глаголског префикса *пре-*. – У: *Савремена проучавања језика и књижевности*, 6/1, 2015, с. 137 – 152.
- Симеон 1969:** Simeon, R. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Станојевић, Ашић 2006:** Stanojević, V. i Ašić, T. O načininam obeležavanja distributivne i kolektivne interpretacije pluralnih nominalnih sintagmi. – *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 2006, № 49, s. 7 – 20.
- Стевановић 1970:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, 1970.
- Тошовић 2009:** Тошович, Б. *Способы глагольного действия в сербском, хорватском и бошнячком языках*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2009.

РЕЧНИЦИ

- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска, 1967 – 1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: САНУ.
- ХЕР:** *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber, 2003.

Неля Иванова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас

ПОЛИПРЕФИКСАЛНИТЕ ГЛАГОЛИ В УЗУСА И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИТЕ РЕЧНИЦИ В БЪЛГАРСКИЯ И РУСКИЯ ЕЗИК

Abstract: The article deals with the complicated verbal structures of verbal basis with two or more prefixes in contemporary Russian and Bulgarian languages. Some semantic features of these complexes have been analyzed. It is shown how the speaker uses the prefixed verbal words with two and more prefixes to express some communicative and pragmatic effects and to imply own vision on situations being revealed. The examples are from the media discourse, poetic texts and informal communication. Some diagrams with the combination of different prefixes to verbal basis in both Russian and Bulgarian are placed.

Keywords: verbal derivation, prefixes, dictionaries, pragmatic use, Russian, Bulgarian

Функционирането на две и повече представки в глагола е специфична и все още активно проучвана тема. В руската лингвистика тя е била поставена от Л. И. Ройзензон (Ройзензон 1966; Ройзензон 1974). Авторът изследва предимно семантиката на вторичните префикси. Изследването на В. Беляков и М. Гиро-Вебер от 1997 г. е със същата тематика (Беляков, Гиро-Вебер 1997, цит. по Кронхауз 1998: 53). В него се достига до важните изводи, че вторичните представки никога нямат пространствени значения. Авторите посочват, че наборът от значения на вторичната представка е по-беден от този на първичната. Тъй като вторичната представка е лишена от непосредствена връзка с глаголната основа, влиянието ѝ върху нея е ограничено, тя не може да преобразува словообразователните морфемии в нови структурно-семантични типове. Авторите са съгласни с Л. Ройзензон, че значението на втората представка просто се „налага“ върху типовото интегрирано значение на еднопредставъчната глаголна основа, без да променя същността ѝ. Освен това в работата се подчертава, че вторичните представки не влияят на глаголният вид и не могат да се десемантизират. Според В. Беляков и М. Гиро-Вебер предназначението на вторите представки е да внесат във вече съществуващия глагол допълнителни семантични нюанси, а също да превърнат стилово неутралният глагол в „оцветен“. В този смисъл тези представки са сигнал за това, че говорещият е „извън пределите“ на литературния език и официалната реч (пак там).

В съвременната българска лингвистика за двойната префиксация пише Ст. Георгиев, който също подчертава стиловата маркираност на полипрефигираните глаголи. Авторът посочва, че в българския език нараства броят на глаголите с повторна перфективност за финалност, която „в повечето

случаи се придружава от значение за добавяне към цялостно извършвано действие“ (Георгиев 1999: 300). Полипрефигираните глаголи в съвременния български книжовен език са предмет и на отделен дисертационен труд (Атанасова 2011), в който авторката А. Атанасова последователно и задълбочено изследва формалните и семантичните особености на тези глаголи, както и специфичните особености на представките, които участват в полипрефиксацията. Авторката обръща специално внимание на начините на глаголно действие, видообразуването и вида при полипрефигираните глаголи. На полипрефиксацията като реализация на функционална езикова потенциалност в глаголното словообразуване в руския и българския език е посветено и наше по-ранно обширно изследване на глаголните новообразувания (Иванова 2007), в което основните акценти са поставени върху прагматизацията на значението на изходните глаголи с помощта на две и повече представки в руския и българския език и върху съпоставителния аспект на анализа. Като изхождаме от основните изводи на това изследване, тук ще приведем данни от словообразователните речници на двата езика по отношение на фиксирането на полипредставъчните глаголи и реализираните разнообразни комбинаторни възможности на представките при глаголната полипрефиксация, както и примери за функционирането на тези глаголи в разговорната реч и съвременния медиен дискурс, които дават основание за анализ на комуникативния потенциал, реализиран чрез тяхната употреба от говорещите и техните събеседници, разкриващи определени механизми на тяхното образуване и съответно разбиране, особено ценни при изучаване на нашите езици от чужденци.

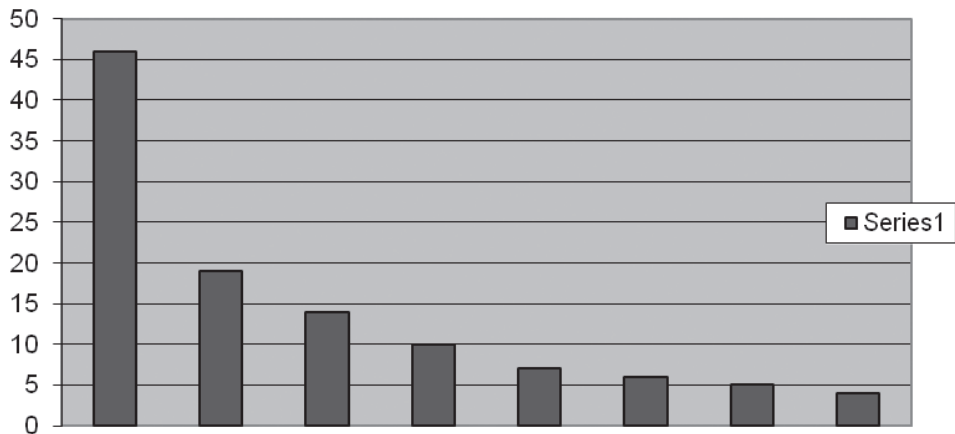
Корпусът на ексцерпирания езиков материал за българския език представлява над 2100 глагола. Източник на изследването е СРСБКЕ 1999, а за многопредставъчните глаголи – данните на информанти.

В руския език фиксираните конструкции са многократно по-малко. Изследването е проведено на базата на следните речници: СРЯ 1981, ТСРЯ 2004 и ССРЯ 2006.

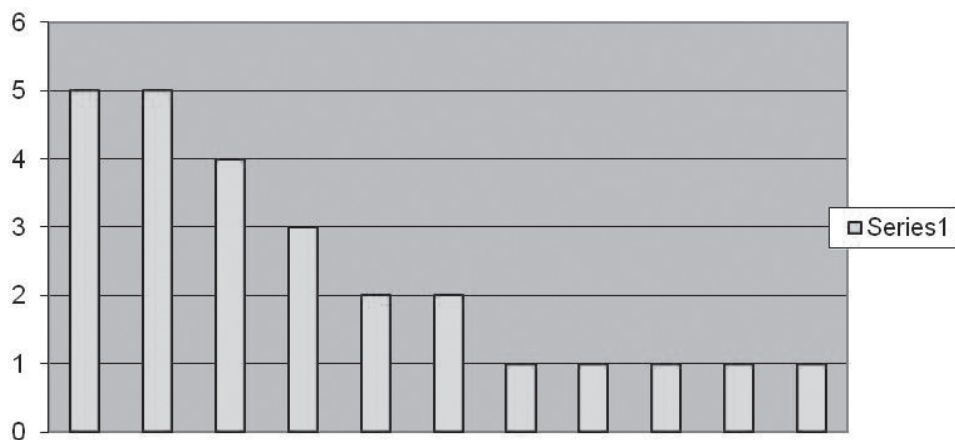
В българския език, според посочения източник, най-голямо е количеството на фиксираните полипрефигираните глаголи с вторичен префикс *по-* (фиг. 3), в процентно съотношение най-голям е относителният дял на полипрефигираните глаголи с форманта *изпо-* (41,44%), следван от *нас-* (18, 52%); *поиз-* (16,72%), *пона-* (16,05%) (фигури 1, 2, 3, 4).

Информантите посочват примери на многопредставъчни глаголни комплекси, такива като *изпопреписвам*, *изпонапреписвам*, *изпопребивам*, *изпозастрелям*, употребявани в емоционалната разговорна реч и реализиращи значението на разпространение на глаголното действие върху много и/или всички обекти.

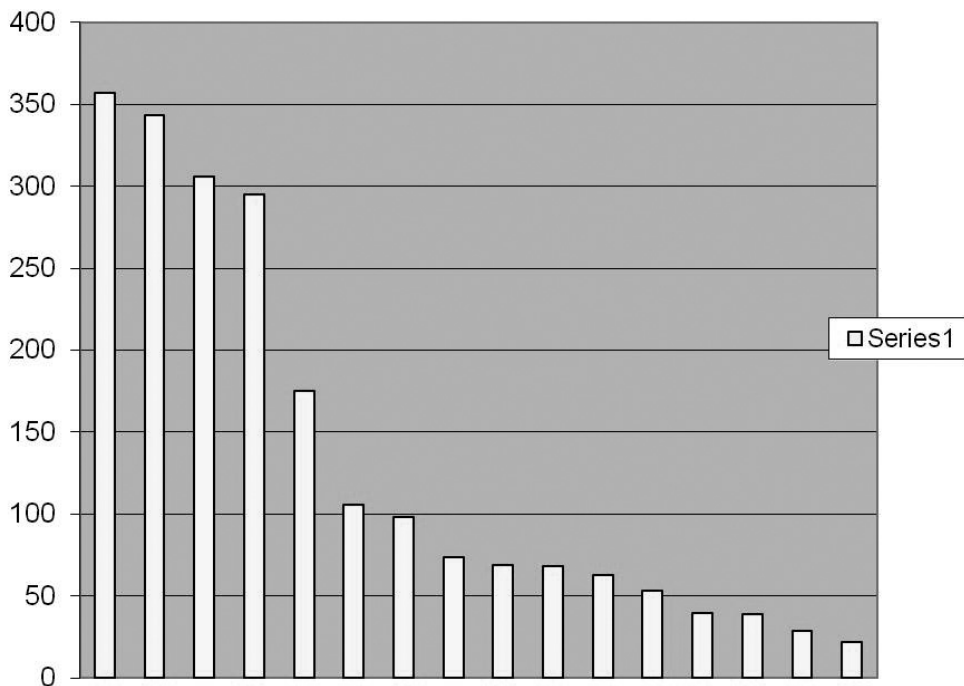
Много голям е процентът на конструктите с форманта *доиз-* (фиг. 5), но трябва да се има предвид, че тези конструкции са предимно okazjionalни образувания и речниците като правило не ги фиксират последователно:

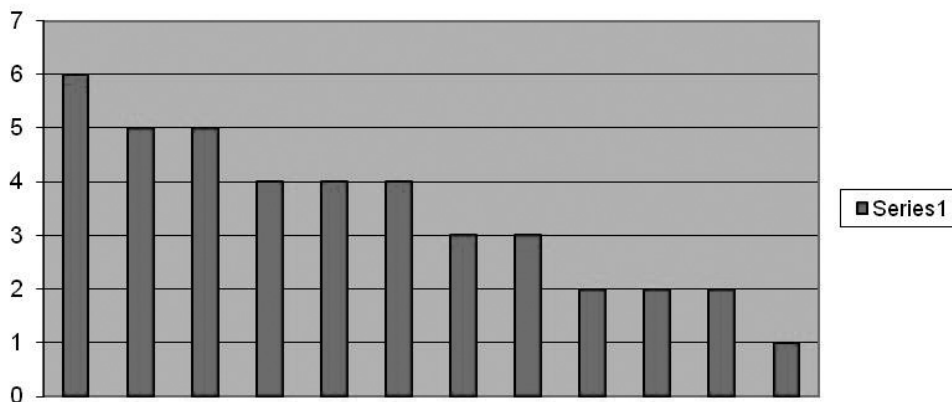
Фиг. 1. Полипрефигирани глаголи с представките *изо-* (41,4%), *изпре-* (12,6%), *изна-* (9%), *израз-* (6%), *изпро-* (5,4%), *изза-* (4,5%), *изо-* (3,6%), с три представки – (17,12%)

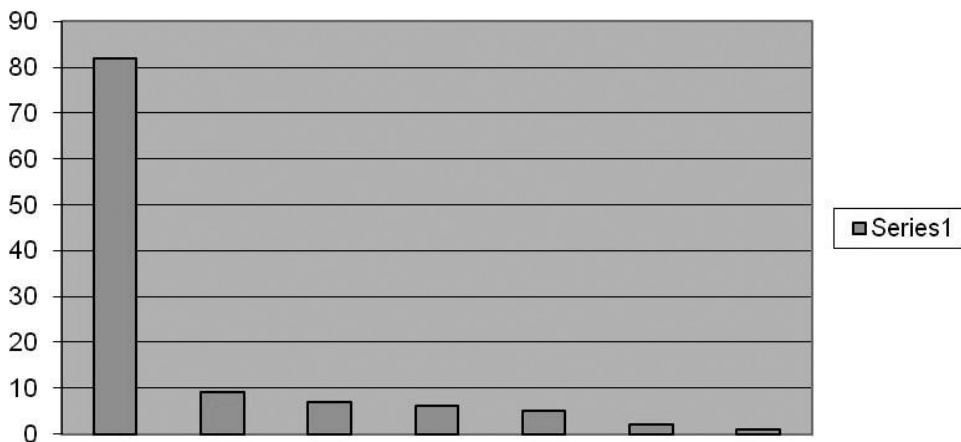
Фиг. 2. Полипрефигирани глаголи с представките *нас-* 18,5%), *надо-* (11,1%), *наиз-* (18,5%), *напри-* (3,7%), *напо-* (3,7%), *нау-* (7,4%), с три представки – (3,7%)

Фиг. 3. Полипрефигирани глаголи с представките *поиз-* (16,7%), *пона-* (16,05%), *поза-* (14,3%), *поо-* (13,8%), *пораз-* (4,9%), *пос-* (3,2%), *попо-* (2,4%), *попод-* (1,3%), *попре-* (8,2%), *попри-* (4,5%), *поот-* (3,1%), *поу-* (1,9%)

Фиг. 4. Полипрефигирани глаголи с представките *зана-* (14%), *запре-* (12%), *зараз-* (9,7%), *зас-* (7%), *запо-* (9,7%), *запро-* (12%), *зао-* (9,7%), *заиз-* (7,3%), *запод-* (2,4%), с три представки – (4,88%)

Фиг. 5. Полипрефигирани глаголи с представките *доиз-* (73%), *доо-* (8%), *дораз-* (6%), *дос-* (6%), *доу-* (4%), *допо-* (2%), *допод-* (1%)

Интересно е да се отбележи, че в българското езиково съзнание формантът *изпо-* започва да функционира предимно като неделима структура, като своеобразен „гещалт“, който се присъединява към глаголната основа: възможно е да няма реализирана съчетаемост на единичните представки с дадената глаголна основа, но да бъде реализиран полипрефиксен глагол с тяхната комбинация: **изчупя*, **почупя*, но *изпочупя*; **изхапя* **похапя*, но *изпохапя*; **полъжа*, но *изполъжа*; **изпия се*, **попия се*, но *изпопация се*, а значението на узуалните *изпадам* (*в неловко положение; от класация*) и *попадам* (*в целта*) не съвпадат със значението на глагола *изпопадам* (*от смях*).

Такива факти провокират вниманието на изследователя. Те са характерни и за руския език: например в глаголите *подвсплыть* (*за плавателно средство: изплавам малко, в малка степен*); *подвскопать* (*да разкопая повърхността малко, в малка степен*), в които се реализира такова съчетание от значения на представките, което в узуалното словообразуване (поради противоположните пространствени посоки, изразявани чрез представките *под-* и *вс-*) би било невъзможно.

Употребата на полипрефигирани глаголи без съмнение прави речта ни много по-изразителна. Те представляват икономично и експресивно средство, с което постигаме определен прагматичен ефект на въздействие. При това говорещият сякаш „програмира“ реакцията на събеседника си, внушавайки му своето „виждане“ на ситуацията. Достатъчно е да сравним следните примери, за да стане ясна различната субективна оценка на говорещия за степента на допустимост и лична приемливост на определена ситуация, а също и типичната за разговорната реч склонност към хиперболизиране:

Хапнахме, пийнахме, позамезихме, понапихме се и: *Изпонаядохме се, изпонапихме се!*

Поразболяхме се преди празника и: Студентите ще се *изпоразболеят!*

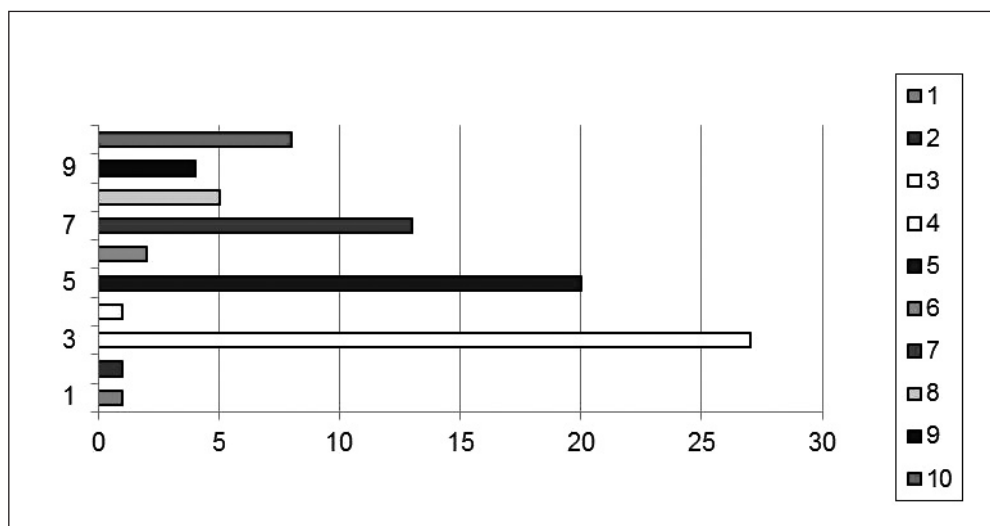
„Реабилитацията“ на собствените действия и техният напълно допустим и приемлив според говорещия резултат се постига чрез употребата на полипредставъчни глаголи с префикса *по-* дори когато семантиката на глагола (в случая ‘*да открадна*’) не допуска степенуване или преходни етапи на действието:

А тази статуетка пооткраднах от представлението (тв интервю, Би Ти Ви 2010).

В руския език с най-голяма фреквентност се отличава полипрефиксният формант от съчетанието на представките *по-* и *на-*. С тях са фиксирани и трикомпонентни структури *распона-*, които се употребяват основно с цел на хиперболизиране на елементите на описвана ситуация:

Понапридумывают всякие бумаги! (разг. реч)

Распонатыкали тут заборов! (тв предаване за самоволно разширяване на вилните зони в Москва)

Фиг. 6. Полипрефиксиран глаголи с представките *довы-*, *допри-*, *повы-*, *поза-*, *пона-*, *подза-*, *поо-*, *поис-*, *попри-*, *пораз-*, които са фиксирани в посочените руски речници в следните процентни съотношения: 1,2%, 1,2%, 23,9%, 1,2%, 24,4%, 2,4%, 15,9%, 6,1%, 4,9%, 9,8%

Възможното степенуване на субективната оценка на дадено събитие, изразено чрез полипрефиксни глаголни конструкции, се експлоатира често и в публицистичната реч, за да бъде представена например липсата на категоричност: *Правителството се пообърка за престъпните имоти* (в-к „Сега“, 02.2006), или да се внушат допълнителни нюанси при описване на действието: *Попринажали его, понавичеркивал он все имена, теперь мы спокойные* (тв интервю, 2007).

Но най-чест случай на прагматизация на значението на глаголите с полипрефиксни форманти според нас е хиперболизирането на ефекта на въздействие върху събеседника. Употребата им в тази функция (в българския език обикновено с форманта *изпо-*) се среща при анонс на новини, във вестникарски заглавия и в резюмета на радио- и телевизионни предавания:

Изпохапано дете. Дете бе ухапано от куче във варненския квартал... (в-к „24 часа“, 08.2010)

Митничари пред съкращение се изпоразболяха масово (Новини по радио „Дарик“, 21.12.2011)

Предмети изпопадали в домовете на варненци след труса. Има сигнали за паднали предмети в домовете на жителите в изброените общини, но няма сгради с нанесени щети (в-к „24 часа“, 10.2010)

Бомба изпотроши банков клон в Шумен (тв новини, Нова ТВ, 28.06.2014)

Стоотици изпочупени седалки след финала в Бургас (тв новини, Нова тв, 31.05.2015)

Излюпилите се набързо <...> за има-няма няколко месеца изпозастреляли, изпозаклали, изпоизбесили и изпозатрили с брадви и колове без съд трийсетина хиляди човека (статия на Б. Дончев, интернет източник <http://www.oshte-info.de-zorata.de/oshte.info/004/2004/.../03.htm>).

Нерядко експресията, имплицирана чрез механизма на глаголната полипрефиксация, получава допълнителна словесна квалификация в речта на говорещия, усилвайки ефекта на неговата позиция. Така например прекомерното увеличаване на населението на Москва в резултат на нерегламентирана миграция е квалифицирано от водещ на телевизионно предаване (2012) с *„обемната и зла дума понаехали“* („*емким и злым словом: понаехали*“).

Полипрефигираните глаголи логично се вплитат и в „експресивната тъкан“ на поетичните текстове, създавайки специфична естетика на тяхното възприемане. Следните стихове принадлежат на перото на известните български поети Христо Смирненски, Дамян Дамянов, Валери Петров:

Тъмносив каскет, изпобеляла блуза. / Дързост в погледа гори, / Алена кръв по одрасканата буза / В тънка ивица струи. (Хр. Смирненски, *Стихосбирка*. Библиотека за ученика. София, 1999: 14);

*Остани тази нощ! Остани!... Остани!... / И прокарай ръка по лицето ми тъмно... / Като в лист **изпо**мачкан мойте бръчки махни!* (Д. Дамянов, *Още съм жив*. Стихосбирка. София: ИК „Хр. Ботев“, 1993: 3);

*Синьо бръмбарче с чернички клеци / се изкачва от стрък един млад, / стига върха, / досеца се нещо, / **пора**змисля и тръгва назад.* (В. Петров, *Като погледнеш назад*. Избрани стихове и поеми. София, 1969: 32).

С приведените тук примери се опитахме да покажем реализацията на глаголни полипрефиксални корелати в руската и българската разговорна реч, в някои публицистични и поетически текстове, при която говорещият постига семантична нюансираност на речта си и определен прагматичен ефект на експресивно въздействие върху събеседника си.

Изборът на конкретен полипрефиксен формант при това зависи от субективната оценка на говорещия за допустимостта и мащаба на извършваното от него действие.

Намираме основания да смятаме, че някои полипрефиксни форманти функционират като неделими структури: **изпо-**, **изпона-** за българския, **пона-**, **распо-**, **распона-** за руския език. Нарасналият брой от реализирани словообразователни възможности (фиксираны от словообразователните речници) ни позволява да смятаме, че тук става дума за появата на „системни оказионализми“ (термин на Н. В. Валгина) – полипрефигирани глаголи с тези форманти.

Глаголната полипрефиксация е характерна предимно за разговорната реч. Във връзка с нарастващата колоквиализация на езика на съвременните медии ресурсите на този езиков механизъм намират все по-широко приложение на техните страници и ефир както в Русия, така и в България.

Данните от словообразователните речници показват картината на фиксираните най-разнообразни комбинации от представки в състава на полипрефигираните глаголи в българския и руския език.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 2011:** Атанасова, А. *Полипрефигирани глаголи в съвременния български книжовен език*. Дисертация. София: 2011.
- Беляков, Гиро-Вебер 1997:** Беляков, В., Гиро-Вебер, М. О некоторых свойствах вторичных глагольных приставок. – *Russian linguistics*, 1997, Vol. 21, No 2, pp. 165 – 175.
- Валгина 2003:** Валгина, Н. В. *Активные процессы в современном русском языке*. Москва: Логос, 2003.
- Георгиев 1999:** Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999.
- Иванова 2007:** Иванова, Н. *Език и потенциалност (руско-български паралели)*. Бургас: Либра Скорп, 2007.

- Кронхауз 1998:** Кронгауз, М. А. *Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика*. Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Ройзензон 1966:** Ройзензон, Л. И. О многоприставочных глаголах русского языка. – *Русский язык в школе*, 1966, № 6, с. 87 – 95.
- Ройзензон 1974:** Ройзензон, Л. И. *Многоприставочные глаголы в русском и других славянских языках*. Самарканд, 1974.

ИЗТОЧНИЦИ

- СРСБКЕ 1999:** *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. Под ред. на Й. Пенчев. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1999.
- СРЯ 1981:** *Словарь русского языка*. Т. 1 – 4. Под ред. А. П. Евгеньева. Москва: Наука, 1981.
- ССРЯ 2006:** *Словообразовательный словарь русского языка*. Под ред. А. Н. Тихонова. Москва: Цитадель-трейд, 2006.
- ТСРЯ 2004:** *Толковый словарь русского языка*. Под ред. С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой. Москва: А Темп, 2004.

ANGLICISMS IN RECENT SORBIAN DICTIONARIES

Abstract: The article discusses Anglicisms in selected contemporary dictionaries of Upper and Lower Sorbian. It shows the numerical presence of Anglicisms in the selected dictionaries. It focuses on the information that can be obtained from the lexicons concerning the phonetics, spelling, morphology, grammar and semantics of Anglicisms.

Keywords: Anglicisms, Upper Sorbian, Lower Sorbian, lexicography

Anglicisms in the Sorbian languages have not yet been thoroughly described. English lexical elements have been discussed only in a few works concerned with the development of and changes in the contemporary Sorbian languages (in particular Upper-Sorbian), for example, by Faska (1998) and Völke (2006). Due to the lack of analyses of the influence of English upon the Sorbian languages, it is imperative to study each and every aspect of the penetration of the two languages by English lexis, especially that the presence of English borrowings in the Sorbian languages is conspicuous in, for instance, the language of the press, literature and the media (radio and television) and it is in consequence reflected in one way or another in the Sorbian dictionaries of the relatively recent decades, which provide useful information concerning the nature of Anglicisms in the two Slavonic languages. Although there is an apparent presence of Anglicisms in modern dictionaries, English words can be also found in earlier dictionaries but it has to be noted that the recent lexicons demonstrate best the changes in the lexis of the Sorbian languages, which, as for foreign influences, have undergone most significant changes after World War II, and most importantly after the political changes in the 80s and 90s of the previous century. The changes in the Sorbian languages, lexiswise, have taken place parallelly to the lexical changes in German, under whose influence the Sorbian languages have been for ages. The language contacts between the Slavonic languages and the Germanic language have also been manifest in the field of foreign borrowings. That is to say, foreign loans, including English lexis, have been taken over primarily from the intermediary source, that is German, with many consequences of the process.

In the present article I would like to comment, by no means exhaustively, on the presence and presentation of English borrowings, Anglicisms, in the selected dictionaries of both Lower and Upper Sorbian. For the sake of this brief presentation I have selected the following five dictionaries:

Jentsch: Jentsch, R. (ed.). *Deutsch-Obesorsorbisch Wörterbuch*. Bautzen, 1989.

Starosta: Starosta, M. *Dolnosorbsko-nimski słownik*. Budyšin, 1999.

Völkel: Völkel, P. *Prawopisny słownik hornjoserbskeje řeče*. Budyšin, 2005.

Jentsch 2: Jentsch, H., Pohontsch, A., Schulz, J. *Deutsch-obesorsorbisch Wörterbuch neuer Lexik*. Bautzen, 2006.

Hannush: Hannusch, E., Pohontsch, A., Starosta, M. *Deutsch-niedersorbisch Schulwörterbuch*. Bautzen, 2012.

There are two reasons for choosing the dictionaries enumerated above. Firstly, there are not many dictionaries of the Sorbian languages (there is no monolingual dictionary of either language) and the vast majority are bilingual Lower/Upper Sorbian-German dictionaries. Hence the obvious limitation in selecting the lexicographic material. Secondly, I have decided to include the dictionaries published after 1989 hoping to discern some tendencies in the process of incorporating more and more Anglicisms into lexicons as loans enter the two West-Slavonic languages more freely. Using the dictionaries as an illustrative material, I would like to see if the language contacts between German and the two Sorbian languages are reflected in dictionaries in the form of foreign lexis. It is common knowledge that since the dissolution of GDR the influence of English upon the Sorbian languages has been extremely strong although earlier dictionaries of both Upper and Lower Sorbian also register some English borrowings. The Sorbian languages are under the influence of English in a twofold manner. Firstly, they, being in direct contact with English, may borrow from that language directly. Secondly and more importantly, the Slavonic languages spoken in Germany are first of all in contact with and under very strong influence of German and consequently English loanwords appear in them via the latter source. German itself has been under strong influence of English since World War II (Barbe 1994: 147, Onysko 2004: 59) and English is believed to be the major source of borrowings in German (Carstensen 1984: 43). Speaking of German-Sorbian dictionaries, they can be considered repositories of Germanized English words having been assimilated also in the two Slavonic languages.

The presence of English words in Upper and Lower Sorbian can be measured by and reflected in the statistical data obtained from the dictionaries. The numerical presence of English loanwords registered in the dictionaries under scrutiny is shown in the table below:

Table 1. English loanwords registered in the dictionaries

Dictionary	Number of English borrowings	Percentage out of the headwords
<i>Deutsch-Obersorbisch Wörterbuch</i>	273	0.7% (circa 40,000 words)
<i>Dolnosorbisko-nimski słownik</i>	221	0.5 (circa 45,000 words)
<i>Prawopisny słownik hornjoserbskeje řeče</i>	632	1,2 % (circa 52,000 words)
<i>Deutsch-obersorbisch Wörterbuch neuer Lexik</i>	1,233	10% (circa 12,000 words)
<i>Deutsch-niedersorbisch Schulwörterbuch</i>	229	0.3% (circa 70,000 words)

The table reveals two striking facts regarding the presence of English lexis in both languages. First of all, the number of English words in Upper Sorbian has been growing considerably since the publication of the great German-Upper Sorbian dictionaries in 1989. The number has increased by almost 100% in a decade and in the most recent *Deutsch-obersorbisch Wörterbuch neuer Lexik* about 10% of all lemmas (and equivalents) are words of English origin, which in this connection is interesting as the aim of the lexicon was to register the most recent words in Upper Sorbian, of which, as it turns out, a considerably number are English loans. On the other hand, according to the figures, the number of English lexical elements in Lower Sorbian has not really grown, nor is the percentage of the English words presented in the dictionaries different. The latter fact can be explained either by the omission of a large number of English borrowings, by their infrequent occurrence in Lower Sorbian or by the tenets followed by the dictionary makers, although the dictionaries do not provide any information about the lexicographic treatment of foreign lexis.

The corpus comprises examples of both headwords and their equivalents (in Lower and Upper Sorbian), considering that the lexicons in question are bilingual dictionaries. Alternative spelling presented as separated lemmas/equivalents in one and the same lexicon are treated as one borrowing, for instance: *dres/dress, cool/zoo, fitness/fitness, jokej/jockey, kwisowy/quizowy, overall/oweral, juice/džus, ketchup/ketsup*. Words regarded as Anglicisms in the dictionaries are lexemes which are either borrowed in their original morphological form or lexemes which are morphologically adapted or derived (either in German or Upper or Lower Sorbian): *baby/babyjowy, background/backgroundowy, baseball/baseballowy, beachvolleyball/beachvolleyballowy; beach volleyballnišćo*. English borrowings are also, but to a smaller degree, represented by neosemanticisms: *myška, syć*; calques: *kulojte blido*; semicalques: *zejpowa opera*; and pseudoanglicisms: *handy, profi, dressman, happyend, smoking, jobticket*.

When we look at the microstructure of the dictionaries in question more closely we notice that the lexicons register simplex and complex lexemes, such as *blues, ranch, sprint* and *hostess, scanner, trawler* (all in Starosta) as well as a significant number of compound words, such as *actionplanning, babysitter, background* (Völkel), *baseball, beefsteak, evergreen* (Starosta), *bodybuilding, laptop, volleyball* (Hannusch), *aftershave, bestseller, blackout* (Jentsch 2). Of course, compound words are represented also by calques or semicalques, such as *zejpowa opera* (Eng. *soap opera*) or *laserowy šišćak* (Eng. *laser printer*) (Hannusch). Only very rarely do we find multiword expressions as headwords, for example: *Catch as catch can* (Jentsch).

The overwhelming majority of English headwords and equivalents are nouns, followed by a small group of verbs and two marginally important groups of adjectives and adverbs, for example:

nouns: *aftershave, airport, knockout, kriket, oweral, pulower, ragtime, ranger, ranch, rif, squash, squaw, tackling,*

verbs: *scannować, sponserować, updateować, zoomować, zappować, so zalogować, zacheckować/začekować,*
adjectives: *cool, easy, fair, fit,*
adverbs: *live, offline, online.*

I would like now to show how Anglicisms are lexicographically described in the selected dictionaries from the perspective of the four major adaptation processes which regulate the assimilation of foreign words into a target language. Linguists studying the process(es) of borrowing usually distinguish the following types: phonetic, graphic, morphological and semantic adaptation. It should be remembered that words are adapted gradually and do not undergo all the processes while being accommodated in the system of the target language. Dictionaries may give us only some information concerning the degree of adaptation, especially as they are not specialized but general or learner's dictionaries. More precise and exhaustive information could be perhaps obtained from dictionaries of borrowings, which would focus more on the aspects of assimilation, including as well, for instance, etymological information, which is conspicuously absent from the Sorbian dictionaries discussed here; however, no dictionary of English borrowings exists for Upper and Lower Sorbian. Therefore, in this situation, studying Anglicisms in any lexicographic material we have to rely only on the information that is available in the description of a dictionary's headwords.

Pronunciation

It is impossible to establish the way English words are pronounced by native speakers of the Sorbian languages just by analysing the Anglicisms in the dictionaries as they do not contain information about the pronunciation of words in either language analysed. The only information pertaining to the issue of phonetic assimilation may be obtained from the spellings of the English words, which in some cases reflect their pronunciation. The spelling of certain well-established Anglicisms informs us about their pronunciation, for example: *bojkot, kontejner, kompjuter, ketčup, krawl, kwis, hokej, pulower, skener, skawt, šampun* (Völkel), *kawč, ketšup, pamflet, šiling, tiket* (Starosta) and demonstrates the possible substitution of the English phonemes by the native phonemes in Lower and Upper Sorbian. It has to be said that because the spelling is not consistent (cf., for instance, *ketchup* and *container*) we cannot be sure if the pronunciation changes alongside the change in spelling and, if it does, to what extent. In other cases we have to assume that bilingual speakers of German and either Sorbian language will follow the German pronunciation of English loanwords.

Spelling

As far as the spelling of Anglicisms is concerned, we observe that English loanwords retain their original spelling (a vast majority) or change and are spelled

according to the spelling rules of Upper and Lower Sorbian, in which case the graphic adaptation arguably reflects the adaptation on the phonetic level, for instance: *džungel*, *džus*, *faks*, *skeč*, *šok*, *šiling*, *šampun*, *finiš* (Starosta) and *klawn*, *kuter*, *maršal*, *skeč*, *šerif* (Völkel). The following shows the most typical spelling changes noticed in the lexical material.

Elimination of double letters: *stres* < stress, *dolar* < dollar, *puding* < pudding (Hannusch),

Elimination of clusters of letters: *tiket* < ticket (Starosta), *jokej* < jockey, *klik* < click (Völkel), *piknik* < picknick (Hannusch),

Lower case spelling: *aids* < Aids (Hannusch),

Elimination of hyphenation or spaced-off spelling: *greencard* < green card, *happyhour* < happy hour knowhow < know-how, *lastminute* < last minute, *lowbudgetowa* < low-budget, *midlifecrisis* < midlife-crisis, *walkietalkie* < walkie-talkie (Jentsch 2).

As mentioned earlier, we should note at this point that the dictionaries discussed sometimes give two orthographic forms of an English borrowing: *kwisowy/quizowy*, *overall/oweral* (Völkel) or *ketsup/ketchup* (Hannusch), in which case the retention of the original spelling may reflect the original or approximated (near-native-like) pronunciation, or Germanized pronunciations.

Morphology

The dictionaries under discussion do not provide much information regarding the grammatical features of the loans. The grammatical section of an entry is significantly reduced; the only information obtainable in some cases is that of grammatical gender and inflectional paradigm. The grammatical information is provided for nouns and occasionally for other parts of speech such as adjectives and adverbs. Most exhaustive in this respect are *Deutsch-niedersorbisch Schulwörterbuch* and Starosta's *Dolnoserbsko-němski słownik*, as they contain an extended grammatical section to which headwords/equivalents are referred as regards their grammatical (inflectional) aspects. Hence in Starosta we learn that *fan* and *bikini* are both masculine nouns and inflect like *dub* and *kij*, respectively, and that *kawč* is feminine and follows the paradigm of *rěč*. Similarly, Hannusch describes *steak* as a masculine noun that follows the inflectional pattern of *buk* and classifies *aids* as an uninflected noun. What is more, the latter dictionary provides example sentences which further illustrate the grammatical features of loanwords.

The entries in the Upper Sorbian dictionaries do not have any grammatical section; however, they also refer to inflection and gender of nouns. For example, in Völkel's dictionary the entry of the headword *talkshow* fully explains that the noun is masculine and not inflected in the singular, providing the dual and plural forms as well. Such cases are not frequent, though nouns are always assigned gender in Upper Sorbian (for instance, *webcam*, fem., *wellness*, fem., *polo*, neut./masc., *kwis*, mac. *gangway*, fem.). Unfortunately, not all words are assigned part of speech

and gender, for instance, *out* and *online*, which are not assigned either. The least consistent are both of Jentsch's dictionaries which randomly provide grammatical information, for example, *callboy* is classified as a masculine noun but *designer* is not assigned any (Jentsch). Similarly, in Jentsch 2 *championsleague* is defined as feminine and uninflected while *check-in* and *check-out* remain genderless. It is not my intention to criticise the lexicons but it has to be said that such inconsistent and random treatment of words, including Anglicisms, does not contribute to the reliable lexicographic description of lexemes in Upper Sorbian. Fortunately, a lot of information is implicitly present in the morphemic forms as parts of speech and gender are assigned in Upper and Lower Sorbian on the basis on the shape of words; additionally, some grammatical features are assigned under the influence of German.

Semantics

The dictionaries under discussion being bilingual lexicons provide only contextless equivalents for the headwords. The only dictionary that goes beyond listing possible equivalents is Hannusch's *Deutsch-niedersorbisches Schulwörterbuch*, which provides the user with examples sentences in German and their translations with Anglicisms in Lower Sorbian, for example:

Mein Freund spielt in einer tollen Band – Mój pšijašel grajo we wjelicnej band.

Über Cowboys have ich viel gelesen – Wó cowboyach som wjele cytal/a.

This strategy allows the user to understand the headword cognitively and see how it functions in sentence contexts as well. In the other four dictionaries, the user encounters equivalents alone. Obviously, Anglicisms appear as either headwords or equivalents, most frequently as single equivalents of Anglicisms in German or they are given single equivalents in German:

manager – Manager, girl – Girl, golf – Golf, hobby – Hobby, tweed – Tweed, skinhead – Skinhead, train – Train; pudding – Pudding, šampun – Schampun (Völkel)

Bodybuilder – bodybuilder, Bodycheck – bodycheck, Master – master; Stunt – stunt; Sweatshirt – sweatshirt (Jentsch 2),

Computer – kompjuter, Container – kontejner, fair – fair, Puzzle – puzzle (Hannusch),

camping – Camping, dress – Dress, džus – Juice, Fax – Fax (Starosta),

Baby – baby, Badminton – badminton, Cockpit – cockpit, Couch – kawč (Jentsch).

Dictionaries provide occasionally more equivalents for Anglicisms in German or Upper or Lower Sorbian, especially when an Anglicism is polysemous: *Feedback – feedback, reakcija, wołhlós, wróćokoplowanje; Frisbee – frisbee, mjetanka tačel, tačel za mjetanje; Feeling – začuće, feeling; Medley – medley, potpurij, potpourri; scannen – skenować, scannować; začitać; zappen – zepować, zappować,*

po programach skakać, pikać (Jentsch 2); *Basketball* – 1. *basketball*, 2. *basketowe balo, basketbalo* (Hannusch). In very infrequent cases are English headwords paired with native words: *Stapler* – *spinkowak* (but in Jentsch *staplowak*); *Tower* – *wěžza* (Jentsch 2).

We can assume that the bilingual user will totally equate the meaning of Anglicisms in Upper or Lower Sorbian with their German counterparts, in the case of more equivalents he or she is given a wider choice of equivalents alongside the explication or confirmation of the sense of the English loanword as well as its alternative spellings. However, it is not possible to know the senses of Anglicisms in Upper and Lower Sorbian *vis à vis* their English counterparts without a knowledge of German, from which the two Slavonic languages borrow the meanings. To establish or verify the senses of Anglicisms in Upper and Lower Sorbian it is necessary to consult, for example, other dictionaries, including Upper Sorbian-English lexicons (no Lower-English dictionaries) or authentic sources.

Conclusions

We can draw the following conclusions regarding the Anglicisms in the dictionaries analysed in this paper:

- The dictionaries show the presence of English loanwords in the vocabulary of Upper and Lower Sorbian and the steady growth of their numerical representation in Sorbian-German/German-Sorbian dictionaries.
- English-loanwords function as headwords and equivalents (alongside native counterparts).
- The dictionaries do not include phonetic information about English borrowings.
- The dictionaries allow us to find out the established orthography of English loanwords and speculate about their pronunciation.
- The dictionaries provide also grammatical information (gender, inflection, number) for some Anglicisms.
- Their semantics is established *vis à vis* their German equivalents.
- Analyses of English loan words in Upper Sorbian and Lower Sorbian dictionaries allow us to ascertain the number of Anglicisms in the two Slavonic languages, observe the processes of adaptation and their diachronic development, as well as comparing the lexicographic description of Anglicisms with their actual use in the languages.

Lexicographic analyses allow us to contrast the presence of Anglicisms in Upper and Lower Sorbian with English borrowings in other Slavonic languages, and of course to compare the assimilation of English lexis in the two closely related West-Slavonic languages.

REFERENCES

- Barbe 1994:** Barbe, K. The Translation of Loans: Anglicisms in German. – *Perspectives. Studies in Translatology*, 1994, No 2:2, p. 147 – 160.
- Carstensen 1984:** Carstensen, B. Wieder: die Englanderei in der deutschen Sprache. – In: *Die deutsche Sprache der Gegenwart: Vorträge gehalten auf der Tagung der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg am 4. und 5. November 1983*. Göttingen, 1984, p. 43 – 57.
- Faska 1998:** Faska, H. *Serbščina*. Opole: Uniwersytet Opolski, 1998.
- Onysko 2004:** Onysko, A. Anglicisms in German: from Iniquitous to Ubiquitous? – *English Today*, 2004, No 1, p. 59 – 64.
- Völke 2006:** Völke, S. Aktualne tendencje rozwojowe w górnołużyckim języku literackim. – *Zeszyty Łużyckie*, 2006, T. 39/40, s. 37 – 49.

LEXICOGRAPHICAL TREATMENT OF SLOVAK ADJECTIVE-NOUN COLLOCATIONS

Abstract: In the article, we focus on the conceptual treatment of adjective-noun collocations in the *Dictionary of Slovak Collocations. Adjectives*. We deal with the analysis of the formal and semantic aspects of collocations, especially those collocations that lie on the border between fixed and free word combinations. We evaluate the formal side of collocations from the perspective of their formal preference and observe how it is reflected in their changed word-class features. We analyse the semantic side of the chosen collocations using their restrictions in collocability. We demonstrate that the formal and collocability preference of words reflects itself in their statistical characteristics, which is why we consider the preference an important lexicographical criterion for choosing collocation candidates.

Keywords: collocation, collocate, collocability, statistics, paradigm

1. Introduction

In general, collocation dictionaries provide evidence of the combinatorial potential of words, but primarily they serve the users as a tool to form correct word collocations. In order to create collocation dictionaries, lexicographers use an immense amount of corpus data and statistical tools, which help them to identify the collocation candidates. Although the frequency of words and the related statistics are the first step in identifying collocations, not all of them can be automatically included in a dictionary. Therefore, deciding which criteria must be applied is no easy task for lexicographers.

There are two types of the *Dictionary of Slovak Collocations* – a dictionary of noun collocations and a dictionary of adjective collocations. The main aim of these dictionaries is to create collocational profiles of words – both nouns and adjectives (see Ďurčo 2007). A collocational profile represents all the collocates which co-occur with the entry word. The distinction between these two versions lies in the definition of a collocation. In the *Dictionary of Slovak Collocations. Nouns*, we defined a collocation mainly through its statistical properties. In this approach, a collocation was defined as a statistically significant combination of words (see Majchráková and Ďurčo 2010; SSS-PM 2015). Here, collocates of nouns were primarily collected according to their frequency distribution and statistical features. This determined the extent (length) of the collocational profiles of the noun entries. On the other hand, the *Dictionary of Slovak Collocations. Adjectives* has more restricted criteria for distinguishing the so-called “true“ collocations from common (non-significant) sets of words.

In this paper, we focus on adjective-noun collocations the way they are treated in the *Dictionary of Slovak Collocations. Adjectives*, and in particular on

those which are situated on the very narrow border between fixed and non-fixed combinations of words. For these purposes, we will analyse their morphosyntactic, semantic and pragmatic properties. We will also show that statistical significance can help to identify a collocation as a lexicographical unit.

2. The morpho-syntactic properties of collocations

One of the characteristic features of collocations which allow us to record them in the dictionary are the morphosyntactic preferences of their components. This is obvious for combinations that are evidently fixed – mainly for phrasemes and idioms, which are often petrified syntactically and/or morphologically.

On the other hand, there are combinations of words which traditional Slovak phraseology did not consider as phraseological units, mainly due to their literal meaning. These collocations typically occur in texts in a preferred grammatical form that can also be proved statistically. For example, the declension paradigm of the collocation *v plnej paráde* (*in full regalia*) is disrupted; the basic nominal form of the collocation simply does not exist and other cases cannot be formed either, e.g. **plná paráda* (**full regalia*), **plnou parádou* (**with full regalia*).

In addition to case preference, in adjective-noun collocations we can observe an absence of the grammatical category of comparison in the adjectival component, cf. *tmavé pečivo* – **tmavšie pečivo* (*dark bread* – **darker bread*). In fixed combinations, the disruption of the form paradigm is caused by the transposed meaning of the adjective. For example, in the collocation *tmavé pečivo* (*dark bread*), the adjective has the additional semantic component of “wholemeal”. Even in the case of non-phraseological collocations, we regard the inability of the adjective to change its grammatical form as a manifestation of its gradual lexicalisation, cf. *zlá predtucha* – **horšia predtucha* (*a gloomy foreboding* – **a gloomier foreboding*), *do najmenších detailov* – **do malých detailov* (*to the slightest detail* – **to a slight detail*).

During the process of lexicalisation, one form of the lexical combination sets itself apart and becomes an element which exists independently in the lexical system and has no potential for paradigmatic variations. On this level, a disruption of the paradigm occurs, which also brings about a change in the functional validity of the collocation. For example, in the syntagma *každý prípad* (*any case*), which was originally a free combination, the form *v každom prípade* (*in any case*) has left the morphological paradigm. This prepositional form became fixed when it started functioning as a multi-word particle. This way, various forms of the free combination *každý prípad* (*any case*) can coexist with the given prepositional fixed form (cf. *s čistým svedomím* – *čisté svedomie* (*with a clear conscience* – *a clear conscience*), *v plnom prúde* – *plný prúd* (*in full swing* – *full swing*), *na plný plyn* – *plný plyn* (*at full throttle* – *full throttle*)). These include the identical form with the literal meaning *v každom prípade* (*in any case*), which can also be identified using modifications such as *v každom jednom prípade* (*in each and every case*), *v každom tom prípade* (*in each of those cases*), etc.

Hence, when the paradigm of adjective-noun collocations gets disrupted, their functional (i.e. word-class) features are changed. Some lexicalised forms display functional and sometimes even semantic correspondence with one-word adverbial equivalents, cf. *v nedávnom čase – nedávno* (*in recent times – recently*), *do značnej miery – značne* (*to a significant degree – significantly*), *spoločnými silami – spoločne* (*with joint forces – jointly*), *v najhoršom prípade – prinajhoršom* (*in the worst case – (at) worst*), *v najlepšom prípade – prinajlepšom* (*in the best case – (at) best*). These are lexicalised analytical forms that function as adverbs and are composed of an adjective and a noun which is primarily abstract. From the standpoint of expressivity, they are neutral. The difference between a one-word adverb and its multi-word counterpart lies in their stylistic function, which also manifests itself in their preferential contextual occurrence – analytical forms are official and explicit, thus they are typical for technical, journalistic and administrative texts, cf. collocations with a temporal meaning used primarily in the journalistic style: *v ranných hodinách – ráno* (*in morning hours – (in the) morning*), *vo večerných hodinách – večer* (*in evening hours – (in the) evening*). This characteristic of theirs is also underlined by their lexical composition – analytical forms are formed exclusively using abstract nouns.

From the perspective of word-class features, we can categorize non-phraseological adjective-noun collocations into:

– collocations functioning as adverbs expressing various adverbial meanings:

time: *v dohladnom čase* (*in the foreseeable future*), *v blízkom čase* (“*in the near time*” – *in the near future*), *v nedávnom čase* (*in recent time*), *v blízkej budúcnosti* (*in the near future*), *v ranných hodinách* (*in morning hours*), *vo večerných hodinách* (*in evening hours*), *hodnú chvíľu* (*for a long time*), *na poslednú chvíľu* (*at the last minute*);

manner: *na vlastné riziko* (*at one’s own risk*), *hrubou silou* (*by brute force*), *spoločnými silami* (*with joint forces*), *v nehybnom stave* (*in a stationary position*), *rovnakým spôsobom* (*the same way*), *právnou cestou* (*by legal means*), *po zrelej úvahe* (*after mature inquiry*), *z dlhodobého hľadiska* (*in the long run*);

reason: *cudzím pričinením* (*by the act of somebody else*), *vlastným pričinením* (*in one’s own right*), *cudzím zavinením* (*through the fault of somebody else*), *vlastným zavinením* (*through one’s own fault*);

place: *v tesnej blízkosti* (*in close proximity*);

degree: *v plnom rozsahu* (*in the full extent*), *do značnej miery* (*to a great extent*), *v nemalej miere* (*in no small way*);

purpose: *vo verejnom záujme* (*in the public interest*), *vo vlastnom záujme* (*in one’s own interest*).

– collocations functioning as particles:

with an explicatory meaning: *v každom prípade* (*in any case*), *v konečnom dôsledku* (*in the end / ultimately*), *v neposlednom rade* (*last but not least*), *na druhej strane* (*on the other hand*), *svojím spôsobom* (*in its own way*);

with an evaluating meaning: *v najlepšom prípade* (*in the best case*), *v najhoršom prípade* (*in the worst case*) (categorisation according to MSJ 1966: 750).

– a collocation functioning as a coordinating conjunction with an explicatory meaning:

v opačnom prípade (otherwise).

The formal preference of a collocation can have different forms. Collocations which lie on the border between being fixed and free have a partially limited form paradigm, which is related to their contextual occurrence. Thus, the extent of the paradigmatic anomaly is governed by textual usage, i.e. the way the collocation is included in the context. From a formal perspective, the so-called typical or usage collocations can appear as unmarked units. However, their significance lies in their tendency to frequently occur only in the form of a specific grammatical case. A typical example is the significantly more frequent plural form of certain collocations, e.g. *plané sľuby (empty promises)*, *snehové jazyky* (“*snow tongues*“ – *drifting snow*), *problémové partie (problem areas)*. The prepositional construction *v zrelom veku (in middle age)* occurs in texts preferentially (447 occurrences), as opposed to its nominative form *zrelý vek (middle age, 63 occurrences in Slovak National Corpus)*. In some cases, this tendency can signalize a shift from the area of typical combinations to the area of lexicalised combinations, cf. *plná rýchlosť (full speed, occurrences)* and *v plnej rýchlosti (at full speed, occurrences)*

It is often the case that formal preference is connected to a typical (sometimes exclusive) syntactic position in the sentence, which does not allow the lexical combination to realize any other paradigmatic forms. Hence, the regularity of its morphological paradigm is merely hypothetical. Thus, the inability to create certain forms can be possibly linked to the typical position of the object in a sentence or to participation in a predicate nominal, e.g. *bohupustá lož: to je (an outright lie: it is)*, *čistá hlava / čistú hlavu: mať / s čistou hlavou (a clear head / a clear head: to have / with a clear head)*, *nemý úžas / v nemom úžase: byť (blank bewilderment / in blank bewilderment: to be)*; *pozorovať niečo / sledovať niečo (observe something / watch something)*, *s nemým úžasom: stáť (with blank bewilderment: stand)*. In this connection, J. Mlacek (2001: 107) talks about the tendency to prefer a certain morphological form.

3. Anomalous collocability

To the greatest extent, the defective collocability found in the components of a combination manifests itself as a type of semantic incompatibility where no synthesis of meaning occurs, as is the case in ordinary combinations, cf. the phrasemes *salámová metóda* (“*salami method*“ – *salami tactics*), *živá mŕtvola* (“*living corpse*“ – *zombie*) or *medové týždne* (“*honey weeks*“ – *honeymoon*).

Collocational anomalousness is measured by the extent of the collocational paradigm – the smaller the number of components in the collocational paradigm, the greater the anomalousness (cf. Čermák 1985). Its borderline case is monocollcability of one of the components found in a combination. A limited collocational paradigm is a consequence of the semantic uniqueness of a word. For

such a paradigm, the compatibility of its semantic components with those of other lexical units is limited to mostly one case or three cases at most, e.g. *pitná: voda, prameň, režim* (“drinking”: (potable) water, spring (with drinking water), (liquid) intake).

In adjective-noun combinations, it is the adjective that is monoclocable. From a semantic perspective, the adjective serves as the governing component of the lexical combination – it “chooses” the lexical partner of the collocational paradigm. The collocational paradigm of a monoclocable word does not necessarily only contain a single lexical unit. However, in a given limited set of units, there needs to be a semantic connection in the form of a common semantic element, cf. *v dohl'adnom: čase / budúcnosti, dobe* (in the foreseeable: time / future, period); *hurónsky: rev / krik / smiech* (“Huron” – uproarious: cries / shouts / laughter).

Monoclocability does not “guarantee” that a collocation will classify as a systemic unit, even though there are lexical combinations which satisfy this requirement, e.g. the lexicalized combinations *pitná voda* (drinking water), *pitný režim* (fluid intake). From the perspective of markedness and the relevance of the lexicographical recording of this type of collocations, we consider monoclocability a significantly anomalous feature.

In addition to limited collocability, we also distinguish preferential collocability. When identifying this type, we ask which component of the combination determines the other, or which one acts preferentially in relation to the other from a collocability standpoint. This type of anomaly usually does not “produce” fixed combinations. It is the so-called typical or usage collocations that are characterized by their feature of selective (i.e. preferential) collocability.

Selective collocability (cf. Jarošová: 2007) is seen as a type of anomalous combinatorial potential, which is:

– motivated by the meaning of that component in the combination which limits the collocational paradigm semantically, not quantitatively, e.g. the deverbative adjective *neskrývaný* (unconcealed) draws in nouns from the group of “expressing emotions”, such as *obdiv* (admiration) / *radosť* (joy) / *hrdosť* (pride) / *pohrdanie* (contempt) / *obava* (worry) / *nadšenie* (enthusiasm) / *záujem* (interest) / ...; nouns from the lexical-semantic class of “people” mainly with a negative semantic element mostly collocate with the deverbative *zarytý* (unrelenting): *odporca* (opponent) / *protivník* (rival) / *nepriateľ* (enemy) / *skeptik* (sceptic) / *pesimista* (pessimist) / *fanúšik* (fan) / ... (*zarytý optimista* (“unrelenting optimist”) is an example of marked usage of this adjective).

– defined by the conventional (i.e. usual) connection of lexical units. It is a statistically supported tendency of certain words to preferentially choose one or two collocational partners that occur considerably frequently (cf. Jarošová 2007: 96). In this case, we do not take into account the semantic restrictions that are in play when choosing lexical units. For example, we can observe significant preference in the collocation *slastný pocit* (blissful feeling), which is determined by the collocability of the adjective *slastný* (blissful): 1. *pocit* (feeling) 274 occurrences,

2. *chvíľa* (*moment*) 40 occurrences, 3. *vzdych* (*sigh*) 22 occurrences. Similarly, in the phrases *pokročilý vek* (*advanced age*) and *pokročilé štádium* (*advanced stage*), the nominal components of the collocation are the most frequent collocates of the adjective *pokročilý* (*advanced*).

Anomalous collocability can concern a single component of a combination as well as the combination itself. We distinguish between two types of anomalous collocability: either the combination occurs in a narrow, semantically defined group of words, or its collocability is preferential, characterised partly by a semantically defined group of lexical units from the collocational paradigm (typical lexical surroundings).

Limited collocability can mostly be found in combinations which have formal limits and are used in an adverbial or attributive function. Strict limitations in the external positions of these combinations often lead to discussions about their lexical limitation (cf. Ďurčo 1997: 51; Mlacek 2001: 29). These are phrases that have a fixed verbal component (usually they are part of a predicate nominal), e.g. *v plnom prúde: byť* (*in full swing: to be*); *v najlepších rokoch: byť* (*in the prime of life: to be*); *v druhom stave: byť / zostať* (*with child: to be / to end up*); *na plný plyn: ísť* (*at full throttle: go*); or phrases which have a limited range of lexical partners which is semantically specified, e.g. *s čistým svedomím: môcť povedať / vyhlásiť niečo / ...* (*with a clear conscience: to be able to say / proclaim something / ...*); *ukázať sa / predstaviť sa / ... v celej kráse* (*show oneself / present oneself / ... in all one's beauty*); *celým menom: volať sa / podpísať sa / osloviť niekoho* (*full name: be called / sign in / call somebody by*), *v plnej paráde: predstaviť sa / predviesť sa / ukázať sa / ...* (*"in full regalia" – in all one's beauty: present oneself / show oneself / appear / ...*), *celou váhou: oprieť sa do niečoho / zvaliť sa na niekoho / ...* (*all one's weight: push something with / throw ... on somebody / ...*).

The anomalous distributional features of collocations which manifest themselves in the form of preferential collocability are often indicators that the collocation is fixed. Even in this case, the typical lexical surroundings (which, however, are usually not limited and are greatly semantically "fragmented") are partly part of a common semantic paradigm. However, this criterion has a low weight, so it cannot be the only one used to determine whether a combination is fixed, cf. *vlastnými rukami: vyrobiť niečo / postaviť niečo / spraviť niečo / ...* (*with one's own hands: create something / build something / make something / ...*) In addition to the typical lexical surroundings, there is semantic coherence between the components, the proof of which is the one-word equivalent *vlastnoručne* (*oneself*).

In some cases, typical lexical surroundings can signalize a semantic shift of the collocational component. For instance, the verbal component of the collocation *na patričných miestach* (*"at the appropriate places"*, also used in the singular form *na patričnom mieste* – *"at the appropriate place"*): *sťažovať sa / odvolať sa / zmeniť sa o niečom / konzultovať niečo / ...* (*complain at / appeal to / mention something to / consult something with / ...*) is becoming fixed. This fact proves that the collocation is used in the sense of „*at official or governmental authorities*“,

but unlike the collocation *vyššie miesta* (“higher places” – higher authorities), or *na vyšších miestach* (“at higher places” – at higher authorities), the expressive component of its meaning is emphasised.

4. Conclusion

At present, the lexicographical treatment of collocations can no longer neglect taking into account the frequency characteristics of the collocational potential of words. The corpus approach to collocations primarily relies on various ways of using methodology and tools to examine the distributional properties of words. The application of these methods lies not only in the identification of collocations in huge corpus databases, but also in the examination of the mutual coherence between the individual components of the collocations. It is primarily thanks to text corpora and corpus tools that linguists and lexicographers have started focusing their attention on such collocations that are easily identified not only because of their statistical significance, but also because of their collocational markedness. As a result, they have started looking for methods that could be used to distinguish these collocations from free combinations of words.

In this article, we present the conceptual treatment of collocations in the *Dictionary of Slovak Collocations. Adjectives*, while emphasising those that lie on the border between texts and the system – the so-called typical collocations (cf. Jarošová 2007). We demonstrate that one of the reasons why these collocations are seen as usual lexical combinations is their anomalous combinatorial potential, on the one hand, on the formal level in the form of morphosyntactic preference (the combinatorial potential of grammatical categories), on the other hand, on the semantic level in the form of monocolocability or preferential collocability (lexical combinatorial potential). We try to emphasise that the anomalousness of these lexical units is not necessarily to be interpreted by applying linguistic rules, but rather that it can have pragmatic motivation. This fact is reflected in the frequency and statistical characteristics of words and to a large degree it influences the selective process when creating the collocational profiles of these words.

REFERENCES

- Čermák 1985:** Čermák, F. Frazeologie a idiomatika. – In: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 166 – 236.
- Ďurčo 1997:** Ďurčo, P. Gramatické vlastnosti frazém z porovnávacieho hľadiska. – In: *Frazeologické štúdie*. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, 1997, s. 45 – 62.
- Ďurčo 2007:** Ďurčo, P. *Zásady spracovania slovníka kolokácií slovenského jazyka*. 2007. <http://www.vronk.net/wicol/index.php/Main_Page>.
- Jarošová 2007:** Jarošová, A. Problém vymedzenia kolokácií. – *Jazykovedný časopis*, 2007, No 2, s. 81 – 102.

Majchráková and Ďurčo 2010: Majchráková, D. and Ďurčo, P. Compiling the first dictionary of Slovak collocations. – In: *Feste Wortverbindungen und Lexikographie. Kolloquium zur Lexikographie und Wörterbuchforschung. Lexicographica, Series Maior 138.* Berlin/New York: De Gruyter, 2010, p. 103 – 114.

Mlacek 2001: Mlacek, J. *Tvary a tváre frazém v slovenčine.* Bratislava: STIMUL, 2001.

MSJ: *Morfológia slovenského jazyka.* Ed. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966.

SOURCES

Slovenský národný korpus – prim-6.1-public-all. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013.<http://korpus.juls.savba.sk>.

SSS-PM: *Slovník slovných spojení. Podstatné mená.* Eds. P. Ďurčo, D. Majchráková. Bratislava: Veda, 2015.

СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА В ЛИНГВИСТИЧНИТЕ РЕЧНИЦИ – ТЕНДЕНЦИИ В СЪВРЕМЕННАТА ЛЕКСИКОГРАФСКА ПРАКТИКА

Abstract: Proper nouns treatment in linguistic dictionaries is considered as one of controversial issues of present-day lexicography. Empirical analyses regarding the representation of different kind of names in monolingual dictionaries demonstrate diversity of practices and lack of consensus among lexicographers on whether propria should be included in dictionaries and if so, how they should be explicated. Two opposite views confront in today's metalexicography – the traditional belief that proper nouns should be separately expounded in onomastic lexicons and the conviction that names are an essential part of vocabulary and they should be present in monolingual dictionaries. The study aims at investigation of current theories in metalexicography dealing with this issue. It will outline latest tendencies in lexicographic practice in order to propose mechanisms for better description of proper nouns in Bulgarian linguistic dictionaries in the future.

Keywords: proper noun, lexicography, metalexicography, monolingual dictionary, propria, appellativa

1. Увод

В рамките на проекта „Българско-полски лексикални паралели“ на Института за български език при БАН и Института по славистика на ПАН (2011 – 2014 г.) ми беше възложено да направя обзор на лексикографските практики по отношение на представянето на собствени имена (по-нататък – СИ) в лингвистичните речници (едноезични и двуезични) с оглед на усъвършенстването на разработваните в момента, а и в бъдеще продукти. Работейки над тази задача, осъзнах, че проприалната лексика е един от неразрешените проблеми в съвременната лексикография. Разнопосочните практики, прилагани през времето, както и липсата на единна теоретична обосновка на въпроса как да бъдат описвани лексикографски СИ, са доказателство за това. От друга страна, сложната същност на проприите и твърде разнородните цели, заложили в отделните типове лингвистични речници, са предпоставка за невъзможността до момента да бъде постигнато единно виждане дали и под каква форма СИ да бъдат включени в състава на лингвистичните речници от общ характер.

Проприалната лексика все още се намира в периферията на металексикографията, макар да са налице известни опити да бъде определено мястото ѝ в лексикалната система на даден език. Изследванията (както българските, така и чуждите) са свързани преди всичко с ревизиране на съществуващите вече лексикографски трудове с цел да се извлекат някакви принципи и методи

за подбор, обработка и описание на онимите в речниците от общ характер (вж. Янакиев 1973; Пернишка 1996; Хигинз 1997; Трифонова 2008; Римут 1988; Палка 2014). В последно време вече се появяват нови теоретични разработки, които представят лексикографската гледна точка към такива фундаментални проблеми като въпроса за същността на СИ и тяхната семантика, чрез които единствено би могло да се достигне до изработване на адекватен модел за представяне на проприалната лексика в различните лингвистични речници – тълковни, правописни и др. (вж. Муфвене 1988; Буланже, Кормие 2001; Дерен 2005; Музя 2007; Елшакар 2011). В този смисъл осъзнаването на „комплексната онтологична природа на онимите¹, заключаваща се в съчетаването на отделни свойства, присъщи на собствените имена, от една страна, на термините, от друга страна, и на лексикалните единици от общоговоримия език, от трета страна“ (Музя 2007), несъмнено изисква преразглеждане на цялостната визия за лингвистичния речник, както и по-задълбочен теоретичен анализ на „лексикографската дефиниция като условен метаезик, прилаган в тълковната лексикография“ (Божилова 2009: 32). В резултат на това се наблюдава постепенна промяна в установената от векове лексикографска практика за стриктно разделение на апелативната и проприалната сфера на езика².

2. Традиционна лексикография срещу „модерна“ лексикография

Решението за (не)включването на СИ в речниците от общ характер зависи от два основни фактора. На първо място, определящо е виждането на лексикографите за функцията на речника. Класическото схващане за речника е свързано с просвещенските рационалистични идеи за нормативност, научност и висок стил. Речникът трябва да задава нормата кое е правилно и кое не е. „Енциклопедизмът доминира, при това не само що се отнася до вида и стила на дефинициите, но и в цялостната нагласа спрямо явленията. Подобна нагласа, издигаща в култ рационализма в сферата на лексикографията, довежда до това, че от семантичните структури на езиковите единици се извлича само това, което е „обективно“ и „научно“, а следователно универсално“ (Хлебда 2000: 18). Ето защо традиционната лексикографска практика от XIX и XX век изключва СИ от своя обхват, като се налага схващането, че те трябва да бъдат експлицирани в енциклопедии и лексикони, но не и в лингвистични тълковни речници (Ханкс, Коутс 2012), или ако все пак бъдат включени в съдържанието на речника, то това трябва да е под формата на приложения³. Вторият

¹ Е. Музя визира единствено топонимите, а добавянето на останалите типове собствени имена е мое.

² М. Елшакар, цитирайки Б. Кемада, изтъква, че френската лексикографска наука още през XVI в. е направила стриктно това разграничение (Елшакар 2011: 36).

³ Такава е широко съществуващата практика и у нас.

фактор, който обуславя решението за изключване на СИ от лингвистичните речници, е широко приетото в традиционната лингвистика (а това число и в лексикографията) мнение, че „проприите не са напълно автономни езикови единици“ (Трифенова 2008: 203).

Тези утвърдени от векове постулати постепенно започват да се пре-разглеждат и вече все повече теоретици оспорват неравноправието на СИ като езикови знаци (вж. Муфвене 1988; Палка 2014) и преосмислят ролята на речника от гледна точка на прагматиката⁴. Нещо повече, когнитивната наука, която довежда до прелом в начина, по който се обясняват езиковите явления, не остава чужда и на лексикографията. И както обобщават О. Карпова и Ф. Карташкова, „тези нови подходи, въпреки че са подложени на критика, вече са утвърдени в лингвистиката, а в последно време започват да си проправят път и в лексикографията“ (Карпова, Карташкова (ред.) 2010: ix). Това задава друга линия в металексикографията, свързана с концепцията, че „речникът трябва да пресъздава тъкмо онази ненапълно проучена, а може би и съзнателно отминавана нерационална сфера на езиковите значения: разговорни, наивни, митични, поетични“ (Дерен 2005: 87), а СИ, независимо от своята фрагментарност, нерационалност или дори едностранчивост, са свидетелство за начина, по който обикновеният човек пресъздава заобикалящия го свят (Пернишка 2011: 29; Хлебда 2000: 18).

Особено силно когнитивните идеи са застъпени в най-новата руска лексикографска наука в лицето преди всичко на *Ивановската лексикографска школа*, в чиито теоретични разработки ясно са представени постановките на руския когнитивизъм, т.нар. *картина на света*, с оглед на мултидисциплинарната лексикография. Те се опират на дефинираната от Ю. Апресян нова задача пред съвременната лексикография да се реконструира наивният модел на света въз основа на пълно описание на лексикалните и граматическите значения (Апресян 1995: 351). Във връзка с това самият речник вече започва да се схваща като „кръстопът на езика и културата“ (Карпова, Карташкова (ред.) 2013). Това дава сериозно отражение върху начина, по който се представят „системните и кроскултурните отношения между думите в речника“ (Карпова, Карташкова (ред.) 2010) и в крайна сметка самата лексикографска дефиниция се преосмисля и започва да се интерпретира като мит (Божилова: 2009), като се променя и нейният обхват и структура. Или ако трябва да обобщим какви са последиците от тези нови теоретични постановки в практическата лексикография, ще цитираме Б. Дерен, според която „това означава постулат за кодификация на всички езикови единици и всички техни значения с цел да се постигне пълната езикова картина на света“ (Дерен 2005: 94).

⁴ Според едно подобно виждане речникът е „компендиум от значима информация за лексикалните единици, бидейки езикови знаци, в дадена езикова общност“ (Муфвене 1988: 277).

3. Собствените имена и лексикографията

Ж.-Кл. Буланже и М. Кормие с основание заключават, че „металексикографията все още не е поставила сериозно въпроса за мястото и статута на СИ в общите монолингвистични речници, нито е уточнила условията, които предопределят използването на тези „думи“ за обясняване на другите думи“ (Буланже, Кормие 2001: 22). Сложната същност на СИ, които, от една страна, се отличават от нарицателните, а, от друга страна, имат много общи черти с тях, е причината за това и основната предпоставка за липсата на единно виждане дали, доколко и под каква форма проприите да бъдат интерпретирани в лингвистичните речници. В разрез с постулатите на традиционната лексикография все повече изследователи смятат, че е невъзможно да се направи пълно разграничение между собствените и нарицателните имена (Елшакар 2011: 38). Във връзка с това въпросът за семантиката на СИ, който е обект на логиката, теоретичната ономастика, металексикографията и лексикологията, е от първостепенна важност, защото тъкмо наличието на лексикално значение се явява основен критерий за включването на дадена дума в речниците.

Науката, както е добре известно, още от Античността се занимава с този проблем. В лингвистиката битуват две противоположни виждания относно наличието/отсъствието на семантика при СИ. Според редица изследователи СИ нямат значение, а служат единствено, за да посочват дадена индивидуалност, т.е. чрез тях се осъществява персонален деиксис (вж. Алгео 1973; Косил 1983; Ландау 1984; Шрабек 1999; Ахманова 2004). С други думи, проприите са средство за идентификация на конкретно лице, място или обект, а не отпращат към даден клас предмети или явления. Ето защо не могат да намерят място в лингвистичните речници. Според други изследователи, напротив, СИ „не само притежават значение, но това значение е много по-богато от значението на нарицателните имена“ (Курилович 1956, цит. по Палка 2014: 306). Подобна е гледната точка и на когнитивистите, според които „СИ, като елемент на публичния дискурс, имат не само локализираща („географска“) и ономастична стойност, но също и когнитивна, бидейки средства и документи на определена народна интерпретация на света“ (Хлебда 1997: 6). Когнитивните идеи оказват значително влияние и върху практическата лексикография, и се отразяват и върху начина, по който се третира проприите. В резултат на това вече си пробива път схващането, че СИ трябва да бъдат обект на филологическо лексикографско описание наред с апелативите, тъй като те са важна част не само от езика, но и от културата чрез „обширния пласт културно значима информация, която носят“ (Музя 2007: 18), но преди всичко поради факта, че „не е възможно разграничаването между езиковото и извънезиковото познание, тъй като езикът не съществува автономно, а е част от културата и следователно отразява непосредствено познавателните процеси, протичащи в човешкото съзнание“ (Палка 2014: 306). В този смисъл, както отбелязва Б. Дерен, „СИ са елемент от езиковата картина на света на даден народ и сле-

дователно не могат да останат само в енциклопедиите, защото са разширили своите понятийни рамки извън чистото топографско посочване“ (Дерен 2005: 72, 78).

4. Собствените имена в тълковните речници

Анализите на лексикографските практики при изработването на тълковни речници за различни езици показват, че в тях много често СИ или не са включени изобщо, или присъстват в минимален обем и твърде непоследователно като самостоятелни речникови статии (напр. Янакиев 1973; Пернишка 1996; Сталтмане 1989; Римут 1988; Палка 2014). При това в тълковните речници най-често са представени само „депроприални образувания“ от типа *хулиган*, *пушкински*, *донски* (Сталтмане 1989: 15) или различни СИ, които „имат тенденция към апелативизация“ (Пернишка 1996: 237) и които мнозина изследователи причисляват към преходната сфера на границата между апелативите и проприите (Римут 2003: 9 – 10).

По отношение на лексикографската практика у нас можем смело да твърдим, че през последните години, доколкото се изработват нови речници, няма промяна в утвърдените стандарти. С други думи „българската лексикология и лексикография не проявяват интерес към проприите и те не са обект на интерпретация в тълковните речници“, както констатира и Й. Трифонова (2008: 208).

От друга страна, практиката показва, че тълковните речници са осеяни с множество СИ, използвани като илюстративен материал в лексикографските дефиниции и „по този начин те формират една основна зона на лексикографския метаезик“ (Буланже, Кормие 2001: 21). Нещо повече – „както единиците на обикновения словник⁵, така и проприонимите⁶ са необходими в процеса на идентификация, на класификация и на обозначаване на думите в речниците от общ характер. На първо място, те служат да се осъществи обозначаване на даден индивид, на дадена цялост, също така те служат да потвърдят пространствено-времевия контунуум на референцията, на последно място, те служат да фиксират концептите, за които се отнасят“ (Буланже, Кормие 2001: 22).

Тук е мястото да се спомене и едно чисто практическо основание за включването на проприите в речниците, изтъкнато от С. Муфвене. Той твърди, че СИ без съмнение са езикови знаци, и ние се интересуваме от лингвистичната информация, засягаща тяхната употреба в езика, т.е. как се произнасят и пишат, какви са граматическият им род и число, както и от други

⁵ Тук се имат предвид нарицателните имена.

⁶ Според Буланже и Кормие *propria*, *proprium* и *nomen proprium* са равнозначни термини (Буланже, Кормие 2001: 11).

формални и прагматични ограничения, „управляващи“ тяхната употреба. Ето защо според Муфвене мястото, където човек може да потърси подобна информация, е тъкмо лингвистичният речник (Муфвене 1988: 274).

5. Подбор на собствените имена в лингвистичните речници

Приемането на необходимостта от включване на СИ в лингвистичните речници веднага поражда въпроса по какви критерии да бъдат избрани тези имена. Разбира се, не се нуждае от обяснение фактът, че речникът не може да регистрира всички СИ по света. В тази връзка редица изследователи подкрепят включването на определен набор от проприи в словниците на речниците (напр. Ландау 1987; Римут 1988; Пернишка 1996; Палка 2014). Всъщност, бидейки преди всичко ономаст, К. Римут заявява, че с оглед на тясната връзка между собствените и нарицателните имена те би трябвало да бъдат събрани на едно място, като в идеалния случай би бил съставен огромен речник на всички собствени и нарицателни имена в езика за дадена епоха (Римут 1988: 120 – 121). Но тъй като подобна задача изглежда неизпълнима, Римут предлага компромисен вариант, където СИ би следвало да се намират в ономастични приложения. Това не означава, че в апелативната част от речника не трябва да се поместват такива думи, които представляват *гранична категория* и свързват тези два големи лексикални класа.⁷ Характерно за всички тях е, че наред с типичните за СИ характеристики, те притежават и такива, присъщи на нарицателните, т.е. „тези думи имат лексикално значение и следователно имат място в речника“ (Римут 1988: 120 – 121)⁸. Практиката показва, че всъщност подобни лексеми се срещат в тълковните речници, но техният подбор е твърде несистемен и непоследователен (Пернишка 1996: 240), при това не само в българската лексикография.

Наред с традиционните критерии за подбор на СИ могат да се прилагат и плотометрични статистически методи за определяне на значението чрез измерване на тяхната фреквентност в различни текстове. Но както М. Янакиев отбелязва, при количественото оценяване на семантиката, носена от частите на съобщението, се приема, че колкото по-често един езиков феномен се среща в езиковата практика, толкова по-малко е информацията, която той дава на реципиентите, т.е. толкова по-бедна е семантиката му (Янакиев 1973). Следователно тъй като фреквентността на редица СИ е твърде голяма, това би им отредило място при служебните думи, които носят минимум значение.

⁷ Т.нар. граничната категория, според Римут, се състои от 5 вида думи: 1) нарицателни съществителни, произлизащи от СИ; 2) нарицателни съществителни, които едновременно могат да изпълняват ролята и на СИ; 3) СИ, които едновременно могат да изпълняват функцията и на нарицателни съществителни; 4) СИ, влизащи в състава на фразеологизми; 5) СИ с много десигнати.

⁸ Подобна позиция изказват и С. Ландау (1984: 167 – 170) и П. Палка (2014: 311).

От друга страна, не е достатъчно да се определят само честотите на СИ, но „трябва се вземе предвид и характерът на вариациите на честотите им в езиковата практика“, т.е. неравномерното им представяне в различни видове текстове, като М. Янакиев дава за пример повестта „Селкор“ на Г. Караславов, където прозвището *Казака* се появява с честота, голяма колкото честотите на служебните, „граматическите“ думи, а честотата му в съвременната българска езикова практика е сведена до минимум (пак там). На практика обаче, според Янакиев, се оказва невъзможно да се измери коефициентът на „неравномерност“ при разсейването на СИ в езиковата практика, което прави този метод недостоверен. Въпреки посочените несъвършенства днес глотометричните методи се прилагат все повече, вече усъвършенствани благодарение на корпусната и компютърната лингвистика, в съчетание с традиционните методи при подбора на СИ (вж. Жмигродски 2015: 90; Палка 2014: 311).

6. Строеж на лексикографската дефиниция

Включването на проприите в речниците от общ характер поражда един много важен въпрос, свързан със съдържанието и структурата на лексикографската дефиниция. Направените изследвания показват, че практиките са разнообразни, а информацията, включена в дефиницията, твърде често или е оскъдна, или е едностранчива (Дерен 2005; Музя 2011; Елшакар 2011). Същевременно е известно, че множество СИ носят в себе си далеч повече информация от чистото посочване на даден топографски обект, напр. *Америка*, *Европа*, *Ялта*, *Белене* и пр. Този факт изисква преосмисляне на формата на тяхното лексикографско описание в тълковните речници с цел да се представи пълният набор от значения и конотации, с които даден оним се свързва.

Според Б. Дерен основната задача пред съвременната лексикография е създаването на такъв лингвистичен речник, който няма само да регистрира СИ, но ще описва напълно и изчерпателно структурата на тяхната семантика: първични и вторични значения, деривати, фразеологизми. Ето защо строежът на речниковата статия за дадено собствено име трябва да отчита спецификата на онима като езиков знак и тя би имала по-различен характер от тази на нарицателното име. Речниковата статия следва да съдържа базовия, изходния оним – неутрално собствено име с определен десигнат, като подходът за неговото обяснение трябва да бъде енциклопедично-филологически (Дерен 2005: 94). В най-добрия случай (тъй като именно по този начин ползвателят на речника ще получи най-пълна информация) всяка статия би трябвало да притежава следните компоненти: 1) изходен оним и неговата граматическа характеристика; 2) основни словообразователни форми; 3) пълна информация за онима (включително и за вторичните му значения); 4) фразеологизми и/или пословици и поговорки; 5) примери за исторически личности, носещи това лично или фамилно име. Този модел, който предоставя огромно количество информация за конкретното собствено име – не само граматична, но

и културологична, би способствал за повишаването на цялостното равнище на владеене на даден език (пак там). Друга полска изследователка – П. Палка, също има подобно виждане относно начина за описание на СИ, макар да заявява, че „структурата на речниковата статия за даден оним не трябва да се различава съществено от структурата на статията за нарицателните имена“ (Палка 2014: 311). Според нея **идеалната микроструктура** би могла да съдържа цели 11 елемента⁹, като тя прави уточнението, че това би било приложимо единствено в електронните речници (пак там).

7. Практическо приложение на принципите на когнитивната лексикография (примери от полската практика)

Новите виждания за целите на лексикографията са добре приети и в Полша и в последно време вече са намерили приложение в лексикографската практика. Цитираният от Б. Дерен речник – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*¹⁰ представлява „съществена крачка напред по отношение на филологическата кодификация на СИ (и по-конкретно на топонимите)“. Този речник е иновативен, тъй като в него са поместени значително количество оними. При това, за разлика от другите тълковни речници, това не са само лексикализирани форми на СИ или елементи от фразеологизми. Там значенията на топонимите много последователно са разделени на „географски“ и „негеографски“, като при това са представени и техните деривати от „географските“ им значения (Дерен 2005: 78).

Друг добър пример за успешното включване на СИ в апелативната част на речника е последното издание (електронна версия) на *Wielki słownik języka polskiego*, където са намерили отражение немалко СИ – предимно топоними. Както самите автори заявяват, първоначалните им намерения са били много

⁹ Ето и изброените от авторката елементи: 1) заглавна дума; 2) информация за правописа (въз основа на текстове); 3) информация за произхода (за адаптираните чужди имена); 4) квалификатор; 5) дефиниция; 6) илюстративен материал: а) колокации, б) цитати; 7) семантични отношения с други СИ или апелативи (синонимия, антонимия, хиперонимия и пр.); 8) информация за изменението; 9) синтактична информация; 10) словообразователни деривати (разработени в речника като самостоятелни речникови единици); 11) фразеологизми и поговорки, съдържащи даденото собствено име (Палка 2014: 311).

¹⁰ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (PSWP) е един много амбициозен проект на полската лексикография. Той е замислен като най-обширния речник от общ характер, издаван след Втората световна война и съдържащ 130 000 речникови статии, събрани в 50 тома. В него е представена огромна част от съвременното лексикално богатство, в това число разговорни думи и значения, специализирана лексика, чужди думи и изрази, множество деривати от СИ (напр. жителски имена). PSWP предизвика немалко противоречиви реакции сред езиковедската общност, особено в първите години на издаването си, заради отстъплението от утвърдените лексикографски стандарти, но намира привърженици сред своите ползватели и рецензенти (<http://www.leksykografia.uw.edu.pl/slowniki/24/praktyczny-slownik-wspolczesnej-polszczyzny-poznan-1994-2005>).

по-амбициозни по отношение на количеството СИ, но в крайна сметка около 200 онима са намерили място в речника. Техният подбор е направен въз основа на фреквентността им в компютърния корпус на полския език (Жмигродски 2015: 90). Можем да изтъкнем като предимство на този лексикографски труд, че някои от по-важните топоними (напр. *Polska, Warszawa, Kraków*) са описани изчерпателно по подобие на нарицателните имена, т.е. в статията за името *Warszawa* детайлно са представени двете му отделни значения: 1а) град, 1б) държавно управление (правителство), 1в) градски власти, 1г) население, 1д) спортен отбор; 2) автомобилна марка (http://wsjp.pl/index.php?id_hasla=368&ind=0&w_szukaj=Warszawa).

8. Изводи

В заключение трябва да се изтъкне, че, въпреки незадоволителното представяне на СИ в лингвистичните речници до момента, новите тенденции в теоретичната и практическата лексикография свидетелстват, че вече е осъзната невъзможността от пълно и категорично разделение на апелативната и проприалната сфера на езика, а изтласкването на СИ от тълковните речници започва да се преодолява. Теоретичните разработки, ревизиращи лексикографската практика до момента в отделните езици, задават новата насока, в която ще се развива лексикографията в бъдеще и вече предлагат модели за описание на СИ, които ги поставят наравно с апелативите. От изложеното дотук става ясно, че занаят в тълковните речници систематично би трябвало да намират място определено количество СИ – избрани антропоними, топоними, названия на институции, на персонажи, свързани с религията и народните вярвания, а защо не и на исторически събития, които да бъдат представени цялостно от гледна точка на техните значения и прагматиката им, като се отдели специално внимание на онези названия, които функционират със свои вторични значения (напр. *Марко Тотеv, тъмна Индия*).

ЛИТЕРАТУРА

- Алгео 1973:** Algeo, J. *On Defining the Proper Name*. Gainesville: University of Florida Press, 1973.
- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. – В: Апресян, Ю. Д. *Избранные труды*. Т. 1. Москва: Школа, 1995.
- Ахманова 2004:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Издательство УРСС, 2004.
- Божилова 2009:** Божилова, М. Лексикографската дефиниция – като мит и митология. – В: *Българската и словашката лексикография в обединена Европа*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2009, с. 31 – 44.
- Буланже, Кормие 2001:** Boulanger, J.-C., Cormier, M. C. *Le nom propre dans l’espace dictionnaire général: Études de métalexigraphie*. Tuebingen: Niemeyer, 2001.

- Дерен 2005:** Dereń, B. *Pochodne nazw własnych w słowniku i w tekście*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2005.
- Елшакар 2011:** Elchacar, M. *Le traitement lexicographique des noms propres du vocabulaire politique dans les dictionnaires généraux de langue française*. Thèse présentée pour obtenir le Doctorat ès Lettres. Sherbrooke, 2011. <<http://biblioweb.u-cergy.fr /theses/2011CERG0539.pdf>> (дата на достъп 09.09.2015).
- Жмигродски 2015:** Żmigrodzki, P. *Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania*. Wydanie drugie. Kraków, 2015. <http://wsjp.pl/pobieranie/Zasady_opracowania_WSJP.pdf> (дата на достъп 09.10.2015).
- Карпова, Карташкова (ред.) 2010:** Karpova, O., Kartashkova, F. (eds.). *New Trends in Lexicography: Ways of Registrating and Describing Lexis*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Карпова, Карташкова (ред.) 2013:** Karpova, O., Kartashkova, F. (eds.). *Multi-disciplinary Lexicography: Traditions and Challenges of the XXIst Century*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2013.
- Косил 1983:** Kosył, Cz. *Forma i funkcja nazw własnych*. Lublin, 1983.
- Курилович 1956:** Kuryłowicz, J. La position linguistique du nom propre. – *Onomastica*, 1956, II, s. 1 – 14.
- Ландау 1984:** Landau, S. *Dictionaries: the Art and Craft of Lexicography*. New York: The Scribner Press, 1984.
- Музя 2007:** Музя, С. М. *Топонімічна лексика і методи її опису в англomовних словниках*. Автореферат дисертації. Одеса, 2007. <http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=4004&start=8> (дата на достъп 12.02.2015).
- Муфвене 1988:** Mufwene, S. S. Dictionaries and Proper Names. – *International Journal of Lexicography*, 1988, № 1 (3), pp. 268 – 283.
- Палка 2014:** Palka, P. Toponimy w słownikach ogólnych języka polskiego. – W: *Mikrotoponimia i makrotoponimia. Problematyka wstępna*. Łódź: WUŁ, 2014, s. 305 – 319.
- Пернишка 1996:** Пернишка, Е. Отразяване на някои оними и близки до тях думи в речника на българския език. – В: *Ономастично и етнолингвистично пространство на езика. Т. 1. Сборник в чест на проф. Николай П. Ковачев*. Велико Търново: „Знак 94“, 1996, с. 237 – 240.
- Пернишка 2011:** Пернишка, Е. От погледа – към света и времето. – В: *Проблеми на социолнгвистиката. 10. Езикът и социалният опит*. Ред. А. Г. Ангелов и др. София: Международно социолнгвистическо дружество, 2011, с. 29 – 35.
- Рымут 1988:** Rymut, K. Nazwy własne w słowniku współczesnego języka polskiego. – In: Lubaś, W. (red.). *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*. Wrocław, 1988, s. 119 – 120.
- Рымут 2003:** Rymut, K. Granica czy strefa przejściowa między nomen appellativum a nomen proprium? – In: K. Rymut (red.). *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*. Kraków, 2003, s. 9 – 12.
- Сталтмане 1989:** Сталтмане, В. *Ономастическая лексикография*. Москва: Наука, 1989.
- Трифенова 2008:** Трифенова, Й. Собствените имена като обект на обработка в двуезичните електронни речници на славянските езици – проблеми и решения. – In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha: ÚJČ AV ČR, 2008, s. 203 – 218.
- Ханкс, Коутс 2012:** Hanks, P., Coates, R. Onomastic lexicography. – In: *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress. 7 – 11 August 2012*. Oslo: Department of

Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, 2012, pp. 811 – 815.

Хиггинз 1997: Higgins, W. J. Proper names exclusive of biography and geography: maintaining a lexicographic tradition. – *American Speech*, 1997, Vol. 72(4), pp. 381 – 394.

Хлебда 1997: Chlebda, W. Zarys polskiej geografii mentalnej. – *Przegląd Humanistyczny*, 1997, No 3, s. 81 – 94.

Хлебда 2000: Chlebda, W. Ile jest Mławy w Mławie? Pochodne nazw własnych w językowym obrazie świata Polaków. – In: *Język a kultura. t. 13. Językowy obraz świata a kultura*. Pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.

Шрадек 1999: Šraměk, R. *Úvod do obecné otomastyki*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.

Янакиев 1973: Янакиев, М. Съществителните собствени имена от плотометрическо гледище. – *Български език*, 1973, № 6, с. 508 – 512.

ИЗТОЧНИЦИ

Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny. Red. H. Zgólkowa, t. 1 – 50, Poznań: Kurpisz, 1994 – 2005.

Wielki słownik języka polskiego (wersja elektroniczna). Red. P. Żmigrodzki. Kraków: PAN, 2015.

Надежда Делева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

О ПРОЕКТЕ СОЗДАНИЯ СЕРИИ УЧЕБНЫХ РУССКО-БОЛГАРСКИХ СЛОВАРЕЙ ЛЕКСИЧЕСКИХ АНАЛОГОВ

Abstract: The opportunity is offered for the preparation of a bilingual dictionary in which matching and similar in content lexical units in the two closely related languages will be presented. Such a dictionary will allow the degree of their relatedness to be assessed, as well as it will aid in avoiding cases of interference in the process of mastering the Russian language by Bulgarians.

Keywords: homonyms, bilingual dictionary, interference

Тот факт, что русский и болгарский – близкородственные языки, не подлежит сомнению. Эта близость является одной из причин допущения лексических ошибок носителями болгарского языка в процессе овладения русским языком как иностранным. В связи с этим также возникает необходимость в тщательном анализе схожей, даже прежде всего одинаковой, русской и болгарской лексики, чтобы уточнить степень этой близости.

Проблема межъязыковой омонимии привлекала внимание и болгарских лексикографов и лингвистов. Ученые по-разному подходят к этому явлению, а понятие межъязыковая омонимия толкуется неодинаково.

В научных исследованиях, посвященных проблемам изучения и описания межъязыковых соответствий омонимического характера, слова, принадлежащие лексике двух языков, в частности близкородственных, имеющие одинаковую форму или звучание (план выражения), но несовпадающие или совпадающие полностью или частично по своему значению (план содержания), получают разное терминологическое обозначение, например, межъязыковые соответствия омонимического характера (Чонгарова 1992), „ложные друзья переводчика“ (Акуленко 1969), лексические параллели (Дубичинский 1993; Дубичинский, Ройтер 2011), паралексы (Михневич 1985), лексические аналоги (Червенкова 1992).

В процессе наших наблюдений будем придерживаться термином „аналоги“, предложенном И. Червенковой, согласно мнению которой за аналогично принимаем Р (русская лексическая единица) и Б (болгарская лексическая единица), „с тождеством в корне, причем такие лексические единицы должны совпадать в плане выражения с точностью до регулярных грамматических, фонематических, фонетических, графических различий. Полное формальное и семантическое совпадение Р и Б в русской и болгарской лексике не свойственно. Слова-аналоги различаются грамматическим оформлением – в

соответствии с грамматическими системами русского и болгарского языков; степень сходства в разных их формах неодинакова. Определяющим является соответствие Р и Б в исходной (словарной) форме“ (Червенкова 1992: 153). Примеры Р–Б аналогов: русское (далее р.) *брат* – болгарское (далее б.) *брат*, р. *в* – б. *в*, р. *театр* – б. *театър*, р. *тишина* – б. *тишина*, р. *штора* – б. *щора*.

Выделение аналогов как объект наблюдения в процессе сопоставительного анализа русской и болгарской лексики связано с необходимостью точнее определить характер и степень лексической близости данных языков, так как выделяемые для анализа „внешне“ сходные лексические единицы не одинаковы с точки зрения характера и степени их формального и семантического соответствия.

В процессе сопоставительного описания лексических единиц современного русского и болгарского языков такие единицы образуют лексические пары, которые включают разные типы семантического соответствия членов лексических пар при одинаковом по типу формальном соответствии.

Наблюдения над Р–Б лексическими аналогами выявляются на материале словарей русского и болгарского языков – толковых и двуязычных. Анализу подвергаются ЛП – русская ЛЕ и болгарская ЛЕ, которые являются аналогами.

Сопоставительный анализ лексики лежит в основе двуязычной лексикографии, поскольку в переводном словаре отражаются результаты этого сравнения. Ю. Н. Караулов отмечает тенденцию к „ословариванию“ языкового описания. По его словам, словарь является целью и итогом исследовательской работы, как бы „ответом“ к определенной лингвистической задаче (Караулов 1981: 42).

Создание словаря, отражающего случаи близости между языками, вызвана необходимостью предупредить интерференцию, также способствовать более полному овладению русским языком как иностранным.

Межъязыковые соответствия омонимичного характера привлекали внимание болгарских исследователей.

Еще в 1960 г. талантливый филолог и лексикограф Савва Чукалов пишет, что родство между болгарским и русским языком очень близкое („извънредно голямо“). Он отмечает, что в результате исследования около 80 тыс. слов, содержащихся в четырехтомном „Толковом словаре“ под ред. Д. Н. Ушакова, можно увидеть, что почти 20% этой лексики – общая для двух языков. Около 12 000 существительных имен, взятых из словника упомянутого словаря, по орфографии, произношению и по значению вполне одинаковы („напълно еднакви“) и для двух языков. Более слабое сходство наблюдается между прилагательными из-за специфических окончаний этих имен в русском языке и еще более слабая между глаголами из-за отсутствия инфинитивной глагольной формы в болгарском языке. С. Чукалов выделяет в качестве омонимов слова, которые одинаковы по произношению и по написанию, но различаются по значению (Чукалов 1960: 109), например р. *корица* – б. *канела* – б. *корица*;

р. *конфеты* – б. *конфети*; *плача* р. родительный падеж от р. *плач* – б. *плача* (глагол); р. *пища* – б. *храна* – б. *пищя*.

Дифференциальный словарь К. Панчева (Панчев 1963) посвящен интересной, практически очень важной стороне сравнительного изучения лексики русского и болгарского языков. В нем автор включил одинаковые по форме слова, у которых разные значения в русском и в болгарском языке, например: р. *пособие* – б. 1. *Помощ*; *субсидия*; *стипендия*. *Пособие* в размере 3-х тысяч рублей – *Помощ* в размер на 3 хиляди рубли. 2. *Пособие*, *помагало*. Значения слов снабжены иллюстративными примерами, авторскими или подобранными из разных жанров литературы.

В „Новом русско-болгарском словаре“ (НРБР: 2004) С. Влахов в 799 словарных статьях включает помету НЕ:, указывающую на мнимое сходство (одинаковую или близкую форму при разных значениях между исходными формами русских и болгарских лексических единиц), например, р. *могила* – б. *гроб*; НЕ: б. *могила*, срв. р. *гроб*, р. *холм*, р. *курган*; р. *гроб* – б. 1. *ковчег* (на покойник); НЕ: б. *гроб*, срв. р. *могила*; р. *холм* – б. *хълм*, б. *могила*, срв. р. *могила*; р. *курган* – б. *могила*, б. *хълм* (НРБР 2004: 12).

Указанные лексикографические произведения имеют практическую направленность, авторы не ставят себе целью давать лингвистическую обосновку этому явлению, что ни в коем случае не уменьшает их значимость для целей обучения и перевода.

Словник задуманной нами лексикографической серии словарей базируется на разработанных в связи с созданием государственной системы тестирования в России лексических минимумов (ЛМ) общего владения русским языком как иностранным (РКИ). ЛМ для каждого уровня (А1 – С1) является частью учебной словарной серии. Данная система тестирования обеспечивает объективный унифицированный контроль для определения уровня владения русским языком. Каждый уровень владения русским языком основывается на соответствующем лексическом минимуме. ЛМ элементарного уровня (А1) составляет 780 единиц, базового уровня – 1300, В1 – 2300, В2 – около 6000, С1 – свыше 12 000 (ЛМ 2000: 5). По нашему мнению, наличие научно обоснованной и разработанной специалистами серии ЛМ – хорошая основа для создания серии учебных русско-болгарских словарей.

На протяжении более десяти лет на кафедре русского языка проводятся экзамены для присвоения сертификатов Московского государственного университета им. М. Ломоносова, удостоверяющих уровень владения русским языком. В процессе анализа допускаемых ошибок в результате интерференции в устном общении с ведущим специалистом в области текстологии доц. Н. П. Андриюшиной возникла идея создания национально-ориентированных ЛМ. Уже существующие ЛМ (разработанные в России) следует дополнить, принимая во внимание лексические трудности русского языка, актуальные именно для носителей болгарского языка

Работа над составлением национально-ориентированного лексического минимума, как нам представляется, можно начать с составлением словаря, который включает межъязыковые соответствия омонимичного характера, которые необходимы для овладения лексикой для уровня В1. В ЛМ данного уровня зафиксированы слова для пассивного усвоения – для идентификации при чтении и аудировании. В состав пассивной лексики включается достаточно частотная лексика, подлежащая обязательной активизации на следующем сертификационном уровне (например, *страдать, размер*); производные слова, которые способствуют формированию потенциального словаря (*добрый – доброта*); в эту группу вошли и слова с довольно высокой частотностью – предлоги и частицы.

На начальном этапе словарь лексических русско-болгарских аналогов для уровня В1 будет включать предлоги, существительные и прилагательные имена.

При принятии подобного решения мы исходили из того, что „учет дифференциации слов на основе их номинативной и коммуникативной функции необходим с точки зрения задач методики обучения лексике, с точки зрения перевода и лексикографической практики, так как разные типы слов требуют разного подхода в их методической, лексикографической и переводческой обработке“ (Червенкова 1982: 134).

В процессе составления такой серии русско-болгарских словарей исходим из определения В. В. Морковкина, что учебным словарем можно считать „лексикографическое произведение любого жанра и объема, специально предназначенное для оказания помощи в изучении языка как средства передачи своих и восприятия чужих информационных состояний“ (Морковкин 1990: 9).

Словарная статья задуманного словаря содержит заголовочное русское слово и его соответствие/соответствия в болгарском языке, основные грамматические характеристики заголовочного слова, стилистические пометы, толкования, иллюстративные примеры, например, р. *аперитив* слабый алкогольный напиток, возбуждающий аппетит – б. *аперитив* спиртно питье; *питьеное заведение; р. *вестибюль* – просторное помещение при парадном входе в здание (преимущественно общественное, нередко с гардеробом, местами для отдыха, ожидания и т.п.). *Вестибюль театра. НЕ в жилом помещении* – б. *вестибюл* 1. * помещение в доме, квартире, из которого вход в комнаты, прихожая. 2. Просторное проходное помещение между входом и внутренними помещениями в общественных зданиях.

Толкования авторские, для их формулирования используются и редактируются сведения из основных толковых и двуязычных русских и болгарских словарей. Они основываются также на сведениях, содержащихся в картотеке попарного сопоставительного анализа лексических пар русского и болгарского языков, созданной под научным руководством И. Червенковой и хранящейся на кафедре русского языка Софийского университета им. Климента Охридского. Формулировки редактируются с учетом специфики сравнивае-

мых языковых единиц и с целью предупреждения ошибок. В дальнейшем в процессе работы могут быть учтены и достижения Московской семантической школы, но для этого нужен достаточный предварительный материал по каждой из отдельных частей речи.

Подбор иллюстративных примеров проводится с учетом полезности для целей обучения и перевода.

Словарная статья отражает результаты сопоставительного анализа в лексикографической форме. В связи с этим нам представляется возможным заметить традиционную двухчастную структуру словарной статьи, обычно встречаемую в традиционных словарях, трехчастной (Кретов, Лаомонен, Никкиля 1988; Червенкова 2011). Поле словарной статьи разделено по вертикали на три части. Левую часть условно называем „русской“, так как в ней расположена исходная русская лексическая единица. Правую часть (ее называем условно „болгарской“) занимают соответствия этой единицы в болгарском языке, полученные в результате сопоставления. Средняя часть отводится для метаязыкового толкования, которое выполняет роль *tertium comparationis* и обеспечивает базу для сопоставления. Информация, расположенная по горизонтали, определяется зонной организацией словарной статьи. В левой части расположены последовательно: иллюстрации этого значения на русском языке; сочетаемость – лексическая, семантическая; модель управления. В правой части представлены иллюстративные примеры к соответствующему значению на болгарском языке. Комментарии, относящиеся к толкованию, расположены в средней части под толкованием. В самой верхней части по горизонтали обособляется обобщающая часть, в которой представлены исходная русская единица и все полученные в результате соответствия в болгарском.

Примерная словарная статья предлога В

В	В, НА, ДО, КЪМ	
в	(1) ‘ действие V имеет целью стать элементом объемного пространства P’	в, на, до
в+В.П.		
пойти в театр	отивам на театър	
внести вещи в комнату	внасям вещите в стаята	
поехать в деревню	отивам на/в/до село	
в	(2) ‘ действие V ограничено поверхностью У-а’	на, в
толкнуть в грудь	блъсна в гърдите	
стучать в дверь	чукам на вратата	

в+В.П.

в (3) ‘объект X имеет ориентацию Z относительно У-а’ **към**

окна в сад прозорците гледат към градината

дорога в лес пътят води към гората

в+В.П.

в (4) ‘действие V ограничено объемным пространством Р’ **в**

сидеть в кресле седа в креслото

родиться в Москве да се родя в Москва

в+П.П.

С первого взгляда может показаться, что лексические аналоги способны вводить в заблуждение только людей, начинающих изучение языка и плохо владеющих им. Практика показывает, что в действительности дело обстоит иначе – основная масса оказывается „опасной“ именно для лиц, уверенно и практически удовлетворительно владеющих языком.

Эмпирические данные, полученные в результате сопоставления, в дальнейшем могут послужить как материал для русско-болгарского словаря как часть системного описания лексики двух языков – русского и болгарского.

СОКРАЩЕНИЯ

р. – русский

б. – болгарский

ЛЕ – лексическая единица

ЛП – лексическая пара

ЛМ – лексический минимум

В.П. – винительный падеж

П.П. – предложный падеж

ЛИТЕРАТУРА

Акуленко 1969: *Англо-русский и русско-английский словарь „ложных друзей переводчика“*. Под общим руководством В. В. Акуленко. Москва: Советская энциклопедия, 1969.

Дубичинский, Ройтер 2011: Дубичинский, В., Ройтер, Т. *Русско-немецкий словарь лексических параллелей*. Москва: ЭЛПИС, 2011.

Дубичинский 1993: Дубичинский, В. В. *Лексические параллели*. Харьков: Харьковское лексическое общество, 1993.

- Караулов 1981:** Караулов, Ю. Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: Наука, 1981.
- Кретов, Лаомонен, Никкиля 1988:** Кретов, А. А., Лаомонен, А., Никкиля, Е. О новом типе двуязычного словаря. – *Русский язык за рубежом*, 1988, № 5, с. 49 – 56.
- ЛМ 2000:** *Лексический минимум по русскому языку как иностранному*. Андриюшина, Н. П. (отв. ред.), Битехтина, Г. А., Клобукова, Л. П., Норейко, Л. И., Одинцова, И. В. Москва – Санкт-Петербург, 2000.
- Михневич 1985:** *Белорусско-русский паралексический словарь*. Под ред. А. Е. Михневича. Минск: Народная асвета, 1985.
- Морковкин 1990:** Морковкин, В. В. *Основы теории учебной лексикографии*. Дисс. д-ра филол. наук. Москва: Институт русского языка им. А. С. Пушкина, 1990.
- НРБР 2004:** Влахов, С. *Нов руско-български речник*. Под ред. на А. Липовска. София: Парадигма, 2004.
- Панчев 1963:** Панчев, К. *Диференциален руско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1963.
- Червенкова 1982:** Червенкова И. О сопоставительном описании русской и болгарской лексики. – В: *Вопросы сопоставительного описания русского и болгарского языков. Фонетика и лексика*. София: Наука и искусство, 1982, с. 123 – 182.
- Червенкова 1992:** Червенкова И. Русско-болгарские лексические аналоги (некоторые наблюдения на базе словарных данных). – *Съпоставително езиковедство*, 1992, № 3, с. 151 – 156.
- Червенкова 2011:** Червенкова И. *Сопоставительное исследование современной русской и болгарской лексики*. София, 2011.
- Чонгарова 1992:** Червенкова И. *Межъязыковые лексические соответствия омонимического характера (на материале русского и болгарского языков)*. Диссертация. Москва, 1992. <<http://www.dissercat.com/content/mezhyazykovye-leksicheskie-sootvetstviya-omonimicheskogo-kharakterana-materiale-russkogo-i-b>> (дата на достъп: 01.09.2015).
- Чукалов 1960:** Чукалов, С. Руско-българска омонимика. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. София: БАН, 1960, с. 109 – 131.

Лариса Шестакова

Институт русского языка им. В. В. Виноградова – РАН, Москва

СЛОВАРИ ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОЙ АВТОРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Abstract: The article is devoted to the dictionaries of poetic language in Russian author (writer) lexicography. The history of the creation of this dictionaries type based on creative work of one author and of one group of authors is traced; examples of modern dictionaries (concordances, frequency indexes, semantic dictionaries, ideographic dictionaries etc.) are quoted. Special attention is paid to multivolume “Dictionary of Language of the XXth Century Russian Poetry” which is the summary commenting concordance. The dictionary is based on the works of ten outstanding Russian poets; its main purpose is to show the system of poetic language of XXth century in development.

Keywords: author lexicography, dictionary of poetic language, corpus, entry

Словари поэтического языка создаются в рамках авторской (или писательской) лексикографии, частью которой является поэтическая лексикография. Словарное измерение языка поэзии реализуется, в аспекте количества описываемых авторов, в двух формах. Они предполагают выбор в качестве предмета словарной интерпретации языка либо одного поэта, либо двух, трех, десяти и более. Словари первой группы (монографические) ориентированы на выявление особенностей лексикона поэта, его индивидуального стиля. Словари второй группы (сводные) строятся на материале ряда авторов определенного периода, литературного направления, школы и т. п., полезны и необходимы для воссоздания истории развития поэтического языка.

Словари языка поэзии существуют в разных национальных лексикографиях, в том числе славянских – белорусской, болгарской, македонской, польской, русской, сербской, украинской и др. В них описывается, прежде всего, язык выдающихся национальных поэтов. Так, язык болгарского поэта Христо Ботева представлен в I томе издания „Речник на езика на Христо Ботев“ (Божков, Геннадиева 1960).

Русская поэтическая лексикография прошла определенный путь в своем развитии (хронологически это более ста лет) и особенно динамично развивается в последние десятилетия.

Первый опубликованный в России словарь языка отдельного поэта – „Словарь к стихотворениям Державина“ – принадлежал академику Я. Гроту (Грот 1883). Этот выдающийся филолог, редактируя собрание сочинений Державина, составил и словарь его языка. Словарь вошел в 9-й том собрания сочинений поэта, опубликованный в 1883 г.

Словарь Державина – это неполный по составу словарь „особенностей“ языка поэта (Грот был приверженцем дифференциальных писательских сло-

варей). Но каждое выбранное для представления слово сопровождается примерами и названиями произведений (в виде шифров), из которых они взяты, т. е. словарь представляет собой, по основным принципам описания, конкорданс. При этом в статьях иногда даются некоторые пояснения, например:

В о с т о р г ь. – Льете... Сладкіе в сердца восторги. *Грац.* 523, 5.

Пленил меня восторгъ святой. II, 157, 1.

Ср. у Лом.: „Восторгъ незапный умъ пленилъ“ (*На вз. Хотина*).

С р е д а (ц.-сл., середина). – Вселенной на среду ступает. *Вз. Изм.* 354, 25.

Потряс среду земли громами. *Вод.* 475, 45.

Ц е з а р ь. – В сенате Цезарь средь похвал. *Вод.* 464, 13.

Самым известным российским словарем языка писателя является, конечно, „Словарь языка Пушкина“ (Виноградов 1956 – 1961) – фундаментальное четырехтомное издание, уже ставшее классикой лексикографии. В нем по единым правилам описаны язык прозы и язык поэзии. Это можно рассматривать как недостаток справочника, однако данный недостаток не мешает использованию словаря как инструмента анализа пушкинского поэтического языка и его сравнению с языком прозы. Так, в статье к слову *воздух* (см. ее сокращенный вариант ниже) поэтические строки составляют примерно треть всех иллюстраций. Это соответствует общему соотношению частот употребления слова в поэзии и прозе Пушкина. Анализ статьи показывает, что именно поэтические строки обнаруживают употребления слова в образном контексте. Например, в строке из романа „Евгений Онегин“ слово *воздух* выступает образом сравнения:

ВОЗДУХ (64). Им квас как **вóздух** был потребен *ЕО* II 35.12. Кур б - с к и й ... Святая Русь, Отечество! я твой! Чужбины прах с презреньем отряхаю с моих одежд – пью жадно **вóздух** новый: Он мне родной!... *БГ* XIV 4. Солнце село, но **воздух** всё еще был душен: *ПА* 459.36. *Перен. Обстановка, атмосфера.* Надобно подобно мне провести 3 года в душном азиатском заточении, чтоб почувствовать цену и не вольного европейского **воздуха**. *Пс* 70.9. <...> Офицеры, ушедшие в поход почти отроками, возвращались, возмужав на бранном **воздухе**, обвешанные крестами. *М* 83.13.

До середины XX в. словарное измерение русской поэзии касалось творчества только отдельных поэтов. Идея же изначально сводного словаря, построенного на материале произведений целого ряда авторов, стала реализовываться в проекте „Словаря языка русской советской поэзии“, разработанном В. П. Григорьевым. Результатом этого стала книга „Поэт и слово. Опыт словаря“ (Григорьев 1973).

Экспериментальный опыт – это, по сути, первый словарь поэтики, книга, представившая в словарном виде разного рода семантические преобразова-

ния в поэтических текстах и взаимодействия слов на разных уровнях (система помет здесь связана с обозначениями метафоры, олицетворения, метонимии, символа, сравнения, контраста, звукописи и т. д.). Опыт строился на материале 28 стихотворений 12 поэтов, среди которых Н. Асеев, Э. Багрицкий, А. Блок, С. Есенин, Н. Заболоцкий, Б. Корнилов, В. Луговской, В. Маяковский и др.

В словаре, основанном на сложной системе тропеических рубрик, были „сопоставлены, соотнесены (и – в известной мере – противопоставлены) в пределах каждой словарной статьи“ (Григорьев 1973: 41) строки из разных поэтов, что позволяло обнаружить общее и особенное в их словоупотреблении, в характере семантического изменения слов. Это демонстрирует, например, статья к слову *море* (дается в сокращении):

МОРЕ (39). [Синт. – Олиц Контр Сплж М23; речка ← – Звк Соч М23; лесной океан ← – Форм Л57; Анаф. – Звк Повт Б24; Ирон. – Сплж Всп М23; Загл. – ☉ Хл21]. <...> **Олиц Сплж Вмтф Звк Повт** М. Плачет, м. Вакает, Черным молния варакает Хл21 166 вза. **Олиц Сплж Вмтф** Ветра с морем *нелады Доведут нас до беды. Хл21 166; Но м. в терпении, и буре не вывести. М23 5.88 впластаться. **Олиц Сплж** Но какая в море сдержанная сила, Как суров и вечен силуэт горы. Л56 259 нечестно. **Олиц Всп Вмтф Звк Соч Фраз** Свежак надрывается. Прет на рожон Азовского моря *корыто. Б24–8 65. **Олиц Всп Вмтф** Мы втянуты в дикую карусель. И м. *топочет как рынок, На мель нас кидает Б24–8 65. **Олиц Вмтф Звк Повт** М. вертится юлой, М. грезит и *моргует И могилами торгует. Хл21 166.

Статья открывается указанием на частотные данные и предварительным комментарием (в квадратных скобках), ориентирующим читателя в некоторых характеристиках заглавного слова; затем следуют рубрики (перед контекстами) как средство характеристики преобразований слова. Например, строкам Хлебникова *Море Плачет, море Вакает, Черным молния варакает* (первый из приведенных в статье контекстов) предшествуют рубрики: **Олиц** – олицетворение, **Сплж** – значимое соположение слова (параллелизм в употреблении), **Вмтф** – употребление в контексте метафоры, **Звк** – звуковая организация контекста, связанная с заглавным словом, **Повт** – повторение.

В последующие годы словари русского поэтического языка множились, создавались в разных жанровых формах, на материале разных поэтов. Однако всплеск поэтической лексикографии, как и писательской в целом, произошел на рубеже XX – XXI вв. Это связано с общим словарным бумом, с распространением компьютерных технологий, позволяющих особенно быстро создавать простейшие писательские словари, но также с развитием лингвистической поэтики, идиостилистики, интеридиостилистики.

Ведущее направление в современной поэтической лексикографии связано, как и раньше, с составлением словарей языка отдельных поэтов. Каждый

такой словарь воссоздает, в той или иной степени, особенности индивидуально-авторского стиля, а через стиль выводит на мировидение, миропонимание поэта. Очевидно, что словарные труды различаются своими параметрическими свойствами, типологическими характеристиками. Созданные по произведениям поэтов XIX – XX вв., они представляют такие лексикографические формы, как частотный словарь, конкорданс, толковый словарь, идеографический и т. д. Из словарных трудов, опубликованных в 1990 – 2000-е гг., можно назвать, к примеру, такие: по поэзии XIX в. – „Словарь языка Дельвига“ (Васильев, Жаткин 2009) – частотный словарь с элементами объяснения; „Поэтический словарь Ф. И. Тютчева“ (Голованевский 2009) – полный толковый словарь, в котором составитель стремится описать, в том числе, индивидуально-авторские смыслы; по поэзии XX в. – „Словарь неологизмов Велимира Хлебникова“ (Перцова 1995), представляющий конкретный пласт лексики – авторские неологизмы, выступающие яркой чертой идиостиля поэта-футуриста; „Словарь поэтического языка Марины Цветаевой“ (Белякова и др. 1996 – 2004) – полный словарь языка поэзии Цветаевой, передающий разнообразие особенности письма и дискурса Цветаевой; „Словарь ключевых слов поэзии Георгия Иванова“ (Тарасова 2008), в котором описаны такие слова, как *Россия*, *Синий*, *Черный* и др., передающие основные координаты поэтического мира Г. Иванова; „Словарь лирики Арсения Тарковского“ (Воронова 2004 – 2014) – толковый словарь, содержащий специальную помету Инд., маркирующую индивидуальное употребление слова поэтом.

Промежуточное положение между словарями одного поэта и ряда их занимают сопоставительные словари малого числа авторов. Это, например, идеографический контрастивный словарь Тютчева и Фета (Бобунова, Хроленко 2005). Основной композиционной единицей словаря является „двухместная“ лексикографическая ячейка, содержащая соотносительные словарные статьи; при отсутствии употреблений того или иного слова у автора его место в ячейке остается незаполненным. Можно сравнить, к примеру, статьи, входящие в кластер (поле) „Цвет“. Слово *багряный* встречается у обоих поэтов, слово *белеющий* (причастия даны в словаре отдельно) только у Тютчева, *беломраморный* – только у Фета.

Одна из характерных черт современной русской поэтической лексикографии – это целенаправленная работа над сводными словарями языка поэзии, источником которых служит творчество большого, иногда очень большого, ряда авторов. Такие словари являются основой для описания истории поэтического языка в разных его аспектах. Например, историю образного строя русской поэзии можно изучать по таким изданиям, как „Словарь языка поэзии: Образный арсенал русской лирики конца XVIII – начала XX века“ (Иванова, Иванова 2004), „Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX – XX вв.“ (Кожевникова, Петрова 2000 – 2010). Эти словари – идеографические в своей основе, содержат примеры из произведений значительного числа авторов, а последний – не только из поэзии, но и из прозы.

Еще одно современное словарное издание – многотомный „Словарь языка русской поэзии XX века“ (Григорьев, Шестакова 2001 – 2013), работа над которым ведется в Институте русского языка им. В. В. Виноградова РАН. В настоящее время опубликованы пять томов словаря, содержащие в общей сложности более 30 тысяч словарных статей от А до слова ПАЯЦ.

Словарь языка русской поэзии – это алфавитный филологический словарь, определяемый жанрово как сводный комментирующий конкорданс. Главная его задача заключается в том, чтобы показать систему поэтического языка эпохи в развитии, представить словарную модель русского поэтического мира XX века.

Базу данных словаря составили более 500 000 стихотворных контекстов из произведений 10 поэтов прошлого столетия, принадлежавших разным литературным направлениям (символизму, футуризму, акмеизму, имажинизму). Это: И. Анненский, А. Ахматова, А. Блок, С. Есенин, М. Кузмин, О. Мандельштам, В. Маяковский, Б. Пастернак, В. Хлебников, М. Цветаева.

Не вдаваясь в детали лексикографической концепции, методики составления словаря, упомянем только два момента. Первый касается словника, характеризующегося исчерпывающей полнотой – в него вошли все слова, которые встретились в источниках, то есть не только собственно поэтизмы, но и общеупотребительные единицы разной частотности, слова устаревшие, областные, специальные, лексемы, принадлежащие знаменательным и служебным частям речи, имена собственные; предполагается описать также иноязычные вкрапления, которых немало у выбранных авторов.

Второй момент связан со структурой словарной статьи, содержащей обязательные и факультативные зоны: это, с одной стороны, – зоны заголовочного слова, контекстов и шифров, с другой – зоны значения и комментариев.

Основу этого словаря, в отличие от общеязыковых справочников, составляют именно контексты – множество поэтических строк из сочинений названных авторов. Контексты носят законченный по форме и смыслу характер (в данном случае в отличие уже от традиционных конкордансов), они организованы по хронологии, что позволяет выстраивать историю употребления каждого описываемого слова. Важную информационную часть словаря составляют также комментирующие фрагменты (в том числе в виде помет). Они относятся, с одной стороны, к самим заголовочным словам (это объяснения значений архаизмов, диалектизмов и т. п., указания на акцентологические, грамматические и другие особенности слов, на употребление их в составе устойчивых сочетаний и т. д.), с другой – непосредственно к контекстам (это пометы *Аллюз.* – аллюзия, *Ирон.* – иронически, *посв.* – посвящено, *РП* – речь персонажа и др.; сведения о том, кому посвящены строки, о чем в них идет речь и т.д.).

По материалам опубликованных томов хорошо видно, какие типы знаний о поэтическом языке несет в себе словарь, что можно из него почерпнуть для изучения состава и структуры поэтического лексикона XX в., его общей части и индивидуально-авторских составляющих.

Приведем для примера фрагмент статьи к слову *круг* из третьего тома словаря:

КРУГ [к^ру^ги Хл908; *тж* кругами (в знач. *нареч.*); *тж* в сочет.: заколдованный круг, полярный круг] ... В кругу эмалевых минут Ее свершаются обеты, А в сумрак звездами блеснут Иль ветром полночи пропеты. [о бесконечности] *Анн900-е (55.2)*; ... Блистает „сотки“ донце... Птица Крутится, Летя. Круги... Ах, други! Я устал по песку таскаться! *Хл908 (45)*; ... Где спутник мой? – О, где ты, Беатриче? – Иду один, утратив правый путь, В кругах подземных, как велит обычай, Средь ужасов и мраков потонуть. *Аллюз. АБ909 (III,15)*; ... Два зарева! – нет, зеркала! Нет, два недуга! Два серафических жерла, Два черных круга // Обугленных – из льда зеркал [посв. М.А. Кузмину] *Цв921 (II,33)*; ... Ведь можно ж, / не задевая столпов, / в кругу / своих, / братишек, – / вызвать, / сказать: / – Товарищ Попов, / орудуй... / тово... / потише... – *РП Ирон. М928 (340)*; ... Словно выбежав с танцев И покинув их к., Королева шотландцев Появляется вдруг. [посв. А. К. Тарасовой, исполнившей роль Марии Стюарт] *П957 (II,113.2)*; ... Как вышедшие из тюрьмы, Мы что-то знаем друг о друге Ужасное. Мы в адском круге, А может, это и не мы. *Ахм963 (231.3)*.

По рассмотренным и только упомянутым словарям можно, в общем виде, представить картину русской поэтической лексикографии. В своей современной части она может быть дополнена анализом электронных поэтических словарей, словарей интегрированного типа (в которых под одной обложкой объединяются словари разных жанров), семейств поэтических словарей, которые составлены к произведениям отдельных авторов, и т. д. (подробнее см. Шестакова 2011: 210 – 270). Каждый словарь поэтического языка – это своего рода штучное изделие, в силу того, что, как правило, оригинален материал, лежащий в его основе. Важно при этом, что в совокупности такие словари образуют достаточно надежный инструментарий для изучения русской поэзии, истории поэтического языка.

ЛИТЕРАТУРА

Шестакова 2011: Шестакова, Л. Л. *Русская авторская лексикография: Теория, история, современность*. Москва: Языки славянской культуры, 2011.

ИСТОЧНИКИ

Белякова и др. 1996 – 2004: Белякова, И. Ю., Оловянникова, И. П., Ревзина, О. Г. *Словарь поэтического языка Марины Цветаевой*. Т. 1 – 4, кн. 1 – 6. Москва: Дом-музей Марины Цветаевой, 1996 – 2004.

- Бобунова, Хроленко 2005:** Бобунова, М. А., Хроленко, А. Т. *Тютчев и Фет: опыт контрастивного словаря*. Курск: Изд-во Курского гос. ун-та, 2005.
- Божков, Геннадиева 1960:** Божков, Ст., Геннадиева, З. *Речник на езика на Христо Ботев*. Т. I. А – К. София: Изд. на БАН, 1960.
- Васильев, Жаткин 2009:** Васильев, Н. Л., Жаткин, Д. Н. *Словарь языка А. А. Дельвига*. Москва: Флинта – Наука, 2009.
- Виноградов 1956 – 1961:** Виноградов, В. В. (ред.). *Словарь языка Пушкина*. Т. 1 – 4. Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956 – 1961.
- Воронова 2004 – 2014:** Воронова, Т. А. *Словарь лирики Арсения Тарковского*. Ч. I – III. Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2004 – 2014.
- Голованевский 2009:** Голованевский, А. Л. *Поэтический словарь Ф. И. Тютчева*. Брянск: РИО БГУ, 2009.
- Григорьев 1973:** Григорьев, В. П. (ред.). *Поэт и слово. Опыт словаря*. Москва: Наука, 1973.
- Григорьев, Шестакова 2001 – 2013:** Григорьев, В. П., Шестакова, Л. Л. (ред.). *Словарь языка русской поэзии XX века*. Т. I – V. Москва: Языки славянской культуры, 2001 – 2013.
- Грот 1883:** Грот, Я. Словарь к стихотворениям Державина. – В: *Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота*. Т. IX. Санкт-Петербург, 1883, с. 356 – 444.
- Иванова, Иванова 2004:** Иванова, Н. Н., Иванова, О. Е. *Словарь языка поэзии: Образный арсенал русской лирики конца XVIII – начала XX века*. Москва: АСТ – Астрель – Русские словари – Транзиткнига, 2004.
- Кожевникова, Петрова 2000 – 2010:** Кожевникова, Н. А., Петрова, З. Ю. *Материалы к словарю метафор и сравнений русской литературы XIX – XX вв.* Вып. 1 – 2. Москва: Языки русской культуры, 2000 – 2010.
- Перцова 1995:** Перцова, Н. Н. *Словарь неологизмов Велимира Хлебникова*. Wiener Slavistischer Almanach. Sonderbd. 40. Wien – Moskau, 1995.
- Тарасова 2008:** Тарасова, И. А. *Словарь ключевых слов поэзии Георгия Иванова*. Саратов: ИЦ „Наука“, 2008.

Вероника Катермина
Кубанский государственный университет, Краснодар

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛЕКСИКОГРАФИИ КАК НАУКИ

Abstract: The article is devoted to the role of dictionaries in language and culture. Modern dictionaries of culture include different fragments of a linguistic picture of the world, give an idea about a linguistic model of the world in general and in the boundaries of the theory the author of the dictionary follows. The idea of lexicographical sources being one of the essential elements which help to understand national-cultural peculiarities of a certain people is considered to be the basic element of the text.

Keywords: lexicography, language, culture, lexicographer, linguoculturology, proper names

Задачи, стоящие сегодня перед лексикографией, относятся к самым разным областям человеческой практики: перевод, преподавание родного и иностранного языков, компьютерные, информационно поисковые системы, культурология, этнография, проблемы профессионального общения, социология, психология и другие.

Лексикография относится к наукам, считающимся в лингвистических кругах достаточно молодой. Тем не менее, ее важность невозможно переоценить, так как словари – это источник аккумулирования, хранения информации, отражающей культуру народа, его интересы, традиции и верования.

Лексикография – это и наука, и искусство. Словарь должен быть надежным и удобным. В нем должен быть воплощен основной лексикографический принцип – „максимум информации на минимуме места – без ущерба для интересов читателя“ (Берков 2004: 4).

Словарный труд сродни искусству – он прорывает всякие пределы возможного, он требует художественного восприятия. С полным правом лексикографию можно назвать искусством – искусством сотворения словарей (*ars lexicographica*).

Лексикографическая наука строится „на строгом соответствии лингвистической теории, её законам и принципам, лексикографическая практика как искусство представляет собой отдельный литературный жанр, где важнейшую роль играет мастерство и талант автора – создателя словаря“ (Дубичинский 2008: 9).

Словарь в обществе играет важную роль авторитетного советчика для пользователей, является своего рода социальным институтом, регламентирующим словоупотребление и даже, в принципе, жизнь языка в рамках определённой нормы. Для среднего носителя языка словарное произведение представляется надёжным гидом в различных областях общественного знания.

„Лексикограф говорит не вполне „от своего имени“, он выступает как посредник между обществом – коллективным носителем речи – и индивидуумом, который, обращаясь за справкой к словарю, как бы задаёт вопрос лексикографу. Ответы лексикографа (носителя коллективного знания) воспринимаются как более или менее обязательные предписания для читателей словаря, поскольку словарь предназначен для того, чтобы устранить расхождение между индивидуальным знанием и всего коллектива“ (Гак 1977: 12).

Лексикографический труд является свидетелем определённого уровня цивилизации народа, он фиксирует состояние и уровень производства и производственных отношений в обществе, развитие философской, политической, религиозной, научно-технической мысли этноса – носителя описываемого в словаре языка.

В то же время словарь сам предстаёт произведением культуры, достижением науки данного общества в определённый период исторического развития. Хороший словарь входит в историю народа как откровение, создание человеческого духа подобно произведениям изобразительного искусства или музыки (Дубичинский 2008).

Современная лексикография – это „синтез филологии культуры в широком смысле слова“ (Апресян 1993: 7). Исследователи отмечают, что лингвокультурная лексикография как одно из направлений лингвокультурологии развивается „особенно активно“, и предполагают необходимость выделения отдельной области теоретического исследования и практической разработки проблем, связанных с лексикографированием лингвокультуры, – лингвокультурологию (Маслова 2001: 29; Анисимова 2012).

Человечество XX в. пришло к пониманию того, что культура – это деятельность, соответствующая своей идее. Культура неотделима от других форм человеческой деятельности (познания, нравственности, художественного творчества и др.), и язык в этом контексте выступает как форма, важнейший элемент национальной культуры народа (Катермина 2004).

Как отмечают исследователи, коррелятивные связи языка и культуры многообразны, устойчивы и крепки. Язык может рассматриваться в качестве орудия культуры, даже одной из ее ипостасей (в особенности литературный, сакральный язык или язык фольклора) и может описываться через признаки, общие для всех явлений культуры. При этом особое внимание обращается на то, что язык и культура могут сопоставляться как независимые, автономные семиотические системы, во многих отношениях структурно изоморфные и взаимно отображенные. Общность применяемых к языку и культуре понятий может проистекать из одинакового взгляда на эти феномены как на семиотические (знаковые) системы, описываемые с помощью одного и того же логического аппарата. К таковым относятся, по мнению Н. И. Толстого, понятия системы и текста (парадигматики и синтагматики) в языке и культуре, формы и содержания (означающего и означаемого), системной функции, давления системы, открытости системы и ее уровней и т.п. (Толстой 1997: 312).

Как полагает Е. В. Розен, язык является „важной частью духовного багажа нации и помогает охарактеризовать определенную эпоху, определенные общества“ (Розен 1991: 180). Присоединяясь к приведенному выше утверждению исследователя, отметим, что язык составляет культурное наследие той или иной нации, народности, наряду с нравами и обычаями. Язык вбирает в себя всевозможные комбинации результатов жизнедеятельности человека, его мысли, сам дух. Он отмечает практически все фрагменты человеческого бытия и описывает их многочисленными способами и средствами.

Как утверждает В. В. Касевич, „язык помнит и хранит тайны, в нем скрыт высший смысл“. Это дает право говорить о когнитивной памяти слова: „Роль языка в ментальности человека и вообще в его жизни безусловно уникальна. Утратив в определенный период долингвистическую невинность, человек уже не может полностью отвлечься от языка“ (Касевич 1990: 25). Но при этом следует отметить, что сама система языковых значений связана с системой знаний отношением когнитивной интерпретации. Система языковых значений соотносится в интерпретативном режиме с культурной компетенцией носителей языка. Концептуальное наполнение этой компетенции – одна из характерных черт менталитета народа. В ряде исследований мы сталкиваемся со справедливым утверждением, что в языке через систему характерных для него образов, эталонов, стереотипов, символов и т. п. опредмечено миропонимание народа и его миропонимание, осознаваемые в контексте культурных традиций. Именно эта соотносительность и обуславливает то, что язык не только отображает действительность в форме ее наивной картины и выражает отношение к ее фрагментам с позиций ценностной картины мира, но и воспроизводит из поколения в поколение культурно-национальные установки и традиции народа – носителя языка (Телия 1996: 238).

Язык аккумулирует культурные знания, и это требует необходимости системного описания этих знаний. Как замечает В. В. Воробьев, „объективная, полная и целостная интерпретация культуры народа требует соответствующего системного подхода в ее описании“ (Воробьев 1997: 34). Формирование единого культурного пространства посредством словаря, способного выступать в роли „зеркала культуры“, приобретает особую значимость в рамках межкультурного общения, когда говорящему для адекватной коммуникации необходимо преодолеть не только языковой барьер, но и культурный. По мнению В. Г. Костомарова и Н. Д. Бурвиковой, „коммуникация на новый современный манер требует от ее участников большого количества историко-культурных знаний и навыков облекать эти знания в слово и воспринимать в слове“ (Костомаров, Бурвикова 2001: 17).

Современные лингвокультурологические словари охватывают своим описанием разные фрагменты языковой картины мира, а также дают представление о языковой модели мира в целом и в рамках той концепции, которой следует автор конкретного словаря (Лукьянова 1996: 101 – 110).

Лингвокультурная лексикография постоянно развивается и модифицируется. Отмечается тенденция к расширению объектов словарного описания, появляются новые объекты описания, новые источники фактического материала (в связи с развитием средств массовой информации, информационных технологий), углубляется семантическая разработка объектов в культурологическом аспекте. Постоянно создаются различные типы словарей, объектом описания которых являются разные, с точки зрения содержания, лингвокультурные единицы.

В данной работе в качестве примера нам хотелось бы рассмотреть словарь имен собственных (Катермина 2009).

Имя собственное (ИС) – это универсальная функционально-семантическая категория имен существительных, особый тип словесных знаков, предназначенных для выделения и идентификации единичных объектов (одушевленных и неодушевленных), выражающих единичные понятия и общие представления об этих объектах в языке, речи и культуре народа (Фонякова 1990).

Имя собственное, являясь значимым элементом, играет важную роль в системе языка и культуры. Входя в состав фразеологии и паремиологии, а также художественных текстов, оно способствует выявлению национально-культурных особенностей определенного этноса.

Под национальной культурой обычно понимают совокупность общественных отношений и ценностей определенной нации. Каждая национальная культура обладает значительностью, а каждый национальный язык выражает ту неповторимость, которая и отличает одну национальную культуру от другой.

Национальное поле имени способствует более точному восприятию имен, более четкой их соотнесенности с определенной языковой подсистемой.

Национально-культурная специфика активно проявляется в словах с ярко выраженной коннотацией, понятиях, относящихся к безэквивалентной лексике, к которым можно отнести имена собственные.

Материалом для данного словаря послужили пословицы, поговорки, загадки, народные приметы и фразеологические единицы с компонентом „имя собственное“, а также художественные тексты XIX – XX веков.

Словарная статья имеет следующую структуру. После заголовочного имени даются его диминутивные формы, которые были встречены в пословицах, поговорках, загадка, народных приметах, фразеологических единицах, а также в текстах художественной литературы. В тех случаях, когда диминутивная форма имени служит указателем на социальную принадлежность, этот момент оговаривается: например, диминутивная форма имени Анна – *Аннушка, Аня* характерна для низших сословий: *Аннушка (горничная) – Л. Н. Толстой. Анна Каренина; Аннушка (крестьянская девушка) – А. Н. Радищев. Путешествие из Петербурга в Москву. Едрово; Аннушка (крестьянская*

девушка) – И. С. Тургенев. *Записки охотника. Касьян с Красивой мечи; Аннушка (горничная девушка) – Н. В. Гоголь. Тяжба.*

После имени дается его этимология (Э) и ее интерпретация в художественном тексте. В некоторых случаях не найдена иллюстрация этимологии и соответственно пример не приводится.

Алексей – Э (с греч. защищать; божий человек). [Отец Зосима:] – *А тебя, Алексей, много раз благословлял я мысленно в жизни моей за лик твой, узнай сие, – проговорил старец с тихой улыбкой. – Мыслю о тебе так: изыдешь из стен моих, а в миру пребудешь как инок* (Ф. М. Достоевский. Братья Карамазовы).

Далее следуют коннотации (**К**) данного имени с примерами пословиц/фразаологических единиц, а также отрывки из текстов художественной литературы, в которых:

1. Обыгрывается пословица, ставшая основой для выявления коннотативного значения: **К** Ничтожный. *От горя и нужды и Фома дворянин/На безлюдье и Фома дворянин/Фома догадался, какой перед ним человек, и тотчас же почувствовал, что прошла его роль шута и что на безлюдье и Фома может быть дворянином* (Ф. М. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели).

2. Личностные характеристики героя соответствуют пословичному образу: **К** – Пьяный. *Зачал Мирошка пить понемножку/Могутный был по Мирон: косяя сажень в плечах, а голова, как пивной котел. Прост был и уветлив, если бы не слабость к зеленому вину* (Д. Н. Мамин-Сибиряк. Охонины брови). ...*Мирошка Мокрый первый пьяница в Красноглинске, – фетровая шляпа, утратившая и цвет и форму... красная рожка в злоеющей медной щетине, мокрый рот до ушей* (В. Ф. Тендряков. Апостольская командировка).

Иногда коннотативное значение имен ограничено территориально (**КТ**) и в статье даются пометы, указывающие на это. Например: **КТ** Степка, *твр.* – кладовая, клеть, теплое помещение.

Перешедшие в апеллятивы коннотативные имена собственные подаются после обозначения **КА**: **КА** – Петя и Петька. В русских народных сказках – петух. – *Здорово, ребята! – орал он во все свое командирское горло на Петьку... – Ку-кар-ре-ку! – отвечал этой команде Петька с такой энергической поспешностью, которая показывала в нем полное сознание необходимости отвечать командиру* (А. И. Левитов. Сельское учение). В разряд апеллятивов мы включаем не только ИС в составе пословиц, поговорок, загадок, фразеологических единиц, полностью деонимизировавшиеся, но и те имена, которые, сохранив свое употребление с заглавной буквы, используются для обозначения неодушевленных предметов (*Гришка – 10-копеечная монета; Ванька – легковой извозчик на плохой лошади с бедной упряжкой*).

Имена собственные в составе фразеологических единиц, а также крылатых выражений обозначаются как **КФ** – княгиня Марья Алексеевна – олицетворение обывательских привычек и общественного мнения. – *Фамусов. Ах! боже мой! что станет говорить Княгиня Марья Алексеевна!* (А. С.

Грибоедов. Горе от ума). – *Мне не нужна их политика, их оглядки то на кадетов, то на черносотенцев, их постоянные заботы: что скажет какая-нибудь Марья Алексеевна в Петербурге или в Лондоне!.. Дайте мне работать – вот чего я хочу!* (Л. Э. Разгон. Один год и вся жизнь).

Загадки с именами собственными занимают огромный пласт в культуре любого народа. В русском языке они могут обозначать разнообразные предметы быта, явления природы, домашних животных, гастрономическую и соматическую лексику, овощи и т.д. В данном словаре они появляются после пометы **З** – *Пять пятивашек, / Пять загибашек, / Две Марьи, / Две Дарьи, / Да Палагея* (дуга). *Марья, Мария / По воду ходила, / Ключи обронула* (молния).

Для русского языка характерно наличие большого количества пословиц и поговорок с именами святых. Святые – это часть жизни русского народа, помощники в его труде. В силу аграрного развития России, русский народ накопил большое количество наблюдений, помогающих ему в труде, связав их с именами святых. Каждый святой получал сельскохозяйственную специальность, которую иконописцы воплощали в какой-то мере на иконах. Слепо веря, что такой-то святой жил, крестьяне дополняли миф фантазией и награждали его тайнами волшебства, которые, будто бы могли „помочь“ или повредить крестьянину, бессильному в борьбе с природой.

В данном словаре имена собственные, взятые из православных народных словарей, которые отражают народные приметы с именем собственным, а также имена святых мы выделяем как **И** („именины“) с указанием дня празднования святых и цитатой из литературного произведения: **И** Василий Парийский (12/25 апреля). *Земля парит. На Василия и земля запарится, как старуха в бане. Леший бурлит... ломит деревья, но как только Ерофей офеня по башке его хватит, пойдет окаянный сквозь землю и спит до Василия Парийского, как весна землю парить начнет* (П. И. Мельников-Печерский. В лесах).

Словарная статья каждого имени завершается обзором социального функционирования ИС (**С**), где показаны возможные переходы имен из одного именника в другой в течение этого периода: **С** имя, характерное для низкого сословия *Герасим (крестьянин) – И. С. Тургенев. Муму; Герасим (буфетный мужик) – Л. Н. Толстой. Смерть Ивана Ильича; Герасим (лакей) – И. С. Тургенев. Завтрак у предводителя; Герасим (бедный старец) – Н. С. Лесков. Лев старца Герасима; Герасим (ктитор) – И. С. Тургенев. Малиновая вода; Герасим Силыч (странник, искатель истины) – П. И. Мельников-Печерский. На горах.*

Социальные характеристики вытекают из исследуемых художественных текстов; в тех случаях, когда прямо не называется социальная принадлежность персонажа, мы находим ее адекватную характеристику (*Варвара Саввишна (сестра учителя) – А. П. Чехов. Человек в футляре*).

Изучение имен – это не только наука, но также и искусство; и без сомнения, наряду с присутствием научной строгости, также должна присутство-

вать восприимчивость (впечатлительность), чувство эстетизма и понимание человеческой души.

Таким образом, создание подобных словарей является неоценимым вкладом в развитие лексикографии, так как позволяет выявить национально-культурные особенности определенного этноса.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 1993:** Апресян, Ю. Д. Предисловие. – В: *Новый большой англо-русский словарь*. В 3 т. Т. 1. Под общ. рук. Ю. Д. Апресяна, Э. М. Медниковой, А. В. Петровой. Москва: Русский язык, 1993.
- Анисимова 2012:** Анисимова, О. К. *Лингвокультурология как отдельная филиация общей лексикографии*. <http://sociosphera.com/publication/conference/2012/119/lingvokulturografiya_kak_otdelnaya_filiaciya_obwej_leksikografii/> (дата обращения 14.09.2014).
- Берков 2004:** Берков, В. П. *Двуязычная лексикография*. Учебник. Москва: ООО „Издательство Астрель“, ООО „Издательство АСТ“, ООО „Транзиткнига“, 2004.
- Воробьев 1997:** Воробьев, В. В. *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва: Изд-во РУДН, 1997.
- Гак 1977:** Гак, В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии. – В: *Актуальные проблемы учебной лексикографии*. Москва, 1977, с. 11 – 27.
- Дубичинский 2008:** Дубичинский, В. В. *Лексикография русского языка*. Москва: Наука – Флинта, 2008.
- Касевич 1990:** Касевич, В. В. Язык и знание. – В: *Язык и структура знания*. Москва, 1990, с. 8 – 25.
- Катермина 2004:** Катермина, В. В. *Номинации человека: национально-культурный аспект (на материале русского и английского языков)*. Краснодар: КубГУ, 2004.
- Катермина 2009:** Катермина, В. В. *Русские имена собственные в загадках, поговорках, фразеологизмах и художественных текстах*. Краснодар: КубГУ, 2009.
- Костомаров, Бурвикова 2001:** Костомаров, В. Г., Бурвикова, Н. Д. *Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века*. Санкт-Петербург: Златоуст, 2001.
- Лукьянова 1996:** Лукьянова, Н. А. Типология современных русских словарей. – В: *Языковые единицы в семантическом и лексикографическом аспектах*. Вып. 1. Новосибирск, 1996, с. 94 – 115.
- Маслова 2001:** Маслова, В. А. *Лингвокультурология*. Москва: Академия, 2001.
- Розен 1991:** Розен, Е. В. *Немецкая лексика: история и современность*. Москва: Высшая школа, 1991.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. Русская фразеология. *Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки славянской культуры, 1996.
- Толстой 1997:** Толстой, Н. И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин. – В: *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста*. Москва, 1997, с. 306 – 315.
- Фонякова 1990:** Фонякова, О. И. *Имена собственные в художественном тексте*. Ленинград: ЛГУ, 1990.

Ольга Черемська

Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця

ПРОБЛЕМИ КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЛЕКСИКОГРАФІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ (20 – 30 рр. ХХ ст.)

Abstract: The article describes problems of Ukrainian language codification in the period of literary standard formation. The main factors of normalization and codification caused by the activities of the Kharkiv Philological School and Kharkiv Historical and Philological Society in the 1920s and 1930s are considered. The article reveals the features of codification practice of Kharkiv linguists in the first decades of the XX century. Particular attention has been given to such areas of linguistics as puristic (Kyiv School) and moderate (Kharkiv school). Some lexicographical works of Kharkiv linguists are analyzed.

Keywords: Ukrainian lexicography, normalization, codification, the Kharkiv Philological School, translation dictionaries

В історії розвитку української мови, у процесі вироблення її норм на особливу увагу заслуговують 20 – 30 рр. На початку ХХ ст., за словами О. Ткаченка, почалося нечуване „мовне відродження“. Значною мірою воно пов'язане з діяльністю мовознавців ХФШ 20 – 30-х років, які заклали теоретичні основи внормування й кодифікації української мови та розпочали їх практичну реалізацію, напрацювавши нові напрями наукових досліджень, створивши й видавши підручники, словники фахових термінологій та перекладні словники. Серед фундаторів нормувального процесу М. Гладкий, О. Курило, С. Смерчинський, М. Сулима, К. Німчинов, О. Синявський, О. Ізюмов, М. Йогансен, Н. Малеча, Н. Солодкий, Б. Ткаченко, В. Сімович, Г. Сабалдир, А. Кримський. Усі ці мовознавці були репресовані в 1932 – 1938 рр., а їхні праці вилучені із наукового дискурсу. Однак науковий доробок учених є цінним джерелом вивчення нормативного й кодифікаційного процесів як невіддільного компонента історії української літературної мови: „Здійснене в кінці 20-х – на початку 30-х рр. нормативно-граматичне вивчення української мови поглибило рівневу характеристику її елементів, а головне – посприяло розмежуванню дескриптивних і прескриптивних досліджень.“ (Мацюк 2003: 27).

Основні чинники нормування й кодифікації української мови у 20 – 30 рр. ХХ ст.

Для вироблення літературної норми є важливою сукупність умов, які характеризують визначені законом реалізовані правила мовної поведінки громадян; використання державної мови в усіх сферах суспільного життя:

державного управління, освіти та виховання тощо. Усі ці чинники формують мовну ситуацію, яка, своєю чергою, залежить від здійснюваної в державі мовної політики. Таким чином, можна стверджувати, що „мовна ситуація виступає з'єднувальною елементом між діакронією та синхронією в лінгвістиці. Мова йде при цьому про з'ясування взаємовідношень літературної мови з іншими утвореннями й формами національної мови, що функціонують у певному суспільстві та впливають на вироблення мовних норм української літературної мови“ (Кравченко 2009: 237). Сприятлива мовна ситуація склалася в Україні у 20 – 30 рр. ХХ ст.: розширення функцій української мови у сферах державної влади та управління, розвиток україномовної преси та книговидання, українізація системи освіти та культури – найважливіші чинники, „які висунули на перший план серед ряду актуальних проблем українського мовознавства питання необхідності нормування та кодифікації української літературної мови“ (Мельник 2010: 41).

Важливим чинником є також особистісний вплив на вироблення і стабілізацію норм літературної мови. Серед видатних особистостей, що заклали загальнонаціональні основи літературної мови, Ю. Шевельов виокремлює Тараса Шевченка, Бориса Грінченка, Олексу Синявського. Значення доробку видатного харківського лексикографа Б. Грінченка полягає в тому, що він „Своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови“. О. Синявський як науковець і професор університету „вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а і розуміння їх“ (Шевельов 2002: 15 – 16).

Але чи не найважливішим чинником успішного здійснення нормувального процесу в період 20-х рр. була неперервність лінгвістичних традицій ХФШ. Харківські мовознавці Б. Грінченко, О. Синявський, Л. Булаховський, М. Гладкий, М. Йогансен О. Курило, М. Наконечний, К. Німчинов, С. Смерчинський, М. Сулима, Б. Ткаченко – спадкоємці науково-теоретичних підходів до вивчення й опису мовних явищ, започаткованих ученими ХІХ ст. Своїми джерелами ХФШ сягає другої половини ХІХ ст. і пов'язана з іменами Із. Срезневського, П. Лавровського та О. Потєбні – одного із засновників і натхненника ХІФТ, що за часів створення при імператорському ХУ (1877 р.) мало назву „Харьковское историко-филологическое общество“ і видавало „Сборник Харьковского историко-филологического общества“ (1886 – 1914) (Чугуй 2015: 26). Серед членів та очільників товариства – університетські викладачі, представники європейських країн: Марин Дринов (з 1877 р. – секретар, 1890 – 1897 рр. очолював ХІФТ), Едуард Вольтер навчався в ХУ і захищав магістерську дисертацію, Яніс Ендзелінс (1909 – 1920 рр. викладав у ХУ) та ін. Тут розпочав свою лексикографічну діяльність Ізмаїл Срезневський – автор тритомного словника „Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам“ (Т. 1 – 3. Санкт-Петербург, 1893 – 1912),

який містить давню українську лексику. Таким чином, у ХУ закладено європейські лінгвістичні традиції, що сприяли розвиткові філологічної думки в Україні у 20 – 30 рр. ХХ ст.

Підготовчий етап до системної кодифікаційної практики

Активізації кодифікаційної діяльності передував підготовчий етап до системної лексикографічної практики, що склався на початку ХХ ст.: „стовно цього періоду можна говорити вже окремо про лінгвістичні та літературознавчі студії. Другою ознакою цього періоду є виділення україністики в окрему галузь філологічної науки та бурхливий розвиток теоретичного і практичного мовознавства“ (Лисиченко, Лисиченко 2015: 103). Видано посібники української мови М. Сумцова „Начерк розвитку української літературної мови“ (Х., 1918), С. Кульбакіна „Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии“ (Х., 1919), О. Синявського „Короткий нарис української мови“ (Х., 1918), „Порадник української мови“ (Х., 1922), „Украинский язык“ (Х., 1923; кілька видань) та ін., що дало змогу залучити українську мову до наукових студій.

У цей період розпочався „тривалий і повільний процес нагромадження й відбору українського лексичного матеріалу, що сприяло поступовому витворенню й утвердженню лексичних норм української літературної мови“ (Бевзенко 1991: 57). Так, у тринадцятому томі „Сборника Харьковского историко-филологического общества“ (Харків, 1902) надруковано вартісну працю В. Василенка „Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии“, у якій зібрано й пояснено термінологічну лексику із різних народних промислів і назв процесів (вироби з дерева, обробка шкіри, рогу, волосу, ткацтво, гончарство, рибальство тощо), а також із сільського господарства, хліборобства та ін. Багатий і різноманітний матеріал до технічної термінології записаний автором 1884 – 1885 рр. у семи повітах Полтавщини (ОТСНТТ). В. Василенко опублікував також теоретичну розвідку „Къ вопросу о толковом словарѣ украинской народной терминологии. Докладъ“, у якій обґрунтував необхідність дослідження такої термінології та принципи укладання термінологічних словників (Василенко 1902: 59 – 71).

Значна активізація термінологічної роботи на Слобожанщині розпочалася після революції 1905 р., коли наслідки послаблення реакції почали давати окремі результати. Так, термінологічна комісія природничої секції літературно-наукового відділу Харківського товариства імені Квітки-Основ'яненка з 1912 р. провадила роботу зі збирання народних матеріалів та виписування термінів із літератури. Свої спогади про це залишив Г. Холодний: „Ми повинні бачити, що всі окремі заходи коло справи, всі термінологічні організації вирости наслідком зростання реальних потреб українського життя. Що, дедалі, голосніше за себе промовляли, безнастанно вимагали свого задоволення. У роботі студентських організацій ніби виявлялося передчуття великих подій,

що повинні були і термінологічне питання поставити на всю широчінь.“ (Холдний 1928: 12).

Згодом, у 1917 р., на Полтавщині видано два невеличкі за обсягом термінологічні словнички вчителя Кобеляцької комерційної школи, випускника ХУ, професора Харківського інституту народної освіти (1924 – 1934) Костя Дубняка: „Короткий українсько-російський словник термінів природознавства та географії“ (КУРСТПГ) та „Російсько-український словничок термінів природознавства та географії“ (РУСТПГ). У 1918 р. у Гадячі на Полтавщині видано невеликий за обсягом „Російсько-український словник термінів фізики і хімії“ (1918) (РУСТФХ) Миколи Вікула. Мовознавці оцінюють ці словники як цікавий факт термінологічної роботи на етапі відродження термінологіки української мови. Однак зауважують, що вони „не мали помітного впливу на розвиток української лексикографії та процес збагачення української літературної лексики, а тим паче не сприяли нормалізації термінологічного складу“ (Процик 2004: 31).

Окремо варто згадати найвидатнішу працю української лексикографії до 1917 р. – чотиритомний перекладний українсько-російський словник „Словарь української мови“, що вийшов за редакцією Б. Грінченка (1907 – 1909, 68 тис. сл.) (СУМГ). Характерно, що його автор Б. Грінченко – і за походженням, і за освітою, і за світоглядом, і за обсягом філологічної діяльності (лексикограф, письменник, педагог, етнограф, літературознавець, історик, публіцист) – яскравий представник ХФШ. Саме завдяки старанням Б. Грінченка, як відзначає Ю. Шевельов, з-поміж інших напрямів нормалізаторської діяльності другої половини ХІХ ст. „тільки словникова праця досягла свого завершення в монументальному словнику української мови Бориса Грінченка (1909). Словник цей звичайно розглядають як збірку діалектних матеріалів. Це не слушно. Словник Грінченка також мав виконати й виконав нормалізаторське завдання. Хоч він і був базований на діалектних матеріалах, але в певному доборі, подиктованому критерієм бодай мінімальної придатності їх у літературній мові, а до того ж – і це головне – перепущених через сито загальноукраїнської фонетики й морфології“ (Шевельов 2002: 10).

Матеріали для цього словника, зібрані впродовж кількох десятиліть із етнографічних і фольклорних збірників, творів українських письменників, попередніх словників української мови, опрацьовувала редакція журналу „Киевская старина“. Цей словник за поданням О. Шахматова Російська академія наук відзначила другою премією М. Костомарова як найповніший і найбагатший з усіх тогочасних словників. І хоч учені зауважують окремі недоліки праці Б. Грінченка, зокрема неповноту лексичного матеріалу (Бевзенко 1991: 55 – 57), однак лексикографічна праця Б. Грінченка стала основою для розвитку української лексикографії в подальші десятиліття.

Зокрема це стосується „Російсько-українського словника“ (1918) С. Іванницького та Ф. Шумлянського (Ф. Шумлянський – активний учасник обговорення „Найголовніших правил українського правопису“ (1921), автор роз-

відки „Найголовніші правила українського правопису Української Академії Наук“ (1926), а також „Словника української мови“ (1920) Д. Яворницького (близько 5 тис. сл.), який оцінюють як вдале доповнення до „Словаря української мови“ за ред. Б. Грінченка. Д. Яворницький – випускник ХУ (1881), історик, археолог, фольклорист, етнограф і письменник – під час наукових експедицій, а також із творів українських письменників давніх часів зібрав цінний лексичний матеріал. „Ще за живота Б. Грінченка мною було надіслано ёму 2500 слів, які увійшли в ёго Словник. Після того поминуло десять років, і у мене зібрався великий, дуже коштовний лексичний матеріал, приблизно на 75 друкованих аркушів, який я і розпочав друкувати як додаток до Словника Грінченка“ (СУМЯ 1920: Передмова). Словник цікавий тим, що кожна стаття словника містить посилання на джерела: „**Ба́бло**, **ла**, болото, топь *Так і звалось драгвиняте бабло*. Кіевск. г., Чегерин. у., Український етнографічний збірник; Київ, 1911, I, 40“ (СУМЯ 1920: 8).

Пошук шляхів поповнення й оновлення лексичного складу

Як засвідчують зазначені лексикографічні праці, у перші десятиліття ХХ ст. була відсутня система впровадження усталених норм у мовну практику, яка передбачає насамперед підтримку з боку державних інституцій. Цей етап у повному обсязі починається лише з 20-х рр., коли розширено функції української мови в усіх сферах суспільного життя. Словниковий склад, фразеологія і термінологія потребували внормування й доповнення з використанням різних засобів: історичних джерел, діалектів, розмовної практики, іншомовних запозичень, новотворів тощо. Розпочалися активні дискусії щодо основ лексичного нормування. Мовознавці О. Курило, М. Сулима, С. Смерчинський вбачали цю основу в селянській мові, народній творчості та етнографічних джерелах, О. Синявський та М. Наконечний передбачали ширші можливості для постійного збагачення й оновлення мови – живе мовлення, здобутки інших мов, суспільно-політична й виробнича сфери (Жовтобрюх 1991: 248).

Усі ці проблеми зачіпали й українську лексикографію. Найбільшою проблемою, яка постала перед укладачами словників ділової мови, був сам стан української мови 1917 р. і наступних років. „Невиробленість офіційно-ділового стилю української мови, брак ділової термінології ускладнювали роботу лексикографів. Виникало питання: з яких джерел формувати нову ділову лексику?“ (Усатюк 2010: 57).

Так, період 20-х, що характеризується, „по-перше, активним розвитком лексикографії за кількістю та різноманітністю словників (за П. Горецьким, їх видано 131; особливо багато – 1918 та в часи *українізації*). По-друге, прагненням відшукати і максимально повно подати народну, питоמו українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекл. словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуван-

нями) або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов“ (Тараненко 2000: 279), ставив усе нові завдання перед лексикографами, які потребували невідкладного розв’язання. Складність процесу кодифікації полягала в пошуку оптимальних шляхів поповнення й оновлення лексичного складу: „нормалізатори намагалися заповнити прогалини, використовуючи насамперед внутрішні мовні ресурси. Уважано за доцільне збагачувати літературну мову матеріалом різних діалектів; літературну мову розглядало як єдину міжговіркову й надговіркову літературну українську мову“ (Шерех 1998: 342).

Не було однастайності щодо джерел „українського культурного мовотворення“, зауважує В. Чапленко. „Тут діяли, як і попередніми часами, наосліп, перебільшуючи значення народної мови, а особливо уперто наполягали на хибній думці про потребу використовувати в українському мовотворенні фолкльорної мови. Виразно підкреслював це в своїх дослідних роботах про функції відмінків і в граматиках Є. Тимченко, а його учениця Олена Курило свою „Початкову граматику“ майже цілком побудувала на фолкльорному матеріалі. Та й у інших авторів граматик фолкльорний матеріал займав чимало місця“ (Чапленко 1970: 319 – 320). Пуристична тенденція, що полягала у відмежуванні від російської мови, властива й термінологічним працям О. Курило. Дослідниця видала словники медичної, фізичної та хімічної термінології і була упорядником словника ботанічної номенклатури. Усього в період українізації видано більше 60 термінологічних словників, характерними рисами яких є: усунення невинуватих запозичень та заміна не властивих українській мові деривативних моделей, заміна іншомовних термінів національними, творення термінів за українськими моделями, заміна активних дієприкметників, відродження давніх термінів та ін. (Кочан 2011: 157, 159 – 161).

Отже, із середини 20-х років чітко визначилися два напрями, дві школи в мовознавстві. Речниками етнографічної школи були А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило у своїх ранніх працях, М. Гладкий, С. Смеречинський, В. Сімович, І. Огієнко. Помірковані пуристичні погляди висловлювали О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний, О. Курило (в пізніших творах) та ін. Крайні пуристи (київська школа) категорично „відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дієприкметники, пасивні конструкції, віддієслівні іменники вважали невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово *зміст* у публікаціях ВУАН заміняв на *де що є*.

Мовознавці харківської школи, не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форми „своїх“. Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх до уваги. В синтаксисі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими. (В лекси-

кографії цей підхід добре ілюструє „Практичний російсько-український словник“ М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка – 1926)“ (Шерех 1998: 319 – 320).

Принципи кодифікації лексики в „Практичному російсько-українському словнику“ М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка

ПРУС, що нараховував понад 17 000 статей, харківські мовознавці уклали на замовлення Державного видавництва України. Окреслюючи завдання перед авторським колективом, Б. Ткаченко висловив чіткі вимоги до укладачів словника: „1. Складавши двомовного словника, треба знати обидві мови. 2. Практичний словник має базуватися на живому матеріалі сучасної літературної мови. 3. Словник має давати чітку диференціацію значіння слів. 4. Між'язичні словесні відповідності виявляють не лише шифром, а й синонімами та контекстами. 5. З фразеології даються словосполучення, яких не можна творити простим вложенням слів“ (ПРУС: 76). Беручи за основу ці критерії, упорядники ставили за мету:

1. Подати актуальний російський текст, доповнивши його словами сучасного радянського вжитку.

2. Диференціювати відтінки російських слів та українських значень, пояснивши характер даного відтінку чи то на прикладі, чи то посилаючись на синонімічні слова.

3. Пристосувати „П. Р.–У. С.“ до потреб українізації, насамперед орієнтуючись на мову газети, популярної книжки, політико-економічної літератури та справочництва.

У цьому словнику вперше послідовно подано систему гнізд, наприклад: Доверенность – //–ренный – //–рие – //–ритель – //–рительный –рчивый //–ряться; уведено розмежування у віддієслівних іменниках на позначення процесових понять і предметів, наприклад: Исполнение – виконання; (процесс) — виконування; Отделка 1) (процесс работы) – оброблення; 2) – оздоба; Распределение – 1) (процесс) – розподілення, розміщення, розкладання; 2) (результат) розподіл, розклад, (р-ние налогов между людьми) – уклад, Создание 1) (процесс) – створення, спорудження; 2) (создание) створіння; Счет – 1) лік, лічба, числення; 2) (бумага) – рахунок.

Подано маркування окремих слів, пояснення лексико-семантичних відтінків, окрім прикладів, ужито слова, що уточнювали значення, а саме: (перенос.), (любов, ласк.), (выразит.), (сильнее), (грубее), (народное), (фамильярно), (насмешливо), (абстрактно), (конкретно), (бранное) та багато ін., наприклад: Испытание – 1) випроба, випробування, (экзамен) – іспит, (выразит.) – лиха година.

Укладачі подали реєстр найпотрібніших слів широкого вжитку. Віддаючи належне вимогам нової доби, вони залучили до своєї праці новотвори в

нестандартному поданні, оскільки чимало слів виникли або набули іншого значення в процесі розвитку української літературної мови (Зубков 2000: 29), наприклад: Общество ~ 1) (термин социологич.) – *суспільство (первісне суспільство)*; 2) (активный слой общества) – *громадянство*; 3) *товариство (споживче, акціонерне товариство)*; сельское общ. (=община) – *громада*; Коллективное хозяйство – *колективне господарство* (сокр.) – *колгосп, -пу*; Коммунистический – *комуністичний (Комуністичний Інтернаціонал)* (сокр.) – *Комінтерн*, а також відповідні ідеологічні ілюстрації: Изощрасть – *вимудровувати (західна буржуазія вимудровує брехні на СРСР)*; Бюст – *погруддя, бюст (на сцені погруддя Маркса й Леніна)*.

Як засвідчує аналізована праця, за два роки до виходу офіційного упорядкованого правопису (1928) мовознавці ХФШ здійснили спробу запровадити до активного вживання власне українські терміни та відповідники, вилучивши російські аналоги, наприклад: Карта (географ.) – *мана*; Катет (математ.) – *прямка*; Латунь – *мосяж, -жу*; Мышьяк – (химич.) *арсен*; Приток – *доплив* та ін. Головною рисою цієї праці, а також багатьох інших словників доби українізації було прагнення до нормалізації поданого в них мовного матеріалу. Ю. Шевельов зазначає, що в цей період „сама літературна мова була нормалізована й піднесена на вищий рівень“ (Шевельов 2008: 166); а „приватна ініціатива в складанні термінологічних словників великою мірою занепала, праця ця тепер велася централізовано“ (Шевельов 2008: 168).

Одночасно з практичною термінологічною роботою науковці ІУНМ розпочали працювати над теоретичним осмисленням принципів побудови термінологічних систем. Це сприяло піднесенню самої науки, розширенню сфери функціонування української мови й доведенню її універсальності. 20-ті – початок 30-х років характеризувалися значною активністю наукових досліджень: зросла кількість наукових праць у галузі техніки, математики, механіки, машинобудування та ін.; відбувалися активні дискусії щодо орфографічного, граматичного й лексичного унормування наукової мови; працівники мовознавчих установ виконували велику роботу зі збирання й опрацювання наукової лексики української мови (Гавриш 2010: 41 – 42). Зрештою в першому номері „Вісника“ ІУНМ за 1928 р. надруковано „Інструкцію для укладання словників“. Лексикографи-термінологи брали її за основу своєї діяльності. Однією з головних настанов ІУС було те, що термінолог повинен був творити слова-терміни, яких не вистачає в мові, „з кореневих мовних основ“ за допомогою притаманних українській мові афіксів (ІУС ІУНМ 1928: 66).

Варто зауважити, що мовознавці ХФШ провадили лексикографічну діяльність у таких комісіях, організаціях та установах, як: Комісія для складання словника української живої мови при УАН (у складі А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського та ін.); Термінологічна комісія Українського наукового товариства в Києві, Інститут української наукової мови (з 1921 р.), Інститут мовознавства (з 1930 р.). У 1925 р., коли Рада

Народних Комісарів УРСР ухвалила створити при Наркомпросі нову Комісію під головуванням наркома освіти О. Шумського, членами її стали – А. Кримський, О. Синявський, О. Курило, Є. Тимченко, М. Грунський, М. Скрипник та ін. На першому пленумі Комісії в Харкові (листопад 1925 р.) розглянуто представлені проекти (розділи) правопису, серед них – проект української граматичної термінології, у складанні якого брали участь Л. Булаховський, М. Грунський, М. Йогансен (Лукінова 2014: 101).

Досягненням українських мовознавців 20 – 30 рр. є академічний „Російсько-український словник“ (РУС 24 – 33) у 4-х тт. Для його створення використано попередні лексикографічні надбання, українську художню літературу, мову преси. Однак опубліковано лише перші три томи словника (А – П), четвертий том, готовий до друку, вилучено. Десятирічна праця мовознавців перевершила сподівання партійної номенклатури. У РУС 24 – 33 значною мірою відбиті тенденції доби: „використовувати максимально засоби народної (селянської) мови“, „оборонна супроти російської мови тенденція – обмінати запозичені з цієї мови слова. Пуристична тенденція приводила до вилучення зайвих етранжизмів (барбаризмів) та заміни їх українськими народними словами або новотворами“ (Чапленко 1970: 420).

Наукові здобутки цих мовознавців відзначив Л. Булаховський: „В час, коли сама практика літературної української мови ще не була досить усталеною, коли з полтавсько-київською основою літературної мови саме в словниковому її складі ще великою мірою поєднувалася діалектна та літературна спадщина українського Заходу, а велика західна частина українського народу перебувала в складі іншої держави, – знайти правильний підхід до вибору тих або інших слів для нормативного словника і в кожному окремому випадку впізнати те, що при цьому виборі слів пізніше справжню життєздатність, було справою нелегкою (часто цілком переконливо не розв’язаною аж до нашого часу)“ (Булаховський 1957: 66 – 67).

Як зазначає С. Єрмоленко, „Складним був процес становлення лексичної норми, особливо формування термінологічної лексики з різних наук. галузей. В унормуванні термінологічної і номенклатурної лексики відіграли певну роль перекладні спеціальні словники, не позбавлені різною й пуристичних тенденцій. Вирізнявся лексикографічним рівнем „Практичний російсько-український словник“ (1926), складений харківськими філологами М. Йогансеном, М. Наконечним, К. Німчиновим, Б. Ткаченком. Перекладні словники... сприяли кодифікації лексичних норм української літературної мови“ (Єрмоленко 2000: 240).

Характеризуючи лексикографічний процес перших десятиліть ХХ ст., слід відзначити такі його ознаки, як локальний характер, відсутність централізованої установи, яка б здійснювала планування лексикографічної роботи й нормалізаційну роботу. Науково-практична діяльність мовознавців 20 – 30 рр. кардинально змінила мовну ситуацію. Активізація лексикографічної практики сприяла внормуванню й кодифікації української мови у двох напря-

мах – суто національному, із наданням переваги українським відповідникам, та європейському – із використання іншомовних слів та елементів. Заслуга мовознавців ХФШ, учених ВУАН полягає в тому, що вони виробили методологію та методику лексикографічної діяльності, створивши неперевершений доробок; заклали теоретичні основи й здійснили практичну реалізацію нормування української літературної мови, ухваливши єдиний правопис 1929 р.

СКОРОЧЕННЯ

ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук
УАН – Українська Академія Наук
ХІФТ – Харківське історико-філологічне товариство
ХУ – Харківський університет
ХФШ – Харківська філологічна школа

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко 1991:** Бевзенко, С. П. *Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови*. Київ: Вища школа, 1991.
- Булаховський 1957:** Булаховський, Л. А. Рец. на: *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ: вид-во УН УРСР, 1957.
- Василенко 1902:** Василенко, В. И. К вопросу о толковомъ словаре украинской народной терминологии. Докладъ. – В: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1902, т. 13, ч. 11, с. 59 – 71.
- Гавриш 2000:** Гавриш, І. В. *Розвиток українського наукового стилю 20–30-х рр. ХХ ст. (на матеріалі науково-технічних текстів)*. Автореф. дис. канд. філолог. наук. Харків, 2000.
- Єрмоленко 2000:** Єрмоленко, С. Я. Кодифікація норми. – У: *Українська мова. Енциклопедія*. За ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: „Укр. Енциклопедія“ ім. М. П. Бажана, 2000.
- Жовтобрюх 1991:** Жовтобрюх, М. А. *Нариси історії українського радянського мовознавства (1918-1941)*. Київ: Наукова думка, 1991.
- Зубков 2000:** Зубков, М. Лексикографічний дебют М. Наконечного. – *Вісник Харківського національного університету*. Серія: Філологія, 2000, № 491, с. 28 – 33.
- Кочан 2011:** Кочан, І. М. Українські термінологічні словники 20-х років ХХ століття з позицій сьогодення. – *Термінологічний вісник*, 2011, № 1, с. 156 – 162.
- Кравченко 2009:** Кравченко, Є. Сучасна літературна норма як відображення нової парадигми соціуму. – *Лінгвістичні студії*, 2009, випуск 19, с. 236 – 241.
- Лисиченко, Лисиченко 2015:** Лисиченко, Л. А., Лисиченко, Ю. Т. *Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції*. Харків: ХІМТ, 2015.
- Лукінова 2014:** Лукінова, Т. Б. Академік Л. А. Булаховський і нормування української літературної мови. – У: *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*, 2014, вип. 24, с. 98 – 104.
- Мацюк 2003:** Мацюк, Г. Теорія української літературної мови: етапи формування і перспективи розвитку. – *Українська мова*, 2003, № 1 (6), с. 27 – 39.

- Мельник 2010:** Мельник, Т. П. *Процеси унормування лексики української мови у 20 – 30 рр. ХХ століття*. Дис. ... канд. філолог. наук. Тернопіль, 2010.
- Процик 2004:** Процик, І. *Українська фізична термінологія на зламі ХІХ – ХХ століть*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004.
- Тараненко 2000:** Тараненко, О. О. *Українська лексикографія 1917 – кінця 20 ст.* – У: *Українська мова. Енциклопедія*. За ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. Київ: „Укр. Енциклопедія“ ім. М. П. Бажана, 2000, с. 465 – 466.
- Усатюк 2010:** Усатюк, О. *З історії формування джерельної бази словників української ділової мови ХХ ст.* – *Наукові записки. Філологічні науки*, 2010, т. 111, с. 56 – 60.
- Холодний 1928:** Холодний, Г. *До історії організації термінологічної справи на Україні.* – *Вісник інституту української наукової мови*, 1928, вип. 1, с. 9 – 20.
- Чапленко 1970:** Чапленко, В. *Історія нової української літературної мови*. Нью-Йорк, 1970.
- Чугуй 2015:** Чугуй, Т. О. *Внесок Харківського університету в розвиток української культури другої половини ХІХ–початку ХХ ст.* – У: *Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ ім. В. Н. Каразіна)*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015, с. 19 – 32.
- Шевельов 2002:** Шевельов, Ю. *Портрети українських мовознавців*. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 2002.
- Шевельов 2008:** Шевельов, Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого ст. (1900 – 1941): Стан і статус.* – У: *Шевельов Ю. Вибрані праці. Кн. І. Мовознавство*. Упоряд. Л. Масенко. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 2008, с. 26 – 279.
- Шерех 1998:** Шерех, Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус.* – У: *Поza книжками і з книжок*. Київ: Час, 1998, с. 281 – 392.

ДЖЕРЕЛА

- ІУС ІУНМ 1928:** Інструкція для укладання словників ІУНМ. – *Вісник Інституту української наукової мови*, 1928, вип. І, с. 66 – 73.
- КУРСТПГ:** Дубняк, К. *Короткий українсько-російський словник термінів природознавства та географії*. Миргород, 1917.
- ОТСНГТ:** Василенко, В. И. *Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии.* – В: *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1902, т. 13.
- ПРУС:** Йогансен, М., Наконечний, М., Німчинов, К., Ткаченко, Б. *Практичний російсько-український словник*. Дніпропетровськ: ДВУ, 1926.
- РУС 24 – 33:** *Російсько-український словник*. В 4-х т. За ред. А. Кримського та С. Єфремова. Київ, 1924 – 1933.
- РУСТПГ:** Дубняк, К. *Російсько-український словничок термінів природознавства та географії*. 2-ге вид. Кобеляк, 1917.
- РУСТФХ:** Вікул, М. *Російсько-український словник термінів фізики і хімії*. Гадяч, 1918.
- СУМГ:** *Словарь української мови*. В 4-х т. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. Київ, 1907 – 1909.
- СУМЯ:** Яворницький, Д. *Словник української мови*. Т. 1 (А – К). Катеринослав: Видання видавництва „Слово“, 1920.

Валерий Будейко
Челябинский государственный университет

АЗБУЧНЫЕ ТРОПЫ В ГРАММАТОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА XIX – XXI ВВ.

Abstract: Alphabetical tropes in grammatological dictionary of Russian literary language of the 19th – 21st centuries. The article is devoted to research of grammatological theme, which includes alphabetical tropes and their specific differences. The tropes take the part of picture in Russian consciousness and reflection of the azbouka (alphabet) in social consciousness. Our description and classification open new perspectives in the assigned object more clearly, define possibilities and prospects of the chosen research.

Keywords: alphabet, azbouka, alphabetical derivatives, characters, grammatology, letters, Russian writing, eidos (ΕΙΔΟΣ) of letter

Наше исследование удовлетворяет актуальной идее сохранения культурного письменного наследия славянских народов, использующих кириллицу в своей общественной и духовной деятельности. Труды последних лет мы посвятили этой благодатной теме (Будейко 2012). Надеемся, что результаты нашей работы будут приняты научным сообществом ради осуществления важных решений, связанных со сбережением кириллического наследия в современную эпоху, стирающую своеобразное и неповторимое лицо духовной культуры ослабленных стран, не способных бороться со всеохватывающей экспансией латинской письменности.

Общая цель нашего исследования – посвятить плоды многолетнего изыскания идее и созданию грамματοлогического словаря русского литературного языка, куда будут включены и азбучные тропы русского литературного языка.

Термин „троп“ (от древнегреческого слова τρόπος, поворот, оборот, образ) связан с поэтикой, которая учит обращать внимание на слова, фразы, выражения, употребляемые в переносном и образном смысле. Традиционно к трóпам учёные относят: метонимию, метафору, синекдоху, гиперболу, симфору, иронию, литоту, аллегория, перифраз, а также эпитет, хотя не всегда эпитет включается в научные классификации тропов. Азбучные тропы – это тропы, в основе образования которых находится имя и образ кириллической буквы. Проект словаря предназначен не только для фундаментальных аналитических исследований в области алфавитологии и грамματοлогии, но и может быть пособием для тех, кто пишет литературные и научные кириллические тексты.

Общей задачей нашей работы следует признать перспективу понимания сущности кириллицы, ясность постановки очередных вспомогательных задач, способствующих защите кириллицы, а также направлений развития грамματοлогических исследований, классификации полученного языкового материала, разработки и правил заимствования специальной терминологии.

гии, отвечающей запросам избранного исследования, в том числе и в поиске тенденции деривационных процессов, обусловленных буквенными именами и образами письменных знаков. Работа над составлением нашего словаря ведётся посредством сбора, анализа и представления ментальных репрезентаций в русских азбучных дериватах. Ближайшая задача: выявить и провести чёткие классификационные признаки, способствующие разграничению, выделению видов алфавитных тропов определённого типа (на основе внешней и внутренней формы деривата). В нашей работе терминологически разграничиваются слова „азбука“ и „алфавит“, которые могут указывать на произошедший в истории письменности XVIII столетия частичный или факультативный отход от традиционных имён азбуки (*азь, буквы* и т. д.) на имена, взятые из латинского алфавитного перечня (*а, бэ, вэ* и т. д.) (Иванова 1976: 51). Кроме того, с XVIII в. меняется и графика (внешний вид) кириллических начерков и шрифтов, которые во многом были скопированы с латинской графической традиции, поэтому этот процесс реформирования, возможно и правомерно отметить как замену азбуки на алфавит, поскольку латинское наименование *alphabētum* обычно переводится русским словом „алфавит“, что отчасти отражает эту историческую переменную (Дворецкий 2000: 49). Реформационный отход от исторической кириллицы и переменная имён букв и общей графики текста были осуществлены в 1918 году, что сопровождалось и алфавитной реформой, и орфографической переменой письма, и упразднением некоторых грамматических форм письма (упразднения остатков грамматического антистиха: *ея > ее, онѣ > они, однѣ > одни, бѣлыя > белые, лексического антистиха: мѣръ > мир* и т. п.), и запретом изучать церковнославянский язык, включая, конечно же, и запрет на полную кириллицу, унаследованную со времён Мефодия и Кирилла, и т. д. (Будейко 2009: 74 – 76; Будейко 2010: 121 – 130). Известно, что с 1918 по 1946 годы практически не было издано ничего церковнославянской кириллицей. По сути своей алфавитно-орфографическая реформа 1918 года узаконила окончательный переход традиционного состояния кириллицы на мирское состояние кириллической гражданницы или советской гражданницы, т.е. на повсеместный, если возможно это так назвать, советский российский алфавит.

Предмет исследования: азбучные, алфавитные тропы русского литературного языка XIX – XXI вв., являющиеся частью азбучных, алфавитных дериватов. Под азбучными дериватами (дериваты азбучные – ДА) мы имеем в виду языковые знаки, являющиеся порождением собственно русской азбуки (как упорядоченного перечня письменных знаков от XIX до XXI в.). Иными словами: азбучные тропы являются частью множества азбучных дериватов. Допускается, что любой знак азбуки (алфавита) имеет классическую тернарную структуру: 1) имя (наименование), 2) вещь (значение, не только звуковое значение), 3) идею (смысл, согласно модели Готтлоба Фреге (Логический словарь 1994: 218 – 222). Из чего следует, что деривация возможна в определённых трёх направлениях. Во-первых, имя алфавитного знака (*а, бэ,*

вэ и т.д.), или имя знака азбуки (*азь, буквы, вѣди*) порождает новые слова, словосочетания, синтаксические производные и так далее – до всевозможных текстов. Во-вторых, вещь (значение знака, денотат) создаёт новые значения или наименовывает открытые прежде вещи (от простой прагматики звуков, фонем, чисел до самых сложных абстрактных вещей, связанных с математическими или мистическими символами). В-третьих, идея (смысл знака, смысл слова) порождает новые идеи, новые смыслы, новые коннотации, дискурсивные смыслы и т. д. В предложенной тернарной структуре письменного знака как порождении западноевропейской парадигмы лингвистики не учитывается ещё одна ипостась, которая указывала бы на эйдос (внешний, явленный вид знака, неразрывно связанный со смыслом, идеальной идеей знака, формой письменного знака). Именно эйдос генетически создаёт лицо, образ буквы, орнамент письменного текста, его национальную особенность и самобытность. Эйдос знака – это четвёртая линия деривации, порождающая графическое украшение национального текста. Эйдос знака – это его символическая (очевидная, зримая, видовая) деривация, которая имеет ряд качеств, заставляющих усомниться в конвенциональности знака. И возможна ли абсолютная конвенциональность знака? Известно, что письменный текст отличается от текста устного своей субстанцией. Устный текст и его звуковая субстанция, с интересующей нас стороны (звукосимволической), хорошо изучены А. П. Журавлёвым (Журавлёв 1974; Журавлёв 1991). Письменный текст со стороны эйдетической (визуально-графической) деривации изучается нами достаточно давно (Будейко 2012). Наши предварительные выводы таковы, что графический знак традиционной азбуки (алфавита), изучаемого нами языка, является важным элементом неконвенционального круга, вероятно, такой графический знак создаётся, работает подобно знаку, обозначающему звук или фонему, по аналогичным правилам семиотики.

Процесс семиозиса в силу невообразимого числа комбинаций со знаками алфавита даёт огромное количество сочетаний, порождая бесчисленные письменные тексты. Остаётся только предполагать: от чего более это зависит (от перечня графических знаков или от творческой активности человека), поскольку нами наблюдается процесс с разными возможностями. Так называемое орудие в условно письменном языке (алфавит, графика и т. д.) и человек (как важный фактор языковой деятельности) оказываются равными участниками языкового процесса, ибо не только человек использует язык, письмо и плоды своей языковой деятельности, но и язык (письменный язык, письменность, письмо и, следовательно, алфавит) использует человека, подобно среде неприметно меняющей, формирующей, преобразующей или искажающей его личность.

Азбучные тропы – это вид азбучных дериватов, производных от буквенных имён и форм, осмысленных или не осмысленных русским сознанием. Анализ этого вида азбучных дериватов даёт возможность представить и понять „часть пространства русского письменного сознания“, где мир представ-

ляется в виде изменяющегося во времени текста, а человек (вещи, явления) – это буквы в сложном мегатексте (воображаемого, реального бытия). Такого рода живописная картина является началом рождения нового образа коллективного сознания русских людей, знающих грамоту и своеобразно (в национальных формах родного языка) осмысливающих письмо и себя в сверхмировом или надмировом письме жизни.

Объект исследования – азбука, кириллическая письменность в общественном сознании русского народа. Азбука понимается как культурная константа (Степанов 2001: 537 – 559), порождающая отчасти языковое сознание и являющаяся немаловажным фактором становления национальной культуры и самосознания народа.

Научная новизна данного исследования заключается в том, что предлагаемый нами аспект азбуки никогда прежде не изучался отечественными учёными, поскольку основной упор прежде делался на прагматической, реже – семиотической стороне азбуки и её знаков. Наше предложение по существу является новым аналитическим аспектом исследования глубинного восприятия письменных знаков через литературное речетворчество. Выявление видов алфавитных тропов по своей сущности – разные типы восприятия письменных знаков творческим сознанием пишущих авторов или простых пользователей принятой исторической письменности.

Сложность проблемы заключается в том, что за немногочисленностью азбучных тропов скрывается знание и понимание грамотного народа, потаённо основанное на бессознательных и сознательных актах словесного творчества, выражающих суть понимания и принятия азбуки (алфавита) как культурного феномена. Решить проблему неравномерной деривации выбранного вида тропов, национальную специфику словесного творчества – значит, определить статус азбуки на психологическом уровне бессознательного и рационального, а также на культурологическом уровне, в принятых обществом формах национального самосознания. Заметим в дополнение, что „успех цивилизации и человеческого духа в их национальных формах – потому что любая культура [...] рождается и развивается в национальных формах“ (Колесов 2014: 9).

Общая квинтэссенция статьи: показать основные имплицитные вехи структуры словаря, общий ход исследования корпуса азбучных тропов, общий обзор словарных материалов для подготавливаемого к печати первого выпуска.

По нашим предварительным подсчётам словарь азбучных и алфавитных тропов насчитывает 180 единиц, не принимая в расчёт их варианты. Первое место мы отводим традиционно терминам, обозначающим азбуку, образованным в древности метонимическим способом, посредством сложения наименований первых букв азбуки: азъ + буквы = азбука, азбукъ (уменьшительное: азбучек, азбучка), азбуки, азбуква, азведи. И производные (дериваты): азбуквник, азбучник, азбучница (учащаяся азбуке).

Плодотворные эпитеты: азбуковный (словарь, письмовник), азбучная (истина, идея, проповедь), азбучные (движения, кубики, определения, слова).

Метафоры, отражающие разные аспекты бытия и человеческие чувства: прощание с азбукой (с родиной; Д. Быков) (Быков 2006: 637 – 638), уйти в другую азбуку (покинуть родину, эмигрировать; Д. Быков) (Быков 2006: 654).

Метонимический перенос: Азбука (антисоветская организация (Д. Жуков 1991, см. Шульгин 1991: 425). Синтаксические дериваты: азбука жизни (памяти, потребителя, права, цветовода). Сравнение: быть, как азбука (самое простое дело, сама простота) (НКРЯ 2015).

От древнецерковнославянского (древнеболгарского) слова „буки“ образовано русское слово „буква“, от которой происходят: букварь, букварики, букварный, букварная (истина, правда), букарь (грамотей), буквалист, буквалистский, буквально, буквальность, буквальный, буквенный, буквица (заглавная буква древнерусской книги), буквичный, буквоед, буквоедски, по-буквоедски, буквоедский, буквоедство, буквопечатающий, буквослагательный, букковка, буквовный, буки (существительное единственного и множественного числа) (НКРЯ 2015).

Слово „буква“ даёт синтаксические дериваты: буква закона (приказа, ферт, ять и т. д.) (НКРЯ 2015). Слово „буква“ порождает осуществлённые в литературной истории псевдонимы и их аналоги: псевдоним Буква; Чехов (Чехов 1974, т. I: 116), Ферт, Фертик (И. Н. Скобелев, см. НКРЯ 2015), Фита (Фита) (Леонтьев 2011: 220 – 223). Урбоним: Ферт (современная строительная организация в г. Челябинске, 2015 г.).

Слова „глаголи > глаголь“ порождают слова: глаголица, глаголический, глаголитический, глаголитский, глаголит, глагольский, глаголитица. При наборе словаря использованы материалы старых словарей. Например, „Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный Вторым отдѣлениемъ Императорской Академіи Наукъ“ 1847 года: глагольскій, ая, ое, *пр.* 1) Означающій азбуку, употребляемую Далматскими Славянами Римско-Католическаго исповѣданія; глаголитическій, глаголитскій. Глагольское письмо. 2) Школьный. Глагольское учение. Четъи Минеи 13 іюля (Словарь 1847, т. I: 262 – 263).

Редкие эпитеты: херь – похеренный (Руссиянов, т.е. запрещённый, в отставке; А. П. Чехов (Чехов 1979, т. XVI: 170), ферт – фертовая (челюсть; Л. М. Леонов, см. НКРЯ 2015).

Метафоры, сравнения, смешанные с метафорами, порождёнными буквенными именами, придают речи книжный, выразительный характер, предназначенный для восприятия грамотного, сведущего в изящной словесности читателя: „пойти азом“ (проз., первым), „безбуквенный разум“ (проз., безграмотный), „в русских буквах „же“ и „ша“ живёт размашисто душа“ (поэт. А. С. Кушнер), „стадо букв кучерявых“ (проз.), „буквы были похожи на калёк“ (проз., некаллиграфический почерк), „буквою руководиться“ (проз., проявить бездушный формализм), „божественные буквы“ (проз.), „змеиные

блистающие Веди“ (поэт., музыкальные инструменты напоминают букву В; Б. Б. Божнев), „закрывать глаголом двор“ (проз., двор имеет контур буквы Г), „нагнуться глаголом“ (проз., в виде буквы Г), „ходить глаголом“ (проз., согнувшись в виде буквы Г), „расставить точки над „ё“ (проз., определиться в нравственных правилах), „захиреть“ (проз., оплошать), „похерить заявление“ (проз., отказать), „выгнулся зелом“ (проз., в виде буквы S), „вырисовывать ерь“ (проз., стараться понравиться своим письмом, почерком), „употребить конечный ерь“ (проз. проявить уважение к старому начальству), „с буквою „ять“ быть не в ладу“ (проз., ошибаться в старом правописании), „дом в виде буквы Т“ (проз., похож на контур буквы Т), „Т-образно расставленные столы“ (проз.), „и *ять* слезами обливает“ (поэт. печалится о прекрасной старой жизни; Дон Аминадо), „О, сколько прелести родной в их смехе, красочности мёртвой, в округлых знаках, в *букве ять*, подобной цёрковке старинной!“ (поэт., В. В. Набоков), „высказать все яти“ (прост., признаться, сказать всю правду), „оставивши ногу, как ять“ (проз., имеется в виду начерк, так называемой курсивной „ять“ костьюльной: *ть*), „выпал, как ять из алфавита“ (проз.), „на ять начинают поглядывать“ (проз., с подозрением), „я имя своё напишу через *ять*, над именем крест будет ярко сиять“ (поэт., признаюсь в своём происхождении и убеждениях; Г. А. Глинка), „всё начнётся с буквы ять“ (проз., прогноз о реставрации старого), „только ять выскакивает, в виде цёрковки с куполом“ (проз.), „без ятей и еров писал“ (проз., либерально для XIX в.), „я устарел, как малый юсь“ (поэт., Д. Самойлов), „походить на ю“ (проз., на образ буквы ю), „коронованное кси“ (поэт., А. Ф. Воейков), „изогнутая *пси* тройного канделябра“ (поэт., М. Л. Лозинский), „мы устареем, как *өита*“ (поэт., Д. Самойлов), „выгнутые *өитой* оглобли“ (проз.), „насади её *өитой*“ (проз., в два узла), „и Францию писал через *Өиту*“ (проз., безграмотно как: *Өранция*), „венозная ижица“ (проз., на теле признак варикоза), „рот похож на ижицу“ (проз.), „о свойствах буквы „ижицы“ сказать“ (проз., о сложном и устаревшем), „отрастить брюшко оником“ (проз., в виде буквы о), „ножки хером“ (проз., в виде X), „на прогнувшихся хером ногах“ (проз., в виде X), „губы, изогнутые ижицею“ (проз., образ *ν*), „за ижицу ухватились“ (проз., за самое последнее и сложное в деле), „ижицей быстрой облетая“ (проз., т.е. птицей) (НКРЯ 2015).

Некоторые из этих метафор могут стать или уже стали редкими фразеологизмами, связанными с письменной культурой ушедшего XX столетия. Половина из них может быть названа эйдетическими тропами, потому что такой троп указывает на образ, внешний графический вид той или иной буквы, письменного знака.

Как понимать эйдос применительно к грамматологической теме? Эйдос, согласно традиционной философии, восходит к древнегреческому этимону *εἶδος*, *лат.* forma, species, этимологически тождественен русскому слову „вид“. Впервые это слово встречается в древнегреческих философских (богословских) текстах. В дофилософском словоупотреблении (начиная с Гомера) и у досократиков – *Εἶδος* – (внешний) „вид“, „образ“. Применительно

к текстам Платона (наряду с дофилософскими значениями) – это синоним термина „идея“ (ἰδέα). Таким образом, это трансцендентная умопостигаемая форма, существующая отдельно от единичных вещей, кои к ней причастны, или же объект достоверного научного знания. В среднем платонизме осуществляется синтез: платонические эйдосы – идеи становятся „мыслями Бога“, аристотелические эйдосы – формы – это имманентные умопостигаемые сущности 2-го порядка, отражения идеи в материи (Альбин, II в. по Р. Х.). Примечательно, что Плотин сохраняет это различие, соотнося его со своей иерархией ипостасей: идеи помещаются в уме (νόος), имманентные формы (кои Плотин вслед за стоиками называет также логосами) – в душе (ψυχή) (ФЭС 1989: 754 – 755). Исходя из этого, эйдос – это а) материальное воплощение духовного смысла; б) графическое воплощение языкового смысла. А. Ф. Лосев по философской и филологической традиции связывает эйдос с формой вещи и под влиянием Э. Гуссерля соединяет эйдос с сущностью вещи. В начале своего исследования „Философии имени“ (1923 – 1927 гг.) А. Ф. Лосев предупреждает и разъясняет разнотолкувание этого термина: „...диалектика и есть совершенный полнейший и окончательный реализм. Для неё не существует никаких „вещей в себе“, не проявленных в вещах, никакого духа, который бы был абсолютно бесплотен, никакой идеи, которая бы не была вещью... <потому> абстрактная диалектика, не понимающая тела и его сокровенного смысла, да будет изничтожена...“ (Лосев 1990: 16 – 17). И далее, проясняя значение нашего термина: „Греческое слово εἶδος имеет массу всяких значений: наружность, вид, форма, лик, вид в логическом смысле и т. д. и т. д. Но все эти значения коренятся в одном – именно в том, которое связано со значением *видеть*, так что „наружность“ тут мыслится с оттенком её зрительной данности, „вид“ с оттенком зрительной данности, логический вид – с оттенком мыслительной зрительности и интуитивности и т. д.“ (Лосев 1990: 35).

Нетрудно заключить, что в грамматологической классификации различаются, соответственно, дериваты алфавитные (азбучные – аббревиатура: ДА) на два (логических) вида: ДА, указывающие на форму буквы (или письменного знака), их мы называем эйдетическими ДА (ДАЭ). Второй вид ДА – не указывающие на форму буквы (или иного письменного знака), их мы определяем как азйдетические (т.е. неэйдетические): ДА > ДАА = ДАН. Если продолжить эту мысль и схематично представить весь процесс генезиса, превращения слова или нашего письменного знака (буквы), то получается следующая метаморфоза: conceptum (словесное зерно) > образ > понятие > символ > и снова > conceptum. Таким образом, первая стадия ДА – это стадия прохождения через образ буквы (её эйдос), поэтому первая стадия рождает ДАЭ, вторая стадия интеллектуальная связана с понятием – это ДАА, и, наконец, третья стадия преобразования соотносима с символическим ДА, который может рождать ДАЭ или ДАН. Пройдя все стадии генетического круга, семантического квадрата по В. В. Колесову (Колесов 2002: 45 – 70) слово должно

вернуться в зерно (conceptum), дабы возродиться в новом качестве и новой формой, т. е. новым дериватом азбучным (алфавитным), ДА и т. д.

Это и есть сущностная (онтологическая) схема пути слова в осмысливающей себя, мыслящей, интеллигентной русской книжной личности (в большинстве своём, ибо такая личность порождает речь, связанную с глубокой грамотностью, так называемой функциональной грамотностью). Эта схема заставляет по-новому взглянуть на творчество пишущего народа, который, вопреки разлитому повсеместно штампу европейского стереотипного представления, придаёт значение внешнему виду родного письма. Такие тропы часто преобразуются в антропоморфические образы, текст оживает, как сама жизнь, а жизнь в рефлексирующем сознании становится текстом.

Перспективы нашего исследования связаны с первым изданием словаря – следующего шага к системному изучению славянской азбуки и её эксплицитных и имплицитных компонентов.

СОКРАЩЕНИЯ

ДА – дериват алфавитный (азбучный)

ДАА – дериват алфавитный (азбучный) айдетический (неэйдетический)

ДАН – дериват алфавитный (азбучный) неэйдетический

ДАЭ – дериват алфавитный (азбучный) эйдетический

лат. – латинский, -ое

поэт. – поэтический, -ое

пр. – прилагательное

проз. – прозаический, -ое

прост. – просторечие

Р. Х. – Рождество Христово

ЛИТЕРАТУРА

Будейко 2009: Будейко, В. Э. О термине „антистих“ в современной теории письма. – В: *Языки профессиональной коммуникации. Сборник статей Четвёртой международной научной конференции (Челябинск, 3 – 5 декабря 2009 г.)*. Челябинск: ООО „Энциклопедия“, 2009, с. 74 – 76.

Будейко 2010: Будейко, В. Э. Антистих как орфографический принцип современной европейской письменности. – В: *Духовно-нравственная культура России и Болгарии: православное наследие. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. (VIII Славянский научный собор „Урал. Православие. Культура“)*. Вып. II. Часть I. Челябинск, 2010, с. 121 – 130.

Будейко 2012: Будейко, В. Э. *Проблемы представления информации в алфавитах (на материале кириллицы восточнославянских языков)*. Челябинск: ООО Энциклопедия, 2012.

Журавлёв 1974: Журавлёв, А. П. *Фонетическое значение*. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1974.

- Журавлёв 1991:** Журавлёв, А. П. *Звук и смысл*. Москва: Просвещение, 1991.
- Иванова 1976:** Иванова, В. Ф. *Современный русский язык. Графика и орфография*. Москва: Просвещение, 1976.
- Колесов 2002:** Колесов, В. В. *Философия русского слова*. Санкт-Петербург: Юна, 2002.
- Колесов 2014:** Колесов, В. В. *Древнерусская цивилизация. Наследие в слове: словоуказатель*. Москва: Институт русской цивилизации, 2014.
- Лосев 1990:** Лосев, А. Ф. *Философия имени*. Москва: Правда, 1990.
- Степанов 2001:** Степанов, Ю. С. *Константы: Словарь русской культуры*. Москва: Академический проект, 2001.

ИСТОЧНИКИ

- Быков 2006:** Быков, Д. Л. *Орфография: опера в трёх действиях*. Москва: Вагриус, 2006.
- Дворецкий 2000:** Дворецкий, И. Х. *Латинско-русский словарь*. 6-е изд. Москва: Русский язык, 2000.
- Жуков 1991:** Жуков, Д. Ключи к „Трёх столицам“. – В: Шульгин, В. В. *Три столицы*. Москва: Современник, 1991.
- Леонтьев 2011:** Леонтьев, К. Н. *Храм и Церковь*. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2011.
- Логический словарь 1994:** *Логический словарь: ДЕФОРТ*. Москва: Мысль, 1994.
- НКРЯ:** Национальный корпус русского языка. Подкорпус параллельных текстов <<http://ruscorpora.ru>> (дата обращения: 02.10.2015).
- Словарь 1847:** *Словарь церковно-славянского и русского языка (составленный Вторым отд. Императорской Академии Наук)*. Т. I – IV. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1847.
- ФЭС:** *Философский энциклопедический словарь*. 2-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1989.
- Чехов:** Чехов, А. П. *Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Сочинения в восемнадцати томах*. Том I – XVIII. Москва.: Наука, 1974 – 1982.
- Шульгин 1991:** Шульгин, В. В. *Три столицы*. Москва: Современник, 1991.

Марияна Витанова
Институт за български език – БАН, София

ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА И РЕЧНИЦИТЕ

Abstract: The article examines how the dialect vocabulary is presented in different types of dictionaries. It also concerns problems related to the collection of dialect material and its lexicographical treatment.

Keywords: lexis, dialects, dictionary

Всеки, който се е занимавал с проблемите на диалектите, особено в областта на лексикологията и словообразуването, както и с връзката между езика и етноса, неминуемо се е обръщал към речниците при търсенето на емпиричен материал. Различни по тип, предназначени за по-тесен кръг от специалисти или за по-широка аудитория, те съдържат различна като количество и лексикографско представяне диалектна лексика.

Целта на статията не е да се направи обзор на речниците в България, а да се разгледа лексикографското представяне на диалектен материал, включен в различни по тип речници, каква информация може да се извлече за диалектите от тях, да се поставят някои проблеми.

Тълковни речници на българския език

Източник на много богат диалектен материал е многотомният тълковен академичен *Речник на българския език* (РБЕ). Отваряйки том 14 например, още от първите страници читателят попада на диалектни думи като *преливки*, *прелка*, *премётник*, *прелоджки*, *премѝжаване*, *препѝляне* и т.н. Във всеки един от томовете читателят може да открие диалектизми, ексцерпирани от литературни източници и от народното творчество – песни, приказки, поговорки и пословици, клетви. В речника са включени също и диалектни думи, които нямат съответствия в книжовния език и означават реалии, свързани със селския бит като *оглавник*, *засевки* и др., а също и диалектни думи, които са с широко разпространение в книжнината от Възраждането, но днес са само диалектни – *вет*, *плата* и др. (Ръководство 1999: 4 – 5). Статиите са илюстрирани с подходящ контекст, представени са словообразователните варианти. Речникът не дава представа, но и няма такава цел, за географската локализация на думите.

Диалектизми, които се срещат в художествената литература от Възраждането и в творчеството на писатели като Ив. Вазов, Й. Йовков, Е. Пелин и др., представя и *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.* (ПРОДД). Тъй като към произведенията на писателите от миналото се обръщат хора от различни слоеве на обществото, на различна възраст и с различна подготовка и култура, авторите си поставят практичес-

ката задача да запознаят по-широка читателска аудитория със значенията на някои диалектни и вече излезли от употреба думи. Речниковите статии дават информация и за техния произход. Дефинициите са главно синонимни. Лексемите са представени в контекст, извлечен от литературни източници.

Старобългарски речници

Диалектна лексика се открива и в двутомния *Старобългарски речник* (СБР), дело на авторски колектив от Секцията за история на българския език при Института за български език. Речникът е предназначен преди всичко за специалисти. В края на речниковите статии е включен абзац, който съдържа и съответните диалектни лексеми, напр. неопред. мест. *онъсица* 'някой [си], някакъв [си], един', нвб. диал. *онсица*, *плесна* 'стъпало на крак, ходило', нвб. диал. *плесна*, наречието *седморо* 'седмokratно', нвб. диал. *седмори* 'седем, седми' и др. Целта на включването на диалектната лексика тук е да се посочи съществуващата връзка между старобългарския език и съвременните български диалекти. Това дава възможност на ползващите речника „да получат сведения дали старобългарската дума съществува и до днес, в кой лексикален пласт на съвременния български език се употребява, в каква външна форма“ (СБР 1999: LXVI).

По-различен характер има малкият като обем, но също много полезен *Речник на старобългарските думи в днешните български говори*, дело на М. Мъжлекова, в който представянето на старобългарската и диалектната лексика е равнопоставено. Речникът е от своеобразен смесен тип. Той е едновременно и тълковен, и диференциален, и старобългарски, и диалектен (Мъжлекова 1990: 14). В словника на речника са поместени думи от съвременните български диалекти, за които се откриват съответствия в старобългарските писмени паметници (пак там). Авторката си поставя за цел да отрази в лексикографски вид „състоянието на онази регистрирана в старобългарските паметници лексика, която в съвременния етап от развитието на българския език се употребява в териториалните говори и не влиза в активния фонд на книжовния език“ (Мъжлекова 1990: 9). Речниковите статии включват старобългарската лексема и нейното значение, паметниците, в които е регистрирана, илюстративен материал. Следва съвременното диалектното съответствие с дефиниция на регистрираните значения, географското разпространение или източника, илюстративен материал. Речникът потвърждава единството на лексикалния състав на българския език в многовековната му история (Мъжлекова 1990: 5). Той дава възможност на специалистите да проследят промените в семантичния обем на думите, съхраняването на по-стари значения, които са изчезнали в съвременния книжовен език.

Етимологични речници

Източник на богат диалектен материал, за който може да се получи и многостранна информация, е многотомният *Български етимологичен речник*

(БЕР). Неслучайно той е настолна книга в работата на всички, които се занимават с проблеми на диалектите. При създаването на речника са използвани диалектни материали от архиви и публикувани източници. Етимологичният речник има за задача да разясни произхода на лексикалните единици, да разкрие техните най-стари значения и първоначална вътрешна форма. Речниковите статии са оформени на гнездови принцип, което дава възможност да се получат сведения не само за произхода на думите, но и за техните фонетични, словообразователни и акцентни варианти, производните думи, устойчивите словосъчетания и фразеологизми, в чийто състав влизат лексемите, съответствията в останалите славянски, балкански или индоевропейски езици. Посочва се значението и географското разпространение на лексемите, старобългарските форми и паметниците, в които те са регистрирани. Тъй като *Български етимологичен речник* е насочен повече към специалисти, в речниковите статии са включени и библиографски справки по етимологията на думите.

Ономастични речници

Източник на диалектен материал са и речниците на антропонимите, селищните и местните имена. Като опора при реконструкцията на имената и техните форми се използва богат диалектен материал. Напр. селищното име *Брезник* се извежда от диалектната дума *брезник* ‘брезова гора’, *Ботунец* от *ботуня* ‘дебела, тлъста, плодородна почва’ (Чолева 2002: 101 – 102), топонимът *Андека* се свързва с *андек* ‘яма, изкоп, ров’ (Михайлова 2008 : 89) и др.

Диалектни речници

Разбира се, основният и най-изчерпателен източник на лексикален материал от българските говори са диалектните речници, чието основно предназначение е да регистрират словното богатство на говорите. Няма да се спирам върху *Речник на българския език* на Н. Геров. За този първи речник, в който пълно и най-добре лексикографски е представено речниковото богатство на българските говори, е писано и казано много. Ще припомня само, че на работата върху речника Н. Геров е посветил цели 50 години от живота си. Затова пък вече два века след създаването му речникът продължава да бъде настолна книга за езиковедите.

В диалектните речници се включват думи, които се употребяват само в един диалект или в група диалекти. Съставят се и общи сводни речници, които включват диалектна лексика от цялото езиково землище. Върху такъв речник се работи в Секцията за българска диалектология и лингвистична география, за който е създаден богат архив, плод на многогодишната събирателска дейност на няколко поколения диалектолози. Изчерпателното описание на диалектната лексика дава представа за мястото на думата в системата, за нейната семантична структура (Бояджиев 2007: 32).

Колектив от Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ работи върху създаването на многотомен *Идеографски диалектен*

речник на българския език (ИРБЕ 2012), чийто първи том вече е публикуван. Авторите си поставят задачата да представят лексикалното богатство на българските говори, като се опират върху лексиката на книжовния език. В общ азбучен ред са подредени книжовните думи, а след тях са изредени диалектните съответствия и тяхната географска локализация. Предимството на този речник е в представянето на конкретната връзка между книжовната дума и нейните диалектни съответствия, в разкриването на диалектното лексикално разнообразие. Речникът предоставя богат материал за най-разнообразни справки и проучвания в областта на лексиката на сродни и съседни езици, на диалектното словообразуване и др. (ИРБЕ 2012: 8). Идеографското представяне на диалектната лексика има и свои недостатъци, както и самите създатели посочват: не се разкрива полисемията и омонимията на думите, съчетаемостта им, участието във фразеологични единици (пак там).

В работата по диалектните речници, а това важи в немалка степен и за ономастичните и етнолингвистичните, от съществено значение са няколко основни момента – продължителността на престоя на изследователите на терен за събиране на диалектен материал, качеството на лексикографската обработка на събрания материал, което е в зависимост и от професионалната подготовка на съставителите на речниците. В събирането, класифицирането и обнародването на лексикален материал участват не само професионални езиковеди, но и хора с различни професии. Обикновено професионално занимаващите се с диалектология са ограничени с времето при теренните си проучвания. Стремешът им е да съберат повече и по-разнообразен в тематично отношение материал въз основа на предварително създаден въпросник. Любителите диалектолози имат предимството да пребивават дълго в определена диалектна среда или изследваните говори са им родни. Слабото звено в тяхната работа е лексикографската обработка на материала – често не се прави разлика между многозначност и омонимия, липсва подходящ контекст, дават се дефиниции, които не отговарят на граматичната характеристика на заглавната дума, не се прави разлика между фонетичен и словообразователен вариант и др.

Добри резултати се получават при съвместната работа на професионалист диалектолог и носител на говора, какъвто например е случаят с *Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система* с авторки М. Хотева-Вачева и С. Керемидчиева (Хотева-Вачева, Керемидчиева 2000). Богат и добре представен в лексикографско отношение материал се открива в речниците на Н. Котова *Горно поле, Дупнишко. Речник* (Котова 2002), на Д. Вакарелска-Чобанска *Речник на самоковския говор* (Вакарелска-Чобанска 2005) и *Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко* (Вакарелска-Чобанска 2006), в книгата *Еркеч – паметта на езика* (Керемидчиева и др. 2012), дело на авторски колектив от Секцията за диалектология и лингвистична география, и др. Особено значение за диалектната лексикография има трудът на Л. Гълъбов *Лексиката на говора в с. Доброславци, Софийско* (Гълъбов 2000), който е резултат от 35-годишна събирателска дейност и е опит да се предста-

ви лексикалната система в нейната пълнота. П. Чернаев също поднася богат и автентичен материал от балкански говор, с което опровергава разпространеното схващане, че оригинална диференциална лексика се среща главно в Родопската област и в западнобългарското езиково землище, срв. лексеми като *бурник* ‘бурен, проливен дъжд’, *винобѐрник* ‘гроздобер’, *леду̀нка* ‘ледена висулка’, *мину̀шка* ‘място за преминаване’, *мѐрници* ‘студени тръпки по тялото’ и др. (Чернаев 2002). В последните години продължи и създаването на речници за диалекти извън държавните граници, срв. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско* с автори Л. Антонова-Василева и Г. Митринов (Антонова-Василева, Митринов 2011).

Етнолингвистични речници

В края на ХХ в. като раздел от етнолингвистиката в славянските страни се оформи и етнолингвистичната лексикография, която се занимава с лексикографското представяне на словното богатство, отразяващо различни аспекти на народната духовна култура. В българското езикознание също се работи върху различни аспекти на връзката между езика, етноса и културата. Като самостоятелни речници или в списания и сборници е обнародван лексикален материал от областта на народната терминология – народен календар, семейна обредност, роднинска терминология и др. Дело на авторски колективи от Секцията за етнолингвистика в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ са речниците *Тематичен речник на термините на народния календар* с автори П. Легурска и М. Китанова (Легурска, Китанова 2008), *Човешкият живот. Раждане. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската обредност* с автори П. Легурска, Н. Павлова, М. Китанова (Легурска и др. 2012). Речниците са хибридни като жанр – едновременно тематични, енциклопедични и тълковни. Те са новаторски като лексикографски модел на изграждане. Обредната лексика е представена във вид на когнитивна матрица, която включва рубрики за обреди, обредни действия, обредни лица, обредни предмети и обредни места.

Под печат е *Речник на народната духовна култура на българите* – комплексно етнолингвистично проучване, представляващо опит да се реконструира картината на света на традиционния българин (Барболова и др. 2016).

През 2013 г. в Секцията за етнолингвистика започна работа върху проекта *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина*. Целта на проекта е да бъде представен цикълът *здраве – болест – здраве* и неговото отражение в българските диалекти от цялото езиково землище, както и в старобългарските паметници. Материалът е ексцерпиран от диалектни речници, етнографски изследвания, фолклорни текстове и архивни материали. Използван е също и *Речник на българския език* от Н. Геров, както и *Български етимологичен речник*. Включен е езиков материал и от средновековните български лековници, които са уникални свидетелства за традиционната медицинска култура на българина. Стремещът на авторския колектив е да бъде обхваната

максимално пълно лексиката, свързана с народната медицина. Лексикалният материал ще бъде разпределен в тематични рубрики. Във всяка рубрика названията за болести ще бъдат представени ономазиологично – от значението към съответните форми, като ще се опише и тяхното географско разпространение или източник. Така ще се избегнат честите препратки и повторения, които са неминуеми при азбучно подреждане на материала. Идеографският принцип на подреждане на диалектен материал представя по-добре и семантичните еквиваленти в диалектната макросистема. *Етнолингвистичният речник на българската народна медицина* ще представи в отделни рубрики названията за болести и недъзи, средствата за лечение, названията за лечители, за лечебните места и извори, за митичните същества, които причиняват болести или помагат при лечението на болестни състояния и др. Речникът продължава и обогатява българската етнолингвистична лексикография, за развитието на която Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“ има водеща роля.

Поради причини от екстралингвистичен характер етнолингвистичните речници са създадени или се създават главно върху материал от публикувани източници и архиви и в по-малка степен от материал, събиран на терен. Това води до известна диспропорция в редовете, които образуват диалектните семантични еквиваленти. Причината за отсъствието на названия за отделни реалии често се дължи на това, че те просто не са регистрирани в използваните източници. Идеалният вариант, който за съжаление е само добро пожелание, е да се събира материал на терен по предварително създаден въпросник от цялото езиково землище. Така ще може да се получи пълна представа за разпространението на даден народен термин.

Фразеологични речници

Накрая ще посоча като източник на диалектен материал и фразеологичните речници на българския език – *Фразеологичен речник на българския език*, дело на К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова (ФРБЕ 1974 – 1975), както и създаденият по-късно *Нов фразеологичен речник на българския език* с автор К. Ничева (НФРБЕ). Все още няма издадени самостоятелни диалектни фразеологични речници на отделен говор или на група говори. Изобщо българската диалектна фразеология е слабо проучена и обстойното ѝ изследване е предстоящо.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 2007:** Бояджиев, Т. Диалектната лексикография в България. – В: *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. В. Търново: „Знак’94“, с. 27 – 35.
- Ръководство 1999:** *Ръководство за съставяне на „Речник на българския език“*. Допълнено и преработено издание. Секция за българска лексикология и лексикография в Института за български език при БАН. София, 1999 (ръкопис).

ИЗТОЧНИЦИ

- Антонова-Василева, Митринов 2011:** Антонова-Василева, Л., Митринов, Г. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, 2011.
- Барболова и др. 2016:** Барболова, З., Китанова, М., Легурска, П., Павлова, Н., Симеонова, М. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство (под печат).
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 7. София: Изд. на БАН, 1977 – 2010.
- Вакарелска-Чобанска 2005:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: АИ „Марин Дринов“, 2005.
- Вакарелска-Чобанска 2006:** Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2006.
- Геров:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 5. София: Български писател, 1978 (фототипно издание).
- Гълъбов 2000:** Гълъбов, Л. *Лексиката на говора в с. Доброславци, Софийско*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000.
- ИРБЕ 2012:** *Идеографски диалектен речник на българския език*. Т. I. А – Д. София: Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.
- Керемидчиева и др. 2012:** Керемидчиева, С., Кочева, А., Василева, Л., Първанов, К., Сертова, З., Гаравалова, И., Чернева, Р. *Еркеч – паметта на езика*. София: Мултипринт, 2012.
- Котова 2002:** Котова, Н. *Горно поле, Дупнишко. Речник*. София, 2002.
- Легурска и др. 2012:** Легурска, П., Павлова, Н., Китанова, М. *Човешкият живот. Раждание. Сватба. Погребение. Тематичен речник на българската обредност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Легурска, Китанова 2008:** Легурска, П., Китанова, М. *Тематичен речник на термините на народния календар*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Михайлова 2008:** Михайлова, Д. *Местните имена в Ботевградско*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Мъжлекова 1990:** Мъжлекова, М. *Речник на старобългарски думи в днешните български говори*. София: Изд. на БАН, 1990.
- НФРБЕ:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София: Изд. на БАН, 1977 – 2015 (продължаващо издание).
- ФРБЕ 1974-1975:** Ничева К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: БАН, 1974 – 1975.
- РРОДД:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: Издателство на БАН, 1974.
- СБР:** *Старобългарски речник*. Т. I – II. София: Валентин Траянов, 1999 – 2004.
- Холиолчев, Младенов, Радева 2013:** Холиолчев, Хр., Младенов, М., Радева, Л. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. София: Изток – Запад, 2013.
- Хотева-Вачева, Керемидчиева 2000:** Хотева-Вачева, М., Керемидчиева, С. *Говорът на село Зарово, Солунско. С оглед към лексикалната му система*. София: Мултипринт, 2000.
- Чернаев 2002:** Чернаев, П. Яснец. *Речник на говора на с. Руховци, Еленско*. София: Рал Колобър, 2002.
- Чолева 2002:** Чолева, А. *Селищни имена от Югозападна България*. София – Москва: Пенсофт, 2002.

Флер Гилемшин

Академия наук Республики Татарстан, Казань

ТЕМАТИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОРИЕНТАЛИЗМОВ В РУССКИХ И БОЛГАРСКИХ ПЕРЕВОДАХ АРАБСКИХ СКАЗОК *ТЫСЯЧА И ОДНА НОЧЬ*

Abstract: The article analyzes the orientalisms in Russian and Bulgarian translations of fairy tales *Thousand and One Nights* in the thematic aspect.

Keywords: orientalisms, thematic dictionary, Russian language, Bulgarian language

Исследование русских и болгарских переводов арабских сказок *Тысяча и одна ночь* позволило выделить более шестидесяти общих тем, которые раскрываются ориентализмами. При этом под лингвистическими ориентализмами (восточными лингвистическими единицами) подразумеваются единицы, происхождение которых связано с восточными языками, в частности с арабским, турецким и персидским (Гилемшин 2008). Безусловно, эти заимствования в русских и болгарских текстах претерпели графические, фонетико-фонологические, грамматические, семантические изменения, что естественно. В данной работе (помимо охарактеризованных выше ориентализмов) мы выделяем особый тип ориентализмов – ментальные ориентализмы, представляющие собой перевод сочетаний, графически оформленных на славянском языке (русском или болгарском), но раскрывающие восточную ментальность и восточный колорит сказок *Тысяча и одна ночь*.

Отметим некоторые темы, раскрываемые ориентализмами, в русских и болгарских переводах:

1. Социальное положение человека

Везирь (или вазир) – высший чиновник в халифате. В разные эпохи существования халифата был один или несколько везирей. Везирь – постоянный персонаж арабских и персидских сказок, обычно лукавый и завистливый.

(рус. „*Везирь* исполнил его приказание, и отправился, и ехал до тех пор, пока благополучно не прибыл в Самарканд.“; болг. „Живели, що живели така, но ето че големият брат се затыжил за малкия и наредил на *везира* си да застане при него и да го доведе.“)

2. (Религиозные) постройки, строения

Мечеть – мусульманское молитвенное (богослужебное) архитектурное сооружение.

(рус. „– Когда наступит вечер, поиди в *мечеть*, помолись и переночуй там, это та мечеть, которую выстроила Ситт-Зубейда на реке Тигр. – С лю-

бовью и охотой, – ответил я.“; болг. „Щом се мръкне, иди в *джамията*, която госпожа Зубейда построи край Тигър, влез вътре и чакай! – нареди слугинята.“)

Шатър – временная лёгкая постройка для жилья.

(рус. „Он велел вынести свои *шатры*, снарядить верблюдов, мулов, слуг и телохранителей и поставил своего везиря правителем в стране, а сам направился в земли своего брата“; болг. „Царят наредил да се приготвят за път. Изпънали шатрите извън града. Седнал той в *шатрата* си и рекъл на слугата си...“)

3. Персонажи мусульманской мифологии/демонологии

Джинн – персонаж мусульманской демонологии (были добрые духи-мусульмане и злые духи-неверные).

(рус. „И вдруг видят: перед ними *джинн* огромного роста, с большой головой и широкой грудью, а на голове у него сундук.“; болг. „И ето че се появи един *джин* – снагата му висока, плещите му широки, главата му огромна, а върху темето му – сандък.“)

4. Выкуп (за убийство)

Треть крови. Согласно древнеарабскому обычаю, за убийство можно было внести выкуп, заменяющий кровную месть. Внеся выкуп за себя или за своего родича, убийца освобождался от мести.

(рус. „О джинн, венец царей джиннов! Если я расскажу тебе, что у меня случилось с этой газелью, и ты сочтешь мою повесть удивительной, подаришь ли ты мне *одну треть крови этого купца*?“; болг. „О, джин, ти, царска корона на джиновете! Ако ти разкажа какво ми се случи с тази газела, и ако ти решиш, че разказът ми е удивителен – ще ми дариш ли *една трета от кръвта на този търговец*?“)

5. Красота

Подобно луне/месяцу. Красота (чаще всего лица) женщины или мужчины сравнивается с луной или месяцем.

(рус. „И моя жена будет стоять передо мною, как *луна*, в своих одеждах и драгоценностях, и я не буду смотреть на нее из чванства и высокомерия, пока все, кто будут тут, не скажут: „О, господин мой, твоя жена и служанка стоит перед тобой, соизволь посмотреть на нее, ей тягостно так стоять!“; болг. „Тогава ще се появи жена ми като *луна* при пълнолуние с всичките си украшения и скъпоценности. Няма да я оглеждам с възхищение и удивление, нека другите ме подсещат: „Господарю, твоята жена и неволница е пред тебе!“.)

(рус. „Через месяц он приехал верхом на муле, одетый в роскошное платье и *подобный луне* в ночь полнолуния; и он словно вышел из бани, и *лицо его* было как *месяц* – с румяными щеками, блестящим лбом и родинкой, словно кружок амбры.“; болг. „Тогава си взех наложница и добих от нея мъжко чедо с лице като пълен *месец*, с прекрасни очи, извити вежди и стройна снага.“)

6. Клятва о верности обещания

И Аллах тебе поручитель.

(рус. „И Аллах тебе в том, что я говорю, *поручитель*.“; болг. „Дума ти давам – ще се върна, пък тогава прави с мен каквото щеш! *Аллах ми е свидетел на думите!*“)

7. Праздники

Праздник Аллаха – один из двух официальных мусульманских праздников, отмечается во время паломничества в месяц Зу-ль-хиджа (по мусульманскому лунному календарю).

(рус. „И я просидел год с печальным сердцем и плачущими глазами, пока не пришел великий *праздник Аллаха*.“; болг. „Страдах цяла година. Ето че дойде *Курбан Байрамът*.“)

8. Деньги

Динар (от лат. „денариус“) – золотая монета, имевшая хождение в халифате. Особенной известностью пользовались так называемые „гераклийские“ динары, чеканившиеся вначале в Византии, а затем в самом халифате.

(рус. „Мой отец умер и оставил нам три тысячи *динаров*, и я открыл лавку.“; болг. „Аз ти дадох един златен *динар*! Я ми кажи виждал ли си някой по-щедър и по-храбър от мене!“)

9. Одежда

Рваные лохмотья – мотив волшебницы (или волшебника) в облике нищего, известен в ближневосточном и европейском фольклоре.

(рус. „... вдруг увидели на берегу моря *девушку, одетую в рваные лохмотья*.“; болг. „Вече се готвехме за връщане, когато срещнах на морския бряг *неволница в отърпани дрехи*.“)

10. Домашняя утварь

Сундук – изделие корпусной мебели с откидной или съёмной верхней крышкой, используется как ёмкость для хранения предметов обихода, драгоценностей и других ценных вещей.

(рус. „И когда наступил вечер, я пошел в мечеть, помолился там и провел ночь, а ко времени утренней зари вдруг явились два евнуха в челноке, и с ними были пустые *сундуки*.“; болг. „Щом се мръкне, иди в джамията, която госпожа Зубейда построи край Тигър, влез вътре и чакай! – нареди слугинята. Мръкна се. Отидох при джамията. Призори дойдоха двама слуги с лодка, носеха празни *сандъци*.“)

11. Антропонимы

Хатим ат-Таи – герой арабского эпоса, полубогатырь поэт (умер в начале VI в.), прославившийся щедростью. По преданию, велел своей матери продать его в рабство и на полученные деньги купить двух верблюдов, чтобы зарезать их и накормить гостей.

(рус. „А что касается рассказов о великодушных, то они очень многочисленны, и к ним принадлежит то, что рассказывают о великодушии *Хатима ат-Таи*.“; болг. „Много са историите за щедрите. Сред тях е тази за *Хатим Таи*.“)

Ахмед ад-Данаф – Данаф (буквально: „болезнь“ или „беда“) – кличка, дающаяся ловкому мошеннику.

(рус. „Рассказывают также, о счастливый царь, что был во время халифа Харуна ар-Рашида один человек по имени *Ахмед-ад-Данаф*.“; болг. „Разправят, царю честитити, че по времето на халиф Харун ар-Рашид живели двама души. Единият се казвал *Ахмад Данаф*, а другият – Хасан Шуман.“)

12. Топонимы

Искандария – Александрия, один из крупнейших центров эллинистической и арабо-мусульманской культуры.

(рус. „И Нур ад-Дин увидел стоявших матросов и спросил их: „Куда вы едете?“ – „В город *Искандарию*“ – ответили матросы.“; болг. „Така останал Нур ад-Дин в *Александрия*. Няколко дни бродил от улица в улица, ял, пил и се веселил, докато стоте динара, които носел у себе си, се свършили.“)

13. Орнитонимы

Рух – сказочная птица, встречается в арабском фольклоре наряду с птицей, называемой „анка Магриб“.

(рус. „... что на неких островах есть огромная птица, называемая *рух*, которая кормит своих детей слонами.“; болг. „Ще се върне птицата *Рух*, ще разтроши кораба и ще ни погуби!“)

14. Зоонимы

Царица змей – змея считалась воплощением мудрости. Мотив приобретения чудесных знаний человеком, попробовавшим мясо змеи или чудесной птицы, широко распространен в мировом фольклоре.

(рус. „Ты знаешь его лекарство, и знаешь отлично, – сказал везирь. – Его лекарство – *царица змей*, и ты знаешь, где она, и видел её, и был у неё.“; болг. „Имаме доказателства, че знаеш къде е *Змийската царица*! – викнал везирът.“)

15. Судьба

Гадать на песке – определить судьбу.

(рус. „А достигнув родного города, он захотел *погадать на своем песке* и посмотреть, остался ли светильник в сокровищнице и жив ли Ала ад-Дин или нет? *Он определил его гороскоп* и три раза *погадал на песке*, и не увидел он, что Ала ад-Дин умер.“; болг. Решил той да *погадае върху пясък* и да види дали лампата е още в съкровищницата и дали Аля ад-Дин е издъхнал! Три пъти *гледал на пясък* и не видял Аля ад-Дин да е умрял, не видял и лампата да е в съкровищницата. Разбрал, че Аля ад-Дин се е измъкнал.)

16. Речевой этикет при исполнении приказа

„Слушаю и повинуюсь!“

(рус. „Слушаю и повинуюсь!“ И затем она сказала Булукии: „Зажмурь глаза!“; болг. „Слушам и се подчинявам! – казала тя и се обърна към Балукия: Затвори очи!“)

17. Обычай, выражающий глубокое уважение

Поцеловать (перед ним) землю.

(рус. „А когда наступило утро, Али каирский взял одежду, блюдо, трость, и золотые цепочки ... отправился в диван со своим дядей и его молодцами, и они *поцеловали землю перед* халифом...“; болг. „На сутринта Али Мисри взел дрехата, тепсията, жезъла, златната верига ... окачил всичко на един кривак и заедно с Ахмад Данаф и цялата дружина отишъл в дивана на халифа, където всички *целунали земята пред* емира на правоверните.“)

18. Мусульманское кредо

Я свидетельствую, что нет бога, кроме Аллаха. – Так называемая „шахада“, то есть мусульманское кредо. Для того чтобы принять ислам, нужно трижды произнести эту формулу.

(рус. „И вдруг юноша встряхнулся и встал на ноги, и он обрадовался своему освобождению и воскликнул: „Свидетельствую, что нет бога, кроме Аллаха...“; (болг. „Поклони се на Аллаха, закълни се, че няма друг бог освен него, че само той заслужава да му се кланят, че няма друго благо освен неговото!“)

Анализ русских и болгарских переводов ориентализмов сказок *Тысяча и одна ночь* раскрывает русскую и болгарскую лексику, общую с лексикой оригинала. Тематический словарь ориентализмов в русских и болгарских переводах сказок *Тысяча и одной ночи* является одним из словарей нового поколения в системе лексикографии XXI века.

ЛИТЕРАТУРА

Гилемшин 2008: Гилемшин, Ф. Ф. *Арабские сказки в системе татарской культуры и языка. Татарские переводы сборника „Тысяча и одна ночь“: язык, образы, стиль.* Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2008.

ИСТОЧНИКИ

Тысяча и одна ночь. Пер. с араб. М. А. Салье. Т. 1 – 7. Москва: ГИХЛ, 1958 – 1960.
Хиляда и една нощ. Староарабски приказки в два тома. Т. 1 – 2. Превод от арабски К. Цонев, С. Русчуклиев. София: Труд, 2004.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

ПОЛИСЕМИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕН АНАЛИЗ

Abstract: The report discusses the possibilities of presentation the lexical polysemy: separation of primary and secondary meanings depending on different criteria – paradigmatic/syntagmatic or dependence of frequency. The application of different criteria depends on the kind of the dictionary – a monolingual (thesaurus), bilingual, database/electronic dictionaries.

Keywords: polysemy, paradigmatic/syntagmatic criteria, frequency, linguistic analysis

В литературата, посветена на многозначността на думата, се обсъждат три подхода към нея (Свинцов 2004). Според първия съществуват както еднозначни, така и многозначни думи (това са възгледите на В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, Л. А. Булаховски, О. С. Ахманова, А. П. Евгениева, Д. Н. Шмельов, Р. А. Будагов, Ю. Д. Апресян, А. В. Калинин, Н. М. Шански, В. Г. Гак, Л. А. Новиков, Д. Мирчева, Е. Пернишка, М. Попова и пр.). Според втория възглед, изразен в работите на А. А. Потебня и Л. В. Щчерба, съществуват само еднозначни думи. Според третия, принадлежащ на руския лексикограф В. В. Морковкин, всички думи са потенциално многозначни (Морковкин 1982). Авторът смята, че при едни от тях още не е открита лексикална многозначност, при други тя вече е определена. Морковкин въвежда понятията актуална и потенциална многозначност.

Според Н. В. Черникова, която цитира мнението на В. В. Морковкин от книгата „Русские агнонимы“ (Морковкин, Морковкина 1997, цит. по Черникова 2007), отделните концепти, изразени в даден език, се локализируют в една от двете зони на съзнанието – „светла“ или „тъмна“. В определен исторически момент едни концепти и свързаните с тях лексикални единици и техните значения се локализируют в „тъмната“ зона на съзнанието на даден етнос и се превръщат в своего рода „забравени думи“ или историзми, други думи са актуални и съществуват в „светлата“ му страна. В подобни термини при описанието на функционирането на ментално-лингвалния комплекс и неговите хипостази – мислене, съзнание и език, като самоорганизираща се информационна система, действаща на основата на човешкия мозък и осигуряваща разбиране, оценка, пазене, преобразуване, пораждање и предаване на информация, може да се представи и полисемията в лексикален план.

Част от лексикалните значения преминават от светлата в тъмната част на съзнанието. В други случаи се извършва разместване на значенията в зависимост от тяхната актуалност за езиковия носител в даден исторически момент.

Друг възможен подход към полисемията на думата се изразява от Ю. Д. Апресян (Апресян 2010: 17 – 31) и Б. Л. Йомдин (Йомдин 2014: 87 – 103).

Йомдин подчертава, че многозначността е едно от най-важните свойства на лексикалната система на езика, а изучаването ѝ представлява интерес както от теоретична, така и от практическа гледна точка. Още в работите на Д. Ципф (Ципф 1945, цит. по Йомдин 2014: 87) се говори за съществуваща корелация между честотата на употреба на дадена дума и количеството на значенията ѝ.

Според Йомдин, който споделя мнението на Ю. Д. Апресян (Апресян и др. 2014, цит. по Йомдин 2014: 88), характерът на речника – пасивен или активен, определя и подхода към явлението. Задачата на пасивния речник е да опише голямо количество думи, желателно почти всички думи в даден език, които така или иначе са познати на езиковите носители. В активния речник се описва малка част от лексиката, която активно се използва от всички носители на езика, подробно се описват нейните употреби, съчетаемост, управление, фразеологизми, разделят се и значенията на думите.

Източници за информация за активен речник са главно: 1. анкетирането на информанти – носители на даден език; 2. текстове на дадения език, адекватни за изучавания период.

Речниците от печатен вид като правило досега са се изготвяли на базата на големи картотеки, в по-ново време основа за създаването им са и големи електронни корпуси от текстове. На тяхна база се определя кое е необходимо за речника от даден формат и кое влиза в т.нар. „сива“ зона на внимание.

Подобна гледна точка се застъпва и в изготвените първи два тома на „Активный словарь русского языка“ (Апресян и др. 2014), също у Благоева, Колковска 2011.

Например думата *афиша* в руския език в посочения речник се отбелязва с първо значение ‘тлъсто лице’, характерно за затворническият жаргон.

Отделен аспект на изучаване са многозначните думи като проблем на компютърната лингвистика. Обзорните работи показват, че въпросите за автоматично разрешение на лексикалната многозначност се основават на използване на данни от тълковни речници, тезауруси или корпуси от текстове (Йомдин 2014: 89). Възможно е да бъдат използвани данните и от електронни речници.

Друго важно направление е използването на корпуси от текстове с опора върху съчетаемостта (Йомдин 2014: 908). По този начин се правят статистически значими наблюдения, в които се разглежда съвместната поява на думи с различни значения. Това предполага наличие на аотирани корпуси.

Възможно е още съчетаването на речници и корпуси от текстове (Кобрицов и др. 2007, цит. по Йомдин 2014: 90; също Коева 2014).

Допълнителен начин за извличане на семантична информация е използването на експерименти (за извличане на значения от езиковите носители или авторска интроспекция).

При това е важно осъзнаването, че извличаните значения на многозначните думи може съществено да се различават в речниците, лингвистичните разработки и съзнанието на езиковите носители (Йомдин 2014: 92).

Коментарите на Йомдин се свеждат до това, че значенията на многозначните думи може да се различават у носителите на един и същ език и да зависят от социалния, възрастовия, професионалния статус на говорещите и личния им речеви опит (Йомдин 2014: 99). Задачите на съвременната лексикография според автора се определят от съчетаване на различни методи при изследване на лексикалното значение – както тренираната интроспекция на професионалния лексикограф, така и експериментални методи, корпусни изследвания и резултати, получени от компютърната лингвистика (Йомдин 2014: 99 – 100).

Както подчертава Б. Л. Йомдин, има две гледни точки към речника. Първата е, че речникът е „свещена“ книга, той не трябва да се променя, това е своего рода документ, в който се съдържа единствено вярната норма за значенията на всяка дума, в него не би трябвало да има грешки, както и „лоши“, ненужни думи (Йомдин 2013). Според втората гледна точка речниците бързо остаряват и е безсмислено да се ползват. Както винаги, истината е по средата. Речникът е уважаван и почтен предмет за ползване, който съществува още от времето на появата на писмеността. Това са глосите, написани в полетата на древните документи (Йомдин 2013).

Да се спрем кратко на лексикографските принципи и нагласи, изложени в Проспекта за активен речник на руския език от Ю. Д. Апресян и колектив (Апресян 2010: 15 – 54).

В речника се прилага принципът на интегралността – съчетаване на речника и граматиката при представянето на дадена лексикална единица.

Съчетаването на речник и граматика като основен принцип на интегралността се реализира според принципа на удобството – простота и прозрачност на метаезика и експлицитност на информацията (Апресян 2010: 15 – 54).

Използват се съвременни лингвистични технологии – корпуси от текстове и лингвистичен експеримент.

Коректно поставеният лингвистичен експеримент предполага:

а) обръщане към *езиковата интуиция на говорещите* във връзка с правилността, неправилността, нееднозначността, синонимичността и др. проверяеми свойства на езиковите и текстовите единици;

б) *обяснение към получените оценки от гледна точка на лингвистичната теория*. Колкото е по-системно, толкова е по-убедително обяснението, т.е. колкото повече езикови факти, подкрепящи дадено твърдение, може да се приведат, толкова по-добре (Апресян 2010: 38).

Нека проследим доколко тези принципи може да бъдат намерени в съществуващите тълковни и двуезични речници върху материал от произволно взета дума, например думата **балаболка** и нейното представяне в руския език и предаването ѝ в български език.

1.1. Според БТС 1998 *балаболка* има значение разг. ‘Болтун, (болтунья); пустой человек’.

Този речник отразява реалното състояние на семантиката на думата в края на ХХ в.

1.2. Според Речника на Ушаков (РУ) *балаболка* има следните значения:

1. ‘Пустомеля, болтун или болтушка (разг. пренебр.)’
2. ‘Погремушка, колокольчик’.

От гледна точка на системността може да се допусне, че вторичното значение на думата ‘бъбрив човек’, предикат по характер, е имало по-голяма честота в сравнение с предметното значение, което като правило би трябвало да бъде на първо място в рамките на използвания подход в традиционните тълковни речници (речникът излиза през тридесетте – четиридесетте години на ХХ в.).

1.3. *Балаболка* според МАС:

1. ‘Украшение в виде висячей кисточки, подвеска, висулька’
‘Болтун, пустой человек’.

Николаю Петровичу она рассказывала все свои горести и выдумки. Он никогда не сердился, как отец, не говорил, что она цокотуха и балаболка (Паустовский. Героический юго-восток) (Легурска 2015: 90 – 91).

1.4. *Балаболка* според Речника на Ожегов (РО 1973):

1. ‘Погремушка; висулька (устар.)’
2. ‘Человек, любящий заниматься пустой болтовней (пренебр.)’

1.5. Ново издание на БАС (БАС 2004: 347) *балаболка*:

1. ‘Уст. Небольшое украшение в виде висульки, подвески, косточки и т.п.’
(Дама) была в пестром платье с шитьем, кружевами и разными балаболками. (Бобор. Изменник).

2. ‘Прост. Болтун, пустослов’

(Елкин казался ему простым лентяем и балаболкой. Язык у него как на шарнирах приделан – говорит много... болтает обо всем не разбираясь, что можно, чего нельзя, что удобно и что неудобно. Медын. Честь).

И в трите тълковни речника на руския език (МАС, БАС и РО) се възприема системното представяне на значенията на думата: предметното значение е представено като първо, вторичното предикатно значение като второ по ред. Този тип подредба на значенията е характерен за повечето тълковни речници на съответните езици (срв. Шмельов 1977: 68 – 130), в които се възприема принципът парадигматично независимите значения да бъдат първични, а синтагматично зависимите – вторични. Речникът на Ушаков (30 – 40-те г. на ХХ в.) и БТС (90-те г. на ХХ в.) отразяват подхода, според който за първично значение на думата се приема по-честотното.

Представяне в двуезични руско-български речници:

2.1. РБР, т. 1, 1986: 68:

Балаболка

1. ‘пренебр. Бъбривец /бъбривка/; дърдорко /дърдорка/, бѣбрица’
2. ‘(обл.) Дрънкулка, хлопка, звънче’.

В речника значенията се представят според тяхната честотност в руския език. Представеният подход е от гледна точка на пасивното владеене на руския език както от българи, така и от носители на други езици.

2.2. РБРЧ 1969: 30:

Балаболка – ‘разг. Бърборко, дърдорко, бърбрица, бърбривка’.

В този речник отсъства изобщо идеята за първично, конкретно значение на думата.

2.3. НРБР 2007: 34

Балаболка вж. Пустомеля.

НРБР 2007: 608: *пустомеля* – ‘Празнодумец/празнодумка бърборко, бърбрица, бърбривец/бърбривка, празна воденица’.

В този двуезичен речник се възприема представяне на значението на думата *балаболка* чрез отпратка към оценъчни предикатни думи в българския език. Оставям без коментар въпроса за адекватността на превода и дали изобщо в българския език съществуват всичките изброени лексикални единици.

Обръщаме се и към други източници на данни.

2.4. Russcorpora.ru

Женщина, которая болтает без умолку, – это не женщина. Балаболка (Юрий Азарев. Подозреваемый. 2002).

Дадената илюстрация от корпуса представя вторичното значение на думата.

2.5. Словарь синонимов (електронен):

‘Болтливый человек’ – *болтун, балагур, говорун, диалектик, краснобай, мельница, пустомеля, пустослов, резонер, ритор, сорока, водолей, балалайка, трещотка, фразер*.

В този речник думата *балаболка* не е отразена.

В друг синонимен речник на руския език обаче думата намира място.

Словарь синонимов русского языка (Александрова 1975: 47): *болтун, говорун, трещотка, сорока, болтушка, тараторка, балаболка* (разг.), *таранта* (прост.), *тренач, трепло* (груб. прост.), *балалайка бесструнная* (прост.).

Балаболка се намира в средата на синонимния ред.

От данните на двата синонимни речника може се прави допускането, че думата *балаболка* в значението ‘бърбив човек’ може да се смята за сравнително рядка (за това свидетелстват данните от електронния речник). В синонимния речник, отразяващ лексиката на втората половина на ХХ в. (Александрова 1975), значението е намерило място, но мястото на думата в синонимния ред показва най-вероятно средна честотност на употреба. За този случай вероятно може да се приложат метафорите за „светла“ и „тъмна“ страна на съзнанието, съдържащи актуални и потенциални значения и тяхното движение в езиковото съзнание.

В руския език названията на артефакти *балаболка, пила* и *трещотка* са образнометафорични характеристики за бърбив човек (Легурска и др. 2009). Свойството ‘бърбивост’ има различни оттенъци във връзка с характера на денопотатите, именуван от съответните думи.

Видовата сема ‘бърбив’ в думата *балаболка* се свързва със свойството на малкия предмет да подрънква при тръскане. При това бърбивостта се свързва

с представата за празнина. Вероятно представата за празнина произтича от лекотата и незначителността на обозначаващата висулка (*Николаю Петровичу она разказывала все свои горести и выдумки. Он никогда не сердился, как отец, не говорил, что она цокотуха и балаболка* – Паустовский. Героический юго-восток. МАС). Българският преводен еквивалент *висулка* е еднозначен. Приблизителните семантични еквиваленти в българския език може да се смятат за образни метафори *дрънкало*, *крчетало* и *мелница*, свързващи бърливостта с определен шум.

Срв.: *пила* (БТС 1998):

1. Инструмент в виде стальной пластины или диска с заостренными зубцами по краям для разрезания дерева, металла, камня.

2. Разг. О сварливом человеке, донимающем кого-л. попреками, придирками, колкими замечаниями.

Пила (НРБР) 2007: 492:

1. Трион (срв. напильник); бичкия;

2. За различни видове режещи инструменти

В този двуезичен речник отсъства вторичното значение. Тук не коментирам възможността за изразяване на аспект от значението 'бърлив човек'.

Пила предава друга черта на бърливостта, като обозначава свадлив човек, непрекъснато досаждащ с упреци. Образната метафора се конституира от видовата сема 'такъв, който непрекъснато претендира за нещо' (*Особенно Ежов там есть... пила такая зубастая... Вот его и приструньте* – Горький. Фома Гордеев. БАС). Дадената сема се свързва с представата за монотонно и повтарящо се движение и звук, получаващи се при рязане посредством пила. Българският преводен еквивалент *трион* няма такова значение. Даденият смисъл в българския език се изразява с образните метафори *драка*, *оса* и устойчивото сравнение *свадлив като свекърва*.

Трещотка (БТС 1998)

1. Устройство, издаващо треск.

2. Народный музыкальный инструмент.

3. Тот, кто любит поговорить, поболтать. *Остановите эту трещотку*.

4. Название некоротых инструментов, механизмов, машин, действие которых основано на вращении.

Трещотка (НРБР) 2007: 769)

1. Крчетало (за пьдене на птици, играчка: музикален инструмент; не воденично).

2. Крчетало, дърдорко/дърдорка, бърборко, бърборка, бърборан/а/, бърривец/бърривка.

Трещотка характеризира бърлив човек, често лица от женски пол (*Только рыскаете по городу, да смущаете всех, трещотки проклятые! Сплетни несете, сороки короткохвостые.* – Гоголь. Ревизор. БАС). Бърливостта тук се свързва с трясък, произвеждан от този предмет. Българският преводен еквивалент *хлопка* не предава дадения смисъл. Образните метафори *дрънкало*,

мелница, кречетало може да се смятат за семантични еквиваленти на съответната руска, като чрез тях се създава същата представа за монотонен и безкрайно повтарящ се трясък.

Изводите в посока на отделянето на значения в многозначната дума зависят от *приоритетния подход на лингвистичен анализ, възприет от авторите на съответните речници* – дали значенията да следват *принципа на системността* (парадигматично независимите от тях да имат по-предно място в семантичната структура на думата) или *принципа на честотността* (почестите от тях да представят първите по ред значения). Това важи за тълковните речници, в дадения случай на руския език. Представянето на данните в двуезичните речници следва представите на техните съставители.

Въпросът, който обаче не може да остане без коментар, е как влияе взаимодействието на *езиковата интуиция* на авторите на речниците към въпросите за кодифицираността на дадено значение, от една страна, и неговите възможни стилистични употреби, от друга, с научните представи за *коректен лингвистичен анализ* в даден момент на съществуване на езиковите факти като част от една динамична и самоорганизираща се езикова система.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 2010:** Апресян, Ю. Д. Введение. – В: Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д., Бабаева, Е. Э., Богуславская, О. Ю., Галактионова, И. В., Иомдин, Б. Л., Крылова, Т. В., Левонтина, И. Б., Птенцова, А. В., Санников, А. В., Урысон, Е. В. *Перспектив на активния речник на руския език*. Отв. ред. Ю. Д. Апресян. Москва: Российская академия наук, Институт руского языка им. В. В. Виноградова, 2010, с. 15 – 54.
- Апресян и др. 2014:** Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д., Бабаева, Е. Э., Богуславская, О. Ю., Галактионова, И. В., Гловинская, М. Я., Григорьева, С. А., Иомдин, Б. Л., Крылова, Т. В., Левонтина, И. Б., Птенцова, А. В., Санников, А. В., Урысон, Е. В. *Активний речник на руския език*. Т. 1 – 2: А – Г (отв. ред. акад. Ю. Д. Апресян). Москва: Языки славянской культуры, 2014.
- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., Колковска, С. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. – В: *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, 2011, с. 7 – 46.
- Иомдин 2013:** Иомдин, Б. Л. *Дялчо е нужно речник в XXI век*. <Postnauka.ru/video/40870S>
- Иомдин 2014:** Иомдин, Б. Л. Многозначные слова в контексте и вне контекста. – *Вопросы языкознания*, 2014, № 4, с. 87 – 103.
- Кобрицов и др. 2007:** Кобрицов, Б. П., Ляшевская, О. Н., Толдова, С. Ю. *Снятия многозначности глаголов с использованием моделей управления, извлеченных из электронных толковых словарей*. <<http://download.yandex.ru/IMAT2007/kobricov.pdf>>
- Коева 2014:** Коева, С. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. – В: *Езикови ресурси и технологии за български език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 29 – 52.

- Легурска и др. 2009:** Легурска, П., Бечева, Н., Аврамова, Цв., Веселинов, Д., Лилова, М., Панчев, И. *Съпоставително-типологичен анализ на лексиката в родствени и неродствени езици (върху материал от български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език). II част.* Депозирани ръкописи в НАЦИД, УДК: 801. Сигнатура НД П 18791, № НД 65/ 2009. София, 1093 с.
- Легурска 2015:** Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката.* София: Ето, 2015.
- Морковкин 1982:** Морковкин, В. В. Слово как номинативная и коммуникативная единица. – In: *Probleme der sprachlichen Nomination.* Leipzig, 1982, p. 60 – 74.
- Морковкин, Морковкина 1997:** Морковкин, В. В., Морковкина, А. В. *Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем).* Москва: АО „Астра семь“, 1997.
- Свинцов 2004:** Свинцов, В. В. Пять подходов к лексической многозначности в отечественной лингвистической традиции. – В: *Русистика и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета: Труды и материалы.* Под общ. ред. Н. Р. Гамулиса. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004, с. 86 – 87.
- Ципф 1945:** Zipf, G. K. The meaning frequency relationship of words. – *Journal of general psychology*, 1945, No 33(2), p. 251 – 256.
- Черникова 2007:** Черникова, Н. В. Актуальные концепты и их лексические репрезентации. – *Филологические науки*, 2007, № 6, с. 7 – 8.
- Шмельов 1977:** Шмелев, Д. Н. *Современный русский язык. Лексика.* Москва: Просвещение, 1977.

ИЗТОЧНИЦИ

- Александрова 1973:** Александрова, З. Е. *Словарь синонимов русского языка.* 4. изд. Москва: Русский язык, 1975.
- БАС 2004:** *Большой академический словарь русского языка.* Т. 1 и сл. Москва – Санкт-Петербург: Наука, 2004.
- БТС 1998:** *Большой толковый словарь русского языка.* Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
- МАС 1981 – 1984:** *Словарь русского языка.* Т. I – IV. Москва: Русский язык, 1981 – 1984.
- НРБР 2007:** *Нов руско-български речник.* С. Влахов. Под ред. на А. Липовска. 2. прераб. и доп. изд. София: Парадигма, 2007.
- РБР 1986:** *Руско-български речник* (под ред. на С. Влахов и Г. А. Тагамлица). Т. 1 и 2. 2. изд. София: Наука и изкуство, 1986.
- РБРЧ 1969:** *Русско-болгарский словарь* (сост. С. К. Чукалов). 3. изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969.
- РО 1973:** *Словарь русского языка* (сост. С. И. Ожегов). Москва: Советская энциклопедия, 1973.
- РУ 1935 – 1940:** *Толковый словарь русского языка* (под ред. проф. Д. Н. Ушакова). Москва: Советская энциклопедия, 1935 – 1940.

Ангел Г. Ангелов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ЛЕКСИКАЛНИЯТ КОМПОНЕНТ В СОЦИОЛИНГВИСТИЧНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ: НАРОДНА ЕТИМОЛОГИЯ И НАРОДНА ДЕЗАМБИГУАЦИЯ

Abstract: This paper deals with some pragmatic aspects of so called mental lexicon and the word's usage in social context. It is focused mostly on the semantic changes as a diachronic process, and not on scientific etymologies. It is well known that folk etymology is based on conceptual and sound analogies; however, the question how an individual creative process (often unconscious) spreads to a larger social context, remains open: it is a challenge for socio- and lexico-pragmatic research. The article presents only selected examples for illustration of lexical competence and language-in-use. Hypotheses expressed here are far from empirical proofs at this stage. A definition of a new term is introduced – folk disambiguation as a reciprocal phenomenon versus folk etymology.

Keywords: semantic relations, mental lexicon, folk etymology, folk disambiguation

1. Нови изследвания на народната етимология

Решаването на метаезикови задачи не е присъщо само на учените, защото човек по принцип е „етимологизуващо животно“ и винаги търси произхода на думата.¹ „Докато етимологът провежда научен анализ, за да изследва историята на думата, несведущият се задоволява със случайни съпоставки на непознатата дума с друга, която му е добре позната, опитвайки се да разбере нейния състав, без съпоставката да има опора в реалните факти и да отчита техния произход“ (Бояджиев 2011: 52). Научните анализи, свързани със семантичните промени на думата, протичащи в хода на нейната история, обаче не са етимологични анализи – това са анализи на семантични деривационни процеси, протекли в развитието на лексикона.² Историческите реконструкции

¹ „*Man is an etymologizing animal*“, казваше един английски фолклорист (Палмер), перифразирайки мнението на Аристотел, че човек бил „*τὸν πολιτικόν*“ – припомня проф. М. Арнаудов в своята статия за проф. Ив. Шишманов (Арнаудов 1929).

² Виноградов обръща специално внимание на тези методологически постановки: „Палеонтологическото и даже въобще историческо-етимологичното изучаване на думите не трябва да се отъждествява и смесва с историко-лексикологическото изучаване. [...] Етимологията пресъздава генезиса и по-нататъшното битие или морфологическото битуване, а не лексическото [битуване]. Затова под знака на етимологическото изследване на един езиков елемент тя [етимологията] обединява много думи, понякога цяло гнездо

на семантичната деривация не бива да се откъсват от наблюденията над колективното съзнание на езиковите носители, дефинирано от Дел Хаймс още в началото на 70-те години като социолингвистична компетентност (Хаймс 1971). Познаването на словното богатство безспорно е съществена част от знаенето на езика. Понякога обаче се пропуска важното условие, че съзнанието на езиковите носители по принцип е популярно, т.е. наивно.

В известни случаи – ако върви по пътя на семантичните реконструкции, а не изключително по пътя на историческите фонетични закони – научният анализ на етимолога може да съвпадне с „истинската“ народна логика. Научната логика обаче е способна да изследва безпристрастно семантичните отношения, семантичните промени и произволните и дори погрешни свързвания между понятийните поредици, скрити в многозначната дума. Изследването на многозначността и на семантичната вариантност предполага рецептивен, а не генеративен подход, защото освен поетите и авторите на каламбури никой съзнателно не генерира многозначност. Рецептивният подход към езика пък по принцип е социолингвистичен и напоследък е твърде модерен, особено в комбинация с когнитивните изследвания.³ В други изследвания подобен подход към лексиката се нарича лексикопрагматика – т.е. прагматичен подход към лексиката (Пернишка 2008; Уилсън 2015; Блътнър 2015).

Т. Бояджиев изтъква, че народна етимология се проявява най-вече при заемането на нови думи, като новата дума се свързва със стара, създавайки произволни отношения между форма и съдържание (едно непознато съдържание и друго познато съдържание, една позната форма и една непозната форма, една позната форма и едно непознато съдържание, една непозната форма и едно познато съдържание).⁴ Така може да се даде пример, че *врата* по народна етимология произлиза от *врат*, което ще рече от въртеливото движение, но всъщност не става дума за въртеливо движение, а за индоевропейския корен **vriti*, който означава *ограда, плет* (Младенов 1941: 78). Следователно народната етимология може да се определи като важен принцип за семантична деривация, познат още и като катахреза – произвеждат се нови думи въз основа на преосмисляне на дадена вече известна форма (Квинтилиан 1999). Т. Бояджиев също отбелязва, че чрез преразпределяне и преосмисляне на етимологичните и словообразователните гнезда в раз-

думи. Не е така в историческата лексикология. Тук се разкриват измененията на значенията на думите като индивидуални конкретно исторически единства и като членове на затворени и исторически обусловени лексикални системи.“ (Виноградов 1999: 8).

³ Такива социолингвисти се самоопределят като социолингвисти от третата вълна (Екерт 2009; Геерертс 2010).

⁴ В психологията и психолингвистиката такъв процес (или ефект) на активиране на предварително знание, което да окаже въздействие върху дадено поведение (включително и вербално поведение), се нарича прайминг (на руски – фиксиране установки). Ефектът е свързан с предшестващото, т.е. ефект на предишното, на предшестващото.

витието на езика народната етимология е източник на нови думи (Бояджиев 2007).

В своя речник, посветен специално на това явление и даващ за първи път такъв обширен материал по темата, Б. Парашкевов (2013) определя три вида народна етимология: (1) *асоциативна* – когато е налице семантична връзка с друга сходно звучаща лексикална структура, напр. *смок* (гъст дим над градската атмосфера) от глагола *смуча*, *стрес* (уплаха) от *треса се*; (2) *модификационна* („корективна“) – когато е налице промяна в гласежа в посока към позната дума в допълнение на преосмислянето (асоциацията), и (3) *фономорфологична народна етимология* – когато се произвеждат нови думи по познат модел – напр. *тризнаци* или *петзнаци* по аналогия с *близнаци*.⁵

2. Структурен модел на народната етимология

Народната етимология е най-осезаема, когато се анализира във връзка с езиковите контакти, влиянията между езиците и лингвокултурния обмен. Когато се заемат думи от други езици, заетата дума се осмисля на местна почва във връзка с познат звуков комплекс. Така се проявява несъзнателна и наивна паронимия поради грешна мотивация на етимона.⁶ Христоматийни са следните примери – *шумка* (понеже е тънко като листо) от *шунка*; *полюлей* (понеже се полюшва) от *полилей*; *реванол* (понеже се реве от него) от *риванол*.⁷

Понякога може да е налице и нарочна паронимия, с цел ирония или по-лесно запомняне, като заедно с това се проявява и дезамбигуация – т.е. езиковият носител не казва *това*, а подчертава *нещо друго*, какъвто е примерът с разграничението *рохко* – *ровко*.

Този механизъм се наблюдава и при заучаване на думи и понятия от деца, напр. *Чехлия* вм. *Чехия*, *вкуснята* вм. *кухнята* (тук на практика е налице явлението *портманто* – контаминация от двете думи *вкус* и *кухня*). Следователно при децата може да се говори за *семантично портманто* – контаминация и на образи (зрителни и слухови), и на понятия.

При народното етимологизуване в повечето случаи също действат две стъпки в комбинация – асоциативна (аналогичното мислене) и корективна (промяната в гласежа). Народната етимология е добре познато явление, чиято

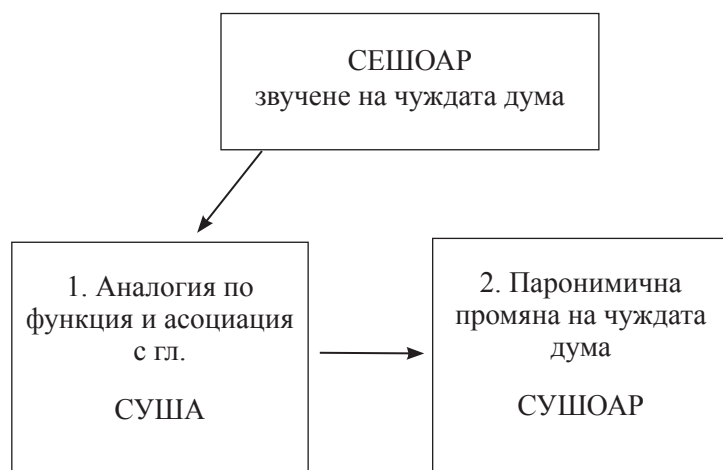
⁵ Вж. също и Парашкевов (2014), където са дадени примери и анализи от различни езици.

⁶ Във френската лингвистика процесът е определен като паронимна атракция (Бояджиев 2011).

⁷ Вж. примерите у Бояджиев (2011). Анализите на Б. Парашкевов (2013) включват и редица международни думи, като терминът е възприет в най-широк смисъл. Включени са не само народни етимологии, но и спорни научни анализи, които авторът нарича „несполучливи етимологизувания“.

дефиниция може още да бъде допълнена на фона на разграничението *семантични промени, семантични отношения* (Бояджиев 2007; Ангелов 2015). Явлението по принцип съществува навсякъде, където има преносно значение и метонимия, но в по-тесен смисъл терминът означава именно метонимия, която се проявява (т.е. има я и в плана на израза) като лека фонетична промяна, но винаги вследствие на грешна аналогия. Следователно при народната етимология са налице поне два етапа: (1) метонимизация плюс (2) паронимия.

Процесът на народното етимологизиране може да бъде представен схематично (фиг. 1). Първо е налице семантично подвеждане по линия на някаква аналогия⁸ и второ – звукова промяна, която затвърждава образно-семантичната аналогия в артикулирана паронимична връзка.

Фиг. 1. Народната етимология като семантична и формална промяна (примерът е на Б. Парашкевов 2013)

Процесът понякога остава и непълен, когато само обяснението съществува в съзнанието на езиковите носители, без да е отразена фонетичната промяна (каквото е случаят с представения по-долу пример за град Сливен). Следователно одомашняването на чуждите думи освен формално е и семантично – прави се връзка с познато явление или процес, като първата асоциация е по фонетични прилики. В случай че се предизвика снемане на многозначността (дезамбигуация), често пъти и двете думи (или форми) остават в езика.

⁸ За видовете аналогия вж. Ангелов (2007; 2015: 165).

3. Псевдонаучна етимология

Заедно с народната етимология, която е наивна от гледна точка на науката, съществува и не по-малко наивната псевдонаучна етимология. Така например, за да не бъдат обвинени в елементарно мислене, редица интелектуалци „разобличават“ народната етимология, като предлагат алтернативни обяснения, понякога не по-малко причудливи, но толкова сериозни, че укрепват „авторитетите“, докато всъщност затвърждават някоя заблуда.

Например обяснението, че името на град *Сливен* не е свързано със *сливата*, а със *сливането на три реки*, е типична квазинаучна етимология. Зайно е, че повечето градове на Балканите носят имена на плодове и плодни дървета – Ябълково, Крушово, Къпиново, Дряново и пр. За името Сливница също важи производът от плода *слива*, а не от „сливане“. Отделен е въпросът за образната страна и за мотивацията в самото название на *сливата*. Понякога квазинаучната или народната етимология обаче също могат, макар и по лъкадушеш път, да достигнат до истинска етимология. Известно е, че названието *сешоар* се е променило до *сушоар* въз основа на народна етимология – връзка с функцията на уреда да суши, като думата е френска. Обаче и на френски глаголът *secher* означава същото, което и на български *суша* – следователно става дума за основателно побългаряване, а не за народна етимология.

Подобен пример показва и Б. Парашкевов (2013): модерната дума *клонирание* е безспорна заемка от английски (побългарена от *клонинг* и *клонинги* в научнофантастичните филми), но поради народната етимология хората я свързват с корена *клон*, който дава множество производни в български – *разклонение*, *клон* (на банка или учреждение), *поклон*, *наклон*, *наклонявам*, *склонявам* и пр. Ст. Младенов изказва съмнение, че това е ранна заемка от гръцки, защото във всички славянски езици са засвидетелствани когнати от стб. глагол *клонити* (Младенов 1941: 241). Става дума за индоевропейски корен *kl-, *kol-, който е много активен и в гръцки, а вероятно оттам е влязъл в латински и в английски. Следователно народната етимология е вярна – думата е една и съща и по форма, и по съдържание, а в днешно време, след заемането в български, и по-функция.

4. Народна дезамбигуация

Народната дезамбигуация е обратен процес на народната етимология. Езиковите носители разподобяват значенията на многозначните думи, като променят само един звук във външната страна на думата – напр. *низък* (морал) – *нисък* (храст); *злъчен* (хумор) – *жлъчен* (мехур). Ако народната етимология издава наивна грешка, то по дефиниция дезамбигуацията е разподобяване на думите (снемане на многозначността) посредством лека промяна в плана на израза, с оглед разпознаването и разграничаването на различни понятия. Дезамбигуация се налага и се извършва както при употребата на

дадена дума във всекидневната комуникация, така също и при преводаческите практики или при лексикографското обясняване. Дезамбигуиране е необходимо не само по отношение на една многозначна дума, но особено при омонимите, а така също и при паронимите. Омонимите и паронимите обаче се проявяват само с един от членовете на дадена семантичната двойка в плана на израза – другият член на двойката остава като възможност за разпознаване и тъкмо по този начин се проявява връзката между синтагма и парадигма в плана на лексиката.⁹

По принцип снемането на омонимията и определянето на актуалното значение – процес, който е свързан с рецепцията на лингвистичната информация – се осъществява на синтагматично равнище, от контекста или най-малко от колокациите.¹⁰ Понякога обаче разликите се създават нарочно, с помощта на лека, но съществена фонетична промяна, и така не само се избягват семантични недоразумения, но и приликата остава с цел напомняне за семантичната връзка. Тази умишлена паронимия, която навлиза в парадигмите на народните таксономии (менталния лексикон), представлява един от видовете лексикализация. Паронимичните, омонимичните и антонимичните двойки, заедно с познаването на синонимното богатство, съставляват съществения компонент на социолингвистичната компетентност на езиковите носители.

Лексикализацията е исторически процес, първо звено в историята на думата и разкриването ѝ е любимо занимание на ономазиолозите. В случая с народната етимология и народната дезамбигуация лексикализирането на тези явления обяснява произхода на редица паронимни двойки в речника. С други думи, произведените от народната дезамбигуация паронимни двойки се включват в речника, като членовете на двойката най-често остават с близко значение и запазват образна връзка, особено ако са конкретни думи.

В илюстрация на явлението могат да се приведат разнообразни примери, някои от които все още са обект на дискусия:

Между думите *нисък* и *низък* има семантична близост, но втората дума поставя акцент върху моралната, а не върху физическата страна на значението, и за да се отбележи разликата, се променя само един звук.

⁹ Този извод би могъл да проработи в подкрепа на механизма за селекцията и комбинацията, развит от Р. Якобсон, който всъщност дава подобен пример за избор измежду синоними в процеса на комуникацията (Якобсон 1963). Според Якобсон селекцията и комбинацията (двата полюса на езика) са още по-видими на морфосинтактично равнище, когато от многочленната парадигма (напр. спрежениято на даден глагол) се избира форма със съответното лице, време и наклонение, за да се осъществи синтактичното съгласуване. Механизмът на двата полюса работи в още по-усложнена, но и по-видима схема в ситуация на превод (вж. Ангелов 1989).

¹⁰ Поради тази причина омонимията и полисемията не са намерили място в модела „смисъл – текст“ на Мелчук и Жолковски (1984), но при своето гостуване в София през 2014 г. И. Мелчук се съгласи, че справянето с многозначността е важно за машинния превод.

Подобно разподобяване се забелязва и при думите *злъч* и *жлъч* – *злъчен* ‘заядлив’, ‘саркастичен’; докато производната на *жлъч* – *жлъчка* е ‘орган, свързан с психическото състояние потиснатост’.

Думите *обет* и *обед* също биха могли да се свържат семантично в съзнанието на всекидневния езиков носител, напр. в израза „Днес давам *обед* (или *обет*)“, въпреки че филологът (освен че ще разграничи перформативния речев акт) ще поясни етимологията – в *обет* ‘клетва’ формата и съдържанието се проследяват в немския глагол *beten*, докато *обед* е от съвсем друг славянски глагол със значение ‘ям’.

Семантична връзка по противопоставяне може да се търси при думите *крепък* и *крехък* (*крафт* и *краиш*). Дори звуковата символика – противопоставянето *n/x* води до диаметрално противоположно осмисляне.

Противопоставяне между *n/b* се забелязва при семантично свързаните думи *клуб* ‘затворено общество’ и *клуб* ‘примка’. Дали в случая става дума за разпространена народна етимология (тъй като затвореното общество е аналогично на примка) е трудно да се установи, защото историята (и географията) на думите е различна. Факт е обаче, че на популярно равнище езиковите носители ги разграничават, а за да разграничим понятие от понятие, трябва да ги сравним, т.е. да ги свържем мисловно. Същият фонетичен и семантичен механизъм откриваме и при думите *куб* и *куп*, а оттам при *кубе* и *купе*.

Тук би могла да се разтвори страницата за игрите с формата и съдържанието, които са разнообразни, сериозни и несериозни. Езиковите игри са твърде важни за всекидневното езиково съзнание особено когато се възприемат като структуриращ принцип. Известна е етимологията на думата *облак*, предложена от К. Мирчев, но прочетена обратно, думата води до анаграма – образна и формална връзка с думата *кълбо* (*калбо*).

Алтернативна семантика провокира и названието на модерната напоследък верига за продажба на дребни стоки „Лафка“ (написано с латински букви). Стратегията е ясна – да се потърси многозначност и да се изкове нова дума – *място за лаф*, т.е. за говорене, а не да се спази правописният принцип по старата руска дума *лавка* от *лавица*.

Принципът при думите *похот* и *поход*, които се разграничават графически, е по-различен, защото е налице случайна омофония, която следва да се сHEME, и това се извършва от графиката, въпреки че различните корени едва ли се осъзнават като такива на всекидневно равнище. Подобна дезамбигуация се извършва *ад хок* при употребата на етимологични дублети в нормалната диалогична комуникация¹¹, както и при фоносемантическите смесвания, настъпващи при срещането на думи с еднаква външна форма, но с различна семантика от различни езици.

¹¹ Явлението е подробно изследвано от Б. Парашкевов (2008).

Езикът е изработил и множество механизми за снемане на омонимията и полисемията с помощта на морфологията – особено с промяната на рода и на формите за множествено число. Думите *лист* (хартия) и *лист* (от дървото) са семантично свързани с далечно образно подобие, но всеки разграничава *листа* от *листи*. Същото важи и за думите *клон* (на дърво) и *клон* (на банка или фирма), съответно *клони* и *клонове*. Така и думите *път* и *пъти* се разграничават по окончанието и по това, че едното е плуралия тантум. Думите *пръст* и *пръст* се дезамбигуират при схващането на рода (по окончанията, членуването или контекста) – *пръсти* или *пръст*, *пръстта* (сингулария тантум). Същата дезамбигуация има и при думите *мед* ‘метал’ и *мед* ‘пчелен мед’ – образната връзка по ценност и по цвят едва ли може да се отрече.

Най-често народната дезамбигуация се постига и се основава на умалителността. Да вземем за пример *стол* и *столче* (на яката), *жаба* и *жабка* (на кола), *луна* и *луничка* (на кожата), *лъжица* и *лъжичка* (под лъжичката). Наставката *-ица* за женски род е много често използвана: *ключ* – *ключица* (тук дори няма омонимия, тъй като умалителната форма е запазена само за един денотат)¹², *вила* – *вилица* (но и *вилка*). С наставка *-ка* – *пъп* – *пъпка* (но и *пъпеш*). Във френски умалителността е силен механизъм за семантична деривация и образуване на семантично производни думи – *люнет*, *лангет* и пр. Тези умалителни форми се заемат направо в български и в другите славянски езици.

Често пъти промяната идва и от редуването на кореновата гласна – *мъгла* – *мигла*; *рохав* – *рехав* – *роша* (срв. Младенов 1941: 563). Не на последно място ударението също дезамбигуира: *стѐна* – *стенà*, *пàра* – *парà*, *вѐлна* – *вълнà*.

Структурните механизми на дезамбигуацията могат да се представят системно по следния начин:

1. Прагматични

1.1. Дейксис – паралингвистични средства, напр. посочване с пръст или с поглед.

1.2. Жанр на комуникацията и контекст – напр. *забава* в правото (Длъжникът е изпаднал в *забава*).

1.3. Темата и заглавието.

1.4. Колокациите – единствен колоскат на *руйно* е *вино*. Тук попадат и устойчивите словосъчетания от типа „под лъжичката“.

2. Граматични

2.1. Умалителност – *опера* – *оперета*, *ключ* – *ключица*, *небе* – *небце*, *лъжица* – *лъжичка*.

2.2. Род – *мед* (*медът*) – *мед* (*медта*).

2.3. Число – от *дърво* има три форми с различно значение – *дърва*, *дървета*, *дървеса*. Същият принцип откриваме и при *листо* – *листа*, *листи*, *листовете*.

¹² Въпросът за така наречените соматични метафори остава извън всякакво съмнение (вж. Колева-Златева 1997).

2.4. Членуване – *времето, слънцето*. В определени колокации не могат да се членуват. Може: *Времето свърши. Времето е лошо*. Не може: *Време е лошо. Нямам времето*.

3. Фонетични и графични

3.1. Промяна за звук в различни позиции – *метал – медал*.

3.2. Метатеза – *алчен – лаком*.

3.3. Кодифицирани – *земя – Земя*.

4. Словообразователни, напр. *манишон – манишет*.

5. Стилистични, напр. *дървета – дървеса; листи – листа*.

5. Функционални аспекти на разглежданите явления

Народната етимология се определя като стихийно, произволно уподобяване, а не като систематичен анализ. Как обаче функционира тя? При нормалната комуникация уподобяването е по отношение на звуковите образи, а понякога и по отношение на менталните образи. Остава загадка как случайните асоциативни връзки, родени в съзнанието на един човек, придобиват гражданственост и стават общоприети. На практика е налице грешка най-вече при заемките, която е придобила гражданственост, но която обикновено се коригира от кодификатора и от учителите. Кorigира се с оглед на по-доброто знаене на чуждия език, от който е заета думата. Видяхме, че народната етимология е „одомашняване“ по звукова аналогия и на практика в съзнанието на знаещия е налице паронимична връзка. Така при народната етимология следва да има грешка и санкция, но това не се прави винаги. Само в някои случаи учителят поправя: „*Кренвириш* следва да се казва и пише с *н*, а не с *м*“. В други случаи грешката остава, въпреки че се осъзнава като грешка и дори може да се кодифицира – дали поради немарливост, или поради липсата на желанието за съпротивление спрямо общия езиков вкус, напр. *стандарт* на английски се пише с *д*.

Как функционира народната дезамбигуация? Естествено е дезамбигуацията да се свързва с рецепцията на думите. Затова терминът е широко разпространен при машинния превод – този превод се сблъсква на всяка крачка с това явление. Проблемите са първо при многозначните думи (някои от които са чисто граматически, например частиците *се* и *си*), и второ – при употребата на един от омонимите в писмен текст.

При живата комуникация и във всекидневното общуване дезамбигуация също се осъществява, макар и рядко, главно ако има недоразумения и за да се подпомага разбирането. Вече беше изтъкнато, че при нормалната комуникация с полисемията по принцип се сблъскваме рядко, защото контекстът и колокациите снемат многозначността. При четенето колокациите също играят съществена роля. Полисемията се наблюдава основно в речниците, защото тя съществува и в менталния лексикон. Полисемията обаче е обективна, а не е субективно явление, защото е плод на лексикализации и се проявява, когато

думите се изолират в парадигматични класове, т.е. в народни или в научни таксономии.

Етимологичните дублети и фоносемантичните смесвания са крайната точка на процеса на народно етимологизиране – те са случайни, непреднамерени. Народната етимология обаче може да бъде и преднамерена. Ако е преднамерена, понякога се мотивира от езикова игра; от желанието за измисляне на оригинални каламбури.

6. Заключение

Народната етимология е добре познато и отдавна наблюдавано явление, но за народната дезамбигуация почти не е писано. Наистина Стефан Младенов в своя „Етимологичен и правописен речник на българския език“ от 1941 г. отбелязва на отделни места в своите анализи, че е налице *уподобяване* или *разподобяване* на значенията, а понякога в комбинация ги има и двете. Може да се обобщи, че принципът на комутацията (дефиниран от Йелмслев като *взаимовръзка между съдържанието и формата*) в представения по-горе лингвопрагматичен аспект на употребите на думите и нарастването на лексикона е способен да обясни структурните механизми на снемането на многозначността в езика.

Теорията за фонемата и класическият структурализъм могат много да помогнат при обясняването на дезамбигуацията. Известно е, че по дефиниция фонемата има смислоразличителна функция. Тази функция се проявява в самата система на езика по споменатия принцип на допълнителността – напр. в български, ако звукът не е „а“, то тогава чуваме някоя от другите пет гласни.¹³ Или на морфологично равнище – ако родът не е мъжки или женски, то тогава е среден. Структурното езиковзнание създаде фонологичните опозиции като модел на системността, а динамичната картина на опозициите се разкрива в принципа на допълнителността. Един от пионерите на структурализма – Крушевски – обръща специално внимание на смислоразличителната функция на *фонемата* не в цялостния системно-структурен план на фонологичната система, а в рамките на отделната дума. Тъкмо там също се реализира фонемната смислоразличителна функция, но резултатът се проявява на лексикално равнище.¹⁴ Нещо повече – принципът на лексикалната допълнителност създава

¹³ Принципът на допълнителността е и в основата на механизмите на селекцията и комбинацията на Якобсон – учението за двата полюса на езика. Всъщност според този принцип – на отворените и затворените множества, подредени в парадигми, е структурирана езикова система, докато по механизма на двата полюса (селекция и комбинация – съответно метонимия и метафора) системата функционира в психо- и социолингвистичен план. Не случайно Якобсон (1963 и 1990) представя този модел във връзка с изследването на афазията.

¹⁴ Към подобни обяснения ни насочва и проф. Ив. Шишманов, който в своя „Принос към българската народна етимология“ от 1893 г. (СбНУ 1893, т. IX) излага подробно възгледите на Крушевски.

двойките думи – пароними, омоними и антоними. Създават се и напълно съвпадащи полисемични думи по образно-семантичен принцип (втори или трети значения), което обогатява понятийната система на езика, но в отделни случаи затруднява комуникацията. Всъщност това е словообразователен процес. Тъкмо за да се избегне пълната многозначност, се извършва разподобяване с помощта на един звук – *атлаз/атлас* – и така е налице и звуково, и понятийно сходство и изискване за изострено внимание, за да се схване тънката разлика. На практика се извършва народна метаезикова дейност.

Следва да се обобщи, че в основата на определени видове семантична деривация стоят две противоположни тенденции – на уподобяване (народно етимологизуване) или на разподобяване (народна дезамбигуация). Процесът може да се нарече семантична деривация или история на думата¹⁵, но в процеса на общуването това е дезамбигуация и тази дезамбигуация е стъпка към и причина за семантичната деривация. Разбирането не остава само в рамките на всекидневния диалог, а се прехвърля и в езиковата система под формата на граматически и лексикални парадигми, или по-точно казано, под формата на метаезикови скрепявания – за лексиката това са промени в семантичните релации и в йерархиите на лексикона. Тези скрепявания понякога са нарочни, съзнателни или пък са несъзнателни. Социалната консолидация, която се осъществява чрез езика, се нуждае от целенасочени дейности, но се извършва и по собствени неосъзнати закони. Изследването на тези процеси е по силите на един рецептивен подход към езика, който по същество е социолингвистичен и който намира съвременни продължения в споменатите тук в началото на статията тенденции за „трета вълна“ в социолингвистиката. Лексикопрагматичният и семиотичният подход към лексиката оставят нейната лингвистична природа на втори план, защото на преден план е комуникацията. Комуникацията има две страни – пораждање (генериране) и възприемане (рецепция). Лексиколозите сякаш повече се занимават с генерирането на думите (интроспекцията е любим метод не само на психолозите, но и на езиковедите до появата на социолингвистичните методи). За сметка на това лексикографите, поради характера на своята работа, мислят за ползвателите на езика и за улесненията при използването на речниците, т.е. те работят с мисълта за рецепцията на думите и техните значения. А значенията често се налага да бъдат дезамбигуирани поради нуждите на езиковата употреба.

¹⁵ Гак (1998) предпочита термина семантични преобразувания, който е по-близо до разпространения в англоезичния свят *semantic changes*.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1989:** Angelov, A. G. Meaning as Translation. – In: *European Journal of Semiotic Studies* 1 – 2, Wien, 1989, pp. 205 – 216.
- Ангелов 2009:** Angelov, A. G. Ethnosemantics: Folk Etymological Myths and Spread of Meaning. – In: Voß, Ch. und Nagórko, Al. (Hrsg.). *Die Europäizität der Slawia oder die Slawizität Europas. Ein Beitrag der kultur- und sprachrelativistischen Linguistik.* München: Otto Sagner, S. 75 – 90.
- Ангелов 2015:** Ангелов, А. Г. *Общото словно богатство и семикомуникацията на славянските езици.* София: Международно социолингвистическо дружество, 2015.
- Арнаудов 1929:** Арнаудов, М. За Ив. Шишманов. – В: *Библиотека „Български писатели“*. Под ред. на М. Арнаудов. Т. V. София: Факел, 1929.
- Блътнър 2015:** Blutner, R. *Some Perspectives on Lexical Pragmatics.* <<http://www.blutner.de/Documents/blutnerfinal.pdf>> (дата на достъп: 25.11.2015).
- Бояджиев 2007:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология.* 3. изд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Бояджиев 2011:** Бояджиев, Т. Същност и поява на народната етимология. – В: А. Г. Ангелов и др. (състав.). *Езикът и социалният опит. Проблеми на социолингвистиката, 10.* София: Международно социолингвистическо дружество, 2011, с. 51 – 60.
- Виноградов 1999:** Виноградов, В. В. *История слов.* Москва: Институт русского языка РАН, 1999.
- Гак 1998:** Гак, В. Г. *Языковые преобразования.* Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Геерертс 2010:** Geeraerts, D. *Ten Lectures on Cognitive Sociolinguistics.* Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2010.
- Екерт 2009:** Eckert, P. *Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of variation.* <<http://www.stanford.edu/eckert/PDF>> (дата на достъп: 25.11.2015).
- Йелмслев 1962:** Ельмслев, Л. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? – В: *Новое в лингвистике.* Вып. 2. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, с. 117 – 136.
- Квинтилиан 1999:** Квинтилиан. *За обучението на оратора.* София: Софи-Р, 1999.
- Колева-Златева 1997:** Колева-Златева, Ж. *Проблеми на семантичната реконструкция (Етимологично и семантико-типологично изследване в областта на българската соматична лексика).* Автореферат на дисертация, Велико Търново, 1997.
- Мелчук, Жолковски 1984:** Мельчук, И., Жолковский, А. *Толково-комбинаторный словарь современного русского языка. Опыт семантико-синтаксического описания русской лексики.* Wiener slawistischer Almanach 14. Wien, 1984.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език.* София, 1941.
- Парашкевов 2008:** Парашкевов, Б. *Етимологични дублети в българския език. Енциклопедичен речник на думи и имена с единно лексикално първоначало.* София: ЕМАС, 2008.
- Парашкевов 2013:** Парашкевов, Б. *Народни етимологии. Думи и имена с вторична семантична и морфологична мотивация.* София: Изток – Запад, 2013.
- Парашкевов 2014:** Парашкевов, Б. Типология на вторичната семантична мотивация или на народната етимология. – В: *Изследователски хоризонти на българската лингвистика.* Ред. А. Чолева-Димитрова. София: БАН, с. 20 – 27.
- Пернишка 2008:** Пернишка, Е. Прагматична информация в тълковния речник. – In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti.* Praha: UJČ, 2008, s. 142 – 168.

- Уилсън 2015:** Wilson, D. *Relevance and lexical pragmatics*. <<https://www.ucl.ac.uk/pals/research/linguistics/publications/wpl/04papers/wilson>> (дата на достъп: 25.11.2015).
- Хаймс 1971:** Hymes, D. Competence and performance in linguistic theory. – In: R. Huxley and El. Ingram (eds.). *Language Acquisition: Models and Methods: Proceedings of a C.A.S.D.S. Study Group on “Mechanisms of Language Development”*. London: Academic Press, pp. 3 – 28.
- Шишманов 1993:** Шишманов, Ив. Принос към българската народна етимология. – В: *Сборник за народни умотворения*, 1893, кн. IX, с. 443 – 648.
- Якобсон 1963:** Jakobson, R. *Essais de linguistique générale. Les fondation du langage*. Paris: Minuit, 1963.
- Якобсон 1990:** Jakobson, R. *On Language*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1990.

Максим Стаменов
Институт за български език – БАН, София

ЗА ЖЕНСКИЯ ЕЗИК – УНИВЕРСАЛИИ И КУЛТУРНА СПЕЦИФИКА

Abstract: Up to the present day dominant in linguistics and in critical cultural/feminist theory remains the so called ‘gender deficient model’ of women’s language, originally proposed in 1975 by Robin Lakoff (2004). In the present article this model is represented and critically appraised. Additional registers of women’s language that are based on data from Bulgarian and Russian are presented, especially as far as the possibility of female jargon (as compared to male one) is taken into account, as well as of eloquent gender specific discourse. In conclusion the question of universals vs. cultural specificity of women’s language is discussed.

Keywords: language and woman’s place, gender deficient model, female jargon

1. Увод

Че мъжете и жените говорят по различен начин, не е трудно да бъде забелязано от всеки що-годе наблюдателен човек. Значително по-трудно е да се изтъкува какъв смисъл следва да се припише на констатираните разлики. Така например защо в българската етнопсихологическа традиция мъжете псуват, а жените кълнат (вж. Крумова-Цветкова 2010)? В предлаганата статия ще бъдат разгледани няколко аспекта на женския език въз основа на примери от различни езици и култури, за да проличи в определени отношения динамиката на универсално и културноспецифично, когато става въпрос за обсъждания феномен.

2. Жените като онеправдано в езиково отношение „малцинство“

Тълкуването на жените като онеправдано „езиково малцинство“ е идея, която се лансира през 60-те години на миналия век на първо място в американското общество. Според Лейкъф (Лейкъф 2004) женският език се различава от мъжкия с оглед на т.нар. *gender deficient model* „джендърно дефицитен модел“. Като характерни за него се сочат:

Т.нар. *hedges* „средства да се минимизира асертивната сила и оттам ангажираността на говорителя с формулираното езиково съдържание и възможностите това да се изтъкува като опит то да се налага на събеседника“. В английски това става чрез употреба на изрази като “sort of”, “kind of”, “it seems like” (на български с аналогична функция биха били думи и изрази като *сякаш, изглежда че, примерно, подобно* и т.н.).

Изпразнени откъм съдържание прилагателни като “divine”, “adorable”, “gorgeous” (на български такова прилагателно би било „сладък“, при което всичко може да се окаже „сладко“ по един или друг начин).

Свърхучтиви форми: “Would you mind...”, “...if it’s not too much to ask”, “Is it o.k. if...?” (на български техни съответствия биха били изрази като „бихте ли били така добър да...“, „ще Ви бъде ли удобно да...“ и под.).

Повече извинения (в сравнение с мъжете): “I’m sorry, but I think that...“.

Тенденцията да говорят по-рядко при общуване с другия пол.

Очакването жените да избягват грубия и/или вулгарния език.

Предпочитанието към т.нар. *tag questions* (специализирани въпросителни форми, с които се иска потвърждение): “You don’t mind eating this, do you?”

Склонността да се да използва свърхкоректна граматика с оглед на нейния престиж, както и ясна дикция.

Предпочитания към индиректно изразяване на желаниа и молби като “Wow, I’m so thirsty” („Ох, колко съм жадна“), когато с това се изразява искане да се получи напитка.

Склонността за повишена емоционалност и свързано с нея „цветно“ говорене, като за целта се използва прозодията, за да се маркират определени думи, като “so”, “very”, “quite” (на български такива биха били „мно-о-го“, „то-о-лкова“ и под., произнесени по подходящ начин) (Лейкъф 2004).

При описанието на тези и подобни отлики на „женския“ език спрямо „мъжкия“ обаче не се взема предвид, че те са характерни не въобще за женския английски, а само за определена негова разновидност – тази на средната класа в САЩ. По-голямата доминантност и асертивност, която се проявява в мъжкия американски английски, е тази, която мотивира комплементарната стратегия на жените в това отношение, но не трябва да се забравя, че идентифицираните аспекти на вербалното поведение са с оглед на „класическия“ модел на американското семейство от средната класа, което се основава на представата за мъжа, който „носи парите в къщата“, и за жената домакиня. Знаем, че поради различни икономически и социални причини този модел през последните десетилетия е загърбен и в самите САЩ, така че създава поне в определени отношения подвеждаща представа за естеството на отношенията между мъжете и жените и начините на тяхното изразяване с езикови средства. Разбиването на класическите прототипи води до ситуация, при която женският английски (ако го разглеждаме от гледната точка на българските нагласи в това отношение) изглежда значително по-асертивен, т.е. по-„мъжкарски“, от женския български.

Впрочем във френската културна традиция императивът „Бъди красива и мълчи“ може да бъде изтълкуван както по джандърно дефицитна линия, т.е. „мълчи, за да не се излагаш колко ти е умът“, така и по линия на експлоатация на мъжете, т.е. „прави се на загадъчна, за да впечатляваш мъжете“, така че съвсем не е задължително дадени особености на женското спрямо мъжкото

вербално и/или невербално поведение да се тълкуват автоматично в полза на тезата, че жените са онеправдано в езиково отношение „малцинство“. Езикът, както въобще, така и в частност което и да е негово конкретно средство, може в различни ситуации да послужи за разнообразни, включително и за противоположни цели.

3. Феноменът на женския жаргон

В специализираната лингвистична литература не ми е известна публикация, в която женският език да се съпоставя с мъжкия въз основа на идентифицирането на техни функционални разновидности на базата на жаргон. Жаргонът винаги е бил възприеман (имплицитно или експлицитно) като поле за вербална изява на момчетата и мъжете. И до днес, когато е ставало въпрос за жаргон, той е бил отнесен към социалните говори, характерни за мъжката половина от човечеството. Използването на жаргон от страна на жени, ако е било налице, е било възприемано като производно на употребата от мъже – например когато девойка е футболен запаляно и общува с други фенове по време на мач на любимия си отбор на стадиона. Тя няма друга алтернатива, освен да влезе вербално в тон със силно доминиращото мъжко мнозинство, за да бъде приета за „своя“.

Ако искаме да удостоверим хипотезата за съществуване на самостоятелни момичешки и женски жаргон, ние трябва да потърсим евентуални източници и авторитети не в специализираната езиковедска литература, а на друго място. Подобен подход не е без прецедент. Изследователите на тоталитарната реч, например, цитират като първа публикация, която има отношение към въпроса, художествено-публицистичното произведение „1984“ на британския журналист и публицист Джордж Оруел (Оруел 1989). Когато заговорим за женски жаргон, можем да констатираме аналогична ситуация, ако си спомним за легендарната „човекоядка“ (няма общо с жаргонното българско **мъжемелачка**) Елочка Шчукина от класическото литературно произведение „Дванадесетте стола“ на Иля Илф и Евгений Петров с нейния речник от 30 думи и словосъчетания, които ѝ вършат отлично работа не само за да се справя с живота, но и да намери израз на всичко, което я вълнува и интересува. Илф и Петров (Илф и Петров 1997) са като че ли първите, които в рамките на художествено произведение обръщат внимание на читателите си, че има нещо особено, нещо по своему специфично, що се отнася до говора на жените не само в сравнение въобще с мъжете, но и с оглед на възможностите да се изразява тази специфика във формата на своеобразен жаргон, който функционално да е в контрапункт на мъжкия.

Основните особености на женския жаргон, които Илф и Петров изтъкват на преден план, е твърде ограниченото количество характерни по своята форма и съдържание активни думи, употребявани от неговите носителки, тяхната специфика откъм изразяваната експресивност, особеностите на поло-

жителните и отрицателните конотации, както и на хонорифичността, в която намира израз „дамското“ в жаргона в сравнение с „джентълменското“ при мъжкарите:

(1) Речникът на Уилям Шекспир според изчисление на изследвачите му се състои от 12 000 думи. Речникът на негър от людоедското племе „Мумбо-Юмбо“ се състои от 300 думи. Елочка Шчукина с лекота и комфортно се справяше с живота с помощта на трийсет. Ето думите, фразите и междуметията, взискателно подбрани от нея от целия велик, многословен и могъщ руски език:

Хамите.

Хо-хо! (Изразява в зависимост от обстоятелствата ирония, учудване, възторг, ненавист, радост, презрение или удовлетвореност.)

Знаменито.

Мрачный. (По отношение на всичко. Например: „мрачный Петя пришёл“, „мрачная погода“, „мрачный случай“, „мрачный кот“ и т. н.)

Мрак.

Жуть. (**Жуткий.** Например при среща с добра позната: „жуткая встреча“).

Парниша. (По отношение на всички познати мъже независимо от тяхната възраст и обществено положение).

Не учите меня жить.

Как ребёнка. („Я его бью, как ребёнка“ – при игра на карти. „Я его срезала, как ребёнка“ – както се вижда, в разговор с отговорен оператор по време на снимки).

Кр-р-расота!

Толстый и красивый. (Употребява се като характеристика на неодушевени и одушевени предмети).

Поедем на извозчике. (Казва се на съпруга).

Поедем на таксо. (На познати от мъжки пол).

У вас вся спина белая (шега).

Подумаешь!

-уля. (Ласкателно окончание на имена. Например: *Мишуля, Зинуля*).

Ого! (Ирония, учудване, възторг, ненавист, радост, презрение и удовлетвореност).

Останалите твърде малобройни откъм своето количество думи са използвани като спомагателно средство при общуването на Елочка с продавачите в универсалните магазини (Илф и Петров 1997, глава XXIV; преводът от руски е мой, М. С.).

С много висока степен на универсална експресивност, която може да бъде силно положителна и/или силно отрицателна в най-различни насоки според случая, се характеризират цяла поредица от думи във функцията на епитети –

красота, жуть, мрак, мрачный, знаменито. Не по-малко впечатляват в това отношение взетите на въоръжение две междуметия **ого** и **хо-хо**. Всеки би се изненадал от палитрата от чувства, които Елочка успява да вложи при тяхната употреба. За разлика от другите носители на руския език тя успява с помощта на което и да е от тях да изрази според случая такива разнопосочни преживявания, каквито са ирония, учудване, възторг, ненавист, радост, презрение или удовлетворение.

Специализирана да регулира отношенията с другия пол е думата **парниша**. Тя е противопоставена не само като мъжколична, но и по линията на наличието в нея на аугментативната наставка **-иша**, с което се противопоставя на обилието от деминутиви в жаргона на Елочка. Още два израза в нейния вербален репертоар се използват за регулиране на отношенията ѝ с индивиди от мъжки пол, като се прави функционална диференциация с оглед на иманото предвид средство за превоз. Докато поканата да се придвижи с фойтон е обрната към мъжа ѝ (**поедем на извозчике**), то същата, насочена към познати от мъжки пол, е покана превозът да стане с такси (**поедем на таксо**). Общото в двата случая е, че мъжете изпълняват в живота ѝ инструментална функция – да улесняват комфортното придвижване на дамата в градски условия.

Специално тълкуване с оглед на особеностите на руската култура въобще, от една страна, а от друга – според специфично женската ѝ интерпретация, изисква думата **хамите** от речника на г-жа Шчукина. Става въпрос за глагола **хамить**, приведен във второ лице мн. ч. Това предполага, че в нейния речник той се използва спрямо индивиди от мъжки пол, които не спазват по подходящ начин социалната дистанция спрямо дама. Аналогична по своето намерение би била квалификацията от страна на българка, която оценява определен клас мъже, които се навъртат не без определени намерения около нея, като „натрапници“.

В по-широк контекст в разговорния руски език съществителното **хам**, глаголят **хамить** и неговите производни **хамство** и **хамоватый** отпращат към тип поведение, като се започне от грубо и грубиянско, до нагло и безогледно арогантно спрямо контрагентите. Тази поредица от думи е културноспецифична, т.е. не би било подходящо **хам** да се превежда със специфични за българската култура думи, каквито са **гьонсураг** или **тепегьоз** (самите те заемки от турски). Съпоставка, която би била подходяща от гледна точка на културната специфика и на руската и на българската култура в това отношение, би изисквала обаче обсъждане в рамките на отделна студия.

Но, разбира се, най-запомнящото се изразно средство от арсенала на Елочка е преминало и в българския език, а именно императивът **не учите меня жить** „не ме учете [как] да живея“. Този повик, който е ориентиран от ненамеса в личните дела към евентуална пълнокръвна еманципация, е жив и до днес.

Речевото поведение на Елочка е било тълкувано като израз на нейния духовен хоризонт и отношение към живота, като се е подчертавало, че с 30 думи и изрази тя е съумявала да изрази всяка мисъл, която би могла да възникне

в нейната глава. Тези или подобни са духовните хоризонти, които можем да констатираме на базата на вербалното поведение на съвременния български дамски демимонд, в облика на цяла плеяда от професии и свързани с тях социални роли, състояща се от манекенки, сервитьорки, модели, плеймейтки, компаньонки, танцьорки, козметички, фризьорки, хостеси, маникюрист-ки, масажистки, златотърсачки, фолкаджийки с целия им антураж, жрици на най-древния занаят и т.н. (ср. Виденов 2013: 250 – 252).

Ако се обърнем към руския женски жаргон от началото на ХХІ в., няма да е трудно да се открият най-нови рецидиви на специфично женската визия за света, например с оглед на неударимо натрупване на деминутиви на равнище дума, фраза и изречение (примерите са от реклами в интернет):

(2) За три **недельки** [у Вас будет] **худенький животик** (от реклама за магическо откъм бързина и радикалност отслабване).

„букв. За три седмички [ще имате] слабичко коремче.“

„За три седмици [Ви обещаваме] слаба талия.“

(3) Из **дурнушки** [Вы превратитесь] в **красотку** (от реклама за невероятни по своите обещавани светкавични резултати средства за разкрасяване).

„букв. От грозничка [Вие ще се превърнете] в хубавичка.“

„От грозница [ще се превърнете] в хубавица.“

Такива изразни средства правят още по-силно впечатление, когато в собствения език подобни не се използват по същия начин за същите цели, както това е в езика на оригинала, в случая в руски. В (2) в изречение, което се състои от 5 думи, се е намерило място за цели три деминутивни суфикса. В български за разлика от руски е възможно обаче да се използва деминутивна форма и на числително, така че може да се формулира силно маркираното **трички седмички**, което е невъзможно на руски (поне в книжовния му вариант). В други отношения обаче руският явно превъзхожда българския в потенциала да се използва деминутивност с цел постигане на по-голяма експресия на израза.

В (3) умалителните форми са „само“ две, но и възможностите за тяхна употреба са не само на практика, но и на теория две – тъй като в цитираното изречение две са пълнозначните съществителни, към които по принцип е възможно да се прикачат умалителни наставки.

За сравнение, умалителни форми могат да се намерят и в мъжкия жаргон, но със съвсем друга функция, например:

(4) Да включат [в дневния ред на срещата на най-високо равнище; М. С.] едно **мачле** на обед, та и **нашичкият** да има интерес да отиде...

Приведеният пример е на потребител за статия в електронното издание *Investor.bg*, където се коментира възможна среща на равнище премиери на 8 европейски държави по проблемите на бежанската криза (<http://www.>

investor.bg/evropa/334/a/turciiia-i-osem-dyrjavi-ot-es-obsyjdad-migracionniia-natisk-207912/; 16.12.2015), между които не фигурира премиерът на България. Коментарът включва умалителните форми **мачле** и **нашичкият**, които се отнасят до премиера Бойко Борисов и имат за цел да го иронизират.

4. Женски жаргон, мъжки жаргон и борбата за равнопоставеност на половете

През последния век феминизмът постепенно набира сила по различни линии в западната цивилизация. Той намира прояви, по един или друг начин, и в България, както по времето на социализма, така и в епохата на демократизация след това. Обобщаващият лозунг през цялото това време е борбата за „равни права“ на жените и мъжете в различните сфери на обществения, политическия и икономическия живот на обществото. Не изостава в това отношение и спортът, респективно жаргонът на спортистите, доколкото при него също може да се разграничи мъжки и женски вариант. Характерното в такива ситуации е по-голямото тяхно взаимодействие, което намира отражения и в женския жаргон за общо ползване на джендърна основа. Така че динамиката на тяхното съотнасяне и противопоставяне е едновременно на антагонизъм и симбиоза. И в това няма нищо чудно, тъй като носителите на двата варианта жаргон на джендърна основа са в непрекъснато взаимодействие – както вербално, така и невербално.

Тази теза може да се онагледи със следния по своему красноречив пример. В момента дума, която набира популярност в мъжкия жаргон, е на тема **батка**, т.е. „мускулест здравеняк (на който от толкова мускули няма начин да му сече главата)“. Тя има отношение към мъжкия идеал за сила и здраве, което се въплъщава в силно или прекомерно развит физически мъж. Забавното в тази дума е, че формално поради окончанието **-а** тя изглежда да е от женски род. От друга страна обаче тя е производна на книжовната **батко**, която е мъжколичното съответствие на **кака**. Както ще видим, този детайл се оказва от значение в примера, който ще обсъдим.

Ако се върнем към мъжкия идеал за физическа сила, една от най-ярките си прояви днес той намира при практикуването на културизъм. В женската субкултура също е налице съответна насока за разгръщане на физическа култура, която е свързана с широк набор от диети, фитнес и процедури за поддържане на атрактивен външен вид. Между възможностите в това отношение имаме обаче и насоки, които имитират мъжкарския подход и като негова проекция се появява и алтернативата за дамски културизъм. Доколкото обаче той не е свързан с понятието за здравословен начин на живот и джендърноспецифичен изглед, той лесно се изражда. Именно тази тенденция на взаимодействие между мъжка и женска субкултури до неин карикатурен вид и иронизира следният пример:

(5) **Каките батки**, които са добри във вдигането на... тежести. Има ли нещо дамско в снимките? Въпрос на вкус, нали?

(<http://www.dnes.bg/mish-mash/2015/10/08/kakite-batki-koito-sa-dobri-vyvvdiganeto-na-tejesti.279015>; 08.10.2015 г.)

Журналистическият материал, от който е ексцерпиран пример (5), онагледява употребата на **кака батка** с няколко красноречиви снимки на жени културистки, които демонстрират карикатурно развити и за мъж мускули. Илюстративният материал в комбинация с начина им на именуване като че ли не оставя място за избор по въпроса има ли нещо дамско в практикуването на културизъм. Конкуренцията между мъже и жени, при която жените се опитват да подражават и по възможност да надминат във всичко мъжете, си има своята обратна страна. На мъжете при това положение не им остава нищо друго, освен да изразяват поне в определени отношения известни съмнения по този въпрос. В подобни очевидни случаи на криворазбрана конкуренция възможна е и обратна проекция, при която самите жени се присмиват на жените, които подражават на мъжете по неподходящ или направо неадекватен начин и тогава **кака батка** (по аналогия с **кака мацка**, което е хонорифична форма за референция от поне 30 – 40 години насам в ученическия момичешки жаргон) би прозвучало в същия присмехулен смисъл и в мъжкия, и в женския жаргон.

Впрочем констатации за тенденция за изравняване на стандартите по определени проблеми, свързани с мъжкия и женския жаргон и поведенческите им корелати, можем да открием не само в български, но и в руски:

(6) Еще совсем недавно девушка, ругающаяся матом, была редкостью. Сегодня даже первоклассники употребляют такие выражения, что уши вянут. Это стало практически нормой жизни. Как, впрочем, и хамство. Хамят везде: в магазине и на почте, в поликлинике и на работе (<http://subscribe.ru/group/8-chasov-soobschestvo-lyudej-so-zdorovyim-otnoshenim-k-rabote/3642723/>; 14.12.2015г.).

Налице тук е мотивът за девойките, които не им мигва окото да псуват, а същото се отнася и до изравняването на нормите в унисекс посока на проявите на **хамство** „безогледно нагло и/или грубо поведение на битова основа“, за която дума вече стана въпрос по-горе.

Равнопоставеността на половете може да намери израз и при заемане на жаргонни изрази по линията на тяхната интернационализация. Така например в женския и мъжкия вариант на жаргона ни е споделена думата **златотърсачка**, използвана само в женски род, която има значението на „жена, която търси материална изгода в интимните си взаимоотношения с мъжете“. Макар да изглежда като творение на родния „езиков гений“, тази дума най-вероятно е била възприета от английски, където *gold digger* освен буквалното „злато-

копач; златотърсач“ има и значението, каквото то е в българския жаргон (вж. например речника *Merriam-Webster online* <http://www.merriam-webster.com/>). Най-учудващото в английски при това е, че във второто си значение думата не е маркирана с женсколичната наставка *-ess*, което е теоретично възможно, т.е. тя в преносното си значение променя своята семантика от по презумпция мъжколична (жените, които са търсачки на злато, са голяма рядкост) в по презумпция женсколична, без да става нужно за това да се използва експлицитна езикова маркировка. В случая, с други думи, констатираме имплицитен в езика сексизъм, на който англоговорещите феминистки, доколкото ми е известно, не са обърнали внимание по подходящ начин.

5. Женски език – джендърноспецифична философия?

В женския език могат да се разграничат различни регистри от принизения жаргон до дамска стилистика в по-висок или дори „възвишен“ регистър. Два примера от българските масмедии могат да ни помогнат да се ориентираме за какъв феномен става въпрос:

(7) Посветила си живота си на работата от сутрин до вечер и изпиването на задължителната голяма бутилка минерална вода. Точно затова когато се развихриш, го правиш [става въпрос за порочни игри] както трябва – като рошава **гарга**.

(*Космополитан*, http://www.cosmopolitan.bg/you/p3_3937_0.html; 05.12.2010).

В този цитат от списание, наречено неслучайно „Космополитан“, лапидарно намират израз три стожера на съвременната глобална юпи дамска представа за живота – работохолизъм, здравословен за хубост начин на живот и чувство за разкрепостеност за прояви в областта на сексуалното поведение. Единствено в израза „развихрям се като рошава **гарга**“ наглед откриваме пролука за културноспецифична проява, но по подобен начин може да се квалифицира поведението не само на родни героини, но и на такива съвременни културни икони със световен импакт фактор, каквито са лейди Гага, Ники Минаж или Майли Сайръс.

Вторият пример ще ни помогне да преосмислим във феминистки ключ темите за **роба** и **еснафското** в манталитета ни с тяхната богата в съдържателно отношение етимология, която сме наследили по линията на османското културно влияние (за повече информация вж. Стаменов 2012а), не на последно място с оглед на топлата им връзка с такива традиционни блага, които вървят по същата линия, каквито са **парите** и **кефа**:

(8) Днес, на 39 г., студено ще ти кажа [на себе си като 16-годишна; М. С.], скъпа: проблемът ни идва от роба в нас. Той ни е тровел отвътре твъърде дълго – отначало с панически и саркастичен шепот в ухото: „циците ти са

малки, а краката недотам дълги”, „пак нямаш какво да облечеш”, „ето, Пешо пак избра Пенка пред теб”, „ама какво ще кажат другите, като научат”, а после с ненужни сравнения и надпревари със съседката, с предразсъдъци, с конформизъм, с **еснафски** етикети и клишета... Не се плаши, диагнозата „роб” е страшна, но болестта е лечима. Лекува се със свобода. Обаче свободата не идва даром, а изисква усилие. Най-напред да проумееш, а после и постоянно да си напомняш, че е по-важно ти сама да се харесваш, каквато си, отколкото другите да те харесват. Да си даваш сметка, че не могат да те харесват всички, да не ти пука колко **пари** имаш и как изглеждаш, но много, наистина много да ти пука, когато сбъдваш някаква своя насъщна потребност. Свободна ще си, когато станеш едно цяло с истинската си същност, когато си сигурна, че следваш истинските си желания, когато не воюваш със съдбата си, а я приемеш. Мирослава, обеща ми, за бога: никога не тръгвай да гониш нечия чужда мечта или илюзия. Пускай и пукай само собствените си балони – и задължително го прави с **кеф**, със замах. И не забравяй накрая какво е казал Чехов (вече си го чела): „Цял живот изцеждах от себе си роба капка по капка“. Нека стане твое мото и щом дойде време ти да ми пишеш – когато стана на 80, да кажем, – ме питай колко постоянна в изстискването на роба съм била (Мира Баджева „Писмо до мен, 16-годишната“, *Жената днес*, 22.11.2010, <http://www.jenatadnes.com/bg/news/16-news.html>; 01.04.2011; получер шрифт мой, М. С.).

Текстът е едва ли не „готически“ откъм имплицираната си сложност на семантична основа, ако се опитаме да интерпретираме по систематичен начин различните алузии, които са налице в него. Той започва с тълкуване на темата „робът в нас“, която не е трудно по асоциация да се свърже с възрожденския мотив „ние не сме вече **рай** покорна“, но в модерен джендърноспецифичен ключ, макар експлицитната отпратка да е в друга, андрогинна посока – по линията на Антон Павлович Чехов и метаморфозата на руските различинци от крепостни в граждани. При анализ на имплицираната отпратка към **рай** с неин евентуален постмодерен прочит в смисъл на „жените като **рай** на установените порядки и очаквания в обществото“, ориенталската линия все пак натежава, макар и по индиректен начин, тъй като смислообразуващо в целия откъс се оказва съвременното преосмисляне на три други заемки от османски турски – **пари**, **еснаф** и **кеф** – така че имплицираното влияние на османското наследство става още по-осезаемо. То е, на което авторката стъпва, за да преосмисли на автохтонна основа чужди образци от Северна Америка и Западна Европа.

От смислоопределящо значение в (8) на първо място е корелацията между ограниченост на **еснафа** и ограниченост на представата в какво се състои и как може да се намери **кеф**. На тази именно основа отношенията между **роба** в унисекс мъжки род (с референт женската аудитория на списание „Жената днес“) с **еснафски** предразсъдъци и **кефът** като благо се разглеждат в диалектичен ключ, при което отварянето спрямо предразсъдъците и самоограниче-

ниятата на героинята Мирослава се представя като отваряне към свободата да търсиш и намираш **кеф** в заблуди и прозрения, като по този начин преоткриваш себе си. Изрично при това се подчертава, че при търсенето и извличането на **кеф** не всичко опира единствено и само до **пари** (макар, както можем да заключим от запознаването с текста, в повечето случаи това да е така все пак). Така че носещата конструкция на представената лапидарно философия на живота по своеобразен начин стъпва на преосмисляне на османското ни наследство и начинът, по който се е реагирало на него по време на Възраждането (**роб – рая**) и неговото тълкуване след Освобождението (**пари, кеф**) до постмодерен феминистки прочит. За отправна точка при това служи тематиката, която принадлежи на момичешкия кръг от проблеми и свързвания с тях начин на изказ („циците ти са малки, а краката недотам дълги“ и под.)

Повикът за финална по своя размах еманципация, императивът да „вземеш своето“ от живота и т.н. – всичко това намира израз в един относително кратък откъс от есе, в което можем да намерим наистина от всичко – и от османското наследство, и най-новите императиви за правилен начин на живот, и значими авторитети от световното културно наследство. Така че представеният в (8) цитат от публицистично произведение притежава сумарно семантичния потенциал на негова основа да бъде разгърната пълнокръвна джандърно ориентирана „философия в будоара“ не във френски, а в български културноспецифичен ключ. Достатъчно е да припомним за случая част от пламенното обръщение на маркиз дьо Сад (2006) от посвещението към неговата книга под едноименното заглавие:

(9) Млади момичета, измъчени от нелепите и опасни вериги на добродетелите, на отвратителната религия, подражайте на пламенната жена; разкъсвайте, потъпквайте, като нея, всички смехотворни напътствия на глупациите родители (дьо Сад 2006).

Но докато можем с основание да заподозрем маркиз дьо Сад в користни подбуди при отправянето на това обръщение, не може да се каже също-то за журналистката Мира Баджева, когато цели да окаже възпитателно въздействие върху себеподобните на базата на собствения пример от страниците на списанието „Жената днес“. Така че на нейна страна е непредубедената мотивация евентуално да бъде разгърната автентична „философия на девойката“, която при това поне отчасти да бъде на базата на нашенското културно минало, а не на сляпа имитация на вносни образци.

6. Заключение

Макар че за женския език има много публикации, прави впечатление, че на някои феномени, свързани с него, е обърнато значително повече внимание, отколкото на други, а трети досега въобще са убягнали от погледа на изследвачите.

Предложените от Робин Лейкф (2004) особености на женската реч са били тълкувани като нейни универсалии по линията на прояви на доминантност на мъжете спрямо жените, но е очевидно, че при нея в действителност става въпрос за културноспецифични особености на женската реч (спрямо мъжката) в рамките на средната класа на американското общество. При това през последните десетилетия в нея става все по-ясно изразена тенденцията на маркирана асертивност в облика на професионалния (бизнес) женски.

Ако говорим за универсалии в женския език, някои от тях най-добре проличават на базата на ниските регистри на неговата употреба – този на женския жаргон – както от гледна точка на набора от значения, така и с оглед на характера на функционалното им противопоставяне на мъжкия жаргон. И за двата при това може да се твърди, че те не растат, но стареят. Посочената наглед парадоксална характеристика идва да ни насочи, че наборът от средства остава в жаргона един и същ, т.е. той е твърде консервативен, като тенденцията за промяна на изразните средства в облика на тяхно остаряване се компенсира с нови средства, които изразяват същите или твърде близки по своя характер съдържания (за обсъждане на тази теза с конкретен материал от мъжкия жаргон вж. анализа на **копеле** и **пич** в Стаменов 2012б).

Най-впечатляващите спрямо езиковата традиция промени в женския език, които констатираме в резултат на представения анализ, се отнасят до появата на новия регистър на асертивния по мъжки образец бизнес женски и на формиране на „възвишен“ дамски регистър, разгледан тук с примери, които притежават херменевтичния потенциал да бъдат разгърнати до равнището на джендърноспецифична философия на живота, при това на културноспецифична основа.

ЛИТЕРАТУРА

- Виденов 2013:** Виденов, М. Към българската джендърлингвистика. – В: *Езиковедски ирихи и етюди*. София: Международно социолингвистическо дружество, 2013, с. 242 – 253.
- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. С речник на благословиите, пожеланията и клетвите*. София: ЕМАС, 2010.
- Лейкф 2004:** Lakoff, R. T. *Language and Woman's Place*. Oxford: Oxford University Press, 2004 (1975).
- Стаменов 2012а:** Стаменов, М. Понятието за кеф между езици и култури. – *Съпоставително езикознание*, 2012, № 3, с. 14 – 24.
- Стаменов 2012б:** Стаменов, М. Образът на носителя на антикултурата по данни от българския език. – *Български език*, 2012, № 3, с. 76 – 98.

ИЗТОЧНИЦИ

Илф и Петров 1997: Ильф, И., Петров, Е. *Двенадцать стульев*. Москва: Издательство Вагриус, 1997 (1928).

Оруел 1989: Оруел, Дж. *1984*. София: Профиздат, 1989 (1949).

Сад 2006: Сад, Д. А. Ф. маркиз дьо. *Философия в будоара*. София: Пулсио, 2006 (1795).

ЗА Т.НАР. „СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ“ ПРИ РОДНИНСКИТЕ НАЗВАНИЯ

Abstract: The article distinguishes the “semantic features“ and the “systematic relations“ in the case of kinship denominations (in Bulgarian language). The semantic ones are the features related, on one hand, to the individual sememe, and on the other hand – with the semantic structure of the word. As a result of the performed analysis we define the nuclear seme in the case of kinship denominations. We note the existence of polysemy, some denominations for blood kinship get in the terminology scope of marital kinship, as well as the presence of hidden possessiveness when using some kinship denominations. The analysis performed of the kinship denominations could be lexicographically applied.

Keywords: kinship denominations, component analysis, nuclear seme

Компонентният анализ на роднинските названия (по-нататък – РН) според Джефри Лийч е „предизвикателство за ума, подобно на математическите пъзели. Единственият лек за разрешаване на загадката е да се мисли усилено и да се надяваме да ни просветне“ (Лийч 1974: 237). Това, че задачата е изключително сложна дори за компютърните стандарти, се потвърждава и от проф. Вл. Периклиев – изследовател в областта на компютърната лингвистика, за когото РН през последните две десетилетия са предмет на анализ в иновационните му трудове. Той работи с компютърната програма KINSHIP, която приема като входна информация РН на даден език заедно с роднинските типове за всеки един от тях, отразяващи вложеното генеалогично отношение, и генерира компонентен анализ на тези имена, при които дадено РН се представя като множество от минимален брой признаци (необходими и достатъчни), различаващи го от друго РН (Периклиев 2015 и др.). Без да се пренебрегва достигнатият висок резултат при генерирането специално за българския език на 9 множества от 10 диференциални признака¹, трябва да се отбележи, че програмата KINSHIP оперира с определени РН и подобрени техни значения.² Така например в списъка липсват лексеми като *кум*, *кума*, *кумец*, *кумица*,

¹ Това са: 1) поколение на обозначения роднина; 2) поколение на първа връзка; 3) поколение на последна връзка; 4) мъжки пол на обозначения роднина; 5) мъжки пол на първа връзка; 6) генеалогично разстояние; 7) кръвно родство на обозначения роднина; 8) кръвно родство на първа връзка; 9) кръвно родство на последна връзка и 10) права линия.

² Списъкът на анализирани от В. Периклиев български РН включва 51 имена: *прадядо*, *прабаба*, *дядо*, *баба*, *баща*, *майка*, *вуйчо*, *чичо*, *леля*, *тетка*, *брат*, *сестра*, *батко*, *кака*, *братовчед*, *братовчедка*, *син*, *дъщеря*, *племенник*, *племенница*, *братанец*, *братаница*, *сестриник*, *сестриничка*, *внук*, *внучка*, *правнук*, *правнучка*, *мъж*, *жена*, *шурей*, *шуренайка*,

кръстник, кръстница, съпрузи, сватове и др., включени са наред с книжовни и диалектни думи (напр. *братанец, братаница, сестриник, лелин, тетин* и др.), присъстват хипероними като *жена, мъж*, които не са част от роднинската система, а само в текст може да бъдат синоним на РН, въведени са само някои значения (така например за РН *баба* са включени значенията ‘майка на бащата’ и ‘майка на майката’, но не и ‘тъща’ или диалектните ‘свекърва’ и ‘възрастна съпруга’). Генерираният резултат представя в пълнота с оглед на този анализ **само, диференциалните** признаци, характерни за лексеми, които се приемат явно за основни в българската роднинска система, като В. Периклиев отбелязва, че има двойки думи, които не позволяват да бъдат разграничени (напр. *сестра – кака, племенник – сестриник* и др.).

Подходът в настоящата статия е лингвистичен, като вниманието е насочено главно към семантичните особености на РН в българския език (извън обекта на анализ остават онези значения на РН, чрез които се назовават лица без родствена връзка). Под семантични разбираме признаците, свързани, от една страна, с отделната семема, а от друга страна – със семантичната структура на думата (последната може да включва едно или повече значения (семеме), а също нюанси и специфични употреби). Интересът към семантичните особености се обуславя от факта, че те стоят в основата на правилното, еднотипно (доколкото е възможно) и изчерпателно описание на РН в един тълковен речник.

Прегледът на лингвистичната литература показва, че през последните години се забелязва засилен интерес към семантиката на РН в българския език, като тази група лексеми е разглеждана с оглед функционирането на единиците в речта и по-конкретно специфичната им употреба като „обратни“ и „елиптични“ обръщения и като изразители на имплицитна посесивност (вж. Ницолова 2013; Георгиева 2015а; Георгиева 2015б и др.). Анализирани са някои диференциални признаци при РН в българския в съпоставка с други славянски и неславянски езици (напр. с полски, при това само за кръвното родство, и с испански – вж. съответно Спасов 2012 и Кючукова-Петринска 2011), както и възможността с РН да се назовават нероднини (вж. Стоева 1972; Павлова 2014). Все още няма лексиколожки изследвания, посветени, от една страна, на общото и различното в семантичната структура на РН в българския език в контекст, маркиращ родство, независимо от това дали значенията са книжовни, разговорни или диалектни, и от друга – на системните отношения, които съществуват в рамките на разглежданата лексикалносемантична група. Намираме, че тези два проблема са относително самостоятелни, въпреки че някои изследователи не правят това разграничение. Един от тях е А.

девер, зет, баджанак, зълва, балдъза, снаха, етърва, вуйна, стрина, лелин, тетин, свекър, свекърва, тъст, тъща, пастрок, мащеха, сват и сватя. Авторът сам посочва, че и без това нелека, задачата ще се усложни с увеличаването на броя на РН и броя на използваните различителни признаци (вж. по-подробно Периклиев 2015).

И. Моисеев, чиято статия „Термини родства в современном русском языке“ (Моисеев 1963) ще бъде отправна точка при анализиране семантиката на РН в българския език.

А. И. Моисеев детайлно разработва така наречените от самия него 5 „семантични особености“ на „термините за родство“: 1) относителност на значението, 2) насрещна съотносителност, 3) родова съотносителност, 4) възможност някои от РН, с които се означават кръвни родственици, да се употребяват като названия на некръвни родственици и 5) възможност някои от имената да се предават от поколение на поколение. Тук тези особености ще бъдат дискутирани, предвид универсалността на разглежданата лексикалносемантична група и близостта на двата славянски езика, както и направеното от нас разграничение между семантична структура на РН и отношения в рамките на системата от РН.

Предпочитаме да използваме работния термин роднински названия, защото го намираме за по-точен. Под роднински названия разбираме названия на лица, свързани с други лица чрез родствена (кръвна или некръвна) връзка. В кръга на тези названия влизат както кодифицираните имена, така и диалектни, остарели, жаргонни и бълболни думи.

И така, според А. И. Моисеев най-важната „семантична“ особеност при РН е т.нар. от него „относителност на значението“: „лицо, названное тем или другим термином родства, является таковым не вообще, не в абсолютном смысле, а только по отношению к каким-либо другим, **в каждом конкретном случае** (подч. мое, Цв. Г.) вполне определенным лицам. Например, *сын* – это лицо мужского пола по отношению к своим родителям, *отец* – это мужчина по отношению к своим детям; *бабушка* – женщина по отношению к детям своих детей, а *внучка* – лицо женского пола по отношению к родителям своих родителей...“ (Моисеев 1963: 122). Авторът говори за „относителност на значението“ на РН, но всъщност относителността при този тип лексеми се изразява *не в дефиницията им* (вж. тълкуването на *сын*, *отец*, *бабушка*, *внучка*), а във възможността едно и също лице *в конкретна ситуация* да бъде определено (назовано) по различен начин в зависимост от това с кое друго лице роднина то се съотнася – напр. лицето от мъжки пол *X* може да бъде определено като *баща* (спрямо своите деца), като *син* (спрямо своите родители), като *дядо* (спрямо децата на своите деца), като *внук* (спрямо родителите на своите родители) и т.н.

Нашето внимание обаче тук е привлечено от начина, по който А. И. Моисеев дефинира РН. Както се вижда, той използва (и то явно неслучайно) един и същ модел при тълкуване на имената, които бихме представили обобщено като: *A по отношение на E, като между A и E има родствена връзка*. Всъщност тук, на ниво семема, бихме могли да говорим не за „относителност“, а за *съотносимост* между две одушевени реалии *Алтер (A)* и *Его (E)*, между които съществува родствена връзка. Това дава основание да се определи като **архисема** на РН архисемата <*роднина*>. Тази родова (интегрална)

сема, от своя страна, може да се представи чрез признаците <персоналност> + <родственост> + <съотносимост (релационност)> + <единичност>/ <множественост>.

А. И. Моисеев прави важното разграничение, че за някои РН, наред с „относителното“ им значение, е характерно и т.нар. от него „безотносително, абсолютно“ значение, чрез което се маркира статус – напр. с лексемата *майка* може да се назове както жена по отношение на своите деца, така и жена, която има деца. В българския език се наблюдава същата специфика, като смятаме, че първият тип дефиниция е построена върху признака <реверсивност>, докато вторият тип – върху признака <нереверсивност>. Двата типа тълкуване са присъщи само за някои от РН – напр. за *баща*, *майка*, *баба*, *дядо* и др.³

Като специфична (втора) „семантична“ особеност А. И. Моисеев посочва „встречная соотносительность“: „каждому термину, называющему какое-либо лицо по его отношению к другим лицам, соответствуют строго определенные термины, обозначающие этих лиц в их отношении к данному лицу“ (Моисеев 1963: 124). Авторът дава следния пример: ако някое лице по отношение на други лица се явява техен *чичо*, то последните по отношение на него ще му бъдат *племенници* (Моисеев не посочва признаците, по които се строят двойките названия). Описанието на пръв поглед съответства на модела на реверсивното дефиниране на РН, за който стана дума по-горе, но всъщност т.нар. „на срещна съотносителност“ не се отнася до семантиката на отделната лексикална единица, а до системните връзки, които съществуват между две и повече РН в рамките на лексикалносемантичната група.

Въпреки че от изложението на А. И. Моисеев става ясно, че „родовата съотносителност“ е част от „на срещната съотносителност“, авторът я определя като самостоятелна (трета) „семантична“ особеност. Под „родовая съотносителност“ А. И. Моисеев разбира „соотносительность по значению слов мужского и женского рода, называющих соответственно лиц мужского и женского пола: *отец – мать, брат – сестра, деверь – золовка* и т.п.“ (Моисеев 1963: 125). Всъщност тук става въпрос за корелация на РН, с които се назовават лица от мъжки и женски пол, които се намират в еднакви отношения помежду си или на едно и също отстояние от *Егото*. Със сигурност това е специфична особеност на някои РН, но така дефинирана, тя няма отношение към описанието на семантиката на отделната лексикална единица. С оглед на семемната структура на РН <полът> може да се посочи като един от **диференциалните признаци**. Към него трябва да се добавят още 6, необходими и достатъчни за характеризиране на всяко едно РН в българския език. И така, 7-те различителни признаци са:

³ В РБЕ 9 в статията на *майка* дефиницията, построена върху признака <нереверсивност>, е посочена като нюанс към изходното (реверсивно) значение.

- <пол>: мъжки/женски,

- <поколение>⁴: напр. +3 (при *прабаба, прадядо*), +2 (при *баба, дядо*), +1 (при *майка, баща; свекър, свекърва*), 0 (при *брат, сестра; братовчед; девер, зълва; сват, сватя*), -1 (при *син, дъщеря; племенник*), -2 (при *внук, внучка*), -3 (при *правнук, правнучка*),

- <вид родство> (по отношение на Егото): **кръвно** – Кр (при *баща*), и **некръвно**: сватовство – С (при *съпруг, сват*); кумство – К1 (при *кум*) и К2 (при *кумец*); кръстничество – К3 (при *кръстник*) и К4 (при *кръщелник*); осиновяване – О (при *мащеха*) и др.⁵,

- <възраст>: по-възрастен (напр. при *кака*)/по-млад (*⁶),

- <посредничество>: напр. при дефинирането на *вуйчо* участва РН *майка*, на *чичо* – *баща*, на *снаха* – *син*, на *зълва* – *съпруг* и др.,

- <отстояние от Егото>: 1 стъпка (напр. *Его* – *майка*), 2 стъпки (напр. *Его* – *майка* – *вуйчо*), 3 стъпки (напр. *Его* – *майка* – *вуйчо* – *вуйна*) и т.н.,

- <темпоралност>: по време на сватбата и малко след нея (при *младоженец, младоженка* и др.), между годежа и сватбата (при *годеник, годеница* и др.).⁷

Например, диференциалните семи на *майка* със семема ‘лице от женски пол по отношение на своето дете/своите деца’ са: <пол> (женски), <поколение> (+1), <вид родство> (кръвно) и <отстояние от Егото> (1 стъпка); на *зълва* със семема ‘сестра на съпруга’ са: <пол> (женски), <вид родство> (некръвно) и <отстояние от Егото> (2 стъпки, т.е. включва свързващо лице – съпруг, т.е. има един конектор); на *кум* със семема ‘лице от мъжки пол по отношение на своите кумци’ са: <пол> (мъжки), <вид родство> (некръвно, К1) и <отстоя-

⁴ Признакът <поколение> не се реализира при семемите на някои РН, напр. при *съпруг, съпруга, кум, кума, кръстник, кръстница, кумец, кумица, съпрузи, кумове, кумци, баджанак, етърва, шуренайка*.

⁵ За видовете родство в българската родствена система вж. Георгиева 2015в.

⁶ Признакът <възраст> (по-възрастен/по-млад) е релевантен преди всичко за българските диалектни РН, срв. *босилка* ‘зълва <по-млада>’, *буля* ‘зълва <по-възрастна>’ и др. – вж. Холиолчев 2012.

⁷ Последните два признака се въвеждат за първи път. За сравнение – Б. Кючукова-Петринска определя 7 „измерения“, характерни за българските РН (за разлика от 5-те, характерни за испанските РН), без да задава изискването за необходимост и достатъчност: *пол* – „мъжки“/„женски“ (*дядо/баба*), *тип родство* – „кръвно“/„брачно“ (*майка/свекърва*), *линия* – „пряка“/„сребрена“ (*майка/сестра*), *степен* – „първа“/„втора“ (*майка/баба*), *посока* – „не-посока“/„посока“ (*братовчедка/леля*), „възходяща“/„низходяща“ (*баща/син*), *страна в рода* – „по майчина линия“/„по бащина линия“ (*шурей/девер*) и *относителна възраст* – „по-възрастен“/„по-млад“ (*батко* по отношение на по-малък брат или по-малка сестра) (Кючукова-Петринска 2011). За втория член на последната опозиция не е посочена конкретна лексема. В случая може да се даде пример от диалекта на Самоковско и на Годечко: *бае* ‘по-възрастен девер’/*байке* ‘по-млад девер’ (вж. Холиолчев 2012). Според В. Периклиев за РН в българския език са необходими и достатъчни 10 контрастивни признака (вж. посочените по-горе).

ние от Егото> (1 стъпка)⁸; на *кръстник* със семема ‘лице от мъжки пол по отношение на лицето, което е кръстило’ са: <пол> (мъжки), <вид родство> (некръвно, КЗ) и <отстояние от Егото> (1 стъпка).

Като „семантична“ обаче можем да приемем следващата посочена от А. И. Моисеев особеност: възможността някои от названията за кръвно родство да навлизат в пределите на терминологията за брачно родство, напр. *дядото* и *бабата* на жената стават *дядо* и *баба* и за нейния мъж. Тази особеност е характерна не само за РН в руския, но и за тези в българския език. (Трябва да се отбележи обаче, че както в руските, така и в българските тълковни речници, тези значения са представени непоследователно, напр. в многотомния *Речник на българския език* този тип пренос е отразен само в статията на *майка* – срв. „свекърва или тъща по отношение съответно на снаха или зет“ (РБЕ 9: 62), но не и в статиите на *вуйчо*, *леля*, *внук*, *внучка*, *дядо*, *баба*; у Холиолчев 2012 това е отбелязано в речниковите статии на *майка*, *тате*, *батко*, *леля*, но не и при *баба*, *дядо*, *мама*, *чичо*, *вуйчо*, и то поради липса на засвидетелстван в източниците материал). При отчитане на тази „непоследователност“ не е за подценяване фактът, че условното „уравняване“ на роднината по брак с кръвен роднина и назоваването му по аналогия с име от областта на кръвното родство често се реализира при употребата на РН в звателна форма, която обикновено не е обект на специално описание в речниците.⁹ Тази особеност, която тук определяме като <*преносимост*>, е характерна само за някои имена и тя трябва да намери място в семантичната структура на българските РН като вторично значение, особено когато е лексикализирано (напр. при *майка*, *мама*, *татко*, *тате*, *баба*, *дядо*, *чичо*, *леля*, *вуйчо*, *вуйна* и др.).

Последната, пета особеност ще бъде спомената без коментар, тъй като тя не е присъща на разглежданата лексикалносемантична група в българския език. Това е възможността в руския език някои от наименованията на лица по сребрена линия като *брат*, *сестра*, *чичо*, *леля*, *племенник*, *племенница* да се предават от поколение на поколение (например, ако две лица се явяват брат и сестра, то и децата и внуците им ще бъдат братя и сестри).

Трябва да се посочи и още нещо. А. И. Моисеев не отчита факта, че РН (в руския език) имат различна семантична структура, т.е. някои са изграде-

⁸ В българските диалекти съществува название на дете на кумец и кумица (*кумичле*), на кум и кума (*кумче*), при които признакът <*отстояние от Егото*> е 2 стъпки.

⁹ Не е за подценяване фактът, че проблемът е свързан и със семейния узус, като речевата практика през последните години показва трайна тенденция към индивидуализация, която намира израз в предпочитанието на собствени имена пред РН. (От гледна точка на народопсихологията употребата на РН е (допълнителна) словесна форма на заявено „вписване“ в родово-семеината общност, което в известна степен е контрапункт на често срещаната напоследък практика роднините, свързани чрез брак или чрез псевдобрак (неузаконеното съжителство на двойка лица мъж и жена), да бъдат наричани със собствено име.)

ни от една семема, други – от няколко (две или повече) семемии, чрез които се назовават различни лица роднини. Признакът <*n-значност*> (в частност <*еднозначност*> и <*многозначност*>) е приложим при характеризирание на семантичната структура на РН и в българския език. Така напр. еднозначни са лексемите *кум, кума, шурей, шуренайка, зълва, съпруг, съпруга, тъст, тъща* и др., а многозначни – *баба, дядо, майка, леля* и др.

Наред с анализираниите семантични особености трябва да се отбележи и наличието на т.нар. *скрита посесивност* при някои РН, която в повечето случаи не е описана в тълковните речници, напр. в изречението *Майка ме прегърна* РН *майка* е със значение ‘моята майка; майка ми’.¹⁰ Фактът, че моносъставните единици, чрез които се заявява скрита посесивност, са често употребими и присъщи на разговорната реч, оправдава тяхното описание в многотомните тълковни речници и то не като отделно значение или нюанс, а като специфична тяхна употреба¹¹.

Анализираните семантични особености на РН може да имат и практическа приложимост. Те биха улеснили работата по описанието на тази ясна и разбираема, но трудна за дефиниране лексикалносемантична група в бъдещи тълковни речници. Посочените проблеми биха могли да насочат лексикографите при изготвяне на матрица на речникова статия на РН с архисема <*роднина*>, която да включва:

1) модели на реверсивната семема (в която са заложени субектите *Алтер, Его*, а в някои случаи и *конектор*), на нереверсивната семема и на употребата на РН със скрита посесивност;

2) модели за представяне на *n-значната* семантична структура на РН.

Чрез изготвената матрица би могло да се постигне точност, пълнота и системност при представянето на семантиката на РН в речниците.

¹⁰ Явната посесивност е изразена чрез полисъставна конструкция: РН + притежателно местоимение (напр. *моята майка, внукът му*) или РН + възвратно притежателно местоимение (напр. *своя син, дъщеря си*).

¹¹ В българския език посесивността при моносъставните единици РН може да се изрази чрез:

- **морфологични средства** – със или без определителен член (съответно *дъщерята, синът* и *кака, бате, леля* и др.);

- **словообразователни средства** – чрез деривати (*лелин*), композита (*братовчед*), РН *dualia tantum* (*съпрузи, кумове* и др.), субстантивирани прилагателни (*бабини*) и субстантивирани местоимения (*моят*);

- **лексикално-синтактични средства** – чрез посесивни моносъставни обръщения: традиционни (същински РН в звателна форма: – *Ела, бабо* [= *моя бабо*]!), обратни (същински РН в звателна форма: – *Ела, бабо* [= *внучето на баба*]!), в именителна форма: – *Ела, баба* [= *внучето на баба*], *да те обуя!* или в дателна форма: – *Ела, баби* [= *внучето на баба*]!) и елиптични (несъщински РН, представени от субстантивирани прилагателни: – *Иване, ела, дядовото* [= *дядовото момче*]!). Вж. по-подробно Георгиева 2015а и 2015б.

СЪКРАЩЕНИЯ

РН – роднински названия

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева 2015а:** Георгиева, Ц. Роднинските названия в българския език с оглед на категорията посесивност. – В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград, 16 – 18 октомври 2014 г.)*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 510 – 517.
- Георгиева 2015б:** Георгиева, Ц. За изразяване на посесивността при някои роднински названия в българския език и лексикографската практика. – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 2015, Т. XXVIII, с. 139 – 173.
- Георгиева 2015в:** Георгиева, Ц. Родството и родствената система на българите. – В: *Славянская культура в Европе – история, настоящее и будущее. Сборник материалов Международной научно-практической „онлайн-конференции“*. София – Москва: Университет по библиотекознание и информационни технологии, Академия медииндустрии, 2015, с. 94 – 98.
- Кючукова-Петринска 2011:** Кючукова-Петринска, Б. Термините за родство в испанския и в българския език. – В: *Езици и култури в диалог: традиции, приемственост, новаторство*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011, с. 132 – 135.
- Лийч 1974:** Leech, G. *Semantics*. Harmondsworth: Pelican, 1974. <https://yanjianghk.files.wordpress.com/2014/09/geoffrey_leech_semantics_the_study_of_meaning.pdf>
- Моисеев 1963:** Моисеев, А. И. Термини родства в современном русском языке. – *Филологические науки*, 1963, № 3, с. 120 – 132.
- Ницолова 2013:** Ницолова, Р. Някои особености на българските посесивни конструкции в сравнение с чешкия език. – В: *Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 183 – 194.
- Павлова 2014:** Павлова, Н. Роднинските имена в нероднински контекст. – *Български език*, 2014, № 3, с. 44 – 61.
- Периклиев 2015:** Периклиев, В. Компонентен анализ на термините за родство в българския език. – *Съпоставително езикознание*, 2015, № 1, с. 73 – 84.
- Спасов 2012:** Спасов, С. Структура на семантичното поле на роднински названия в българския и полския език. – В: *Славистиката в глобалния свят – предизвикателства и перспективи*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2012, с. 186 – 194.
- Стоева 1972:** Стоева, А. Някои семантични особености при роднинските названия. – *Български език*, 1972, № 1 – 2, с. 73 – 76.

ИЗТОЧНИЦИ

- РБЕ 9:** *Речник на българския език*. Т. 9. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, ЕТ „ЕМАС“, 1998.
- Холиолчев 2012:** Холиолчев, Хр., Младенов, М., Радева, Л. *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник*. София: Изток – Запад, 2012.

ТИПОВЕ АНТОНИМИ ПРИ ПРОИЗВОДНИТЕ ПРЕФИГИРАНИ ГЛАГОЛИ

Abstract: The paper deals with the antonymy in derivative prefixed verbs in Bulgarian language. It focuses on antonymy as a lexical semantic phenomenon. The aim is to present what semantic types of antonyms we deal with and to make clear the role of the prefixes in this formal verb type.

Keywords: antonyms, semantic types, prefixed verbs, Bulgarian language

Въведение

Осезателен интерес към парадигматичните отношения и конкретно към отношението на противоположност в езика се наблюдава от втората половина на XX век насам. Това отношение намира езикова реализация в лексикално-семантичната категория *антонимия*, която представлява проекция на логическата категория *противоположност*.

Обект на изследване в настоящата работа са антонимните отношения при производни префигирани¹ глаголи. Целта е да се представят типовете антоними според тяхната семантика, както и да се изясни каква е ролята на префиксите, тъй като, от една страна, този тип глаголи представляват отделен структурен тип, а от друга – префиксите с различните свои значения влизат в различни семантични отношения помежду си. Материалът за наблюдение е ексцерпиран от второто допълнено и преработено издание на *Речника на антонимите в българския език* с авторски колектив Емилия Пернишка и Стефка Василева (Пернишка, Василева 2014). Извлечени са само тези антонимни редове, които съдържат производни префигирани глаголи и от двете страни на противопоставянето.

В езикознанието е утвърдено мнението, че антонимите са лексикални единици, които имат „противоположни или обратни, но не противоречащи значения“ (Апресян 1995: 284), а лексикалната антонимия представлява „семантично отношение между две противоположни значения на различни лексеми“ (Пернишка, Василева 2014: 9), което се реализира въз основа на асоциативна връзка между тях. Лексикалните единици², влизащи в отношение

¹ За целите на настоящата работа не се взема под внимание фактът дали производният глагол е резултат от префиксация, или е образуван по префиксално-суфиксален начин.

² Когато се говори за системни отношения между лексикални единици, се има предвид, че в такива отношения влизат не самите лексикални единици, а отделни техни значения.

на противоположност, принадлежат към една и съща част на речта и означават „понятия за признаци, предмети, действия, явления или отношения, които са взаимно противоположни поради това, че или заемат полярно противопоставените крайности на по-общо (родово) понятие, което има и междинни степени, или изчерпват, покриват изцяло това понятие като две единствени негови възможности“ (Пернишка, Василева 2014: 9). Антонимните лексикални единици са съотносителни, тъй като едната се създава и разбира благодарение на другата, т.е. те взаимно се отричат, но едновременно с това и взаимно се предполагат.

Типове антоними от семантична гледна точка според езиковедските изследвания

Независимо от непротиворечивото разбиране за антонимията като лексикалносемантично явление не може да се каже, че сред съществуващите изследвания по въпроса има единно мнение за типовете антоними от семантична гледна точка, както и еднотипност в използваните термини за назоваването на отделните типове антоними. Основополагащ при изучаването на антонимията е трудът на Л. А. Новиков „Антонимия в руском языке“. Авторът приема, че има три типа антоними, а именно: 1. антоними, изразяващи градуално качествена противоположност или противоположност на координационни понятия (*млад* ↔ *стар*, *ляв* ↔ *десен*); 2. антоними, изразяващи противоположна насоченост на действия, признаци, състояния (векторна противоположност) (*влизам* ↔ *излизам*, *атака* ↔ *контраатака*); 3. антоними, изразяващи не градуална противоположност, а комплементарност (*жив* ↔ *мъртъв*, *мъж* ↔ *жена*) (Новиков 1973: 236 – 237). Подобно разграничение между антонимите е застъпено и от други автори, напр. за руски – Ю. Д. Апресян (Апресян 1995), за български – Т. Бояджиев (Бояджиев 2011), за чешки – Й. Филипец (Филипец 1994).³

В. Зидарова дели антонимите на два типа – контрарни, които съвпадат с първия тип, посочен от Новиков, и комплементарни (Зидарова 2009: 141).

Като изхождат от семантиката, Г. Гочев и Е. Пернишка разглеждат по четири типа антоними. Г. Гочев дели антонимите на: 1. градуални (степену-

³ Проблем обаче възниква при назоваването на съответните типове антоними. Ю. Д. Апресян дефинира четири основни типа антоними според семантиката им, а именно: 1. тип ‘больше’ – ‘меньше’; 2. тип ‘начинать’ – ‘переставать’; 3. тип ‘действие’ – ‘уничтожение резултата действия’; 4. тип ‘р’ – ‘не р’ (Апресян 1995: 288 – 297). Типовете ‘начинать’ – ‘переставать’ и ‘действие’ – ‘уничтожение резултата действия’ при Л. А. Новиков са обединени в един – този за векторна противоположност, а типът ‘больше’ – ‘меньше’ съвпада като семантика, но не и като съдържание с градуално качествената противоположност при Л. А. Новиков. Т. Бояджиев си служи с термините стъпаловидни/контрарни антоними за назоваване на градуалните антоними. При останалите два типа няма отклонение от термините, използвани от Новиков (Бояджиев 2011: 147 – 148).

вани); 2. координатни, които са част от градуалните според Л. А. Новиков; 3. векторни; 4. комплементарни (Гочев 1989: 26 – 35). В различните изследвания по въпросите на антонимията Е. Пернишка използва различни термини за назоваване на отделните типове. В статията си от 2000 г. авторката посочва следните типове антоними: 1. качествени (контрарни, градуални); 2. за насоченост (векторни); 3. взаимодопълващи се (контрадикторни); 4. за обратни или обратими отношения (конверсиви) (Пернишка 2000: 74). В труда си от 2013 г. дефинира следните типове антоними: 1. степенни (градуални); 2. за насоченост (векторни); 3. качествени (контрарни); 4. за обратни или обратими отношения (конверсиви) (Пернишка 2013: 565 – 567). В предговора на второто издание на речника на антонимите Е. Пернишка и Ст. Василева според семантиката делят антонимите на: 1. качествени или степенни (градуални, контрарни); 2. за насоченост (векторни); 3. за взаимодопълващи се понятия; 4. за обратни или обратими отношения (конверсиви) (Пернишка и др. 2014: 11 – 13). И в трите споменати изследвания Е. Пернишка поддържа мнението за тези четири типа антоними, но използва различни термини за назоваването на отделните типове. Както самата тя посочва, конверсивите не се приемат безусловно за антоними, тъй като конверсията „е развито, но нееднородно явление. Тя обхваща случаи, които са далеч от антонимията и се сближават със синонимията, полисемията, залоговите отношения, отношенията на преходност и непреходност“ (Пернишка 2013: 566).⁴

С цел по-прегледно представяне на мненията на отделните автори различията по отношение на типовете антоними, както и по отношение на използваните термини за назоваването им, са синтезирани и обобщени във **фиг. 1.**

Типове антоними от семантична гледна точка според застъпването в работата схващане

Като се има предвид показаното разнообразие в мненията относно броя на типовете антоними, както и терминологичното разнообразие за назоваването им, в настоящата работа се приема, че според семантиката типовете антоними при производните префигирани глаголи са: 1. антоними, при които се наблюдава **полярна противоположност** без промеждутъчен член (напр. *война* ↔ *мир*; *еднакъв* ↔ *различен*; *присъствам* ↔ *отсъствам*), или т.нар. **комплементарни** антоними; 2. антоними, при които е налице **градуална противоположност**, при която има промеждутъчен член (напр. *любов* ↔ *неприязън* ↔ *омраза*; *светъл* ↔ *полутъмен* ↔ *тъмен*; *влошавам се* ↔ *подобрявам се* ↔

⁴ Л. А. Новиков разглежда конверсивите отделно от останалите типове антоними, а за назоваването им използва термина антоними конверсиви (Новиков 1973: 201 – 208). Дж. Лайонз и Ю. Д. Апресян също отделят конверсивите от антонимите (Лайонз 1978: 493 – 495; Апресян 1995: 256 – 284). И тримата автори изтъкват, че с конверсивите се означава едно и също действие, отношение и пр., но от различни гледни точки.

Автор	Типове антоними					За обратни или обратими отношения
	Полярна противоположност без промехдутьчен член	Градуално качествена противоположност	Противоположна насоченост на действия, признаци, състояния	Обратна насоченост за време и пространство		
Новиков (1973)	комплементарни	градуални	векторни	-	-	-
Гочев (1898)	комплементарни	градуални (степенувани)	векторни	координатни	-	-
Пернишка, Василева (1997)	за взаимодопълващи се понятия	качествени или степенни (градуални, контрарни)	векторни	-	конверсиви	конверсиви
Пернишка (2000)	контрадикторни (за взаимодопълващи се понятия)	качествени (градуални, контрарни)	векторни	-	конверсиви	конверсиви
Зидарова (2009)	комплементарни	контрарни	-	-	-	-
Бояджиев (2011)	комплементарни	стъпаловидни (контрарни)	векторни	-	-	-
Пернишка (2013)	качествени (контрарни)	степенни (градуални)	векторни	-	конверсиви	конверсиви

Фиг. 1. Типове антоними от семантична гледна точка

оправям се), или т.нар. **градуални** антоними, за които е характерно, че означаваният от тези лексеми признак може да се градира, като всички лексеми от антонимния ред са обединени от общо родово понятие; 3. антоними, за които е характерна **противоположна насоченост** на действия, признаци, състояния, а също и във време и пространство (*днес ↔ утре; горе ↔ долу; влизам ↔ излизам*), или т.нар. **векторни** антоними.

Конверсивите, чрез които се означават обратими отношения и действия (напр. *губя ↔ печеля; подател ↔ получател*), не се разглеждат като антоними, тъй като става въпрос за един и същ денотат, който се представя от различни гледни точки.

По данни от предговора към *Речника на антонимите в българския език* в него са включени около 1800 антонимни реда. Направените наблюдения върху материала в *Речника* показват, че 571 от тях са глаголни антонимни редове, 425 от които съдържат производни префигирани глаголи както от лявата, така и от дясната страна на реда. Количествени данни сочат, че около три четвърти от всички глаголни антонимни редове в *Речника* съдържат производни префигирани глаголи от двете страни на противопоставянето.

Антоними с противоположна насоченост

Анализът на материала дава основание да се твърди, че най-много префигирани глаголи влизат в антонимни отношения помежду си въз основа на критерия **противоположна насоченост**, т.е. най-голяма част от разглежданите производни глаголи са векторни антоними, напр.:

забогатявам, замогвам се ↔ осиромашавам, обеднявам;
осолявам ↔ обезсолявам;
загръщам ↔ отгръщам, разгръщам;
досипвам ↔ отсипвам;
надценявам ↔ подценявам.

Както става ясно от приведените примери, при всички от посочените антонимни редове има противопоставяне по насоченост, но независимо от това тези антонимни редове не са еднородни в семантично отношение. Направените наблюдения показват, че в рамките на антонимите с противоположна насоченост може да се обособят три самостоятелни подгрупи: 1. *резултат ↔ анулиране на резултата*; 2. *начало ↔ край*; 3. *много ↔ малко*.

В първата подгрупа **резултат ↔ анулиране на резултата** влизат такива глаголи, при които префиксите, с помощта на които са образувани производните глаголи от лявата страна на противопоставянето, носят семантика 'резултат от действие'. За разлика от тях префиксите, с които са образувани производните глаголи от дясната страна на противопоставянето, имат основно значение 'извършване на действието в обратната посока', вследствие на

което се достига до определен резултат, а именно анулиране на съществуващия вече резултат, напр.:

*вчесвам, сресвам ↔ разрошвам, разчорлям;
затягам, стягам ↔ отпускам, отхлабвам, разпускам, разхлабвам;
осолявам ↔ обезсолявам;
оплитам ↔ разплитам, изплитам.*

Във втората подгрупа **начало ↔ край** се включват производни префигирани глаголи, които показват начална или крайна фаза от развитието на действието, напр.:

*залазвам ↔ долазвам;
заслушвам ↔ дослушвам, доизслушвам;
запечатвам ↔ отпечатвам, разпечатвам;
заоравам ↔ дооравам, доизоравам.*

Прави впечатление, че глаголите от лявата страна на противопоставянето са образувани с помощта на префикс *за-* с ингресивно значение, докато тези от дясната страна най-често съдържат префикс *до-* със семантика ‘извършване на действието до край’. В отделни случаи глаголите от дясната страна на антонимния ред може да са образувани и с други префикси, които обаче подобно на *до-* имат значение ‘извършване на действието до край’.

Третата подгрупа **много ↔ малко** е изключително слабо застъпена и в нея се включват антонимни редове от типа на *досипвам ↔ отсипвам*; *надценявам ↔ подценявам*, като глаголите от лявата страна на противопоставянето се характеризират с признака „много“, а тези от дясната страна – с „малко“.

Антоними с полярна противоположност

Наблюденията върху материала показват, че антонимните редове, изградени въз основа на критерия **полярна противоположност**, т.нар. комплементарни антоними, са сравнително рядко срещани за разлика от антонимните редове, при които има противоположна насоченост. Такива са например антонимните редове:

*зачитам, съобразявам се ↔ пренебрегвам;
съвпадам ↔ различавам се;
приемам ↔ отхвърлям;
отсъствам ↔ присъствам;
отричам ↔ потвърждавам.*

При последните два от посочените антонимни редове от лявата стра-

на стои, така да се каже, „отрицателният“ член на противопоставянето, а от дясната – „положителният“ за разлика от предходните случаи. Това е съвсем формално, тъй като, както посочват самите авторки в предговора на *Речника*, основно се следва азбучният ред за подреждане на антонимите в антонимните редове, който е нарушен само в редки случаи⁵.

Антоними с градуална противоположност

Най-рядко срещани са глаголните антонимни редове, при които има промеждутъчен член, т.е. тъй наречените градуални антоними, напр.:

влошавам, развалям ↔ подобрявам, оправям;
обнадеждавам ↔ обезнадеждавам, отчайвам;
позагрявам се, позатоплям се, посгрявам се, постоплям се ↔ поизмръзвам, поизстудявам се;
позатлъстявам, понадебелявам, понаедрявам ↔ поотслабвам, поотънявам.

Това наблюдение дава основание да се предположи, че динамичните признаци като цяло се градират много по-рядко в сравнение със статичните. Също така прави впечатление и фактът, че в голяма част от случаите изходната основа е номинативна за разлика от антонимите с противоположна насоченост и полярна противоположност, при които изходната основа обикновено е вербална.

Ролята на префиксите при производните антонимни глаголи

По отношение на ролята на префиксите при производните антонимни глаголи анализът показва, че префиксите в състава на семантичните антоними в едни случаи „подсилват“ антонимичните отношения между глаголите от двете страни на противопоставянето. В тези случаи префиксите са антонимни помежду си, напр. *отчуждавам се ↔ сближавам се; загрозявам ↔ разкрасявам, разхубавам*. В други случаи префиксите модифицират произвеждащата основа с един и същ допълнителен семантичен признак, т.е. при тях префиксите са синонимни помежду си, напр. *оправдавам ↔ осъждам; позакалявам се ↔ поизнежвам се*.

⁵ Азбучният ред за подреждане на антонимите в антонимните редове е нарушен в следните случаи: а) първият член е непроизводна в словообразователно отношение лексема, а антонимът ѝ е произведен от нея; б) при пространствена или хронологическа последователност антонимите са подредени в съответствие с нея; в) стилистично маркираните лексеми, които са синоними на неутрални антоними, са посочени след тях.

Също така се установява, че префиксите в състава на моноафиксалните антоними задават антонимията между глаголите от двете страни на противопоставянето, напр. *насърчавам* ↔ *обезсърчавам*; *осмислям* ↔ *обезсмислям*. За разлика от тях префиксите в състава на биафиксалните антоними, от една страна, може да задават семантичното противопоставяне между глаголите от двете страни на противопоставянето (напр. *довеждам*, *завеждам* ↔ *отвеждам*; *занареждам* ↔ *донареждам*), а от друга – може само да модифицират значението на префигираните вече антонимни глаголи (напр. *понамествам* ↔ *поразмествам*; *позатварям* ↔ *поотварям*).

* * *

В заключение може да се обобщи, че според изследвания материал производните префигиранни глаголи най-често се противопоставят по признака противоположна насоченост, докато противопоставянията въз основа на някой от другите два признака (полярна противоположност и градуална противоположност) са сравнително рядко срещани.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 1995:** Апресян, Ю. Д. *Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика (синонимические средства языка)*. Москва: РАН, 1995.
- Бояджиев 2011:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Гочев 1989:** Гочев, Г. *Антонимите в българския език*. София: Народна просвета, 1989.
- Зидарова 2009:** Зидарова, В. *Лексикология на съвременния български език*. Пловдив: Контекст, 2009.
- Лайонз 1978:** Лайонз, Дж. *Введение в теоретическую лингвистику*. Москва: Прогресс, 1978.
- Новиков 1973:** Новиков, Л. А. *Антонимия в русском языке*. Москва: Изд. Московского университета, 1973.
- Пернишка 2000:** Пернишка, Е. Лексикографски проблеми на *Речник на антонимите*. – В: *За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения '98*. София: Диос, 2000, с. 71 – 79.
- Пернишка 2013:** Пернишка, Е. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: *Българска лексикология и фразеология. Том 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 395 – 592.
- Пернишка, Василева 2014:** Пернишка, Е., Василева, Ст. *Речник на антонимите в българския език*. 2. доп. и прераб. изд. София: Наука и изкуство, 2014.
- Пернишка, Василева 1997:** *Речник на антонимите в българския език*. София: ИК „Петър Берон“, 1997.
- Филипец 1994:** Filipec, J. Systémovost antonimie. – *Naše řeč*, 1994, č. 3, s. 124 – 126.

Dariya Pavlešen
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

KREIRANJE NOVIH PRIČA KROZ MITOLOGIZACIJU ŽIVOTINJA U DJELIMA O. IRVANECA

Abstract: In his works, Oleksandr Irvanets uses images of the world already present in the minds of readers and successfully deals with a variety of symbols, knowledge and stereotypes that we have, especially regarding animals. Using stereotypical linguistic images of monster animals (novel „Očamymrya“) and a beautiful animal („Liebenkraft’s disease“), Oleksandr Irvanets develops these images, upgrades them, adds a new meaning to them in the context of the created literary text’s realities and builds an entirely new and peculiar myth about his animals, generating an artistic image (fiction) and creating new stories that speak about these beings, their history of origin or disappearance.

Keywords: mythologization of animals, associonym, O. Irvanets

Oleksandr Irvanec¹, zapaženi suvremeni ukrajinski pisac i prevoditelj, nagrađivani je autor mnogih pjesama, kazališnih komada i romana.

U svojim tekstovima *Očamymryja* i *Liebenkraftova bolest* koristi dva različita pristupa u oblikovanju svojih književnih junaka-životinja. Koristeći slike svijeta koje su prisutne u svijesti čitatelja, autor vrlo uspješno obrađuje razne simbole, znanja i stereotipove. Upotrebljavajući stereotipne jezične slike o *životinji-monstrumu* (*Očamymryja*) i *divnoj životinji* (*Liebenkraftova bolest*), Oleksandr Irvanec te slike razvija, nadograđuje ih i daje im novo značenje u književnom tekstu. Na takav način autor gradi posve nov i osebujan mit o svojim životinjama, generirajući umjetničku sliku (fikciju) i stvarajući nove priče koje o tim bićima govore, koje pripovijedaju o povijesti njihova nastanka, životu ili nestanku. Dakle, u dva prozna djela Oleksandr Irvanec obrađuje motiv životinje služeći se raznim književnim tehnikama, stvarajući i pridajući tim likovima široku psihološku, socijalnu, političku i moralnu problematiku. Prije svega valja obratiti pozornost na to da O. Irvanec kreira takve životinje, od kojih jednu čitatelj prepoznaje kao monstruma, ili upravo suprotno, kao divno i junacima „nepoznato“ biće u opisanoj realnosti književnoga djela. Autor postiže prepoznavanje već samim imenovanjem životinja.

¹ Oleksandr Irvanec rođen je 1961. u Ljvivu. Trenutačno predaje na Nacionalnom sveučilištu Ostroška akademija. Zajedno s Jurijem Andruhovyčem i Viktorom Neborakom 1985. g. osnovao je pjesničku grupu Bu-Ba-Bu, koja je kroz književne performanse progovarala o ukrajinskoj stvarnosti. Autor je dvadeset pet knjiga poezije, proze i drame. Djela su mu prevedena na brojne svjetske jezike.

Znanstvenica Olena Selivanova leksičko-semantičko polje razmatra kao paradigmatско uјedinjenje јединица одређенога дијела језика према заједништву интегралне компоненте значења (архисеме). Лексиčko-semantičko полје има свој центар који укључује најчешће коришћене ријечи с јарком интегралном компонентом, али и периферију, која садржи стилски обојене ријечи, мање учестале у коришћењу (Селиванова 2006: 282). Управо такве, стилски обојене ријечи (Град, Оч-амимря) користи О. Ирванес. На примјер, лексем *Grad* (Град) користи се с циљем памјерне стилзиције, стварања kolorita епохе. Тако се читателју приказује слика коју он истовремено препознаје, али сам је не би могао реконструирати јер она се или већ догодила у давној прошлости, или се тек треба догодити у будућности. Лексиčko-semantičko полје *grad* (micro) у оба књижевна дјела битан је структурни и семантички елемент језичне конструкције текстова О. Ирванеса. Језик је одраз културе, folklorног наслјеђа и вјеровања народа, а промјене у култури воде према промјенама у перцепцији свијета и истовремено их одражавају, што је приказано у књижевним текстовима.

Све споменуто у вези је и с врстом тропа као асоцијоним-симбол у постмодернистичкој књижевности. Асоцијоним-симбол у себи увијек носи одређену загометку коју сваки пут треба декодирати, јер он улази у естетски систем одређеног књижевног дјела и чак може садржавати нешто што не види ни сам писац ни реципијент, а у томе је скривена потенција: у будућности видјети нешто што карактеризира то доба, скривено у асоцијониму-симболу (Галич 2009: 19). Иако је асоцијоним као термин настао релативно недавно, као умјетничка појава познат је још од античког доба и састоји се у „графичком истичању битнога у разумјевању подтекстнога значења умјетничког садржаја ријечи на начин да је се пише великим почетним словом“ (Галич 2006: 221). Дакле, асоцијоним је троп, у чијој основи лежи пријелаз из опћег назива у властито име. А кад имамо спајање семантике конкретног и опћенитог значења, говоримо о изнмној моћи стварања асоцијација. Такве асоцијативне линије могу имати врло разнолику разгранатост и усмјереност. То су асоцијације везане за коришћење фразеолошких средстава, које буде одређене слике и предоджбе за одређен тематски низ, асоцијације на текстове или круг аутора, одређено дјело, естетски објект. Зато су традиционални симболи изнмно живући и имају могућност трансформација. Језична симболика није нешто окаменјено, та се појава мијенја оvisно о повјесном раздобљу.

Такву функцију симбола могу стећи ријечи које ју нису прије имале, или обротно, симболично значење ријечи може се изгубити. Сваки национални језик има своје посебности при стварању слике симбола и у бирању самих ријечи или пак у карактеру значења и изворима надопуњавања језичне симболике. Али постоје и симболи који се уз националне особине могу препознати у свим језицима.

Roman *Liebenkraftova bolest*, или како га је у подnaslovу дефинирао сам аутор – *sumorni roman*, има сва обилјежја дистопије. У њему се описује тмуна реалност у којој су забрањена дјела античких класика, а нови нараштаји мало или готово ништа не знају о стварноме свијету који је био прије њих, но свијету који и

nadalje egzistira izvan granica Države. Zato stanovnici jednoga grada u Državi (u kojoj se radnja odvija) imaju snažno iskrivljenu sliku i percepciju stvarnosti, čega većina stanovnika nije ni svjesna. U tom se Gradu pojavljuju tragovi nečega što je moralo nestati iz te zemlje jer nije bilo funkcionalno, korisno, „potrebno“ tom dijelu čovječanstva, a zapravo je to bila tek jedna u nizu apsurdnih odluka Države.

Tako glavni junak saznaje od starijeg kolege-glumca da su prije postojali kazališni komadi koji nisu govorili o postignućima industrije i napretku poljoprivrede, da su postojali predmeti koji nisu bili korisni nego su imali estetsku funkciju, da su postojale „beskorisne“ i stoga uništene životinje, da je postojala ukusna hrana, da je život imao više „okusa“. Na takav način glavni junak Igor saznaje da su nekoć postojale mačke. Mačke su životinje kojih više nema, a Igor ih nikada nije vidio ni uživo ni na snimkama. Jedino čega se sjeća dječja je knjiga pjesmica koju je vidio u knjižnici prije nego što se otpočelo s „čišćenjem arhaične literature“. U toj je knjizi jedna pjesma govorila o toj životinji. „Vidio je sliku neke čudne, ali simpatične životinjice s malim ušima, prćastim nosom na okrugloj njušci... Polako je počeo čitati pjesmicu ispod slike – i ništa nije razumio. Nešto se tamo pričalo o mačku, točnije o „maci“, o mlijeku i vrhnju, i još neki čudni glagoli: „mijauče“, „prede“...“ (Irvanec 2015: 50). Kasnije stari glumac Semen Markovič u razgovoru žali što su ih uništili, jer su mačke u sebi imale nešto bitno: „Mačak, on je bio sasvim nepotrebna životinja... Mačak je bio jednostavno – ljepota. Onakva čista ljepota, koja ničem nije služila.“ (Irvanec 2015: 49 – 50).

Vidljivo je kako je mačak opisan kao izvor nježnosti, ljubavi, kao nešto što na neki nepoznat način usrećuje čovjeka i nove naraštaje građana Države, kao neka divna nestala životinja. Igor počinje razmišljati o njoj, želi je što bolje upoznati, zamišlja je, iako je svjestan da je to više njegovo sanjarenje nego istina. Na isti način ljudi počinju zamišljati i rekonstruirati slike izumrlih dinosaurusu. Upravo zahvaljujući takvom opisu divne nestale životinje, lako nam je shvatiti u kakvom svijetu živi Igor, a jedna epizoda s mačkom otkriva nam mnogo više o Državi nego bi se to moglo ispričati na desetak stranica. Autor je uspio izgraditi cijeli sustav u kojem Igor živi i stvoriti priču o postojanju i nestanku jedne životinje, i sve to nenametljivo, u usputnim razgovorima junaka romana.

U *Očamymrji* (*Povisti bezvremjanyh lit*) raste, razvija se i stvara pravi monstrum. I u ovom se tekstu radi o tmurnoj realnosti, alternativnoj povijesti i mogućem razvoju događaja poslije Černobylja (Černobila), u kojoj jedna nepoznata životinja – *Očamymrja*, mutira, raste i postaje lovac na ljude. Postaje pravo mitološko čudovište te kao zmaj iz legende prijete svim ljudima i postojanju Grada, točnije onome što je ostalo od Kyjeva (Kijeva) poslije „velikih bljeskova“. Zato se u članku razmatra problem remitologizacije lika zmaja-monstruma u kontekstu djela *Očamymrja* i istrijebljene životinje u romanu *Liebenkraftova bolest*. Predlaže se ideja o tome da se u prvom slučaju folklorno-mitološka slika nanovo osmišljava u spomenutom tekstu te da se adaptira prema potrebama autora, dok se u drugom koristi književna tehnika karakteristična za opisivanje izgubljenog svijeta u

distopiji. Razvijajući misao o univerzalnosti određenih mitologema, A. Njamcu tvrdi kako teme, slike i motivi, koje se ponavljaju u književnosti raznih vremena i zemalja, često dobivaju novo značenje i sadržaj koji ovisi o potrebama te epohe (Нямцу 2009: 3). Na takav način ukrajinski pisac O. Irvanec, koristeći tradicije književne mitologizacije i remitologizacije, mijenja tradicionalne ukrajinske i svjetske mitološke slike ovisno o potrebama književnog djela i uloge životinje u tekstu.

O. Irvanec u svome tekstu spaja autorsko i mitološko, zahtijeva od čitatelja analizu korištenih mitologema i uzimanje u obzir starih usmenih folklornih izvora te djela njegovih prethodnika koji su također svjesno ili nesvjesno koristili arhetipove. Takav je lik zmije i zmaja monstruma koji se često pojavljuje u ukrajinskom folkloru i književnosti. Mitologem čudovišta, zmije i zmaja, tumačenje prirode, nadnaravnih osobina i mogućnosti tog bića pitanje je koje odavno zanima znanstvenike. Proučavanje problema interpretacije folklornih slika i junaka u ukrajinskoj književnosti zanimalo je mnoge književne kritičare i teoretičare (V. Agejeva, O. Korabljova, N. Meljnyk, R. Movčan, J. Poliščuk i drugi), međutim, najčešće je to bio tek jedan dio komparativne analize. Tako se karakteristika zmaja i zmije sagledavala u kontekstu biblijske mitologije, iako književni izvori pozivaju i na druge slike i likove ukrajinske i europske mitologije. Premda ta tema nije nova u interpretaciji književnih tekstova, mitologem zmaja u kontekstu djela *Očamymrja* Oleksandra Irvaneca nije se detaljno razmatrala. Veliki broj književnih interpretacija zmaja i zmije možemo objasniti tradicijom mitologije i religije. Zaseban kult zmaja postao je nezaobilazan u ritualu inicijacije. U nekim mitologijama zmaj se transformira u biće koje je negativno utjelovljenje nižeg, onostranog svijeta. Takvo je utjelovljenje mitološke slike zmije i zmaja u europskoj mitologiji vidljivo u biblijskim legendama, u kojima se zmija s jedne strane nalazi na Drvu Života, a s druge utjelovljuje lik vraga koji je „zaslužan“ za prvi grijeh (Ферцова 2014: 266). U kršćanskoj tradiciji legendi glavna uloga junaka koji pobjeđuje zmaja pripada svetom Jurju (Juriju, Georgiju), a sama se pobjeda tumačila također i kao pobjeda Crkve nad poganstvom.

V. Ivanov i V. Toporov tvrde kako se urušavanje „starih mitoloških sustava odvijalo u nekoliko smjerova: jedan od njih prijelaz je mitološkog junaka s viših razina na niže, s kruga pozitivnih likova u krug negativnih... (Матюхіна 2011: 121)“. Tako se zmaj pretvara u simbol zla, a u slavenskom se folkloru ukorijenio u liku zmaja koji je prekriven ljuskama, kao divovski gušter s jednom ili s nekoliko glava, s velikim krilima i kandžama, koji riga vatru. Najčešće legende o tom biću povezuju se s motivom borbe i pobjede zmaja ili pak suživota zlog duha s djevojkom. U folkloru mnogih naroda postoje priče o junaku u kojima on uspijeva spasiti ljude pobijevši zmaja (sveti Juraj, Krak (Krakus), Dobrynja Mykytyč, ukrajinski Kyrilo Kožumjaka, kovači Kuz'ma i Demjan). U ukrajinskom folkloru posljedica takve pobjede nastanak je legendi o rijeci Dnipro (Dnjepar) i Zmijevim Valama. Narodna fantazija često je poistovjećivala zmaja sa zvijezdom padalicom ili munjom, a nevrijeme kao prirodna pojava simbolizirala je dvoboj boga sa zmajem (mitovi

naroda Indije, Perzije i Grčke, *bogatyrski ep*). Dakle, slika zmaja kao htonskog čudovišta jedna je od najstarijih slika (Ферісова 2014: 266). Njegova sposobnost upravljanja snagama prirode često se asocira u narodnoj svijesti s grmljavinskim olujnim oblakom, mrakom i smrću, dok je sama oluja simbolizirala dvoboj junaka i čudovišta. To je i razlog zašto je junak *Očamymrji* namjerno prikazan s elementima folklorne tradicije i aluzijama na djela stare ukrajinske književnosti (Slovo o vojni Igorevoj, Povijest minulih ljeta) te je okružen legendama koje postoje u narodnoj tradiciji ili su ih izmislili autori uvrštavajući u njih ključan motiv borbe sa zmajem. Glavni junak mora pobijediti zmaja, čudovište-mutanta koje napada stanovnike Grada, onoga što je ostalo od Kyjeva (Kijeva), dakle smješta radnju na isto mjesto koje se spominje u ukrajinskoj folklornoj tradiciji: „A nizvodno od Rijeke Grad stoji. Veliki, bogati i slavni. Nitko, čak i od starijih... ne može reći, kada je nastao Grad kod Rijeke“ (Irvanec 2010: 130). Međutim, isto tako u tekstu se divovski gušter se naziva Godzilla povezujući na taj način izgled folklornog čudovišta sa suvremenom filmskom produkcijom: „Reci, može li se uopće pobijediti tu Godzillu prokletu?“ (Irvanec 2010: 207). Prema ukrajinskoj folklornoj predaji, koja se aktivno koristi u suvremenoj književnoj interpretaciji, jazbina zmaja koji je živio ispod *Kyrylivs'kyh* pećina, „vodi do samoga pakla (Лузіна 2012: 180)“, a samo čudovište u razna vremena pobjeđivali su knez Kyj („Pobijedivši, Kyj je upregao Zmaja u plug i izorao zemlju. Iz tih je brazda nastao Dnipro (Dnjepar), dnjeparski pragovi te nasipi uzduž Dnibra, koji su dobili naziv Zmijevaly (Zmajevi nasipi) (Лузіна 2012: 116)“) i vitez Dobrynja Mykytyč. „Bylyny pripovijedaju kako se za vrijeme vladavine kneza Volodymyra Krasno Sunce zmaj opet pojavio. Otimao je žene za svoje supruge te je oteo i kneževu nećakinju, Zabavu Putjatyčnu. Tada ga je pobijedio jedan od tri vitez! (Лузіна 2012: 348)“. I jedan i drugi folklorni lik dio su trijade (Kyj, Šček, Horyv i Illja Muromec, Dobrynja Mykytyč te Aljoša Popovuč) (Ферісова 2014: 267). U opisu života stanovnika Grada koristi se groteskno prikazivanje raznih pojava. Autor u prvom redu koristi književnu tehniku pomoću koje može pokazati prenaplašenu degeneraciju raznih postojećih pojava u suvremenom, socijalnom, kulturnom i političkom životu. Preuzevši motiv iz legende i bajke o borbi zmaja i Kyryla Kožumjake, O. Irvanec transformira postojeću legendu i stvara novu, u novom vremenu i svijetu, s novim, neočekivanim završetkom.

LITERATURA

- Irvanec 2015:** Irvanec, O. *Liebenkraftova bolest*. Zagreb: Edicije Božičević, 2015.
- Галич 2009:** Галич, А. О. Асоціонім-символ у постмодерному тексті. – *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Т. Шевченка. Сер.:* Філол. науки, 2009, № 18, с. 17 – 25.
- Галич 2006:** Галич, В. М. Асоціонім як троп і предмет зображальної публіцистики. – В: *Актуальні проблеми слов'янської філології. Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство*. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект – Поліграф», 2006, с. 221 – 230.

- Ірванець 2010:** Ірванець, О. В. *Загальний аналіз: оповідання, повість. Очамимря*. Харків: Фоліо, 2010.
- Лузіна 2012:** Лузіна, Л. *Київські відьми. Меч і Хрест*. Харків: Фоліо, 2012.
- Матюхіна 2011:** Матюхіна, О. А. Культ змії у віруваннях народів Євразії. – *Вісник Національного авіаційного університету. Сер.: Філософія. Культурологія*, 2011, № 2, с. 120 – 123.
- Нямцу 2009:** Нямцу, А. Про проблеми функціонування «літературних архетипів» у європейському загальнокультурному контексті. – *Слово і час*, 2009, № 9, с. 3 – 14.
- Селіванова 2006:** Селіванова, О. О. *Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля, 2006.
- Фетісова 2014:** Фетісова, О. Міфопоетика образу змія в контексті сучасної української жіночої літератури. – В: *Теоретична і дидактична філологія: Збірник наукових праць. Випуск 18*. – Переяслав-Хмельницький, 2014, с. 265 – 269.

Руси Русев

Русенски университет „Ангел Кънчев“

ЛЕКСИКАЛНА СТРУКТУРА НА ЛИРИЧЕСКИЯ ТЕКСТ И ПОЕТИЧЕСКА ЕНЕРГИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕННОТО СЛОВО

Abstract: The object of our analysis are the texts in “Otsustvie“ (Absence), a collection of poems by Vladimir Popov, one of Bulgaria’s most gifted contemporary poets. The study deals with the lexical structure of the poetic text from a communicative and pragmatic perspective with a view to explicating the author’s specific artistic representation of the world. The aim of the study is to reveal the various ways in which the poet has activated his energy while creating the deep structure of the text.

Keywords: lexical structure, poetic energy, artistic speech

Изследването на лексикалната структура на художествения текст е ново направление в областта на функционалната лексикология.

Н. С. Болотнова определя тази структура като *комуникативно ориентирана към адресата и концептуално обусловена асоциативно-семантична мрежа, която отразява връзките и отношенията между елементите на лексикалното равнище на текста (лексикосемантичните варианти на думите и фразеологизмите като двупланови единици)* (Болотнова и др. 2001: 49). Ако засилим акцента върху ролята на творческите субекти в процеса на литературната комуникация, то лексикалната структура на художествения текст може да се разглежда като мрежа от лично динамизирани връзки и отношения между лексикалните единици при актуализиране на номинативно-синтактичната организация на текста в процеса на неговото пораждане и възприемане от конкретните езикови личности. Това означава, че лексикалната структура е динамична величина, която има различни измерения при многократното възприемане на текста от читателите.

Поетическата енергия на художественото слово е смислово, емоционално и образно-естетическо действие, въздействие, активност (Лосев 1994: 192). Благодарение на нея словото функционира като *колосален ускорител на съзнанието, на мисленето, на светоусещането* (Бродски 1994: 21).

Цел на настоящото изследване е въз основа на анализ на лексикалната структура на лирическите текстове, включени в стихосбирката на Владимир Попов „Отсъствие“ (Попов 2015), да се разкрият някои от начините за активизиране на поетическата енергия на словото при формирането на дълбинния художествен смисъл.

В резултат на извършените аналитични наблюдения върху стихотворенията от последната засега поетична книга на един от най-талантливите

съвременни български поети бяха установени различни начини, чрез които се усилва енергията на поетическото слово. Тук ще разгледаме следните от тях: 1. Избягване на пряката лексикална номинация на предмета на стихотворната реч; 2. „Отключване“ на автодиалогичността на лиричeskото слово; 3. Повторна вариативна лексикална номинация на елемент от художествената действителност; 4. Активиране на лингво-културологичния потенциал на художественото слово; 5. Художествено-естетическо усложняване на референтността на поетическото слово.

Стихосбирката „Отсъствие“ е посветена на паметта на съпругата на автора. Това е книга, която изповядва страданието на поета, загубил безвъзвратно *най-скъпия си човек*, книга за смъртта и любовта, за живота и самотата, за безсилието на личността да спре непредотвратимото, но и за нейното величие да отстоява своята смислова цялост върху все по-избледняващата линия между битието и небитието. Това е и книга за Словото, изговарящо човека, и за човека като Слово.

Първата творба в стихосбирката е озаглавена „*очакване*“:

*кого очакват обувките трескаво
в антрето на къщата*

*очакват тази която никога вече
няма да дойде*

*кого очакват ръкавиците трепетно
върху шкафчето в стаята*

*очакват тази чиито ръце
са завинаги скръстени*

*кого очаква без дъх огледалото
на стената до нишата*

*очаква тази която вече
не диша.*

Лирическият говорител е избягнал пряката лексикална номинация на починалата съпруга, а е използвал фразова номинация, чрез която актът на назоваване се осъществява с помощта на мислените и възприеманите в момента признаци на предмета на речта. По този начин, от една страна, се усилва знаковостта на употребените номинативни единици – те функционират като иконични езикови знакове на смъртта. От друга страна, чрез отказа да се използва пряката номинация *мъртвата* се изразява нежеланието на лирическият „аз“ да приеме очевидното и така се актуализира смисълът „болка от загубата на любимата“. Тази трудно поносима душевна болка се индивидуализира и естетизира още и с привидното изместване на субекта на преживяването, посредством одухотворяването на различни вещи и предмети, с шесткратна-

та употреба на глагола *очаквам* и с трикратното анафорично използване на въпросителното местоимение *кого*. Дълбинният художествен смисъл на творбата се представя от въпросно-отговорната форма на линейното разгръщане на текста, чиято лексикална структура отразява семантичните, смисловите и стилистичните връзки и отношения между употребените лексеми. Взрял се безпаметно в мъртвото тяло на обичаната жена, лирическият „аз“ потъва посредством вътрешния си автодиалог в бездната на своето лично страдание, самота и безнадеждност.

Вторият начин на активизиране на поетическата енергия на художественото слово може да се наблюдава в стихотворението „*както преди*“:

*всичко е както преди
леглото зеленият китеник
библиотеката с книгите
телефонът*

всичко е както преди

*само ти си излишният
в този свят тъй предишен*

*само ти сомнамбулно се движии
и смущаваши живота на мъртвата.*

Разгръщането на естетическия номинативен акт задава смислово-емоционалната перспектива на текста. Първоначалната пропозитивна номинация обозначава ситуация, останала непроменена във времето. Употребеното в самото начало на творбата обобщително местоимение *всичко* кондензира в себе си значенията и личностните смисли на следходните номинативни единици, които обозначават елементи на личното пространство на лирическата героиня приживе. Използваните названия в своята съвкупност конотират признаците „скромност“, „подреденост“, „интелигентност“, „одухотвореност“, „вгълбеност“. Езиковите единици повишават своята предикативност, усложняват референтността си и в символен план започват да характеризират духовния облик на любимата. С повторно употребената пропозитивна номинация се поставя акцент върху неизменността на обозначената ситуация, за да се открие по-ярко в следващия миг психическото състояние на лирическия субект. Неговото самоназоваване добавя много важен щрих към характеристиката на личния свят на починалата съпруга (в лексикалната структура на лирическия текст номинативните единици *този свят* и *живота на мъртвата* са контекстуални синоними). Автореферентната предикатна номинация, подчертана с отделително-ограничителното значение на наречието *само*, е спонтанен вербален израз на непоносима мъка и болка с характерното в такива случаи самообвинение или нейната употреба има по-дълбоки основания в конкретни

междупличностни отношения, имплицирани в дълбинната семантика на последните две строфи? Към вероятния отговор ни насочва най-вече последният стих на творбата с образно-смиловата си парадоксалност, а също така и с ключовите лексеми *преди* и *предишен*, които, включвайки се в дълбинната предикация на лирическият хипертекст, „отключват“ автодиалогичността на художественото слово.

Владимир Попов е поет, който във всяка своя поредна стихосбирка включва задължително произведения от предходните си поетически книги. И в „Отсъствие“ се наблюдава тази характерна черта на неговото творческо поведение. Но тук срещаме и едно твърде показателно „отсъствие“ – няма го стихотворението „*час на смъртта: 10.55*“ от книгата „Лична хроника“:

*не не беше тогава
часът на смъртта ѝ*

*беше преди трийсет години
когато след безсънната нощ
в нямата стая
на глухото жилище
сърцето ѝ спря да обича*

часът на смъртта: преди 30 години (Попов 2013: 6).

Потресаваща лирическа изповед! Ето и още цитати от стихотворението „*Дом за лястовици*“, публикувано в стихосбирката „Сърдечни емисии“:

*Нашият свят се разпада, любима.
А виж –
лястовиците си изградиха дом
на балкона,
където цяла зима
само вятърът дири подслон.*

.....
*Може би и ние сме били такива
преди време,
преди лястовичата ни смърт.
И аз съм те виждал най-щастлива,
и ти си ме мислила най-добър* (Попов 1989: 61).

А финалната строфа на стихотворението „След 20 години“ от същата стихосбирка е следната:

*Да не се питаме
кой е сгрешил...
Кой е за всичко причина...*

*Март. Мартеници. Поне до април
да сме на двайсет години (Попов 1989: 58).*

Прочитът на стихотворението „**както преди**“ през оптиката на тази вътрешна междутекстовост ни помага да идентифицираме в смисловата структура на лирическия текст концепта „Вина“. Тогава разбираме много по-дълбоко драматизма на личното страдание, възприемането на смъртта от лирическия „аз“ като временна раздяла, а също така и художествено-естетическата функция на многоточието в избрания стилистичен модел на правопис и пунктуация на стихотворната реч:

*за да тече свободно мисълта ми към теб
изоставих всички украшения
метафори и сравнения
точки запетай и прочие*

*стига ми само едно многоточие
което ще запълня
когато се видим отново...*

Същността на третия начин, по който се активизира поетическата енергия на словото, се изразява в разгръщането на естетическия номинативен акт посредством редуващи се вариативни названия на един и същи художествен обект. Показателен пример за това е стихотворението „**ориентир**“:

*мисълта ми фиксира непрекъснато
единствена точка от земното кълбо*

*където и да съм
тя е моят ориентир*

*по-силен от магнит
по-видим от светлина*

*дървен кръст
в центъра на света.*

Наблюдаваната повторна номинация в поетическия текст се обуславя от изключително напрегнатото психическо състояние на лирическия „аз“. То оказва силно влияние върху структурно-семантичния строеж на номинативните единици и последователността на тяхната естетически мотивирана употреба. Първоначалното назоваване на художествения обект е осъществено посредством лексикалната номинация *единствена точка от земното кълбо*, след която е използвано местоименното обозначение *тя* и названието *моят ориентир*. Двете нееднословни лексикални номинации са косвени, модални, обобщени. Тяхната художествена семантика отразява натрапчивата

пространствена съсредоточеност на мисълта на лирическият субект и неговото отношение към назовавания обект. Използването на номинацията *моят ориентир* като рема на изказването усилва нейната словесно-предметна изобразителност, чиято въздействаща сила се увеличава чрез предикацията на съответните отличителни признаци и тяхното интензифициране посредством сравнението и хиперболата. В края на номинативната верига, във финалната силна позиция на текста, се сменя начинът на номинация и художественият обект се назовава пряко – *дървен кръст в центъра на света*. Така осъщественият номинативен акт активизира авторефлексивността на названието в лингвокултурен план, което води до усилване на поетическата енергия на словото и то започва да генерира множество културни смисли. Кръстът възпламва идеята за центъра. Той е универсален символ на живота и смъртта, на духа и материята в тяхната неразривна свързаност. Освен това кръстът символизира единството на мъжкото и женското като полярни начала на съществуването. Той изразява идеята за плодоносното начало и безсмъртието. Кръстът е висшата идентичност, модел на човека (Рубцов 1991: 73 – 74). С оглед на посочените смисли образната семантика на употребеното название се усложнява и индивидуализира, в резултат на което кръстът се превръща в олицетворение на мъртвата съпруга и на любовта на лирическият „аз“ към нея. Мисълта и възприятията му, тялото, душата и духът му са устремени единствено към обичаната жена, към неговата страдаща, „сладостно-горчива любов“, любов-копнеж по единение в хармонична андрогинна цялост, любов – земна и небесна, греховна и серафична, безсмъртна пленница на смъртта. Кръстът е и зримият образ на болката от непрежалимата загуба, на мъката и скръбта, обсебили цялото същество на поета в неговото страдание с планетарни измерения.

От извършените по-горе аналитични наблюдения ясно се вижда, че поетическата енергия на словото може да се усили и чрез активизиране на лингвокултурния потенциал на художественото слово. Това е най-често използваният от Владимир Попов начин за разширяване на смислово-емоционалния обем на лирическият текст, за създаване на образно напрежение и интензифициране на дълбинния художествен смисъл. Характерен пример е стихотворението „*свеещичка*“:

*измих прозореца
почистих пода
подредих масата*

*поканих
Исус от иконата
да вечеряме тримата*

*запалих
свеещичка за теб –
това стихотворение.*

Троичността е основният конструктивен принцип при изграждането на повърхнинната и на дълбинната структура на цитирания текст. Архитектониката на последния е съчетание от три тристишни строфи, като във втората от тях, която функционира като смислогенериращ център, е изпълнена идеята за Света Троица.

Лексикалната микроструктура на първата строфа се изгражда от синтактично-смысловото отношение между три глагола, които обозначават определени видове дейност, и три конкретни съществителни имена от семантичното поле *вещност*. Взаимодействието между значенията на лексемите актуализира в семантиката на текста семите 'чистота', 'подреденост', 'хармония', основните характеристики на пространството, където лирическият „аз“ очаква любимата за вечеря. Второто тристишие се структурира от лексеми, чиито значения са натоварени с богата културна конотация, която стимулира междутекстовата свързаност с евангелските текстове на Новия завет и насочва мисълта и въображението ни към тайнството на Света Троица. В последната строфа редуването на вторична с пряка номинация поставя акцент върху поетическото слово като светлина, озаряваща взаимната любов в нейния троичен образ, който съзираме във втората строфа. Можем да прозрем съкровения личностен смисъл на този образ в неговата вълнуваща дълбочина и емоционалност, ако прочетем лирическият текст с помощта на словото на руския свещеник-мисионер Макарий Глухарьов: *Ние живеем и се движим и имаме битието си в Бога. Живи или мъртви, всички ние сме в него. По-вярно би било да кажем, че всички ние сме живи в Него, и че няма смърт. Нашият Бог не е Бог на мъртви, а на живи. Той е твоят Бог, Той е Бог и на нея, която е покойница. Има само един Бог, и в този един Бог ви е двамата сте съединени* (цит. по Уеър 2002). Мотивът за андрогинната слястост между мъжа и жената е естетизиран в лирическата творба чрез образа на Света Троица, в който Иисус Христос представя единството на споделената любов.

Най-ярко и най-въздействащо този мотив е езиково-естетически концептуализиран в стихотворението „*минута*“:

*смъртта любимата отне ти
открадна
твоите младини
когато бяхте двама слети
във всички нощи всички дни*

*сега разполовен се луташи
и молиши
Бога в своя ад
с една единствена минута
да върне времето назад*

*тогава може да успееш
съединил
земя и свод
или ти с нея да се слееш
или тя с тебе – до живот.*

Избраният комуникативно-прагматичен модел на лирическа изповед (мъчителен разговор на лирическия „аз“ със самия себе си) определя основната посока на асоциативното и смисловото разгръщане на текста. Формирането на дълбинния смисъл на творбата се осъществява чрез субективното емоционално-образно усилване на асоциативно-семантичните и концептуалните връзки и отношения между използваните лексикални единици в широк културологичен план. Лирическият текст придобива своята смислова пълнота благодарение на междутекстовата си свързаност с мита за андрогините, разказан от Аристофан в диалога „Пирът“ на Платон. Така в процеса на смислопораждането се постига синтез между когниция и емоция и се поражда поетическият образ на болката на лирическия „аз“ от тежката загуба и на неговия неистов стремеж да се слее напълно с любимата жена в лоното на вечния живот.

Усилването на поетическата енергия на художественото слово се постига и чрез художествено-естетическото усложняване на неговата референтност. Особен интерес тук представлява стихотворението „*видях*“:

*в очите на дете
тъй доверчива светлина видях
че ако слънцето изчезнеше от небосвода
тя щеше да огрява мен и цялата природа
на дните ми докрая
и след тях
на дните ми докрая
и след тях
тя щеше да огрява мен и цялата природа
ако ли слънцето изчезнеше от небосвода
тъй доверчива светлина
в очите на дете видях.*

Междутекстовата свързаност на стихотворението с гениалната творба на Пейо Яворов е очевидна: използване на палиндрома като основен похват в композиционното изграждане на стихотворенията, употреба на едни и същи ключови думи (*очи, дете*), открояване на символния образ на светлината. Лексикалната структура на „*видях*“ е кръгова, асоциативно затворена – такава, каквато е и лексикалната структура на „*Две хубави очи*“. Първото стихотворение си взаимодейства образно-семантично и емоционално-смислово в различна степен с първите и последните два стиха на другата творба и с

останалите нейни стихове в разгръщането на текстовете. Това води до усложняване на референтността на поетическото слово и до субективно-оценъчно акцентирание върху определени качества, изначално заложиени у индивида: *чистосърдечност, духовна красота, душевна отзивчивост*. Всъщност това са основополагащите ценностни величини на човечността. Лирическият „аз“ е чужд на раздвоението и двойствеността, толкова характерни за Яворовия лирически герой, когато изразява вярата си в неунищожимостта на човешкото у човека, в надмощието на светлината над мрака, на доброто над злото, на красивото над грозното, на любовта над омразата. Усложнената референтност на поетическото слово го прави авторефлексивно и то се себеутвърждава чрез високите си идейно-естетически стойности като едно от измеренията на вечността, в което човекът се осмисля и емоционално преживява не само като разумно, но и като ценностно същество.

Проведените аналитични наблюдения доказват необходимостта от многостранно и задълбочено изследване на лексикалната структура на поетическите текстове с оглед на по-адекватното разкриване на техния дълбинен смисъл и на художественото майсторство на авторите.

ЛИТЕРАТУРА

- Болотнова и др. 2001:** Болотнова, Н. С. и др. *Коммуникативная стилистика художественного текста: лексическая структура и идиостиль*. Томск, 2001.
- Бродски 1994:** Бродски, Й. *Изотникъде с любов*. София: Анубис, 1994.
- Лосев 1994:** Лосев, А. Ф. *Философия на името*. София: Евразия, 1994.
- Попов 1989:** Попов, В. *Сърдечни емисии*. София: Народна младеж, 1989.
- Попов 2013:** Попов, В. *Лична хроника. Стихотворения*. София: Светулка 44 Атений, 2013.
- Попов 2015:** Попов, В. *Отсъствие. Стихотворения*. София: Светулка 44 Атений, 2015.
- Рубцов 1991:** Рубцов, Н. Н. *Символ в изкустве и жизни: философские размышления*. Москва: Наука, 1991.
- Уеър 2002:** Уеър, К. *Тайнството на човешката личност. Исихастски студии. Съборност*. София: Лик, 2002.

ФРАЗЕОЛОГИЯ И ФРАЗЕОГРАФИЯ

Анастасия Петрова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ФРАЗЕОЛОГИЧНАТА СЕМАНТИКА И КУЛТУРНО-ДИСКУРСИВНОТО ПРОСТРАНСТВО – ВЪЗМОЖНОСТИ НА КОРПУСНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Abstract: The article focuses on the observations related to the semantics of the phrasal sign and the mentality (conscious or subconscious elementary meanings). It is an attempt to prove that the real parameters of similarity and difference between units can be defined in a study of corpus of data by the application of a cognitive-culturological approach.

Keywords: somatic phraseology, phraseological units, linguistic picture of the world

Нарастващият интерес към съпоставителното изследване и лексикографското представяне на балканската фразеология прави особено актуален въпроса за описанието и отразяването на сложната и динамична семантика на фразеологичния знак. Успешното събиране на материала, систематизиране на данните и провеждане на корпусно проучване зависи от точното формулиране на принципите в изследователската работа: подбор на източници за езиковите данни, които да осигурят отразяване на реалните синхронни процеси; тълкуване на мотивацията на единиците с привличане при необходимост на диахронни факти; отразяване на различни пакети от знания за екстралингвистичния фон, въздействал при моделирането на фразеологичната семантика; внимание върху граматичната характеристика, чрез която се открояват типични за езика синтактични конструкции, очертават се границите на лексикалното вариране и причините за ограниченията на определени синтактични трансформации; изследване на оценъчността и стилистичния компонент в семантиката (вж. основните теоретични постановки в Телия 1996; Баранов, Добровольский 2008; Алефиренко 2008).

Наблюдавана през когнитивно-културологична призма, соматичната фразеология на езиците събужда актуалния в последните години въпрос *как езиковото съзнание използва информацията за определена част от човешкото тяло при концептуализация на различни абстрактни области*. Обработването на корпус от 355 български и румънски единици с компонент *нос* позволява да се направят някои предварителни изводи за представите, отразени от двата балкански езика.

Като орган на обонянието *носът* е от изключителна важност за ориентацията на човека в пространството. Известно е, че улавянето на мирис за примитивните народи е акт от по-висок ранг, надхвърлящ обикновената физиология и осмислен допълнително като средство за установяване на връзка с невидимия свят на свръхестествените сили и боговете (вж. рум. *a avea nas*

de prepelicar букв. ‘имам нос на ловно куче птичар’, ‘ориентирам се лесно в обстановката и хората, преценявам правилно хората и нещата; с добър нюх, с добра интуиция съм’ и бълг. *имам нос* ‘ориентирам се лесно в обстановката и хората, преценявам правилно хората и нещата’). *Носът* се свързва с чувствителността, възприема се като проводник на желанията, включително и сексуалните¹ (вж. рум. *a da cui va seva pe la nas* букв. ‘подавам на някого нещо към носа’, ‘съблазнявам’). В различните култури *носът* се установява като символ на проникателност и прозорливост, базирани повече върху интуицията, отколкото върху разума².

Предварителното обработване на езиковия корпус чрез инструменти като *когнитивната метафора* и *фреймовите структури* позволи групирването на езиковите данни и открояването на основни детайли от фразеологичната картина на света.

Носът като телесна граница. Заради своята забележимост и изпъкналост *носът* е възприет от съзнанието като „знак за телесна граница“ и за „експанзия“ на личността в пространството на другите. Неслучайно в много култури силата на *носа* надхвърля способностите на обикновен орган на обонятието и именно на него се приписва дарбата да различава приятел от неприятел, да направлява желанията и думите на човека. Този образ участва в изграждането на една от основните и ръководни за мисленето и поведението на хората опозиции, в която АЗ се противопоставя на ДРУГИТЕ (Шевалие, Геербрант 2000, т. 2: 103; Гудков, Ковшова 2007). Ето най-отчетливите проявления на тази идея:

‘осъществяване на нещо в непосредствена близост’: бълг. *под носа ми, под самия ми нос* (със синоними *пред очите ми, пред лицето ми*) = рум. *sub nasul* *cui va* букв. ‘под носа на някого’ 1. ‘съвсем близо, в непосредствена близост’; 2. неодобр. ‘в непосредствена близост, в мое присъствие, без да забележа или без да успея да направя нещо’³;

¹ У римляните е съществувало вярването, че кихането е знак от Ерос.

² В йога, една от най-древните системи за физическо и духовно самоусъвършенстване, овладяването на дишането и управлението на жизнената енергия заемат особено място. В процеса на себerealизация и постигане на чистото съзнание на *носа* е отредена важна роля.

³ Със знака = се отбелязва условно наличието на голяма близост в образите и интерпретацията на семантиката на конвенционалните образни средства в двата езика. Тази близост е обяснима до голяма степен с факта, че процесите на концептуализация и семиотизирането на човешкото тяло са белязани от общочовешки знания и опит. Не без значение е и дълбоката културна симбиоза, преживяна в балканския ареал и отразена в езиковите структури. Подобна универсалност или ареална близост обаче обикновено е придружена от вариации, провокирани от концептуални структури с етнокултурно специфични знания. Културният фактор влияе върху различните пластове в многослойната фразеологична семантика и налага да се говори по-скоро за псевдоеквиваленти, отколкото за реално семантично тъждество.

бълг. *не виждам по-далеч* <e> *от* <върха на> *носа си* = рум. *a nu vedea mai departe decât (de) lungul nasului* букв. ‘не виждам по-далеч от дължината (дългото) на носа си’, *a nu vedea mai departe de vârful nasului* букв. ‘не виждам по-далеч от върха на носа си’, ‘много съм ограничен, не съм способен да вниквам по-дълбоко в нещата или ме занимават само неща, които непосредствено ме засягат’; бълг. неодобр. *изпод носа ми* измъкват (вземат, грабват) = рум. *a lua cuiva seva de sub nas (de la nas, de lângă nas)* букв. ‘вземам на някого нещо из под носа (от носа)’, ‘в присъствието ми, обикн. без да разбере’. Срв. още рум. *nas în nas* букв. ‘нос в нос’, ‘непосредствено един срещу друг’ – но в бълг. *лице с (в, срещу) лице, очи в (с, срещу) очи* и др.

‘осъществяване на натиск върху друга личност да приеме в своето лично пространство нещо нежелано или нещо, с което досега не е искала да се съобрази’: бълг. *тикам в (под) носа* на някого нещо, *въвирам (завирам, навирам) в носа* на някого нещо 1. ‘съвсем отблизо показвам на някого нещо (обикн. някакъв документ) като доказателство за правотата, истинността на нещо’; 2. ‘казвам на някого някакъв факт, с който му доказвам, че не е прав’; 3. ‘настойчиво и досадно непрекъснато напомням на някого за нещо или за някого’; 4. ‘натяквам на някого за нещо’; *тикам се под носа* на някого ‘натрапвам се на вниманието на някого; преча’ и др. ≈ рум. *a pune cuiva seva în (peste) nas* букв. ‘слагам на някого нещо в (на) носа’, ‘измъчвам някого с непрекъснати натяквания, укори за нещо’, *a băga pe cineva cu nasul în seva* букв. ‘пъхам някого с носа в нещо’ 1. ‘права някой да забележи нещо, с което не е желал да се съобрази и да приеме’; 2. ‘натяквам на някого за стореното (нещо лошо или несполучливо)’⁴.

Заради сложната семантична структура на многозначните български изрази (*тикам в (под) носа, въвирам (завирам, навирам) в носа* на някого нещо) между тях и рум. *a pune cuiva seva în (peste) nas* отсъства пълно тъждество. Смесловото различие, констатирано и между бълг. *тикам в (под) носа* и рум. *a băga pe cineva cu nasul în seva*, може да бъде отдадено на детайли в образността – румънският израз „рисува“ представата за лице, което с натиск заставя друго лице да се приближи към нещо, за да го види и преоцени добре. В български е развита идеята за субект, който приближава нещо до носа на друго лице, за да направи така, че то да бъде забелязано и преоценено от него.

‘кратковременна поява на определено място’: бълг. *показвам (подавам) нос(а си)* ‘отварям вратата и се показвам малко’, *не си подавам (показвам) носа* някъде ‘не отивам, не се явявам някъде’ ≈ рум. *a <-și> scoate nasul a <la iveală>* букв. ‘изваждам (си) носа (на показ)’ 1. ‘появявам се за малко’; 2. ‘излизам за малко’ и др.

‘отказ за общуване с някого’: рум. *a întoarce cuiva nasul (spatele)* букв. ‘обръщам нос (гръб) на някого’, ‘преставам да общувам, да се интересувам от някого; отбягвам, пренебрегвам, изоставям’. В български изразът с *нос* е без еквивалент: срв. *обръщам (давам) гръб*.

‘експанзия в непозволено пространство чрез проява на неоправдан, нежелан ин-

⁴ Със знака ≈ се отбелязва условно, че единиците от двата езика имат сходство в образа, но отсъства пълно структурно-семантично тъждество.

терес': бълг. *бутам* (*вра, въвирам, завирам, тиквам, увирам, муша, мушвам, пъхам, навирам*) си *носа* някъде 'меся се там, където не трябва, нито е желано, или проявявам неоправдан, ненужен интерес към нещо' = рум. *a-și băga (a-și vîri) nasul în ceva, undeva* букв. 'пъхам си (вкарвам си) носа в нещо, някъде'.

Различното културно оцветяване се проявява в детайли от конкретната образност, въввлечена понякога в сложни ментални процеси на доизграждане на образа – вж. рум. *a-și băga nasul*, обогатено с допълнителен шрих (... *unde nu-i fierbe oala*) букв. 'пъхам си носа, където не ми ври гърнето', 'меся се там, където не трябва и не е желано, или проявявам неоправдан, ненужен интерес към нещо'.

Условно в тази група може да бъде отнесен и румънският израз *a-și face nasul mătură* букв. 'правя носа си метла', защото изразът метафоризира представата за човек, който се държи прекалено угоднически пред някого. Подобно поведение може да се оцени като опит да се проникне в чуждото пространство чрез потискане на личното достойнство. Българските изрази, вербализиращи същото понятие, носят различна образност, срв. *влача се (лазя) по корем, ближа калта (праха) от подметките, ближа ръцете (краката)*.

Носът като представител на личността. Като най-характерната част на лицето⁵ *носът* става заместител на личността в нейната завършеност от способности и възможности. Обвързването на представите за *носа* с общата символика на човешкото тяло е универсалия. *Носът* е част от *главата* (вместилището на ума), символната натовареност на която при славяните е свързана с факта, че се намира в горната (чиста) половина на човешкото тяло (Раденковић 1996: 13 – 14). Във фразеологията е „видимо“ осмислянето на *носа* в неговата обвързаност с *душата* и вътрешната енергия (различна от физическата сила на човека). В старите представи двете ноздри са вход за Въздуха, който при сътворението на света се е носел като „дъх“ Божи над изначалната Вода (Бидерман 2003: 282 – 283). Тази символика предопределя присъствието на *носа* (или *муцуната* на животното) в ритуалната обредност на различните култури⁶. Някои румънски изрази, които остават без еквивалент в български, разкриват метафоричното отъждествяване на дължината на *носа* със способностите на личността:

⁵ Заради което дяволът обикновено се изобразява с уродлив нос.

⁶ В Сибир и Алтай има обичай да се режат и запазват муцуните на някои животни, защото там се крие душата им. В Африка използват кучешки носове и свински зурли, за да приготвят магьоснически прахове, чрез които се установят връзка с духове и невидими души (Шевалие, Геербрант 2000: 103).

рум. *a-și ști (a-și cunoaște, a <-și> vedea) lungul nasului* букв. ‘знам си (познавам си) дължината на носа’ 1. ‘добре познавам и преценявам възможностите, силите, способностите си’ (но срв. бълг. *зная себе си*); 2. ‘добре преценявам положението си – и това, което ми е позволено, и това, което не е за мене’ (срв. бълг. *знам си мястото, знам си гъола*); 3. ‘държа се както подобава, спазвам благоприличие’.

рум. *nu fi de nasul* *cuiva* букв. ‘не е по носа ми’, *a nu face de nasul* *cuiva* букв. ‘не струва колкото носа ми’, ‘не е подходящо, не съществува, не се полага на такъв като мене – с моето социално и материално положение’ (срв. бълг. *не е за моята уста лъжица, не е за човек от моята черга*).

рум. *să-ți fie în nas!* букв. ‘в носа ти да е!’; употребява се като остра забележка към този, който е извършил нещо лошо, грозно и непристойно.

рум. *a-și afla nasul* букв. ‘намирам си носа’, ‘попадам на по-опитен от мене, когото не мога да измамя, пред когото не мога да правя каквото и както си искам и от когото мога да си получа заслуженото’ (срв. бълг. *намирам си кръстник, намирам си майстора*).

срв. още: рум. *a nu-i pica (cădea) cuiva nasul* обикн. със съюз *dasă* и следв. изр. букв. ‘няма да ми окапе (падне) носът, ако...’, ‘нищо няма да ми се случи, нищо няма да накърни достойнството ми’, *nu-i ia din nas* обикн. със съюз *dasă* и следв. изр. ‘не му взема от носа’, ‘нищо няма да ми се случи, нищо няма да накърни достойнството ми (както би се случило, ако ми отнемат част от носа)’ = бълг. *няма да ми падне носът, ако...*

И в двата езика *носът* участва в образното представяне на силния интерес и вгълбеност в нещо (като в румънски има контекстово ограничение в употребата):

рум. *a sta cu nasul în ceva (carte, ziar)* букв. ‘стоя с нос в нещо (книга, вестник)’, ‘съсредоточил съм се в нещо, което чета’ ≈ бълг. *забивам нос* в нещо или някъде, *заравям нос* в нещо ‘съсредоточавам се в нещо, което гледам, чета или върша’; 2. ‘падам по лицето си върху нещо’.

Компонент *нос* съдържат и конвенционалните образни средства, с които румънците предават идеята за открито поведение, свързано с представяне на нещо неприятно без заобикалки, направо. Срещу тях в българския език стоят единици с *лице* или *очи*:

рум. *a zvîrli (a arunca) cuiva ceva în nas* букв. ‘хвърлям нещо в носа на някого’, ‘казвам на някого нещо (обикн. неприятно) направо, открито, без заобикалки’, срещу предпочитаното в български *хвърлям в лицето, хвърлям в очи(те)* на някого нещо; рум. *a-i rîde cuiva în nas* (но и *în față*) букв. ‘смея се в носа (в лицето) на някого’, ‘явно, открито, пред самия човек, за когото се отнася (смея се, присмивам се)’, срещу бълг. *в лицето (очите)* на някого се смея, се присмивам, но не **в носа* на някого се смея; рум. *a-i da cuiva nas (obraz)* букв. ‘давам на някого нос (лице)’, ‘казвам на някого нещо (обикн. неприятно) направо, открито, без заобикалки’, срещу бълг. *хвърлям в лицето, хвърлям в очи(те)* на някого нещо, но не **хвърлям в носа*.

Понякога изразите използват ефекта от абсурдността на изградения образ, срв.:

рум. *cu nasu-n ȝold, cu mîna-n vînt* ‘с нос на хълбока, с ръка на вятъра’, употребява се, за да се подчертае, че нещо е не на място, че е без връзка с това, което се говори или прави, че е неуместно и излишно \approx бълг. *ни в клин, ни в ръкав, ни в чувала, ни във вързатката*.

Носът и емоциите. Част от фразеологизмите с компонент *нос* отвеждат изследването в сферата на лингвистиката на емоциите, съсредоточена върху семантико-когнитивния аспект на емотивността. В човешкото съзнание протича специфична ментална дейност, която предшества раждането на езиковата символика. Емоционалното мислене на човека е чувственият етап в процеса на познаване на света и себе си в него. То се намира в здрава зависимост от езиковата система. Ръководена от рационалното мислене, тя изпълнява функцията да кодира и манипулира неезиковите (емоционални) концепти чрез словесните знаци. По този начин концептуалната система на всяка емоционална езикова личност се отличава с цялостност и вътрешна логичност, а в речевата дейност се оперира с ясни социални (и индивидуални) емоционални концепти.

Наблюдаваният фрагмент от картината на света на двата народа показва системно привличане на детайли от физиологията на емоцията (*гордост, гняв, отчаяние* и др.) при изграждане на емоционалните концепти. Най-отчетливо присъства *гордостта*, свързана с надменност и склонност към доминиране над останалите хора. Тя се асоциира с физическото ѝ проявление в жеста ‘вирване на носа’:

рум. *a ține nasul sus* букв. ‘държа носа нагоре’; *a umbla cu nasul <pe> sus* букв. ‘вървя с нос нагоре’; *a se ține cu nasul <pe> sus* букв. ‘държа се с носа нагоре’, *a fi cu nasul pe sus* букв. ‘с нос нагоре съм’, *a umbla cu nasul în vînt* букв. ‘вървя с нос по вятъра’, *a se ține cu nasul în vînt* букв. ‘държа се с носа по вятъра’, ‘големя се, гордея се, държа се високомерно; надменен, високомерен, надут, с претенции съм’, *a <-și> ridica nasul <sus>* ‘ставам надменен, горделив; възгордявам се’; срв. арум. *ári nǎrǐ trǎpte* ‘държи се нависоко’ (DDA 728) = бълг. *навирвам (виря, вдигам, надигам) нос* ‘ставам надменен, надут; възгордявам се, надувам се’, *вирнат нос* ‘надут, надменен човек’, но и *виря <cu> глава<та>*.

рум. *a-și lungi nasul* букв. ‘удължавам⁷ си носа’, ‘ставам надменен, горделив; възгордявам се’, но срв. различното осмисляне на образа на дългия нос в бълг. *направлям (дълъг) нос* някому, обикн. в св.в. ‘дразня някого, като слагам до носа ръката си с разтворени пръсти’.

И в двата езика може да бъде забелязано разгръщане на образите чрез допълнително когнитивно надграждане с нови детайли, обикновено в груба и силно емоционално оцветена реч:

⁷ При високо вдигане на главата дължината на носа се подчертава.

бълг. *не ми се стига носа с пръчка, носа ми не се стига с говняна (лайняна) клечка* вулг. ирон. ‘прекомерно съм се възгордял, надул, държа се надуто, горделиво’, *с носа си круши брули* диал. подигр. ‘много е високомерен, надут, горделив’ ≈ рум. *a ni-i ajunge cuiva <nici> cu prăjina la nas* ирон. букв. ‘не стигам на някого до носа (и) с прът’, *a ni-i ajunge cuiva cu strămurarea la nas* ирон. букв. ‘не стигам на някого до носа с остен’, ‘прекомерно се е възгордял, надул, държи се надуто, горделиво’.

Румънското езиково съзнание обвързва представата за *смелостта* и *дързостта* да направиш нещо с отчетливото присъствие на *носа*. В български този модел е неразработен, идеята получава словесен израз чрез фразеологизми с компонент *очи* и *лице*:

рум. *a-i da cuiva nasul*, със следв. изр. със съюз *să*, букв. ‘носът ми позволява’, ‘имам смелостта, одързостявам се да извърша нещо’, *a avea nas* със съюз *să* и следв. изр. букв. ‘имам нос да...’, ‘имам смелостта, без да изпитвам чувство на неудобство и срам, одързостявам се (да извърша нещо)’, но и *a ni avea nas* обикн. със съюз *să* и следв. изр. букв. ‘нямам нос’, ‘не се осмелявам, не се одързостявам (да извърша нещо)’. Срв. различния образ в бълг. *имам очи да..., имам лице да..., имам сурат да... не ми мига (мигва/мигне) окото да...* и др. Външното тъждество в образа на бълг. *имам нос* ‘ориентирам се лесно в обстановката и хората, преценявам правилно хората и нещата’ не е свързано с тъждество в семантиката.

Прекалената *гордост*, *високомерието* и *дързостта* не се толерират от обществото⁸. Румънският език е запазил следи от разпространеното в древността до Късното средновековие наказание с отрязване на носа на всеки, който се държи не според възможностите и социалното си положение, т.е. излиза извън нормите на обществото, вж. *a tăia (a scurta, a timp) cuiva nasul* букв. ‘скъсявам (режа, намалявам, затъпявам) носа на някого’, ‘давам достоен отговор, отвършам така на поведението и думите на някого, че го заставям да прекрати безобразията си и да се държи както трябва’. Насилственото отстраняване, кражбата или разкъсването на носа от някакво животно е митологема, която е разпространена в румънския фолклор, както и във фолклора на други народи (Evseev 1997: 296). Актът е свързан с лишаване от достойство и обезчестяване на личността. Образът на *отрязания нос* като социална санкция отсъства в български, използват се изрази с нисък стилистичен регистър (грубо) и различна образност:

бълг. *нажулвам (натривам, натърквам, сплесквам) носа* на някого ‘заслужено наругавам, нахоквам някого за негова простъпка; много се скарвам някому’, *натърквам мутрата (муцуната)*; вж. близката вътрешна форма в рум. *a-i freca cuiva seva sub nas* букв. ‘натривам нещо в носа на някого’, ‘измъчвам някого с непрекъснати натяквания,

⁸ Всяка култура изработва социална санкция за подобно поведение. В Япония за горделивците и самохвалящите се казва, че имат дълги носове и са тенгу, дяволски сили, изобразявани като малки планински духове с дълъг нос и клон на хищна птица (Шевалие, Геербрант 2000, т. 2: 103).

укори за нещо', *a-i freca cuiva ridichea <la nas>* букв. 'натривам ряпа (на носа) на някого' 1. 'здравата бия, налагам, напердашвам някого'; 2. 'остро се скарвам, наругувам'; 3. 'създавам съзнателно трудности, неприятности'.

Свързането на *носа* с представата за личността и нейното достойнство отвежда до интерпретирането на представата за пълно подчиняване на нечия воля с привличане на образа 'водене (хващане) за носа':

бълг. *вода* за *носа* някого 1. 'подчинил съм някого напълно на своята воля и го карам да върши послушно всичко, което желая; постъпвам с някого както желая'; 2. диал. 'мама, лъжа някого', *хващам за носа* някого 'накарвам някого да изпълнява всичките ми желания без съпротива, доброволно; налагам своите желания, командвам някого, както желая' = рум. *a duce (a ține, a purta)* ре *sineva de nas* букв. 'вода някого за носа', *a țiri de nas* ре *sineva* 'влача за носа', 'подчинил съм някого напълно на своята воля и го карам да върши послушно всичко, което желая; постъпвам с някого, както желая'; срв. още рум. *a duce* ре *sineva cu belciugul <de nas>*⁹ букв. 'вода някого с халка <за носа>', *a pune cuiva belciug în (la, de) nas* букв. 'слагам на някого халка на носа' 1. 'накарвам някого да изпълнява всичките ми желания без съпротива, доброволно; налагам своите желания на някого, командвам някого, както желая'; 2. 'в моя власт е някой, в пълна зависимост от мене, напълно ми е подчинен', *a-i atîrna cuiva belciug în nas* букв. 'закачам на някого халка на носа', 'подчинявам някого напълно на своята воля и го карам да върши послушно всичко, което желая; постъпвам с някого, както искам'.

Носът присъства във вторичното именуване в двата езика на неприятности, породени от нещо сторено (добро или лошо), което не е одобрено от останалите. Съзнанието е изградило скрито сравнение с неприятния физиологичен ефект от приемане на храна или напитка, срв.:

бълг. *излиза ми из (през, от, на) носа, излиза ми (дойде ми) кисело из (през) носа* 'имам големи неприятности заради нещо, скъпо заплащам за нещо' и др. = рум. *a-i da cuiva peste nas* букв. 'дава ми през носа', *a-i ieși cuiva seva pe nas* букв. 'излиза ми нещо на носа'; бълг. *изваждам (изкарвам) от (из, през) носа* на някого нещо = рум. *a-i scoate cuiva seva pe nas* букв. 'изваждам през носа нещо на някого', 1. 'натяквам на някого или му причинявам голяма неприятност заради доброто, което съм му направил', 2. 'отмъщавам си на някого за някаква неприятност, която ми е причинил'.

Възприемането на *носа* като представител на личността обяснява осмислянето на ситуацията, в която човек се освобождава от голяма грижа, затруднение или неприятност, като измъкване на *носа*: *a-și lua nas, a-și lua nasul la purtare* 'успявам да сложа край на някаква голяма грижа, на тежко задължение за мене' – срв. различната образност в бълг. *смъквам тежко бреме от гърба си*.

⁹ Съдържа се препратка към знанията за отношенията между човека и домашното (опитоменото) животно.

Многозначността на жеста ‘свеждане на носа’ е предопределила и сложната семантична структура на фразеологизмите, възникнали на негова основа. Те означават различни състояния като *смирение* (= потискане на гордостта), *отчаяние* и *срам* и др.:

бълг. *навеждам носа* някому ‘накаравм някого да не се гордее, да не бъде надменен’, *увисва ми носа* 1. ‘изпадам в отчаяние, изгубвам кураж; унивам’; 2. ‘преставам да бъда високомерен, надменен, почвам да се държа по-скромно’, *увесвам (клюмвам, провесвам, обесвам) нос* ‘изпадам в отчаяние, изгубвам кураж; унивам’, *с клюмнал нос* ‘обезсърчен, отчаян, омърлушен’, но срв. и синонимните *навеждам врат*, *с наведена глава* = рум. *cu nasul <lăsat> în jos* букв. ‘с нос (останал) долу’ 1. ‘засрамен, разобличен, наказан, без възможност за защита, оправдание’; 2. ‘отчаян, унил, обезсърчен’, *a-i pica cuiă nasul* букв. ‘капва ми носът’, ‘преставам да бъда високомерен, надменен, дързък, нахален’, *a lăsa (a pune) nasul în pămînt (în jos)* букв. ‘спускам (слагам) носа в земята (надолу)’, ‘гледам надолу пред себе си поради срам, стеснение, неудобство, нерешителност или чувство за вина’, *a-i cădea cuiă nasul* букв. ‘пада ми носът’, ‘преставам да бъда високомерен, надменен, дързък, нахален, почвам да се държа по-скромно; смирявам се’ и др.

Интересно пресичане на елементи от цветовия код и езика на тялото в полето на емоциите се наблюдава в рум. *a fi cu nasul de ceară* букв. ‘с восъчен нос съм’ 1. ‘много се стеснявам, срамувам, имам притеснителен характер’; 2. ‘крайно чувствителен, докачлив съм; лесно се разсърдвам, бързо се обиждам’. Подобно наслагване на различни културни кодове в рамките на един и същ езиков знак изисква допълнително проучване.

Силно присъствие на *носа* се забелязва и при метафоризирането на *недоволството* или силния *гняв*, като отново са привлечени различни физически реакции на тялото, провокирани от емоцията, напр.:

жеста ‘кривене (треперене) на носа’: рум. *a-și cîrni nasul* букв. ‘кривя си носа’, *a cîrni din nas* букв. ‘кривя нос’, *a strîmba din nas* букв. ‘кривя нос’, ‘изразявам недоволството си от нещо, като се цупя, муся; недоволен, неблагодарен съм от нещо’, *a-i tremura cuiă nasul* букв. ‘трепери ми носът’, ‘обхваща ме силен гняв, яд; разсърдвам се, разгневявам се’ – срв. разликата в образа в бълг. *навирвам нос* ‘разсърдвам се’ и по-предпочитаните в езика *кривя си устата*, *правя кисела физиономия (лице)*, *правя дълга физиономия*, *навирвам глава* и др.; вж. и диал. *сръдната му на носа*.

прилив на кръв, от което се повишава телесната температура (фрагмент от широко разпространената в езиците метафора ГНЕВЪТ Е ОГЪН): рум. *a-i da cuiă cu ardei pe la nas* букв. ‘хвърлям пипер на носа на някого’ 1. ‘дразня, ядосвам’; 2. ‘силно ядосвам, разгневявам някого до степен да не може да се владее’, *a-i sta cuiă cîneva ca piperu-n nas*, *a-i da cuiă cu piper <pe> la nas* букв. ‘хвърлям пипер на носа на някого’, *a-i veni cuiă piperul la nas*, *a i se sui cuiă piperul la nas* букв. ‘качва ми се пиперът до носа’, ‘обхваща ме силен яд, гняв; разсърдвам се, разгневявам се’, *a-i fumiga cuiă nasul* букв. ‘пуши ми носът’, ‘обхваща ме силен гняв; много се ядосвам, силно се разгневявам’, *a-și umfla nasul* букв. ‘надувам си носа (= изпълвам го с дим)’, ‘изпадам в силно раздразне-

ние, силно се разгневявам, ядосвам’; вж. и арум. *foc scoáte prin nări* (DDA 728) – срв. и бълг. *надувам нос* ‘разсърдвам се, нацупвам се’, но и предпочитаните изрази с различна образност: *ходя по нервите, изкарвам от кожата, кипва ми келят*.

смесване на кръвта с жлъчка: рум. *a-i veni cuiva muștarul la nas* букв. ‘идва ми горчицата на носа’, *a-i sări cuiva muștarul* букв. ‘скочи ми горчицата на носа’, ‘обхваща ме силен гняв, яд, разсърдвам се, разгневявам се’ и др.

Специално внимание изисква любопитната румънска конструкция *a-i veni cuiva musca la nas* букв. ‘идва ми мухата на носа’, ‘изпадам в силно раздразнено състояние, силно се ядосвам, разсърдвам се’, арум. *l' întră tu nări* букв. ‘влизам в носа’ (Parahagi 1908: 148), арум. *ca ațel cu mîsca pri năre* ‘като този с мухата на носа’ (DDA: 717) и бълг. диал. *кацнала му е муха на носа* ‘случи му се някаква неприятност’¹⁰. Тези изрази отвеждат до народната ентомология и старите представи за душата. Характерният за западнославянските езици и западните източнославянски говори модел МУХА НА (В) НОСА, вариант на МУХА В ГЛАВАТА, е слабо представен в балканските езици. За МУХА В ГЛАВАТА О. Терновска (Терновская 1984: 125) предполага, че е съхранен във времето „чист вариант на същински митологичен модел“, метафоризиращ богат ред вътрешни състояния и настроения на човека. На пръв поглед МУХА В НОСА има чисто битов характер на образа, но семантиката на някои изрази изключва това предположение – вж. трансформациите с компонент *дявол*: рум. *a-i da cuiva dracul cu coada pe la nas* букв. ‘дяволът ме удря с опашка по носа’, ‘обхваща ме силен гняв, силно се разгневявам, много се ядосвам’; срв. и чеш. *ten má d'abla v nose*, словаш. *má čerta v nose, čert mi sadol na nos*, пол. *ma diabła w nosie*, както и българския израз, в който *муха* е заменена с *душа*: бълг. *душата му е под носа* ‘нетърпелив е’.

Анализът на материала налага впечатлението, че присъствието на *носа* в румънската фразеология е по-отчетливо и разгърнато представено¹¹. Нерядко в българския език съответства израз с предпочитание към друг соматизъм при изграждането на областта източник на метафората (*лице, очи, гръб* и др.).

Образно-ситуативната мотивираност на фразеологията е свързана пряко със светоусещането на езиковия колектив. Източници за културната интерпретация на езиковите факти стават фрагменти от различни културни кодове, което извежда на преден план необходимостта към езиковия материал да бъдат привлечени различни типове знания, осигуряващи достъп до мотивация-

¹⁰ Срв. още алб. *I hëni ndër hunde* букв. ‘влизам в носа’, ‘изпадам в силно раздразнено състояние’, гр. *του μπήκε στη μύτη* ‘влиза му в носа’ (Parahagi 1908: 148), *μου μπήκε στα ρουθούνια (στο ρουθούνι)* букв. ‘влезе ми в ноздрите (ноздрата)’, ‘стана ми досаден’ (Солун) (PINA 70).

¹¹ За някои от изразите с компонент *нос* изобщо не съществува български съответник, вж. освен примерите в текста още изразите за вторично именуване на *пиянството* в румънския - *a umbla cu plosca în (la) nas*, *a umbla cu țuica în nas*, *a fi cu țuica-n nas*, простореч. *a fi cu băutura-n nas* ‘много пия; пияница съм’ и др.

та на единицата. Ако във фокуса на анализа се постави продуктът от взаимодействието между езика, социокултурния фон и човека, във вида, в който го откриваме в живата речтворческа дейност, ще стане видимо как членовете на езиковата общност се ориентират в езиковата реалност, какъв физически и ментален опит (социални и морални ценности, стандарти, стереотипи, митология, ритуали и други културни източници) активират съзнателно или подсъзнателно в различните дискурси. Между семантиката и когнитивно-дискурсивното пространство, превърнато в източник на фразеомобразуването и среда за съществуване на значението, има закономерни отношения, които трябва да бъдат описани и обяснени.

Налага се идеята, че соматичната фразеология крие ярки специфики в модела на езиковото претворяване на балканския свят чрез семиотизирането на човешкото тяло. Задълбочени екипни проучвания в балканското езиково пространство биха открили големи възможности пред когнитивно-културологичните изследвания.

СЪКРАЩЕНИЯ

алб. – албански
арум. – арумънски
бълг. – български
рум. – румънски

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко 2008:** Алефиренко, Н. Ф. *Фразеология в свете современных лингвистических парадигм*. Москва: ЭЛПИС, 2008.
- Баранов, Добровольский 2008:** Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О. *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак, 2008.
- Бидерман 2003:** Бидерман, Х. *Речник на символите*. София: Рива, 2003.
- Гудков, Ковшова 2007:** Гудков, Д. Б., Ковшова, М. Л. *Телесный код русской культуры: Материалы к словарю*. Москва: Гнозис, 2007.
- Раденковић 1996:** Раденковић, Љ. *Симболика света у народној магији јужних словена*. Ниш: Просвета, 1996.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Терновска 1984:** Терновская, О. Водовство у славян. II Бзык (мухи в голове). – В: *Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте*. Москва, 1984: Наука, с. 118 – 125.
- Шевалие, Геербрант 2000:** Шевалие, Ж., Геербрант, А. *Речник на символите*. Т. 1 – 2. 2. изд. София: Петриков, 2000.
- Evseev 1997:** Evseev, I. *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoară: Amarcord, 1997.

Papahagi 1908: Papahagi, P. *Parallele Ausdrücke und Redensarten im Rumänischen, Albanesischen, Neugriechischen und Bulgarischen*. Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig XIV, 1908, Leipzig, S. 113 – 178.

ИЗТОЧНИЦИ

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 7. София: Изд. на БАН, 1971 – 2010.

ГРБЕ: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 2. Пловдив, 1897.

НФРБЕ: Анкова-Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

ФРБЕ: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.

Brâncuș 1999: Brâncuș, G. *Concordanțe lingvistice româno-albaneze*. București: Institutul român de tracologie, 1999.

DDA: Papahagi, T. *Dicționarul dialectului aromân (macedo-roumain): general și etimologic*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1963.

DEX: *Dicționare ale limbii române*. <<https://dexonline.ro/>>.

DFRB: Kaldieva-Zaharieva, S. *Dicționar frazeologic român-bulgar*. Sofia, 1997.

FFB: Thomai, J., Lloshi, Xh., Hristova, R., Qiriazati, K., Melonashi, A. *Fjalor frazeologjik balkanik*. Dituria, 1999.

ΠΝΑ: Δεμίρη-Προδρομίδου, Ε. Δ., Νικολαΐδου-Νέστορα, Ν., Τρύφωνα-Αντωνοπούλου, Ν. *Η γλώσσα των ιδιωτισμών και των εκφράσεων. Βιβλίο ασκήσεων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1985.

Стефана Калдиева-Захаријева
Институт за български език – БАН, София

ЗА СКРИТОТО И НЕПРИКРИТОТО ОТ МРАКА НА ЧОВЕШКАТА СЪЩНОСТ

Всеки си има гняв и завист, смущение
и безпокойство, и страх от смърт,
омраза и разпра, и, кога почива на легло,
нощният сън разстройва ума му.

Библия, Книга Премъдрост на Исуса,
син Сирахов, 40: 5

Abstract: The paper studies the emotional phenomenon of hatred that to a large extent characterizes contemporary social relations. It attempts to elucidate the emotion's original cause and the impact of its stimulating factors. The emotional nature of hatred is revealed and the scenario of its manifestation is traced. The focus of attention is the linguistic expression of hatred – through lexis and idiomatics. Its appraisal is also discussed.

Keywords: emotions, hatred, idiomatics, Bulgarian language

Две характеристики на съвременното ни общество, налагащи се на не-предубедения поглед, силно тревожат и разочароват с все по-ярките си и честни проявления във века на научния и технически прогрес, на натрупаните познания и уроци от историята на човечеството и в противовес на заявяваните стремления към дълбока хуманност и на проявяваните съзидателни усилия за постигане на справедливост и добруване. Това са завист и омраза. Прикрити и неприкрити, завистта и омразата са опасна и мощна разрушителна сила, насочена както към обществото като цяло, така и към отделната личност, било тя техен обект или субект.

След като бе представена преди време завистта (вж. Калдиева-Захаријева 2011: 53 – 62), сега вниманието ще бъде насочено към тясно свързания с нея феномен – омразата, като се търси познанието, което ни поднася езикът.

Предварително опознаване на изследвания обект

Ето каква основна информация за омразата предоставят българските лексикографски източници:

РБЕ: **омраза** – 1. Само *ед.* С несъгл. опред. обикн. с предл. към. Чувство на силно отрицателно отношение, на враждебност, непоносимост към някого или нещо; ненавист, неприязън. *Противоп.* любов. *Може би липсата на любов, омразата към бащата хвърляше сянка върху отношението ѝ към децата.* Л. Стоянов. *Усетих отрано само омраза към света.* Ив. Вазов. 2.

Остар. и диал. Разпра, ежба, вражда; омразило, омразлък. Прислушвачът и клюкарът .. преобръщат цял свят .., като правят страшни лошевини и омрази помежду мирните и добри хора. Ил. Блъсков.

мразя – 1. *Прех.* Изпитвам силно чувство на омраза към някого или нещо. *Противоп.* обичам. *Костадин изпитваше неприязън към него. Не беше го обичал никога, а имаше минути, когато направо го мразеше заради неговата студенина.* Ем. Станев. *Косерката мразеше турците, мразеше дрехите им и всичко, що беше турско.* Ц. Гинчев. 2. *Непрех.* Изпитвам омраза, ненавист. *Противоп.* обичам. *Но туй щат братя да видят / и кога, майко, пораснат / като брата си ще станат – / силно да любят и мразят.* Хр. Ботев. 3. *Прех.* Не харесвам, противно ми е, не ми се прави нещо; ненавиждам. *Да знаеш ти живота как обичам! / И колко мразя / празните / химери.* Н. Вапцаров. **мразя се** *възвр. и взаим.* *Селяните от двете села се мразеха и гледаха един на друг като неприятели.* Й. Йовков.

омразен – 1. Който буди, предизвиква омраза; ненавистен. *Търновци никога не губили надежда, че един ден омразната отоманска власт ще бъде смъкната.* Ст. Михайлов. // Който предизвиква отвращение или силно неприятно чувство; ненавистен, отвратителен, противен. – *Пст! Мяху! – викаше подире му някое хлапе. Само тоя омразен звук не можеше да търпи иначе кроткият дядо Слави.* Й. Йовков. 2. Който е изпълнен с омраза, който изразява омраза. *Хората вземаха да ме гледат със зли, омразни очи.* Кл. Цачев. 3. *Диал.* В съчет. с билка, биле, трева и под. Който поражда, предизвиква омраза между хората според народните вярвания. *На кръст селото кръстоса – / нагоре, още надолу, / да дири билки омразни, / омразни билки, разделни, / та снаа си да раздели / от мила сина Стояна.* Нар. пес., СБНУ.

В словообразователната верига могат да бъдат открити още: **омразник** / **омразница** (1. *разг.* 2. *диал.*), **омраз**¹ (*диал.*), **омраз**² (*диал.*), **омразило** (*диал.*), **омразия** (*диал.*), **омразлък** (*диал.*), **намразвам** / **намразя**, **омразявам** / **омразя** (*остар. и диал.*), **смразявам** / **смразя**. Тълкуванията на приведената лексика очертават наличието на общите семи: враждебност, непоносимост (която може да се свърже с отвращение и погнуса), нетърпимост, зложелателство.

В синонимна връзка с лексемата **омраза** са представени: **ненавист**, **неприязън**, **неприязненост**, **злост**, **злоба**, **озлобление**, **зложелателство**, **враждебност**, **недоброжелателност**, **недобронамереност**, а в антонимна връзка – **любов**, **обич**.

В **Старобългарския речник** (СтБР) са регистрирани следните лексикални единици, които имат пряко отношение към посочената съвременна лексика:

НЕНАВНСТЪ, **НЕНАВНСТЪ** УЛОВ'БУГА, **НЕНАВНСТЪЮ** БРАТЬНЕ, **НЕНАВНД'БТИ**, **НЕНАВНСТЪНЪ**, **НЕНАВНСТЪНИКЪ**, **НЕНАВНД'БНЪНЪ**, **НЕНАВНД'БНЪЮ**, **НЕНАВНДИМЪ**, **НЕНАВНДИ**;

зѣлобѣ, зѣлоба;
мръзостѣ мерзост, гнусота, мръзѣкъ, -ѣн мерзѣк, гнусен,
мръзѣтън противен сѣм, гнусен сѣм някому, омръзвам някому,
омразитн сѣм оскверня се, омърся се, стана отвратителен,
омръзѣтън опротивея, стана противен някому.

Този поглед към най-старото писмено документирано състояние на езика дава възможност да се установи присъствието на думата **ненавист** със словообразователно гнездо и семантика, идентична на съвременната. Синонимът **омраза** явно се оформя в по-късен период (вж. и БЕР), показаните лексикални единици с корен *мръз-* подават обяснение за част от семантичната натовареност на употребимата днес може би с малко по-голяма фреквентност лексема.

Старобългарският лексикален материал разкрива познанието за емоционалния свят на човека и за човешките взаимоотношения, намерили отражение в писмените паметници от далечните векове. Още по-отдавнашно познание предлага самата Библия, в която могат да се открият свидетелства за общочовешкото и вечното в присъствието на омразата, както и точни наблюдения за причини за нейната поява и проява, а също и мъдри поучения за потискане и предотвратяване.

Какво представлява омразата? Неотлъчна част от емоционалния свят на човека ли е? Кое я обуславя и поражда? Какво трябва да бъде отношението ни към нея?

Преди всичко трябва да бъде осветлена **основната характеристика** – омразата е *чувство, емоция, емоционално преживяване, афект*. Тук няма да се спирам на разликата между *чувство* и *емоция*, между *чувство* и *афект*, въпреки че продължава тяхното използване като синоними (включително и в различните типове специализирана литература – вж. Рейковски 1980: 11 – 12), но ще отбележа, че третият термин влиза в употреба с неутралния си характер (за термините вж. още Дечева 2002: 58 – 66).

Емоционалният свят на човека привлича вниманието най-напред на **философите** още в древността. Интересни наблюдения и анализ на τὸ πάθος, τὰ πάθη могат да се проследят в „За поетическото изкуство“ и в „Реторика“ на Аристотел, разглеждани във връзка с художествената литература (трагичен герой – *състрадание, съчувствие, страх* (Аристотел 2013: 91 – 93) или с определени изисквания към ораторската реч и съдебната пледоария (*гняв, страх, състрадание, завист, обич, омраза* (Аристотел 1993: 115 – 145). Различната насоченост на двете съчинения определя и различния подход в представянето на емоциите, от което се получава по-пълна информация за тяхната същност, пораждане, експресия и въздействие. Аристотел посочва три важни момента при анализа на всяка емоция – да се установи в какво състояние човек изпитва дадена емоция, кое я поражда и поради каква причина (пак

там: 115). Омразата е представена като противоположна на обичта, равна на враждебност, с фактори за пораждање – гняв, обида, клеветата. Детайлното ѝ характеризирание се осъществява чрез показване на тясната връзка с гнева и посочване на различията: „Гневът иде от факти с отношение към нас, а враждата може да бъде и без отношение към нас: защото щом оценяваме някого като такъв и такъв, ние го мразим. И гневът е винаги отправен към индивид – например към Калий или Сократ, а омразата се отнася и до родови понятия: всеки мрази крадеца и доносника. Гневът се лекува с времето, а омразата е неизлечима. [...] Гневът е свързан с болка, а омразата – не [...] [Разгневеният] желае този, комуто се гневи, да претърпи на свой ред болка, а [мразещият] – да не съществува“ (пак там: 126 – 127).

През XIII в. Тома Аквински създава „Сума на теологията“. В тази своеобразна енциклопедия на познание и възпитание, имаща за център сериозна теологична проблематика, се обръща поглед към човека с неговите естествени стремежи и търсения, грехове и падения, с вътрешния мир на емоциите. Той използва освен *passio* (което се свързва с гръцкото название у Аристотел) и латинската дума *affectus* (в български превод предадена с *чувство*) при представянето на поредицата от емоционални преживявания – „страсти на душата“ (Тома от Аквино 2005, ч. II – I, 355 – 677). Определя наличието на 11 страсти, групирани по противоположност в пет двойки (*любов – ненавист, желание – боязън, радост – тъга, надежда – обезнадежденост, страх – храброст*), като *гняв* според него няма противоположност, а само „отрицание или лишениост“ (пак там: 371) – за разлика от Аристотел, който посочва като такава *кротост* в „Реторика“ (Аристотел 1993: 121). Изтъква, че страстите се противопоставят както доброто и злото (Тома от Аквино 2005, ч. II – I: 368) и са общи за всички хора, но и отчасти са подвластни на разума и волята (пак там: 376). Посочва връзката със завистта и гнева: „Ненавистта може да бъде породена както от гняв, така и от завист. По-непосредствено тя се поражда от завистта, която превръща благото на ближния в нещо, което ни кара да тъгуваме и да го мразим. Гневът пък поражда ненавист, когато нараства“ (Тома от Аквино 2009, ч. II – II, 558). За самата *омраза / ненавист* (Тома от Аквино 2005, ч. II – I: 429 – 441) подчертава, че може да бъде насочена не само към нещо зло, но и към добро, че обектът ѝ при различните индивиди обикновено е различен (пак там: 429 – 431). Тя изглежда по-силна от любовта, понеже се усеща, долавя по-лесно. Отбелязва, че може да бъде насочена и срещу истината, защото „хората обичат просветляващата истина, но ненавиждат изобличаващата“ (пак там: 439).

В средата на XVII в. от Р. Декарт се използва названието *страст* (фр. *passion*) (свързано с *πάθος* у Аристотел и *passio* у Тома Аквински) в работата му „Страстите на душата“ (1649 г.), където е представена пълната гама на емоционалните преживявания и са открити „шест прости и първични страсти: удивление, любов, ненавист, желание, радост и тъга“ (Декарт 1978: 656).

Прави изключително силно впечатление поразително голямата близост на Декартовите заключения до съвременните постижения на експерименталната психология, на медицината – в частност на физиологията. Той определя емоциите като психична дейност (свързана с душата на човека – продължава идеята на предходниците) и като реакция на заобикалящия свят (Декарт 1978: 638), разглежда връзката с мозъка и нервната система (пак там: 638 – 639), посочва наличието на един вид координационен център на сигналите от сетивата и разпределянето им към органите за съответна реакция – нарича го „жлеза“, ситира го в „най-вътрешната част на мозъка“, „средната част на мозъка“ (пак там: 638 – 640) – може да се приеме, че това е таламусът, сочен от медиците психолози и от физиолозите на ХХ в. като „голям разпределителен център“ (Кречмер 1998: 12), „врата“ за информацията от външния свят и за състоянието на тялото на самия човек, „станция“ на всички видове чувствителност (Физиология 2003: 131 – 132). Р. Декарт обръща внимание на участието на кръвоносната система, на вътрешните органи като сърце, черен дроб, далак и др. (Декарт 1978: 669) при различните емоции. Посочва и външния израз на емоционалното преживяване в определени специфични движения на тялото и в усещанията за вътрешното състояние на организма (например при омразата „пулсът е неравен, по-слаб и често по-бърз, усеща се студ, примесен с някаква тръпчица и остра топлина в гърдите; стомахът престава да изпълнява своята работа, появява се склонност към повръщане, желание да се изхвърли погълнатата храна или в най-добрия случай тя се разваля и се превръща в зловредни сокове“ (пак там: 670). Р. Декарт подчертава ролята на оценката за добро и зло, която участва при възприятията (например, когато едно нещо „ни се представя като лошо и вредно, то поражда омраза“ (пак там: 653), като отбелязва, че и „идеите за омраза, които са вече отпечатани в мозъка“ подсилват емоционалното преживяване и предразполагат към „мисли, изпълнени със злъч и горчивина“ (пак там: 672).

Б. Спиноза (Спиноза 1957), впечатлен от трудовете на Р. Декарт, подема и идеята за анализ и обяснение на емоционалния свят на човека в „Кратък трактат за Бога, човека и неговото щастие“ [КТ] (вероятно ок. 1660 г., писан на латински и издаден близо два века по-късно в превод на нидерландски), където се усеща влиянието на Декартовия подход в представянето по двойки и характеризирането на „афектите“, но не се постигат дълбочината и многоаспектността на „Страстите на душата“. Темата занимава Б. Спиноза и по-нататък – в „Етика“ [Ет] (1677 г.) е поднесена в оригинална разработка (тук изключвам използваната форма на изложение като свързани теореми с доказателства, забележки и изводи). Той определя удоволствието, неудоволствието и желанието като „трите изначални или главни афекта“. Неговите определения на омразата гласят: *омразата е неудоволствие, съпроводено от идеята за външна причина* (Спиноза 1957, Ет: 510); *омразата е склонност да се отдалечи, отхвърли нещо, причиняващо ни някакво зло* (Спиноза 1957,

КТ: 123); *омразата, казвам аз, е раздразнение на душата против някого, който ни е причинил зло с намерение и умисъл* (пак там: 124); *от омразата произтича тъгата, а когато омразата е огромна, тя предизвиква гнева [...], от тази огромна омраза произлиза и завистта* (пак там: 124); *омразата и отвращението представляват толкова несъвършенства [...], омразата, [...], винаги е насочена към разрушение, отслабване и унищожение, което е самото несъвършенство* (пак там: 125).

Повечето автори на **по-късни и съвременни изследвания** се спират на част от емоциите – *страх, гняв, мъка* – като основни (изследвани чрез представянето им в балканските езици от А. Петрова 2003), на *страх, гняв, мъка и удоволствие* (удовлетворение) като универсални, физиологически основни и първични. З. Къовечеш включва още и *любов, радост, щастие, похотливост, изненада* (Къовечеш 2000). Както отбелязват В. Ю. Апресян и Ю. Д. Апресян, в работите на повечето изследователи, независимо от аспекта на анализа, като фундаментални, генетически обусловени се приемат *страх, ярост, удоволствие* (Апресян, Апресян 1995: 458). Бих добавила, че емоциите *гняв* и *страх* са най-често обект на вниманието на изследователите и имат най-много анализи (специално в лингвистичната литература напоследък) поради факта, че те са особено интересни и привлекателни с най-ярко изразените физиологични и двигателно-мимически прояви и съответно с метафорите при техния изказ / езиково описание. Емоционалното преживяване *омраза* остава някак встрани от вниманието, включително и при филологически семантични изследвания на емоциите.

За разбирането на универсалността и жизнеността на омразата помага психоанализата, която бележи редица постижения през изминалия ХХ в. В случая заслужава специално внимание приносът на една от ученичките на З. Фройд – Мелани Клайн, която разработва техника за детска психоанализа и въз основа на работата си с деца доразвива идеята за Свръхаза, който при детето може да бъде открит като суров Свръхаз, преследващ и жесток, а не слаб. Тя установява проявите на любов и омраза още в най-ранния период от развитието на детето (от кърмаческа възраст) като обусловени от инстинкта за самосъхранение, включващ и сексуалността (вж. Клайн 2005: 133 – 136).

Следователно в основата на появата, развитието и проявите на омразата стои **инстинкт** (за феномена инстинкти вж. Свиленов, Щудер 2006: 43 – 45), затова тя може да бъде наблюдавана при всички човешки индивиди през всички времена. Но, разбира се, не трябва да се пропуска и ролята на културната основа, на социалната среда и човешките взаимоотношения в развитието и поведението на личността, посочени още в 1939 г. от другата ученичка на З. Фройд – Карен Хорни, с което доразвива психоанализата (вж. Хорни 2009: 168 – 173). Впоследствие отчитането на всичко това заляга в основите на

съвременната психология – взема се под внимание отражението върху развитието на емоционалността на индивида, експресията на емоциите, възпитанието им (вж. Рейковски 1980: 202 – 203).

Стимули за проявата на омразата

След изградената познавателна основа за омразата следва да се открият в система конкретните стимули за нейната проява. Могат да бъдат различени условно два типа стимули: вътрешни и външни.

Вътрешните стимули са тясно свързани с характера на отделната личност, произтичат от нейните особености – обвързаности и подчинености в една или друга степен на: завистта, егоизма, алчността, прекалената чувствителност и др.

Завистта е много силен стимул, който, както стана ясно, се е налагал на вниманието на всички, разглеждали омразата. Ярка илюстрация на взаимовръзката между двете емоционални преживявания е библейският разказ за поведението и деянието на Каин, който се изпълва с чувство на завист към брата си, но е и огорчен, обиден, че неговият дар е неоченен (*Каин много се огорчи и лицето му се помрачи. И каза Господ (Бог) на Каина: Защо се ти огорчи? и защо се помрачи лицето ти?* Битие, 4: 5, 6). Завистта и обидата, наслаждайки се, пораждат силна омраза, а тя като заслепяваща разрушителна сила тласка Каин към братоубийство.

Обидата е другият много силен и често проявяващ се фактор за събуждане на омраза, тъй като повечето хора са склонни да я възприемат като засягане на достойнството им, като болезнено нараняване, като висша несправедливост. Особено лесно тя може да провокира **прекалената чувствителност и мнителност** на отделна личност, т.е. да се сблъска с обидчивост, която поначало се оценява като слаба страна на характера. Човек не трябва да допуска дребни, незначителни неща да пораждат в душата му огорчение, обида, за да не подхрани у себе си чувство на омраза. **Обидното слово** (обидното слово и обидата са обект на обстоен анализ в монографията на Василева-Йорданова 2012) има непредвидима сила, то причинява душевна болка, може да предизвика гняв, да събуди омраза (*Кротък отговор гняв отвърща, а обидна дума ярост възбужда. Притчи Соломонови, 15: 1*). Не трябва да се отправят обидни думи и към най-близките, макар че повече от другите са склонни да прощават. Неслучайно в евангелския текст се обръща внимание на взаимоотношенията между най-близките с предупреждение: *Всеки, който се гневи на брата си без причина, виновен ще бъде пред съда, а който каже на брата си „рака“ [празноглав, смахнат], виновен ще бъде пред синедриона [върховно съдилище]; а който пък каже: „безумнико“, виновен ще бъде за геената огнена. Матей, 5: 22*. Защото животът е показал, че когато обида породи омраза в семейство, род, това е много силна омраза, враждуването е особено

ожесточено и всички пътеки към помирението се затварят (*Озлобен брат е по-непристъпен от як град, и свадите са като ключалки на крепост*. Притчи Соломонови, 18: 20. *Всякой, който мрази брата си, е човекоубиец; и знаете, че никой човекоубиец няма вечен живот, който да пребъдва в него*. (I) Иоан 3: 15).

Обидата, свързана с **несправедливост**, особено болезнено наранява и буди силен гняв, който подклажда омраза, търсеща обикновено възможност за възмездие. Неслучайно в Библията дори Бог е представен като подвластен на такава обида и прилагаш разрушителна сила: *И видя Господ (Бог), че развратът между човеците на земята е голям, и че всичките им сърдечни мисли и помисли бяха зло във всяко време; и разкая се Господ, защото беше създал човека на земята, и се огорчи в сърцето Си. И рече Господ: ще изтрия от лицето на земята човеците, които сътворих*. Битие, 6: 5 – 7.

Алчността също може да стимулира появата и постепенното разрастване на чувството омраза. Така алчността, завладяла героя от Елин-Пелиновата повест „Земя“, разпалва в душата му омраза към брата, а тя го превръща в братоубиец: *Страстта към земята възбуди кръвта му. Той караше кончето през ниви, през ливади и в дрезгавината приличаше на призрак, [...] И през тая бавна разходка мисълта му заработи и полека-лека душата му се нажежи пак от злоба и ненавист към брата му. [...] Той видя бравдата при дънера и пристъпи да я вземе, но се спря. Дълговременните размишления за убийство на брата бяха му навели хиляди съображения и планове как да прикрие убийството*.

Без да разсъждава, почти като сънен, той се наведе, взе с двете си ръце от земята един грамаден камък, вдигна го високо и с всичка сила го стовари върху главата на брата си. Камъкът изпращя със сила и подскочи. Иван трепна и се помръдна да стане, но главата му увисна безсилно и той се опъна на земята гърбом, със страшно отворена уста, из която бликна кръв. Краката и ръцете му предсмъртно претрепераха и се изпънаха. (Елин Пелин 1977: 415, 417).

Неслучайно на богатството, на имането, към което се стреми алчният, се противопоставя скромното съществуване, но богато с ценностите любов и разбирателство: *По-добре ястие от зеленчук и с него любов, нежели угоен вол и с него омраза*. Притчи Соломонови, 15: 17. *По-добре сух залък и с него мир, нежели къща, пълна със заклан добитък, но в нея раздор*. Притчи Соломонови, 17: 1.

Страхът също може да се прояви като стимул, провокиращ омраза. Това се наблюдава в случаите, когато индивидът възприема някого или нещо като застрашаващо личното му пространство, собствения му свят с установените и приети от него отношения, нагласи, ред, стереотипи, особено в по-напреднала възраст. Това обяснява скалата на емоционалното преживяване – от ре-

зервираност през отрицание до омраза при сблъсъка с промените и срещата с новото, както и появата на носталгия по миналото (пречупено през детските очи и младежките спомени, но далеч от реалността на изживяното). Трябва да се изтъкне, че важна роля за проявата на стимула страх играе **липсата на познание** за новото, другото, различното, чуждото. Когато то не се познава, естествено е да бъде посрещнато с боязън, с недоверие, с предубеденост, с предразположение към възприемане на отрицателни внушения за него и накрая с породена омраза. Жив пример в наши дни е емоционалното преживяване на отделната личност и на обществата, свързано с бежанската вълна, която стихийно залива Европа. Определено явлението не е нещо, което не се е случвало някога и някъде, някога и тук. И за това намираме свидетелство в Библията, от което става ясно, че човешката реакция винаги е била еднаква, че в такива моменти като че ли липсва памет за собственото минало и съдба, а човечността и състраданието се подменят с търсене и извличане на ползи: *Пришълцеа не притеснявай и го не угнетявай, защото и вие бяхте пришълци в Египетската земя. Изход, 22: 21. Те справедливо страдаха поради злобата си, понеже имаха по-силна омраза към другоземците: някои не приемаха непознати чужденци, а тия заробваха благотелните пришълци. Не само това, но и съд ще има над тях, защото ония приемаха враждебно чужденците, а тия, като приеха с радост отпосле вече ползвалите се с еднакви права, почнаха да ги притесняват с ужасна робия. Затова бидоха поразени със слепота. Премъдрост Соломонова, 19: 12 – 16.*

Нагрупващото се постепенно **отегчение**, чувството на **досада** от нещо или някого може да отключи омраза. Това обикновено се случва при някакво осъзнавано или неосъзнавано неодобрение, нехаресване, объркване на предварителни планове, губене на ценно време, прекалена продължителност и монотонност, възприемане на обекта като някакъв вид пречка за нещо и т.н. И тази възможна причина за пораждаването на емоционалното преживяване омраза не е пропуснато в Библията: *Не ходи често в къщата на приятеля си, за да му не досадиш и да те намрази. Притчи Соломонови, 25: 17.*

Разгледаните стимули показват, че различни емоционални състояния се проявяват в сложна плетеница на взаимодействие и осъществяват верижна реакция, пораждаща чувството омраза.

Като **външни стимули** за проява на омраза следва да бъдат отбелязани: **заобикалящата действителност**, в която израства и съществува индивидът – природна среда, условията за живот, принципите на социалните взаимоотношения, свободи и ограничения, история и съвремие, традиции, бит и пр. – доколко и в какви сблъсъци с нея влиза (напр. Хр. Ботев в поробено отечество – омраза към робството и потисника);

Възпитанието в семейството и извън него (училище, организации, улицата) – семейството може да възпитава уважение, добросърдечие, сдържаност на отрицателните реакции спрямо другите и т.н., но може да не полага усилия да възпитава, да е неспособно или/и със семейните и родствени разпри и вражди да „учи“ на омраза, да създава усещане за нормалност, естественост на подобен род взаимоотношения; слабата роля днес, понякога пълната безпомощност на училището; улицата – мощен фактор за изграждане на лоши навици, ниска култура, грубост, изразяване на омраза без задръжки;

въздействието на **обществената среда** – с нейната култура на поведение и взаимоотношения, с отношението ѝ към спазването на закони и правила, към религията, към изискванията на етиката, на естетиката, към образованието, науката и изкуството и т.н. – най-ярко се отразява чрез групи по интереси, футболни агитки, интернет общуване; жълта преса, редица телевизионни предавания и др. под., които проявяват нетолерантност и я оправдават, възпитават пошлост и арогантност, сеят омраза, подтикват към агресия и проявяват агресия (*От три неща се плаши сърцето ми [...]: от градско злословие, от разбунтувана тълпа и от смъртна клевета – всичко това е ужасно.* Книга Премъдрост на Иисуса, син Сирахов, 26: 5 – 6).

Чувството омраза, имайки за основа инстинкт, в своето развитие и изява демонстрира сложна обусловеност.

Субект и обект на омразата

Лицето, което изпитва омраза, е **субект** на омразата – **Аз**_с. Няма название със словообразователна връзка, рядко (според РБЕ) може да бъде назван **ненавистник**. Може да бъде наречен **злобен човек** и **разг. злобар**, ако е възприеман като човек, който постоянно излъчва омраза към различни неща или хора (най-често без основателна причина). **Аз**_с може да бъде възприеман и като подбудител на омраза между хората. Такъв човек в някои диалекти бива наричан **омразник** (по БЕР – в Плевенско).

Субектът на омразата може да бъде прикрит, т.е. да умее и да успява да не дава външен израз на чувството си – тогава е принуден да лицемери (*Който крие омраза, има лъжливи уста.* Притчи Соломонови, 10: 18. *И лъжливи са целувките от оногова, който мрази.* Притчи Соломонови, 27: 6), защото знае, че мразенето се оценява отрицателно, а може и да се бои от мразения, ако е сам с него лице в лице. Но когато долови, че и други споделят неговото чувство, в групата на тези други той става открит, дързък и злословен (*Ако омразата му се прикрива насаме, злобата му ще се открие в събранието народно.* Притчи Соломонови, 26: 26).

Омразата е чувство, което обикновено има конкретен адресат. Той може да бъде одушевен (човек, животно) или неодушевен (конкретна или абстрактна същност). Лицето, към което е насочена омразата, което буди омраза, е най-честият обект на омразата – **Аз**_{о1}, обектът, който ни интересува. В разго-

вортата реч се назовава с **омразник** (по РБЕ). У обекта на омразата, усетил чувството на другия и засегнат от това, може да се породи като ответна реакция също омраза (*Омразата ражда омраза*. Посл.). Тогава обектът става и субект на омраза $A_{3_{01}} \rightarrow (A_{3_{01}} + A_{3_s})$, а субектът придобива и статут на обект $A_{3_s} \rightarrow (A_{3_s} + A_{3_{01}})$ и е възможна остра конфликтна ситуация (*Омразата подига раздори, а любовта покрива всички грехове*. Притчи Соломонови, 10: 12).

Неодушевеният обект на омраза – O_1 – може да бъде вещ, предмет, който не е харесван от субекта, който му е опротивял, омръзнал, пречи му или му напомня нещо неприятно, трагично, случило се назад във времето – $A_{3_s} \rightarrow O_1$.

Неодушевеният обект на омраза – O_2 – може да представлява отношения, чувства, състояния, идеи и под. (потисничество, робство, наглост, лъжа, лицемерие, бездушие, бездействие, нехайство и т.н.), които субектът ненавижда, не търпи и обикновено предприема действия за тяхното премахване – $A_{3_s} \rightarrow O_2$.

Тъй като разглежданият субект на омразата е човек, то в зависимост от неговия характер, възпитание, ценностна система омразата може да бъде насочена към обект, който наистина заслужава отрицание, отхвърляне, но и към високостойностен обект – измамникът мрази почтените хора; ленивият мрази да се труди и ненавижда работливите; някой мрази реда и дисциплината и т.н. Освен това трябва да се има предвид, че отношението субект : обект на омразата може и да не намира обяснение на повърхнинно равнище (например усещането на неприязън към непознат, когото виждаме за първи път – отключват се на подсъзнателно равнище някакви асоциации с нещо неприятно преживяно без никаква реална връзка с обекта, но изграждащи в момента отрицателна емоционална нагласа, която не може да бъде определена точно като омраза към него, а е само неприемане, мълчаливо отхвърляне като неосъзната реакция на вътрешна самозащита).

Сценарий на емоционалното преживяване *омраза*

1. A_{3_s} непосредствено възприема или умствено си представя обекта $A_{3_{01}}$, O_1 или O_2 ; понякога това е съпътствано от някакво предварително знание (истинно / измамно / внушено / манипулирано).

2. A_{3_s} преценява като неприемлив, нежелан, опасен $A_{3_{01}}$, O_1 или O_2 , за себе си или за някого, нещо от личното му пространство.

3. Поради това изпитва неприятно чувство (обектът *като кост засяда в гърлото му*), което впоследствие може да определи като омраза.

4. Чувството може да бъде съпроводено от неконтролирани (особено при първи контакт с обекта) промени:

на изражението на лицето, втречен презрителен поглед, сподавен звук, учестено дишане или задъхване при говор, говорене през зъби или с висок и груб тон;

чувството може да бъде съзнателно контролирано в две посоки:

на прикриване (тогава не се наблюдават посочените промени) или прикриване и лицемерно дружелюбно поведение;

на демонстриране (обикновено с цел да се покаже превъзходство и да се унижи и сплаши обекта) – страховито злобно изражение на лицето, втръчен презрителен поглед, висок и груб тон.

5. Чувството може да събуди желание да отблъсне, да причини болка, страдание на обекта Az_{o1} .

6. Това желание от своя страна може да предизвика у Az_s : **речева дейност** (изричане на обидни думи, ругатни, псувни, клетви);

моторна активност (да блъсне, удари, заплюе, да стреля, да рани Az_{o1} / да разруши, унищожи O_1, O_2) – това се реализира при висок интензитет на чувството у Az_s и губене на контрол върху поведението; може да бъде придружена от речева дейност.

Представеният сценарий (изграден по идея, заета от Апресян, Апресян 1995: 458 – 459) отразява трите важни особености на емоционалното преживяване *омраза*:

като емоционално явление то може да обхваща в различна степен субекта, т.е. може да се градира, като, достигайки най-високата си степен, може да стане неконтролируемо и да тласне Az_s към агресия;

съдържа оценъчен елемент – преценка за обекта;

има връзка с рационалното у човека – може да бъде контролирано, насочвано, възпитавано, потискано, туширано.

Отношението език – емоция

Основното средство за изразяване на емоционалното преживяване *омраза* е речта, където думите се изявяват не само със семантичния си заряд, но успяват да разкрият богат регистър от конотации, да събудят множество различни асоциации, да изкажат отделна емоция или комплекс от емоции.

Обект на наблюдение е речевата дейност, продуцирана от омразата, т.е. **езикът на омразата**. Както може да се установи от проследяване на говорната практика (включително и чрез електронните медии и интернет общуването) в българското общество и от фиксирания материал в писмени източници (преса, литература, речници и профилирани филологически изследвания – вж. тук ценните работи на А. Василева-Йорданова (2012), Л. Крумова-Цветкова (2010), Г. Армянов (2012) и др.) активно присъстващ, основен и количествено преобладаващ инструмент на омразата са лексикалните единици – съществителни.

Едно междуметие, обикновено утровоено, се използва за изказване на възмущение, отрицание, несъгласие, омраза – *у-у-у!*, най-често от група хора:

Мощно у-у-у посрещна на изхода депутатите. Открояват се и две отглаголни съществителни – *освиркване* и *дюдюкане*, които рисуват специфична звукова картина – предават звукове, викове и свиркания с уста или пищялки при групово изразяване на недоволство, презрение и омраза: *Посрещнаха ги с освиркване и започнаха да подмятат обиди. Освиркване, гневни крясъци и дюдюкане се разнесе от трибуните.*

Най-често използвани са зооними – в обръщение към обекта на омразата или при обикновената му квалификация – за приравняване на човека с низши същества, някои от които със специфичната си характеристика придават допълнителен отрицателен, унищожителен елемент на изказаната с омраза преценка: *гад, гадина, говедо, кучка, куче, магаре, змия, усойница, пепелянка, кобра, търтей, кокошка, свиня, прасе* и др. Много често те се срещат в колокации, в които са свързани с характерните постоянни определения *гаден, мръсен, отвратителен*, представяйки по-висока степен на емоцията. Тук ще добавя и просторечните колокации, отбелязани при клетвите поради етимологичното свързване на определението с *клетва*: *куче проклето; бясно куче проклето; кърлежо проклети; магаре проклето; бясна свиньо проклета.*

Стилистично оцветена лексика: *простак, тъпак, тъпанар, кретен, изрод, идиот, мръсник, педал, курва, гадняр, келеш, копеле, хайдук, мутра, нагаждач, подмазвач, тюфлек, помияр, мекере.*

Названия на митични същества: *ламя (ламьо + ненаситна, мръсна), чудици (+ жестоко, мръсно, гадно, отвратително).*

Внимателното вслушване в езика на омразата открива употреба и на неутрална лексика, която в контекста на дадена ситуация бива натоварена с емоция. Това се разчита чрез текстовото обкръжение и най-вече чрез интонацията (*Управници! Какви управници?!*). В такива случаи се използва способността на лексикалната единица да изрази експресия чрез съвкупността от своите семантико-стилистични характеристики и да предаде субективното отношение на лицето, което я изрича, към съдържанието или към адресата на речта (вж. ЛЕР 1990: 591; Божилова 2013: 685). Бих добавила тук и способността на думата да придобива и носи допълнителни културни наслагвания, които остават извън лексикографското ѝ представяне, но за участниците в комуникативния акт в дадения момент да са осъзнаваеми (при този пример – корумпираност, безотговорност, обвързаност с мафиоти, олигарси и т.н., ширещото се недоверие, неодобрение и озлобление към политическия „елит“) и всъщност те са основа на възможността да се изрази ненавист, презрение, отвращение, гняв.

Много ярък изразител на омраза в българската езикова традиция са устойчивите изрази, типологично обособени като клетви, вж. подробното им представяне в труда на Л. Крумова-Цветкова (2010: 14 – 31, 106 – 200):

хаир да не види; бял ден да не види; Господ да го поразии; да му изсъхне коренът; да му опустее къщата; дано се задави; да му приседне на гърлото;

радост да не види; от болест да се не отърве; с две патерици да тръгне; на кърпа да вечеря; да го яде сърце и болест; да закука като кукувица; да се мъчи като грешен дявол; добро да не види; да го вземат дяволите и др.; клетви за смърт – огън да го гори (изгори); псета го яли; Великден да не дочака; бяла коса да не види; босилек да му занесат; да го понесат четворица; да засти от дългия; да го покрият с платно и др.

Както отбелязва Л. Крумова-Цветкова, огромният записан материал (поднасящ между другото интересна информация за живота, бита и морално-етичните норми на българите през отминалите 2 – 3 века) изказва пожелания за зло в различните му разновидности: неблагополучие, бедност, болест, без семеен живот, без деца, без близки – самотност, смърт и издава суровост и жестокост. Разбира се, понякога заради пълна безпомощност и беззащитност, онеправдани и потиснати, хората прибягват към клетвите, на чиято магическа сила възлагат надеждата си за справедливостта да възтържествува, да бъдат отмъстени. Днес употребата на клетвите е ограничена сред простолудието, необразованата и невъзпитана част от обществото (но защо да не признаем, че липсата на възпитание в християнски добродетели, на домашно възпитание е белег и на т.нар. интелигентни и образовани). Тук са приведени само примери, които са по-разпространени и се употребяват по-често в съвременната езикова комуникация.

Посочените лексикални единици, колокации и клетви пряко обслужват изказа на омраза. Но езикът още и рисува, представя омразата.

Езиково описание на омразата

В **колокации** от типа на *огромна омраза*, *страшна омраза* чувството се обрисова с неговите размери, сила, неизчерпаемост, жестокост, неконтролируемост чрез епитетите: *огромна*, *дълбока*, *силна*, *непресъхваща*, *страшна*, *жестока*, *неистова*, *люта*, *дива*, *фанатична*, *безумна*, *смъртна*.

Наблюденията над **фразеологичния материал** показват, че омразата се представя чрез метафорични картини на различни действия. Самото емоционално преживяване може да се види като съдържано в изразите: *гледа накриво* някого и *има зъб* на някого и като силно агресивна реакция, показваща най-високата му степен на развитие: *в една чаша вода би удавил* някого; *в (с) <една> лъжица вода би удавил* някого; *в (с) една капка вода би удавил* някого; *с плюнка би удавил* някого. Фразеологизмите *кост му е в гърлото* някой или нещо; *засяда му като змийска кост на гърлото* някой или нещо; *засяда му като рибена кост* някой или нещо разкриват, че за субекта на омразата чувството е мъчително, че обектът е осъзнаван като пречка, която на всяка цена трябва да бъде отстранена.

Фразеологизмите, които ще бъдат приведени като илюстрация на съществуването на човешката омраза, представят различните деяния, към които тя подтиква и в които се проявява:

субектът на омразата се кара, гневи, напада:
прави на бъзе и коприва някого; *прави на нищо и никакво* някого; *бълва змиш и гущери*; *сипе огън и жупел* върху някого;
 напакостява:
прави кал (кално, мръсно, сечено) някому; *подлага крак* на някого; *подлива вода* някому;
 съсипва:
докарва до просешка тояга някого; *запалва чергата* на някого; *хвърля кал* върху някого;
 измъчва, тормози:
разпъва на кръст някого; *пече на огън* някого; *върти на шии* някого; *прави черен живота* на някого; *прави черни дните* на някого; *трови живота* на някого;
 убива:
праща на оня свят някого; *праща в гроба* някого; *праща при свети Петър* някого; *светява маслото* на някого; *вижда сметката* на някого; *заличават от лицето на земята* някого или нещо.

В обикновения текст, в речта, когато се предава емоционалното преживяване *омраза*, се използват редица метафорични изрази, в които основна роля има изображението на соматичния елемент *сърце, душа, очи, лице* и глаголи като *изпълва, прелива, кипи, струи* (отвеждащи към представата за течност), *излъчва, пламти, искри* (отвеждащи към представата за огън).

Сърцето и душата, самото **човешко същество** се представят като вместилище на омразата:

Сърцето му се пълнеше с горчивина и омраза. В душата му се надигна омраза. Защо винаги сте пълен с толкова омраза? Цялото му същество излъчваше омраза.

Очите и погледът са своеобразен отвор, през който силното чувство се разпростира навън, подобно на бушуващ огън:

Очите му излъчват омраза. Погледът му излъчваше омраза. Очите ѝ пламтяха с безумна омраза. Очите му святкаха от омраза. В очите му искреше омраза

Лицето е платното, на което се изобразява емоционалното преживяване:

По лицето му се изписа явна омраза. На лицата им се четеше омраза. Лицето му бе изкривено от омраза.

Отношението към омразата

Разгледаният езиков материал изказва, рисува или подсказва омразата, но не изрича пряко присъда над нея. Оценката се изгражда чрез внушението, което той създава и насладва върху общата ни етична култура. Омразата е въз-

приемана и оценявана като отрицателна емоция, която като прикрита може да бъде пасивна, но и да причинява злини, а открита – да внася враждебност във взаимоотношенията между хората, да провокира и подхранва агресия в различните ѝ форми – от словесна до унищожителна. Затова оценката е отрицателна и за човека, който я изпитва, за отношението и поведението му спрямо другите, когато това е под диктата на омраза.

Тъй като е постоянен елемент от човешката емоционалност и има отрицателно въздействие и зловредни последици за индивид и общество, още от древността се търсят възможности да бъде преодолявана. В Книгата на мъдростта се дава съвет – указание как да се посреща враждебност и омраза: *Слушали сте, че бе казано: „обичай ближния си и мрази врага си“. Аз пък ви казвам: обичайте враговете си, благославяйте ония, които ви проклинат, добро правете на ония, които ви мразят, и молете се за ония, които ви обиждат и гонят.* Мат. 5: 43 – 44.

В малкото български паремии:

Зло за зло не връщай! Кой тебе с камен, ти него с комат. Който връща зло за зло, не го смятай за човек! (Стойкова 2007)

се открива духът на Христовото поучение. Тук оценка и съвети са свързани с обобщената представа за зло – лошо чувство, враждебно отношение, обида, лошо деяние. То трябва да се преодолява по указания начин. Изненадва третият израз с насоченото внимание към изпиталия зло и с крайната, сурова квалификация за него заради лично въздаденото възмездие. В това може да се разчете своеобразен начин да се възпре пораждането на верига от злини, обиди и да се предотврати разпра, крайно ожесточение. И както съветва Спиноза: *„За всеки отделен човек е много по-добре да се стреми винаги да доведе хората до съвършенство. Средството за това е да изпитва към тях винаги такива мисли, каквито през цялото време изисква от нас нашата добра съвест и на каквото тя ни учи, тъй като тя никога не ни влече към нашата гибел, а винаги към нашето благо“* (Спиноза 1957, КТ: 125).

Възниква въпросът: може ли все пак да се мрази и какво? Оправдано ли е? И как да се отнесем към завета на Ботев „силно да любят и мразят“?

В един текст от Библията се среща следното:

Ето шест неща, които Господ мрази – дори седем, които са гнусота за душата Му: очи горделиви, език лъжлив и ръце, които проливат невинна кръв, сърце, що кове зли кроежи, нозе, които бързо тичат към злодеяние, лъжесвидетел, който надумва лъжи, и оня, който сее раздор между братя. Притчи Соломонови, 6: 16 – 19.

Страх Господен ще рече да мразиш злото; гордост и високомерие, лош път и коварни уста мразя. Притчи Соломонови, 8: 13.

Господ изпитва емоции като своето творение – подобие. Какво мрази? Злодеяние, кръвопролитие, коварство, лъжа, раздор, поквара, гордост – все

отрицателни и осъдителни човешки проявявания, от които човечеството и до днес не може да се освободи.

Може би някакъв отговор подсказва твърдението на Декарт, че всички страсти са „добри по своята природа“, а хората са „длъжни да избягват само неправилното им прилагане или техните крайности“ (Декарт 1978: 147). Ако се размислим: човешкият организъм, тялото не съдържа никакъв излишен или „отрицателен“ елемент в своето устройство, защо тогава психичната му съставка от най-висш порядък да носи несъвършенства, пък било и само в емоционалността. И наистина, омразата, породена от отвращение и възмущение в крайната им степен, е способна да издига защитна стена срещу злото и така най-малкото да възпре разпространението му, тъй като силното чувство има организиращ ефект, стимулира съпротивителните сили на индивид и общество. Ако не възненавидиш злодейството, коварството, убийството, лъжата, неправдата, робството и пр., как ще защитиш от поквара собствения си дух и как ще допринесеш за преобразяването на света в по-добър.

Показаното като отношение на Господ е напълно основателно и, подобно на десетте Божии заповеди, трябва всъщност да бъде ръководно начало в етичното възпитание и в аксиологичната скала на обществата. Следователно могат и е естествено да се мразят недостойни прояви и качества, както и състояния и отношения, угнетяващи и унижаващи човека.

Един текст – от евангелието на Лука, гл. 14: 26, както е представен в „Сума на теологията“ (Тома от Аквино 2009, ч. II – II: 551) – *Ако някой дохожда при Мене и не намрази баща си и майка си, той не може да бъде Мой ученик*, се оказва смущаващ. Той е тълкуван специално от Тома Аквински, като е обяснено, че може да се ненавиждат някои люде (клеветници, богомразци), без това да е грях, а и ненавистта в случая наподобява отношението на Бога (пак там: 551). Ако се изхожда само от цитирания текст, може да се допусне, че става дума за родители – неверници, богомразци, които възпрепятстват децата си по пътя към Христовото учение (а такива естествено е имало много във времето на Христос). Вероятно това е културният прочит на XIII в. или на теолога. Всъщност е важно да се проследи по-голям отрязък от евангелския текст:

25. *С Него вървеше множество народ, а Той се обърна и им рече:*

26. *Ако някой дохожда при Мене и не намрази баща си и майка си, жена си и децата си, братята и сестрите си, та дори и самия си живот, той не може да бъде Мой ученик;*

27. *и който не носи кръста си, а върви след Мене, не може да бъде Мой ученик.*

33. *Тъй, прочее, всеки от вас, който се не отрече от всичко, що има, не може да бъде Мой ученик.*

Думите на Христос изказват изискванията му специално към онези, които ще бъдат негови ученици и ще посветят живота си на проповядването на

вярата. Именно посвещение изисква делото. Пълното отричане от всичко близко и мило, от обикновеното човешко щастие, от личен живот изисква духовно усилие, за да бъде постигнато (а така може и да заприлича на отдалечаването от нещо, което мразиш). Всъщност стих 33 внася недвусмислено потвърждение, че не става дума за мразене, а за отказ, лишаване от всичко свое, скъпо. В съвременни преводи на този евангелски текст може да се срещне употребен друг глагол (въпреки каноничното правило да не се променя нищо) – *предпочете пред ...* (френско издание), *откъсне* (българско издание), като под линия се отбелязва, че замества *намрази*. Така се предава точният смисъл на Божието слово, постига се яснота и се отстранява едно привидно противоречие.

Основното послание на Библията, богословската и философската литература, на народната мъдрост е да се преодолява омразата като чувство, насочено към другия човек.

Големите философи обръщат внимание на изключителните човешки дадености – разум и воля, с чиято сила хората могат и трябва да бъдат господари на емоциите си: *„мъдростта е полезна главно защото ни учи да станем господари над страстите до такава степен и да ги движим и ръководим тъй умело, че да направим напълно поносими мъките, които те причиняват, и дори да умеем от всички да извличаме радост“* (Декарт 1978: 725). За пример е сочен *„живеещият под ръководството на разума“*, който *„се стреми, доколкото е възможно, да въздава на другия за неговата ненавист, гняв, презрение към него и т.н., обратното – да отверъща с любов и великодушие“* (Спиноза 1957, Ет: 560).

Овладеяването на вътрешния емоционален свят, както и на етичните норми, изисква от човека високо съзнание, целенасочено самовъзпитание и непрекъснато, постоянно усилие в себеусъвършенстване.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян, Апресян 1995: Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д. Метафора в семантическом представлении эмоций. – В: Ю. Д. Апресян. *Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1995, с. 453 – 465.

Аристотел 1993: Аристотел. *Реторика*. (Превод от старогръцки: Ал. Ничев). София: ИК „Софи-Р“, 1993.

Аристотел 2013: Аристотел. *За поетическото изкуство*. (Превод от старогръцки: Ал. Ничев). София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2013.

Армянов 2012: *Речник на българския жаргон*. 3. изд. София: Фигура, 2012.

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. IV (минго² – падам). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995.

- Библия:** Библия. Синодално издание. София: Синодално издателство, 1993.
- Божилова 2013:** Божилова, М. Прагматична и стилистична характеристика на българската лексика. – В: Крумова-Цветкова, Л., Благоева, Д., Колковска, С., Пернишка, Е., Божилова, М. *Българска лексикология и фразеология. Т. I. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 593 – 767.
- Василева-Йорданова 2012:** Василева-Йорданова, А. *Обидното слово в българския и във френския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.
- Декарт 1978:** Декарт, Р. Страстите на душата. (Превод от френски: Ат. Драгиев). – В: Декарт, Р. *Избрани философски произведения*. София: Наука и изкуство, 1978, с. 621 – 725.
- Дечева 2002:** Дечева, Д. Имена на емоции в съвременния български книжовен език. – В: *Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002, с. 52 – 88.
- Елин Пелин 1977:** Елин Пелин. *Разкази и повести*. София: Български писател, 1977.
- Калдиева-Захариева 2011:** Калдиева-Захариева, Ст. За българската завист. – *Български език*, 2011, № 2, с. 53 – 62.
- Клайн 2005:** Клайн, М. *Любов, завист, благодарност. Избрани статии*. (Съставител и редактор О. Тодоров, превод от английски: Ал. Багашева). София: ИК „ЛИК“, 2005.
- Кречмер 1998:** Кречмер, Е. *Медицинская психология*. Санкт-Петербург: Союз, 1998. <<http://www.klex.ru/9yq>>.
- Крумова-Цветкова 2010:** Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство*. София: ИК „ЕМАС“, 2010.
- Къовечеш 2000:** Kövecses, Z. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- ЛЕР 1990:** *Лингвистическият енциклопедическият словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1990.
- Петрова 2003:** Петрова, А. *Езиковата метафора и балканската картина на света*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- РБЕ:** *Речник на българския език*. Т. V (ж – зяпнуване). София: Изд. на БАН, 1987; *Речник на българския език*. Т. IX (М). София: АИ „Проф. Марин Дринов“ – ЕТ „ЕМАС“, 1998; *Речник на българския език*. Т. X (Н). София: АИ „Проф. Марин Дринов“ – ЕТ „ЕМАС“, 2000; *Речник на българския език*. Т. XI (О). София: АИ „Проф. Марин Дринов“ – ЕТ „ЕМАС“, 2002.
- Рейковски 1980:** Рейковски, Я. *Експериментална психология на емоциите*. (Превод от полски: В. Цветков). София: Наука и изкуство, 1980.
- Свиленов, Щудер 2006:** Свиленов, Д., Щудер, П. *Еволюция или сътворение*. София: Слънце, 2006.
- Спиноза 1957:** Спиноза, Б. *Избранные произведения*. Т. I. Москва: Гос. издательство политической литературы, 1957.
- СтбР:** *Старобългарски речник*. Т. I – II. София: Изд. „Валентин Траянов“, 1999 – 2009.
- Стойкова 2007:** Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: ИК „Колибри“, 2007.
- Тома от Аквино 2003 – 2012:** Тома от Аквино (Тома Аквински). *Сума на теологията*. (Превод от латински: Ц. Бояджиев). Част I – 2003, II – I – 2005, II – II – 2009, III – 2012. София: Изток – Запад.

Физиология 2003: *Физиология човека*. (2-е изд. перераб. и доп. под ред. В. М. Покровского, Г. Ф. Коротъко). Москва: Медицина, 2003.

ФРБЕ 1974 – 1975: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.

Хорни 2009: Хорни, К. *Основи на психоанализа. Нови пътища в психоанализата*. (Превод: Ел. Владимирова). София: Eurasia, 1998.

Български национален корпус – <http://dcl.bas.bg/bulnc/>

Стефка Георгиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

НАЦИОНАЛНИТЕ ОБРАЗИ В ОГЛЕДАЛОТО НА ЕЗИКОВИТЕ ОБРАЗИ

Abstract: Issues connected with representing specific linguistic and cultural information of words and resistant collocations in the new bilingual dictionaries are treated in this paper. This dictionary represents a metaphorical image of a specific ethnos and offers options for an adequate translation. It is a translated dictionary, which describes the Bulgarian national language images in the aspect of the Bulgarian cultural cognitive space. Besides interpretation, the dictionary entries contain a rich illustrative material from the Bulgarian history and folklore. The dictionary represents both a metaphorical and symbolic rethinking of traditions in the language; it includes shaped words, which name various phenomena of the extra linguistic reality. This type of dictionaries with linguistic and cultural information are addressed mainly to foreigners and are good helpers in foreign language training, in translation and in scientific research, in describing the picture of the world.

Keywords: national images, linguistic and cultural information, lexicographical description, dictionary entry

Обект на настоящата разработка са националните образи, свързани с българския етнос, които са закодирани в емблематични езикови образи, неизвестни на други народи и етноси. Това могат да бъдат както специфични думи, така и устойчиви изрази, свързани с културата на страната и народа.

Културата е характерна черта на всичко, което съществува в социалното битие. Тя е показател за равнището и качеството на всички форми на общественото съзнание, на всички видове, свързани с общественото битие. Това е саморазвиваща се идея, която разкрива смисъла и значението на всичко, което става в света, което се създава от творческата енергия на човека. Културата обхваща различните социални явления и същности. В нейния състав се включват всички видове и начини на живот, свързани с бита на хората – това е религия, морал, изкуство, наука, икономика, производство, право и др. Всички елементи на социалния организъм си взаимодействат, като определят съдържанието на културата. Езикът, мисленето, менталитетът и културата на конкретните народи са свързани така тясно, че практически образуват едно ментално-семиотично цяло. Различните етноси живеят в среда, свързана със специфични географски, исторически, социални, битови и пр. условия, които и сътворяват различните езикови образи.

Лексикографията може да се разглежда като вид служба, която осъществява общуването между лингвистиката, науката за езика и обществото, което е заинтересувано от познаването на езика, а лексикографската продукция – това е най-важното, с което науката се отчита пред обществото (Морковкин

1987: 38). По тази причина напълно е възможно лексикографското описание на цялата лексикална система, която е свързана както с обществото, така и с говорещия човек. Идеята за антропоцентричното лексикографиране е актуална още от 80-те години на миналия век. Руският лингвист Ю. Н. Караулов издига принципно нов за лексикографията проблем: „човекът и речникът, речникът на личността и личността в речника“ (Караулов 2010: 42). Разработването на двуезични речници с лингвокултурологична информация е важна задача, свързана с чуждоезиковото обучение, с превода и с всички въпроси, отнасящи се до межкултурната комуникация, която е актуална за съвременния глобализиращ се свят.

За руски език са разработени нов тип речници с лексикографска информация:

1. *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий.* Отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006 (Георгиева 2013: 270).

2. Алефиренко, Н. Ф., Золотых, Л. Г. *Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики.* Москва: ЭЛПИС, 2008 (Георгиева 2013: 270 – 271).

3. *Национально-пищевая традиция в зеркале языковых образов. Лингвокультурологический словарь на материале русского и казахского языков.* Под ред. д-ра филол. наук Е. А. Юрина. Томск, 2013.

Такъв тип речници, свързани с български език, все още не са разработени. Колектив автори от Пловдивския университет и от Дагестанския държавен университет (гр. Махачкала, Русия) разработва българско-руски речник на думите и устойчивите изрази с национална конотация. Речникът е предназначен за рускоговорещи специалисти, изучаващи български език. Сферите на описание са: фолклор, история, бит на българина.

Речниковата статия включва три основни части – заглавна, лингвокултурологична и справочна информация и илюстративна част. В заглавната част се дава българската дума или устойчивият израз (в курсив), съответствието в чуждия език (ако има синонимичен израз), превод на образната основа на устойчивия израз (където е нужно), лингвокултурологичен и справочен коментар на руски език и илюстративни примери от фолклора или от разговорната реч на български език. Например:

Орисница – фея, предсказателница судьбы.

Действующие лица (обычно во множественном числе) при рождении человека, которые предсказывают судьбу новорожденного. Персонажи с той же или подобной функцией встречаются во многих мифологических традициях. Обычно они подчинены божеству, отвечающему за судьбу человека.

Предсказания могут быть как о счастливой жизни, об удачах в делах, а также о неудачах, о невезении, о трудностях, которые человек встретит на своем жизненном пути.

Иллюстративные примеры из болгарских народных сказок.

- „Усмивка-трендафил, сълзи-маргарит.“ *Орисници* даряват момиче при раждането му с трендафил-усмивка, сълзи-маргарит. Завареницата даряват със смях-трендафил, сълзи-бисер“ (Даскалова-Перковска и др. 1994: 140 – 141).

- „Дарът на орисницата.“ Царица се сдобива със син (след предсказанието на старец). При раждането му *орисниците* го даряват със способност каквото помисли, да се сбъдва (Даскалова-Перковска и др. 1994: 229).

- „*Орисан* да умре от змия и да бъде съживен.“ Сбъдва се *орисията* на момче... (Даскалова-Перковска и др. 1994: 347) и др.

Употребата на думата *орисница* във фолклора е честотна, но в съвременния разговорен език тя се среща по-рядко. Думата не е зафиксирена в съществуващите двуезични българско-руски речници.

Дръж се земя, шоп те гази – держись земля, по тебе шопы ходят.

Шопы – етническо население, живущее недалеко от Софии, которое отличается упрямым характером, своеобразной философией и юмором.

Иллюстративные примеры.

- „Кому кукнала кукувицата“. *Двама шопи* чуват за пръв път кукувицата, скарват се кому е кукнала. Съдят се и всеки дава подкуп на съдията. Съдията им казва, че кукувицата е кукнала за него, защото е получил пари (Даскалова-Перковска и др. 1994: 596).

„Танците при *шопите* са много характерни. Мъжете играят буйно, бързо, с много подскоци и провиквания: „Дръж се земя, шоп те гази!“ а жените играят с много натрисания. *Шопите* имат много фин хумор, намерил отражение в анекдотите за тях.“ (www.velingrad.com/modules.php?name).

С ярка национална конотация са емблематичните собствени имена: Хитър Петър, Марко Тотев, Гюро Михайлов, Бай Ганьо и др. В дълбочинните връзки на тези устойчиви единици са закодирани конкретни сведения за културата на страната и за менталитета на народа.

Хитър Петър – Хитрый Петр; Хитрец Петр.

Это традиционный герой болгарского фольклора. Он „дитя“ анонимных авторов народных умотворений в период, когда трудолюбивый болгарин не смог противостоять управляющим и развращенным сановникам, хозяинам, богачам, архиереям. Образом Хитрого Петра болгарский народ противопоставлялся своим хозяинам острой иронией и хитростью и всегда обводил всех вокруг пальца.

По историческим данным это реальный образ болгарина, жившего в XV – XVIII в. в небольшой болгарской деревне. Этот бедняк отличался исключительной хитростью, мудростью, сообразительностью, что и закодировано в его имени – Хитрый Петр.

Иллюстративные примеры.

- „Заплатил с песен.“ *Хитър Петър* няма пари, за да си плати консумираното в гостилницата. Предлага на гостилничаря да изпее песен; ако му се хареса песента, *Хитър Петър* няма да плаща. Изпява няколко песни, но гостилничарят не ги харесва. Накрая изпява: „Ой, Петре, Петре, стани си плати на гостилничаря!“. Гостилничарят харесва песента и *Хитър Петър* си отива, без да плати (Даскалова-Перковска и др. 1994: 505).

- „Уважението е за дрехите“. *Хитър Петър* е пренебрегнат в кафенето, защото е облечен зле (в стари, окъсани дрехи). Връща се отново, облечен в нови дрехи – оказват му почести, черпят го. Той изсипва полученото кафе върху дрехите, тъй като оказаното му уважение е за тях (Даскалова-Перковска и др. 1994: 507).

Хитрый Петр получил прозвище „хитрый“, так как у него был острый ум. Он всегда всех перехитривал – хозяина, у которого служил; парикмахера, если не было денег на бритъе; повара, если не было денег на еду и т.п. При нем всегда был мешок с шутками и ложью. Это один из главных героев болгарских народных сказок.

Марко Тотев – Невезучий.

Это реальное лицо. Профессиональная карьера Марко Тотева блестяща – он известный адвокат, который жил и работал в Великом Тырнове и всегда выигрывал защиты юридических дел и сделок. Он любил играть в покер, но почти всегда проигрывал. Раз он выиграл и как раз в это время мимо кафе прошла траурная процессия, картежники вышли на улицу проститься с покойником, тогда и игра прервалась. Тогда Марко Тотев сказал: Марко Тотеву никогда не везет. У Марко Тотева, однако, была слава неудачника, рокового человека, шутника, остряка. Для болгар это имя стало нарицательным для невезучести. Употребляется в ситуациях, когда кому-либо не везет в начинаниях.

Иллюстративные примеры.

- „Името на *Марко Тотев* е станало нарицателно за несполука. Днес думите „Голям *маркототевец* съм“ са единица мярка за липса на късмет. За родни места на героя съвременниците му посочват Тырново и Трявна. Марко Тотев слага край на спора, като собственооръчно написва, че е роден в старата столица през 1858 година. (https://bg.wikipedia.org/wiki/Марко_Тотев).

- „Скоро Ивето (Ивинела Самуилова – бел. ред.) ми разказа следния случай. Качила се тя един ден в такси и изведнъж, след като нещо се чуло по радиостанцията от диспечерната, шофьорът започнал да се вайка какъв карък е, как все на него се случват „тези неща“ и т.н., и т.н. Тя попитала какво е станало и той ѝ се оплакал, че от три часа висял без работа на стоянката на такситата и тъкмо взел нея, пристигнала заявка за много дълъг курс, от който щял да изкара съответно повече пари. И започнал да ѝ обяснява, че това му се случвало редовно, че той е най-големият *Марко Тотев* на света и че дори

Господ да му набута късмета отзад, той пак „щял да го изпърди“, както се изразил.

Тогава Ивето му предложила да се преименува.

– Как? – попитал шофьорът.

– Ами например, вместо да си казваш, че си *Марко Тотев*, си казвай, че си Розов Лозобунгер с голям късмет – му отговорила тя.“ (Бъчев 2015).

Гюро Михайлов – простодушно-исполнительный, наивный человек.

Это реальное лицо, которое строго соблюдало свои обязанности. Гюро Михайлов болгарский солдат Пловдивского отряда, который погиб во время пожара, выполнив свой служебный долг (25.12.1880 г.). Он охранял здание, в котором сохранялись важные документы и деньги, там находился и штаб милиции и жандармерии, потому и была круглосуточная охрана из пяти человек. Когда вспыхнул пожар, дежурные офицеры и жандармы с трудом успели спасти деньги, часть важных документов и знамена армии. Пожар быстро разрастался и все, кроме Гюро Михайлова, панически покинули здание. Гюро Михайлов остался на своем посту, несмотря на разрастающийся пожар. Он строго соблюдал Устав Армии, который постановлял, что часовой обязан охранять все, что ему доверили, и не должен покидать пост до того, пока его не сменят, даже если его жизни грозит опасность.

Бухгалтер штаба Иван Костов пробовал спасти Гюро Михайлова и настаивал, чтобы Гюро Михайлов покинул горящее здание, но Гюро Михайлов направил на него штыки и строго сказал: „Без приказа командира я никогда не оставлю пост!“ Командир был вынужден прийти и отменить приказ, но пожар разрастался и в огне погиб как Гюро Михайлов, так и командир отряда и еще три солдата, которые пробовали спасти его.

Сегодня болгары с пренебрежением употребляют выражение „Стоит на посту как *Гюро Михайлов*“. Для многих это наивный человек, который жертвовал собой, чтобы выполнить долг патриота, который жертвовал собой ненужно во имя выполнения служебных обязанностей. (www.nabore.bg/statia/gyuro-mihailov-e-geroi-1333-14 /12.10.2015)

Иллюстративные примеры.

„И днес мнозина подхвърлят пренебрежително: „Абе, тоя какво стои там като *Гюро Михайлов*!“ . Но всъщност малцина са онези, които знаят кой е този 20-годишен младеж, който се е жертвал, за да изпълни своя патриотичен дълг.“ (www.nabore.bg/statia/gyuro-mihailov-e-geroi-1333-14)

Миналия път си говорихме за безсмислените саможертви и за това как в националистическата митология, за да си герой, трябва не да си извършил нещо велико, а да си се минал по велик начин, без да постигнеш нищо полезно. Изключително добър пример за това е образът на *Гюро Михайлов*, който за всеки нормален човек е символ на самоубийствена тъпота, но който откачените нео-нацистчета-националистчета у нас обожествяват именно защото е бил тъп и упорит и се е самоубил „геройски“... (www.nabore.bg/statia/gyuro-mihailov-e-geroi-1333-14)

Бай Ганьо (Ганьо Сомов, Ганьо Балкански) название представителей болгар с отрицательными чертами.

Бай Ганьо – литературный герой фельетонов болгарского писателя Алеко Константинова. Он жил в период, когда Болгария вышла из владений Ориента и перешла к европейскому образу жизни, к статусу Европы (XIX в.).

Это был мелкий торговец розового масла, представитель болгарского народа, который отличался ярко выраженными ориентальскими чертами в одежде и в поведении (в начале своего появления), а потом приобрел характерные черты внешнего вида европейского человека (одевался во фрак, а на голове – цилиндр; фрак и цилиндр заменили колпак и антерию (крестьянскую верхнюю одежду на ватной подкладке). С ним всегда были перекидные мешки с розовым маслом. Он часто ездил по Европе на железной лошади (на поезде), катался на фаэтоне. Популярность нового представителя болгар способствовала превращению Бай Ганьо и в героя фольклора.

Во второй половине XX века родился новый герой – инженер Ганев (инженер Балкански) (www://bg.wikipedia.org/wiki:/Бай-Ганьо).

Иллюстративные примеры.

- „Помогнаха на *Бай Ганя* да смъкне от плещите си агарянския ямурлук, наметна си той една белгийска мантия и всички рекоха, че *бай Ганьо* е вече цял европеец. Хайде всеки от нас да разкаже нещо за *Бай Ганя*.“ (www://bg.wikipedia.org/wiki:/Бай-Ганьо)

- *Бай Ганьо* е герой на всички времена. В неговия образ Алеко Константинов е събрал отрицателните черти, присъщи на българина през 90-те години на XIX в. Може да се каже, че и днес в XXI в. има хора с подобно негативно поведение на *Бай-Ганьовото*.

- „*Бай Ганьо* е алчен, скъперник, егоист, лукав хитрец и лъжец, лицемер, има огромно самочувствие, причина за което е неговото материално състояние. Такива са т.нар. днешни „баровци“. Той е богат търговец, във всичко търси облага, иска да удари „кьоравото“. Както някои млади „бизнесмени“ той е груб, агресивен, нахален, необразован и невъзпитан. Хора с тези качества се наблюдават и в наше време. И могат да бъдат наречени „внуци“ на *Бай Ганьо*. Днес тези наши съвременници може да ги срещнем навсякъде: в училище, на улицата, във влака, в автобуса и къде ли още не. За съжаление, може да кажем, че точно младото поколение е носител на *Бай-Ганьовото* поведение. Липсва му възпитание, морал, съображение, уважение и честност.“ (www://bg.wikipedia.org/wiki:/Бай-Ганьо).

Образы, связанные с климатическими условиями страны:

Баба Марта – Баба Марта.

Образ праздника связан с началом весеннего обновления. Погода в марте непредвиденная – может быть солнце, а может идти и снег. Тогда говорят, что Баба Марта сердится. Этот месяц имеет особый символ – мартеници. Это обрядовое по своему предназначению украшение, которое сделано из ниток

(белый и красный цвет обязательно присутствуют), и 1 марта болгары вешают себе и близким, родным, друзьям это украшение как символ здоровья. Цвета в мартеницах имеют особый смысл: белый символ чистоты и счастья, красный – символ жизни, силы, крови. Так болгары отмечают традиционно начало праздника Бабы Марты с пожеланиями здоровья и плодородия в начале нового цикла в природе. Традиция связана с земледельческими культурами к природе.

Иллюстративные примеры.

- „Човекът с лошия късмет и *Баба Марта*.“ Сиромаша почита деня на *Баба Марта*. От благодарност тя му помага да забогатее. (Даскалова-Перковска и др. 1994: 253).

- „Марта жена и аз жена“ (Наказание за присмех). Баба изкарва овце на паша рано напролет, подлъгана от хубавото време, и се присмива на *Баба Марта*, че вече не може нищо да ѝ стори – „Марта жена и аз жена“. Изведнъж настава страшен студ, пастирката и животните ѝ се вкаменяват. (Даскалова-Перковска и др. 1994: 293).

Баба Марта герой многих сказок, связанных с временами года и символическими действиями, выполняемыми в это время.

Голям Сечко – Лютый январь.

Герой сказок о месяцах и временах года. Голям Сечко – олицетворяет зимний месяц январь, он старший брат Бабы Марты. Употребляется в ситуациях, когда в январе стоит лютый мороз.

Иллюстративные примеры.

- „Малък Сечко и *Голям Сечко*.“ Малък Сечко (февруари) казал, че ако не го е срам от брат му *Голям Сечко* (януари), ще направи така, че гърнето от едната страна да ври, а от другата да замръзва. (Даскалова-Перковска и др. 1994: 90).

Малък Сечко – Холодный февраль.

Герой сказок о месяцах и временах года, это младший брат Бабы Марты и олицетворяет холод.

- „Баба Марта и *Малък Сечко*.“ Баба Марта и братята ѝ *Малък Сечко* и *Голям Сечко* държат виното си в обща бъчва. Братята изпиват виното и на сестра си. Когато разбира това, Марта се сърди. След това си казва, че все пак братята ѝ са го изпили, засмива се. Затова Баба Марта е ту сърдита, ту засмяна. С това се обяснява променливото време през месец март. (Даскалова-Перковска и др. 1994: 90).

Пижо и Пенда – Пижо и Пенда.

Это популярные герои юмористических произведений болгарского писателя Елина Пелина. Пижо и Пенда представители шопского региона страны. Их ирония и юмор противопоставлены условиям и образом их жизни. Они герои многих острых анекдотов.

Это собственные имена мужчины и женщины, реальные герои быта, связанные с мужским и женским началом. Слово сочетание употребляется в ситуациях, когда говорится о неразлучной паре.

Иллюстративные примеры.

• „Много ви харесвам, но не мога да не забележа, че и вие се подведохте на тенденцията в последните години *Пижо* да се изобразява бял, а *Пенда* – червена. Класическата мартеница е с *червен Пижо* и *бяла Пенда*.“ (<http://krokotak.com/2013/02/da-ne-zabruvame-klasikata-pizho-i-penda/>).

Представеният проект за тип преводен речник е основан на синергетичното разпределение на информацията за различните свойства на национално маркираните единици (лексикални единици и устойчиви словосъчетания) и е подчинен на главния принцип на лексикографирането: сведенията, които се съдържат в речниковата статия, трябва да са свързани, да се допълват, да осигуряват достатъчна за потребителя информация. Този тип речник представя българските национални езикови образи в аспекта на българското културно познавателно пространство и е предназначен за рускоговорещ потребител. Словникът му може да бъде използван при представянето на образите на различни чужди езици.

Този тип речници с лингвокултурологична информация са адресирани главно към чуждия адресат. Те са добри помощници в чуждоезиковото обучение, превода и в научноизследователските търсения при описването на картината на света.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева 2013:** Георгиева, С. За новите двуезични фразеологични речници и антропоцентричния подход при лексикографирането. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 269 – 275.
- Даскалова-Перковска и др. 1994:** Даскалова-Перковска, Л., Добрева, Д., Коцева, Й., Мицева, Е. *Български фолклорни приказки. Каталог*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Караулов 2009:** Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Москва: ЛКИ, 2010.
- Морковкин 1987:** Морковкин, В. В. Об объеме и содержании понятия „теоретическая лексикография“. – *Вопросы языкознания*, 1987, № 6, с. 33 – 42.

ИЗТОЧНИЦИ

- Бай Ганьо:** <www://bg.wikipedia.org/wiki/Бай_Ганьо> (дата на достъп: 13.10.2015)
- Бъчев 2015:** Бъчев, А. *Как да променим съдбата си* <<http://www.edna.bg/svobodno-vreme/mnenieto-na-specialista/kogato-ne-ni-vyrvi-v-zhivota-4633367>> (дата на достъп: 19.09.2015)

- Гюро Михайлов:** <www.nabore.bg/statia/gyuro-mihailov-e-geroi-1333-14> (дата на достъп: 12.10.2015)
- Марко Тотев:** <https://bg.wikipedia.org/wiki/Марко_Тотев> (дата на достъп: 12.09.2015)
- Николов 2001:** Николов, Г. *Марко Тотев* <https://bg.wikipedia.org/wiki/Марко_Тотев> (дата на достъп: 12.09.2015)
- Пижо и Пенда:** *Пижо и Пенда* <www.Krokotak.com/.../da-ne-zabryuame-klasikata-pizo-i-penda> (дата на достъп: 10.09.2015/)
- Уроците 2015:** *Уроците на историята: Гюро Михайлов е герой, а не посмешище* www.nabore.bg/statia/gyuro-mihailov-e-geroi-1333-14 (дата на достъп: 12.10.2015)

Йовка Дапчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ СИМВОЛИ КАТО ПРИНАДЛЕЖНОСТ КЪМ ЕЗИКА И ДУХОВНАТА КУЛТУРА

Abstract: A subject of interest is the nature of symbols as unit of language and culture. For set phrases with symbolic meaning is typical naming of an object by set meaning in a given cultural realm. The symbolism of a number of set phrases is based on the symbolism of the internal structure. In other cases the symbolism of the set phrases is national hallmark that people have chosen exactly these images to convey universal meaning. In the report the symbolism of set phrases is mainly considered at anthroponymic set phrases and fixed similes. Somatic symbols and symbols-zoonyms are studied. The ambiguity of some symbols is indicated.

Keywords: set phrases, anthroponominants, symbols, somatisms, zoonyms

Духовната култура, разглеждана като семиотична система, влиза в сложни отношения със системата на езика. Културата се изразява и чрез символни форми, които се предават от поколение на поколение. Това са, преди всичко, езикови символи, които се опират на културни символи, типични ситуации и явления, отнасящи се към архетиповете, осъществявани в културата. Според сравнението на З. Габуниа и Р. Каирова „езикът е огледало, в което се отразяват в словесна форма културните символи“ (Габуниа, Каирова 2013: 206). Например изразът *до последна капка кръв* символизира преданост, устойчивост и героизъм – важни архетипове в културата. Изразът *засяда ми като рибена кост на гърлото* е символ на нещо или на някого, който ми пречи, мъчи ме. Този символ е отражение на типична ситуация в живота на човека, което се е проявило във фразеологията, придобивайки метафоричен смисъл и черти на типизация. В културно маркираните фразеологични единици (нататък – ФЕ), т.е. в тези, в които има културологична съставляваща, се наблюдава същото. Във фразеологията е кодирана съществена част от културната памет на всяка езикова общност.

Понятието символ заема важно място в културологията, където се разглежда като знак от особен род. В символите е закрепена смисловата същност на културата. Много автори използват вместо „символ“ термина „код“, които М. Китанова приема за синоними (Китанова 2012: 18).

Обикновено културните и езиковите символи се изследват в отделен план, като съотнасящи се едни с други. Ние предпочитаме да ги разглеждаме по-скоро като значения, които не са закрепени за определен сектор, а пронизват езика и културата като цяло. Устойчивото значение (каквото е символът)

е показателен фактор за целостността и комплексността на сферата, включваща езика и духовната култура.

Значението на символите във фразеологията посочва Т. З. Черданцева, за която символиката, определяща мотивираността на ФЕ, играе решаваща роля при определянето на така наречения културен компонент (Черданцева 1990: 79). Ст. Калдиева-Захариева разглежда символите във ФЕ като фактор за по-силната им експресивност: „Понякога в компонентния състав на израза е включена дума или словосъчетание-символ, което не само прави цялостния образ по-ярък, но и определено сигнализира за съществуването на преносно значение“ (Калдиева-Захариева 2013: 59). За примери се дават ФЕ *нося си кръста, нося трънен венец, вдигам знамето*.

В българската фразеология, по данни на М. Иванова (Иванова 1990: 79), в 20% от всички ФЕ са използвани символи. Символиката на редица фразеологизми се основава върху символиката на вътрешната форма, представляваща определена абстракция от образната основа. Например във ФЕ *на всяка сватба бъклиця* ‘човек, който се меси навсякъде’ (ФРБЕ) националната специфика е очевидна и е свързана с традиционните обредни сватбени обичаи. Подобен пример, но свързан с историческата съдба на българския народ, е назоваването на турчина като символ на коварство и жестокост във ФЕ *кръстен турчин*, където значението се усилва от абсурдността на ситуацията (покръстване на турчин).

В други случаи символиката на ФЕ е национален маркер, че народът – носител на езика, е избрал точно тези образи за предаване на универсални значения, например *миша дупка* за обозначаване на затруднено, безизходно положение. ФЕ *навирам в миша дупка* влиза в поредица от процесуални ФЕ, чиято вътрешна форма обозначава символичен жест, постъпка. В състава на процесуалните фразеологизми се включват имена – субстантивни символи, които са смислов център на ФЕ. Например *зелени гущери* като символ на злоба във ФЕ *бълвам зелени гущери* ‘говоря язвително, с озлобление, омраза срещу някого или по някакъв повод’ и *гълтам зелени гущери* ‘понасям злобата на някого, заради когото преживявам големи неприятности’; *облаците* като символ на нещо нереално, безполезно, на фантазия в редица ФЕ: *витая в облаците, живея в облаците, летя (хвърча) в облаците* с общо значение ‘възприемам нереално действителността, неправилно виждам обстановката, нещата; фантазирам’, *правя кули в облаците* ‘създавам си нереални, неосъществими планове; въобразявам си, фантазирам’, *гоня облаците* ‘занимавам се с празни, несериозни, безполезни работи’ (ФРБЕ). Под понятието процесуален фразеологизъм се разбира всеки фразеологизъм, който означава дадено действие, състояние или изменение като процес. Най-активни от съществителните имена символи в процесуалните ФЕ са соматизмите и зоонимите. Например *сърце* като символ на обич и емоции (*изхвърлям от сърцето си, вземам близо до сърцето си*), *глава* като символ на умствени способности (*имам глава на раменете, не ми влиза в главата*), *опашка* като символ на определен тип поведение (*въртя опашка, вирвам опашка, подвигвам си опашката*).

Характерно за символните фразеологизми е наименованието на обект с установено символно значение в дадената културна среда, т.е. самият обект е символен, например *последният мохикан*. Тук можем да причислим и голяма част от соматизмите, например *глава*, за чието символно значение споменахме по-горе. К. Ничева посочва, че лексемата *глава* е най-често употребяваният соматизъм в българската фразеология (Ничева 1987: 157). Този факт, според нас, се обяснява със следните причини. Първо, лексемата *глава* принадлежи към думите концепти, зад които стои символното осмисляне на реалиите от действителността и в които се отразява общочовешкото възприемане на предметите. Второ, *глава* не е еднозначен символ. От една страна, по пътя на метонимията дадената лексема символизира изобщо човек, от друга – символиката на интелектуалния живот на човека е свързана с понятието *глава* като средоточие на мисловните процеси.

Ще приведем примери с фразеологизми антропономинанти, назоваващи човек според неговите качества, със структура прилагателно плюс съществително име. Когато се дава поведенческа характеристика, *глава* е символ на човек: *покорна глава, гореща глава, луда глава, запалена глава, буйна глава, отчаяна глава, корава глава, дебела глава*. При характеристика на интелектуалните качества *глава* е символ на умствените способности: *куха глава, дървена глава, празна глава, голяма глава, учена глава, глава пълна със слама* и др. Примери: „Жена му почука на стъклото с върха на едната игла. – **Дебела главо, прибирай се, че тъй ще те оставя сетне!**“ (Г. Кирилов. Големи светове); „**Аз се чудя тая куха глава как е могла да изкове и такова писмо. Трябва да видим в писмовника от колко места е скърпено.**“ (Ив. Вазов. Под игото).

Посочените две символни значения на лексемата *глава* се използват в много езици. Национално-културното своеобразие може да се открие в образността. Например за обозначаване на глупав човек и в български, и в руски се използва образът на празно пространство в главата, което е изпълнено с нещо ненужно. Това ненужно в български език са мухи, бръмбари (*глава пълна с мухи/бръмбари*), а в руски – ветер, сквозняк (*с ветерком в голове*). Допускаме, че образът на досадните и нахални насекоми е свързан с отношението на българите към агресивната глупост.

Символът *сърце* се използва за психическа характеристика на човека: *горещо сърце, меко сърце, заешко сърце*. Както и при по-голямата част фразеологизми със структура прилагателно + съществително, тук семантичната натовареност се носи от прилагателното. При компонентния анализ на семантиката на дадените ФЕ се установява следното. Във ФЕ *горещо сърце* доминиращата сема „емоционален“ се съпътства от допълнителните семи „буен“, „страстен“, „увличащ се“, „невъздържан“. Във ФЕ *златно сърце* се разкриват доминиращите семи „добър“, „отзивчив“, „човечен“. Основни семи в семантичната структура на *заешко сърце* са „страхлив“ и „малодушен“.

Символът *душа* се употребява за морално-нравствена характеристика на човека: *чиста душа*, *проста душа*, *открита душа*, *черна душа*, *мръсна душа*, *подла душа*. Компонентният анализ на семантичната структура на тези ФЕ показва следното. ФЕ *чиста душа* назовава и характеризира човек, който притежава високи морални достойнства, нравствено безупречен. В семантиката на ФЕ *проста душа* и *открита душа* доминират семите „безхитростен“, „простодушен“, „искрен“. В *проста душа* има допълнителна сема „доверчив“. ФЕ *черна душа*, *мръсна душа*, *подла душа* съдържат доминиращите семи „коварен“ и „вероломен“. В семантиката им се разкриват и семи, отразяващи различни взаимосвързани качества на човека: „подъл“, „злюбен“, „низък“. Пример: „*И по-добре да не сме живи, ако се намери между вас черна душа, която с братската ни клетва на уста ще отиде да ни предаде на душманите*“ (Д. Талев. Илинден).

Лексемите *уста* и *езици* са символ на речевата дейност на човека. Но докато *уста* символизира самото говорене с положителни или иронични конотации, *езици* символизира злото и клеветническо говорене с отрицателни конотации: *златни уста*, *разпрана уста*, *арменска уста*, *зли езици*, *змийски езици*, *остри езици*. Всички посочени ФЕ се обединяват от интегралната сема „речева дейност“. В *златни уста* анализът разкрива семата „сладкодумен“, в *разпрана уста* – семата „неуместни приказки“. Във всички ФЕ с лексема *езици* откриваме семите „клоукар“ и „клеветник“, като в *змийски езици* се проявява допълнителната сема „язвителен“, а в *зли езици* – допълнителната сема „зъл“. Пример: „*Пешо, злите езици няма да ни оставят на мира, какиното, ами си търси друга квартира*“ (Ив. Петров. Цветът на мечтите).

Множеството преносни значения на соматизмите, възникнали на основата на широки връзки с реалиите от окръжаващата действителност, пораждат условия за символотворчество на базата на различни интерпретации.

Трябва да направим уговорката, че нашият анализ на символите соматизми е на основата на фразеологизмите антропономинанти. Те са интересен обект за изследване, тъй като се строят по модела „човек + негов признак“ и едновременно назовават и характеризират човека.

За да илюстрираме явлението нееднозначност на определени символи, ще разгледаме някои фразеологизми антропономинанти без компонент соматизъм. Отнася се за фразеологизми антропономинанти, които имат като компонент лексемата *дявол* или нейни производни.

Както разкрива анализът на К. Ничева, дяволът се смята за символ на злото, за „върховна сила на злото“, „олицетворение на злото начало“ (Ничева 1987: 125). Но, както посочва и самата авторка, съществуват многобройни ФЕ в български език с компонент *дявол*, със значение ‘много съм хитър’ (Ничева 1987: 126).

Нашето изследване на фразеологизмите антропономинанти в българския език (Дапчева 2007) показва, че дяволът, негови роднини или свързани с него предмети и явления са основен образ на хитър човек. Например във

фразеологизма *дяволска унука* логиката на образната представа се основава на предположението, че родството с дявола е доказателство за хитрост. Във фразеологизма *кръстен дявол* оценъчността и експресивността са основани на абсурдността на ситуацията, несъвместими от гледна точка на истинността и логиката. Такива фразеологизми са обогатени с емоция и аксиологическа значимост и са способни да предадат висока степен на оценката на даденото качество. Въз основа на редица фразеологизми антропономинанти можем да твърдим, че дяволът в български език, освен на зло, е символ на хитрост – *кръстен дявол, воден дявол, жив дявол, дявол и половина, дяволска унука, дяволско шило* (диал.), *дявол из вировете* (диал.). Доминиращи семи в посочените ФЕ са „хитър“, „ловък“, „лукав“. Семантичният анализ на фразеологизмите антропономинанти със символ *дявол* и фразеобразуващата активност на дадения символ разкриват и значението на хитростта като ценностен смисъл в националната култура. Тя е едно от важните качества на човека, тъй като може да се използва за различни цели и в зависимост от това получава положителна или отрицателна оценка. Пример: „*Голям дявол си, каза ми веднъж. – Защо? – Ей тъй на, дявол и половина си.*“ (Ив. Петров. Цветът на мечтите).

Отделна група по отношение на разглеждания от нас проблем са някои названия на животни, превърнали се в символи на качествата на човека. В български език това са преди всичко *куче, свиня, овца, магаре, кон, вол, змия, кокошка, гъска, заек* и др. Както и при соматизмите, ще разгледаме първо употребата на тези символи при фразеологизмите антропономинанти. Употребата на символи зооними при тях можем да разделим на две групи. В първата група семантично ядро на ФЕ е названието на животно – символ на определени качества на човека. Например *люта змия, стара лисица, надут пуяк, див петел, стар пръч* и др. *Змия* е символ на жесток и подъл човек, *лисица* – на хитър човек, *пуяк* – на високомерен, но глупав човек, *петел* – на горд и самодоволен човек и т.н. Прилагателното име в подобни ФЕ усилва значението на символа съществително и внася допълнителни семи в семантиката на ФЕ. Например в *стара лисица* доминиращи семи са „хитър“, „ловък“, „лукав“. Прилагателното *стар* не разкрива допълнителна сема „възраст“, както е на пръв поглед, а по-скоро семата „опитност“ (в използването на хитрини и лукавства). В *надут пуяк* доминиращата сема е „високомерен“ с контаминираща сема „глупав“. Прилагателното в *див петел* допълва посоченото по-горе символно значение на *петел* със семите „вироглав“, „опърничав“. Пример: „*Нали знаете какви диви петли са военните – ще ти теглят куришума, а сетне върви та се оплаквай.*“ (Й. Йовков. Разкази).

Във втората група фразеологизми антропономинанти, включващи компонент зооним, зоонимът е символ изобщо на човек. Тук семантично ядро на фразеологизма е прилагателното име. Най-често се използват думите *птица, риба, тиле*, които обозначават предимно социални признаци или поведенческа характеристика на човек: *важна (голяма) птица* ‘човек с високо служебно

или обществено положение' (ФРБЕ), *дребна риба* 'незначителен, без значение човек, който не е от най-главните в някоя област', *домашно (къщно) пиле* 'човек, който по-голяма част от времето си стои у дома' (ФРБЕ). Други ФЕ с тези символи: *рядка птица*, *едра (голяма) риба*, *ранобудно пиле*, *горско пиле*. Пример: „*Аз съм длъжностно лице, ние тук сме дребна риба, от нас нищо не зависи.*“ (Й. Йовков. Разкази).

Като символи на човек в социален план се използват още: *овца* във ФЕ *белязана овца*, *черна овца*; *крава* във ФЕ *дойна крава*, *гарга* (ирон.) във ФЕ *цивилна гарга*, *учена гарга* и др. В някои случаи, при указване на социални признаци, зоонимът не е символ изобщо на човек, а на лице с определени качества. Например, със зоонима *плъх* се назовава човек с ограничена, тясна сфера на интереси и занимания: *канцеларски плъх*, *библиотечен плъх*, *щабен плъх*.

Символите зооними имат по-широка употреба при устойчивите сравнения, в сравнение с фразеологизмите антропономинанти (Дапчева, Жерева 2005). Устойчивите сравнения, включващи зооним, са мотивирани от конотации на базата на знания за навиците и качества на животни и птици. Качеството, чийто символ е дадено животно, асоциативно се пренася върху човек. За формирането на символ е достатъчно отделянето на един отличителен признак, който помага на човека да си представи назовавания обект в неговата цялостност (*инат като магаре*, *нахален като конска муха*). Свообразието на такива фразеологизми се състои в това, че в тях се съдържа явно указание за същия признак, въз основа на който се извършва уподобяването или отъждествяването на съпоставяните обекти. Словесен израз на този признак е основанието за сравнение – *упорит*, *нахален*.

Най-висока активност при устойчивите сравнения имат символите названия на домашни животни (посочени по-горе). Следват символите названия на диви животни, от които най-честотни са *заек*, *лисица*. От другите класове най-активни са следните: *кокошка*, *патка* и *гъска* от домашните птици, *сврака* и *врабче* от дивите птици, *жаба* и *змия* от земноводните и влечугите, *муха* и *пчела* от насекомите.

Сред устойчивите сравнения със символ зооним можем да отделим три понятийни групи: човекът като живо същество, човекът като разумно същество и човекът като социално същество.

В първата група се описват физически възможности: *здрав като бик*, *вървя като костенурка*.

Във втората група се разкриват предимно общи черти от характера: *верен като куче*, *кротък като агне*, *търпелив като вол*. Дава се и частна характеристика. Например, описват се черти, отразяващи отношението към труда: *работя като вол*; отношение към другите хора: *зъл като усойница*; интелектуални особености: *глунав като гъска*; характеристика на речевата дейност: *бъбрив като врабец*; отношение към храната: *ям като коте* и др.

Характеристиката на човека като социална единица включва описание

на: поведение (*досаден като муха*), постъпки (*запъвам се като магаре на мост*), социално положение (*беден като църковна мишка*) и др.

Както се вижда от примерите, подобно на символите соматизми, и при символите зооними съществуват нееднозначни символи, илюстрация за което са ФЕ *работя като вол* и *търпелив като вол*. Волът е символ на търпение, но и на работоспособност. Разбира се, двете качества са свързани, откъдето идва и двузначността на символа.

Анализът показва, че символите зооними изпълняват различни функции. Те способстват, първо, за създаване на образна характеристика на човека, описвайки различни негови качества; второ, изпълняват оценъчна функция.

Символите във ФЕ, които са и опорни компоненти, играят важна роля във формирането на значението на фразеологизмите и определят развитието на тяхното образно смислово съдържание. Символиката във ФЕ е резултат от подбор през дълъг исторически период. Както посочва В. Кювлиева-Мишайкова, този подбор е намерил трайно отражение в народното съзнание, което обуславя устойчивата функция на символа. Голяма роля за утвърждаване на традиционната символика играе народното творчество, от което водят началото си редица фразеологизми (Кювлиева-Мишайкова 1986: 14).

Може да се заключи, че от денотатите, съдържащи се в символиката и в образната основа на фразеологизмите, се разкриват елементи от културата на народа. Общите представи у различни народи свидетелстват за универсалност на човешкото мислене. А несъвпаденията в „картината на света“ у отделни народи могат да доведат до символизиране на едно и също качество от различни животни. Например символ на търпението за българите е волът, а за руснаците – камилата (*търпелив като вол, терпеливый как верблюд*); символ на бърливостта за българите е врабчето, а за руснаците – свраката (*болтливый как сорока*); символите на глупостта в руски език *магаре (осел)* и *овен (баран)* отсъстват в българските ФЕ, където символи на глупав човек са *гъската* и *патката* (БРФР). Тези примери, както и цялото изложение дотук, подкрепят виждането за принадлежността на символите едновременно към езика и духовната култура.

СЪКРАЩЕНИЯ

ФЕ – фразеологична единица

ЛИТЕРАТУРА

Габунна, Каирова 2013: Габунна, З. М., Каирова, Р. Б. Культурное кодирование и языковая символика в русском и английском языках. – *Cuardenos de Rusistica Española*, 2013, No 9, pp. 205 – 213.

Дапчева 2007: Дапчева, Й. *Фразеологизми антропониманти в българския език (системно-семантичен аспект)*. София: Галик, 2007.

- Дапчева, Жерева 2005:** Дапчева, Й., Жерева, М. Устойчивые сравнения с компонентом-зоонимом для характеристики человека (в болгарском языке). – *Studia Slavica Hung.*, 2005, № 3 – 4, pp. 401 – 408.
- Иванова 1990:** Иванова, М. Ролята на езиковите образи при оформяне на значението в българските фразеологизми. – *Български език*, 1990, № 1, с. 61 – 75.
- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.
- Китанова 2012:** Китанова, М. Телесният код в българската роднинска терминология. – *Български език*, 2012, № 2, с. 17 – 24.
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Фразеологизмите в българския език*. София: Народна просвета, 1986.
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Черданцева 1990:** Черданцева, Т. З. Мотивационный макрокомпонент идиомы и параметр денотации. – В: *Фразеография в машинном фонде русского языка*. Москва: Наука, 1990, с. 73 – 80.

ИЗТОЧНИЦИ

- БРФР:** *Българо-руски фразеологичен речник*. София – Москва: Наука и изкуство, 1974.
- ФРБЕ:** *Фразеологичен речник на българския език*. Т. I – II. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.

Мария Жерева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

СИМВОЛИ И МНИМИ СИМВОЛИ В СЕМАНТИКАТА НА ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ

Abstract: Symbolic meaning is broadly defined as cultural reference of lexemes that goes beyond pure semantic meaning. In this sense, semantic components of phraseologisms, or whole phraseologisms that possess such symbolic meaning are cultural, as well as semantic, signs in language. Their semantic reference is traced archetypically to the cultural facts that reflect their symbolism and is revealed through the cultural meaning of the linguistic signs in them. Such symbolic meaning can be found in Bulgarian phraseologisms that contain as components the lexemes for bread, mother, water, among others. As well as being semantic signs in Bulgarian language, they also reflect certain cultural reference that is contained not in language, but in the cultural realia to which they belong as archetypes. This inference about the broad cultural reference of the above semantic components in Bulgarian phraseologisms finds further confirmation in the fact that as linguistic signs, they indeed are archetypal for Bulgarian culture. Apart from that, they have also been recurrently found to elicit their archetypal reference as signs on their own, beyond phrasemes, and their symbolism has been proven by a number of cultural facts established in Bulgarian language. Adversely, no semantic components, or phraseologisms as a whole, can be defined as symbols in language, as words, unless their symbolic meaning is confirmed by the archetypal world of cultural facts about language.

Keywords: phraseologisms, symbols, tacit symbols, cultural archetype, linguoculturology

Въпросът за истинските и мнимите символи в семантиката на фразеологизмите е ключов при разграничаването на символната функция на едни или други културни реалии и символната функция на названието на езиковия знак.

В българската фразеология се обръща обстойно внимание на многозначността при фразеологичните единици (Спасова-Михайлова 1979). Според авторите на двутомния *Фразеологичен речник на българския език* „значенията на лексикалната единица могат да се развият в няколко плана – в конкретен с разширяване и стесняване на семантичното поле, в терминологичен, преносен, образна употреба...“ (Ничева и др. 1974: 33). В. Вџтов говори за „лексеми, загубили характера си на самостоятелни езикови единици“, като компонентите на фразеологичните единици той нарича „делексемизирани“ (Вџтов 1998). Но повечето компоненти на фразеологизмите не са изгубили своята семантика на реалии. По-скоро те могат да се разглеждат като метафори при изграждането на някакъв метафоричен образ. В анализа на изследвания материал изхождам от твърдението на Ст. Калдиева-Захариева, че лексикалният фонд на езика като основа на комуникацията е много по-познат от фразеоло-

гичния фонд като номинационен арсенал от втори ранг (Калдиева-Захариева 2002: 446 – 448; Калдиева-Захариева 2013: 216).

В. Н. Телия предлага културно маркираните езикови единици да бъдат разглеждани като мними символи (квазисимволи по нейната терминология) за разлика от истинските символи. По нейно мнение те показват не означената реалия, а някаква друга идея, репрезентирана с образа на дадената реалия. Според авторката културните и националните символи, възплътени в езиково „тяло“, са дума, чието значение изпълнява ролята на символ. Езиковата единица устойчиво се асоциира със смисъла на този символ и може да изобразява и концепт, който вече няма общо с нейното собствено езиково значение (Телия 1996: 243 – 244).

В много случаи материален експонент на замяната на определена идея става не самата реалия, а името на тази реалия, например *кръст* във фразеологизма *нося си кръста* не е употребено като религиозен символ – артефакт, а като название, използвайки името на реалията *кръст*.

Едни или други компоненти, или даже фразеологизми като цяло, могат да бъдат символи, ако при съотношението с даден код на културата те проявяват устойчив символичен прочит и вън от рамките на фразеологичния образ, а по-точно в някакъв факт на културата, илюстриращ дадения код и разясняващ културния смисъл на съставляващите го знаци. При такава трактовка като символи във фразеологията могат да се определят и някои компоненти, например **хляб** във фразеологизми като *Никой не е по-голям от хляба*, *Вадя си хляба*, *Живее на чужд хляб* и др., **майчино мляко** в примери като *Казвам си и майчиното мляко*, *Мляко има още по устата си*, *Устата му още мирисе на мляко* и други, **вода** – *Вода гази*, *жаден ходи*, *Буря в чаша вода*, *Мътя водата на някого*, *Пия чаша студена вода* и др. Това са езикови символи, които отразено възплъщават в семантиката си културни смисли, с които са натоварени в културата самите реалии, разглеждани в тяхната културна функция. Главен аргумент в полза на твърдението, че горепосочените компоненти в състава на фразеологизмите са символи, служи фактът, че обозначената с тях реалия има устойчиви смисли в културата и тези символи многократно са запечатани в кодовете на културата, потвърдени са с различни факти от самата култура.

Компоненти на фразеологизми или фразеологизми като цяло не са символи, ако не получават потвърждение на своята символна значимост в пространството на културните факти. Но реалиите, обозначени в образите на фразеологизмите, които не са с особено значение в културата, могат да бъдат възплъщение на някаква културна идея само във фразеологизмите и тях наричам мними символи или квазисимволи, по терминологията на Телия (Телия 1996). Ролята на мними символи се подсилва от символната значимост на другите компоненти на фразеологизма, с което образът получава своя прочит в едни или други кодове на културата.

В изследването се опирам на лингвокултурологичния метод, който се основава на моделирането на интерпретацията на фразеологизма в културното

познание и създаването на лингвокултурологичен коментар, който отразява напълно тази интерпретация. Този метод позволява да се открият културните корени на дадена реалия в образа на фразеологизма, осмисля се символната значимост на реалията, а от тук и символната семантика на фразеологизма или пък обратното – да се отрече неговата символна семантика.

Потвърждаването на символността на думата, компонент на фразеологизма като име на символа, се опростява от общоизвестността на дадения символ в културата, неговата универсалност. Например, **черният цвят** като символ на траур във фразеологизми като *черно ми е пред очите*, *черен ден*, *черна земя*, *черна година*, *черна завист* и др.

Следователно пред изследователя стои задачата да представи в лингвокултурологичен коментар съответните знания за символа, за да бъде максимално потвърдена символната значимост на дадена реалия. Подобна реконструкция ще позволи да се установи действителното съществуване в културата на дадена реалия като символ, да се потвърди включването на този символен компонент с неговото собствено езиково значение като основна съставна част на фразеологизма.

Анализът на символната значимост на фразеологизмите и техните компоненти има характер на културна реконструкция на семантиката на някои думи в различни кодове на културата. Например **символите** (*черна*) *котка ми мина път* или (посрещам) *на нож* и **мнимите символи** *откривам велосипеда/топлата вода*. Значението на фразеологизма (*черна*) *котка ми мина път* е „не успях в нещо, което желях“, а във вариант *черна котка мина между нас* – „възникна неприязън, отчуждение между нас“. Образът на фразеологизма произлиза от древните митологични представи за превръщането на вещиците в черни котки и други животни. Нещо, което пресича пътя на човека, в магическата символика е свързано с насилственото навлизане в нечий периметър. В други славянски езици съществуват аналогични изрази.

Компонентът на фразеологизма *котка мина* се отнася към зооморфния код на културата, а с добавката *черна котка* с нейното магическо значение се отнася към антропоморфния код на културата като „нечиста сила“ със съответните атрибути за цвят (черен) и действие. Компонентът на фразеологизма *черна* се отнася към цветовия код на културата. Символиката на черния цвят в много култури се асоциира със смърт, зло, враждебност, беда и т.н. Например *черни дни*, *черни мисли*, *очерням някого* и др. Образът на фразеологизма създава метафората за злите сили, олицетворени в черната котка, като в него се съдържа и пространствена символика на разделянето от непостигнатото желание или от отдалечаването в отношенията на двама души един от друг. Фразеологизмът (*черна*) *котка мина* като цяло е в ролята на **символ** на неуспеха и възникването на недоброжелателност между хората.

Фразеологизмът (*посрещам*) *на нож* има значение на „посрещам нещо или някого с крайна враждебност и неприязън“, например: *Всички мои предложения той приемаше „на нож“ и веднага ги отхвърляше като неуместни*,

ненавременни или даже глупави... (Б. Райнов). В основата на фразеологизма лежи военна метафора или уподобяване на враждебно отношение в боевете. Образът се свързва с противопоставянето *остър – гладък*, с асоциирането на острия предмет като оръжие за нападение или защита. Компонентът *нож* във вешевия код на културата асоциативно се свързва с агресия.

Интерпретацията в кодовете на културата доказва дълбочинната символност на фразеологичния образ, още повече, че фразеологизмът *на нож* играе ролята на езиков символ за неприязън по отношение на нещо или някого.

Значението на фразеологизма *откривам велосипеда/топлата вода* е „предлагам, създавам, откривам нещо, което е отдавна известно, предлагам нещо, което не е оригинално“. Например: *Той говори дълго и скучно за отдавна известни неща, но той ги представяше като своя находка, като нещо, до което само той се е докоснал досега. Оставих го да открива велосипеда и сам да пътува с него и напуснах залата.* (П. Вежинов). Образът на фразеологизма създава метафората за псевдооткриването на колелото/топлата вода. Известно е, че велосипедът като техническо средство е изобретен преди повече от 200 години, но неговата основна част – колелото се е появила значително по-рано. *Колелото* в културата действително се осъзнава като символ на най-простото изобретение. То има и други символни наслоявания – *колелото на живота*, *колелото на щастието*, *колелото на късмета* и др. Изобретяването, откриването на велосипеда може да бъде символ на най-елементарно техническо устройство, или казано с други думи, символ на дилетантство в нещо, както е представено и във фразеологизма. Т.е. в случая *велосипедът*, респективно *топлата вода* е **МНИМ СИМВОЛ**.

За културната еволюция на незначковите движения, за пътя и начините за трансформирането им в жестове като *плюя на нещо или на някого*, *заплювам някого* и други обстойно внимание обръщат Крейдлин (2001: 185) и Булигина и Шмельов (1997: 515 – 516). Според тях при изучаването на идиоматичните изрази представата остава на заден план и се приема като нещо, което само по себе си е разбираемо, и затова изследването на фразеологизмите изисква опирание на „неосъзнатото“. За да се разбере изразът *на един дъх* като „много бързо“ или *ни кост*, *ни вест* като „никакви новини“, трябва да се осъзнае връзката между диханието и бързината или значението на „костите“ и „вестите“ и връзката им с новината (сравни с *няма го ни жив, ни мъртъв*). Но Булигина е права, като твърди, че понякога и размишлението не дава резултат (Булигина, Шмелев 1997: 525 – 526).

Действително, при изучаването на символния компонент в семантиката на фразеологизмите, ако се изследва като цяло функцията на фразеологизма като културен символ, често се опитваме да пресъздадем процесите, които са не напълно осъзнати от носителя на езика, но се осъществяват при произнасянето и възприемането на дадения фразеологизъм.

Чрез дълбока интроспекция и обръщане към фактите от културата се реконструират тези процеси и резултатите от тази реконструкция могат да се

представят в лингвокултурологични коментарии към фразеологизмите. Можем да твърдим, че в коментариите се прави опит за дешифриране на културните смисли на символите, които са включени във фразеологичното значение, или както твърди Лотман, „дешифровката е винаги реконструкция“ (Лотман 1999: 303).

Проведеното изследване показва, че във фразеологичното описание на света често се използват имена на реалии, които в процеса на тяхната еволюция като знаци на културата са придобили символно значение. Като думи компоненти в състава на фразеологизмите, имената символи пренасят особен, символен смисъл в семантиката на фразеологизмите. Това символно значение може да бъде и придобито, тъй като имената на реалиите, които не са сами по себе си символи, стават такива благодарение на символната значимост на други думи компоненти на фразеологизма. Те възникват като съвкупност с онези представи и асоциации, които се намират в кода на културата, където се интерпретират тези думи компоненти. Така фразеологизмите участват в развитието на системата от символи, като представляват неин особен фрагмент.

Символната роля, с която имената на реалиите влизат в състава на фразеологизмите и участват в метафоричното, образното описание на действието, превръщат фразеологизмите в сбит текст на културата, който, заедно със своето собствено езиково значение, съдържа и допълнителни символни смисли. По такъв начин възприемането на фразеологичния образ и разбирането на фразеологизма като цяло се осъществява през призмата на символното значение на неговите компоненти, които актуализират своята не езикова, а културна семантика в състава на фразеологизма. Това създава особена, символна (или мнима символна) конотация на фразеологизмите и представя тяхната особена знакова функция, а именно да играят ролята на езикови символи или квазисимволи.

ЛИТЕРАТУРА

- Булигина, Шмельов 1997:** Булигина, Т. В., Шмелев, А. Д. *Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики)*. Москва: Языки русской культуры, 1997.
- Вътов 1998:** Вътов, В. *Лексикология на българския език: лексемика, ономастика, фразеология, лексикография. Учебник за студентите от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*. Велико Търново: Абагар, 1998.
- Калдиева-Захариева 2002:** Калдиева-Захариева, Ст. Библиизмите във фразеологията на българския и румънския език. – В: *Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002, с. 172 – 196.
- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Крейдлин 2001:** Крейдлин, Г., Кинесика, Е. *Словарь языка русских жестов*. – В: *Вен-*

ский славистический альманах. Москва – Вена: Языки русской культуры, 2001, с. 166 – 248.

Лотман 1999: Лотман, Ю. М. *Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история*. Москва: Языки русской культуры, 1999.

Ничева и др. 1974: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. Предговор. – В: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1974.

Спасова-Михайлова 1979: Спасова-Михайлова, С. Семантична характеристика на фразеологичната единица. – В: *Помагало по българска лексикология*. София: Наука и изкуство, 1979, с. 333 – 348.

Телия 1996: Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры, 1996.

ИЗТОЧНИЦИ

Б. Райнов. *Юнгфрау*. София: Партиздат, 1986.

П. Вежинов. *Нощем с белите коне*. София: Хеликон, 1975.

ФРБЕ: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.

Емилия Недкова
Русенски университет „Ангел Кънчев“

НЯКОИ ОБРАЗНИ И СЕМАНТИЧНИ ПАРАЛЕЛИ МЕЖДУ БЪЛГАРСКИ И СРЪБСКИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ С КОМПОНЕНТИ ФИТОНИМИ ЗА ХАРАКТЕРИЗИРАНЕ НА ЧОВЕШКИ КАЧЕСТВА

Abstract: This study traces the ethno-specific character of some expressive Bulgarian and Serbian phraseological units with components phytonyms denoting human traits. The aim of the study is to bring to the surface both the common and specific features that best represent the every day life, culture and psyche of the Bulgarians and the Serbs.

Keywords: imagery and semantic parallels, phraseological units, Bulgarian, Serbian, nation-specific traits

Названията на растения, т.нар. фитоними, присъстват като лексикални компоненти в редица български и сръбски фразеологизми¹, в които те стават конотативни, характеризиращи значения за хора.

Разглеждането им в културното пространство ги определя като „еталони, стереотипи на националния светоглед“ (Маслова 2001: 90). А както е известно, стереотипите представляват фрагмент от концептуалната картина на света в човешкото съзнание и служат като „своеобразни ориентири в количествено-то и качествено възприемане на действителността“ (Телия 1996: 250).

Всичко това, както и констатацията, че фразеологията е „една от най-специфичните особености на всеки отделен език“ (Ничева 1987: 212), прави ФЕ с компоненти фитоними особено интересни в лингвокултурен план.

Целта на настоящето изследване е да се проследи ролята на българските и сръбските ФЕ с такива компоненти за експресивното назоваване на различни човешки качества, като се има предвид твърдението, че хората виждат света главно през призмата на своя роден език (вж. Недкова 2011: 38).

В този смисъл един паралел между двата езика с оглед на образните и семантичните особености на български и сръбски ФЕ – еквиваленти и аналози, ще даде възможност да изпъкнат както общите моменти, така и характерните им черти, свързани с национално специфичното в бита, културата и психологията на българи и сърби.

Същевременно ще се открие и оценъчното им значение, като се очертае определен модел на ценностната ориентация на двата родствени етноса – по-

¹ Тук употребяваме като взаимозаменяеми термините *фразеологизъм* и *фразеологична единица* (нататък – ФЕ).

средством изразеното отношение към представителите на растителния свят и човешките качества, с които те се асоциират.

Ексерпираниите български и сръбски ФЕ са от ФРБЕ 1974 – 1975 и FRHSJ 1982 и съдържат като компоненти названия на разнообразни представители на растителния свят (дървета, храсти, треви, цветя, билки, плодове, зеленчуци и др., в това число и на техни части).

Тези ФЕ служат за експресивно назоваване на човешки качества (физически или волеви), като е нужно да изтъкнем, че идентифицирането с образи названия на растения и в двата езика е предимно пейоративно, т.е. преобладава отрицателната оценка за назовавания обект. Вероятно това обстоятелство се дължи на специфичната нагласа у човека да се търси по-скоро отрицателното – твърде многообразно и мобилно по своята същност и с богата емоционална нюансираност.

Интересна и разностранна картина дава анализът на ексерпираниите български и сръбски ФЕ с компоненти фитоними с оглед на образите, мотивираци семантиката им, които могат да бъдат както еднакви или близки, така и напълно различни. В първия случай ги определяме като ФЕ еквиваленти, т.е. освен еднаквата семантика, породена от наличието на еднакъв образ, при тях е налице еквивалентност по всички важни езикови показатели – лексикален състав, лексико-граматически показатели, съчетаемост, граматически категории и употребимост. Във втория случай говорим за фразеологични аналози, за които е характерна пълна или частична замяна на образа, който определя семантиката на ФЕ.

Чрез замяна на образа при тях се постига смислова еквивалентност, т.е. изразяване на едни и същи значения по различен начин, чрез различни образни асоциации (вж. Недкова 2011: 63 – 64).

А ето и кои човешки качества са предпочитан обект на образната номинация според изследвания материал:

В българския език (нататък БЕ) и сръбския език (нататък СЕ) посредством ФЕ с компоненти фитоними често пъти се характеризира *злия, лошия човек*, като идентичната семантика в повечето случаи се постига чрез идентичен образ.

Например:

в БЕ: *лют като пипер(ка)/чушка; почервенял като пиперка; арнаутска чушка/пиперка,*

в СЕ: *црвен/љут као пиперка.*

Посочените ФЕ имат прозрачна семантика, която насочва към познавателния опит, придобит във всекидневния бит. Аналогията и в двата езика е с лютивия, парлив вкус на чушките (най-вече червените) и характера на човека, който силно се гневи, люти и не може да контролира емоциите си.

Със специфична национална окраска пък е българската ФЕ със същото значение *арнаутска чушка/пиперка*, която съдържа и характерен етнически стереотип, обобщаващ представите и отрицателното оценъчно отношение на

българите към албанците като хора с тежък, деспотичен характер. Така они-мичната ключова дума, съчетана с компонента фитоним, подсилва представата за отрицателните черти, за сметка на положителните, на назовавания обект.

Еднаква асоциативност с оглед на разглежданото качество, макар и със семантичен нюанс в значението 'не съм добър, лош съм', е налице в следните ФЕ:

в БЕ: *не съм цвете/билка за мирисане,*

в СЕ: *није цвећка/биљка за мирисање.*

В тях образната мотивация се осмисля във връзка с еднакъв образ – фитонима *цвете*, който и в двата съпоставяни езика е трайно установен конвенционален стереотип с положителна оценъчност. Такава натовареност има и близкият образ – *билка*, който се наблюдава и в българския, и в сръбския фразеологичен вариант.

Чест обект на порицание в БЕ и СЕ е и *глупавият човек*. Колективната стереотипна представа за глупака, отразена в българските и сръбските ФЕ с компоненти фитоними, се свързва с ниската степен на способност за интелектуална дейност и адекватно поведение, което се оценява неодобрително – иронично. Негативната интерпретация на интелектуалните качества на човека и в двата езика се проявява посредством употребата на характерни фитогенни метафори, които оприличават човека с обекти от растителния свят – най-често с дървото изобщо или с различни видове дървета или храсти.

Например:

в БЕ: *дървена/букова глава,*

в СЕ: *букова/дубова, храстова глава, човек дренове главе,*

където „дървената“ метафора внушава определено сходство между човешката глава и дървото по външни физически качества – твърдост, неподатливост към чуждо въздействие, поради което и в българското, и в сръбското езиково съзнание се свързва предимно с отрицателния експресивен знак. От друга страна, такова идентифициране може да се обясни и с по-късното културно влияние на християнската религия, в която *Дървото на познанието* се превръща в източник на злото (респективно на глупостта) (вж. Недкова 2011: 51).

И все пак от примерите става ясно, че в двата езика са налице и определени различия. Възникналите представи за глупав човек в БЕ са или във връзка с *дървото* изобщо, или с *бука* – като много разпространено дърво у нас, което закономерно мотивира и съответната образна асоциация (Недкова 2011: 49 – 51).

За СЕ пък се установява по-разнообразна асоциативност, свързана и с други характерни образи – *дърво*, *бук*, *дъб*, *дрян*, *храст*, което в тези случаи демонстрира една по-отдалечена от българския конвенционален модел представа.

Очевидно решаващи за възникването на едни или други ФЕ са натрупаният физически опит и чисто прагматични нагласи към заобикалящия свят,

когато езиковото пресъздаване на ситуации, свързани с живота на хората от различни етноси, се превръща в ценен източник за народния светоглед.

Сред изследваните ФЕ и в двата езика с висока честота на употребата са устойчивите сравнения, които служат за изобразяване на *‘много пиян човек’*.

Изразяването на едно и също значение в случая обаче се постига чрез различни образи, които могат да бъдат определени като национално специфични, тъй като са характерни за единия, а не се срещат в другия език.

Например в БЕ предпочитани образи са названията на различни плодове или зеленчуци:

срв. *пиян като краставичка/крушка/тиква*, а в СЕ – названията на дървета: *пијан као дрво/клен*.

Пълно припокриване на образа е налично единствено при ФЕ:

в БЕ: *пиян като пън*,

в СЕ: *пијан као пањ*.

Въпреки установените различия в конкретните образни асоциации в БЕ и СЕ постигането на едно и също значение чрез тях свидетелства за близка или еднаква оценъчност, адекватна на утвърдената система от морални норми и оценки на българи и сърби – силно отрицателно отношение към пиянството, градиращо от неодобрително до иронично.

Отрицателно-иронично в двата езика е и отношението към *нахалния човек*, който се меси във всичко, без да има основание за това.

Например:

в БЕ: *на всяка манджа/чорба/гозба меродия; на всяко гърне меродия*,

в СЕ: *свакој чорби миродија; бити миродија у чему*.

Емоционалното въздействие на тези ФЕ се дължи на ярката им и същевременно прозрачна образност, свързана както с ключовия образ фитоним (*меродия*), така и с представата за традиционни български и сръбски храни (*чорба, манджа*) с етномаркиращи, но и с характерни за Балканския регион като цяло свойства.

Интересен случай в БЕ и СЕ представляват и ФЕ, с които се утвърждава липсата на някакво отрицателно човешко качество.

Например изразяването на значението *‘не съм луд’* в двата езика се постига чрез фразеологични аналози:

срв. в БЕ: *не съм пил татул; не съм ял лудото биле*,

в СЕ: *нисам пао с крушке*,

в които образите, макар и далечни, са в някаква степен логически съотнесими (като фитоними). Това и обезпечава смисловата им еквивалентност, т.е. изразяването на едно и също значение по различен начин чрез различни образни асоциации.

Ако българските ФЕ в случая обаче имат прозрачна семантика, която се интерпретира еднозначно като резултат от определена ситуация (приемането на отровна субстанция на билкова основа уврежда здравия разум), то сръбската ФЕ с аналогично значение е съвсем неясна от синхронна гледна точ-

ка. Образът в нея (фитонимът *круша*) може да бъде разшифрован единствено чрез диахронен анализ. Според сръбските народни вярвания крушата (за разлика от ябълката) се възприема като „лошо“ дърво, свързано със злите сили – демони, дяволи, вещици (вж. Чайканович 1936). От тук и връзката между възприетия образ и значението на сръбската ФЕ, която можем да определим като национално специфична (за сравнение в българските народни вярвания крушата е дърво с предпазваща от злото функция).

За да обясним установените различия между посочените ФЕ аналози, би трябвало да изтъкнем наличието на двата основни фактора, които ги определят – обективни и субективни (вж. Гак 1997: 55). Ако обективният фактор – това са природните и културните реалности, свойствени за едната страна и отсъстващи в другата, то субективният фактор се проявява в наличието на произволна избираемост, когато едни и същи реалности, еднакво характерни за двете култури, намират различна трактовка във фразеологията на двата езика.

Във връзка с това са и наблюдаваните изменения във вътрешната форма на тези ФЕ като свидетелство за наличието на определена междуезикова асиметрия между тях. А както е известно, вътрешната форма това е образът, залегнал в основата на названието и отразяващ един или няколко от признаците на назовавания обект, посредством който, от една страна, се облекчава обективизирането на формираното понятие за обекта, а от друга – се насочва и активизира мисълта на възприемащия към разбиране същността на назовавания обект (вж. Русев 1989: 82). Освен това вътрешната форма на словесния знак насочва към творческия характер на номинацията, към нейната субективност или обективност, както и към националните, историческите и културните особености на мисленето и светогледа на дадения народ, който, благодарение възможностите на езика, е в състояние словесно да различнява и класифицира заобикалящата го действителност.

Ето защо в различните езици в качеството си на основа на назоваването могат да бъдат избрани различни черти на една и съща номинация, по силата на която се образуват различни по външна и вътрешна форма ФЕ. Такива ФЕ изграждат националнокултурното своеобразие на дадения език.

Настоящото изследване като цяло установява и наличието на редица ФЕ с компоненти фитоними за характеризиране на различни други човешки качества (положителни или отрицателни), които се срещат в единия език, но са без аналог в другия. Ще илюстрираме с някои примери богатата галерия от традиционни образи фитоними в двата езика.

Например:

в БЕ: *неодялано дърво* ‘простак, дебелак’,
рошав като кукуруз ‘много рошав’,
като фидан в градина ‘за много хубава девойка’,
наглед като тиква на плет ‘много грозен’,
надут като праскова ‘много надут’ и др.,

в СЕ: *го као шипка* ‘много гол, беден’,
јак као храст ‘много здрав’,
екзотична биљка ‘необикновен, нестандартен човек’,
обучен као липа ‘хубаво облечен’.

Сами по себе си тези ФЕ са безспорно интересни, защото съдържат разнообразни стереотипи, които насочват към характера и мотивацията за съответната образна асоциация и са определящи за различията в националното световъзприемане на българи и сърби. Те обаче остават извън обсега на настоящото изследване поради невъзможността да се сравняват смислово.

В резултат на проведеня съпоставителен анализ между български и сръбски ФЕ с компоненти фитоними можем да направим следните изводи:

1. В разглежданите езици такива ФЕ се отличават със значителна продуктивност, като анализирането им в лингвокултурен план дава възможност да се проследи ролята им за експресивното назоваване на различни човешки качества.

2. Идентифицирането с образи названия на растения и в двата езика е предимно пейоративно, т.е. преобладава отрицателната оценка за назовавания обект.

3. Паралелното разглеждане на български и сръбски ФЕ с компоненти фитоними ги определя като еквиваленти или аналози. С оглед на това образите, мотивиращи семантиката им, могат да бъдат както еднакви или близки, така и напълно различни.

4. Въпреки някои установени различия в образните асоциации като цяло се наблюдава предимно съвпадение на възприетите метафорични модели и ценностни ориентации в двата езика.

5. Анализът на българските и сръбските ФЕ с компоненти фитоними насочва към една приблизителна ценностна скала, съответстваща на утвърдената система от морални норми и оценки на българи и сърби. Според нея сред най-отрицателните човешки качества са *злобата*, *глупостта*, *нахалството*, *пиянството*.

6. Наличието на сходни или идентични образи в двата езика се основава на близостта им на общославянска и балканска основа. Установените различия пък трябва да се разглеждат като следствие от различния бит, натрупан физически опит и традиции на двата народа, които внасят специфичен национален колорит в картините на света, изградени в езиковото съзнание на българи и сърби и проявени чрез езика им.

ЛИТЕРАТУРА

Гак 1997: Гак, В. Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставлении с французскими библеизмами). – *Вопросы языкознания*, 1997, № 5, с. 3 – 19.

- Маслова 2001:** Маслова, В. Н. *Лингвокултурология*. Москва: Академия, 2001.
- Недкова 2011:** Недкова, Е. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата*. Русе: ЛЕНИ-АН, 2011.
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Русев 1989:** Русев, Р. *Същност и особености на лексикалната номинация в романите на Д. Димов и Г. Караславов*. Дисертация. Велико Търново, 1989.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокултурологический аспект*. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Чайканович 1936:** Чајкановић, В. *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд, 1936.

ИЗТОЧНИЦИ

- ФРБЕ 1974 – 1975:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.
- FRHSJ 1982:** *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. D-г Josip Matešić. Zagreb, 1982.

Ana Dugandžić
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

SOMATSKI FRAZEMI S KOMPONENTOM *OKO/OKO* U HRVATSKOM I UKRAJINSKOM JEZIKU

Abstract: The paper deals with somatic phrasemes with the component „*oko/oko*“ (the eye) in Croatian and Ukrainian languages, analyses and compares their grammatical structures and semantics.

Keywords: phraseology, somatic phraseology, phraseme, oko, oko, Ukrainian language, Croatian language

Odnos jezika i kulture stoljećima je zanimalo filozofe, pjesnike i lingviste. Još je 1690. godine filozof John Locke primijetio da u svakom jeziku postoji „mnogo riječi za koje u drugim jezicima ne postoje riječi koje im odgovaraju“, da takve riječi, specifične za pojedini jezik, predstavljaju određene „složene ideje“ koje su nastale iz „običaja i načina života“ nekog naroda (prema Dirven et al. 2004: 127).

Potebnja, Weisgerber, Saphir i Worf, nastavljajući Humboldtovo učenje, prema kojemu je jezik izraz duha naroda, u određenoj su mjeri također jezik smatrali nacionalno markiranim, ali, s druge strane, jezik odražava i „općeljudska opažanja, sudove, iskustvo, jer, kako je napominjao još Helvetius, ljudi iz raznih epoha i naroda često dolaze do jednakih zaključaka“ (Trostinska 1982: 214).

U novije vrijeme pažnja je usmjerena na jezične načine izražavanja slike svijeta, pa antropocentrični pristup u lingvistici u središte stavlja čovjeka kao govornika jezika koji predstavlja određenu kulturu. Smatra se da je svaki jezik s obzirom na prenesena značenja odraz i nastavak onoga što su Humboldt i Weisgerber nazivali *Weltansicht*, tj. pogled na svijet koji je zajednički svim članovima jezične i kulturne zajednice, što omogućuje stvaranje i razumijevanje u podsvijesti govornika metaforičkih jezičnih značenja (Cowie 1998: 56), posebno frazema.

Frazeologija pokazuje kako pojedini narod misli, ona otkriva stav naroda prema moralno-etičkim i estetskim kriterijima, to jest, odražava mentalitet, pogled na svijet, odnose među ljudima, njihov odnos prema stvarnim i lažnim vrijednostima.

Budući da hrvatski i ukrajinski jezik pripadaju istoj podskupini indoeuropske porodice – slavenskim jezicima, u njihovoj frazeologiji ima mnogo sličnosti, ali ima i razlika. Prvi rad u kojem su komparativno istraživane hrvatska i ukrajinska frazeologija bio je rad R. Trostinske *Фразеологічні паралелі в українській і сербохорватській мовах* (1982), godine 1985. objavljen je *Hrvatsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik* A. Menac u koautorstvu s R. Trostinskom, a kontrastivna istraživanja ukrajinske i hrvatske frazeologije R. Trostinska nastavila je zajedno s M. Popovićem.

Somatski su frazemi oni kod kojih barem jedna komponentna riječ naziva neki dio tijela. Jedni frazeolozi somatskim frazemima smatraju samo frazeme koji za komponentu imaju dio ljudskoga tijela, dok drugi u somatske frazeme uključuju i one koji za sastavnicu imaju dio životinjskoga tijela kad oslikavaju ponašanje čovjeka. Također, kako navodi Kovačević (2012: 16), jedni istraživači pri definiranju somatske skupine isključuju unutarnje organe, a drugi uključuju i apstrakcije poput duše ili uma. Pri tome treba napomenuti da nema dosljednosti, budući da je srce, koje je unutarnji organ, uvijek uključeno u somatske frazeme.

Uzrok učestalosti somatskih frazema njihova je pripadnost najdavnijem sloju leksika, a osobito transparentnost funkcija dijelova tijela, što pogoduje njihovoj alegorijskoj upotrebi. Neki frazeolozi (Skrypnyk 1973: 103) pojavu česte upotrebe naziva dijelova tijela kao organizacijskog središta frazema mnogih jezika pojašnjavaju djelovanjem ekstralingvističkih čimbenika. Postoji i mišljenje da somatska frazeologija spada u „narodni“ sloj frazeoloških izraza, koji je sam po sebi vrlo bogat, star i utemeljen na univerzalnim ljudskim slikama i asocijacijama. Primjerice, nazivi organa osjeta, kroz koje se odvija proces upoznavanja vanjskog svijeta i pomoću kojih se ostvaruju najraznovrsnije radnje i procesi, široko su zastupljeni u somatskoj frazeologiji. Orijentaciju u prostoru te svoju ocjenu okoline čovjek je odavno povezivao prije svega s dijelovima svoga tijela, a određenu ulogu u frazeologizaciji sintagmi s nazivima ljudskog tijela igraju i popratne geste.

Značenja frazema sa somatskim komponentama barem se djelomično mogu izvesti iz značenja tih komponenata, budući da ljudi imaju ista znanja o dijelovima svog tijela, pa tako često i identične konvencionalne slike. U somatskim su frazemima komponente samo djelomično desemantizirane, one zadržavaju dio svog osnovnog značenja.

U ovom radu proučavamo gramatičku strukturu i semantiku somatskih frazema s komponentom *oko/oko* u ukrajinskom i hrvatskom jeziku. Imenica *oko* u oba jezika ima jednak oblik i ista značenja, a razvila se od prsl. **ōko*: stsl. *oko*.

Izvori frazema za hrvatski jezik bili su *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1982) J. Matešića, *Hrvatski frazeološki rječnik* (2003) A. Menac, Ž. Fink-Arsovski i R. Venturina te *Hrvatski frazeološki rječnik* (2014) istih autora. Za frazeme ukrajinskog jezika izvori su bili: *Словник фразеологізмів української мови* urednika V. O. Vynnyka (2003) i dvosveščani *Фразеологічний словник української мови* urednika L. S. Palamarčuka (1993). Materijal za oba jezika odabran je i iz *Hrvatsko-rusko-ukrajinskog frazeološkog rječnika* (1985) A. Menac i R. Trostinske te *Hrvatsko-slavenskog rječnika poredbenih frazema* (2006) Ž. Fink-Arsovski i dr.

Ukupno je pronađeno 214 hrvatskih i 387 ukrajinskih frazema sa sastavnicom *oko/oko* (nerazmjernu količinu je zbog različitog rječničkog prikaza), ali ograničeni opseg članka zahtijeva da se prikaže samo dio tih frazema.

Struktura somatskih frazema s komponentom *oko/око* u hrvatskom i ukrajinskom jeziku

Hrvatski i ukrajinski jezik imaju na planu izraza mnogo strukturom jednakih, ili bolje rečeno, vrlo sličnih frazema, ne i identičnih, budući da potpune identičnosti ne može biti zbog razlika u fonološkim sustavima (Popović, Trostinska 1989; Popović, Trostinska 1998). Kako somatski leksik spada u najstariji sloj leksika i u slavenskom svijetu ima vrlo sličnu simboliku, prirodno je očekivati i velik broj somatskih frazema iste ili slične strukture i značenja.

Frazemi prema strukturi obično se dijele u 4 skupine: minimalni frazemi ili frazemi fonetske riječi, skupovi riječi ili sintagme, rečenični frazemi te polusloženice. Budući da polusloženice nisu pronađene među prikupljenim frazemima, ovdje ćemo somatske frazeme s komponentom *oko/око* podijeliti u tri skupine.

I. Minimalni somatski frazemi ili fonetske riječi (jedna punoznačna riječ i barem jedna nepunoznačna):

u čijim očima – в очах чийх, кого,

od oka – на око

II. Skupovi riječi ili sintagme. Somatski frazemi ovakve strukture obično se prema glavnoj sintaktičkoj riječi dijele na četiri podskupine: imenički, glagolski, pridjevski i priložni (u našim izvorima priložni frazemi nisu pronađeni).

1) Imenički somatski frazemi s komponentom *oko/око* imaju sljedeće strukture: pridjev + imenica:

oko sokolovo – гостре око;

imenica + prijedlog + imenica:

oči u oči – око в око;

prijedlog + pridjev + imenica:

na (za) lijepe oči čije – за красиві (прекрасні, прегарні та ін.) очі;

prijedložno-padežni oblik imenice + prijedložno-padežni oblik imenice:

s oka s boka,

iz oka u oko

(u ukrajinskom jeziku frazemi takve strukture postoje samo u dijalektima: **з ока в око**);

somatski frazemi u čiju strukturu ulaze nezavisni veznici (u hrvatskim izvorima takav primjer nije pronađen):

ні перед очима, ні за плечима

2) Glagolski somatski frazemi su najbrojnija skupina somatskih frazema s komponentom *oko/око* i u hrvatskom i u ukrajinskom jeziku. Uz glagol su u sastavu ovih frazema moguće imenice (s prijedlozima ili bez njih), pridjevi, zamjenice, brojevi. Glagolski somatski frazemi, koje ovdje obrađujemo, imaju sljedeće strukture:

a) glagol + imenica-somatizam (može biti i još obaveznih sastavnica). Najčešći padež je akuzativ, ali mogući su i drugi kosi padeži:

baciti / bacati oko na koga, na što – кидати / кинути оком (очима, погляд, зір і т. ін.) на кого, що;¹

b) glagol + imenica-somatizam s prijedlogom (može biti i još obaveznih sastavnica):

pasti / padati u čijim očima – падати / впасти в очах кого, чий;

c) komparativni somatski frazemi u kojima je glagol glavna sintaktička riječ:

čuvati kao zjenicu oka koga, što – берегти (стерегти) як зіницю ока кого, що

3) Pridjevski somatski frazemi sa sastavnicom *oko/oko* pronađeni su samo u ukrajinskom jeziku i imaju strukturu: pridjev + prijedlog + imenica:

гострий на око (на очі),

меткий на око,

поганий (лихий) на око (на очі)

III. Somatski frazemi sa strukturom rečenice. Među frazemima ove skupine važno mjesto zauzimaju frazemi koji po strukturi odgovaraju rečenicama (nezavisnim ili zavisnim) s oba glavna člana rečenice – subjektom i predikatom:

oči su iskočile komu – очі повилазили у кого, кому, чий,

dokle oko seže (dopire i sl.) komu – куди (доки, де) око (зір) сягає.

Drugu skupinu čine frazemi čija struktura odgovara rečenicama koje imaju samo predikat:

zacrni se komu pred očima – в очах почорніло (потемніло) кому

Semantika somatskih frazema s komponentom *oko/oko* u hrvatskom i ukrajinskom jeziku

Budući da se u frazemima određenog jezika odražava pogled na svijet njegovih govornika, usporedba značenja somatskih frazema različitih jezika može pokazati kako pojedini narod doživljava dijelove tijela i koje koncepte on stvara. Na formiranje frazeološkog značenja utječe simbolika, a prisutnost simboličkog elementa u frazemu značajno povećava njegovu kulturnu važnost. Somatski su se simboli razvili na temelju najstarijih mitoloških poimanja nastanka svijeta i izražavaju općeljudske arhetipove: urođene psihičke strukture, kolektivno pamćenje naroda, njegovu kolektivnu podsvijest, što osigurava cjelovitost i

¹ U novijim hrvatskim frazeološkim rječnicima usvojena je praksa da se prvo navodi svršeni oblik glagola, a zatim nesvršeni, stoga ovdje hrvatske frazeme navodimo na taj način. U ukrajinskim rječnicima prvo se navodi nesvršeni oblik, a zatim svršeni.

jedinstvo ljudskog shvaćanja svijeta i čovjeka u znakovnim produktima (u obliku arhetipskih slika) (Skorobogat'ko 2009: 6). U skladu s arhetipskim poimanjem modela svijeta, čovjek i svemir čine jedinstvo i reproduciraju jedno drugo. Odatle počinje simboliziranje somatizama: svaki dio ljudskog tijela stavlja se u odnos s određenim fragmentima svijeta. Arhetipovi kao znakovi kulture tradicionalno se klasificiraju u obliku binarnih opozicija, a somatizmi pripadaju arhetipskim simbolima koji su se formirali na osnovi starih opozicija: *glava* i *noge* povezani su s gore-dolje, *oči* sa svjetlom i tamom, znanjem i neznanjem, *ruka* s arhetipskim modelom lijevo-desno, rad-nerad. Univerzalni karakter velikog dijela somatske frazeologije uvjetovan je univerzalnošću prvotnog osjećaja tjelesnosti.

U ovom radu analizirat ćemo značenja frazema jednake strukture, ali među njih ćemo uvrstiti ne samo one koji sadrže lekseme s jednakim korijenom nego i one lekseme koji su drugačiji na planu izraza, ali imaju isto značenje. Kako bismo obuhvatili što veći broj frazema koji su u suštini jednake strukture, uzet ćemo u obzir i one za koje izvori za jedan jezik navode glagol kao komponentu frazema, a izvori za drugi ga navode bez glagola, kao i one kod kojih glagol možda nije jednak, ali pripada istom semantičkom polju, one kod kojih se rječnička natuknica razlikuje u pogledu glagolskog vida, one koji se razlikuju u broju i sl.

Ove frazeme podijelit ćemo u dvije skupine. Prvu skupinu čine oni koji u dvama jezicima imaju jednaku strukturu i jednako značenje, a drugu skupinu oni koji se ne razlikuju strukturom, ali im se značenja razlikuju u nekoj nijansi, ili u jednom jeziku imaju samo jedno značenje, a u drugomu više nego jedno, ili u dvama jezicima imaju različita značenja.

I. Frazemi s komponentom *oko/око* koji u dvama jezicima imaju jednaku strukturu i jednako značenje (pronađen je 31 par takvih frazema, ali zbog ograničenoga opsega teksta ne možemo navesti sve parove i njihova značenja) u najširem smislu mogu označavati:

- vrste pogleda, način gledanja:

kružiti očima (okom) – бігати (прясти) очима,

gutati (proždirati) očima koga, što – їсти (жертити та ін.) очима (оком)

кого, що;

- pažnju/nepažnju:

budno oko – недремне око чие,

- zapažanje/propuštanje bitnog (često namjerno):

zatvoriti / zatvarati oči pred čim – заплющувати (закривати) / заплющити(закрити) очі на що;

- shvaćanje/neshvaćanje, tj. razumijevanje/ nerazumijevanje pravog stanja stvari: i u jednom i u drugom jeziku imamo sliku nečega što zaklanja vid, pa samim time i mogućnost shvaćanja, a kod njegova uklanjanja nastaje prosvjetljenje, tj. shvaćanje:

pala je koprena (veo) s očiju komu – <як (мов, наче і т. ін.)> полуда з очей спала (опала, спливла і т. ін.) у кого, кому;

- skrivanje istine:

zamazati / mazati oči komu <čime> – замазувати / замазати очі кому і показivanje istine;

otvoriti / otvarati oči komu <na što> – відкривати (розкривати) / відкрити (розкрити) очі кому;

- mišljenje o ljudima:

parasti (porasti) / rasti u čijim očima – виростати / вирости в очах чиїх, кого;

- način ponašanja prema drugim ljudima:

pljunuti / pljuvati komu u oči – плювати / плюнути (наплювати) в вічі (в очі, межи очі та ін.) кому;

- brzinu:

u (za) tren oka – у миг (мить) ока,

- prostor:

dokle oko seže (dopire i sl.) komu – скільки сягає (бачить, обхоплює, захопить та ін.) око;

- spavanje i umiranje (bez fakultativne komponente primjer je polisemije u oba jezika, a prisutnost fakultativne komponente polisemiju ukida):

<zauvijek> sklopiti (zaklopiti, zatvoriti) oči – <навіки (навік)> склепити очі;

- oči kao prozor u svijet/izvor spoznaje:

ne povjerovati / ne vjerovati <svojim> vlastitim očima ili ne povjerovati / ne vjerovati svojim <vlastitim> očima – не вірити / не повірити <своїм (власним)> очам;

- vid kao jednu od najvećih vrijednosti:

čuvati koga, što kao zjenicu oka <svoga> – берегти (стерегти) як зіницю ока кого, що;

- duševno/fizičko stanje čovjeka, najčešće kao reakciju na nešto:

muti se komu pred (u) očima – мутніє (помутніло) в очах у кого, кому;

- karakteristiku nečega, privlačenje pozornosti:

pasti / padati (upasti / upadati) u oči (oko) komu – впадати (падати) / впасти в око (в очі, у вічі) кому;

- razlog:

na (za) lijepe oči čije – за красиві (прекрасні, прегарні та ін.) очі;

- intimu, bliskost, povjerenje:

u četiri oka – на чотири ока;

- čovjeka na kušnji:

gledati opasnosti u oči – глянути / глядіти / дивитися страхові (небезпеці) у вічі.

Mnoge frazeme nije lako svrstati u skupine prema značenju, budući da im značenja pokrivaju više kategorija.

II. Parovi frazema s komponentom *oko/oko* jednake strukture, ali s razlikama u nijansama značenja, u opsegu značenja ili s različitim značenjem u dvama jezicima:

sijevnuti očima – блиснути очима (оком) *на когo-цo*: u hrvatskom ovaj brzi pogled uključuje gnjev, negodovanje ili prijekor, a u ukrajinskom osim ljutnje ili prijekora može uključivati i radost, tj. izražavati pozitivne emocije;

imati koga, što na oku – мати на оці (на очах) *кого, цо*: i u hrvatskom i u ukrajinskom znači ‚paziti, motriti, vrebati *na koga*‘, ali je u ukrajinskom značenje ovog frazema mnogo šire, pa znači i ‚misliti *na koga*; pamtiti, ne zaboravljati, znati; nadati se, čekati *na što*; izražavati namjeru, spremati se nešto učiniti‘;

ne trepnuvši okom – не моргнувши (не зморгнувши) оком (бровою): i u hrvatskom i u ukrajinskom znači ‚hladnokrvno‘, ali u ukrajinskom ima i drugo značenje: ‚jako brzo, odmah‘.

Naravno, postoje i frazemi u jednom jeziku koje drugi jezik nije stvorio, primjerice: hrvatski **zavadio bi tko dva oka u glavi** = ‚biti spletkar/varalica‘ i ukrajinski **хоч оком світи, хоч в око стрель, хоч око виколи** = ‚jako tamno‘, ali oni nisu predmet analize u ovom radu.

U vezi sa značenjima frazema sa sastavnicom *oko/oko* u hrvatskom i ukrajinskom jeziku, može se zaključiti da u oba jezika postoje brojna jednaka značenja, a kad nisu jednaka, najčešće su vrlo slična, a broj značenja koja postoje u jednom, a ne postoje u drugom jeziku relativno je malen.

Značenja somatskih frazema povezana su s funkcijom koju dio tijela obavlja, i općenito se, za razliku od većine drugih frazema, mogu prognozirati. U sastavu frazema somatizam se ne desemantizira u potpunosti, nego je riječ koja znatno utječe na formiranje cjelokupnog značenja frazema.

Kao što je vidljivo iz prikazane analize, u ukrajinskom i hrvatskom jeziku pronađen je velik broj frazema s komponentom *oko/oko* jednake strukture i jednakog značenja, što upućuje na bliskost, sličnosti narodnih stereotipa, što se moglo i očekivati uzevši u obzir podrijetlo dvaju naroda. Veća sličnost nego različitost hrvatskih i ukrajinskih frazema potvrđuje i duboku starinu njihova nastanka.

Dakle, razlog postojanja frazema jednake strukture treba tražiti u starini somatskog leksika, a postojanje velikog broja frazema istih ili sličnih značenja u bliskosti narodne svijesti, narodnih predodžbi i stereotipa u slici svijeta dvaju naroda.

LITERATURA

- Cowie 1998**: Cowie, A. P. (ed.). *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. New York: Oxford University Press, 1998.
- Dirven et al. 2004**: Dirven, R., Verspoor, M. (ed.). *Cognitive Exploration of Language and Linguistics, Second revised edition*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004.
- Kovačević 2012**: Kovačević, B. *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012.

- Popović, Trostinska 1989:** Popović, M., Trostinska, R. I. Pokušaj određivanja tipoloških i genetskih podudarnosti u petnaest frazeologizama hrvatskosrpskog, ruskog, ukrajinskog, češkog, poljskog i slovačkog jezika. – In: *Radovi zavoda za slavensku filologiju*, 22. Zagreb, 1989, s. 67 – 84.
- Popović, Trostinska 1998:** Popović, M., Trostinska, R. Neke hrvatsko-ukrajinsko-ruske frazeološke paralele. – In: *Riječ*, 1. Rijeka, 1998, s. 72 – 76.
- Skorobagat'ko 2009:** Скоробагат'ко, Н. О. *Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східностепових говірках*. Автореферат канд. дис. Луганськ: Луганський Національний Університет ім. Тараса Шевченка, 2009.
- Скрыпник 1973:** Скрипник, Л. Г. *Фразеологія української мови*. Київ: Наукова думка, 1973.
- Trostinska 1982:** Тростинська, Р. І. Фразеологічні паралелі в українській і сербохорватській мовах. – In: *Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. респ. конф.* Ужгород, 1982, с. 214 – 215.

RJEČNICI

- Fink-Arsovski i dr.** *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra, 2006.
- Matešić, J.** *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R.** *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2003.
- Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R.** *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.
- Menac, A., Trostinska, R. I.** *Hrvatsko-rusko-ukrajinski frazeološki rječnik*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1993.
- Palamarčuk 1993** = Паламарчук, Л. С. (ред.). *Фразеологічний словник української мови I, II*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Вунпук 2003** = Винник, В. О. (ред.), Білоноженко, В. М., Гнатюк, І. С., Дятчук, В. В., Неровня, Н. М., Федоренко, Т. О. *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка, 2003.

Галина Молхова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

СОМАТИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ПРЕДСТАВЯЩИ КОНЦЕПТУАЛНОТО ПОЛЕ НА ЕМОЦИИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ И АНГЛИЙСКИЯ ЕЗИК

Abstract: In every language there is a unique system of local and temporal images. The analysis and interpretation of this system give us important information about the cultural identity of the language societies. An element of prime importance is the somatic code which represents the cultural-linguistic information about the separate individuals and their bodies. The importance of the somatic code is based on the ancient specific feature of the human mind which is the anthropomorphism. Due to the anthropomorphic principle of coding the information about the reality and the humans, somatic phraseologisms have occurred.

Keywords: somatic code, phraseologisms, Bulgarian language, English language

Соматичните фразеологизми (СФ) като антропоморфни образувания, предаващи соматичния културен код, представят съвкупността от исторически, културни, социално-битови знания за човека, неговата емоционална, ментална, трудова, социална дейност.

В концептуалното поле на емоциите доминираща роля имат фразеологизми, съдържащи номинация на вътрешни органи, обединени от концентрацията към вътрешния свят на човека, неговите емоционални състояния, свойства, ментална характеристика.

Особена функционална роля в отражението на различните аспекти от битието трябва да признаем на органа *сърце*, на който в наивната езикова картина на света традиционно се отрежда място на основен орган на жизнената дейност на човека, където са съсредоточени неговите емоции и духовен живот. Както подчертава Ю. А. Долгополов, „рефлекторните реакции на сърцето на всевъзможни емоционални преживявания е отдавна забелязано от хората и е послужило за логична основа за създаване на разнообразни фразеологични изрази, представящи съответните значения“ (Долгополов 1973: 151).

В основата на метафоричния пренос във фразеологичните единици (ФЕ) с лексемата *сърце* лежат архетипи и митологеми, които регулират метафоричната употреба. Тука работи параметърът *горе – долу*. Емоциите се асоциират с характеристика по вертикала и хоризонтала, затова спокойствие – неподвижност по тази скала е нулева координата, положителните емоции са свързани с движение нагоре, а отрицателните – с движение надолу. При изследването на символите, образите, митологемите, свързани със сърцето, се установява, че то не е само вместилище на емоции. Сърцето е център на кръг, от който може да излизат безконечен брой радиуси, затова сърцето е център на живота

въобще: физически, психически, духовен, душевен. Така на сърцето се приписват всички функции на съзнанието, мисленето, волята, тъй като то приема решенията.

Символът на сърцето в религията също е подчертано важен, защото в него е изразен съкровеният център на личността. В сърцето има нещо непонятно, непроницаемо, тайнствено, скрито. В Новия завет е казано, че с помощта на сърцето ние съзерцаваме Бог. От една страна, сърцето е точка на съприкосновение с Бог, орган, установяващ интимна връзка с него, а от друга, то е източник на греха, на тъмните сили.

Една и съща митологема архетип на сърцето може да лежи в основата на ФЕ, употребявани за оценка на човека, на неговите вътрешни качества, на различни обекти на света и на отношението на човека към тези обекти. С помощта на фразеологизми с компонент *сърце* може да се опише почти целият свят.

По признание на изследователите *сърце* в съответствие с общоевропейските представи е главен орган на *любовта*. Във функционален аспект концептуалното поле *любов* се оказва широко представено с помощта на метафорични изрази с думата *сърце*, образуващи следните семантични редове:

Влюбвам се, обиквам някого

бълг.: *влиза/ляга/пада/остава ми в/на сърцето* 1. ‘много ми харесва някой и се влюбвам в него’; 2. ‘много ми харесва нещо и го желая’

нося в сърцето си 1. ‘обичам някого със съкровено, свято чувство’; 2. ‘пазя свято нещо, бдя над него, миея за него’

тегли ме/влече ме/тегне ми сърцето 1. ‘изпитвам любов към някого, обичам някого’; 2. ‘изпитвам силно желание за нещо, влечение към нещо’

англ.: *give one's heart to smb.* ‘влюбвам се, увличам се по някого’

lose one's heart ‘влюбвам се’

Домогвам се, завоювам нечия любов

бълг.: *вземам/грабвам/спечелвам/завладявам/пленявам сърцето (на някого)* ‘спечелвам любовта, симпатията на някого, омайвам някого’

врязвам се в сърцето (на някого) ‘спечелвам любовта, симпатията на някого’

измествам (някого) от (нечие) сърце ‘права така, че някой, който е обичал друг да се влюби в мен’

англ.: *win smb.'s heart* ‘спечелвам любовта на някого, покорявам нечие сърце’.

Фразеологични единици с лексемата *сърце* може да представят широк спектър от чувства. Във вторичното си значение то служи за концептуализация и на други емоционални състояния. Например:

Радост, задоволство

бълг.: *ще ми изскочи/изхвъркне/се пукне/се пръсне сърцето* ‘изпитвам силно вълнение от радост, страх, нетърпение’

дойде/падна/легна/ми сърце на място 1. ‘изпитвам задоволство, драго ми е, че се е изпълнило някое мое желание’; 2. ‘възвръщам нормалното си душевно състояние’

мед ми капе на сърцето ‘много ми е приятно и драго от нещо’

напълва/стопля ми се сърцето (от нещо) ‘изпитвам голямо задоволство’

англ.: *be light of heart* ‘весело ми е на сърцето; радостен съм’

do smb. 's heart good ‘радвам, доставям някому удоволствие’

in (good) heart 1. ‘плодороден, богат’; 2. ‘в добро настроение съм’.

Дотук става дума за позитивни емоции, но нека да обърнем внимание и на участието на СФ за представяне на негативни емоционални състояния. Можем да ги причислим към симптоматичните метафори, тъй като те са образувани въз основа на реален телесен опит. В състояние на страх, безпокойство човек получава учестено сърцебиене или рязко спиране на сърцето. Много логично е представена и версията за персонифицираното поведение на сърцето, което от страх извършва неочаквано придвижване и „пада в петите“.

Страх, безпокойство

бълг.: *с примряло/със свито/стегнато/замряло/стиснато сърце* ‘с безпокойство, с тревога, със страх, че може да се случи нещо’

изстива ми/обръща ми се/преобръща ми се/премята ми се/подскача ми сърцето ‘силно се изплашвам’

пада/падна ми сърцето в петите/гащите ‘обзема ме страх’

стяга/свива ми се сърцето ‘намирам се в притеснено, тревожно състояние’

англ.: *have one's heart in one's boots* ‘сърцето ми е в петите, умирам от страх’

one's heart leaped into one's mouth/throat ‘здравата съм се уплашил’

out of heart 1. ‘неплодороден, изтощен’; 2. ‘потиснато настроение’

bring smb. 's heart into his mouth ‘изплашвам някого до смърт’.

Фразеологични единици, образувани със симптоматични метафори на базата на реални физиологични усещания, влизат и в концептуалното поле мъка, страдание.

Мъка, страдание

бълг.: *червей ми гризе/яде сърцето* ‘мъча се, безпокоя се от нещо, тревожна мисъл, тежка грижа’

жегва/бодва ме в сърцето ‘внезапно изпитвам остра душевна болка, силна мъка’

разбива/разкъсва/скъсва ми се/боли ме сърцето ‘става ми много мъчно, изпитвам силна скръб’

сърцето ми се облива в кръв ‘силна мъка, страдание’

англ.: *brake one's heart* ‘умирам от мъка’

eat one's heart out ‘чезна от мъка, страдам’

lose heart ‘отчайвам се, унивам, падам духом’

one's heart is broken ‘разбито ми е сърцето, умирам от мъка’

search one's heart ‘душевни вълнения, тревоги’.

СФЕ с компонент **сърце** може да представят доста широк спектър от семантични значения в състава на следните концептуални полета:

Характеристика на човек

бълг.: *имам златно сърце* ‘много съм добър, състрадателен’

меко ми е сърцето ‘отстъпчив съм, милостив’

не ми трае сърцето ‘много съм нетърпелив’

имам/нося заешко сърце ‘много съм страхлив’

с открито сърце ‘откровен, искрен, прям’

с широко сърце ‘безгрижен, спокоен’

англ.: *be sick at heart* ‘тъжен, унил’

a big heart ‘великодушен, благороден’

a hard heart/a heart of flint/stone ‘каменно сърце, безсърдечност’

have one's heart in the right place ‘имам добро сърце, добър човек съм’

a heart of gold ‘златно сърце, благородно сърце’

a heart of oak ‘храбър, мъжествен’

Действия на човек

бълг.: *отварям/разтварям/откривам сърцето си* ‘споделям чувствата, мислите си с някого, казвам му всичко, което съм таил или което ме вълнува’

вземам присърце/на сърце ‘наемам се с извършването на нещо, на някаква работа’

бъркам/ровя с мръсни/нечисти пръсти в сърцето (на някого) ‘искам, стремя се нечестно, подло да узная най-съкровените мисли, чувства на някого’

забивам/забия нож в сърцето (на някого) ‘постъпвам подло спрямо някого’

англ.: *cross one's heart* ‘кръстя се, кълна се’

have smth. at heart ‘имам голямо желание’

have the heart to ‘решавам се, осмелявам се’

one's heart goes out to smb. ‘от все сърце съчувствам на някого’

Характеристика на ситуацията

бълг.: *от все сърце* ‘искрено, с най-добри чувства’
с цялото си сърце и душа ‘искрено, напълно откровено’
на драго сърце ‘с желание, с удоволствие’
с леко сърце ‘безгрижно, лекомислено’
на гладно сърце ‘преди ядене, когато съм гладен’
англ.: *at/in heart* 1. ‘дълбоко в себе си’; 2. ‘по същество, в действителност’
at the heart of smth./in one’s/secret heart/heart of hearts ‘в основата на нещо’
close/near to one’s heart ‘близо до нечие сърце’
from the heart ‘от все сърце’
heart and soul ‘с ентузиазъм, всеотдайно’

Немалко лексикални варианти на изследваните СФ в българския език възникват вследствие на взаимозаменяемост на лексеми от един предметно-логически клас или едно семантично поле. Характерна е употребата на семантично близките думи *сърце* и *душа*, срв.: *душа човек* ‘много добър, благороден човек’; *душата и сърцето (на нещо)* ‘главният организатор, вдъхновител на нещо’; *боли ме душата – боли ме сърцето*; *отварям си душата – отварям си сърцето*. Такива ФЕ в английския език не съществуват, така както и фразеологизмите: *the heart of Mid-Lothian* ‘Единбургския затвор’; *a Purple Heart* 1. ‘пурпурно сърце (таблетки, стимулиращо лекарство)’, 2. ‘Пурпурно сърце – орден за храброст’ (амер.) не съществуват в българския език.

ФЕ с лексемата *heart* в английския език са два пъти по-малко на брой от българските фразеологизми. Освен това в омонимичните връзки на английските фразеологизми само едно от значенията е свързано с чувства и емоции, което се дължи на национално-културния етикет на англичаните. При „сдържаните“ англичани демонстрирането на каквито и да било чувства е знак за лошо възпитание, лош вкус и нисък социален статус.

Физиологически сърцето е много тясно свързано с емоционално-психическото състояние на човек и затова представата за сърцето като център на нашите емоции е основана на рефлекторната реакция на този орган на различни видове нервно-психически стимули и свързаните с това реално възникващи при човека физиологични усещания. Това е основа за възникване на еквивалентност между СФЕ в двата езика.

Независимо от някои структурни различия и самобитност на СФЕ с компонент *сърце* в българския и английския език се наблюдава значително сходство на семантичните полета и асоциативната употреба. Това е напълно закономерно – *сърце* съсредоточава и отразява цялата богата гама на човешките чувства и преживявания, поради което възникват голямо количество сходни СФЕ в двата езика.

Състояние на силно вълнение характеризират и ФЕ с компонент *нерви*. Те се отнасят към едно семантично поле, тяхната номинация се опира на една

образна представа. Нервните клетки способстват за контрол над емоционалното състояние на човек и неговото разумно поведение. „Изпуснем“ ли си нервите, губим и контрола над поведението си.

Например: бълг.: *не ми издържат нервите* 1. ‘изпадам в състояние на силно вълнение, гняв, раздразнение’; 2. ‘на предела на силите си съм, много съм уморен’

изпускам/изтървавам си нервите ‘изпадам в силно раздразнение, силно се ядосвам, разгневявам, вбесявам и преставам да се владея, да се сдържам’

късам/опъвам си нервите ‘до краен предел се ядосвам, нервирам’

нямат нерви ‘не мога повече да издържам на силни душевни и нервни напрежения’

хваща ме нервата ‘изпадам в силно раздразнено състояние, силно се ядосвам, разгневявам’

англ.: *get on smb. 's nerves; set smb. 's on edge* ‘лазя някому по нервите, дразня някому’

loose one's/the nerve ‘изплашвам се, изгубвам смелостта си’

one's nerves are on edge ‘нервите не са наред, нервно състояние’

one's nerves will crack ‘нервите ми няма да издържат’.

И в двата езика имаме силно изразена негативна конотация в едно образно поле. Българските ФЕ са тройно повече на брой и са с изключително голяма вариативност. Тук срещаме английския фразеологизъм *be the nerve and soul of smth.* ‘сърцето и душата съм на нещо’. Независимо от употребата на лексикалните единици *сърце* в българския и *нерви* в английския семантиката е идентична и не се променя.

Следва да отбележим номинацията и на още два органа на човек, участващи в представянето на емоционалния свят на човека:

гърди

бълг.: *засяда ми/ляга ми буца в гърдите* ‘внезапно изпитвам силна мъка, остра душевна болка’

лежи ми на гърдите ‘измъчва ме, безпокои ме, потиска ме нещо’

англ.: *take a clean breast of smth.* ‘казвам си всичко, изливам си душата, правя пълни самопризнания’

get smth. off one's chest ‘казвам си го и ми олеква, облекчавам си душата’

и жлъчка

бълг.: *пука ми се/спуква ми се жлъчката* ‘силно се изплашвам, обзема ме страх’

изливам си/излея си жлъчката ‘давам израз на недоволство, яд, омраза спрямо някого’

англ.: *gall and wormwood* ‘силно неприятен’.

Това са всички съществуващи ФЕ, употребени с лексемите *гърди* и *жлъчка*. Само в българския се среща фразеологизмът *бия/тупам се в гърдите* ‘хваля се, самоизтъквам се’, който не е пряко свързан със семантичния ред чувства и емоции.

Прави впечатление, че ФЕ между двата езика са в антонимична връзка *безпокойство – облекчение*. Това също се дължи на народопсихологията и донякъде на социалната среда, в която живеят двата етноса.

Важно е да се подчертае, че тази семантична група е представена от фразеологизми с номинация на вътрешни органи: *сърце, нерви, жлъчка*. Изключение прави съществителното *гърди*. От общите концептуални полета в българския и английския език се доказва, че сърцето е център, където са съсредоточени всички чувства и емоции.

Друга особена характеристика е, че няма съответствие, при което един орган да образува една метафора. Даден орган се асоциира с различни образи с различна сложност.

От емпиричния материал се вижда, че соматичните фразеологизми освен с основната си, стереотипна, понятийна рамка, се използват в концептуализацията и категоризацията на човешкия опит и в други области на битието, участват и в други семантични полета.

СЪКРАЩЕНИЯ

СФ – соматични фразеологизми

СФЕ – соматични фразеологични единици

ФЕ – фразеологични единици

ЛИТЕРАТУРА

Долгополов 1973: Долгополов, Ю. А. *Сопоставителен анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков)*. Диссертация. Казань, 1973.

ИЗТОЧНИЦИ

Георгиева 2002: Георгиева, Ж. *Английско-български речник на английските идиоми*. София: Колибри, 2002.

Ничева и др. 1974 – 1975: Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.

- Ничева 1993:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- Ракъджиев, Илиева 1995:** Ракъджиев, Р., Илиева, Л. *Английско-български фразеологичен речник*. София: МАГ – 77, 1995.

Жана Кръстева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

УСТОЙЧИВИ СРАВНЕНИЯ С ИНТЕНЗИФИЦИРАЩ ХАРАКТЕР В БЪЛГАРСКИЯ И ФРЕНСКИЯ ЕЗИК

Abstract: The present paper is dedicated to fixed sequences expressing intensity in Bulgarian and French. The object of this study are the adjective sequences containing a comparison with *kamo/comme*. Analyzed is the semantic mechanism behind the expression of intensity. The paper examines the variety of images included in this category of comparative structures in the two studied languages. The investigation throws light on the similarities and the differences of the associative thinking of the bearers of Bulgarian and French languages which gave rise of this type of comparative sequences.

Keywords: fixed sequences, intensity, Bulgarian, French

1. Увод

Устойчивите сравнения (нататък – УСр) с интензифициращ или усилващ характер са преобладаващият семантичен тип УСр, при които компаратумът означава много висока степен на признака или особено голяма интензивност на действието, назовани в лявата част на сравнението. При тази категория сравнения сравняващата част придобива значението на интензификатор и изпълнява функцията на наречието за степен ‘много’/‘très, beaucoup’, но за разлика от него осъществява тази функция непряко, като привлича образа на предмет (в най-широк смисъл), избран сред многообразието от предмети, реални или въображаеми:

хитър като лисица ‘много хитър’,

rusé comme une fouine ‘букв. хитър като белка – много хитър’,

работя като вол ‘работя много’,

travailler comme un cheval ‘букв. работя като кон – работя много’.

Предметът, представен чрез асоциативен образ, е обикновено характерен носител на признака или действието, които са основание на сравнението, и то във възможно най-високата степен на тяхната изява. Той служи като обобщен представител на дадено свойство, като еталон за сравнение, което, както отбелязва В. Кювлиева, „отслабва веществената, предметната основа на сравнението и поражда неговото усилващо или уточняващо значение“ (Кювлиева-Мишайкова 1986: 46).

Мотивацията за избора на предмета еталон може да бъде както обективна, при която основанието на сравнението е органически присъщо или свой-

ствено за компаратума (*бял като сняг, като мляко; blanc comme (la) neige, lait*), така и напълно произволна и конвенционална (*прост като фасул, solide comme le Pont-Neuf* ‘букв. здрав като Пон Ньоф’). Независимо дали е обективно или условно мотивиран, изборът на образа за сравнение е плод на човешкия опит и познание за света. Този избор е проявление на световъзприемането на дадена езикова общност и отразява етноспецифична система от оценки и представи. Оценъчността се отнася не само до избора на еталона за сравнение, но и до този на сравнителното основание:

твърд като камък, като желязо, като кремък,
бърз като заек,
пия като смок,
dur comme la pierre, du (le) marbre, du bois, du béton,
rapide comme un éclair ‘букв. бърз като светкавица – много бърз’,
piresseux comme une couleuvre ‘букв. мързелив като смок – много мързелив’.

2. Процес на „фразеологична абстракция“

Процесът, при който се осъществява частична загуба на предметния характер на компаратума за сметка на придобиване на обобщаващо значение, на значение на еталон на приписвания на субекта признак, качество или действие, се определя от В. Кювлиева-Мишайкова (1986) като „фразеологична абстракция“. Необходимо е да се отбележи, че този процес настъпва постепенно, като достига най-висока степен при така наречените многозначни устойчиви сравнения от съкратен вид (чрез редуциране на *tertium comparationis*). Например:

като луд → *работя като луд* ‘работя много’, *смея се като луд* ‘смея се много силно’, *тичам като луд* ‘тичам много бързо’;

comme la peste → *ennuyeux comme la peste* ‘très ennuyeux’ (‘букв. досаден като чумата – много досаден’), *craindre, redouter comme la peste* ‘craindre énormément’ (‘букв. страхувам се като от чума – много се страхувам’).

Това дава възможност на компаратума, както отбелязва Ст. Калдиева-Захариева (2013), да се свързва с все повече лексикални реализатори на *tertium comparationis* поради разширяване на неговото семантично поле.

Фразеологичната абстракция е налице както при адективни, така и при глаголни УСр с усилващ характер.

2.1. Адективни компаративни структури

Адективните компаративни структури изразяват значение за абсолютна степен на проявление на признака на сравнението, обозначен от прилагателното име. Важно е да се обърне внимание, че задължително изискване за реализиране на тази функция е семантичната структура на прилагателното име да има скаларен характер, тоест да назовава признак, който може да бъде измерен според степените на градационна скала. Дясната част на устойчивото

сравнение в значението си на „фразеологичен интензификатор“ (термин на Куниин, цитиран от Кювлиева 1986: 46) е съотносима с наречията за степен ‘много, напълно, съвсем’ / ‘très, fort, extrêmement’:

пиян като казак ‘много пиян’,
ясен като бял ден ‘съвсем ясен’,
heureux comme un roi ‘très heureux’ (‘букв. щастлив като цар’),
jaloux comme un tigre ‘extrêmement jaloux’ (‘букв. ревнив като тигър’).

2.2. Глаголни компаративни структури

При глаголните УСр процесът на фразеологична абстракция протича по сходен начин, като сравняващата част означава много висока интензивност на действието, назовано от tertium comparationis глагол. Общата семантика е адвербиална и сравняващата част е съотносима с наречията за количество и степен ‘много, извънредно, доста’ / ‘beaucoup, fort, excessivement’:

инатя се като магаре на мост ‘много се инатя’,
почервенявам като рак ‘почервенявам много, силно’,
fumer comme un dragon, comme une locomotive ‘fumer beaucoup’ (‘букв. пуша като дракон, като локомотив’),
boire comme une éponge ‘boire excessivement’ (‘букв. пия като гъба’).

Тук компаратумът съчетава често функцията на две наречия с количествено значение, което насища усилващата семантика:

напивам се като свиня, като казак ‘напивам се извънредно много’,
викам като заклан, колкото ми глас държи ‘викам много силно, много високо’,

frapper comme un sourd ‘frapper très fort’ ‘букв. удрям като глух’,
courir comme un dératé ‘courir très vite’ ‘букв. тичам като без далак’.

Особеност при немалко на брой глаголни УСр е разширяването на значението на компаратума интензификатор, който предоставя както количествена, така и качествена характеристика на действието от сравнителното основание:

лъжа като (дърт) циганин ‘лъжа много и нагло’,
воня (мириша) като пор ‘воня много силно и неприятно’,
tanger comme un ogre ‘ям много и лакомо’ (‘букв. ям като човекоядец’),
crier comme un sourd ‘викам много силно, с настървение’ (‘букв. викам като глух’).

3. Адективни компаративни структури с компаратор *като/comme*

В рамките на настоящето проучване, което е част от по-широко съпоставително изследване на УСр в българския и френския език, ще се ограничим до разглеждане на адективните компаративни структури с компаратор *като/comme*. Впрочем моделът със сравнителна дума *като* в българския език и *comme* във френския език е най-разпространен и в двата езика. Обект на анализ са 129 признака прилагателно име, които изпълняват функцията на

съпоставителна основа на 356 УСр в българския език, и 92 признака прилагателно име във френския език, които са съпоставителна основа на 161 УСр. Езиковият материал е ексцерпиран от *Речник на устойчивите сравнения в българския език*, който съпровожда монографичното изследване на Веса Кювлиева върху УСр в българския език (Кювлиева 1986), и *Le Dictionnaire des expressions et locutions figurées* на A. Rey, S. Chantereau, от поредицата на речниците *Robert*.

3.1. Процес на еталонизация

Анализът на адекватните компаративни структури с интензифициращ характер изисква изясняване на механизма на семантична трансформация, при която сравнението като най-прост начин на образно описание постепенно избледнява и започва процес на еталонизация. Признакът на сравнението се съпоставя сам със себе или, по-точно, се съотнася към най-високата степен на своята реализация. Тя се олицетворява от предмет, в чиято дефиниционна характеристика този признак участва (оттук и неговият категориален характер) като се проявява в максимално висока степен. Обектът, с който се сравнява, изпълнява функцията на предмет еталон, на прототипен носител на признака на сравнението:

лек като перце, като перушина,

agile comme un écureuil ‘букв. пъргав като катерица – много пъргав’.

Тук става дума за така нареченото „стереотипирано сравнение“ („comparaison stéréotypée“ (Dubois et al 1980: 110), на базата на което се развива значението на интензификатор на цялата структура.

3.2. Компаратум – предмет еталон

Предметът еталон в позицията на компаратум изпълнява функцията на архетип, на своеобразна единица мярка, спрямо която се съотнасят останалите предмети. Той не препраща към конкретен предмет в цялото многообразие от неговите признаци, а към съответстващия на дадената дума концептуален клас от същности. В пряка връзка с категориалната семантиката на компаратума е използването на нечленувано съществително в ролята му на сравняваща част в българските УСр. Впрочем дясната част на сравнението се заема основно от съществителни имена (*наперен като петел, работлив като пчела, гол като пушка, беден като църковна мишка*).

При френските УСр доминират съществителни имена, въведени от неопределителен член в единствено число в неговата генерична функция:

malin comme un singe ‘букв. хитър като маймуна’, *bête comme une oie* ‘букв. глупав като гъска’, *rouge comme une tomate* ‘букв. ‘червен като домати’, следвани от такива с определителен член, който също придава обобщаващо значение на съществителното:

bon comme la romaine ‘букв. добър като маруля’, *libre comme l’air* ‘букв. свободен като въздуха’, *jaune comme la cire* ‘букв. жълт като восък’.

Останалите определители във френския език – частичен член (*dur comme du bois*, *du béton* ‘букв. твърд като дърво, бетон’) и притежателен определител (*bête comme ses pieds* ‘букв. глупав като краката си’) се срещат много по-рядко.

Може да се твърди, че при „стереотипираното сравнение“ парадигмата на сравняващата част е почти затворена. Изборът на компаратума и този на признака като основание на сравнението е несвободен и е свързан със стереотипни нагласи, формирани под влияние на културното обкръжение. В тази връзка Ст. Буров отбелязва, че „принципите, върху чиято база се формират категориите като вместилища от типични и по-малко типични представители, имат универсален характер, но психологичните представи за структурата на определена категория се изграждат както върху основата на обективно съществуващите характеристики на обектите, така и на знанията на индивида за тях и на неговата преценка за тяхната важност“ (Буров 2006: 14). Ето защо е основателно е да се говори както за обективна, така и за културна обусловеност на прототипичната категоризация.

4. Структурни и лексикално-граматически характеристики на адективните устойчиви сравнения с интензифициращ характер

4.1. Структурни характеристики

Съпоставителният преглед на българските и френските адективни УСр с интензифициращо значение от работния корпус показва сходство на структурната им организация и лексикален състав, както и тематична близост по отношение на избора на обекта на сравнение и предметната съотнесеност на сравненията.

Структурният модел на разглежданите сравнения е общ **A+ като/comme ±S** (тук не разглеждаме различните схеми на този модел), като компаратумът е почти задължително съществително име, самостоятелно представено (*блед като платно*, *beau comme un chérubin*), по-рядко в съчетание с характеризиращо го прилагателно (*нахален като конска муха*, *méchant comme un âne rouge*) или с несъгласувано определение (*строен като фиданка в градина*, *sec comme un coup de tique*) или друго пояснение (*гол като от майка роден*; *joli comme tout*). Посоченият структурен модел е и най-продуктивният в двата езика.

4.2. Лексикално-граматически характеристики

Анимализмът е отразен в преобладаващ брой УСр в българския и френския език. Най-често образът на сравнението се изгражда от лексикални единици, означаващи животни:

червен като рак, *кротък като агне*, *гладен като вълк*, *пъргав като сърна*, *мокър като кокошка*;

rouge comme une écrevisse, *doux comme un agneau*; *gai comme un pinson*, *connu comme le loup blanc*, *muet comme une carpe*;

следвани от названия на природни обекти и явления:

тежък като камък, като земя, като пръст, бърз като вятър, бял като сняг;

vaste comme la mer, ferme comme un roc, rapide comme la foudre, blanc comme (la) neige, ennuyeux comme la pluie.

По отношение на тематичната характеристика на основанието на сравнението доминираща е антропоцентричната ориентация на разглежданите езикови единици и в двата езика. Човекът с неговите физически, интелектуални и психически качества, социален статус и поведение е в центъра на сравнителното описание:

здрав като канара, строен като тополя, дебел като свиня, тъп като галош, кисел като оцет, беден като църковна мишка;

blond comme les blés, adroit comme un singe, mince (élançé) comme un peuplier, bête comme un panier, fort comme un chêne, joli comme un cœur, fin comme l'ambre, pauvre comme Job.

Констатираните различия се отнасят до избора на компаратум като еталонен представител на определен клас предмети, носител на признака tertium comparationis. Примерите ни убеждават в различната асоциативност и избиращелност на образи в УСр.

Бълг. оса → злоба (*лют като оса*); праз → права коса (*прав като праз*); тепсия → равна повърхност (*равен като тепсия*); вятър → бързина (*бърз като вятър*); чироз → мършавина (*слаб, мършав като чироз*); сълза → бистрота (*бистър като сълза*); кукуряк → бодрост, свежест (*бодър, свеж като кукуряк*); смин → жълт цвят (*жълт като смин*); вар → бял цвят (*бял като вар*); гарга → рошавост (*рошав като гарга*).

Фр. смок → мързел (*paresseux comme une couleuvre*); тигър → ревност (*jaloux comme un tigre*); въшка → мръсотия, грозота (*sale comme un pou, laid (moche) comme un rou*); кадънка, чинка → веселие (*gai comme un pinson*); топче, коляно, яйце, билиардна топка → плешивост (*chauve comme une bille, un genou, un œuf, une boule de billard*); маймуна → хитрост, тарикатлък (*malin comme un singe*); плъх → самота (*seul comme un rat*).

В единични случаи един и същи обект от действителността в двата езика характеризира различни признаци:

пиян като смок – paresseux comme une couleuvre ‘букв. мързелив като смок’;

бял като яйце – plein comme un œuf ‘букв. пълен, сит като яйце’.

4.3. Компаратум – етноним

Специфичен е и изборът на етноним в позицията на компаратум. Като единици с изразена образно-оценъчна същност, УСр с етноним отразяват ярко отношението към характерни черти на чуждия народ или етническа група, в диапазона положително – отрицателно, от гледна точка на собствената

ценностна система на оценяващия. В този смисъл сравненията, кодиращи етнически стереотипи в българския и френския език, могат да бъдат разделени на две категории – сравнения, изразяващи положителна оценка, и сравнения, изразяващи отрицателна оценка.¹

При обработка на езиковия материал прави впечатление ограниченият брой компаративни единици, в които етнонимът е натоварен с положителна конотация:

чиста като туркиня,
точен като швейцарски часовник,
точен като немец,
стабилен като швейцарска банка,
fort comme un Turc ‘букв. силен като турчин’,
fier comme un Écossais ‘букв. горд като шотландец’.

В преобладаващия брой сравнения в българския и френския език етнонимът разкрива отрицателни черти от образа на другите народи. Защото като че ли е по-лесно да видим сламката в околото на другия, а не гредата в своето, ако си позволим да перифразираме библейската мъдрост:

грък като влък,
гол и бос като циганин,
повлякъл се като хърватин,
пиян като (руски) казак,
кисел като арнаутин,
sournois comme un Anglais ‘букв. потаен като англичанин’,
ivre/soûl comme un Polonais ‘букв. пиян като поляк’.

5. Иронични (оксиморонни) сравнения

Ярка националноспецифична окраска имат и компаративните структури от категорията на така наречените иронични, негативни, алогични или оксиморонни сравнения. При тези сравнения по пътя на антифразата признакът получава противоположна, антонимна семантика заради образа, с който се сравнява. Обектът в сравняващата част, за разлика от традиционните УСр, не е прототипичният носител на признака, а точно обратно, това е носител на несъвместима в семантично отношение компаративна образност.

В конструкции с признак *бял* като например *бял като въглен*, *бял като на тенджерата (тигана) дъното*, *бял като циганин*, *бял като кюмюрджия*, *бял като египтин* антифразата поражда ироничния характер на сравнението, което придобива значението на антонима на признака *бял* ‘черен’ и придава ярка експресия на образа. „При тези устойчиви словосъчетания имплицитната опозиция *бял – черен* се осмисля посредством наличието на несъответствие

¹ За повече подробности вж. Кръстева 2015.

между обекта и приписвания признак.“ (Кръстева 2014: 103). Компаратумът добавя семантичния нюанс за висока степен ‘много’ и обуславя интензифициращото значение на сравнението:

бял като циганин ‘много черен’.

Сред проучените адекватни устойчиви сравнения с усилващо значение, изградени върху ирония или абсурд, не бяха установени съответствия в двата езика. Тук специфичното доминира над общото като всеки език си служи по неповторим начин с езиковата ирония като начин на светоусещане:

сит като просяк,

прав като кука, прав като въже в торба,

умен като гъска,

тънка като каца,

чист като помия,

бистър като боза,

бърз като костенурка,

здрав като кошница,

aimable comme une porte de prison ‘букв. любезен като затворническа врата’,

aimable comme un chardon ‘букв. любезен като магарешки бодил’,

bronzé comme un cachet d’apirine ‘букв. почернял като хапче аспириин’,

bronzé comme un petit suisse ‘букв. почернял като млекце’,

grand comme un mouchoir (de poche) ‘букв. голям колкото носна кърпа’,

haut comme trois pommes ‘букв. висок колкото три ябълки’.

6. Редуцирани устойчиви сравнения

Необходимо е да се обърне внимание и върху групата на така наречените редуцирани УСр чрез отпадане на *tertium comparationis*. Значителен брой от тях имат интензифициращо значение. В българския език преобладаваща част от тези сравнения означават ‘висока степен на извършване на действие’ и имат възможност да се съотнасят към повече глаголи, намиращи се в различни асоциативни отношения. Такива са:

като бесен,

като дете,

като луд, като побъркан,

като на шега, като на игра,

като разпран,

като попарен,

като хората,

като света,

като с вълшебна (магическа) пръчица.

При някои от тези сравнения интензифициращото значение се съчетава и с качествена характеристика на действието. Например *като на шега* озна-

чава, че действието се извършва много лесно, с лекота, без никакви усилия, затруднения. Нито едно от горепосочените сравнения обаче не се свързва с *tertium comparationis* прилагателно име в значението си на интензификатор.

Във френския език също са налице „съкратени варианти“ на УСр чрез редуциране на съпоставителната основа. Част от тях предоставят качествена характеристика на действието като се свързват с глаголни *tertium comparationis*. Това са:

(pleurer) *comme un enfant* ‘букв. плача като дете – плача много силно’,

(reindre) *comme un pied, comme un sabot, comme une savate* ‘букв. рисувам като крак, като патък – рисувам много лошо’.

Други като *comme pas un, comme personne, comme un ange, comme la peste* имат усилващо значение и се съотнасят към *tertium comparationis* както прилагателно име, така и глагол:

(radin) *comme pas un, comme personne* ‘букв. стиснат, скръндза като никой друг’,

(faire le café) *comme pas un, comme personne* ‘букв. правя кафе като никой друг’,

(beau, belle) *comme un ange* ‘букв. красив, красива като ангел’,

(danser, chanter) *comme un ange* ‘букв. танцувам, пея като ангел’,

(ennuyeux) *comme la peste* ‘букв. досаден като чума’,

(éviter) *comme la peste* ‘букв. бягам като от чума’.

Единствено сравнението *comme tout* реализира своето усилващо значение само в съчетание с прилагателно име:

gentil/mignon/joli comme tout ‘много мил, хубав’.

7. Заключение

В заключение може да се обобщи, че УСр чрез богатството си от образи могат да бъдат разглеждани като своеобразни места на памет, които съхраняват елементи от материалната и духовна култура на определена езикова общност. Разкриването на общото, на универсалното, което несъмнено доминира в изследваната категория УСр в двата езика е още една стъпка към така необходимата в днешно време толерантност към другия, различния.

ЛИТЕРАТУРА

- Буров 2006:** Буров, Ст. Концептуална и езикова категоризация на предметността в българския език. – *Проглас*, 2006, № 1, с. 5 – 19.
- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Кръстева 2014:** Кръстева, Ж. За опозицията *бял – черен/blanc – noir* в българската и френската фразеологични системи. – В: *Сборник с доклади от Единадесетата*

конференция на нехабилитираните преподаватели във ФКНФ. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 100 – 108.

Кръстева 2015: Кръстева, Ж. Към представата за другия, отразена в българската и френската фразеология. – В: *Сборник с доклади от Дванадесетата конференция на нехабилитираните преподаватели във ФКНФ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, с. 226 – 235.

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Изд. на БАН, 1986.

Dubois et al. 1970: Dubois J., Edeline, F., Klinkenberg, J., Pire, F., Trinson H. *Rhétorique générale*. Paris: Larousse, 1970.

ИЗТОЧНИЦИ

Речник на устойчивите сравнения в българския език. – В: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Изд. на БАН, 1986, с. 95 – 274.

Rey, A., Chantereau, S. *Dictionnaire des expressions et des locutions figurées*. Paris: Dictionnaires Le Robert, 1995.

Радостина Захариева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ХИТРОСТТА, ЛЪЖАТА И ИЗМАМАТА В ОГЛЕДАЛОТО НА ИДИОМАТИКАТА

Abstract: The article considers the notion of the lie through an analysis of Bulgarian, French and Romanian idiomatics. It is presented as word with certain characteristics and as action in various manifestations. Special attention is given to the richness and similarities of the images the three languages use. The predominant attitude to the lie and deceit is negative. Cunning is shown to be of dual nature and to elicit ambiguous appraisal.

Keywords: lie, deceit, cunning, idiomatics, Bulgarian, French, Romanian

I. Изследователски обект

Основен обект на настоящата работа е един от най-сложните и многоаспектни феномени – лъжата, и по-конкретно отражението на този феномен в езика, който е безпристрастен регистратор и носител на богата информация за човека и неговия свят. Поставяме си за цел да разгледаме с какви характеристики и чрез какви образи се представя лъжата в български, френски и румънски и каква оценка получава. Ще се позовем на идиоматиката на тези три езика, която може да определим като съвкупност от устойчиви изрази, представляващи както същинска фразеология, така и паремии, колокации, сравнения, крилати фрази, благословии и клетви (относно използваната терминология вж. Калдиева-Захариева 2013: 32 – 52). Това не изключва за целта на анализа да бъде включена, разбира се, и интересната информация, която може да се почерпи от отделни лексикални единици, свързани с изследваните семантични полета.

II. Общите познания за лъжата

Лъжата е повсеместна, наблюдава се във всички сфери на живота и е присъща както на отделния човешки индивид във всяка възраст, така и на широки групи от хора. В аксиологичен план феноменът лъжа също е сложен – оценките за него не са еднозначни, биват дори полярни. Осъждана като абсолютно зло и противоречаща на човешкото достойнство (вж. Кант 2010: 156), лъжата също така е преценявана и като естествена част от човешките взаимоотношения (Петров 2008: 73), чието отсъствие дори би било пречка за обществото (вж. Солен 1999: 44). Съществуват и разбирания, че „лъжата е не извращение на нашата природа, а неин основен елемент [...], [че тя] има своята роля във всяка наша връзка с друг човек“ (Лезли 2012: 14) и дори се разглежда от някои като съществена предпоставка за развитието и еволюцията на човешкия вид (Лезли 2012: 17 – 26).

Следва да се направи уточнението, че понятията *лъжа* и *измама* рядко биват разграничавани и най-често авторите, които засягат темата, правят уговорката, че използват двата термина като взаимозаменяеми (макар и да признават, че разлика може да има – вж. Лезли 2012: 29). И в действителност, ако се позовем напр. на *Речника на българския език* (РБЕ), всяка от тези две лексикални единици фигурира в (част от) дефиницията на другата, а обединяваща в двата случая се явява семата *заблуждаване*.

За да дадем кратко определение на изследваните понятия, ще цитираме американския психолог и специалист в разпознаването на лъжата П. Екман, който дефинира „понятието лъжа или измама като действие, при което един човек има намерение да въведе другото в заблуда и го прави предумишлено, без предварително уведомление за целта си и без ясно изразено от мишената желание“ (Екман 2011: 20). Също според него съществуват два вида лъжа – прикриване на истината или премълчаване и съответно – фалшифициране или изкривяване, изопачаване.

III. Лъжата ↔ измамата и нейното присъствие

Приемаме да разглеждаме лъжата в двете ѝ основни по наше виждане проявления – като словесна лъжа и като действие – измама, обикновено съпроводено със словесна лъжа, водещо до материални щети за измамения и до благодетелстване на измамника.

За **широкото и повсеместно присъствие** и за **голямата честота**, с които се характеризира лъжата, поне според много социологически проучвания (вж. напр. цитираните изследвания у Фрай 2006: 20), би могло да се съди и по голямото количество фразеологични изрази, паремии и разнообразните лексикални единици особено в разговорната реч със семантика ‘лъжа, мамя’. Но от изследвания тук материал много малка част реално пряко отразява това – напр. паремиите:

Б. *Hue lъжем трима, а нас лъжат трпуста* **Р.** *După adevăr a umblat și de minciună a dat* **Ф.** *Mensonge et fraude sont le train du monde; Chacun parle et ment, et fait comme il entend.*

Интересна своеобразна причина за изключителното присъствие на лъжата в човешките общества се крие в задължителното за нейния успех условие да звучи като истина, а това поражда необходимост от добре обмислено прикритие, което обикновено и най-често се осъществява чрез изричане на друга лъжа и дори на няколко поредни лъжи:

Б. *Една изречена лъжа води след себе си друга* **Р.** *Începi c-o minciună și trebuie să spui o mie pe lună; Minciunile una pe alta se ajung; O minciună spusă cere alte șapte ca să*

fie acoperită **Ф.** *Le mensonge appelle le mensonge; Un mensonge va s'augmentant, à mesure qu'il se répand; Une menterie en fait cent.*

Поговорките косвено подсказват и за честотата на явлението.

IV. Лъжата – слово

Лъжата най-често се възприема като **слово**, отъждествява се със словото. Впрочем една румънска пословица пряко посочва *Și minciuna e vorbă* – „и лъжата е слово“. А *O minciună zboară ca glonțele* („една лъжа лети като куршум“) е интересна с паралела, който изгражда с редица пословици за лошата дума. В някои от тях също се акцентува на факта, че лошата дума е бърза (като вятъра, куршума, светкавицата) и стига безпрепятствено надалеч:

Б. *Лошата дума отива по-надалеч.* **Р.** *Vorba de rău se duce ca glonțul; Cuvântul e ca vântul, nu se ajunge nici cu armăsarul, nici cu ogarul; Vorba rea merge din gură în gură ca fulgerul.*

Всъщност **лошата дума** се асоциира с отрицателна оценка спрямо някого или нещо, т.е. назовава действително нещо неприемливо, осъдително. Слухът, клеветата (също думи) не отговарят на действителността, не са истина, те се изграждат върху лъжа. Самите те са лъжа, а като се знае общоприетата осъдителна оценка на лъжата (*Който лъже – на въже*), лоши думи са лъжливите, лоши думи са слуховете и клеветите.

Ще се спрем на още идиоматични изрази, отнасящи се до лъжата като казване, **говорене на неистини – неверни неща, на измислици – фантазии:**

Б. *врели-некипели говори/приказва; ни врели, ни кипели говори/приказва; бабини деветини говори/приказва; бабешки приказки говори/приказва; дрънка/мели врели-некипели* **Р.** *a spune basme/baliverne/verzi și uscate/povești; a înșira/a îndruga/a turna gogoși; a înșira/a îndruga/a turna basme; a spune/a vorbi câte în lună și în stele; a tăia (la) piroane; a toca verzi și uscate* **Ф.** *en dire des vertes (et des pas mûres); conter monts et merveilles; conter des coquecigrues; raconter des salades.*

Освен глаголите *говоря, казвам, разказвам, a spune, conter* и т.п., характеризиращи тук лъжата като вербален акт, впечатление правят глаголи като *a înșira* (‘редя’) и *îndruga* (‘преда’). От една страна, те потвърждават лъжата като вербален акт чрез идеята за **протяжност** – речта, словото или означаващото (според Сосюр 1992: 100) има линеен характер. От друга страна, те преращат към представата за голямо количество (също като *a turna* (‘изливам’) в един от примерите). А конкретно *a îndruga* (‘преда’), който в румънски се употребява и самостоятелно със значения ‘преда грубо’ и оттам ‘нареждам безсмислено, говоря неясно, лошо или несвързано, дърдорая, бръщолевя’, се свързва и с представата за обърканост.

Идеята за **многословие** се предава и чрез множественото число на прякото допълнение в почти всички разглеждани тук глаголни изрази. Откриваме я също в поговорките:

Б. *Който много сборва (говори), или много знае, или лъже. Много приказки без лъжа не биват.* **Р.** *Vorba multă nu e fără minciuni; Nici somn lung/mare fără visuri, nici vorbă lungă/multă fără minciuni; Adevărul într-un cuvânt, iar minciuna în mii și sute* **Ф.** *Comme grand dormir n'est pas sans songe, grand parler n'est pas sans mensonge.*

Откроява се ФЕ *a tăia (la) piroane* („режа/сека пирони“), който е еквивалентен на българската ФЕ *сека гвоздеи* само във второто си значение (‘много ми е студено’), а в първото си значение означава ‘говоря неверни неща, лъжи; много лъжа’ и е еквивалентен на *лъжа на поразия; лъжа, та се късам; лъжа на провала; разправям опашати лъжи*. Чрез използвания еднакъв, но различен различно тук образ говоренето на лъжи се свежда до натрапчив шум, оприличен на тракането на зъби.

Интересна асоциация се наблюдава при *a mânca borș/castane/rahat/ciuperци/praz*. Тук образът е свързан с дъвчене на храна, присъстваща в скромното ежедневие. Така се подсказва за външния израз на действието (движение на челюстта, на устата) – то е представено като физическата дейност, сходна на предъвкване, и по този начин се постига внушение за изреченото, казаното като за нещо, оголено от съдържание (срв. *разтягам/тегля локуми* – ‘говоря многословно и безсъдържателно’ (вж. БТР).

Много от разглежданите единици впрочем означават и ‘**безсмислени, глупави приказки**’.

Лъжата е представена и като **разказ, приказка**, красива или невероятна, наивна или изпълнена с преувеличение и необоснована хвалба:

Б. *Приказки от хиляда и една нощ.* **Р.** *povești de adormit copiii; povești vânătoarești; frumoasă poveste dar mare minciună.*

Лъжата се състои в изказване на тези, неотговарящи на действителността или напълно **противоположни на истината**:

Б. *На черното вика/казва бяло.* **Р.** *Mincinosul vede colac și zice mălai; a spune că laptele-i negru.*

Но както е отбелязал един американски сенатор, известен с ораторския си талант, *лъжите не само са в разрез с истините, но обикновено са в кавга и помежду си*. Представата за подобно противопоставяне личи в някои изрази с компоненти антоними или със семантика, препращаща към всякакъв вид неща, разнородни и дори несъвместими:

Б. дрънка врели-некипели; дрънка бивалици и небивалици **Р.** *a înșira verzi și uscate; a vorbi cegă și păstrugă; a zice/a spune vrute și nevrute.*

Тук можем да отнесем и израза *два пъти едно не казва*. Идея за смесица и разнородно съдържание се съдържа и в образа на френския фразеологизъм *raconter des salades*.

Обещаването на неизпълними, невъзможни неща се възприема също като лъжа (вж. повече у Захариева 2008):

Б. златни планини обещава; сваля звезди<те> <от небето>; сваля месечината <от небето> **Р.** *a promite cerul și pământul* **Ф.** *promettre la lune; promettre des monts d'or; faire des promesses en l'air; promettre monts et merveilles.*

Говоренето на неистини, на красиви приказки, на неизпълними обещания, многословието и пр. са характерни съставки на езиковата демагогия – едно по-сложно явление в сравнение с обикновената лъжа (Димитрова 1999: 6).

V. Лъжата – действие (обикновено съпроводено и от словесна лъжа)

Правят впечатление немалко изрази, включващи в състава си глагол за **движение**:

Б. *ходи с лъжовника в джоба; ходи с лъжите в торбата; обикаля с лъжите в торбата; търчи-лъжи; Лъжата върви напред, а истината – подир; Лъжата върви напред, ама далеч не отива* **Р.** *a umbla cu oasa mică; a umbla cu sața; a umbla cu mâța-n sac; a umbla cu traista cu minciuni; a umbla cu cioara vopsită; a umbla cu minciuna-n dinți; a umbla cu plosca; a umbla cu șoalda; Minciuna umblă-n lume, iar dreptatea stă la un loc.*

Глаголът със семантика ‘обикалям’, ‘движа се’ в тези изрази характеризира не само лъжата, но и самия лъжец – движението, смяната на местонахождението изглежда важно условие както за успеха и разпространението на една неистина, така и за оцеляването на нейния преносител. Защото, както се твърди в редица пословици в трите езика, *Лъжата върви напред, а истината – подир; Le mensonge ne marche que sur une jambe, la vérité sur deux* „лъжата върви на един крак, а истината на два“; *Cine umblă cu traista cu minciuni n-o duse mult* „който обикаля с торбата с лъжи, не стига далеч“, т.е. рано или късно лъжецът бива разкрит (вж. у Лезли 2012: 83 – „за патологичните лъжци е невъзможно да поддържат дълготрайни отношения от какъвто и да е характер, нито да се задържат по-дълго на работа ... принудени са да сменят средата ... подобно на паразити, които търсят нови гостоприемници“). Същата констатация, но от друга перспектива се прави и от френската поговорка *A beau mentir; qui vient de loin* – който идва отдалеч и е непознат, може лесно да излъже. Подобни са *Celui qui se marie loin va tromper ou sera trompé; Celui qui*

va loin chercher trompé est ou tromper va и *Далеч ме, мамо, ожени, лесно да се похваля*; *Ожени ме, мамо, на чуждо село, лесно да се хваля*. Тук далечното и чуждото се асоциират с непознатото, с липсата на достатъчно информация, а това улеснява лъжеца или самохвалкото, който често може да си припише качества, заслуги и т.н., които реално не притежава. Но от друга страна, има риск и той самият да бъде подведен.

Изразите **Б.** *ходя с лъжовника в джоба* и **Р.** *a umbla cu minciuna-n dinți* подсказват готовност да се лъже по всяко време, че лъжата може да бъде обичайно, постоянно поведение. А ФЕ *ходя с лъжите в торбата* и *a umbla cu traista cu minciuni* внушават и идея за голямо количество. Любопитен е българският глаголен израз с функция на съществително *търчи-лъжи*, който носи представата за особена активност в поведението на лъжеца.

Овчарската тояга, фалшивата теглилка, примамката и торбата, боядисаната врана (в някои от разглежданите примери) са представени като атрибути на измамника и лъжеца – те показват разнообразието от похвати, с които си служи лъжецът – средство за подчиняване и насочване в желаната от него посока (елемент на скрит натиск), средство за привличане, подмяна (един обект вместо друг), прикриване и т.н. Думата *лъжовник* в бълг. ФЕ за въображаема книга, за записани лъжи допълва широкия спектър от средства за измама като предпоставка за успех.

В много ФЕ със значение ‘лъжа, мамя’ метафоричният образ представя **движение**, което е наложено, **в което се въллича обектът/излъганият** (водене, разхождане, разиграване, носене, танц, теглене/дърпане, пътуване, изпращане някъде):

Б. *води за носа някого; разиграва като маймуна някого; праца за зелен хайвер някого; праца за липови ябълки някого; праца на баня някого; праца на кино някого; праца някого да лапа мухи* **Р.** *a duce pe cineva cu sobza; a duce pe cineva cu vorba; a purta pe cineva cu vorba; a duce cu iordanul /cu preșul/cu zăhărelul; a o da în tango cu cineva; a trage pe cineva pe sfoară* **Ф.** *mener qqn en voiture; emmener qqn en voyage; mener qqn en barque /en bateau; emmener qqn à la campagne.*

Те показват, че субектът има реална власт над физическите действия, над поведението на обекта – така се постига внушение за силно влияние и дори за пълно подчинение. Това личи и от първото значение на ФЕ в български и френски език *водя за носа някого* и *mener qqn par le nez* (чийто образ е преосмислен и представя и семантиката ‘лъжа, мамя’), а именно ‘подчинил съм някого напълно на своята воля и го карам да върши послушно всичко, което желая; постъпвам с някого, както желая’. Представата за подобно подчинение може би се изгражда по-пряко при френските изрази с употреба на каузативната форма (фактитивна конструкция), с която се показва, че вършителят действа под влиянието на подбудител (Чаушев 2001: 38): *faire monter*

à l'arbre; faire marcher quelqu'un; faire aller quelqu'un; faire danser quelqu'un. При другите цитирани примери основен компонент е глагол със значение 'вода' – *a duce, mener, emmener*. В изграждането на образа на тези ФЕ често е включено средството, което реализира (въже, килимче, кораб, лодка, кола) или подпомага (музикален инструмент – кобза, захарче, сладки приказки) това придвижване.

Интересно е, че глаголят *мамя* и негови производни имат в някои български диалекти значение 'вода след себе си, завеждам някъде, довеждам' (вж. БЕР и знач. 6 на *мамя* в РБЕ, както и *подвеждам*). Не по-малко любопитна е етимологията на румънския глагол *a înșela* ('мамя'), който според някои етимолози е вероятно да произлиза от глагола омоним *a înșela* ('оседлавам'), доколкото в арумънски съществува фразеологизъм с подобен образ („поставям седло на някого“) със значение 'мамя, лъжа' (вж. *Dicționarul limbii române*).

Може да се отбележи, че в повечето български ФЕ акцентът пада върху дестинацията или върху предмета, който пратеният някъде (излъганият) трябва да намери – в едни от случаите екзотичният им характер, а в други обратно – тяхната баналност, подсказват несериозната или нереалистична цел на „пътуването“ и оттам самата лъжа, на която става жертва измаменият. Освен това ролята на лъжеца тук е само на инициатор на движението (той праща, а не участва лично в него), докато в румънските и френските ФЕ той се откроява с това, че съпровожда, води след или със себе си своята жертва. Все пак и в български може да се открие подобен прочит и подобна метафора – в преносните значения на *извозвам* и *прекарвам* някого. Ще обърнем внимание още и на това, че *пращам някого на кино* има и второ значение 'причинявам голяма неприятност някому'.

Трябва да посочим, че във френски съществуват ФЕ с подобен образ – *пращам някого някъде* за нещо или да прави нещо, но той получава друго тълкувание – семантиката на всички тези ФЕ е 'отпращам, отървавам се от някого, прогонвам някого':

Ф. *envoyer balader; envoyer promener; envoyer jouer; envoyer paître; envoyer cueillir de l'oseille; envoyer sur les roses; envoyer à la balançoire; envoyer au bain; envoyer au diable/à tous les diables; envoyer à vatan.*

Всъщност тези два начина на интерпретиране имат нещо общо – лъжата в някои случаи е средство да се отпрати нежелано лице. За това свидетелства и изразът *emmener à la campagne*, обединяващ и двете значения, но в диахронен план (първоначалното значение е било 'отпращам', а актуалното е 'лъжа, мамя' може би под влияние на другите подобни изрази с компонент *emmener* 'вода').

Към тази група може да се сведат и библейските по произход ФЕ със значение 'залъгам, мамя някого, че проблемите му ще бъдат разрешени, като умишлено го насочвам към различни лица и инстанции, с което на практика

оставям в пълен застой нещата и скривам хитро своето бездействие и нежелание да помогна, да свърша работата’:

Б. *изпраца от Понтий при Пилат някого* **Р.** *a duce/a purta/a trimite pe cineva de la Ana la Caiafa; a mâna de la Ana la Caiafa* **Ф.** *renvoyer de Ponce à Pilate.*

Сред ФЕ със семантика ‘лъжа, мамя’ се открояват такива, построени върху метафора за **възпрепятстване** или **ограничение на възможността за движение** (обратно на разгледаните по-горе) – чрез поставяне, опаковане в нещо, връзване за нещо:

Б. *връзва на празни ясли някого* **Р.** *a pune pe cineva în calup; a lega pe cineva la gard* **Ф.** *mettre qqn dedans; mettre qqn dans la couverture; faire de la ficelle à qqn.*

С подобна семантика и вътрешна форма са и глаголите *ficeler* (‘завързвам с връв’), *empaqueter* (‘пакетирам’), както и българският глагол *връзвам*.

Близки по отношение на използвания образ са ФЕ, представящи измамата и лъжата като поставяне на **капан**:

Б. *пуска/хвърля въдицата; вкарва в капана <с двата крака> някого; вкарва в клопка<та> някого; вкарва в примката някого; поставя капан/клопка/примка на някого; уплита/вплита/улавя/хваща в мрежите/примките си някого* **Р.** *a atrage pe cineva în cursă; a pune cuiva lațul/un laț; a pune cuiva <o> cursă* **Ф.** *tendre un panneau à qqn; tendre un piège à qqn; tendre un filet à qqn; tendre des rets à qqn; tendre un appât à qqn; attirer qqn dans ses filets; prendre qqn dans des rets; prendre qqn au piège; prendre qqn au trébuchet.*

Те подсказват и предварително обмислено и организирано действие за реализацията на лъжата.

В редица ФЕ лъжата се асоциира с **игра, изиграване**, (правене на) номер, фокуси, шега или подигравка:

Б. *изиграва игра някому; изиграва комедия<та>; изиграва номер някому; скроява номер някому; погажда номер някому* **Р.** *a scoate panglici pe nas; a scoate panglica; a juca papușile* **Ф.** *jouer un tour à qqn; jouer un tour de son métier; jouer un tour de maître gonin; jouer la comédie; jouer une/des pièce(s) à qqn; faire une/des pièce(s) à qqn; servir un plat de son métier; faire un tour de passe-passe; monter une farce à qqn; monter un bateau à qqn.*

Това личи не само от залегналия в тях образ, но понякога и от другите значения при някои от изразите – напр. румънските ФЕ *a scoate panglici pe nas* и *a scoate panglica* („вадя панделки от носа“; „вадя панделката“) са с първо значение ‘правя фокуси, фокуснича’ и второ значение – ‘лъжа, мамя’, при

което се наблюдава повторно преосмисляне на словосъчетанията. Подобна е ФЕ *a juca papușile* („разигравам куклите“) – ‘1. правя куклен спектакъл 2. говоря лъжи, мамя’. Някои от вече разгледаните по-горе френски ФЕ като *faire aller* и *faire marcher* имат и значение ‘подигравам се с някого’, ‘разкарвам/разигравам’ – разкарването от едно място на друго може да се възприеме и в комична светлина като подигравка – закачка. В това ни убеждават и някои ФЕ, които може да се определят като паронимни – напр. *изигравам игра някому* (‘измамвам, излъгвам някого’) и *изигравам номер някому* ‘съзнателно устройвам лоша шега на някого, създавам му някаква неприятност, подигравам го с някаква постъпка’.

Тук може да се потърси и връзката на лексикално равнище между концептите игра, лъжа/измама и **подигравка** – срв. в български *изигравам* с едно от значенията си (преносно, разговорно) ‘измамвам, излъгвам някого’ и *подигравам*; в румънски *a se juca cu cineva* (и *a-și bate joc cu cineva*); във френски *se jouer de qqn* – със значения ‘измамвам’ и ‘подигравам се’. Интересна е етимологията на френския глагол за ‘мамя’ – *tromper* – според Ё. Littré най-старата му позната употреба, свързана със семантичното поле на лъжата, е като възвратен глагол именно в значение ‘изигравам някого’, като по-късно е придобил и семантика ‘подигравам се с някого’, аналогично на *se jouer*. Всъщност *tromper* по своята поява е свързан с израза *jouer de la trompe* и първоначално е означавал ‘свиря на ловджийски рог’ (тук ще отбележим, че ‘свиря’ и ‘играя’ на френски се предават с една и съща дума – *jouer*). Не по-малко интересна е и друга хипотеза за произхода на този глагол във френски – от *faire aller comme une toupie* („въртя като пумпал“; *trompe* – ‘пумпал’), която в основата си е доста близка до предходната – играя си като правя да се движи (срв. с горните ФЕ).

Подигравката предполага не много добро, дори пренебрежително отношение спрямо обекта, към който е насочена. Това дава основа на негативната конотация на ФЕ за ‘мамя, лъжа’. Потвърждение за представата за лъжата и измамата като за негативно явление (което се възприема с неприятните си страни и последици) намираме и при анализа на семантиката на не малко многозначни ФЕ: напр. при румънските *a face pe cineva din cal măgar*; *a face pe cineva toporul* и *a-i face cuiva una și bună* образът е преосмислен и в друга посока, поради което те носят освен значение ‘мамя’ и значенията съответно ‘унижавам’, ‘набивам’ и ‘наказвам’.

Все пак може да се посочи един тип ФЕ, отнасящ се по-скоро до безобидна шега, закачлив номер, при който някой бива излъган най-често с неверни съобщения – *vendre du poisson d’avril*; *donner/faire un poisson d’avril à qqn* („продавам/давам/правя априлска риба на някого“) и отговарящ на българската колокация *първоаприлска лъжа*. Тук най-вероятно се преплитат два различни факта, впечатлили създателите на този фразеологизъм – от една страна, изразът препраща към епохата на Шарл IX, когато той с наредба е преместил

началото на календарната година на първи януари (а както е известно до преди това началото е било отбелязвано на първи април, за което свидетелства и самата етимология на названието на този месец (вж. Мокиенко 1990: 53 – 54). От друга страна, образът във ФЕ се свързва с познанието за разположението на слънцето по това време на годината в съзвездието Риби. ФЕ обединява чувство за хумор (появилият се във Франция обичай да се правят фалшиви подаръци на вече отменената дата) и астрономически познания (вж. още Вижри 1992: 134). Не е изключено този тип ФЕ да отразява още и наблюдението на непостоянните и непредвидими метеорологични условия, присъщи на месец април (неслучайно в български (вж. БЕР) съществуват диалектни названия като *лъжипрев*, *лъжичко*, *лъжско* и др. за този месец).

И при разгледаните в тази група изрази се налага на вниманието многообразието в образите (игра, фарс, шега, комедия, пиеса, номер, фокус), но същевременно при някои ФЕ изпъкват по-ярко и познанията и ловкостта, необходими за осъществяването им (*maître* ‘майстор’, *métier* ‘занаят’).

От повечето от тези ФЕ става ясно също и че лъжата предполага предварително обмисляне, стратегия, подготовка, изграждане, монтаж, което косвено подсказва и за необходимостта от умения, талант у този, който се заема с това – номерът е хитро замислено (и изпълнено) действие, а ролята изисква предварително обмислен план и подготовка, също като действията, означени с глаголите *скроявам*, *монтирам/сглобявам/построявам*, *поставям* (все компоненти, участващи във вътрешния образ на въпросните ФЕ). Ще добавим и някои показателни в това отношение колокации – **Р.** *a croi/a ticlui o minciună* **Ф.** *faire/échafauder un mensonge*.

Ще се спрем и на още една група, която може да бъде обособена измежду ФЕ, означаващи ‘лъжа, мамя’ – обединяващ елемент при тях е представата за действието лъжа, за измамата като начин за **въздействие върху сетивата**. То може да се изразява в попречване на тяхното нормално функциониране, така че обектът на лъжата да не види, да не узнае истината за действителните обстоятелства, постъпки и т.н.:

Б. *хвърлям прах в очите на някого*; *замазвам очите някому* **Р.** *a arunca <cu> praf în ochii cuiva*; *a da cu praf în ochii cuiva*; *a-i pune cuiva perdea/perdele la ochi*; *a lega la ochi pe cineva*; *a fura/a lua capul cuiva* **Ф.** *jeter/lancer/envoyer/mettre de la poudre aux yeux*; *endormir le mulot*.

Следва да се отбележи, че ФЕ *хвърлям прах в очите на някого* и неговите съответствия във френски и румънски действително произлизат от обичай, съществувал в Древен Рим, излезлият по-напред състезател при надбягвания да хвърля шепа прах по участниците, останали зад гърба му, за да ги затрудни (прахът попадал в очите им).

А наблюдението на тактиката на грабливите птици, които кръжат над плячката си, за да я хипнотизират, е в основата на образа в *endormir le mulot* („приспивам полската мишка“).

Друга форма на въздействие върху сетивата е създаването на условия те да възприемат в по-добра светлина действителността – за целта нещата се представят като по-благоприятни, по-приятни, по-примамливи отколкото реално са, търси се постигане на по-силен ефект, на силно впечатление: *dorer la pilule à quelqu'un* („позлатявам хапчето на някого“), *faire voir des étoiles/la lune en plein midi à quelqu'un* („правя някой да види звезди/луната посред бял ден“).

Френският ФЕ *faire voir des étoiles en plein midi à quelqu'un* освен със значение ‘мамя, измамвам някого’ се характеризира и със значение ‘замайвам с нанасяне на силен удар’. Така действието мамя, лъжа косвено се поставя в един план с вид агресивно поведение, сходно на това, залегнало директно в образа напр. на *хвърлям прах в очите на някого*. Всъщност тук имаме пример за изграждане на значение с по-голяма абстрактност чрез повторно преосмисляне на образа.

Тези две подгрупи би могло да се разглеждат евентуално и като варианти на премълчаване, скриване на истината и съответно фалшифициране на истината. В много малко идиоматични изрази се засяга пряко премълчаването, скриването на истината – напр. **Б.** *икономисвам <от> истината; спестявам истината* (‘послъгвам, лъжа’) **Р.** *Cine ascunde adevărul, acela vinde minciuna* (но съществува и **Ф.** *Celui qui se tait, ne ment pas* – „който мълчи не лъже“).

Прави впечатление, че част поне от разгледаните ФЕ за лъжа/измама носят представа за някакъв елемент **агресивност** – било в използвания образ, било в другите значения при полисемните ФЕ. Наличието на такива случаи и в трите езика подсилва усещането за доста силни логически връзки между двете явления. И това не е случайно – както отбелязва френският социален психолог Г. Дюранден, лъжата е вид „отклонена агресия“ или дори „заместител на агресията“ и представлява „пестене на сили по време на битка“ (Дюранден 1972: 20). А румънската пословица е фиксирала и трагичната възможност лъжата да се свърже дори с причиняване на смърт: *Pentru o minciună se face moarte de om* („заради една лъжа може да се предизвика човешка смърт“).

VI. Оценка на лъжата

Изследването на идиоматиката показва, че преобладава **отрицателната оценка** на феномена лъжа/измама. Лъжата се възприема като носеща вреда не само на обекта (измамения), но и на самия субект (лъжец/измамник) – има ефекта на бумеранг (*Който дроба лъжи, в своята паница ще ги намери*), па-

губна е за душата му (*Cine spune minciună, întâi obrazul își rușinează, iar mai pe urmă sufletul își ucide; Mentir, tromper, embler et question, encheminent l'âme à perdition*), руши доверието в него от страна на другите (*Който веднъж излъже, дважд му вяра не хващат; Cine a mințit odată, și-a mâncat credința toată*), носи му тъга, страдание (*Кой лъже, той тъжи, кой оре, той добре; Qui d'autrui tromper se met en peine, souvent lui advient la peine*) и неизбежно наказание (*Който лъже – на възже!*).

Въпреки тази негативна оценка, която би могла да се обобщи с румънската поговорка *Minciuna nu te duce la bine* („лъжата не води до добро“) и с българската *Грехота е да лъжееш, но и срамота да се лъжееш*, човек е видял все пак, че в някои случаи тя може да помогне в името на нещо добро:

Б. *Ако с право не върви, ти поизкриви!* **Р.** *Minciuna uneori e bună; Minciuna sparge case de piatră, dar alteori prețuiește mai mult ca un adevăr nespus la locul lui.*

Но пък цитираната тук българска пословица е обезстойностена и отречена като мъдрост от П. Р. Славейков, който пише за нея „И тая е една от калпавите български пословици, която учи на безхарактерност“ (вж. Стойкова 2007: 197).

VII. Хитростта

Ще се спрем накратко върху хитростта, която в своята проява е свързана с прибягване до измама в известен смисъл, до подвеждане, до отклоняване от някаква истина за нещо и е свързана с неискреност – всичко това с оглед да се постигне някаква цел. Тя често се разчита в положителен ракурс – асоциира се с ловкостта, находчивостта и изобретателността. Това е залегнало във фолклора и художествената литература на трите езика (срв. приказките за Хитър Петър в български, за Пъкала и Тъндаля в румънски, Хитрините на Скапен (Молиер) във френски и др.). Може да се открият сходства с изкуствената лъжа и по-специално с лъжата, представена чрез образа на играта или чрез образа на измайсторяването (вж. по-горе). Хитростта предполага повече качества и предимства у нейния носител, дори повече сетива спрямо останалите, с които да ги превъзхожда:

Б. *и на гърба/врата си има очи* **Р.** *oltean cu douăzeci și patru de măsele* **Ф.** *avoir bon nez.*

В следващите ФЕ хитростта се свързва и с придобит опит (предаден от родителите или получен чрез претърпени премеждия, при странствания, пътешествия и т.н.), с натрупани познания:

Б. *от стара майка дете; от стара кокошка яйце; гърмян заек Р. pui de lele Ф. être plus malicieux qu'un vieux singe; un vieux renard; un vieux routier*

Б. *знае Аврам къде зимуват раците; знае и на дявола дупките Ф. savoir la rubrique; savoir le tour de son bâton; connaître les ficelles.*

Асоциира се и с уменията на търговеца:

Б. *купува те и те продава Р. te vinde fără bani Ф. il serait bon à vendre vache foireuse.*

Изобщо хитростта, видяна откъм находчивостта, остроумието и способността понякога да разрешава проблемни ситуации, се възприема положително. Но оценката в редица случаи не е еднозначна, както се вижда от следната констатация на Алеко Константинов: „Когато в другите народи думата „хитър“ е синоним на лукав, вероломен и прикачена на някое лице, би го понижила в мнението на обществото, у нас с епитета *хитър* се кичат като с най-почтена декорация: „Брей, хитро момче излезе, да е живо на баща си, всинца ни измами! Не можаме да го излъжем! Ашколсун. Браво!“.

За двояката оценка на хитростта подсказва анализът на групата ФЕ, включващи в състава си компонента *дявол*. Част от тях като ФЕ *дявол из вировете, а fi dat dracului (naibii)* са със семантика ‘много хитър’, дори ‘много способен, много умен’. Но други като румънските ФЕ *а fi dracul împielit* и *а fi dracul pe uscat* имат освен значение ‘хитър’ и значение ‘много лош, зъл, проклет човек’, а *а fi dracul împielit* означава също и ‘неукротим, буен’. Така хитростта се свързва с подлостта, коварството, приравнява се с пороците (срв. френската ФЕ *avoir du vice* със значение ‘хитър’, където основният компонент *vice* означава ‘недостатък, порок’).

Немалко са изразите като *и дявола подковавам <на леда>; на дявола цървули обувам; и дявола ще преметна*, които подлежат на различна интерпретация според контекста, в който са употребени: *Обади му се, помоли го да ти помогне! Нали знаеш, той и дявола подковава на леда. Все ще намери как да ти помогне. Пази се, много внимавай той да не се намеси, защото, знаеш добре, че и дявола подковава на леда и ще обърка всичко, за да извлече и от този случай максимум полза за себе си.*

Хитрият човек е обрисован много често чрез изрази с компонент *лисица* или/и (по-специално във френски) с компоненти названия на други животни и птици:

Б. *Кума Лиса; хитра лисица; същинска лисица; голяма лисица Р. vulpe bătrână Ф. un fin renard; un vrai renard; un vieux renard; fourbe comme un renard; un fin merle; un vieux loup; une fine mouche; être rusé comme une fouine.*

Употребеното тук прилагателно може да насочи към степента на проява на характеристиката, но и да придаде определен положителен или отрицате-

лен нюанс. Например във френски език лисицата може да е „ловка“, „хитра“, „стара“, но и „подла/коварна“.

В български *хитра лисица* и съответно в румънски *a fi şiret ca o vulpe* може да придобият подобни нюанси според контекста, в който са употребени, доколкото *хитър* и *şiret* може да означават както ‘коварен’ и ‘лукав’, така и ‘сръчен’, ‘ловък’ и ‘остроумен’.

Всъщност, ако се вгледаме в значенията на лексемите, означаващи ‘хитрост’ или ‘хитър’, ще установим, че диапазонът, в който те варират е доста голям – от ‘лукав’ до ‘изобретателен’, ‘насмешлив’ и ‘умен, разумен’. Ще посочим за сравнение, че в старобългарски думите *хитрост* и *хитрец* дори са имали изцяло положителна конотация със своите значения ‘умение, изкуство’, ‘проницателност’, ‘майстор’, ‘мислител’; ‘творец’ – в употреба за Бога (вж. Старобългарски речник 2009: 1162 – 1163).

И хитрецьт, също както и лъжецьт, може да бъде хванат в капан и наказан:

Б. *хитрата лисана <с двата крака> в капана; хитрата сврака – с двата крака* **Ф.** *enfin les renards se trouvent chez le pelletier.*

В тези изрази прозира отрицателната оценка на хитростта, приравнена в случая с измамата.

VIII. Заключение

Лъжата/измамата се откроява като многоаспектно явление, представено в идиоматиката на трите езика с много общи модели и с еднакви или сходни образи (и компоненти) при изследваните идиоматични изрази.

Лъжата е показана като често срещан феномен, активен, разпространяващ се бързо и лесно. Тя се представя специално като реализираща се в словото, чрез словото и нерядко в изказване на безсмислици и небивалици, на празни, голи приказки, в многословие и безсъдържателност, но и като предварително обмислени действия, постъпки, с конструиране на ситуацията. Лъжата разчита на незнанието, непознаването и доверчивостта на хората. Тя подчинява, отнема свобода, създава пречки, вреди, подхранва агресия.

Лъжата е представена в идиоматиката и с по-невинното си проявление – шегата, както и с подигравката, която обаче подсказва за съпътстващо обидно, пренебрежително отношение към обекта ѝ.

В идиоматиката (и по специално във фразеологията) почти не се срещат изрази, свързани със закачливата лъжа, и напълно отсъстват по отношение на благородната лъжа.

Преобладават идиоматичните словосъчетания, представящи лъжата по-скоро като *фалишифициране* на истината, отколкото като *премълчаване*.

не, което би могло да се обясни с по-голямата видимост, активност, които предполага самото изкривяване на истината, и съответно с възможността за улавяне, разобличаване.

Доминираща е отрицателната оценка за лъжата и измамата.

Хитростта в идиоматиката е показана с двойствената си природа и с двояката оценка за нея.

Прави впечатление богатството на материала, наличието на фразеологични варианти и синоними, които отразяват чрез различни детайли в образността многоаспектността и разнообразието на сложното явление лъжа.

СЪКРАЩЕНИЯ

Б. – български

Р. – румънски

Ф. – френски

ФЕ – фразеологична единица

ЛИТЕРАТУРА

Вижри 1992: Vigerie, P. *La symphonie animale. Les animaux dans les expressions de la langue française*. Paris: Larousse, 1992.

Димитрова 1999: Димитрова, Ст. *Езикова демагогия*. София: Наука и изкуство, 1999.

Дюранден 1972: Durandin, G. *Les fondements du mensonge*. Paris: Flammarion, 1972.

Екман 2011: Екман, П. *Излъжи ме, ако можеш*. София: Жануа'98, 2011.

Захариева 2008: Zaharieva, R. L'idée du mensonge à travers la phraséologie française et bulgare. – In: *Fixed Expressions in Cross-Linguistic Perspective. (A multilingual and Multidisciplinary Approach)*. M. Álvarez de la Granja, M. (ed.), Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2008, p. 263 – 283.

Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.

Кант 2010: Кант, И. *Метафизика на нравите. Втора част. Метафизически основни начала на учението за добродетелта*. София: Фараго, 2010.

Лезли 2012: Лезли, И. *Родени лъжци*. Пловдив: Жанет 45, 2012.

Мокиенко 1990: Мокиенко, В. М. *Загадки русской фразеологии*. Москва: Высшая школа, 1990.

Петров 2008: Петров, Д. Вътрешно психични функции на лъжата. – *Психоанализа*, 2008, № 1 – 2, с. 71 – 74.

Солен 1999: Solenne, M. de. *La sincérité du mensonge. Dialogue avec Boris Cyrulnik, Paul Lombard, André Bercoff, Christian Delorme*. Paris: Dervy, 1999.

Сосюр 1992: Сосюр, Ф. *Курс по обща лингвистика*. София: Наука и изкуство, 1992.

Стойкова 2007: Стойкова, Ст. *Български пословици и поговорки*. София: ИК „Колибри“, 2007.

Фрай 2006: Фрай, О. *Ложь*. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006.

Чаушев 2001: Чаушев, А. *Практическа френска граматика*. София: Везни-4, 2001.

ИЗТОЧНИЦИ

- БЕР:** *Български етимологичен речник. Т. 3.* София: Изд. на БАН, 1986.
- БТР:** *Български тълковен речник.* Четвърто доп. и прераб. изд. Ред. Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Калдиева-Захариева 1997:** Калдиева-Захариева, Ст. *Румънско-български фразеологичен речник.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1997.
- Ничева и др. 1974-1975:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език. Т. 1 – 2.* София: Изд. на БАН, 1974 – 1975.
- Пенаков и др. 1962:** Пенаков, Ив., Райнов, Ж., Паунчев, Г. *Румънско-български речник.* София: Изд. на БАН, 1962.
- РБЕ:** *Речник на българския език. Т. 6.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1990; *Т. 8.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1995.
- Старобългарски речник:** *Старобългарски речник. Т. 2.* София: Валентин Траянов, 2009.
- Botezatu, Hîncu 2001:** Botezatu, G., Hîncu, A. *Dicționar de proverbe și zicători românești.* București – Chișinău: Litera Internațional, 2001.
- Dicționarul explicativ al limbii române** – <http://dexonline.ro/>.
- Dicționarul limbii române.** Tomul II, litera F – I. București: Imprimeria națională, 1934.
- Dicționarul limbii române.** Tomul VI, litera M. București: Editura Academiei române, 1965 – 1968.
- Dicționarul limbii române.** Tomul XI, Partea 1, litera Ș. București: Editura Academiei române, 1978.
- Dicționarul limbii române.** Tomul XIII, Partea a 2-a, litera V. București: Editura Academiei române, 2002.
- Duneton 1990:** Duneton, Cl. *Le bouquet des expressions imagées.* Paris: Éditions du Seuil, 1990.
- Littre, É.** *Dictionnaire de français* – <http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais/>.
- Portail lexical du Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales** – <http://www.cnrtl.fr/portail/>.
- Rey, Chantreau 1989:** Rey, A., Chantreau, S. *Dictionnaire des expressions et des locutions.* Paris: Le Robert, 1989.

Валентина Венкова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ИМЕНА НА ПТИЦИ В ПОСЛОВИЦИ, ПОГОВОРКИ И ФРАЗЕОЛОГИЗМИ

Abstract: The paper focuses on the names of birds in proverbs, sayings and idioms. Naturally, a hen and a cock are ranked on the first place. Their life cycle proceeds in front of people's eyes.

Keywords: nomination, proverbs, sayings, idioms

Съществителното име е тази част на речта, с която се назовават феномените от сферата на човешкото познание. Номинативната функция на съществителното име го прави пригодно да назовава всичко – „лица, животни, растения“ (Бояджиев и др. 1999: 319). Конкретните съществителни за неперсоналност са названия на животни от домашния бит, „от природата, каквито са названията на птици: врана, бухал, гълъб, славей, дрозд, кукувица, лястовица, лебед, фазан“ (Георгиев 1991: 46). В друга наша работа са анализирани 1240 имена на птици от тритомника на БАН „Фауна на България“ (Венкова 2013). В нашата страна постоянно или временно живеят над 300 вида птици. В съпоставителен план български и чешки названия на птици са разгледани в докторската работа на Хр. Дейкова (2006). В настоящата статия ще регистрираме имената на птици в пословици, поговорки и фразеологизми.

Пословиците и поговорките „са кратки изразителни изречения, обикновено с назидателен характер“ (Бояджиев 2002: 303). Те имат буквален или преносен смисъл, по-често преносен. Разликата между пословиците и поговорките е в това, че „пословиците се употребяват в речта като самостоятелни съждения, а поговорките получават окончателно оформление само в контекста, т.е. те са част от съждение“ (Бояджиев 2002: 303). На пословиците и поговорките е свойствена вариативност. Те притежават синоними (БЭС 1998). Поговорките са най-тясно свързани с фразеологизмите. Разгледахме сборника „Български пословици и поговорки“ (1986), където са събрани около 5000 единици. С имена на птици са свързани общо 214 употреби. На първо място по честотност се класира *кокошката (квачката)*. Това наименование се среща 48 пъти.

В някои случаи употребата е с положителен оценъчен знак, в други – с отрицателен. Ето някои примери: *Ако тежи на квачката да мъти, пилци не може да отвъди; Болен мъж суров тиквеник, болна жена печена кокошка; Болен се пита иска ли печена кокошка; Всяка квачка на своя полог излюпва; Върти се като пияна кокошка; Гащата кокошка петел не е; Гладна кокошка просо сънува.* В съзнанието на българина печената кокошка е символ на си-

тост и благоденствие, но той не вярва на празни обещания: *Дай ми по-добре днес хляб и сол, а не утре печена кокошка; Днешното яйце е по-добро от утрешната кокошка; За хатър и печена кокошка се яде; Като няма кокошка, и сврака ядва; По-добра е своята леца от чуждата кокошка.* Кокошката притежава и други негативни качества: *Затлъстяла кокошка яйца не носи; Когато припре на кокошката, тогава дири полож да снася; Кокоши ум има; Колко за една кокошка ум няма; Която кокошка много крещи, малко яйца носи; На кокошката пътят е до плевнята; Сляпа кокошка, като прогледа, иска да се качи на петела.*

На второ място по честотност с 30 употреби е гарванът (гарга, врана). Тази птица е носител на предимно отрицателни характеристики: *Ако да слушаше господ на гарваните молбата, всички магарета биха изпукали; Да би слушал господ гаргите, мор би дал по конете; Ако е гарга – рошава да е; Варди като враната горния сноп; Враната гълъб не става; Гарван гарвану око не вади; Гарваните само на мъриша са заедно с орлите; Гарван отлита, сокол долита; Гарванът напразно не грачи; Гаргата моли бога да мрат конете.* Макар и рядко, гарванът е носител и на положителни качества: *Гаргата не изоставя гарджетата си, че били черни.* Случва се пословицата да има и неутрален смисъл: *Друго е сврака, друго е гарга; Мери в гарга, удря в патка; Първата врана най-подир каца; Трампосва врана за гарга; Триста гарвани един ги камък разпръсква.* Много по-често обаче гарванът е представен в отрицателна светлина: *Кога гарван граче, славеят бяга и плаче; От врана сокол не става; Попаднеш ли между врани, трябва да грачиш като тях; Храни гарга да ти изкълве очите.*

На трето място по честотност се класира петелът с 26 употреби. За разлика от кокошката, той най-често не е натоварен с отрицателна оценка: *Взира се като петел в бобово зърно; Всеки петел на буницето си пее; Ще пропее и нашият петел; Гдето пеят много петли, там късно съмва; Грош – петел, два – кръчма; Един петел на десет кокошки съди, та ти ли на една жена не можеш?; И без петли съмва; И петелът се лъже; Кога петли на буннице, тогава ние на огнище; Ляга с кокошките, ама става с петлите; Нашиите петли червени яйца носят.* По-рядко петелът се оказва носител на отрицателни качества като горделивост или нахалство: *Ако пуснеш петела под одъра, ще се качи на одъра, ако го оставиш на одъра, ще се качи на главата ти; Заплел се като петел в кълчица; И петелът се излъгва да пее без време, та човек ли?; Не му пее петелът; Не пуцай петел на прага, че ще се качи на полицата; Перчи се като петел на буннице; Петелът умира, а очите му на боклука остават; Разперил се като петел на стобор; Разхожда се като петел около кокошки; Презази го като петел жарава; Снася му петелът.*

На четвърто място по честота на употреба се класира пилето (15 употреби). Пилето се явява в две значения – като малкото на кокошката и в по-общото значение на птица. Ето някои примери: *Всяко пиле (птица) на гнездото си пее; Всяко пиле (птица) с гласа си се хвали; И от пиле мляко се намира, кога*

човек търси; Не дава пиле да прехвъркне; Птиците си хранят пиленцата, без да се надяват, че тях ще ги гледат на старини; Трепере му сърцето като на пиле перцето. В други случаи пилето е в значение на пиленце: От варено яйце пиле не се мъти; Още кокошката не е насадена, той пилета търси; Пилето учило кокошката как да снася яйца; Пораснаха пилетата, качиха се на квачката; Яйцето е мъничко, ама голямо пиле изляза от него.

На пето място се нарежда врабецът (врабчето). Отношението към него е снизходително поради малките му размери: Ако да паднеш небето, колко врабци щеше да затисне; Ако друг ти лови врабче, без опашка ще е; Ако се боеше дядо от врабците, просо не щеше да посее; Врабците гонят бухала, ама сами в устата му влизат; Да раждат деца и врабците знаят; Думата не е врабче, ама като я изпуснеш, не се улавя; За едно зърно жито врабчето се хваща в клетката и си предава живота; Зяпа, дано му паднат печени врабчета отгоре; Който се цели в много врабчета, не удря ни едно; Плаши врабците; Скарали се врабците за чуждото просо.

След цялостния анализ на всички 214 употреби на имена на птици получихме следните резултати:

- кокошка (квачка) – 48;
- гарван, гарга, врана – 30;
- петел – 26;
- пиле – 15;
- врабец, врабче – 13;
- птичка, птиче – 9;
- патка, пате – 9;
- сврака – 8;
- славей – 7;
- сокол, соколица – 6;
- орел – 6;
- гъска – 5;
- пуйка, пуюк, пуйче, мисир, фит – 5;
- щърк, щъркле – 5;
- гълъб – 4;
- лястовица – 4;
- бухал – 3;
- паун – 2;
- кукувица – 2;
- авлига – 1;
- яребица – 1;
- чапла – 1;
- кос – 1;
- кукумявка – 1;
- папагал – 1;
- синигер – 1.

Както се вижда, народът внимателно е оглеждал птиците в заобикалящата среда и е успял да включи 26 от тях в своите пословици и поговорки. Птиците са запечатани в народната мъдрост със своите най-характерни черти, което показва детайлно познаване на техния начин на живот.

Във фразеологическия речник, който разгледахме, срещнахме 104 имена на птици. Тук фаворит по употреби е петелът (17 употреби): (*див*) като *петел* – за мъж – много див, опърничав, груб; (*гледам*) като *петел бобово зърно* – гледам учудено, с голяма изненада; (*опулил съм се*) като *петел на дъжд* – тъжно, замислено; (*гледаме се*) като *петли на бунници* – много враждебно, настървено; *Окумил се като петел на дъжд* – в лошо настроение е, мрачен е; *Петел го връгал* (диал.) – за нещо много едро смляно или счувано; *Скроил на петела гащи* – не успял да свърши някаква работа, нищо не свършил; *Снесла кокошката, кудкудячи петела* (диал. ирон.) – употребява се, когато някой се хвали и перчи с чужди заслуги и постижения; *Ще пропее и нашия петел* (диал.) – лицето, което говори, очаква настъпването на щастливи дни или някакъв успех, сполука; *Снася ми петела* (диал.) – много съм богат; *И петлите ми носят яйца* (диал. ирон.) – много съм богат.

На второто място по честота на употребите се нарежда кокошката. Намирайки се в двора на хората, петелът и кокошката са най-лесният обект за наблюдение и техните качества са най-разпознаваеми: *Въртя се като пияна кокошка* (диал.) – мотая се, без да съумея да започна да върша нещо сериозно; (*мятам се, скачам*) като *заклана кокошка* – мъчително, безпомощно; (*смайвам се*) като *кокошка кога град вали* (диал.) – много се смайвам; *Кокошката още не е насадена, той пилета иска* – употребява се, когато някой предприема предварителни приготовления за нещо, чието осъществяване не е сигурно; *Когато на кокошката припре (отзаде яйцето), тогаз търси полог (да го снесе)* – казва се, за да се подчертае, че нещо се върши в последния момент, когато не е възможно повече да се отлага; *Заменям, сменям кон за кокошка* – съвсем неравноценна размяна, замяна на нещо много по-скъпо или по-хубаво с нещо по-евтино или по-грозно.

На трето място се нареждат патицата и гарванът (с по 11 употреби). Патицата не блести нито с красота, нито с ум: *Глунав като патка* (диал.) – не толкова глупав; *И ние патки не пасеме* (ирон.) – не сме толкова глупави, че да не се сетим, да не разберем нещо; не сме прости, не сме загубени; *Дремя като капушливо пате* – непрекъснато дремя; *Като къорава патка (вървя)* – несигурно, неуверено, препъвайки се (вървя); *Като пате (клатя се)* – грозно, неграциозно, тромаво (се клатя, вървя); *Като патка (глунав)* – много, извънредно (глупав); *от хожовите патки* – нещо, което е прехвалено за най-хубаво; *С този ум ще пасеш патките* (диал.) – глупав си, неразумен си и затова ще ходиш беден и злочест; *Шашардисвам се като пате в мъгла* (диал.) – не мога да намеря изход от някакво положение.

Гарванът (гарга, врана) също не се ползва със симпатии: *Гракнали връз него като връз бял гарван* (диал.); *Гракнали на него като на бяла врана* (диал.)

– казва се за нещо много чудно, много необикновено; *Като гарван (черен), като крило на гарван* – извънредно много (черен); *Като бяла врана съм* – особен съм, чудноват съм, отделям се рязко от околните; *Направлям (направля) за смях (и на гаргите)* – ставам причина някой да бъде възприет като всеобщо посмешнище, да изглежда глупак; опозорявам някого; *Нашето гърдже е най-хубаво* (шег.) – употребява се, за да се означи, че детето на семейството, от което е говорещото лице, е по-хубаво от децата на познатите им; *Фър-фър гарга* – лекомислен човек; *Бяла врана* – нещо по-особено, по-различно от другите, нещо чудновато, необикновено, някакво изключение.

Подредени по честота на употребите всичките 104 имена на птици във фразеологичния речник имат следния вид:

петел – 17;
кокошка – 13;
патица, пате – 11;
гарван, гарга – 11;
пиле – 10;
птиче – 9;
кукувица – 4;
пуяк, пуйка – 4;
канарче – 3;
гъска – 3;
сврака – 3;
славей – 3;
щъркел – 3;
бухал – 2;
врабче – 2;
паун – 2;
кос – 1;
лястовица – 1;
щиглец – 1;
лебед – 1.

Ако обединим данните за употребите на птичи имена в пословиците, поговорките и фразеологизмите, ще получим следната класация:

кокошка – 61;
петел – 43;
гарван – 41;
пиле – 25;
патица – 20;
птичка – 18;
врабче – 15;
сврака – 11;
славей – 10;
пуйка – 9;

щъркел – 8;
гъска – 8;
сокол – 6;
кукувица – 6;
лястовица – 5;
бухал – 5;
гълъб – 4;
паун – 4;
сврака – 3;
кос – 2;
авлига – 1;
яребица – 1;
чапла – 1;
кукумявка – 1;
папагал – 1;
синигер – 1;
щиглец – 1;
лебед – 1.

Общо в пословиците, поговорките и фразеологизмите се срещат 318 пъти имена на птици. Всички видове птици наброяват 29. Това богатство говори за хармоничното съществуване на човека и природата. Хората са познавали и внимателно са наблюдавали птичето царство. Всяка птица е носител на дадени характерови особености. Тези особености са познавани и съотнасяни с човешките качества. За днешния градски човек дори имената на някои от тези птици са непознати – авлига, синигер, щиглец. Не е изненадващо, че фаворитите са кокошката и петелът, които живеят в двора на хората и съществуването им зависи изцяло от човешката грижа. Към тях се отнасят с ирония, но и с любов. Печената кокошка е символ на благополучие, а петелът е симпатичен със своето перчене. С най-много негативи е натоварен гарванът, но пък той е добре познат герой в ежедневието. Славоят пък е носител само на положителни качества. С голяма симпатия се споменава и лястовицата. В процеса на търсене на птичите имена се срещнахме и с много имена на животни, но те ще бъдат разгледани в друга работа. Засега основният извод е, че българите от миналото са познавали прекрасно птиците, техния начин на живот, техните характерни особености, съпоставяли са ги с човешките качества и са живеели в хармония с природата.

В по-голямата си част пословиците, поговорките и фразеологизмите, включващи имена на птици, всъщност се отнасят за качества на хората.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев и др. 1999:** Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език. Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис*. София: Петър Берон, 1999.
- Георгиев 1991:** Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново: Абагар, 1991.
- Венкова 2013:** Венкова, В. Имената на птиците в България и особеностите на терминологичната номинация. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 517 – 524.
- Дейкова 2006:** Дейкова, Хр. *Ономастиологични и словообразователни сходства и различия между български и чешки названия на птици*. Автореферат. София, 2006.
- Бояджиев 2002:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Анубис, 2002.
- БЭС 1998:** *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*. Москва: Большая российская энциклопедия, 1998.

ИЗТОЧНИЦИ

- Български пословици и поговорки*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Ничева, К.** *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Наталія Венжинович
Ужгородський національний університет

ВІДТВОРЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦІВ У ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Abstract: The article deals with the description and analysis of phrasemes in Ukrainian which reproduce the mentality of its native speakers. The empirical material under study, collected by the author reaffirms the opinion that Ukrainian phrasemes are specific language formulas, world models with the encoded information about historical past, our ancestors, their way of world perception and assessment of everything around. They accumulate cultural potential of the people, manifest the spirit and originality of nation's mentality.

Keywords: phraseology, phraseme, Ukrainian mentality, linguacultural aspect, native speakers

Сучасні наукові мовознавчі дослідження все більше звернені до людини, її історії, культури, побуту, вірувань, звичаїв тощо. Як цілком слушно зазначає В. Жайворонок, саме антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу, до взаємовідношення народу – творця мови та власне мови як значною мірою творця її носія. Адже не лише людина впливає на мову, але й мова великою мірою формує особистість. У свою чергу, формування етносу без мови також неможливе, бо остання є однією з ключових ознак нації. Пізнаючи мову етносу в усіх її проявах і взаємозв'язках, пізнаємо й духовну культуру її носія – народу (Жайворонок 2007: 7 – 8).

У цьому контексті нині активізуються лінгвістичні дослідження у галузі фразеології, адже фразеологізм – це власне схованка людського духу, у цих мовних одиницях глибоко відтворені ментальні особливості етносів, зокрема й українців.

Услід за В. Д. Ужченком, вважаємо, що фразеологізм – це надслівна, семантично цілісна, відносно стійка (із допущенням варіантності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію (Ужченко 2007: 26). Такої ж думки щодо визначення фразеологізму дотримуються В. В. Виноградов, Б. О. Ларін, В. М. Мокієнко, С. І. Ожегов, В. П. Жуков, А. В. Кунін, В. М. Телія, М. Л. Ковшова, С. Г. Шулежкова та ін. Погоджуємося з відомим українським ученим В. Д. Ужченком, який зазначає, що фраземи є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодваною інформацією про минуле, про наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Фразеологічні одиниці ввібрали історичні події й соціальне

життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю асоціацій між природою, звичайними життєвими фактами і людською поведінкою, нашими емоціями й учинками (Ужченко 2007: 8).

М. Л. Ковшова підкреслює, що глибоке дослідження структури мовного значення, внутрішньої форми фразеологізмів, ролі й місця конотації в структурі значення, різного роду моделювання у фразеології – все це відповідає духу часу: у другій половині – кінці ХХ століття мовознавство, зокрема й фразеологія переживає антропологічну революцію, звернувшись до вивчення того, як відображаються в мові процеси світосприйняття. Вчення В. фон Гумбольдта, концепція Л. Вейсгербера, гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра й Б. Уорфа, концепція неогумбольдтіанства, антропологічні й культурологічні дослідження – все це слугувало зверненню до студіювання національного світобачення й мови, в якому завжди наявний сплав питомо мовного характеру з тим, що сприйняте мовою від характеру нації (Ковшова 2013: 24 – 25).

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття змінюється і лексикографічний опис фразеологізмів. Підсумовуючи досвід попередників, сучасні автори словників не просто орієнтуються на висвітлення історико-етимологічної інформації, але намагаються розкрити загальнокультурне тло фраземіки шляхом історико-етимологічного коментування. І, зрозуміло, що перше місце в такому коментарі займає культурологічна інформація.

Як і О. О. Селіванова, вважаємо, що фраземи як номінативні одиниці мови є продуктом культурно-гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричне відношення до об'єктивного світу, що з часом перетворюється на прототипове в етносвідомості. Психологічним підґрунтям фразеологічної стереотипізації є головне прагнення людини вилучити з наявної ситуації усе, що в ній є корисного, і відкласти про запас у вигляді рухливої звички вироблену в такому випадку реакцію, щоб використати її у ситуаціях того самого типу. Стереотипи поведінки етносу представлені в його культурі, традиціях тощо, а вербалізуються, зокрема, у мовній фразеосистемі (Селіванова 2004: 11). У процесі опису мовних одиниць у зазначеному аспекті ми спиралися, зокрема, на аргументовані, на наш погляд, думки Т. О. Сироткіної (Сироткіна 2008) та В. М. Рєпіної (Рєпина 2008).

На конкретних прикладах продемонструємо, як у стійких виразах української мови відтворені ментальні особливості українського етносу.

Чотири броди – символ тернистого шляху життя кожної людини; гідного людського віку; людських знань, досвіду; норм моралі; невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; історії і долі українського народу. За тлумачним словником *брі́д* – ‘мілке місце ріки або озера, зручне для переходу або для переїзду’. Поетичний образ чотирьох бродів зустрічаємо в народних піснях, прислів'ях, наприклад: *не спитавши броду, не лізь у воду*. Брі́д у незнайомій життєвій ситуації – воді – є останньою надією на порятунок. У романі

М. Стельмаха „Чотири броди“ слово *брі́д* стає символом, а саме: блакитний як досвіт, – *брі́д дитинства*, потім наче сон – хмільний *брі́д кохання*, далі – *безмірної роботи й турботи*, а зрештою – *онуків і прощання* (Словник символів 2005: 329 – 330).

Калина – символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам’яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв. *Без верби й калини нема України* – каже народна мудрість. Одним із найважливіших символічних значень *калини* було ‘чиста дівоча врода’ (*А дівчина, як калина*, личком рум’яная). Символізувала вона й вірне, довічне кохання – та й *зацвіла калиночка* дрібненько, аби в парі прожили добренько. В Україні колись святим було материнське побажання: *Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця! Ламати калину* – означало виходити заміж, любити. *Червона калина* – символ України: пор. *край калиновий; колисала калина* (Кононенко 2013: 182); *А ми тую червону калину та й підійемо. А ми нашу славу Україну та й розвеселимо!* Філософським є символічний образ *калинового мосту*. Міст – це життя, що з’єднує два береги: молодість і старість (ширше – народження і смерть). Перший берег уже за спиною (на... мості), попереду другий берег, і зворотного шляху немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя у хвилину розквіту і ностальгія за тим, що минає (Словник символів 2005: 141 – 142). *Калина хитається* – ‘дівчина сумує’; *калина чорніє* – ‘чиєсь горе’; *зламати калину* – крім значення, поданого вище, – ‘покинути кохану’; *посадити калину на могилі* – ‘висловити жаль за загиблєм’. Отож серед опонізованих назв рослин-символів, що стали ключовими словами стійких виразів, в українців перше місце відведене *каліні*. Червоний колір калини відображає красу, біле цвітіння – невинність (Кононенко 2013: 180 – 181).

Неперевершеною майстерністю відтворення чеснот рідної матері за допомогою стійких виразів відзначені, зокрема, поетичні рядки Б. Олійника: *Ти від лютої зими затуляла нас крильми, прихилилася теплим леготом, задивлялася білим лебедем*, дивом-казкою за віконечком, сива ластівко, сиве сонечко (Кононенко 2013: 372 – 373). Тут йдеться про всеперемагаючу материнську жертвну любов, яка не має меж, яка оповиває нас із народження і протягом усього життя, бо навіть після відходу матері в інші світи її любов зігриває наші душі, освітлює нам шлях у майбутнє. Визначний український майстер художнього слова знайшов ті особливі, неповторні мовні засоби, якими відтворив найсвятіші почуття матері до своєї дитини.

В українців *вишиванка* – символ здоров’я, краси, щасливої долі, родової пам’яті, порядності, чесності, любові, святковості; обєріг. Тому не дивно, що народ витворив ряд цікавих стійких одиниць, пов’язаних із вишитою сорочкою. За традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку: *шовком шила, шовком шила, золотом рубила. Та для того козаче-*

нька, що вірно любила. Сорочка (особливо чоловіча) була символом кохання, вірності, невірності. У давньому замовлянні сказано: *Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був*, звідки видно, що *білий – милий*. Вираз *випрати сорочку* має декілька значень: 1) *Ой коби я була знала, що я твоя буду, випрала би-м сорочечку від чорного бруду* – ‘покохала б за умови обов’язкового майбутнього заміжжя’; 2) у чумацьких піснях – ‘полюбити чумака, навіть якщо він одружений’. Характерно, що не завжди чумак погоджується на любовні стосунки з випадковими жінками, не дозволяє будь-кому *прати сорочку*, хоч вона й не біла, бо *сьома неділя*. Таким чином чумак зберігає вірність коханій дівчині, до якої має повернутися (Словник символів 2005: 47 – 48).

Цікавим є образні вирази, пов’язані з назвами їжі українців. В Україні говорили, що *Різдво гарне ковбасою, а Великдень – крашанкою*. Український народ є надзвичайно гостинним: *пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре; гість – на щастя; клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі*. Кожна господиня мала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони були задоволеними. При цьому годилося припрошувати до кожної справи: *прошу покірно; чим багаті, тим і раді*. Подібні мовні формули зустрічаємо також і в інших слов’янських мовах. Поважали гостей, які любили й уміли добре поїсти, і зневажали тих, котрі їли мало й погано – *такий з нього їдець, як горобець; як хто їсть, так і робить* (Словник символів 2005: 137 – 138).

Ворона – символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, загибелі, пророцтва, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом, кровопролиття, насилля та війни, емблема дурості й глупоти, марнославства й хвалькуватості, роззявства й лінивості. В народних уявленнях ворона – нечиста й зловісна пташка, породжена чортом: *вороні де не літять, то на смітник сідають; куди б ворона не літала, завжди на гній сяде; кому над головою ворона криче, той має щастя собаче*. У народних уявленнях ворону пов’язують із кровопролиттям, насиллям та війною. Про це йдеться в прислів’ї *ворона за сім миль стерво чує*. В українській народній традиції *чорний ворон* символізує смерть: *Ой криче ворон, негодоньку чує, щось козакові серденько віщує*. Часто символ ворона-птаха, що поїдає мертвих, пов’язаний із образом убитого козака: далеко від нього мати, батько й мила дівчина, тільки ворон справляє над ним страшні поминки: *По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний ворон криче*. Прикметно, що постійний компонент *чорний* не передає прямого номінативного навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливий образ – *чорний* у значенні ‘злий, низький, підступний’ (Кононенко 2013: 213 – 214). Ворона – комічний символ дурості та глупоти: *ворона за море літає, та дурна вертається; ворона за море літала, а все вороною вертала; навпростець тільки ворони літають; в голові тільки вороняче гніздо має; хай чоловік як ворона, а все ж жінці оборона*. Вона міняє своє пір’я на біле і хоче стати непомітною серед голубів, однак голуби проганяють її. Після цього згряя ворон також не приймає її. Одягнута в пір’я лебедів чи

павичів, ворона була висміяна і обципана і це стало нині афоризмом – *від ворон одстала, до пав не пристала*. Глупота ворони поєднується з її хвалькуватістю та марнославством. Вона розхвалює орлу своїх дітей і просить їх не їсти, а той у відповідь з'їдає саме бридких вороненят. Ворона охоча до лестощів: схоплений нею рак розхвалює її, і спокушена пташка розкриває рот, втрачаючи здобич. Тому в народі вживається вислів: *не розкривай рот, наче ворона; нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє кра* – про обмежену людину. Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: *прогавив нагоду, зловив тауу*. Подібні сюжети є і в інших слов'янських народів (Словник символів 2005: 60 – 61).

Лисиця в народному уявленні – символ хитрощів, обману, лицемірства: *хитрий, як лисиця; у вічі лис, а за очі як біс; старого лиса важко зловити; лисом підшитий; лисом підшитий, псом підбитий* – ‘такий хитрий, лукавий, як лис’; *лисом витися* – ‘упадати біля кого-небудь, тобто виявляти свою хитру, підступну вдачу’ (Кононенко 2013: 231 – 232).

Проведена наукова розвідка дала нам змогу з'ясувати деякі ментальні особливості українців, відтворені за допомогою стійких виразів. Ми спостерегли, що у фраземах, прислів'ях, приказках тощо відтворена широка палітра життя і діяльності українського етносу. Українець любить свою землю, її традиції, звичаї, бореться за свою свободу і незалежність, кохає, ненавидить, багато працює, а часом не дуже, любить смачно поїсти і пригостити інших, разом із тим буває хитрим та улесливим, а також вірним, люблячим. Найчастіше ключовими словами виступають назви-символи рослин, птахів, тварин. Виявлені унікальні мовні вирази, які не мають аналогів в інших мовах, оскільки передають власне ментальні особливості українців. Фіксуємо також ряд фразеологічних виразів, які тою чи іншою мірою представлені у мовах інших слов'янських і неслов'янських народів.

ЛІТЕРАТУРА

- Жайворонок 2007:** Жайворонок, В. В. *Українська етнолінгвістика*. Київ: Довіра, 2007.
- Ковшова 2013:** Ковшова, М. Л. *Лингвокультурологический метод во фразеологии: Коды культуры*. Изд. 2-е. Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2013.
- Кононенко 2013:** Кононенко, В. І. *Символи української мови*. Київ; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2013.
- Репина 2008:** Репина, В. Н. Фразеологическая единица в системе средств объективации ценностей: основные методы выявления ценностей русского человека. – В: *Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе*. Москва – Кострома, 2008, с. 141 – 144.
- Селіванова 2004:** Селіванова, О. О. *Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти)*. Київ – Черкаси: Брама, 2004.

- Сироткина 2008:** Сироткина, Т. А. Фразеологизмы с этническим компонентом как маркеры национально-культурного сознания. – В: *Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе*. Москва – Кострома, 2008, с. 152 – 153.
- Словник символів 2005:** *Словник символів культури України*. Київ: Міленіум, 2005.
- Ужченко 2007:** Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. *Фразеологія української мови*. Київ: Знання, 2007.

Светлана Шулежкова

Магнитогорский государственный технический университет им.
Г. И. Носова

ТЕКСТЫ АПРАКОСНЫХ ЕВАНГЕЛИЙ X – XI вв. КАК ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ ОБЩЕЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА СЛАВЯН СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Abstract: Aprakos Gospel was the first book translated by the Sts Cyril and Methodius. Manuscripts of the aprakoses were found in different Slavic countries – Bulgaria (the Vatican Gospel 10th century, the Sava's book, the Boyana palimpsest), Old Russia (the Ostromir Gospel 1056 – 1057, the Archangelsk Gospel 1093, the Turov Gospel 11th century, the Cyrillic part of the Reims Gospel). Though their synaxaria may differ, texts of these manuscripts were written in the Common Literary Slavonic language of the medieval Slavs, and they can serve as reliable sources for the description of its phraseological system.

Keywords: Aprakos Gospel, common literary language, phraseological vocabulary

Общий литературный язык славян – уникальное явление эпохи Средневековья. Созданный во второй половине IX в. на южнославянской почве усилиями выдающихся деятелей Византии, он впитал в себя, помимо болгарских, живительные соки наречий других славянских этносов. Кирилл и Мефодий не без оснований считали „все эти ветви единого племени достаточно близкими между собою для духовного объединения на почве греко-славянской“ (Будилович 2014: 343). Крещение дало мощный толчок развитию культуры в славянских государствах не в последнюю очередь потому, что „Не на пустом месте и диком был выстроен величественный христианский храм. Новая вера не только искореняла и истребляла всё нехристианское, она умела проявлять гибкость, искать и быстро находить, на что опереться в старом сознании, в старом языке народа“ (Трубачёв 1992: 17). Думается, именно мастерское использование „прежнего религиозного лексикона“ (как называет его О. Н. Трубачёв) славян-язычников обеспечило успех миссионерскому подвигу солунских братьев. Ничего удивительного нет в том, что ключевые концепты и категории православия „Бог“, „Вера“, „Закон“, „Святость“, „Праведность“, „Грех“, „Преступление“, „Наказание“, „Добро“, „Зло“ и пр. в древнейших наших рукописях представлены языковыми средствами общеславянского происхождения. Это касается и компонентного состава устойчивых словесных комплексов (УСК), системное изучение и словарная фиксация которых – одна из актуальных задач современной славистики.

Вопрос об апракосных евангелиях X – XI вв. как источниках изучения и словарного описания фонда УСК общеславянского литературного языка

Средневековья поставлен нами не случайно. Для изучения лексико-фразеологической системы этого языка они имеют исключительно большое значение. Вряд ли кто из славистов сомневается в том, что свои переводы на славянский язык Кирилл и Мефодий начали с краткого апракоса: „Получив в 863 г. поручение создать Евангелие для славян, первоучители посчитали нужным перевести тот тип греч. Евангельской книги, который называется *перикопарием* или *апракосом*. Что касается типа апракоса, то первопереводчики выбрали *краткий апракос*.“ (Верещагин 2012: 470). А „рукописи апракоса обычно удерживают более древний текст, чем одновременные им списки четвероевангелия, и в этом состоит их высокая текстологическая ценность“ (там же: 26). Слависты, как правило, называют лишь два апракоса, когда речь идёт о так называемых *классических старославянских памятниках* – Ассеманиево евангелие (Ас 1955), выполненное глаголицей, и Саввину книгу (Сав 1903), написанную кириллицей. Безоговорочно в этот почётный список следует включить кириллическое Ватиканское евангелие X в. (Ват 1996), обнаруженное Т. Кръстановым в Ватиканской апостольской библиотеке в 1982 г. под новогреческим текстом более позднего времени. При этом из числа источников изучения старославянского языка традиционно исключаются не только отрывки из апракосных евангелий, возникших в XI в. в Древней Руси – часть Туровского (Тур 2005 – 2008), кириллический фрагмент Реймского евангелия (Реймс 1843), но и датированные апракосы, представляющие собой объёмные книги, – Остромирово евангелие 1056 – 1057 гг. (Остр 2007) и Архангельское евангелие 1092 г. (Арх 1997). Из зарубежных специалистов, пожалуй, одна И. Люсен посчитала необходимым поставить Остромирово евангелие в один ряд с Мариинским, Зографским и Ассеманиевым евангелиями как один из древнейших и надёжнейших источников при составлении греческо-славянского конкорданса к древнейшим спискам славянского перевода Евангелия (Люсен 1995). В целом же, даже авторы российских монографических исследований по старославянскому языку, не оперируют лексико-фразеологическими данными рукописных евангелий XI в., принадлежащих Древней Руси (см., например, Цейтлин 1977; Вендина 2002; Ефимова 2011).

Говоря о факторах, препятствующих описанию фразеологического состава старославянского языка, под которым исследователями-русистами понимается общий литературный язык славян Средневековья, Р. М. Цейтлин указывает на то, что „в старославянском языке определить границы между устойчивым и свободным словосочетанием при ограниченности материалов, которые дают рукописи, нередко бывает чрезвычайно трудно“ (Цейтлин 1994: 52). Однако многие сложности могли бы быть устранены, если учитывать данные памятников, возникших не только на болгарских, но и на других славянских территориях. Будучи одним из составителей и редакторов „Старославянского словаря (по рукописям X – XI веков)“ (Цейтлин и др. (ред.) 1994), исследовательница опирается на материалы только 18 так называемых *классических старославянских* памятников, в число которых попало

лишь два названных выше апракоса. Главный аргумент в защиту данной точки зрения приведён автором в работе, написанной 15-тью годами ранее под названием „Лексика старославянского языка“: „старославянским называется письменно-литературный язык, которым владели книжники культурных центров Юго-Западной (Македонской) и Восточной Болгарии конца X – XI в. и на котором написаны древнеболгарские рукописи этого времени“ (Цейтлин 1994: 12). Если согласиться с этим утверждением автора, следует, по логике вещей, опровергнуть наличие общелитературного языка у славян в IX – XI вв. и подвергнуть сомнению масштабность подвига Кирилла и Мефодия, а также деяний их болгарских учеников и последователей.

Составители собственно старославянских словарей или словарей, претендующих на статус старославянских, либо чрезмерно сужают круг привлекаемых источников, как это сделано в „Старославянском словаре (по рукописям X – XI веков)“; либо чрезмерно расширяют его, как в „Старославянском словаре“, созданном в Праге при Чехословацкой, затем Чешской Академии наук (Курц (ред.) 1958 – 1997). В первом случае игнорируются памятники, созданные вне болгарско-македонской земли, что и отразилось в монографических исследованиях 2000-х гг. Во втором случае языковые единицы общелитературного языка славян теряются в море более поздних наслоений.

Логика развития славистической науки ставит перед учёными задачи, в том числе фразеографического характера, решение которых ранее было затруднено в связи с тем, что тексты древнейших славянских рукописей, хранящиеся в библиотеках и архивах разных стран, были зачастую недоступны для филологов. Сегодня, опубликованные или оцифрованные, эти „говорящие свидетели“ времени славянского этнического, профессионального и литературно-языкового единства, могут дать ответы на многие вопросы, связанные с кирилло-мефодиевским наследием, ядром которого является интересующий нас язык. Самых памятников X – XI вв. сохранилось немного, и данные каждого из них, даже дошедшего до нашего времени не в полном объёме, – слишком ценное свидетельство, чтобы его не учитывать. Это касается и восточнославянских рукописных евангелий XI в. Все они представляют собой краткие апракосы. Лишь в Архангельском евангелии 1092 г. вторая часть списана с полного апракоса (Жуковская 1964).

Объём статьи не позволяет нам подробно проанализировать фразеологический состав восточнославянских евангелий XI в., типы, содержание и структура которых подробно описаны в работе „Текстология и язык древнейших славянских памятников“ (Жуковская 1976: 224 – 263), поэтому ограничимся лишь краткими сведениями об их „фразеологической информативности“. Оценивая полученные результаты с точки зрения численности УСК, обнаруженных в каждом из апракосных евангелий, обойдённых вниманием составителей собственно старославянских словарей, следует учитывать, во-первых, степень сохранности первоначального объёма рукописей, во-вторых, „различия в содержании и последовательности текста апракоса“, которые были уже

заложены „в славянских кратких апракосах X – XI вв.“ (Жуковская 1976: 257 – 258). Л. П. Жуковская пришла к выводу о том, что ни южнославянские, ни восточнославянские краткие апракосы не представляли полного единства в наборе чтений“ и что „даже краткие апракосы XI в. на Руси не восходили к какому-то единому старославянскому источнику, но, имея неодинаковый набор и последовательность чтений, должны были восходить к разным источникам“ (там же: 259). Этот вывод подтверждается нашими наблюдениями над фразеологическим составом каждого из привлечённых к анализу памятников.

Наибольшую ценность для фразеологического словаря общелитературного языка славян Средневековья из привлечённых к анализу восточнославянских по происхождению апракосов представляет Остромирово евангелие. Вслед за А. Х. Востоковым и Н. Н. Дурново Е. М. Верещагин, опираясь на вновь добытые факты, убедительно доказал, что „*Остр* – памятник отнюдь не региональный и что перед нами наипервейший документ древнего (= старославянского) языка, чистотой орфографии не только не уступающий Ассеманиеву евангелию (*Ac*) и Саввиной книге (*Сав*), но и превосходящий их“ (Верещагин 2012: 30).

В Остромировом евангелии в ходе сплошной выборки обнаружено около 1500 УСК. Они выполняют либо номинативную, либо коммуникативную функцию.

Наиболее многочисленной оказалась группа процессуальных сверхсловных единиц: **въвести кого въ напасть, въ горк въпасти, въ грѣсѣ (хъ) оумрѣти, въздрастѣ имѣти, въздати доушж отъ кого, въкоусити смръти, въ ржцѣ чни прѣдавати доухъ чни, въскрсьнжти отъ мрътвѣныхъ, въходити въ срьдъца чни, доушж свож положити за дрѹгы свож, зама-торѣти въ дньхъ своныхъ** и пр. – более 500 УСК. Среди них обращают на себя внимание УСК, характеризующие взаимоотношения верующих с Господом Богом: **богати сѧ бога, въздати хвалж богоу, бога не богати сѧ, богоу работати и мамонѣ** и пр.

Группа сверхсловных именований предметной семантики по численности несколько уступает процессуальным УСК: **водны(и) трждѣ, врата адова, вода жива, вѣкѣ сѧ, вѣчньи животѣ, дарѣ божи** и пр. – свыше 420 единиц. Особого внимания среди них заслуживают наименования христианских праздников, которые были введены в славянский календарь после крещения (**благовѣщенник свѣтѣи богородици, въздвиженник свѣтааго крѣста, великѣ днь, възнесенник господьне, великѣи праздникѣ, рожьство исоухрѣство / христово рожьство, рожьство свѣтѣи богородици** и пр.); обозначения нового для славян триединого Господа, места его царствования и потусторонних сил, ему подчинённых (**богѣ отьць, цѣсарь небесьныи, сынѣ божи, доухъ свѣтѣи, цѣсарьство небесьнок, ангели божи, вок небесьнии** и пр.); составные обозначения последователей нового религиозного учения, прославившихся своей подвижнической жизнью или принявших мученическую смерть во имя Христа (**свѣтѣи отьци, свѣ-**

тага мжченица, сватъти прьвомжченикъ и пр.). Значительное место среди предметных УСК занимает подгруппа сверхсловных топонимов: зѣмла гадариньска, зѣмла генисаретъска, гора елеоньска(а), норданьскага рѣка, морк галилеиско, морк тивериадьскок, прѣдѣли декапольсци, прѣдѣли завоулони, прѣдѣли сидоньсци, страна турьска, трахонитьскага страна, костантинь градъ, цѣсарь градъ и пр.

Группа атрибутивных УСК, вероятно, только начинала формироваться. Их оказалось в Остромировом евангелии немногим более двух десятков: иже отъ зѣмла, изѣдъти чик имѣник, имъ водьны трждъ, имъ доухъ нечистъ, имжци въ чрѣвѣ и пр. Разнообразные обстоятельственные значения, наряду с обычными лексемами, в Остромировом евангелии выражают адвербиальные УСК: въ врѣмла оно, въ главж жгълоу, добромь срьдцеъмъ чьто дѣяти, до сего дьне, дѣва кратъти, днь и ношь чьто дѣяти, за страхъ нюденскъ, за оутра и пр. (см. Шулежкова (ред.) 2014).

Множество УСК играет в Остромировом евангелии роль самостоятельных предложений. Среди них есть заповеди, сентенции, обороты пословичного характера, афоризмы, заклинания: Блажени алчжщени и жаждщени (правды) • тако ти насытатъ сѧ; Бжджтъ послѣднии прьвии • и прьвии послѣднии; Врачу исцѣли сѧ самъ; Въ нж же мѣрж мѣрите възмѣритъ сѧ вамъ; Въстанетъ ѧзыкъ на ѧзыкъ; Да бждетъ вола твоя; Да сватитъ сѧ има твою; Доухъ кстъ бѣдръ а плъть немощна; Си господи; Идеже во аще бждетъ троупъ тоу съвержтъ сѧ орьли и пр. (Более подробно об этом см. Шулежкова 2014.)

Фразеологический корпус Архангельского евангелия 1092 г. в количественном отношении несущественно отличается от фразеологического состава Остромирова евангелия. В нём примерно на 200 сверхсловных именовании больше. Большинство расхождений приходится на месяцесловные заставки этих памятников. О. В. Лосева пишет, что древнейшие месяцесловы, как правило, очень отличаются друг от друга. „Разнообразие их состава обусловлено различием источников, послуживших материалом для месяцесловов, происхождением и историей бытования их возможных протографов и, наконец, обстоятельствами возникновения данной рукописи“ (Лосева 2001: 5). То, что Архангельское и Остромирово евангелия были списаны с разных южнославянских источников, после фундаментального текстологического анализа, выполненного Л. П. Жуковской (см. Жуковская 1964; Жуковская 1976) и Е. М. Верещагиным (Верещагин 2012), не вызывает никаких сомнений. Тем удивительнее единство их фразеологического состава, проявляющееся не только в совпадении большинства их УСК, но и в объяснимости вариаций, возможных только в рамках одной и той же языковой системы. Кроме того, языковые единицы, отсутствующие в одном из этих апракосов, легко обнаружить в других старославянских текстах того же периода. Так, например, оборот **вогъ живъти**, встречающийся в Архангельском евангелии: **къи х(ристо)съ с(ы)нъ в(о)га живааго** (Мф 16: 16), Арх, 378; **заклинаю ...**

в(ог)омь живымь (Мф 26: 63), Арх, 236, но отсутствующий в Остромировом, употребляется в Супрасльской рукописи: **рабѣ бога живааго мол'ж г(оспод)и са не отъстоупыа отъ тебе** Супр 230, 20. УСК **владѣнъи сынъ**, отмеченный в одном из лучших словарей общелитературного языка славян X – XI вв. (СБР, т. 1, 1999: 95), вероятно, ещё неизвестный протографу Остромирова евангелия, но попавший в календарную заставку Архангельского евангелия, свободно употребляется в Синайском евхологии: **не отъврати вл(ады)ко лица твоего гнѣвомь отъ насъ. нъ прими ны ... ꙗко же и владѣнааго с(ы)на і развонника. і мыгара** Син евх 86а 16. Индекс УСК Архангельского евангелия 1092 г., подобно индексу УСК Остромирова евангелия (Шулежкова (ред.) 2014) с подробным указанием места их употребления в памятнике подготовлен силами научных сотрудников Словарной лаборатории Института истории, филологии и иностранных языков МГТУ им. Г. И. Носова и издан в 2015 г. (Шулежкова (ред.) 2015).

Небольшой фрагмент кириллической части Реймского евангелия XI в., которое было писано в Древней Руси, содержит свыше 340 УСК (Реймс 1843). Как и в случае с Архангельским евангелием 1092 г., главное расхождение в составе УСК с составом УСК Остромирова евангелия в нём объясняется несходством части месяцесловных заставок. Фразеологический корпус самого древнего из всех дошедших до нас апракосов, Ватиканское евангелие X в., ближайшего к кирилло-мефодиевскому времени памятника общелитературного языка славян Средневековья, также подтверждает единство первого письменного литературного языка славянского мира; индекс УСК этой уникальной рукописи, подготовленной на болгарской земле, готовится к изданию в 2016 г.

Фразеологический состав апракосных евангелий, написанных в X – XI вв. на общем литературном языке славян Средневековья, сыграл огромную роль в становлении литературных языков православного мира, в формировании менталитета славянских этносов, ибо „Чем бы ещё ни были Евангелия для христианской веры и христианского богословия, – для истории культуры они являют собой фундаментальный текст христианской культуры.“ (Аверинцев 2001).

СОКРАЩЕНИЯ

- Ас – Асеманиево евангелие
- Ват – Ватиканское евангелие
- Остр – Остромирово евангелие
- Реймс – Реймское евангелие
- Сав – Саввина книга
- СБР – Старобългарски речник
- Син евх – Синайский евхологий
- Супр – Супрасльский сборник
- Тур – Туровское евангелие

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 2001:** Аверинцев, С. С. Почему Евангелия – не биографии. – В: *Мир Библии: Иллюстрированный альманах*. 2001, вып. 8, с. 4 – 10. <http://azbyka.ru/hristianstvo/bibliya/novyi_zavet/pochemu_evangelie_ne_biografii-all.shtml> (дата обращения: 11.10.2015).
- Будилович 2014:** Будилович, А. С. *Славянское единство*. Москва: Ин-т русской цивилизации, 2014.
- Вендина 2002:** Вендина, Т. И. *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*. Москва: Индрик, 2002.
- Верещагин 2012:** Верещагин, Е. М. *Кирилло-Мефодиевское книжное наследие. Межъязыковые, межкультурные и междисциплинарные разыскания*. Москва: Индрик, 2012.
- Ефимова 2011:** Ефимова, В. С. *Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: ИСл РАН, 2011.
- Жуковская 1964:** Жуковская, Л. П. Об оригиналах русской рукописи 1092 г. – В: *Источниковедение и история русского языка*. Москва: Наука, 1964, с. 84 – 118.
- Жуковская 1976:** *Текстология и язык древних славянских памятников*. Москва: Наука, 1976.
- Курц (ред.) 1958 – 1997:** *Slovník jazyka staroslověnského*. Hl. red. Joz. Kurz. Т. 1 – 4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd – Akademie věd České Republiky, 1958 – 1997.
- Лосева 2001:** Лосева, О. В. *Русские месяцесловы XI – XIV веков*. Москва: Памятники исторической мысли, 2001.
- Люсен 1995:** Люсен, И. Греческо-славянский конкорданс к древнейшим спискам славянского перевода евангелий (codices Marianus, Zographensis, Assemanianus, Ostromiri). – *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia*, 1995, № 36.
- СБР 1999 – 2009:** *Старобългарски речник*. Т. 1 – 2. София: Валентин Траянов, 1999 – 2009.
- Трубачёв 1992:** Трубачёв, О. Н. *В поисках единства*. Москва: Наука, 1992.
- Цейтлин 1977:** Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X – XI вв.* Москва: Наука, 1977.
- Цейтлин 1994:** Построение словарной статьи. – В: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Москва: Русский язык, 1994, с. 44 – 55.
- Цейтлин и др. (ред.) 1994:** Цейтлин, Р. и др. (ред.). *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков): Около 10 000 слов*. Москва: Русский язык, 1994.
- Шулежкова 2014:** Шулежкова, С. Г. Устойчивые фразы Остромирова евангелия и их судьбы в истории русского литературного языка. – *Вестник Новгородского гос. ун-та им. Ярослава Мудрого*. Сер. Филологические науки, 2014, № 77, с. 43 – 46.
- Шулежкова (ред.) 2014:** Шулежкова, С. Г. (ред.). *Индекс устойчивых словесных комплексов Остромирова евангелия*. Магнитогорск: МаГУ, 2014.
- Шулежкова (ред.) 2015:** Шулежкова, С. Г. (ред.). *Индекс устойчивых словесных комплексов Архангельского и Туровского евангелий*. Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г. И. Носова, 2015.

ИСТОЧНИКИ

- Арх 1997:** *Архангельское Евангелие 1092 года: Исследования, древнерусский текст, словоуказатель.* Москва: Скрипторий, 1997.
- Ас 1955:** *Evangeliiář assemanŭv. Kodex Vatikánsky 3. slovanský.* Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1955.
- Ват 1995:** *Ватиканско евангелие: старобългарски апракос от Х в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502.* Т. Кръстанов, А.-М. Тотоманова, И. Добрев. София: СИБАЛ, 1996.
- Остр 2007:** *Остромирово евангелие 1056 – 1057 года по изданию А. Х. Востокова.* Москва: Языки славянских культур, 2007.
- Реймс 1843:** *Evangelia slavice, quibus olim in regum Francorum oleo sacro inungendorum in regum francorum oleo sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia remensis vulgo. Texte du sacre ad exemplaris similitudinem descripsit et edidit J. B. Silvestre Ordinis S. Gregorii Magni unus e Praefectis...* Paris: Editor D.D.D., 1843, l. 1 – 29.
- Сав 1903:** Саввина книга. – В: *Памятники старославянского языка.* Т. I, вып. 2. Санкт-Петербург: Тип. Императ. акад. наук, 1903.
- Син евх 1941 – 1942:** Nachtigal, R. *Euchologium sinaiticum.* Fotografski posnetek; II. Tekst s komentarjem. Ljubljana, 1941 – 1942.
- Супр 1982 – 1983:** *Супрасълски или Ретков сборник.* Т. I – II. София: Изд. на БАН, 1982 – 1983.
- Тур 2005 – 2008:** *Евангелие апракос краткий (Туровское евангелие)* (ЦБАН ЛитССР, F19-1, XI в.). Портал „Манускрипт“, Лаборатория по автоматизации филологических работ УдГУ, 2004 – 2008; кафедра лингвистики ИжГТУ, 2005 – 2008.

Луиза Байрамова

Казанский (Приволжский) федеральный университет

„ЗДОРОВЬЕ“ – „БОЛЕЗНЬ“: ПОЛИЛИНГВАЛЬНЫЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ РУССКОГО, БОЛГАРСКОГО, ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ¹

Abstract: The article reveals the slot structure of the Axiological Phraseological Dictionary of the Russian, Bulgarian, French languages in which the volume range of the value “Health” and of the anti-value “Illness” is specified. Phraseological material with semantics related to health as vital value (188 Russian phraseological units, 90 Bulgarian phraseological units, 87 French phraseological units) and phraseological material with semantics related to illness as vital anti-value (382 Russian phraseological units, 230 Bulgarian phraseological units, 203 French phraseological units) is used.

Keywords: phraseological unit, Russian, Bulgarian, French, slots, axiological, vital, value, anti-value, health, illness

В своих лингвоаксиологических исследованиях по фразеологии мы используем терминологию: „ценности“ и „антиценности“ и исходим из того, что основные ценности и антиценности могут быть отражены в диадах, каждая из которых представлена в виде двух блоков, раскрывающих конвенциональные ценности и антиценности (витальные: жизнь – смерть; здоровье – болезнь; гедонистические: счастье – несчастье; священная ценность: родина – антиценность чужбина; социально-утилитарные: труд – отдых; безделье; материально-утилитарные: богатство – бедность; интеллектуально-когнитивные: ум – глупость; нравственно-этические: правда – ложь; эмоционально-утилитарные: смех – плач; религиозные: рай – ад), закодированные в сознании, культуре социумов и нашедшие отражение во фразеологизмах разных языков (Байрамова 2011а: 8 – 12; Байрамова 2011б: 10 – 112).

В предлагаемом словаре ценность „Здоровье“ и антиценность „Болезнь“, выступая как гиперонимы, расшифровываются гипонимами двух уровней: гипонимами¹ – гипонимными слотами (< англ. slot – щель); эти слоты (буквально „щели“) заполняются гипонимами² – фразеологизмами и выполняют функцию своеобразного общего семантико-дефиниционного знаменателя входящих в них фразеологизмов. Некоторые слоты могут детализироваться, выступая еще и как слоты-конкретизаторы. К фразеологизмам в Словаре даётся и индивидуальная дефиниция, а также этимологическая, мифологиче-

¹ Работа выполнена по гранту РГНФ № 14-04-00195.

ская, прототипическая, культурологическая и интралингвистическая информация, обозначаемая в Словаре знаком * со ссылкой на источник.

В целом аксиологические фразеологические словари данного типа имеют следующую структуру: гиперонимная аксиологема (понятие ценности или антиценности и его наименование) → гипонимы¹ (слоты) → гипонимы² (фразеологизмы). Именно поэтому в данном „Аксиологическом фразеологическом словаре русского языка“ перед каждой фразеологической парадигмой определенной ценности или антиценности представлены „Слоты фразеологической парадигмы“ заданной ценности или антиценности, лексикографически описываемой.

Предлагаемая слотовая структура „Аксиологического фразеологического словаря“ обладает особой потенциальной силой, ибо построенные слоты (гипонимы¹) охватывают широкий спектр гиперонимной аксиологема и могут заполняться фразеологизмами (гипонимами²) любого языка. Сама слотовая структура в своей основе универсальна, а ее конкретное „раскодирование“ фразеологизмами указывает на универсальность и уникальность фразеологических систем языков.

Способ построения „Аксиологического фразеологического словаря русского языка“ зарегистрирован в Заявке на изобретение как „Способ построения фразеологического словаря ценностей и антиценностей“ от 15.07.2009 и опубликован в RU БИПМ № 2 20.01.2011, с. 593 – 594.

Далее предлагаем слотовые структуры диады „Здоровье“ – „Болезнь“ с минимальной иллюстрацией (102 фразеологизма: ФЕ).

ЗДОРОВЬЕ (188 ФЕ)

Здоровый. Бодрый. Жизнерадостный: *Полон жизни* (17 ФЕ).

Здоровый. Выносливый. В прекрасной форме: *Громом не прошибёшь* (36 ФЕ).

Хорошо чувствовать себя: *Всякая / каждая жилочка играет* (3 ФЕ).

Психическое здоровье: *В здоровом уме и твёрдой памяти* (5 ФЕ).

Внешний вид здорового человека: *Как / точно (наливное) яблочко* (16 ФЕ).

Здоровье частей тела: *Зоркий / глазастый как рысь* (5 ФЕ).

Показатель здоровья: крепкий сон: *Уснуть богатырским сном* (5 ФЕ).

Показатель здоровья: хороший аппетит: *Волчий аппетит* (1 ФЕ).

Формулы пожелания здоровья: *За здоровье тех, кто любит всех!* (12 ФЕ).

Аксиологема и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах
о здоровье

Здоровье – это счастье: *Здоровье – первое богатство / счастье, а второе – счастливое супружество* (3 ФЕ).

Здоровый человек не знает горя: *Здоровым быть – горе забыть* (2 ФЕ).

Духовное здоровье связано с физическим здоровьем: *В здоровом теле – здоровый дух* (3 ФЕ).

Здоровье дороже всего на свете: *Здоровье и благосостояние тела дороже всякого золота, и крепкое тело лучше несметного богатства* (библ. Сир., 30: 15) (14 ФЕ).

Здоровье – это духовное, физическое и материальное благополучие: *Здоров будешь – всё добудешь*. (5 ФЕ).

Труд помогает быть здоровым: *Лучший способ быть здоровым – это трудиться* (1 ФЕ).

Природа дарит здоровье: *В доме, где свежий воздух и солнечный свет, врач не надобен* (3 ФЕ).

Народные средства лучше всего помогают здоровью: *Баня – мать вторая. Кости распаришь, всё тело поправишь* (5 ФЕ).

Здоровье надо беречь: *Береги платье снову, а здоровье смолоду* (15 ФЕ).

Нужно беречь здоровье, потому что лечение дорого обходится: *Аптекаам отдаться – деньгами не жаться* (1 ФЕ).

Умеренность – залог здоровья и долгой жизни: *Пьют и едят все люди, но пьянствуют и обжираются только дикари* (В. Г. Белинский) (5 ФЕ).

Здоровье человека отражается / не отражается на его лице: *Где здоровье, там и красота* (2 ФЕ). *Хоть телом не видна, да здоровьем крепка* (1 ФЕ).

Здоровому врач / лекарство не нужны: *Выздоровевший не нуждается в лекарствах, переправившийся не нуждается в лодке* (1 ФЕ).

Забота о здоровье родных: *На что корова – была бы жена здорова* (5 ФЕ).

Советы о здоровом образе жизни: *Пешком ходить – долго жить* (19 ФЕ).

Здоровье и дела: *Всякое дело поправимо, если человек здоров* (2 ФЕ).

Средства для здоровья русского человека имеют свои особенности: *Что русскому здорово, то немцу смерть* (1 ФЕ).

ЗДРАВЕ (ЗДОРОВЬЕ) (90 ФЕ)

Здоровье и жизнь: *Жената като котката има девет души* (10 ФЕ).

Здоровый, крепкий, сильный, бодрый: *Здрав като дряна* (23 ФЕ).

Здравый ум: *Умът му бръсне като бръснач* (6 ФЕ).

Внешний вид здорового человека: *Румен / червен като ябълка* (8 ФЕ).

Показатель здоровья: глубокий крепкий сон: *С топ не можеш да го пробудиш* (1 ФЕ).

Беречь / не беречь здоровье: *Гледам си здравето* (3 ФЕ).

Пожелания здоровья: *Да сте здрави и дълговечни като дъба!* (19 ФЕ).

Аксиологемы и мораль о здоровье

Здоровье и деньги: *Без пари здраве готова болест* (2 ФЕ).

Здоровье ценится очень высоко: *Имаш ли здраве, имаш всичко* (5 ФЕ).
Возможности здорового человека: *Здрав човек всичко може* (1 ФЕ).
Душевное здоровье зависит от физического здоровья: *Здраво тяло – здрав дух* (1 ФЕ).

SANTÉ. SAIN (ЗДОРОВЬЕ. ЗДОРОВЫЙ) (87 ФЕ)

Источник физической и нравственно здоровой жизни: *Arbre de vie* (2 ФЕ).
Жизнеспособность. Живучесть: *Avoir la vie dure comme un chat* (5 ФЕ).
Хорошее здоровье. Бодрость: *Toujours alerte et gaillard* (20 ФЕ).
Быть здоровым, крепким, выносливым: *Se porter comme le Pont-Neuf* (5 ФЕ).

Здоровое состояние

- голоса: *Sonorité d'une voix* (2 ФЕ).
- души: *être de bonne humeur* (1 ФЕ).
- желудка: *Avoir (un) bon coffre* (2 ФЕ).
- зрения: *Avoir l'oeil américain* (3 ФЕ).
- сердца: *Cœur en bonne santé* (1 ФЕ).
- ума: *Apte et idoine à tester* (4 ФЕ).

Внешний вид здорового человека: *Il est rouge comme une tomate* (32 ФЕ).

Средство для здоровья: *Baume universel* (3 ФЕ).

Пожелания здоровья: *Portez-vous bien!* (4 ФЕ).

Аксиологемы и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах о здоровье

Здоровье ценнее богатства: *Santé passe richesse* (1 ФЕ).

Быть здоровым – значит, владеть всем. Не быть здоровым – ничем не владеть: *Qui a santé, il a tout, qui n'a santé, il n'a rien* (1 ФЕ).

Духовное здоровье связано с физическим здоровьем: *Une âme saine dans un corps sain* (1 ФЕ).

БОЛЕЗНЬ. БОЛЬНОЙ (382 ФЕ)

Заболевать. (За)болеть: *Бросает / кидает то в жар, то в холод* (5 ФЕ).

Испытывать сильную боль: *В крюк свело / согнуло* (19 ФЕ).

Подорвать здоровье, ослабеть: *Таять / растаять как свеча / воск* (51 ФЕ).

Температурить: *Гореть как / словно / точно в огне* (3 ФЕ).

Тяжелобольной: *Лежать в лежку* (10 ФЕ).

Заболевания:

- Алкоголизм. Запой: *Белая горячка* (2 ФЕ).
- Венерические заболевания: *Французский насморк* (2 ФЕ).
- Гангрена: *Антонов огонь* (1 ФЕ).
- Болезнь глаз: *Глаза налились кровью* (6 ФЕ).
- Глухота: *Глухая тетеря* (5 ФЕ).

- Головная боль: *Голова / башка раскалывается / разламывается* (14 ФЕ).
 - Головокружение: *Голова идёт / ходит кругом* (3 ФЕ).
 - Болезнь горла: *Клубок / ком / комок в горле стоит / к горлу подступил / подкатился* (5 ФЕ).
 - Кашель: *Где кашель, там и хворь* (2 ФЕ).
 - Ларингит; воспаление гортани: *Спадать с голоса* (2 ФЕ).
 - Лихорадка: *Лихорадка не matka: треплет, не жалеет* (4 ФЕ).
 - Наркомания: *Сесть на иглу* (6 ФЕ).
 - Нервное расстройство: *(И) мальчики (кровавые) в глазах* (8 ФЕ).
 - Обморок: *Падать в обморок* (1 ФЕ).
 - Озноб: *Зуб на зуб не попадает* (14 ФЕ).
 - Паралич: *Апоплексический удар* (2 ФЕ).
 - Понос: *Медвежья болезнь* (1 ФЕ).
 - Рахит: *Английская болезнь* (2 ФЕ).
 - Боли в спине: *Спина отваливается / трещит* (2 ФЕ).
 - Стенокардия: *Грудная жаба* (1 ФЕ).
 - Сумасшествие: *Белены объелся* (36 ФЕ).
 - Тиф: *Гнилая горячка* (1 ФЕ).
 - Тошнота: *Исполнять арию Риголетто* (4 ФЕ).
 - Хандра: *Русская хандра* (5 ФЕ).
 - Хрипы: *Дышать как / словно / точно загнанная лошадь* (3 ФЕ).
 - Чума: *Чёрная смерть* (1 ФЕ).
 - Эпилепсия: *Чёрная немочь* (2 ФЕ).
- Внешний вид нездорового человека: *Жёлтый как / точно лимон* (15 ФЕ).
- Помощь больному: *Клятва Гиппократы* (8 ФЕ).
- Лечиться / вылечивать(ся), поправляться после болезни: *Дело пойдёт / пошло на поправку* (21 ФЕ).
- Не поправляться от болезни: *поправляться из кулька в рогожку* (1 ФЕ).

Аксиологемы и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах о болезни, больном человеке

- Прекрасная болезнь – любовь: *Мама! Ваш сын прекрасно болен* (1 ФЕ).
- Предвестник болезни: *Беспричинная усталость – предвестник болезни* (1 ФЕ).
- Заболеть легко – вылечиться трудно: *Захворать – один день, а поправляться семь недель* (9 ФЕ).
- Болезни всегда рядом: *Болезнь не по лесу ходит, а по людям* (1 ФЕ).
- Болезни сопровождают бедняка: *Болезни – это путешествия для бедняков* (1 ФЕ).
- Болезнь и врач / лекарство. Помощь врача: *Боль врача ищет* (15 ФЕ).
- Только лекарствами не вылечиться: *Смех и сон – лучшее лекарство* (2 ФЕ).

Врач имеет свои преимущества, силу и репутацию: *Вот в чём заключается сила врача: он удовлетворяет вечную тягу к утешению и сочувствию, которую испытывает любой страдающий человек* (Л. Толстой) (3 ФЕ).

Чем больше больных, тем богаче лекарь: *Лекарь свой карман лечит* (1 ФЕ).

Нет лекарства только от смерти и старости: *Кроме смерти от всего вылечишься* (3 ФЕ).

Восстановить здоровье помогает не только врач: *Время врачует раны* (5 ФЕ).

Народные средства лечения / предупреждения болезни: *Баня – мать вторая. Кости распаришь, всё тело поправишь* (10 ФЕ).

Нельзя поддаваться боли / болезням: *Дай боли волю – она в дугу согнёт* (5 ФЕ).

От самолечения только вред: *Самого себя лечит только портить* (1 ФЕ).

Быть больным не означает скорую смерть: *Не всяк / всякий умирает, кто хворает* (4 ФЕ).

Советы / предупреждения о том, чтобы не (за)болеть: *Вечерние прогулки полезны: они удаляют от болезни* (14 ФЕ).

Больной плохо выглядит: *Болезнь человека не красит* (2 ФЕ).

Печаль / горе провоцирует болезнь: *При частой горести придут и болезни* (3 ФЕ).

Отношение к чужой болезни доброго и злого человека: *Кто людям зла желает, тот болезни на себя навлекает* (3 ФЕ).

Болезнь лучше / хуже смерти: *Лучше смерть, нежели горестная жизнь или постоянно продолжающаяся. Лучшие десять раз / сто раз болеть, чем один раз умереть* (10 ФЕ).

Аксиологемы и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах о здоровье и болезни, о здоровом и больном человеке

Здоровье ценнее богатства / ценнее всего: *Здоровый нищий богаче больного короля* (6 ФЕ).

Чтобы не болеть, здоровье надо беречь: *Болен – лечись, а здоров – берегись* (2 ФЕ).

Здоровье ценит больной: *Без болезни и здоровью не рад* (4 ФЕ).

Здоровый человек по-настоящему не знает, что значит быть больным: *Тот здоровья не знает, кто больной не бывает* (2 ФЕ).

Поведение больного и здорового человека разное: *Больной лечится, здоровый бесится / дурит с жиру* (4 ФЕ).

Труд и здоровье – лень и болезнь: *От лени человек болеет, от труда – здоровеет* (1 ФЕ).

БОЛЕСТ. БОЛКА (БОЛЕЗНЬ. БОЛЬ) (230 ФЕ)

Заболевать / заболеть / болеть: *Не съм добре* (12 ФЕ).

Больной человек: *Половин човек* (4 ФЕ).

Заболевания:

– слабость в теле / в ногах: *Да го духнеш, ще падне* (17 ФЕ).

– температурить: *Избива / избие ме огън* (2 ФЕ).

– душевные страдания: *Тежи ми като камък на сърцето / на душата* (37 ФЕ).

– обморок: *Губя / загубя / изгубя съзнание* (4 ФЕ).

Показатель нездоровья – бессонница, тяжёлый сон: *Не ме лови сън* (3 ФЕ).

Соматические заболевания, указывающие на боль, болезнь частей тела:

– лицо: *Синьо око* (1 ФЕ).

– глаз(а): *Изплаквам / изплача си очите* (12 ФЕ).

– голова: *Главата ми фучи* (9 ФЕ).

– горло: *В гърлото се качи* (3 ФЕ).

– грудь: *Бъхтя си гърдите* (1 ФЕ).

– нервы: *Окото ми играе* (13 ФЕ).

– ноги (хромота): *Куцам с двата крака* (2 ФЕ).

– сердце: *Сърцето ми се качва* (2 ФЕ).

– ухо (глухота): *Памук ли имаи в ушите?* (3 ФЕ).

Другие болезни:

– венерическая болезнь: *Лоша болест* (1 ФЕ).

– кашель: *Цепи дъски* (4 ФЕ).

– лихорадка: *Живеница да го изяде!* (1 ФЕ).

– оспа / ветрянка: *Баба Шарка* (1 ФЕ).

– простуда: *Камъкът по-зле хапе от змията* (1 ФЕ).

– сумасшествие: *Бръмбари му бръмчат в главата* (39 ФЕ).

– туберкулёз / чахотка: *Жълтата гостенка* (1 ФЕ).

– чума: *Чума / чумата да те изяде!* (3 ФЕ).

Внешний вид больного: *Сух като чироз* (27 ФЕ).

Выздоровливать: *Върнал се от онзи свят* (17 ФЕ).

Знахарские обычаи при болезни / приметы: *Гася вода* (3 ФЕ).

Аксиологемы и мораль о болезнях / больном человеке

Болезни преследуют людей: *Болестите не ходят по гората, а по хората* (1 ФЕ).

Плохо в семье, когда больна жена / болен муж: *Болна жена, голяма неволя.*

Болен мъж, суров тиквеник (2 ФЕ).

Душевная рана опаснее телесной: *Лоша рана зараства, лоша дума не се забравя* (1 ФЕ).

Поведение и отношения здорового и больного разное: *Здрав на болен вьяра не хваца* (3 ФЕ).

MALADIE / MAL. AVOIR MAL (БОЛЕЗНЬ. БОЛЕТЬ) (203 ФЕ)

Плохо / неважно себя чувствовать: *être en mauvaise disposition* (15 ФЕ).
(За)болеть. Боль: *Douleur lancinante*

Болезни:

- Апоплексический удар: *Coup de sang* (1 ФЕ).
- Бессонница: *être brouillé avec son chevet* (1 ФЕ).
- Водянка: *Mal de Saint-Eutrope* (1 ФЕ).
- Геморрой: *Mal Saint-Fiacro* (1 ФЕ).
- Глухота: *Avoir du coton dans les oreilles* (4 ФЕ).
- Болезнь желудка: *Délabrer l'estomac* (5 ФЕ).
- Инсульт мозга: *Congestion cérébrale* (1 ФЕ).
- Калека: *être marqué au B* (1 ФЕ).
- Косоглазие: *Avoir un oeil à Paris, l'autre à Pontoise* (6 ФЕ).
- Кровотечение: *Perdre son sang* (2 ФЕ).
- Воспаление лёгких: *Pneumonie striduleuse* (1 ФЕ).
- Лихорадка. Озноб: *Fièvre de cheval* (6 ФЕ).
- Морская болезнь: *Compter ses chemises* (1 ФЕ).
- Недержание мочи: *Incontinence d'urine* (1 ФЕ).
- Нервное / душевное расстройство: *La petite mort* (6 ФЕ).
- Обморок: *Perdre ses esprits* (2 ФЕ).
- Одышка: *être poussif* (3 ФЕ).
- Опухоль: *Tumeur bénigne* (2 ФЕ).
- Охрипнуть: *Avoir un chat dans la gorge / le gosier* (3 ФЕ).
- Подагра: *Mal Saint-Genou* (1 ФЕ).
- Понос: *Avoir perdu sa clef* (1 ФЕ).
- Простуда: *être enrhumé comme un loup* (1 ФЕ).
- Разрыв связок под коленом: *Coup de fouet* (1 ФЕ)
- Сердечная недостаточность: *Battre la breloque* (1 ФЕ)
- Сифилис: *Mal de Naples* (1 ФЕ).
- Слабое зрение: *N'y voir que du blanc (et du noir)* (1 ФЕ).
- Слепота: *Canne blanche* (1 ФЕ).
- Солнечный удар: *Coup de bambou* (2 ФЕ).
- Сумасшествие. Психическое нездоровье: *Avoir l'araignée* (29 ФЕ).
- Тошнота: *Cracher au / dans le bassinet* (6 ФЕ).
- Туберкулёз позвоночника: *Mal de Pott* (1 ФЕ).
- Хандра. Тоска: *C'est à mourir d'ennui!, Quel rasoir!* (3 ФЕ).
- Хорея: *Danse de Saint-Guy* (1 ФЕ).

- Хромота: *Boiter tout bas* (1 ФЕ).
- Чахотка: *S'en aller de la caisse* (1 ФЕ).
- Эпилепсия / падучая: *Battre le dig-dig* (3 ФЕ).
- Мнимая болезнь. Мнимый больной: *Maladie imaginaire; malade imaginaire* (2 ФЕ).
- Внешний вид нездорового / больного человека: *Teint terreux* (17 ФЕ).
- Мужественное поведение больного: *Porter son enfer avec / en soi* (4 ФЕ).
- Отношение к болезни: *Broyeur de noir* (1 ФЕ).
- Не беречь своё здоровье: *être le bourreau de soi-même* (1 ФЕ).
- Помощь больному: *Arrêter une hémorragie* (5 ФЕ).
- Лечение. Лекарство: *Passer sous l'archet* (10 ФЕ).
- Знахарство: *Métier de guérisseurs* (3 ФЕ).
- Выздоровливать / выздороветь: *Faire corps neuf* (3 ФЕ).

Аксиологемы и мораль в пословицах, поговорках и афоризмах о здоровье и болезни, лекарстве, богатстве и здоровье / бедности и болезни

Деньги – это лекарство: *L'argent comptant porte médecine* (1 ФЕ).
 Богатств и здоровье, бедность и болезни: *Il vaut mieux être riche et bien portant que pauvre et malade* (1 ФЕ).

К фразеологизмам в Словаре даётся и индивидуальная дефиниция, а также этимологическая, мифологическая, прототипическая, культурологическая и интралингвистическая информация, раскрывающие универсальность и уникальность фразеологии разных социумов.

ЛИТЕРАТУРА

- Байрамова 2011а:** Байрамова, Л. К. *Аксиологический фразеологический словарь английского языка; словарь ценностей и антиценностей*. Казань: Центр инновационных технологий, 2011.
- Байрамова 2011б:** Байрамова, Л. К. *Аксиологический фразеологический словарь русского языка; словарь ценностей и антиценностей*. Казань: Центр инновационных технологий, 2011.

Joanna Szerszunowicz
The University of Białystok

RECENT PHRASEOLOGICAL BORROWINGS IN THE MONOLINGUAL LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION

Abstract: The article focuses on the lexicographic description of recent phraseological borrowings in monolingual dictionaries. An extended model of lexicographic presentation of the expressions at issue is proposed and exemplified with Polish units borrowed from English. It comprises the description of their linguo-cultural properties, including the origins, which allows for providing the dictionary user with the information necessary for proper decoding the unit and using it in various contexts.

Keywords: phraseological borrowings, monolingual phraseological dictionary, microstructure

Borrowing is a natural process related to many factors, both of linguistic and extralinguistic nature. In a diachronic perspective, the analysis of loan words gives an insight into the development of a language, since it enables analyzing foreign influences observed in the receiving language over centuries. For instance, in the Polish language, well-adapted units were borrowed from several languages: some of them come from Latin (e.g. PL *aniol* ← LL *angelus*, PL *atrament* ← LL *atramento*), which resulted from the use of this language in the sphere of religion and education, German (e.g. PL *ratusz* ← GL *das Rathaus*, *rachunek* ← GL *die Rechnung*) – conditioned by the fact that cities and towns were set up according to the German law, Italian – borrowed due to the presence of Bona Sforza, married to Sigismund I the Old, the king of Poland and the Grand Duke of Lithuania (e.g. PL *kalafior* ← IL *il cavolfiore*, PL *cukinia* ← IL *la zucchini*), and others.¹ Such items have been used for many centuries; therefore, it can be assumed that they are not perceived as borrowings by native language users (Markowski 2012), unless they know the donor language and identify the words as potential loans, in contrast to recent borrowings interpreted by native language users as foreign elements in their mother tongue (e.g. PL *sushi* ← JL *sushi*, PL *nori* ← JL *nori*). From a linguo-

¹ For instance, in the Polish language, it is possible to indicate periods, in which given languages were main donors of borrowings. For example, Latin had dominated as a donor language before the French influence became significant in the 18th century and kept its status till the end of the first half of the 19th century. German borrowings were numerous in the Middle Ages and then, due to political conditions, in the 19th century, the Russian loans – in 19th century, while the English ones – in the years preceding the Second World War, during which the British-Polish trade started to develop (Klemensiewicz 1985: 643 – 652), and nowadays.

cultural point of view, borrowings are also interesting phenomena in a synchronic perspective. The studies of loan lexical items enables determining how the changes occurring in a given ethnic community are reflected in the language by means of borrowings.

While discussing loans, it is worth emphasizing that languages incorporate not only words, but also expressions (Veisbergs 2012; Fiedler 2012). In the Polish language, phrases from several languages are attested, for instance, PL *wyjść z szafy* ← EL *to come out of the closet*, PL *gwóźdź programu* ← FL *clou du spectacle*, IL *dolce vita* ← IL *dolce vita*, PL *podłożyć komuś świnie* ← RL *подложить свинью кому-либо*. The scientific variety is rich in phrases borrowed from the Latin language, for example, PL *sensu largo* ← LL *sensu largo*, PL *sensu stricto* ← LL *sensu stricto*. The above mentioned units, fully assimilated in Polish, can be contrasted with the recent phraseological borrowings.

After the political transformation of 1989, due to changes occurring in all spheres of life at that time in Poland, the nomination needs were greater than they tend to be in the periods without significant cultural changes (cf. Nowakowska 2005)². Many English units, both lexical and multiword ones, were borrowed in the period following the beginning of the post-communist era (Szerszunowicz 2015)³. Since many recent phraseological borrowings reveal specific linguo-cultural properties, the aim of the paper is threefold: 1) to analyze whether, and if so, how the units are described in Polish lexicographic works; 2) to discuss their linguo-cultural specificity; 3) to propose a microstructure of an entry allowing for the presentation of linguo-cultural features of selected phraseological borrowings.

As already mentioned, the transformation influenced all areas of human activity. Yet, in some of them, the changes were more intensive. The following areas are especially rich in English loans: politics (e.g. PL *spin doctor/doktor* ← EL *spin doctor*), economy and business (PL *biały kołnierzyk* ← EL *white collar*), family life (PL *rodzina patchworkowa* ← EL *patchwork family*), fashion and looks (PL *total look* ← EL *total look*), ecology (PL *zielona energia* ← EL *green energy*), information technology (PL *trol internetowy* ← EL *Internet troll*), healthy lifestyle (PL *bomba witaminowa* ← EL *vitamin bomb*).

² According to Mańczak-Wohlfeld (1994: 8), up to 1961 there were over 700 lexical borrowings from English, by 1985 about 300 new ones enriched the Polish lexicon, then by 1994 – about 600. Bajerowa (2003: 91) draws attention to the fact that this presentation does not include calques and phraseological borrowings, stating that their inclusion would make the number of loans bigger. In the Polish language, the tendency to borrow English units is continuing.

³ After 1989, in Polish, there were many referential gaps, for instance, in the field of business organisation and culture, which enhanced the intensity of the borrowing process. However, nowadays, due to its character as a *lingua franca*, the influence of the English language is noticeable in many languages. See Furiasi, Pulcini, Rodríguez González 2012; Fiedler 2012; Veisbergs 2012.

From a lexicographic perspective, two questions should be posed: the first one regards the decision whether the unit ought to be included in a phraseological dictionary, the second concerns the description of the expression, i.e. which properties should be presented in the entry. In order to ensure the consistency, the inclusion criteria are to be proposed. In fact, it is difficult to formulate general rules: it is the editor or the author of the dictionary who decides which criteria to adopt for a given lexicographic work. It is advisable to introduce the operational corpus-based criteria (Steyer 2004; Sailer 2007), which allow for a systematic description of phraseological borrowings. Apart from corpora, the World Wide Web constitutes a source of the information of given units (Kilgarriff 2004; Colson 2007). The WebCorp® can be used for determining the properties of analysed expressions. Moreover, questionnaires and in-depth interviews may be implemented in order to do research on the familiarity of the researched units with the language users.

In Poland, in the period following the transformation, several dictionaries of phraseological units have been published. It can be assumed that the lexicographic sources published after 2000 should include the borrowings which enriched the Polish language at that time (e.g. SFWP; WSFPWN; WSF; WSFJP; WSFL; WSFJP). Yet, apart from the canon of phraseology included in all the dictionaries consulted, not many borrowings are attested. For instance, the expression *wyścig szcurów* is included only in some of them (WSF; WSFL; WSFJP). The loan phrases at issue are presented in the same way as other phraseological units in a given dictionary. It means that the entry provides basic information, for example: the one for the unit *wyścig szcurów* in WSF is as follows: ‘rywalizacja wśród młodych wykształconych ludzi w sferze zawodowej’ *Młodzi teraz nie mają czasu, aby zajrzeć w swoje serce, posłuchać swojej duszy. Żyją szybko i niezdrowo, kochają sporty ekstremalne i zabawę na maksa. Każdego dnia uczestniczą w wyścigu szcurów, więc w głowie kołaczą się im przeróżne myśli dotyczące ich pozycji w tym pokręconym świecie* (WSF: 317). The entry contains the explanation of the meaning of the expression and an example illustrating its use. The description in WSFL and WSJP comprises the same elements (WSFL: 73; WSFJP: 340), while in another source (WSFJP: 769), the unit is accompanied by two labels: *dziennikarski* ‘journalese’ and *pogardliwy* ‘derogatory’.

The description of the units in the consulted dictionaries is limited to basic information: this model does not comprise the cultural component, although it is widely acknowledged that decoding and using phraseological units requires cultural knowledge (Szerszunowicz 2011). Moreover, the presentation of linguistic properties is not comprehensive. Therefore, it is proposed that the extended entry model of the monolingual description of recent borrowings should comprise the following elements: phraseological unit (head phrase), variants, stylistic label, definition, grammatical information (e.g. restrictions), collocates, examples, information on usage (pragmatic properties: who uses the unit speaking to whom, when etc.), synonyms, antonyms, origins, additional information, extra links to

the texts in which a given unit was used both in the canonic and modified forms, optionally accompanied by visual materials.

In the case of recent borrowings, the form of the unit given as the head phrase should be determined by means of the analysis of the corpora available. The variants of a given phrase should be included (e.g. *wyglądać jak milion dolarów*, variant: *wyglądać jak milion dolarów*). The stylistic labels are very important elements of description, providing the information necessary for the dictionary user to be able to use the expression properly. The borrowings differ in their stylistic markedness and register, since some of them belong to specialized languages, while others are used in the informal or formal varieties.

It is suggested that the stylistic label should be followed by the explanation of the meaning of a given phraseological borrowings. Generally speaking, the semantics of fixed phrases tends to be complex (cf. Калдиева-Захариева 2013: 185 – 187). It is worth stressing that the meanings of recent loan phrases have to be determined by the analysis of their occurrences in various texts. The study of various contextual use enables analysing the senses of a particular fixed expression. The information regarding the grammatical properties, especially restrictions, should also be given.

The inclusion of collocates is very important, too, since it enables the user to be aware of the typical combinations. Moreover, the information on usage should contain the presentation of typified genres and areas of use. As for examples, they should illustrate the use of a given unit in a comprehensive way. The sentences may be both author-made and semi-authentic or authentic. They have to offer the user a panoramic picture of the use of the described unit. Since phraseological units tend to be underrepresented in corpora (Moon 2003), it can be assumed that it may be difficult to find appropriate sentences illustrating the use of all the recent borrowings. Therefore, proposing own examples by the authors may be an acceptable solution to the problem. Moreover, the entry should comprise links to various texts in which the units appears, both in the canonic and modified forms. Visual presentations are worth including in the entry, too, for instance: cartoons, photographs, print screens etc.

The entry also comprises synonyms: in fact, slight differences are often observed in their meanings and use, which should be signaled. For instance, the borrowing *wyglądać jak milion dolarów* has the following Polish synonyms: *wyglądać jak anioł* [to look like an angel]⁴ zwykle o kobiecie: ma subtelną urodę lub jest na biało ubrana [usually about a woman: she looks subtle or she is dressed in white] (SP: 189), *wyglądać jak bóstwo* [to look like a goddess] o kobiecie: jest zadbana, elegancko ubrana i wygląda pięknie [about a woman: she takes care of herself, is elegantly dressed and looks beautiful] (SP: 189), *wyglądać jak panisko* [to look like a lord] jest dobrze ubrany i pewny siebie [is well dressed and self-

⁴ The literal translation of the units and their meanings are provided in square brackets.

confident] (SP: 189), *wyglądać jak księżniczka z bajki* [to look like a duchess from a fairy tale] o młodej kobiecie: *wygląda pięknie* [about a young woman: she looks beautiful] (SP: 189), *wyglądać jak królowa* [to look like a young queen] o młodej kobiecie: *wygląda pięknie* [about a young woman: she looks beautiful] (SP: 189), *wyglądać jak z obrazka* [to look like (one) from a picture] ma bardzo ładny, lecz trochę banalny wygląd [sb's appearance is very nice, but a little common] (SP: 190), *wyglądać jak z żurnala* [to look like one from a fashion magazine] jest ubrany według najnowszej mody [sb is dressed according to the latest fashion] (SP: 198), *wygląda coś jak z bajki* [to look like (something) from a fairy tale] 'o czymś, co wydaje się cudowne i nierzeczywiste' [about something which seems to be wonderful and too good to be real] (SP: 188), *wygląda coś jak z filmu* [to look like (something) from a film] 'o czymś, co jest zgodne z filmowym wyobrażeniem życia' [about something which resembles the film image of life] (SP: 188). A brief analysis of the units shows that they differ from the recent borrowing *wyglądać jak milion dolarów*, since they tend to be more specific on the semantic plane and the choice of collocates is more restricted. Furthermore, it is advisable that antonyms should also be included.

In the case of interlingual borrowings, the origins of such units ought to be an element of their lexicographic description. The language from which they come should be given and the reasons for borrowing the unit can be presented in this part of the entry. The information of foreign origins can be accompanied by additional information of linguo-cultural character. To illustrate this aspect, the unit *wyścig szczurów* (EL *rat race*) will be discussed. After 1989, with the adoption of free market rules, international corporations started to operate in Poland, which influenced the lifestyle of workers. Since they wanted to be promoted, they devoted more time to work and professional development, which meant more competition among workers. The entry should comprise the information about the reflection of the cultural changes in the language.

It is worth adding that several new phraseological borrowings are carriers of new concepts and values⁵, as it is the case with the unit *wyglądać jak milion dolarów*, which reflects the perception of good looks as a value in the modern life, important from the point of view of social and professional success. New pragmatemes have been borrowed from English because of the changes in the sphere of politeness, conditions by the workshops and trainings offered to corporation employees. The unit *Milego dnia!* (EL *Have a nice day!*) was originally used by the staff of the Polish branches of American companies, then it started to be frequent in everyday discourse. Moreover, some borrowings have been adopted because of stylistic needs, like the expression *total look* (EL *total look*). The use of the unit

⁵ Cultural changes occurring in a given language community may result in the creation of new concepts, which have not existed there before. On the notion of cultural concepts see Илиева 2013.

introduces an element of prestige into the communication: the sense verbalised by the borrowing can be expressed by means of Polish phrase; however, the stylistic values of the loan and the Polish equivalent differ significantly.

The proposed approach ensures a hybrid character of a dictionary: apart from providing the basic information on the unit at issue, such a lexicographic work offers an insight into its linguo-cultural properties, presenting it on a wider background. Thanks to it, the dictionary users will be able to acquire sufficient knowledge about the characteristics of the expression, necessary for decoding the unit in various contexts and using it to meet their current communication needs. New technologies facilitate updating the dictionaries, so that it can be extended and modified easily with a view to adding new borrowings and elaborating on the entries which have already been included in a given lexicographic work.

ABBREVIATIONS

EL – English language
FL – French language
GL – German language
IL – Italian language
JL – Japanese language
LL – Latin language
PL – Polish language
RL – Russian language

REFERENCES

- Bajerowa 2003:** Bajerowa, I. *Zarys historii języka polskiego 1939 – 2000*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Colson 2007:** Colson, J.-P. The World Wide Web as a corpus for set phrases. – In: *Phraseologie. Phraseology. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2007, pp. 1071 – 1077.
- Fiedler 2012:** Fiedler, S. *Gläserne Decke und Elefant im Raum – Phraseologische Anglizismen im Deutschen*. Berlin: Logos, 2012.
- Furiasi, Pulcini, Rodríguez González 2012:** Furiasi, C., Pulcini, V., Rodríguez González, F. (eds). *The Anglicization of European Lexis*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2012.
- Kilgarriff 2004:** Kilgarriff, A. Web as Corpus. – In: G. Sampson and D. McCarthy (eds.). *Corpus Linguistics: Readings in a Widening Discipline*. London & New York: Continuum, 2004, pp. 471 – 473.
- Klemensiewicz 1985:** Klemensiewicz, Z. *Historia języka polskiego*. T. III. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Mańczak-Wohlfeld 1994:** Mańczak-Wohlfeld, E. *Angielskie elementy leksykalne w języku polskim*. Kraków: Universitas, 1994.

- Markowski 2012:** Markowski, A. *Wykłady z leksykologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Moon 2003:** Moon, R. *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*. Oxford: Oxford University Press, 2003 [1998].
- Nowakowska 2005:** Nowakowska, B. *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2005.
- Sailer 2007:** Sailer, M. Corpus linguistic approaches with German corpora. – In: *Phraseologie. Phraseology. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 1. Berlin & New York: Walter de Gruyter, 2007, pp. 1060 – 1071.
- Steyer 2004:** Steyer, K. Kookurenz. Korpusmethodik, linguistisches Modell, lexikographische Perspektiven. – In: *Wortverbindungen – mehr oder weniger fest*. Berlin and New York: Walter de Gruyter, 2004, pp. 87 – 116.
- Szerszunowicz 2011:** Szerszunowicz, J. The cultural component in bilingual dictionaries of phraseological units. – In: *ASIALEX 2011 Proceedings. Lexicography: Theoretical and Practical Perspectives*. Tokyo: ASIALEX, 2011, pp. 628 – 637.
- Szerszunowicz 2015:** Szerszunowicz, J. Periodic growth of phrasemes from a linguo-cultural perspective: Polish phraseology after the political transformation of 1989. – In: *Yearbook of Phraseology*, 2015, No 6, pp. 103 – 124.
- Weisbergs 2012:** Weisbergs, A. *Phraseological Borrowings*. Berlin: Logos, 2012.
- Илиева 2013:** Илиева, Д. За същността на концепта. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 527 – 535.
- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, С. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.

SOURCES

- SFJP:** Podlawska, D., Świątek-Brzezińska, M. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Park, 2006.
- SFWP:** Bąba, S., Liberek, J. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- SP:** Bańko, M. *Słownik porównań*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
- WSFJP:** Müldner-Nieckowski, P. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2003.
- WSFL:** Lebda, R. *Wielki słownik frazeologiczny*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.
- WSFPWN:** *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.

RODNA INFORMACIJA U FRAZEOLOŠKOM RJEČNIKU (NA PRIMJERU HRVATSKOG I RUSKOG JEZIKA)¹

Abstract: Despite of the increased interest in gender issues in phraseological studies, gender-marked idioms are still inadequately lexicographically processed in Croatian and Russian phraseological dictionaries. There is still no comprehensive system for integrating gender information in dictionary entries that would be consistently applied. Therefore this article shows the inadequacies in Croatian and Russian phraseography and proposes the way gender information could be introduced to Croatian phraseological dictionaries in order to inform dictionary user about gender restricted use of certain idioms.

Keywords: lexicography, phraseography, gender information, gender-marked idioms

Frazeografija i rod

Rječnici su nezaobilazan objekt rodni istraživanja i nepresušan izvor informacija za istraživanje rodne problematike u jeziku. Danas se najčešće govori o seksizmu u rječnicima koji odražava i podržava diskriminaciju žena, a frazeološki rječnici često se koriste kao izvor podataka za opis rodni koncepata i stereotipa. Međutim, o problemu frazeografskog fiksiranja rodni elemenata u znanstvenoj se literaturi rijetko raspravlja.

U ruskom jezikoslovlju rodnom kao predmetom leksikografskog opisa frazema sustavno se bavi O. A. Vas'kova uvodeći termin *rodno relevantne informacije* (*гендерно значимая информация*) koji se odnosi na dio jezične jedinice pomoću kojeg se u svijesti govornika aktualiziraju rodna ograničenja u upotrebi i određeni rodni stereotipi, te smatra da ta rodno relevantna informacija treba biti uključena u rječnike (Vas'kova 2006: 6). I. V. Zykova predlaže uvođenje rodne komponente u opis frazema i napominje da se ova komponenta može izraziti eksplicitno kroz deskriptivnu komponentu pomoću sema koji ukazuje na denotat muškog ili ženskog spola ili tako da se „rasipa“ po ostalim makrokomponentama frazeološkog značenja (Zykova 2002, cit. prema Vas'kova 2006: 35). Rodno relevantna informacija u rječnicima je sadržana u cijelom rječničkom članku, definicijama i ilustrativnom materijalu, ali i rodni odrednicama. Stoga E. Piirainen (1999), analizirajući njemačku frazeologiju, primjećuje da se kod leksikografske obrade frazema često ne ukazuje na rodna ograničenja te da se pritom koriste neadekvatne stilističke odrednice i umjetno iskonstruirani ilustrativni primjeri.

¹ Ovaj članak je nastao kao rezultat rada na projektu „Application of Phraseological Theory in Phraseography“ (5045) koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

Frazeografska obrada hrvatskih i ruskih rodno obilježenih frazema

U svrhu analize načina na koji se u hrvatskoj i ruskoj frazeografiji osvještavaju i opisuju rodni elementi u frazemima ovdje se daje pregled nekih osobitosti leksikografske obrade rodno obilježenih frazema u nekoliko hrvatskih i ruskih frazeoloških rječnika biranih prema kriteriju njihove znanstvene i kulturne važnosti.

2.1. Frazemi koji su u potpunosti rodno ograničeni u upotrebi i odnose se isključivo na referenta jednoga spola u analiziranim se rječnicima navode i tumače na nekoliko načina jer niti u hrvatskoj niti u ruskoj frazeografiji ne postoji jedinstven način njihove obrade koji bi se sustavno provodio.

Kod najvećeg broja takvih frazema informacija o rodnoj ograničenosti izražena je eksplicitno u tumačenju, odnosno uključuje se u tumačenje frazeološkog značenja korištenjem leksema koji nedvojbeno upućuju na spol referenta. Tako uz pojedine frazeme koji se odnose isključivo na ženu u značenju možemo naći lekseme tipa *žena*, *женщина* i sl. dok se frazemi koji upućuju isključivo na muškarca kao referenta tumače pomoću leksema kao što su *muškarac*, *мужчина* i sl. U hrvatskim i ruskim frazeološkim rječnicima takvi frazemi navedeni su na sljedeći način:

laka roba – žena sumnjiva morala (HFR)

stari jarac – star (stariji) muškarac koji napastuje mlade djevojke (žene), stari pokvarenjak (HFR)

глиста глистой – об очень худой, тощей женщине (BSRNS)

сцепиться (налететь друг на друга) как два петуха – о жаркой ссоре или жестокой драке двух задиристых мужчин по какому-л. незначительному поводу (BSRNS).

Ponekad je rodna informacija tek implicitno sadržana u tumačenju frazeološkog značenja na način da se na ženu ili muškarca kao isključivog referenta upućuje posredno. Na primjer, na specifičan način na muškarca kao isključivog referenta upućuje tumačenje značenja frazema *crnogorski kum*. U definiranju frazeološkog značenja koristi se leksem *osoba* koji se može odnositi na oba spola, ali se naglašava da ta osoba zamjenjuje mladoženju čime se indirektno upućuje na muškarca kao referenta. Na sličan je način objašnjeno prvo od dvaju značenja ruskog frazema *наставить (приставить, приклеить, надеть) рога* кому. U tumačenju se ukazuje na to da je riječ o prevari muža, a samim time podrazumijeva se da je referent frazema žena. U drugom značenju na muškarca kao referenta eksplicitno upućuje leksem *любовник*. Obrada ovih dvaju frazema u rječnicima je sljedeća:

crnogorski kum – osoba koja bi zamijenila mladoženju prve bračne noći (FRHSJ)

наставить (приставить, приклеить, надеть) рога кому – 1. Изменить мужу. 2. Стать любовником чьей-л. жены (BSRP).

U frazeološkim rječnicima obaju analiziranih jezika, iako rijetko, nalazimo i slučajeve kada je kod leksikografske obrade frazema koji su u potpunosti rodno ograničeni u upotrebi rodna informacija sasvim izostavljena i ni na koji se način korisnika rječnika ne upućuje na činjenicu da je riječ o frazemu koji se odnosi samo na ženu ili samo na muškarca. Najčešće je to slučaj kod frazema koji u svom sastavu sadrže komponentu koja na određeni način upućuje na spol referenta. Ovakav tip leksikografske obrade frazema nalazimo, na primjer, kod nekih zoonimnih frazema koji se odnose isključivo na muškarca:

seoski bik – gruba/pohotljiva osoba (FRHSJ)

сильный (моцный, мозучий) как лев – о человеке, наделённом незаурядной физической силой (BSRNS).

Poseban leksikografski izazov predstavljaju frazemi poredbene strukture koji su rodno ograničeni u upotrebi. U slučaju pridjevskih poredbenih frazema koji su u upotrebi ograničeni isključivo na muškarca kao referenta iz kanonskog oblika frazema s pridjevskom komponentom u muškom gramatičkom rodu korisniku nije vidljivo da se frazem u upotrebi ne koristi za ženu kao referenta jer se na isti način, tj. u kanonskom obliku s pridjevskom komponentom u muškom rodu, navode i oni frazemi koji se mogu odnositi na pripadnike obaju spolova. Stoga u frazeološkim rječnicima ponekad nalazimo specifičan način navođenja i tumačenja pridjevskih poredbenih frazema ograničenih u upotrebi isključivo na ženu kao referenta. Tada je informacija o rodnoj ograničenosti sadržana i u obliku u kojem se frazem navodi i u značenju. Naime, suprotno uobičajenoj praksi navođenja kanonskog oblika pridjevskih poredbenih frazema s pridjevom u muškom gramatičkom rodu, u ovakvim slučajevima nalazimo pridjevsku komponentu u ženskom rodu. Na taj način sam oblik u kojem se frazem navodi postaje svojevrsan signal o rodnoj ograničenosti u upotrebi. Tako su, primjerice, zabilježeni sljedeći frazemi:

ravna kao daska – koja je bez izraženih oblina, koja nema izražene grudi i stražnjicu (HFR)

стройная как березка – об очень стройной, гибкой, грациозной молодой девушке. (BSRNS).

2.2. U rodno obilježenoj frazeologiji značajno je veći broj frazema koji su u upotrebi tek djelomično ograničeni u upotrebi, a češće se koriste u odnosu na referenta određenog spola. U obradi takvog tipa frazema u hrvatskim i ruskim frazeološkim rječnicima također ne postoji jedinstven način na koji se u rječnički članak uvodi rodna informacije, već se oni navode i tumače na nekoliko načina.

Rodna informacija najčešće se dodaje u zagradama u okviru tumačenja frazeološkog značenja kao podatak koji govornika upućuje na ispravno korištenje frazema. Takva informacija o rodnoj ograničenosti u upotrebi svoje je mjestu u rječničkom članku pronašla prije svega zbog toga što niti sastav frazema niti slika

u njihovoj pozadini ne upućuju neposredno na spol referenta. U rječnicima će takav način leksikografske obrade izgledati ovako:

držati koga pod papučom – držati koga u zavisnosti/u vlasti (o mužu i ukućanima) (FRHSJ)

kao od brda (brijega, stijene) odvaljen – snažan, jak, nabijen, fizički izrazito razvijen, jake tjelesne građe /ob. o muškarcu/ (HFR)

под башимаком (быть, находиться) – в полной зависимости, беспреклоном подчинении (обычно – о зависимости мужа от жены) (BSRNS)

божий одуванчик – об очень старом человеке (чаще о женщине) (FSRLJ).

Ponekad na djelomičnu rodnu ograničenost s obzirom na spol referenta upućuje način na koji je u rječničkom članku protumačeno njihovo značenje. Na primjer, u slučaju frazema s imenicom *papuča* kao komponentom iz prvog dijela definicije frazeološkog značenja vidljivo je da se radi o frazemu koji opisuju prvenstveno odnos žene i njoj podčinjenog muškarca zbog čega se najčešće odnosi na osobu muškog spola kao referenta:

biti pod papučom – pokoravati se ženi u svemu, biti podčinjen/pokoran (HFR).

Postoje i slučajevi kada se rodna informacija koja upućuje na djelomičnu rodnu ograničenost u upotrebi u potpunosti izostavlja iz rječničkog članka. Na primjer, iako se hrvatski frazem *držati tri ćoška (kuće)* i ruski *куриные (цыплячьи) мозги* u koro gotovo uvijek odnose na ženu kao referenta, u rječnicima su obrađeni na sljedeći način:

držati tri ćoška [kuće] – vršiti glavninu posla (u kući) (FRHSJ)

куриные (цыплячьи) мозги у кого – о глупом, ограниченном человеке (BSRP).

Informacijom koja bi korisnika rječnika upućivala na to da se češće koriste za referenta jednog spola uglavnom nisu popraćeni frazemi prilično kompleksnog značenja kojima se može opisati kako odnos čovjeka prema čemu neživome tako i međuljudski odnosi te ponašanje jednog čovjeka prema drugom. Takvi se frazemi učestalo koriste u kontekstu ljubavnog odnosa između žene i muškarca i tada se mnogo češće odnose na referenta jednoga spola. Primjerice, frazem *čuvati (držati i sl.) koga, što kao kap vode na dlanu* odnosi se na muškarca kao referenta ukoliko se njime opisuje odnos jednog ljubavnog partnera prema drugom. Budući da se radi o frazemu kod kojeg niti jedna od sastavnica ne upućuje na ograničenost u upotrebi, a pozadinska slika također nije nikakav indikator postojanja ograničenja s obzirom na spol, nepostojanje ovakvoga tipa informacije može se smatrati nedostatkom za korisnika rječnika. U rječniku je on prikazan na sljedeći način:

čuvati (držati i sl.) koga, što kao kap vode na dlanu – nježno voljeti koga, biti

pažljiv (dobar, nježan) *prema komu*, pažljivo čuvati *koga, što*, čuvati kao najveću dragocjenost *koga, što* (HFR).

O mogućnostima frazeografske obrade rodno obilježenih frazema hrvatskoga jezika

Iz provedene analize vidljivo je da svijest o potrebi upućivanja korisnika rječnika na informaciju o rodnoj specifičnosti i ograničenosti u upotrebi raste u protekla dva desetljeća, ali u ovdje promatranim rječnicima još uvijek ne postoji razrađen sustav uključivanja takvog tipa informacije u rječnički članak koji bi se dosljedno provodio. Imajući u vidu rezultate koje je provedena analiza nekih od relevantnih rječnika obaju jezika pokazala, moguće je na temelju uočenih nedostataka i nedosljednosti predložiti način na koji bi se oni prevladali.

3.1. Polazišna točka za uvođenje informacije o rodnoj ograničenosti u frazeološke rječnike općeg tipa trebalo bi biti razlikovanje rodno obilježenih frazema koji se isključivo odnose na osobu jednog od dvaju spolova od djelomično rodno ograničenih frazema koji se ne odnose isključivo na ženu ili muškarca, ali se češće koriste za referenta određenog spola. Osnovni razlog za to je postojanje mogućnosti uključivanja podatka o spolu osobe na koju se frazem odnosi u tumačenje ili definiciju značenja samo kod frazema koji se isključivo povezuju s osobom jednoga spola, budući da takva praksa nije moguća kod djelomično rodno ograničenih frazema.

Ukoliko se frazem isključivo odnosi na ženu ili muškarca tumačenje njegova značenja moglo bi biti oblikovano tako da se upotrebom leksema koji nedvojbeno upućuju na biološki spol kod korisnika osvještava rodna specifičnost frazema. Usto bi primjeri upotrebe koji se pritom navode trebali biti birani tako da zorno ilustriraju i taj rodni element u značenju frazema. Na primjer, frazem *rasplodni bik* mogao bi biti obrađen na sljedeći način:

rasplodni bik muškarac koji često mijenja seksualne partnerice

Cetinski bi trebao prijeći u Mormone koliko je imao žena i brakova. Neće ni ova dugo. Udat će se za paru. Šta bi inače s tim ružnim RASPLODNIM BIKOM?! (G²)

Ukoliko je zbog kategorijalnog značenja u tumačenje teško uključiti leksem kojim bi se direktno ukazivalo na spol osobe na koji se frazem odnosi, informacija o rodnoj ograničenosti može biti sadržana posredno. Na taj bi se način, primjerice, mogao protumačiti glagolski frazem *ganjati suknje* iz čijeg je značenja zbog prisutnosti leksema *žena* kao objekta radnje vidljivo da se frazem odnosi na

² G – oznaka za primjer pronađen pomoću mrežnog pretraživača Google.

muškarca, budući da je u svijesti govornika hrvatskog jezika još uvijek dominantna predodžba o čovjekovoj heteroseksualnosti. U rječniku bi se mogao navoditi ovako:

ganjati suknje rado i učestalo osvajati žene

Ne želiš valjda reći da bih trebao GANJATI SUKNJE umjesto da razmišljam o smislu života? (G)

U slučaju pridjevskih frazema poredbenog strukturnog tipa već sam kanonski oblik frazema može sadržavati informaciju o rodnoj ograničenosti frazema. U frazeografskoj praksi uvriježeno je da se kao kanonski oblik navodi oblik s pridjevskom sastavnicom u muškom gramatičkom rodu. Međutim, ukoliko se frazem odnosi isključivo na osobu ženskog spola kao referenta pridjevka bi sastavnica trebala biti u ženskom rodu, budući da se zbog rodnog ograničenja ona nikad ne upotrebljava u gramatičkom obliku muškog roda. S druge pak strane, kada je takav tip frazema u upotrebi ograničen samo na muškarca kao referenta u njegovu bi tumačenju trebalo u zagradama dati informaciju o tome. U suprotnom bi korisnik upravo zbog tradicije navođenja kanonskog oblika tog tipa frazema s pridjevom u muškom rodu mogao pogrešno zaključiti da se frazem može odnositi na osobe obaju spolova. Poštujući frazeografsku tradiciju ovakav tip frazema koji nije ograničen s obzirom na spol referenta navodio bi se s pridjevskom sastavnicom u muškom rodu bez dodatnog upućivanja na spol referenta, ali bi kao ilustraciju bilo dobro uključiti primjere iz kojih je vidljivo da se frazem u podjednakoj mjeri koristi za referente obaju spolova. U skladu s tim principom pridjevski poredbeni frazemi mogli bi se obrađivati na sljedeći način:

tanka kao jasika vrlo vitka

Prošle su godine, a ona je ostala zamamna ljepotica anđeoskog lica, uvijek elegantna, TANKA KAO JASIKA... (Gloria, 2010)

debeo kao prasac vrlo debeo /o muškarcu/

Ta ipak sam ja običan doministar, Visočanstvo, i nikako ne bih mogao gledati kako moj ministar koji je, kao što rekoh, DEBEO KAO PRASAC, tužno gleda kako se ja gostim... (G)

blijed kao krpa vrlo blijed

U licu izgleda kao da u njemu nema ni kapi krvi. „BLIJED je KAO KRPA“, govori Globusu jedan sugovornik iz Zadra. (G)

Prije točno dvije godine uletjela sam na Novu TV, u veliku konferencijsku, potpuno krvavih ruku do lakta, lica oblivenog suzama, BLIJEDA KAO KRPA, tresla sam se i bila iscrpljena kao pred rušenje u nesvijest. (G)

Za rodno obilježene frazeme s djelomičnim ograničenjem u upotrebi nije moguće definirati i uobličiti značenje na način da se u njega uključe leksemi

koji nedvojbeno upućuju na spol osobe na koju se najčešće odnose. Bez obzira na moguće poteškoće za autora rječnika očito je da rodna informacija predstavlja važan element frazeološkog značenja i svakako je potrebno korisnika rječnika uputiti na rodnu specifičnost takvih frazema. Naime, upravo ovaj tip frazema čini veći dio rodno obilježene frazeologije i treba uzeti u obzir činjenicu da se frazemi koji se u znatno većoj mjeri odnose na jedan biološki spol, ne mogu koristiti uvijek i u svakom kontekstu za oba spola, a u suprotnom se njihovom upotrebom često postiže ironični ili komični efekt. Problem kako ukazati korisniku na djelomičnu rodnu ograničenost u upotrebi najčešće se rješava uvođenjem takve informacije kao dodatnog tumačenja unutar značenja u zagrada, a to je ujedno i najbolji način da se kod korisnika osvijesti rodna specifičnost takvog tipa frazema. Dakako, u tom bi slučaju trebalo paziti da na ovaj način uobličena rodna informacija bude sastavni dio značenja svih takvih frazema. Pritom bi, ukoliko rječnik nije ograničen opsegom, bilo dobro kao ilustraciju značenja navesti i primjer u kojem frazem upućuje na osobu onog spola na koji se najčešće odnosi, ali i rjeđi primjer suprotne upotrebe za osobu drugog spola iz kojeg bi bila vidljiva konotacija koju frazem u takvom slučaju često poprima. Tako bi, primjerice, frazem *glava obitelji* koji se u upotrebi daleko češće odnosi na osobu muškog spola mogao biti obrađen na sljedeći način:

glava obitelji osoba koja ima glavnu ulogu u obitelji (ob. o muškarcu)

Princip autoriteta služi kao osnova za razlikovanje muških i ženskih uloga, kao osnova za zahtijevanje poslušnosti djece i žena u odnosu na „GLAVU OBITELJI“.
(G)

Jin i jang, ženska i muška energija, kod nas su definitivno bile poremećeni: Dubravka je bila ta koja je bila GLAVA OBITELJI, a ja samo onaj koji je slijedi i tek prividno nosi hlače. (G)

3.2. U frazeološkim rječnicima u kojima se frazemi obrađuju na specifičan način jer im nije cilj popisati i obraditi što veći broj frazema određenog jezika, moguće je dati iscrpniji opis značenja frazema i situacija u kojima se oni koriste. Rječnik rodno obilježenih frazema, kakav zasad ne postoji niti za hrvatski niti za ruski jezik, također bi bio tip rječnika kojem primarni cilj nije obuhvatiti što veći broj frazema već opisati korpus rodno specifičnih frazema koji su u upotrebi potpuno ili djelomično ograničeni s obzirom na spol osobe na koju se odnose. Budući da bi takav rječnik prvenstveno imao zadatak opisati značenje i specifičnosti upotrebe rodno obilježene frazeologije, a samim bi time sadržavao ograničen broj frazema koji bi se u njemu obrađivali, u njemu bi rodna informacija mogla činiti zasebni dio rječničkog članka. Primjeri upotrebe mogli bi biti birani tako da ilustriraju potpunu ili djelomičnu ograničenost u upotrebi. Primjerice, frazem *laka roba*, u potpunosti ograničen na osobu ženskog spola, te frazem *glava obitelji*, koji se u upotrebi odnosi najčešće na osobu muškog spola, mogli bi biti obrađeni na sljedeći način:

laka roba promiskuitetna žena

♀ isključivo o ženi koja lako stupa u seksualne odnose ili često mijenja seksualne partnere

Ženama se često govori da će ih, ako se upuste u seksualne odnose na prvom sastanku, smatrati LAKOM ROBOM i nepodobnima za ozbiljnu vezu. (24 sata, 2012)

glava obitelji osoba koja ima glavnu ulogu u obitelji

♂ najčešće o muškarcu koji sukladno tradicionalnoj rodnoj ulozi osigurava financijsku egzistenciju obitelji

Princip autoriteta služi kao osnova za razlikovanje muških i ženskih uloga, kao osnova za zahtijevanje poslušnosti djece i žena u odnosu na „GLAVU OBITELJI“. (G)

Zbog upute o rodnoj ograničenosti frazema u obliku zasebne informacije u okviru rječničkog članka sama definicija značenja mogla bi biti sažetija, a svi elementi značenja koji su neposredno vezani uz rodnu obilježenost pronalazili bi svoje mjesto unutar te zasebne informacije. Osobito je to prikladno za uključivanje upute o ograničenosti frazema s obzirom na dob referenta koja se u određenom broju frazema povezuje s rodnom ograničenošću. To je, na primjer, vidljivo kod frazema kao što je *oblačiti se/obući se kao <stara> baba* koji bi u takvom tipu rječnika mogao biti obrađen na sljedeći način:

oblačiti se/obući se kao <stara> baba oblačiti se/obući se staromodno

♀ isključivo o mlađoj ženi koja se odijeva suviše staromodno

A izuzev svega cura je jako mlada i nije uopće ružna, a OBLAČI SE K' O STARA BABA. Imala je neki crni kaput do poda i neke odvratne cipele. Falio joj je samo rubac na glavi. (G)

Prikazana i analizirana obrada rodno ograničenih frazema u hrvatskim i ruskim frazeološkim rječnicima svakako upućuje na potrebu teorijskog promišljanja o mogućnostima uključivanja rodne informacije u frazeološke rječnike, a zatim i na nužnost što skorije i dosljednije primjene te teorije u frazeografskoj praksi obaju jezika. U tom smislu, ovdje predloženi način obrade rodno obilježenih frazema hrvatskoga jezika tek je mali doprinos u rješavanju ovog vrlo aktualnog leksikografskog problema.

LITERATURA

- Piirainen 1999:** Piirainen, E. Geschlechtsspezifik in der deutschen Phraseologie – In: *Germanistisches Jahrbuch GUS (Das Wort)*. Moskau, 1999, s. 97 – 122.
Vas'kova 2006: Вас'кова, О А. *Гендер как предмет лексикографического описания (на*

материале фразеологии). Диссертация. Москва: МГЛУ, 2006.
Zykova 2002: Зыкова, И. В. *Способы конструирования гендера в английской фразеологии*, Москва: Едиториал УРСС, 2002.

IZVORI

- BSRNS:** Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Большой словарь русских народных сравнений*. Москва: Олма Медиа Групп, 2008.
- BSRP:** Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Большой словарь русских поговорок*. Москва: Олма Медиа Групп, 2013.
- FRHSJ:** Matešić, J. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- FSRLJ:** Фёдоров, А. И. *Фразеологический словарь русского литературного языка*. Москва: АСТ, 2008.
- HFR:** Menac, A., Fink Arsovski, Ž., Venturin, R. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.

Михаела Кузмова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СТИЛИСТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ТЯХНОТО ФРАЗЕОГРАФСКО ПРЕДСТАВЯНЕ

Abstract: The paper discusses the inventory of usage labels used in dictionaries of Bulgarian idioms and outlines some possible directions for its optimisation such as redefinition of the traditional labels *книж.* (literary) and *разг.* (colloquial), incorporation of labels characterizing positive attitude and elimination of some less informative labels.

Keywords: phraseological units, phraseography, usage labels

Фразеологичните речници на българския език¹ – независимо от различията в конкретните цели, в обема и принципите за подбор на включения в тях езиков материал – имат някои общи черти, които са от значение с оглед на интересувания ни тук въпрос. Така, от една страна, те се основават на сходно разбиране за фразеологизмите като устойчиви, разделно оформени, но семантично неделими единици, отличаващи се с експресивност, а от друга, при представянето на стилистичните им особености следват с малки отклонения подхода, очертан в първия от тях (ФРБЕ). В рамките на този подход фразеологичните единици (нататък ФЕ) се характеризират чрез бележки (наричани във ФРБЕ и РУС стилистични бележки, а в НФР, ФСР, ФР и ФРп – квалификатори) спрямо следните параметри: а) употреба във сферите на книжовния език, б) стилова специализация, в) емоционално-експресивна оцветеност, и г) историческа перспектива.² Без бележка се отразяват единиците, определяни като разговорни, с аргумента, че повечето ФЕ в българския език (или в съответния речник) „са разговорни“ (ФРБЕ: 34; ФР: 9) или че се характерни за „разговорния стил на книжовния език“ (РУС: 98), „разговорния стил на езика ни“ (НФР: 24), „разговорния пласт на езика“ (ФСР: 7), „разговорната реч“ (МФР: 34), „битово-разговорната реч“ (ФРп: 7).

¹ Коментирани тук речници са представени в списъка с източници.

² На същите параметри се основава характеристиката на думите и ФЕ в *Речник на българския език*, където обаче се отразяват и отклоненията по отношение честотата на употреба на думите. Оценката на ФЕ спрямо този параметър е затруднена поради твърде ниската им фреквенция по принцип, което обяснява отсъствието му в повечето фразеологичните речници. От разглежданите тук той намира спорадично отражение само във ФСР (чрез бележката *рядко*).

Репертоарите от бележки, чрез които се представят характеристиките на ФЕ спрямо посочените по-горе параметри, съвпадат в значителна степен, срв.:

а) *диал.* (ФРБЕ, РУС, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *жарг.* (ФРБЕ, РУС, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *нар.* (ФСР, НФР), *простонар.* (ФСР); *простореч.* (ФРБЕ, НФР, ФР, МФР, ФРп);

б) *канц.* (НФР), *книж.* (ФРБЕ, РУС, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *нар.-поет.* (ФРБЕ, РУС), *полит.* (ФР), *публ.* (НФР, ФР), *ритор.* (ФРБЕ, НФР, ФСР, МФР), *търж.* (НФР), *фолкл.* (НФР, ФР, ФРп);

в) *вулг.* (ФРБЕ, РУСБЕ, НФР, ФР, ФСР, МФР), *грубо* (ФРБЕ, РУС, ФСР), *евф.* (ФРБЕ, НФР, ФР), *ирон.* (ФРБЕ, РУС, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *неодобр.* (ФРБЕ, РУС, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *поет.* (ФСР); *подигр.* (ФРБЕ, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *пренебр.* (ФРБЕ, НФР, ФР, ФСР, МФР, ФРп), *руг.* (ФРБЕ, НФР, ФР, ФСР), *укор.* (ФРБЕ, НФР, ФР, МФР), *шег.* (ФРБЕ, РУС, НФР, ФР, ФСР, МФР);

г) *нов* (РУС, НФР), *остар.* (ФРБЕ, РУС, ФСР, ФРп), *старин.* (ФСР).

Сравнението показва, че по-съществени различия се наблюдават при бележките, отразяващи специализацията на ФЕ в сферите на книжовния език. Трябва да се отбележи обаче, че с изключение на *книж.* (присъстваща във всички речници) останалите бележки се прилагат твърде ограничено, а понякога непоследователно или по подразбиране, т.е. без да бъдат експлицирани съответстващите им характеристики, което поставя под въпрос тяхната необходимост и полезност. Така въведената във ФРБЕ по подразбиране бележка *ритор.* се използва „наред с бележката *книж.* в редки случаи“ (ФРБЕ: 34), срв. *вадя меч, преселвам се във вечността*, но липсва при подобни ФЕ като *светая светих* или *удря/ударя дванадесетия час*, илюстрирани с примери, който ясно свидетелстват за приповдигнатостта, съпътстваща употребата им: *Сърцето ми е чуждо за света / подобно древен храм в развалини, / и тайните си пази то ревниво / в света светих на своите дълбини.* (П. П. Славейков, *Сън за щастие*); *Другари, горе челата! Дванадесетият час на борбата е ударил...* (К. Ламбрев, *Средногорски партизани*). Спорадично тази бележка се среща и в МФР, но съответстващата ѝ характеристика (също без да бъде експлицирана) се разглежда като тип експресивност наред с вулгарността, ироничността и т.н. (МФР: 30), което не е лишено от известно основание. Проблематични са и бележките *нар.-поет.* и *фолкл.*, тъй като сигнализират по-скоро произхода, а не сферата на актуалната употреба на съответните ФЕ, срв. *в потайна доба*, която в предговора на ФРБЕ е посочена като пример към бележката *нар.-поет.*, използвана при „фразеологизми, характерни за народно-поетичната реч“ (ФРБЕ: 35), но е илюстрирана в посветената ѝ речникова статия с откъси от авторски художествени текстове.

Що се отнася до бележката *книж.*, в речниците, експлициращи съответстващата ѝ характеристика (ФРБЕ, РУС, ФСР и МФР), тя се обвързва с книжния произход на ФЕ (във ФРБЕ с уговорката, че като книжни не се отбелязват проникналите по книжен път единици, използвани в разговорния

стил на интелигенцията (ФРБЕ: 34) и употребата им „в по-изискания стил“ (ФСР: 7) или „в писмените стилове – в официално-деловия, публицистичния, художествения“ (МФР: 32). Наличието в издадените към края на миналия и началото на настоящия век фразеологични речници на единици, появили се и използвани предимно в медийната сфера, като напр. *десета муза, пишещото братство, лов на вещици*, представени с бележката *книж.*, от една страна, и въвеждането на бележката *публ.*, от друга, подсказват необходимостта от прецизиране на характеристиката, отразявана от бележката *книж.*, в посоката частично набелязана от ФСР, т.е. като се обвърже не толкова с хоризонталната (функционалностилотова) специализация, колкото с вертикалната диференциация на изразните средства в нейния висок диапазон.

Емоционално-експресивната оцветеност на ФЕ се представя във фразеологичните речници чрез сравнително обширен набор от бележки, които по правило се въвеждат по подразбиране, а сред съответстващите им характеристики (ако изключим *шег.*) липсват положителни³. Това по всяка вероятност се дължи на факта, че в рамките на образно-експресивната фразеология преобладава негативната оценъчност. В съвременната фразеографска практика обаче положителните оценъчни отношения, макар и изразявани от относително по-малък брой ФЕ, също намират отражение, срв. напр. опозитивните двойки бележки, с които се борави в чешкия *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (2. изд. 2013): *přízn. / nepříz. (доброжелателно / недоброжелателно)*, *pochv. / hanl. (похвално / ругателно)*, *obdiv. / pohrd. (изразяващо възхищение / пренебрежително)*, *žert. / posm. (шеговито / подигравателно)*, *mazl. / zhrub., vulg. (гальовно / грубо, вулгарно)*. Положителната и отрицателната оценъчност също така се отразяват последователно (само че в самостоятелна зона на речниковата статия) и в *Большой фразеологический словарь русского языка* (2006), напр. **КАНЦЕЛЯРСКАЯ КРЫСА** кто Бездушный бюрократ, чинуша, формалист [...] *Говориться с* неодобрением [...].

Чрез обособяването на диалектните, жаргонните и просторечните фразеологизми, от една страна, и на разговорните – от друга, във фразеологичните речници се очертава границата между не книжовните и книжовните единици, употребявани в сферата на спонтанното неофициално (битово и професионално) устно общуване. Принадлежността на разговорните ФЕ към инвентара от изразни средства на книжовния език, и по-конкретно на неговата устно-разговорна форма⁴, е изрично изтъкната само при въвеждането на съответ-

³ Във ФРБЕ спорадично се среща бележката *гальов.*, напр. при *дясна ръчица*, но не е представена нито в предговора, нито в списъка със съкращения.

⁴ В българската езиковедска литература тази форма бива терминологично определяна по различен начин – като книжовно-разговорна реч, разговорен стил, разговорна реч, неофициална книжовна разговорна реч, битово-разговорна реч, същинска книжовна разговорна реч (по-подробно във връзка с проблематиката на българската устна реч вж. напр. Тишева 2013: 19 – 30).

ната бележка в РУС⁵ и в увода към МФР⁶, но подобно разбиране имплицитно присъства и в останалите речници, за което свидетелстват употребяваните по подразбиране термини „разговорен стил“ и „битово-разговорна реч“, както и формулировки от типа на „В Речника е обхваната колкото е възможно по-пълно разговорната и просторечна фразеология, изобщо фразеологията, присъща на разговорната реч“ (ФРБЕ: 19) или „Поради ярката си експресивност те [жаргонните ФЕ, характеризирани на с. 9 наред с диалектните чрез употребата си в „извънлитературната реч“] бързо навлизат в разговорната реч и стават част от нея“ (ФР: 5).

Тук няма да обсъждам въпроса за разговорната фразеология и нейните граници, само ще открия един проблематичен момент, свързан с това, че ФЕ, маркирани във фразеологичните речници чрез „значещото“ отсъствие на бележката *разг.*, демонстрират съществени различия в употребата си, срв. напр. следните групи фразеологизми:

вземам страна; намирам се/стоя на кръстопът; поставям на карта (нещо); поставям пред свършен факт (някого); протягам ръка (някому); стоя в сянка; чашата на търпението ми прелива;

на драго сърце; излиза ми солено; идва ми до гуша; изчервявам се като рак; натривам носа на някого; преливам от пусто в празно; сърби ме езика;

надувам гайдата, правя евала (на някого), удрям кьоравото, хиля се като пача, хлопа ми дъската, хвърлям топа, чавка ми е изпила акъла, чеша си езика.

ФЕ, представени в първата група, са характерни не само за сферата на всекидневното битово и професионално устно общуване, но и за официалната, при това не само устна, но и писмена комуникация, което косвено потвърждават и някои от примерите, включени в илюстративния материал към съответните речникови статии във ФРБЕ, срв. напр. *Днес са поставени на карта върховните интереси на българския народ, неговата национална чест и национално достойнство* (Димитров, Г. До отечественофронтowska България. С., 1945); *Дали поради липса на сценарни възможности, дали поради известно безразличие – тя [артистката] не успява да се наложи и стои в сянка* (в. „Народна култура“). Поради това във функционално-комуникативен аспект тези единици не се различават твърде много от някои изрази, имащи според фразеологичните речници книжен характер, като напр. *държа кормилото, имам дар слово, повдигам завесата, плувам срещу течението, чета между редовете, вземам за чиста монета.*

⁵ Срв. още: „разговорните УС като част от разговорната фразеология принадлежат към книжовните изразни средства на езика, свързани предимно с устното битово общуване. Те задоволяват нуждата от образно-експресивна характеристика на действия, признаци, предмети“ (Кювлиева-Мишайкова 1986: 74).

⁶ Срв. „Разговорната фразеология не нарушава нормите на книжовния език и носи всички характерни черти на разговорния стил“ (МФР: 30).

Употребата на единиците от втората и третата група е ограничена предимно в сферата на неофициалната устна комуникация, но само тези от третата група са носители на снижена образност и емоционално-оценъчни отношения, които влизат в противоречие със социално обусловените норми, определящи „добрия тон“ в общуването, и/или включват в състава си некнижовна дума. Бегло очертаните различия между примерите от втората и третата група изпъкват и в рамките на характерните за фразеологията синонимни серии, напр. *заминавам си от тоя свят, лягам в гроба и изпъвам краката, хвърлям тона*, и вариантни редове, напр. *пъхам си носа и пъхам си гагата, сече ми ума и сече ми пипето, не ме е грижа и не ме е еня*.

Ще обърна внимание и на факта, че между ФЕ от типа на представените в третата група и ФЕ, маркирани във фразеологичните речници с бележките *простореч.*⁷ или *простонар.*⁸, като напр. *запълвам трапа, живея бей гиби, мижи да те лажем, мятат един къотек, хваща ме бъз* и под., не се наблюдават съществени различия по отношение на условията, определящи употребата им. И в двата случая става дума за фразеологизми, използвани в неофициални ситуации, при които „добрият тон“ и книжовноезиковите норми не са определящи за комуникативното поведение, а отклоненията от тях (грубата експресия, принизената образност – от една страна, и наличието на некнижовна дума или форма – от друга) са уместни и функционално адекватни спрямо комуникативните намерения на общуващите. Поради това като проблематично бих определила и отнасянето на ФЕ от третата група – макар и с функционалното ограничение, сигнализирано от „значещото“ отсъствие на бележката *разг.* – към инвентара от изразни средства на книжовния език⁹.

⁷ Във ФРБЕ, НФР, ФР тази бележка се въвежда по подразбиране и с нея се характеризират единиците, които имат наддиалектна употреба, но съдържат диалектни думи или форми. Според увода към МФР „просторечната фразеология е наддиалектна, но не влиза в състава на разговорния стил поради особености, които нарушават неговите норми“ (МФР: 31). В студията към РУС към просторечните фразеологизми се отнасят и единиците, характеризиращи се с „принизена, често груба, дори вулгарна експресивност“ (Кювлиева 1986: 75).

⁸ Във ФСР тази бележка „сочи по-принизена стилистична употреба“ (ФСР: 7).

⁹ На тази преценка, разбира се, може да се противопостави тезата за многофункционалността и поливалентността на книжовния език, както и за некодифицираността на книжовно-разговорната реч и тясната ѝ връзка с некнижовните езикови формации (Русинов, Георгиев 2000: 172, 176), но тя намира опора в една друга теза, която на съвременния етап не е лишена от основание, както и от авторитетни поддръжници, а именно, че независимо от широкия функционален обхват на българския книжовен език неговата устно-разговорна форма не обслужва абсолютно всички комуникативни потребности, свързани с неофициалното общуване (напр. потребността да се изкажа нелицеприятно, грубо или неуважително за някого), в тази сфера като централна се реализира разговорната реч, представляваща наред с книжовния език основна функционална разновидност на българския език (Гладкова, Ликоманова 2002: 165).

Предложените тук наблюдения могат да бъдат отхвърлени с аргумента, че са субективни и че се базират на ограничен брой примери. Субективността обаче неизбежно съпътства преценките, свързани със стилистичните особености на думите и фразеологизмите – както отбелязват А. Баранов и Д. Доброволски, стилистичната характеристика като компонент от речниковото им представяне в най-малка степен подлежи на операционализация и „практически всички решения в тази сфера се основават на интуицията на изследователя, на неговия индивидуален езиков опит или изхождат от съществуващата лексикографска традиция“ (Баранов, Доброволски 2008: 553). Що се отнася до примерите, техният брой без проблем може да се увеличи, но и приведените са достатъчни, за да подсказват необходимостта от оптимизиране на репертоара от бележки, отразяващи стилистичните особености на българските ФЕ. В същностен аспект това предполага редуциране на бележките с ограничена приложимост, евентуалното допълване на бележки, отразяващи изразяваните от ФЕ положителни емоционално-оценъчни отношения, и най-вече – прецизиране на характеристиките, засягащи т.нар. разговорни ФЕ. Това би могло да стане например, като единиците, чиято употреба е възможна (уместна) в сферата както на неофициалното, така и официалното общуване (срв. посочените в рамките на анализа *вземам страна; намирам се/стоя на кръстопът* и под.) се обвържат с характеристиката *неутрално*, а останалите – с характеристиката *разговорно*, дефинирана спрямо сферата им на употреба (всекидневното неофициално битово и професионално общуване), но без да сигнализира книжовноезикова принадлежност¹⁰, срв. използваните в *Slovník české frazeologie a idiomatiky* бележки *neutr.* (неутрално), отразяваща липсата на „ясно изразена стилистична маркираност и широката употреба в различни контексти“, и *kol.* (колоквиално), съпътстваща единиците, които „принадлежат към говоримия език [чеш. *běžně mluvený jazyk*], при това както към книжовния, така и към некнижовния му пласт“ (Чермак 2007: 682). Но и при това положение бележката *разг.* не би била достатъчно информативна относно ситуативно уместната употреба на съответните единици, поради което би следвало да се обмисли и формулирането на допълнителни уточняващи характеристики. Във формален аспект оптимизирането на репертоара от бележки изисква при въвеждането им те да бъдат ясно и непротиворечиво дефинирани и илюстрирани с подходящи примери.

¹⁰ Това би позволило да се изключи бележката *простореч.* и да се ограничи използването на бележката *жарг.*, чиято информативност и ефективност по отношение на образно-експресивната фразеология е доста ниска с оглед на факта, че „поради бързото разпространение на жаргонните ФЕ ... понякога е трудно да се постави граница между разговорна и жаргонна ФЕ“ (Ничева 1987: 152). Този въпрос обаче изисква допълнително обсъждане.

ЛИТЕРАТУРА

- Баранов, Доброволски 2008:** Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О. *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак, 2008.
- Гладкова, Ликоманова 2002:** Гладкова, Г., Ликоманова, И. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели)*. Praha: Karolinum, 2002.
- Русинов, Георгиев 2000:** Русинов, Р., Георгиев, Ст. *Енциклопедия на съвременния български език*. Велико Търново: Абагар, 2000.
- Кювлиева 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Изд. на БАН, 1986.
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Тишева 2013:** Тишева, Й. *Прагматични аспекти на устната реч*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013. <<http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/liliseries/diss/2013/3>> (дата на достъп: 31.10.2015).
- Чермак 2007:** Čermák, F. *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2007.

ИЗТОЧНИЦИ

- МФР:** Вътгов, В. *Малък фразеологичен речник на българския език*. Велико Търново: Слово, 1998.
- НФР:** Ничева, К. *Нов фразеологичен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.
- РУС:** Речник на устойчивите сравнения в българския език. – В: Кювлиева-Мишайкова, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Изд. на БАН, 1986, с. 95 – 274.
- ФР:** Ничева, М. *Фразеологичен речник на българския език*. София: Хермес, 2002.
- ФРБЕ:** Ничева, К., Спасова-Михайлова, С., Чолакова, Кр. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 – 2. София: Изд. на БАН, 1974.
- ФРп:** Банова, М., Димова, С. *Фразеологичен речник на българския език (подбрано)*. София: Бан Мар, 2014.
- ФСР:** Нанова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2005.

НЕОЛОГИЯ И НЕОГРАФИЯ

Ирина Платонова

Московски държавен университет „М. В. Ломоносов“

**ЗА ПРОЦЕСИТЕ НА АДАПТАЦИЯ И ИНТЕГРАЦИЯ
НА НОВИТЕ АНГЛИЦИЗМИ
(И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМИ
С АНГЛИЙСКИ ПРОИЗХОД) В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

**(По материали на дипломните работи на студенти
от V курс във Факултета за чужди езици и регионознание
при МДУ „М. В. Ломоносов“, Москва, Русия)**

Abstract: The end of the 20th century and the beginning of the 21st century are connected with the serious political, economic and social changes in the lives of people of many countries, including Bulgaria. The process of globalization and the development of high-tech technologies contributed greatly to cosmopolitanization of the world. Nowadays languages are invaded by English and international words, because the English language is considered as a *global language*. The present paper attempts to investigate the process of their adaptation and integration in the Bulgarian language.

Keywords: English and international words, adaptation and integration

Периодът от края на ХХ в. до началото на ХХІ в. е свързан със сериозни политически, икономически и социални промени в живота на народите на много страни, в това число и на България. Да добавим още глобализацията, създаването на интернет и развитието на информационните технологии, което съдейства за космополитизирането на света.

Радикалните промени в живота на българското общество след 1989 г. съществено промениха езиковата ситуация в страната. Ролята на езика на художествената литература започна да се измества от езика на медиите, който добива особен престиж и става най-активно езиково пространство в публичното общуване (Бояджиев 2008: 10).

Езикът на медиите (както на печатни, така и на електронни) се отличава с това, че именно в него започват да се проявяват иновационните езикови процеси. Тези иновации в езика на българските медии (тенденция към демократизация на публицистичния стил на всички езикови нива, прекомерна употреба на абривиатури, заемане на нова лексика от чужди езици, предимно от английски или чрез английски език и др.) създаваха определени трудности при тяхното четене или слушане и гледане, особено за студентите, изучаващи български език като чужд. А без това сега е невъзможно чуждоезиковото обучение. Наложил се езикът на медиите да стане обект на изучаването.

От края на 90-те години на ХХ в. почнал да чета спецкурс *За езика на съвременната българска преса (лексикално-граматичен аспект)* за студен-

тите-българисти от III или IV курс във Факултета за чужди езици и регионознание (Платонова 2015). Лексикалните особености на езика на медиите, по-специално мястото на англицизмите в езика на съвременните медии, заинтересуваха студентите и някои от тях избраха тези проблеми за редица курсови и дипломни работи през 2006 – 2014 г.

Трябва да се каже, че тогава още не бе излязъл фундаменталният труд на Института за български език *Българска лексикология и фразеология* в 3 тома (2013). Съвременните учени (напр. Г. Венедиктов, К. Стоянов, К. Викторова, Д. Попова, Д. Благоева, С. Стоичкова, С. Колковска, Цв. Николова, А. Стоевски, Л. Стоевска, К. Чангърова, Е. Тодорова и др.) само започваха да отделят особено внимание на проникването, усвояването и функционирането на англицизмите, имаше само отделни статии, с които по възможност се запознаваха студентите. Така че това са техните самостоятелни изследвания и изводи.

По-голяма част от англицизмите е свързана с научно-техническия прогрес, с такива области като компютърни технологии и интернет, икономика, бизнес, спорт, обществен и културен живот. Тези думи с едно и също значение се употребяват в много родствени и неродствени езици на различни народи и се отнасят към интернационалната (или международната) лексика.

В тази работа интернационализмите не се отделят от корпуса на английските заемки, важното е, че те са влезли в българския език от английски.

Прието е да се определят четири нива на усвояването на заемките: 1. Графично. 2. Фонетично. 3. Граматично. 4. Семантично.

Ние искаме да се спрем по-подробно върху *графичното ниво* на усвояването, върху начина, по който се предават английските думи в българския език и върху това как се развива този процес.

Примерите са взети от 3 дипломни работи – на Татяна Жерновенкова (2006 г.), Мария Бодрова (2006 г.) и особено на Анастасия Насонова (2014 г.). Под внимание ще бъдат три пласта лексика – *екзотизми*, *нови заемки*, които още не са отбелязани в наскоро издадените речници на новите и на чуждите думи в българския език и *варвариизми*. От *Българска лексикология* (Крумова-Цветкова и др. 2013: 315) ми стана известно, че по тази тема има статия, написана още през 2009 г. от колежките от Лвовския университет О. Албул и О. Сорока (Албул, Сорока 2009), но за съжаление няха възможност да я прочета.

Първите заемки в българския език от английски датират от втората половина на деветнадесети век и са свързани с дипломатическите и политическите отношения (Крумова-Цветкова и др. 2013: 178). Те са основно *екзотизми*, затова много от тях продължават да се употребяват и сега: **доллар** (*dollar*), **цент** (*cent*), **лорд** (*lord*), **мистър** (*mister*) и др. После проникват морски, търговски, спортни, музикални, технически термини, както и терминологична лексика от различни науки. Някои от тези заемки са отпад-

нали, но голяма част са детерминологизирани и интегрирани в българския език като част от неутралната лексика, напр. **мичман**, **катер**, **волейбол**, **мач**, **митинг**, **сандвич**, **крос**, **фокстрот**, **рок** и под. (Крумова-Цветкова и др. 2013: 178 – 179).

Първите заемки от английския език са влезли в българския език по писмен път, главно чрез литературата, понякога индиректно, чрез руския и други западни езици, затова думите са предадени с помощта на транслитерацията, т.е. със съответните букви на българския език, без да се обръща внимание на произношението.

След 1989 г., когато комуникацията между хората от различни страни значително се разшири, заемките започнаха да влизат в българския език по пряк път, който по-често е устен и е свързан с произношението, т.е. с транскрипцията на оригиналните английски думи вместо транслитерацията.

Изследванията показаха, че въпреки широкото развитие на транскрипцията, транслитерацията продължава да се използва в заемките, представени в езика на българските вестници. Например в дипломната работа на А. Насонова са ексцерпирани 222 лексеми („Телеграф“ – 14.08.2012; „Стандарт“ – 27.05.2013 и 17.06.2013; „Новинар“ – 27.05.2013; „24 часа“ – 17.06.2013; „Монитор“ – 14.08.2012 и рубрика „Олимпиада“ в 17 броя на вестник „Стандарт“ – от 9.02.2014 до 26.02.2014). От тези 222 англицизма повече от 50 са транслитерирани, т.е. една четвърт. А ако добавим думи (около 15), където изписването и произнасянето съвпадат, те стават около една трета част.

Обаче в *новите* заемки тенденцията към транскрибиране е явна.

Впрочем от посочените транслитерирани около 50 думи в българския език 3 съответни думи в руския език са транскрибирани: **Батман** *Batman* [ˈbætɪmən] – ‘Бѐтмен’; **бренд** *Brand* [brænd] – ‘брѐнд’; **джакпот** *Jackpot* [ˈdʒækpɒt] – ‘джекпoт’.

При усвояване заемките се приспособяват към езика реципиент. За адаптацията на чуждите думи на фонетично ниво в българския език са писали Л. Андрейчин и М. Вългенов още през 1974 г. (Андрейчин, Вългенов 1974). Те отбелязват, че поради невъзможността да се предаде качествена разлика между английските и българските звукове, несъществуващите английски фонемни трябва да се заменят с най-близките им български съответствия (Андрейчин, Вългенов 1974: 183). Ако съответствия на съгласните звукове се намират сравнително лесно (например, в българския език не се пишат английските удвоени съгласни; на беззвучното *th* [θ] съответства българското т, а на звучното *th* [ð] – българското д), с гласните звукове работата е по-сложна. В българския език няма дифтонги, няма смислоразличителна дължина на гласните, толкова характерна за английските фонемни. Все пак английското дълго *i* [i:] може да се напише не като обикновено **и**, а като съчетание **ий**.

Днес транскрипцията на чуждите думи в българския език се базира върху съвременното им произношение и при транскрибирането все по-голямо внимание се обръща на по-точното звуково съответствие на оригинала дори ако този изговор не е характерен за българския език. Това е една нова, интересна тенденция. Някои по-рано заети думи променят графичния си облик.

Така например, ако по-рано на мястото на [i:] са писали **и** – **тим** team [ti:m], сега вече пишат **ий**: **дриймтийм** (dream team [dri:m] [ti:m]). Същото е и с думата **тинейджер** (1 пример), в която вече почти навсякъде пишат **ий**: **тийнейджер** (teenager ['ti:neɪdʒə(r)]) (7 примера). (Примерите са взети от диплома на А. Насонова). В руския език се употребява обикновено **и** – ‘**тинейджер**’.

В последно време се наблюдават опити да се предава и дългото **и** [u:] като две букви **у – уу**: **фастфууд** (fast food [fast fu:d]) – ‘фастфуд’. Срв. по-рано: **Гугъл** (Google ['gu:gl]) – ‘Гугл’, **скутер** (scooter ['sku:tə(r)]) – ‘скутер’, **снукър** (snooker ['snu:kə(r)]) – ‘снукер’, **шут** (shoot [ʃu:t]) – ‘удар’.

В изписването на всички български думи се отразяват дифтонгите, съществуващи в транскрипциите на английските думи. Под ударение на английския [ei] съответства **ей**, на [əʊ] – **оу**, на [ai] – **ай**, на [ɔi] – **ой** и на [aʊ] – **ау**, например: **дисплей** (display [di'spleɪ]) – (рус. дисплей), **плеймейкер** (playmaker ['pleɪmeɪkə(r)]) – (рус. плеймейкер), **рейнджер** (ranger ['reɪndʒə(r)]) – (рус. рейнджер), **рейтинг** (rating ['reɪtɪŋ]) – (рус. рейтинг); **слоупстайл** (slopestyle [sləʊp'staɪl]) – (рус. слоупстайл), **сноуборд** (snowboard ['snəʊbɔ:rd]) – (рус. сноуборд), **боулинг** (bowling ['bəʊlɪŋ]) – (рус. боулинг); **сайт** (site [saɪt]) – (рус. сайт), **скайдайвинг** (skydiving ['skaɪdaɪvɪŋ]) – (рус. скайвинг ‘вид парашутизъм’); **плейбой** (playboy ['pleɪbɔɪ]) – (рус. плейбой); **скаут** (scout [skaʊt]) – (рус. скаут).

Английският полугласен **и** сега се транскрибира само като българско **у**. В руския език – като **в**: **виски** (whisky ['wɪski]) – (рус. виски), **твитър** (Twitter ['twɪtə(r)]) – (рус. твиттер), **уинър** (winner ['wɪnə(r)]) – (рус. виннер ‘победен ход’), **уикенд** (weekend [,wi:k'end]) – (рус. вѝкэнд), **УЕБ-технологии** (web [web] + технологии) – (рус. вѝб-технологии).

Този процес на адаптацията ясно и нагледно може да се види в таблицата (от дипломната работа на А. Насонова), където са представени нови заемки (16), които още не са отбелязани в наскоро издадените речници на новите и на чуждите думи в българския език.

Особено интересен е графичният облик на думата **уинър**. На мястото на английското **и** в българския език сега стои буквата **у**, предаваща гласен звук. Заедно със следващия гласен [i] се получава дифтонг, който се пише като **уй** (й вместо и) и в резултат произношението на тази дума в българския език значително се отличава от оригинала ['wɪnə(r)] и от руския език, ако остане в него като интернационализъм.

Английски език		Български език	
Дума	Бележки	Дума	Значение
Autobot(s) [ˈɔːtəʊbɒt]	Тематика: кино Графично усвояване: <u>Транслитерация</u>	Аутобот(и)	Роботи (протагонисти на измислената вселена на <u>трансформерите</u>)
Batman [ˈbætɪmən]	Тематика: кино Графично усвояване: <u>Транслитерация</u>	Батман	Супергерой от комиксите
Decepticon(s) – от deception+construction [diˈsepʃɪn] [kənˈstrʌkʃn]	Тематика: кино Графично усвояване: <u>Транслитерация</u>	Десептикон(и)	Роботи (Противници на <u>аутоботите</u> в измислената вселена на <u>трансформерите</u>)
Hit man [hɪt] [mæn]	Тематика: кино Графично усвояване: <u>Транскрипция</u>	Хитмен	Серия компютърни игри за наемен убиец
Spider-man [ˈspaɪdə(r) mæn]	Тематика: кино Графично усвояване: <u>Транскрипция</u> . <u>Дифтонги</u>	Спайдърмен/ Спайдър-мен	Супергерой от комикси
Handicap [ˈhændɪkæp]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция</u>	Хендикап	В спорта – начин за отразяване на лидерство в предишни етапи от състезанието с поставяне на по-предна стартова позиция в следващите етапи
Longer [ˈlɒŋgə(r)]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Написването и произношението почти съвпадат</u>	Лонгер	По време на играта на карти (бридж) боята, от която на играча са раздадени 4 карти или повече
Loser [ˈluːzə(r)]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция</u>	Лузър	Несполучлив, губещ ход
Diving [ˈdaɪvɪŋ]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция</u> . <u>Дифтонги</u>	Дайвинг	Подводно плуване със специална екипировка

Skydiving ['skaɪdaɪvɪŋ]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция.</u> <u>Дифтонги</u>	Скайдайвинг	Един от видовете авиационен спорт, свързан с използване на парашути
Slopestyle [sləʊp'staɪl]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция.</u> <u>Дифтонги</u>	Слоупстайл	Тип състезания по такива видове спорт като: фристайл, сноуборд, маунтинбординг, състоящ се в изпълнение на поредица акробатични скокове
Snowboard cross ['snəʊbɔːrd] [krɒs]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Транскрипция.</u> <u>Дифтонги</u>	Сноубордкрос	Спортна дисциплина от сноуборда
Winner ['wɪnə(r)]	Тематика: спорт Графично усвояване: <u>Полугласен w</u>	Уйъър	Печелещ ход
Hashtag [hæʃtæg]	Тематика: компютър и интернет Графично усвояване: <u>Транскрипция</u>	Хештаг	Дума или фраза, която се предхожда от символ #, с помощта на който се обединяват групи съобщения по темата
Ro-ro (roll-on/roll-off) ship [ro-ro ʃɪp]	Тематика: транспорт Графично усвояване: <u>Транскрипция</u>	Ро-ро кораб	Кораб за превоз на товари с колела: коли, товарен транспорт, жп вагони
Shipping ['ʃɪpɪŋ]	Тематика: бизнес и икономика Графично усвояване: <u>Написването и произношението почти съвпадат</u>	Шипинг	Вид дейност, свързана с превоз на хора или стоки

Същата картина се получава и с *варваризмите*.

* Транслитерацията се среща рядко: „**Локал**“ (The Local ['ləʊkl]); „**Ню Йорк Пост**“ (New York Post [nju:] ['jɔːrk] [pəʊst]).

* Преобладава транскрипцията: „**Гугъл**“ (Google ['guːgl]); „**Сънди Таймс**“ (The Sunday Times ['sʌndeɪ] [tʌmz])

* Промените, свързани със стремежа към по-точно звуково съответствие на оригинала, са същите:

*[i:] – **ий**: **Пийпъл** (People ['pi:pl]); „**Съни бийч**“ (Sunny beach ['sʌni [bi:tʃ]).

*Дифтонги под ударение:

[ei] – **ей**, [əʊ] – **оу**, [ai] – **ай**, [ɔi] – **ой**, [au] – **ау**, например: **Фейсбук** (Facebook ['feɪsbʊk]) – (рус. фейсбук); „**Сънди Таймс**“ (The Sunday Times ['sʌndeɪ [taɪmz]) – (рус. Санди Таймс).

*и – **у**: **Твитър** (Twitter ['twɪtə(r)]) – (рус. твиттер); „**Уолдроп инк**“ (Waldrop Inc. (Incorporation) [wɔldrɒp [ɪn,kɔ:rpə'reɪʃn]).

Във връзка с общата тенденция новите думи да се пишат така, както се произнасят в езика на оригинала, в редица случаи графиката на думите е коригирана: Ср.: „**Дели Телеграф**“ (The Daily Telegraph ['deɪli [ˈtelɪgrɑ:f]) и „**Дейли мейл**“ (Daily Mail ['deɪli [meɪl]); „**Булатом**“, „**Булгартабак**“ и „**Мейд ин Бългeрия**“ [meɪd ɪn bl'gəriə].

Варваризмите имат една особеност. Думите, които означават названия на фирми, компании, агенции, списания и др., названията на сайтовете и социалните мрежи отначало се срещат написани на латиница, след това и на латиница, и на кирилица (наванията на вестници и списания – обикновено с голяма буква и в кавички, вж. горе „Локал“ и „Ню Йорк Пост“), а когато се интегрират в българския език – само на кирилица. Например в материала на А. Насонова една от социалните мрежи се пише **Фейсбук** (с голяма буква и без кавички – 3 примера), **фейсбук** – 3 примера, „**Фейсбук**“ – 5 примера и само 2 примера (без кавички) на латиница – **Facebook** ['feɪsbʊk]. Също така **Твитър** – 3 примера, **туитър** – 1 пример, „**Твитър**“ – 4 примера и на латиница – **Twitter** ['twɪtə(r)] – 1 пример. А изписването на сайта **YouTube** ['ju:tju:b] се среща 3 пъти, и то само на латиница. На кирилица са изписани имената на сайтовете **Ти Ем Зи** (TMZ [ti:] [em] амер. [zi:]), „**Смартнюз**“ (SmartNews амер. [smɑ:rt] [njuz]) и „**Гугъл**“ (Google ['gu:gl]).

Това е характерно и за абрeвиатурите в състава на сложни думи. Дори и при неологизмите те се пишат на кирилица, но не се превеждат на български език. Вж. горе в таблицата: **Ро-ро кораб** (Ro-ro (roll-on/roll-off) ship [ro-ro ʃɪp]). Ср. също така: **ВИП гост** VIP (Very important person [ˌvi: aɪ 'pi:] + гост – (рус. ВИП-гостъ), **ПОС терминал** POS (Point of sale) + терминал – (рус. ПОС терминал).

Наванията на прочутите в цял свят новинарски агенции, които отдавна са известни и в България, се пишат на кирилица: **Би Би Си** (BBC (British Broadcasting Corporation) [ˌbi: bi: 'si:]). Варианти с латиница в нашия материал не се срещнаха.

Наванията на компаниите може да се пишат както на кирилица, така и на латиница: „**Уолдроп инк**“ (Waldrop Inc. (Incorporation) [wɔldrɒp [ɪn,kɔ:rpə'reɪʃn]) – (рус. Waldrop Inc.).

Названията на повечето музикални състави се пишат на латиница, може би поради това, че не са толкова известни: **The Who, Pulp, Faith No More, Franz Ferdinand, Pet Shop Boys, Red Hot Chili Peppers.**

Както казах, названията на компаниите, на вестниците и списанията може да се пишат както на кирилица, така и на латиница, като обаче преобладава кирилският вариант. Възможно е това да зависи от времетраене на функционирането на думата в българския език или от честотата на нейната употреба. Най-вероятно в следващ етап кирилският вариант ще измести латинския.

Рамките на доклада не позволяват проблемът да бъде разгледан подробно и дълбоко. Целта му е специалистите да обърнат внимание на представената нова, интересна тенденция в развитието на процеса на адаптация и интеграция на заемките в българския език и щателно да я изследват.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Вългенов 1974:** Андрейчин, Л., Вългенов, М. *Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език.* София: Наука и изкуство, 1974.
- Албул, Сорока 2009:** Албул, О., Сорока, О. Тенденция до интернационализация у българската мові у минулому та на сучасному етапі розвитку (фонетико-фонологічний аспект, графіка). – *Вісник Львівського університету.* Серія філологічна, 2009, вип. 48, с. 240 – 246.
- Бояджиев 2008:** Бояджиев, Т. Езикова ситуация у нас в исторически и съвременен план и европейската езикова политика (продължение). – *Български език*, 2008, № 3, с. 5 – 28.
- Крумова-Цветкова и др. 2013:** Крумова-Цветкова, Л., Благоева, Д., Колковска, С., Пернишка, Е., Божилова, М. *Българска лексикология и фразеология. Том 1. Българска лексикология.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Платонова 2015:** Платонова, И. За ролята на вестника в обучението по български език като чужд (опит от работата във Факултета за чужди езици и регионознание при Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“). – В: *Приноси към теорията и практиката на езиковото образование. Сборник в памет на проф. Кирил Димчев.* София: Булвест 2000, 2015.

Бойка Недева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

МОРФОЛОГИЧНА АДАПТАЦИЯ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ, ВЪЗПРИЕТИ ОТ АНГЛИЙСКИ, ВЪВ ФИНАНСОВО-ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОРТУГАЛСКА И БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКА

Abstract: Adaptation of loanword to the linguistic system of the host language is a gradual process that goes through different phases. In the morphological adaptation of nouns, the objective is fixing grammatical gender and formation of plural forms.

Keywords: loanword, lexical borrowing, morphological adaptation

1. Увод

През последните няколко десетилетия сме свидетели на все по-голямо англицизиране на европейските национални езици, в това число на португалския и на българския¹. Приспособяването на чуждите думи към лингвистичната система на приемащия език е постепенен процес, който минава през различни фази. Освен окончателното фиксиране на ударението на чуждата дума, на нейното произношение и на графичната ѝ форма, заемката трябва да се адаптира към приемащата езикова система на морфологично и синтактично равнище. При съществителните това е свързано с приемане на граматичен род и образуване на форми за множествено число.

Представеното изследване анализира морфологичната адаптация на съществителните от обичайния журналистически дискурс, а не от строго специализирани професионални текстове и ситуации. За създаване на необходимия корпус са подбрани португалски и български печатни издания, които разглеждат въпроси от финансовия и икономическия живот и се ползват с голяма популярност и авторитет и в двете страни, но не са насочени към тесните специалисти, а към по-широка публика. Анализирания материал представя информация за финансово-икономическите проблеми на конкретната

¹ Публикуваният от БАН през 2010 *Речник на новите думи в българския език* според информацията, представена в увода му, съдържа 5000 речникови статии, като около 4300 са нови лексикални единици, а от тях 1020, или около една четвърт, са заемки от английски език (РНДБЕ 2010). В същото време речникът регистрира и над 700 нови значения на добре познати стари думи, немалка част от които представляват семантични калки, появили се в българския език най-вече под влияние на английски. *Речник на португалския език* на издателство „Порто Едитора“ от 1998 г. включва 631 думи, приети от английски, и в сравнение с предходното издание от 1996 г. англицизмите са със 190 повече.

страна и са публикувани през първите 15 години на XXI век. Този период се характеризира с голяма продуктивност на текстове, свързани с изследваната от нас област, а това е предпоставка за регистриране на по-голям брой ново-заети езикови единици.

2. Граматичен род на новите заети съществителни в португалски и в български

Наблюденията ни върху заемките от английски, навлезли в португалската и в българската финансово-икономическа лексика, сочат, че те се разпределят неравномерно по части на речта, като най-голям е броят на съществителните имена. В подкрепа на подобен извод са и данните, представени от Фрейташ, Рамилу и Арим (Фрейташ и др. 2003: 447), които изследват неологизмите в общоговоримия език и установяват, че съществителните имена съставляват 69% от регистрираните от тях неологизми, по-голямата част от които са заемки от английски. Пак там се цитират други две изследвания, проведени от учени в Университета в Ливърпул и във Финландия, като и в двата случая делът на съществителните възлиза на 70% от изследваните заемки. Този факт не е случаен, тъй като съществителното е лексикалният елемент, който най-лесно минава от един език в друг, поради нуждата да се наименоват новите процеси и обекти. Изследване на С. Бояджиев (Бояджиев 1970: 404 – 405, цит. по Лютакова 1997: 6), върху чуждата лексика, включена в тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* (1955 – 1959 г.), също сочи, че от 16 264 чужди думи, включени в речника, съществителните са 10 044, т.е. около 62% от общия брой заемки.

Едва след като бъдат причислени към определен граматичен род, съществителните, които навлизат от английския език, може да се разглеждат като неразделна част от лексикалния инвентар на португалския или българския език. Тук трябва да направим уговорката, че в много от случаите на заемане от английски не може с абсолютна точност да се каже дали дадено съществително е заето първо и дали наблюдаваната формата е проява на морфологична адаптация или името е образувано на домашна почва като производно на глагола, зает от английски. Такъв е случаят например със съществителното *банкиране*.

3. Адаптация на заетите съществителни по категорията граматичен род

За разлика от португалския и българския, където съществителните се отнасят към един от класовете мъжки/женски род, съответно мъжки/женски/среден род, в съвременния английски език граматичната категория род не е представена. Съществителните, означаващи неодушевени предмети и абстрактни понятия в английския език, нямат род. Можем да говорим за род

на съществителните в английски само при номинации на живи същества с биологичен пол, хора или животни. Но дори и при тях трябва да се добави съответното лично местоимение *he* ‘той’ или *she* ‘тя’, за да се посочи дали съществителното е от мъжки, или от женски род.

Г. Корбет разграничава два типа родови системи: семантична (родът на съществителното се определя от неговото значение) и формална (граматичната форма насочва съществителното към конкретен род). При двата изследвани езика, португалския и българския, говорим за смесен модел родови системи, т.е. граматичният род зависи от комбинираното действие на факторите семантика и форма (Корбет 1991).

Определянето на рода в португалския език, където има две родови форми – за мъжки и женски род, валидни както за одушевените, така и за неодушевените обекти, обикновено се опира на естествения пол за одушевените съществителни, но всъщност семантиката и завършекът на думата тук са от съществено значение. Според най-общото правило в португалския език от мъжки род са повечето съществителни, завършващи на гласната *-o*, много от окончавашите на *-e* или на съгласна.² Най-общо казано, от женски род са повечето от португалските съществителни, завършващи на неударено *-a*, голям брой с крайна морфема *-e* и други, където водещ е семантичният фактор.³ Съществителните имена в португалския език са от мъжки род, когато назовават одушевени обекти от мъжки пол, и съответно – от женски род, когато назовават одушевени обекти от женски пол.

В българския език за одушевени и за неодушевени обекти съществуват три рода: мъжки, женски и среден. Българската родова система, така както и португалската, е смесена. Отнасянето към определен граматичен род на имената за одушевени обекти в българския език се обуславя от семантични и морфологични признаци, а граматичната форма на думата е определяща при неодушевените обекти. Завършекът на съществителното автоматично го отнася към една от трите родови групи. Този признак е утвърден и той се задейства веднага след навлизането на чуждата дума. Така съществителните на съгласна се отнасят към мъжки род, на *-a*, *-я* попадат в групата на женски род, а завършващите на *-o*, *-e*, както и редица имена на *-и*, *-у*, *-ю* се причисляват към среден род.

В португалския език мъжкородовите съществителни се предхождат, съответно за единствено или множествено число, от определителен член *o/os* или от неопределителен член *um/uns*, а тези от женски род – съответно от чле-

² Съществителни от мъжки род са и тези, които имат следните финални морфемни: *-em*, *-im*, *-om*, *-men*, *-gram*, *-en*, *-um*, *-ão* (за конкретните съществителни), *-l*, *-r*, *-az*, *-as*, *-is*, *-oz*, *-os*, *-uz*, *-us*.

³ Трябва да отбележим, че в португалския език съществуват многобройни изключения и разгледаните правила не могат да служат като сигурна основа за определяне рода на всяко съществително.

нове *a/as* или *uma/umas*. В българския език определителният член е различен за трите рода и е в следпоставена позиция, като за мъжки род членът може да бъде пълен или кратък.

И в двата езика класифицирането на думите в родовите класове зависи от множество допълнителни фактори и няма съвпадение на родовете при еквивалентните съществителни. Например в португалския език съществителните от гръцки или латински произход завършващи на *-ema*, *-ama*, *-oma*, въпреки че окончават на гласната *-a*, са от мъжки род (*um problema*, *um sistema*, *um emblema*, *um programa*, *um idioma*). В български посочените латинизми/гръцизми се отнасят към женски род именно поради факта, че завършват на гласната *-a*.

3.1. Съществителни, които придобиват мъжки род

В португалски към мъжки род се причисляват голям брой англицизми от финансово-икономическата сфера, чиято оригинална графична или фонетична форма завършва на съгласна: *o outlet*, *o market*, *o business*, *o budget*, *o dumping*, *o benchmark*, *um discount*, *um discounter*, *o staff*, *um office*, *o outsource park*, *o commerce*, *o retail*, *os solutions*, *o consulting*, *um ticket*, *o free shop*, *o free market*, *o board*, *o outplacement*, *o agreement*, *o outsorcer*, *o brand*, *o target*, *enterprise*, *o establishment*, *o show-room*, *o shopping market*, *o fast-food*, *o happyhour* и др.

Въпреки че продължават да се изписват в оригинал, почти всички съществителни, навлезли в португалския от английския и регистрирани в хода на изследването, са придружени от идентификатор за граматичен род. Освен от определителния или неопределителния член за мъжки род (например *o benchmark*, *um trader*, *oportunidades do offshoring*, *o backoffice*, *um downgrade*, *os downgrades*, *um spread*, *o brand equity*, *o super bull market*) функцията на идентификатор се изпълнява от прилагателно във формата за мъжки род (*leasing tecnológico*, *rating máximo*, *do spread contratado*, *creditwatch negativo*, *um marketing agressivo*), местоимение (показателно местоимение: *estes dealers*, *este swap*, *o mesmo rating*; притежателно местоимение: *nosso budget*, *o seu target*; неопределително местоимение: *nenhum brand*, *algum brand marketer*) или числително (*dois traders*), които по категоричен, макар и непряк начин указват граматичния род на съществителното.

Португалски езиковеди отбелязват тенденцията кратките англицизми, т.е. едносрични или двусрични думи, да приемат мъжки род (Родригеш 1995: 146). Примерите тук са много: *um spot*, *o boom*, *o crash*, *shop*, *o trend*, *o stock*, *o gap*, *o boss*, *o input*, *o output*, *o swap*, *o brand*, *o staff*, *o pool* (*acordo entre empresas*), *um pick-up*, *o warrant* и др. Прави впечатление, че всички изброени кратки заемки завършват на съгласна или се разглеждат като такива, тъй като определящо е тяхното произношение. Като се вземе предвид, че при съществителните в португалския език завършекът на съгласна е особено съществена морфологична характеристика за сигнализиране на мъжки род, може да се

заклучи, че дължината или краткостта на лексемата нямат водеща роля в този процес. Мъжки род се разглежда като немаркиран член на категорията и към този род се отнасят повечето от новопостъпващите чужди думи особено когато идват от език, където граматичният род няма същото съдържание (Алвеш 1990: 81; Андраде, Лопеш 1997: 85), а това е основен аргумент за автоматичното причисляване към мъжки род на по-голям брой заемки.

В португалския език се установява тенденцията мъжки род да придобиват заетите от английски съществителни, които завършват на *-ing*⁴. От мъжки род са например *o banking, o marketing, o franchising, o factoring, o rating, o ranking, o dumping, o handling, o clearing, o catering, o leasing, o outsourcing, o sourcing, fixing, monitoring, o offshoring, o benchmarking, o timing, o shopping, o trading, o branding, o rebranding, o fishing, o merchandising* и др.

С изключение на термина *handling* изброените заемки се употребяват и в българския език (съответно *маркетинг, франчайзинг, рейтинг, ранкинг, дъмпинг, клиринг, кетъринг, лизинг, аутсорсинг, фиксинг, мониторинг, офшоринг, бенчмаркинг, тайминг, шопинг, трейдинг*), като също са от мъжки род.

В португалския език са се установили също така следните англицизми, назоваващи лица от мъжки пол, упражняващи определена професия: *o manager, o trader, o partner, o dealer, o broker, o sponsor, o consumer, o employer, o franchiser* и др. Любопитна е появата на англицизма *actuary*⁵, който понякога се употребява вместо вече адаптираната по-стара заемка от мъжки род *actuário*, приета в португалски именно от английски. Новата заемка е двуродова и при всяка употреба се придружава от съответния член за конкретизиране на рода (*um/o actuary* или *uma/a actuary*).

Англицизмите, които навлизат в българския език, се причисляват към един от трите граматични рода – мъжки, женски или среден, в зависимост от посочените по-горе правила. Събраните данни показват, че в българския език към мъжки род се отнасят съществителни, заети от английски, които завършват на съгласна, като *таргет, тренд, борд, бранд, спот, аутлет, маркет, дискаунт, маржин, мениджмънт, клъстер, франчайз, одит, овърдрафт* (или *овердрафт*), *аутплейсмънт, бенчмарк* и др.

В много случаи английският прототип завършва на *-e* (което не се произнася), но в български адаптираната заемка е на съгласна и това автоматично я отнася към мъжки род. От този тип са следните англицизми, чиято транскрибирана форма завършва на съгласна: *баркод* (англ. *bar-code* [ba:] [koud]), *бек-офис* (англ. *back-office* [,bæk] [,ɔfis]), *венчър* (англ. *venture* [,ventʃə]), *аксептънс* (англ. *acceptance* [ək'septəns]).

⁴ Завършекът *-ing* не е характерен за португалския език (Андраде, Лопеш 1997: 86).

⁵ Англиският термин *actuary* всъщност е латинизъм и води началото си от лексемата *actuarius*.

От мъжки род са и редица заемки, при които фонетичната форма на английския прототип завършва на гласна, но адаптираната заемка в българския следва графичната форма на лексемата и е на съгласна. Такива транслитерирани заемки, например са съществителните *ваучер* (англ. *voucher*), *аутсорсер* (англ. *outsourcer*), *бартер* (англ. *barter*) и др. Прототипът на англицизма *стендбай* (англ. *stand-by* [ˌstændbaɪ]) завършва на полугласна, но адаптираната заемка в българския е на съгласна, а такъв завършек е белег за мъжки род.

В съответствие с действащите в българския език граматични правила в мъжкородовата група попадат и английските заемки със завършек *-инг*. Структурата на тези съществителни не е нова за българския език и при морфологичната адаптация на новопостъпващи заемки от този вид, съвсем естествено, се следва познатият и вече утвърден модел. Приели са мъжки род следните нови заемки: *банкинг*, *аутсорсинг*, *брандинг* (или *брендинг*), *бенчмаркинг*, *делитинг*, *дилинг*, *мониторинг*, *холдинг*, *дъмпинг*, *семплинг*, *фишинг*, *факторинг*, *аутстафинг*, *мърчандайзинг*, *форуърдинг*, *форфетинг*, *хеджинг*, *смърфинг*.

Многобройна е групата на англицизмите в български, причисляващи се към мъжки род, които назовават професия или занятие и се отнасят до лица от мъжки пол. Такива са *промоутър* (или *промотър*), *ексчейнджър*, *аутсорсер*, *мърчандайзер* (или *мърчандайзър*), *бенефициер*, *уебмастер*, *трежърър*, *маркетмейкър*, *стокброкер*, *дилър*, *трейдър*, *франчайзър* (или *франчайзер*). Английските заемки от мъжки род за назоваване на лица от мъжки пол най-често завършват на *-ер*, *-ър*, *-ор*, като тези суфикси не са нови за българския език и адаптирането на заемките е безпроблемно. Срегнахме само един пример на заето съществително от мъжки род с необичаен завършек, а именно *-ейт*: *афилиейт* (от англ. *affiliate*).

В български заетите от английски финансово-икономически съществителни се изписват на местната азбука, кирилица, като в някои случаи е транслитерирана графичната форма на прототипа, а при други е транскрибирана фонетичната им форма.

3.2. Съществителни, които придобиват женски род

Установихме, че и в двата изследвани езика броят на заетите от английски съществителни, придобили женски род, е доста по-малък в сравнение с приелите мъжки род. Потвърждава се констатацията, направена от Фрейташ, Рамилу и Соалейру (Фрейташ и др. 2002: 375) за португалски, че заемките приемат женски род само когато е налице основание от морфологичен или семантичен характер. Във всички други случаи заетите чужди думи се причисляват към мъжки род.

Съгласно действащите в португалския език правила най-многобройни сред съществителните от женски род са думите, завършващи на неударено *-а*. Това означава, че навлезлите от друг език думи с такъв завършек е най-вероятно да приемат женски род. Сред редките англицизми, окончаващи на гласната *-а*, е заемката *Coca cola*, която в португалски е от женски род.

В изследвания от нас португалски финансово-икономически корпус не бяха установени други съществителни, заемки от английски, със завършек *-a*. Тук трябва да направим уговорката, че, както отбелязват Фрейташ и колектив, определящата крайна морфема *-a* трябва да има отношение към фонологичната структура на думата, а не само към графичното ѝ представяне. По тази причина лексеми като *ice-tea* например не се причисляват автоматично към женски род (Фрейташ и др. 2002: 375).

В събрания от нас португалски корпус все пак регистрирахме някои англицизми, придружени от идентификатор (член, прилагателно и др.), потвърждаващ класифицирането им като съществителни от женски род: *uma holding, uma joint venture, uma yield, as swaps, Juros das Bunds, boa performance, a pior performance, algumas bunds, bunds cuja maturidade, descida da refi, outras commodities*. Установи се, че заемката от английски *yield* е включена в *Речник на съвременния португалски език* (2001) като съществително от мъжки род (с препратка към португалското съответствие от мъжки род *o rendimento*). В нашия корпус тя се среща многократно, употребена в женски род.

По примера на френски изследователи португалските автори се позовават на правилото за синонимното привличане като важен фактор за определяне на рода на някои заемки (Андраде, Лопеш 1997: 86; Фрейташ и др. 2002: 375). Така заетите английски съществителни, които имат еквивалент в португалския език, придобиват рода (женски или мъжки) на съответстващия им еквивалент. Може да се приеме, че женски род най-вероятно по аналогия с рода на домашния синоним са приели англицизмите *uma holding* и *uma subholding* (порт. *uma empresa subsidiária*), *uma golden share* (порт. *a quota, a participação do Estado*), *uma performance* (порт. *a realização*), *uma joint-venture* (порт. *uma associação de empresas* или *uma acção conjunta*), *a swap* (порт. *a troca*), *a yield* (порт. *a rentabilidade, a produção*), *uma pool* (порт. *uma equipa, a associação*), *as car boot sales* (порт. *vendas de bagageira*), *a bund* (порт. *a obrigação*) и др.

Подобен аргумент може да бъде представен и за някои заемки от мъжки род, за които са налични домашни синоними в португалски, сред които са: *o market* (със синоним *o mercado*), *o business* (със синоним *o negócio*), *o standart* (със синоним *o padrão*), *o research* (със синоним *o estudo*), *o target* (със синоним *o objetivo*), *o budget* (със синоним *o orçamento*) и др. По-вероятно обаче е тези съществителни да са приели мъжки род поради факта, че окончават на съгласна, отколкото по аналогия с рода на еквивалентната домашна дума. В подкрепа на такова твърдение са и примерите за англицизми като *o share* (м.р.) (със синоним от ж.р. *a participação, a quota, a audiência televisiva*), *um show-room* (м.р.) (със синоним от ж.р. *a sala de exposições*)⁶, *o leasing* (м.р.)

⁶ Обяснението може да се търси във факта, че англицизмът *show* се превежда като *espectáculo* (спектакъл, представление), а в португалски това съществително име е от мъжки род.

(със синоним от ж.р. *a locução financeira*) и др., при които не се открива синонимното привличане, което е показателно, че водеща роля за определяне на рода на заетите съществителни имат други фактори (от формално и семантично естество).

Англицизмът *holding* в португалски е от женски род. Приема се, че това се дължи на синонимното привличане, тъй като става дума за вид търговско дружество, а съответстващият в португалския език термин – *uma sociedade comercial* – е от женски род. В свое изследване от 1997 г. Андраде и Лопеш (1997: 85) отнасят англицизма *trading* към женскородовите съществителни по аналогия с английската лексема *holding*. Направеното от нас проучване обаче безусловно доказва, че в португалски думата *trading* се употребява в мъжки род (срв. *ter sucesso no trading*).

Когато назовават лица жени, упражняващи определено занятие или професия, англицизмите, установили се в португалски, се причисляват към женски род. Една и съща форма на регистрираните от нас английски заемки за назоваване на лица в португалския език може да се използва и за двата пола, като се придружава от съответен идентификатор за мъжки или женски род (*um/uma líder, um/uma broker, o/a manager*). Регистрирахме например следните употреби: *uma broker Diferente, uma broker de metais, uma Broker de produto alimentar; sendo assim o vosso, ou melhor a vossa manager!; convidar a vossa Manager, Como vossa manager*.

В българския език към женски род се отнасят заемките, които завършват на гласните *-a* или *-я*. Сред малкото примери за заемки от женски род на *-a* в нашия корпус е англицизмът *винетка*. РНДБЕ (2010) посочва, че тази дума навлиза в български както от английски, така и от немски. Заемката *логистика* се установи през последните години и е от женски род, но въпреки че тази транслитерирана форма се свързва с английски (*logistics*), всъщност терминът води началото си от латинския език. Завършекът *-cs* при адаптацията на заемката е заместен с *-ка*.

Към женски род се отнасят заетите от английски абстрактни съществителни *стагфлация* и *дюрация* (от англ. *duration*). При морфологичната адаптация на двете заемки английският словообразователен суфикс *-tion* се замества от *-ция*. Съществително от женски род *estagflação* (от *estagnação* и *inflação*) присъства и в португалски, като Корея и Лемош го определят като словообразователен неологизъм, резултат от креативното прилагане на вече установни модели, а не като заемка (Корея, Лемош 2005: 53).

Словообразователният суфикс *-(a)ци(я)* е установен и добре познат от по-стари заемки, които водят началото си от латинския⁷, но са възприети с посредничеството предимно на френски, италиански. По правило при новите

⁷ За повече информация относно заемките с латински корени виж Крумова-Цветкова 2013: 148 – 149.

заемки от английски със суфикс *-tion* се следва познатият модел и те се адаптират, като този суфикс се замества с *-(a)ци(я)*. В португалски на английския суфикс *-tion* съответства суфиксът *-ção*.

Голяма част заемките, навлезли в българския език от английския през последните 10 – 15 години, всъщност са латинизми, които имат свои съответствия във всички романски езици (френски, италиански, испански и пр.), включително и в португалския, но едва сега, с посредничеството на английския тези лексеми преминават в български. Такива са термините *дистрибуция*, *промоция*, *облигация*, *презентация*, *опция* (в португалски съответно *distribuição*, *promoção*, *obrigação*, *apresentação*, *opção*). Използването им в различни европейски езици допринася за утвърждаването им като интернационална лексика и улеснява тяхното приемане в българския.

Можем да обобщим, че както в български, така и в португалски броят на заемките от английски, които са приели женски род, е малък. И в двата езика от женски род най-често са заемки, които завършват на гласната *-a*. И в двата езика е установен моделът, при който заемки със суфикс *-tion* се адаптират, като той се замества съответно с *-(a)ция* и *-ção*.

3.3. Съществителни, които придобиват среден род

Както вече беше посочено, в българския език родът на приетите англицизми най-често се определя според завършека на думата. Финансово-икономическите заемки от английски, които окончават на гласните *-o* или *-e*, както и *-и*, *-у* и *-ю*, се причисляват към среден род, срв. *лого* (от англ. *logotype*), *лоби*⁸ (англ. *lobby*) и *брейди* (англ. *brady*). В събрания български корпус не бяха регистрирани други морфологично адаптирани заемки от английски, които се употребяват във финансово-икономическата лексика и са приели среден род.

3.4. Съществителни с колебание в граматичния род

В португалския език регистрирахме колебание в рода на някои англицизми. Например *guidance* [ˌɡaidəns] се среща като женскородово съществително – *a guidance* – вероятно по аналогия с португалските съществителни *a gestão*, *a administração* (управление, администрация), които са от женски род, но регистрирахме същия термин, употребен и в мъжки род – *o próprio guidance*, вероятно по аналогия с португалските съществителни от мъжки род *o governo*, *o governmento* (управление, ръководство). Същото се отнася и за термина *price-target*, употребен в женски или в мъжки род, съответно *actualizar a price-target*, *o novo price-target*, и *um price target*. В случая трябва

⁸ Разглеждаме думата *лоби*, която не е нова заемка, в тази работа, защото в речниците, издадени преди 90-те години, тя е отразена по-скоро като екзотизъм. Днес се наблюдава нейната деекзотизация и тук присъства с актуализирано за нашата действителност семантично съдържание.

да отчетем, че от фонологична гледна точка и двата новозаети термина завършват на съгласна, което би обяснило придобиването на мъжки род.

Употребеният в печатните медии определителен/неопределителен член за род (*a/o* и *as/os*) понякога може да е резултат от техническа грешка, но колебанието в родовата принадлежност при посочените по-горе португалски заемки е безспорно и е показателно, че фиксирането на рода на заети думи невинаги е автоматично и безпроблемно.

В миналото в португалския език са постъпвали заемки предимно от романските езици, които най-често са се установявали с рода от езика източник. Трудностите при определяне на рода на съществителни, които навлизат в португалски от английски, произтичат от това, че англицизмите имат нетипичен и недопустим за португалския език завършек (*crash, shop, trend, stock* и др.). Освен това крайната гласна *-e* в английските думи (*back-office, change, venture*) не се произнася и фонетичната форма на думата отново е необичайна за португалския език.

В българския корпус не срещнахме колебание в рода на новоприети англицизми, но в интернет откриваме следните примери: *няма никакво копеймънт* (среден род); *Ако се въведе копеймънт, той (мъжки род) би бил един...*⁹ Според установените в българския език правила думата трябва да бъде отнесена към мъжки род.

Примерите за колебания в рода на чуждите думи са показателни за все още незавършила морфологична адаптация на англицизмите в приемащата езикова система.

4. Адаптация по категорията число

Образуването на форми за множествено число е важен белег за степента на морфологичното приспособяване на заемките към приемащата езикова система. В португалския, без определена закономерност, в някои случаи се употребяват формите, характерни за прототипа, а в други се предпочитат домашни форми. Установихме, че по-старите англицизми, които вече са се приспособили към португалската графична система, обикновено образуват множествено число съгласно правилата, които действат в приемащия език. Пример за адаптирани заемки, завършващи на *-r*, които са получили в множествено число португалското окончание *-es*, са: *os líderes, dólares*. Когато окончават на гласна, заемките приемат окончание *-s* (*os actuários u as actúarias*).

В хода на нашето изследване не бяха регистрирани примери за англицизми, навлезли отдавна в португалски, които да са употребени с английска-

⁹ Примерът е от сайта <http://forummedicus.com/archives/all-publications/1742> (26 септември 2011).

та им форма за множествено число. При много новозаети лексеми обаче от английския език са възприети също така и формите за множествено число, срв.: *estes dealers, os outputs, os E-Markets, descida das yields, rever em baixa os spreads, novos traders, os preços dos credit-default swaps* и др. Единственото изключение са формите за лица, срв.: *os monitores* и *as monitoras*.

На пръв поглед англицизмите, които завършват на гласна (*share, joint-venture, range, portfolio, performance* и др.), следват изискванията на португалската граматика. Всъщност формите за множествено число са образувани съобразно правилата на английския език, но тук има съвпадение с правилото за португалски съществителни, окончавачи на гласна (с добавяне на морфемата *-s* към формата за единствено число, напр. *mercados, empresas*). Бяха регистрирани следните случаи на употреба на такива форми за множествено число: *os shares, os joint-ventures, criam estruturas e guidelines, os portfolios, consulta de sites bancários, performances dos fundos de pensões, os ranges*.

Ако се изхожда от графичната форма на заемките, може да се каже, че те отговарят на правилата в приемащия език, но не бива да забравяме, че съгласно произношението им посочените англицизми по-скоро се разглеждат като думи, окончавачи на съгласна.

При преобладаващата част от заетите през последните 10 – 15 години съществителни са възприети и характерните за английски форми за множествено число. Към посочените вече примери можем да добавим и следните: *holdings inglesas, os experts, as junk bonds, as bonds, rankings publicados, aumento do número de rankings, os rankings elaborados, os spreads das taxas de juro, cash-cows*.

Наред с правилно употребената заета форма за множествено число *commodities* (на англицизма *commodity*) регистрирахме няколко случая, в които плуралната форма не съвпада с тази на прототипа: *commodities*. Сред примерите, свидетелстващи за процеса на приспособяване на англицизмите към португалската езикова система, се откроява и заемката *lobby*, която в по-стари източници също се явява с различна графична форма за множествено число, а именно: *A maioria dos lobbys, Por causa dos privilégios e lobbys, quando determinados lobbies incentivam o processo*. Плуралната форма на английския прототип е *lobbies*. Речниците на португалския език, и по-конкретно този на Академията на науките от 2001 г. и електронната версия на речника *Lixo* на издателството „Porto Editora“, съветват чуждата дума да бъде заместена с натурализираната форма *lóbi*. В същото време версията на електронния коректор FLIP от 2006 г. не разпознава и подчертава като грешен предложението в тези речници графичен вариант на думата.

Приведените два примера са доказателство за нелекия път на адаптиране на чуждите лексикални елементи в нова езикова среда. С цел да се регулира и улесни образуването на форми за множествено число създателите на *Речник на португалския език* от 2001 г. предлагат вместо англицизма *bond* да се използва неговият португалски вариант – *bondê*, което да позволи образуване на

форми за множествено число съгласно португалската граматика, а именно – *bondes*. Тъй като в бразилския вариант на португалския език съществува дума със същия правопис (*bonde*), но с друго значение (тролей), предполагаме, че това кара икономисти, финансисти и други специалисти, които най-често ползват английския термин, да се въздържат от предложението домашен вариант и да отдават предпочитание на оригиналната форма *bond*, като и за множествено число запазят английската форма – *bonds*. Същият речник съдържа и други предложения за заместване на англицизми с адаптираните им форми, а именно: *staffe* вместо *staff*, *stande* вместо *stand*, *raide* вместо *raid*. В събрания от нас корпус обаче не беше регистрирана употреба на португалските варианти, предложени от екипа на Академията на науките, а критиките към адекватността на тези предложения са многобройни.

Заслужават специално внимание и следните случаи, регистрирани в португалския език: *os factory outlet*, *os retail park*, *estas holding*, където заетите термин са придружени от идентификатор (определителен член и местоимение) в множествено число, а самите съществителни са употребени в единствено число.

Тези факти още веднъж доказват, че чуждите термини не са напълно интегрирани в португалския език и че няма ясно очертани механизми, които да регулират процеса. Сериозен проблем е липсата на графична адаптация на заемките, което да позволи образуване на домашни форми за множествено число. Допълнителна пречка за бързото приспособяване на заемките в новата среда е лавинообразното навлизане на изключително голям брой думи от английски. Чуждите форми се настаняват трайно в съзнанието на носителите на езика, а поради честата им употреба те официално се регистрират в някои речници на португалския език.

В българския, след като придобият морфологични характеристики за съответния род, заемките от английски получават и форми за множествено число, образувани съгласно общите правила. Заемките от женски род образуват множествено число с помощта на окончание *-и* (*винетка – винетки*).

При повечето многосрични англицизми от мъжки род плуралната форма се образува с добавяне на окончанието *-и*, както при домашните съществителни. Например *одит – одити*, *ваучер – ваучери*, *клъстер – клъстери*, *дискаунт – дискаунти*, *дисконтер – дисконтери*, също при имена за лица: *трейдър – трейдъри*, *мейджър – мейджъри*, *промоутър – промоутъри*. Окончание *-и* в множествено число придобиват и много от заетите съществителни от мъжки род със завършек *-инг* (*семплинг*, *смърфинг*, *рейтинг*, *лизинг*). При този тип заемки не се наблюдава морфонологично редуване *z ~ z* пред окончанието *-и*, както е при домашните думи (*ковчег – ковчези*). Тук не говорим за иновация, тъй като такова редуване липсва и при по-стари заемки от английски от този тип (*паркинг – паркинги*).

Едносричните заети съществителни от мъжки род получават в множествено число окончание *-ове*, например *мол – молове*, *бренд – брандове*, *суап >*

суапове. По правилото за едносрични думи образуват множествено число и някои многосрични англицизми като *бенчмарк* – *бенчмаркове*, *билборд* – *билбордове*, срв. също *пинкодове*, *травълчекове*, *мултибрандове*. Регистрирахме колебание при образуването на форми за множествено число при някои съществителни от финансово-икономическата сфера, които са развили по две различни форми: *бенчмарки* и *бенчмаркове* (от *бенчмарк*), *овърдрафти* и *овърдрафтове* (от *овърдрафт*), *суапи* и *суапове* (от *суап*). На колебанията при образуването на плурални форми при многосрични и сложни по състав съществителни от чужд произход обръща внимание Вл. Мурдаров, който препоръчва употребата на окончанието *-ове* в посочените случаи да бъде отчетена и официално призната в нормативните издания (Мурдаров 2008; Мурдаров 2012).

Макар за форми от среден род, които завършват на *-о*, за множествено число да се препоръчва окончание *-а*, заемката *лого* се колебае между две форми: *лога* и *логота* (въпреки че според ОНР 2012 *лого* няма форми за множествено число). Колебание в разговорната практика има и при съществителното *евро* (което според същото нормативно издание също не образува форми за множествено число): *евра* и *еврота*. На такива отклонения от действащата норма трябва да се гледа като на евентуален сигнал за нуждата от промяна и те трябва да бъдат внимателно анализирани от езиковедите.

По семантични причини някои от новите заемки нямат плурална форма, срв. *банкинг*.

В българския корпус беше регистриран един случай на деплурализация. Заемката *фючърс* (от англ. *futures* – мн.ч.) се адаптира като съществително от мъжки род и придобива форма за множествено число *фючърси*. Подобни случаи в български се наблюдават и при по-ранни заемки (Алексиева 2006).

5. Заключение

Проведеното изследване потвърждава констатацията (направена за български, но важаща и за португалски), че след установяването им в нова езикова система всички съществителни имена от чужд произход, включително и заимстваните от безродови езици, се причисляват към някоя от наличните в езика родови групи (Буров 1996). Случаите на колебания в рода на чуждите думи и във формообразуването (по отношение на формите за множествено число) са показателни за хода на морфологичната адаптация на англицизмите в новата езикова система.

И в двата езика най-голям е броят от заетите от английски съществителни, които се причисляват към мъжки род. В български английските заемки се изписват на местната азбука, кирилицата. В португалски, макар и придружени от външни идентификатори за род, заемките се употребяват в оригиналната им форма, като най-често са поставени в кавички или са изписани с различен шрифт, за да се укаже чуждият им произход.

При английските заемки от финансово-икономическата област в българския се наблюдава пълна или висока степен на морфологична адаптация. Основания за такъв извод ни дава фактът, че всички заети съществителни получават граматичен род. Освен това повечето безпроблемно образуват форми за множествено число и могат да се членуват.

Както в българския, така и в португалския език броят на заемките от английски, които са приели женски род, е малък. В български преобладават адаптираните заемки от женски род със суфикса *-(a)ция*. В португалски заемките, възприети от английски, най-често се причисляват към женски род по аналогия с рода на съществуващи в езика синонимни названия.

Португалският език е възприел от английски някои двуродови деятелни съществителни, които се установяват безпроблемно, тъй като съществителните за лица с една форма (*substantivos uniformes*) не са новост за този език (*o gerente/a gerente, o agente/a agente; o colega/a colega*). По правило заемките се употребяват придружени от съответен идентификатор на рода (*um dealer/uma dealer; vossa menager*). Родовата принадлежност на съществителните от английски в португалския е единственият аспект, при който се установява сравнително висока степен на адаптация. Въпреки някои случаи на колебание заемките сравнително бързо получават граматичен род, който се определя по формални признаци или по аналогия с рода на техни съответствия в домашната лексика.

Като цяло морфологичната адаптация на съществителните от английски в португалски е частична и незавършена, а в някои случаи тя се осъществява в много ниска степен. Заемките получават граматичен род, но невинаги образуват собствени форми за множествено число. Често се заемат и самите плурални форми от английски. Затруднената морфологична адаптация на заемките в португалски се дължи на съхранената графична форма на прототипа.

ЛИТЕРАТУРА

- Алвеш 1990:** Alves, M. J. *Neologismos – Criação lexical*. São Paulo: Ática, 1990.
- Алексиева 2006:** Алексиева, Н. Активната роля на националния език при чуждо лексикално влияние. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Изд. на СУБ, 2006, с. 78 – 83.
- Андраде, Лопеш 1997:** Andrade, A. R. de, Lopes, A. L. Primeira fase de instalação da instalação do estrangeirismo. – In: *Actas XIII Encontro Nacional da APL*. Lisboa, 1997, p. 77 – 89.
- Бояджиев 1970:** Бояджиев, С. За лексиката от чужд произход в книжовния български език. – В: *Известия на Института за български език*. Т. 19. София, 1970, с. 403 – 407.
- Буров 1996:** Буров, Ст. *Форми и значение на съществителното име*. Велико Търново: ПИК, 1996.
- Корбет 1991:** Corbett, G. *Gender*. Cambridge, 1991.

- Корея, Лемош 2005:** Correia, M., Lemos, L. *Inovação lexical em português*. Lisboa: Edições Colibri, 2005.
- Крумова-Цветкова 2013:** Крумова-Цветкова, Л. Формиране и развитие на българската лексикална система. – В: Крумова-Цветкова, Л., Благоева, Д., Колковска, С., Пернишка, Е., Божилова, М. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 33 – 214.
- Лютакова 1997:** Лютакова, Р. Морфологична адаптация на английските заемки в българския и румънския език. – *Съпоставително езиковедие*, 1997, № 2, с. 5 – 18.
- Мурдаров 2008:** Мурдаров, Вл. Граматически колебания при заетите чужди думи. – *Български език*, 2008, № 3, с. 106 – 107.
- Мурдаров 2012:** Мурдаров, Вл. Граматически колебания при новозаетите чужди думи. – В: *Магията на думите*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2012, с. 287 – 289.
- ОПР 2012:** *Официален правописен речник*. София: Просвета, 2012.
- РНДБЕ 2010:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и началото на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.
- Родригеш 1995:** Rodrigues, A. M. *As palavras importadas no léxico da decoração*. Tese de Mestrado em LPDUL. Lisboa, 1993.
- Фрейташ и др. 2002:** Freitas T., Ramilo, M., Soalheiro, El. O processo da integração dos estrangeirismos no português europeu. – In: *Actas do XVIII Encontro nacional da APL*. Lisboa: APL, 2002, p. 371 – 385.
- Фрейташ и др. 2003:** Freitas, T., Ramilo, C., Arim, E. Os neologismos nos meios de comunicação social português. – In: *Actas do XIX Encontro Nacional de APL*. Lisboa: APL, 2003, p. 443 – 454.

Диана Благоева, Сия Колковска
Институт за български език – БАН, София

ЗА ЕДНА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНА ИНОВАЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (В СЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ)

Abstract: The paper discusses the characteristics of the innovational word-formation models with *e-* and *m-* components in the Bulgarian language that characterize their current condition (since 2010). The paper draws the conclusion that only the model with component *e-* has the potential for gaining ground in the Bulgarian language. It makes a comparison between the lexical units with *e-* and *m-* components in the Bulgarian and other Slavonic languages.

Keywords: word-formation models, internationalization, Bulgarian language, Slavonic languages

От края на миналия век насам в славянските езици, включително и в българския, се наблюдава масово проникване на нови заемки от английския език. Някои от новонавлезлите заемки (със специфична, нехарактерна за славянското словообразуване структура) дават тласък за възникването на иновации, свързани с установяването на нови словообразователни елементи и модели в славянските езици. Тези процеси се определят от езиковедите като проява на тенденцията към интернационализация на словообразователно равнище (Аврамова 2003; Вашакова 2005; Клименко и др. 2008; Благоева, Колковска 2013 и др.).

Като една от словообразователните иновации се разглежда оформянето в повечето славянски езици на словообразователни модели с първи съставни части *e-* със значение ‘електронен’ (б. *e-услуга*, *e-медия*; п. *e-uczelnia*, *e-sport*; ч. *e-peníze*, *e-vydavatelství*; с. *e-čítareň*, *e-firma*; у. *e-комуникация*, *e-магазин*), *m-/m-* ‘мобилен’ (б. *m-търговия*, *m-банкиране*; ч. *m-bankovníctví*, *m-platba*; п. *m-handel*, *m-portal*; у. *m-бизнес*, *m-послуга*) и *i-* ‘интернет’ (ч. *i-kavárna*, *i-noviny*; п. *i-szkola*)¹, импулс за което е започналото през 90-години на 20. век заемане и калкиране на английски неологизми от типа на *e-mail*, *e-book*, *m-business*, *m-commerce*, *i-banking*, *i-zine* (вж. за българския език Колковска 2010; за чешки Оповска 2005а, 2005б; Свободова 2007: 97 – 98; за полски Вашакова 2005: 60 – 61; Сенковска 2012: 102; за полски и словашки Мечковска

¹ От тези първи съставни части най-широко разпространение има компонентът *e-*, останалите са характерни за отделни славянски езици, например образувания с компонент *i-* се срещат в чешки, но не и в български, а в полски (също както тези с компонент *m-*) са представени изолирано.

2014; за украински Клименко и др. 2008: 70; Карпиловска 2008 и др.). Начинът, по който се формират посочените словообразователни модели, е изяснен с достатъчна пълнота в славистичната литература (вж. Опавска 2005а, 2005б; Колковска 2010). Поради това тук няма да се спираме на този въпрос, а само ще отбележим някои основни фактори, обуславящи възникването и утвърждаването на разглеждания тип образувания: актуалност на означаваните нови понятия, свързани с интернет и мобилните комуникации; икономичност на тези образувания в сравнение със съответните разгърнати номинации (срв. **п.** *e-zdjęcie* и *zdjęcie elektroniczne*; **у.** *e-навчання* и *електронне навчання*; **б.** *м-търговия* и *мобилна търговия*; **ч.** *i-reklama* и *internetová reklama*; **п.** *i-szkola* и *szkola internetowa*); роля на аналогията (първоначално единична аналогия с конкретен образец, впоследствие – серийна аналогия, вж. Вашакова 2012: 162, цит. по Длугош 2014: 407) и др.

Няма да засягаме в детайли и все още дискуссионния въпрос за статута на образуванията с разглежданите първи съставни елементи в словообразователната система на славянските езици (вж. подробен коментар в Колковска 2010). Ще се ограничим с очертаване на съществуващите схващания. Преобладаващо е виждането, че този тип образувания са особен вид композити, образувани с прилагане на техники на неморфологична (квазиморфемна) редукция (според някои автори – абрeвиация) на първия компонент. Това виждане застъпват например за чешки М. Зикова (2001: 87) и З. Опавска (2005а: 234; 2005б: 48), за полски и словашки – Х. Мечковска (2014)², за полски – К. Вашакова (2005: 60 – 61), за украински – Е. Карпиловска (2008), Н. Клименко и др. (2008: 234). Сред посочените автори обаче липсва единство по въпроса за същността на редуцирания компонент, който се разглежда като префиксоид (от М. Зикова), като нов тип основа – „аброоснова“ (от Е. Карпиловска)³, или пък се определя най-общо като „сегмент“⁴, без да се конкретизира характерът му (от К. Вашакова). Други изследователи смятат разглеждания тип образувания за деривати, произведени чрез префиксация (вж. например статията на Й. Сатола-Сташковяк в настоящия сборник).⁴ Тук застъпваме позицията, че компонентите *e-*, *m-/m-* и *i-* изразяват конкретни, а не релационни значения, поради което липсват основания те да бъдат приемани за префикси. Сходно е виждането и на К. Вашакова (2005: 61). Смятаме, че тези компоненти са „специфичен вид префиксоиди – еднобуквени (по което се различават от типични префиксоиди като *мини-* и *микро-*)“ (Колковска 2010: 211).

² М. Зикова и Х. Мечковска използват термина „*e-kompozita*“.

³ В друга публикация на същата авторка *e-* се разглежда като префиксоид (Карпиловска 2009).

⁴ Английският компонент *e-* (наред с компоненти като *Afro-*, *aero-* и др.) също бива определян като префикс, срв. например речниковата дефиниция в *Macmillan Dictionary* (http://www.macmillandictionary.com/dictionary/british/e_3).

Настоящото изследване е насочено към това да се установи какво е актуалното състояние на словообразователните модели с компоненти *e-* и *m-* в българския език. За тази цел проследяваме употребата и функционирането на образуванията с тези компоненти в най-нови (публикувани в периода от 2010 г. насам) текстове от печатните медии.⁵ За по-отчетливо открояване на състоянието и тенденциите разглеждаме словообразователните явления в българския език в славянски контекст въз основа на наблюдения върху лексикален материал и от други славянски езици (основно полски, чешки, словашки и украински)⁶, като се базираме също и на проучвания на други автори за тези езици.⁷

От изследвания масив от текстове бяха извлечени над 400 образувания с начален компонент *e-*. Техният състав е разнороден – наред с утвърдени вече единици със сравнително висока честота на употреба като *e-правителство* (със 149 срещания в изследвания корпус), *e-обучение* (128 срещания), *e-книга* (110 срещания), *e-портфолио* (92 срещания), *e-подпис* (56 срещания), *e-ресурси*, *e-управление*, *e-обслужване*, *e-портал*, *e-учебник*, *e-община*, *e-здравеопазване* и пр. се откриват и редица оказионални думи като *e-папирози*, *e-Торбалан*, *e-Мерси*.

За някои от извлечените образувания са регистрирани и по-ранни техни употреби в текстове от периодичния печат и интернет (напр. *e-поща*, *e-енциклопедия*, *e-картичка*, *e-търг*, *e-бизнес*, *e-търговия*, *e-услуги*), като една част от тези думи присъстват и в неологичните речници на българския език (РНДЗБЕ 2001; РНДБЕ 2010). За други не се откриват по-ранни употреби и може да се смята, че са по-нови, възникнали през последните години (*e-облак*, *e-омбудсман*, *e-одит*, *e-инфраструктура*, *e-пoлиця*). Това говори, от една страна, че словообразователният модел с участието на компонента *e-* е продуктивен и проявява сравнително висока активност и днес, а от друга страна, че редица от образуванията с този компонент показват устойчивост и са в процес на утвърждаване като пълноправни елементи на лексикалната система. Трайно нарастване на броя на образуванията с компонент *e-* се отбелязва и за някои други славянски езици (главно западнославянските), както личи от констатациите на автори като Й. Сатола-Сташковяк за полски (вж. публикацията на

⁵ Насочваме се към такъв тип текстове, защото, както отбелязват и други автори, образуванията от разглеждания тип в славянските езици се срещат преди всичко в езика на медиите (Опавска 2005а). Използваме електронен архив с около 5 милиона графични думи, който включва дигитализирани версии на 114 периодични издания – вестници (централни и регионални), списания, бюлетини и др., с широка тематична насоченост.

⁶ Материалът е екскерпиран главно от речници на неологизмите (вж. приложението *Източници*).

⁷ Нямаме за цел да правим обстойна междуезикова съпоставка, на каквато следва да бъдат посветени по-обхватни проучвания.

авторката в настоящия сборник), Х. Мечковска (2014) за полски и словашки, З. Опавска (2005а: 234) и Д. Свободова (2007: 97) за чешки и др.⁸

Прави впечатление, че в българския език все по-често се образуват нови думи по разглеждания словообразователен модел без опора в паралелна разгърната номинация с прилагателното *електронен*, срв. *e-наука* (**електронна наука*), *e-министър* (**електронен министър*), *e-филология* (**електронна филология*).

Показателно за устойчивостта на разглеждания тип образувания е това, че те проявяват деривационна активност и се включват в словообразователни процеси като основа за произвеждане на суфиксални деривати – най-вече прилагателни имена, срв. *e-търговия* – *e-търговски*, *e-медия* – *e-медиен*, *e-маркетинг* – *e-маркетингов*, *e-хазарт* – *e-хазартен*, *e-издател* – *e-издателски*. Подобни процеси се наблюдават и в други славянски езици, срв. в чешки *e-kniha* – *e-knižní*, *e-byznys* – *e-byznysový*, *e-komunikace* – *e-komunikační* (NSČ 2004), в полски *e-biznes* – *e-biznesowy*, *e-handel* – *e-handlowy*, *e-papieros* – *e-papierosiarz* (SS 2013).

Нова особеност е произвеждането с компонент *e-* не само на съществителни имена, но и – макар на този етап само оказионално – на прилагателни (*e-достъпен*)⁹ и глаголи (*e-рециклирай*)¹⁰. В ексцерпирания от нас материал за други славянски езици такива деривати не се откриват.

Характерно и все по-често срещано явление е образуването на неологизми с *e-*, които представляват двусловни атрибутивни словосъчетания (устойчиви или свободни). Формално компонентът *e-* е присъединен към адекватния член в словосъчетанието, но изрязването от него значение ‘електронен’ се отнася до номинална фраза като цялост, срв. *e-здравна карта* (от *електронна здравна карта*), *e-административна услуга* (от *електронна административна услуга*), също *e-лихвен калкулатор*, *e-административни решения*, *e-здравна система*, *e-медицински услуги*, *e-обществени поръчки*, *e-издателска дейност*, *e-магазинно издание*.¹¹ Такива образувания не се срещат в изследвания от нас материал от други славянски езици.

Наблюдава се разширяване на семантичния профил на съществителните с компонент *e-*, показателно за което е това, че някои от тях назовават аб-

⁸ В украинския език обаче образуванията от разглеждания тип са сравнително рядко срещани и функционират главно в някои социолекти (Клименко и др. 2008: 70; Тараненко 2015: 24 – 25). В украинските неологични речници (СНУМ 2005, СНУ 2012 и др.) образувания от този тип не са регистрирани.

⁹ Срв. „Стара Силистра е-достъпна“ – название на проект на община Силистра.

¹⁰ Срв. „Бъди отговорен. Е-рециклирай“ – название на национална кампания за рециклиране на старо електронно и електрическо оборудване.

¹¹ Подобно явление се наблюдава и при неологизация с участието на някои други префиксоиди, срв. *биокисело мляко*, *ексвъншен министър*, *вицеевропейски шампион*. Явлението е описано по-подробно от Цв. Георгиева (2013: 161, 164, 208).

страктни понятия (*e-същност, e-лоялност, e-доверие, e-риск, e-успех*), както и това, че се обособяват и нови значения на този компонент, като например ‘който се отнася до електронно и електрическо оборудване’ (*e-скрап, e-бок-лук, e-отпадъци*).

Отбелязва се също така възникване на нов компонент *e-*, омонимичен на разглеждания. Той е със значение ‘електрически’ и се открива в състава на серия названия за означаване на превозни средства с електрическо захранване: *e-автомобил, e-мобил, e-кола, e-такси, e-фургон, e-кроскупе, e-миниван, e-велосипед*. Трябва да се подчертае, че ако изобщо може да се говори за външен импулс при обособяването на този нов словообразователен компонент, то външното влияние няма водеща роля, тъй като процесът вече намира подкрепа в съществуващо в системата словообразователно явление. Засега новият компонент *e-* не показва висока продуктивност, като може да се смята, че задържащ фактор за това е омонимичността. Омонимичен компонент *e-* (но с различно значение – ‘екологичен; екологично чист’) се открива и в някои други славянски езици. Примери за това в словашки и полски посочва Х. Мечковска (2014: 78): **с.** *e-kozmetika, e-lekáreň, e-magazín, e-obchod*; **п.** *e-kosmetyka, e-mleko, e-drink*. Като се има предвид продължаващата подчертано висока активност на вече оформилия се компонент *eko-* в българския език, едва ли може да очакваме, че компонент *e-* с такова значение ще се появи и тук.

В изследвания масив от текстове беше открито само едно ново образувание с компонент *m-*: *m-правителство* ‘използване на мобилни устройства при комуникация между граждани или фирми с държавната администрация’. Като изключим няколко срещания на думата *m-търговия*, не открихме употреби на включените в РНДБЕ 2010 неологизми като *m-банкиране, m-бизнес, m-пазар, m-търговец, m-услуга* и др. (някои от тях регистрирани и с графичен вариант с *m-*). В изследването си от 2010 г. С. Колковска отбелязва: „Неологизмите с компонент *m-* все още са по-малко на брой вследствие на това, че съответните комуникационни технологии се появиха наскоро и тяхното развитие и по-широко приложение предстои.“ (Колковска 2010: 207). Днес се установява, че словообразователният модел с този компонент продължава да е непродуктивен и проявява значително по-слаба активност в сравнение с модела с компонент *e-*, макар че едва ли може да се говори за по-съществени формални или семантични ограничения при производството на нови думи със съставката *m-* в сравнение с тези с *e-*. Същевременно ниската честотност в съвременни текстове на регистрираните по-рано образувания с компонента *m-* показва, че този тип неологизми имат по-слаб потенциал за утвърждаване в лексикалната система и въпреки икономичността си са рецесивен елемент в конкуренцията с двусловните номинации с прилагателното *мобилен* (като *мобилни услуги, мобилни търговци, мобилно банкиране*), причината за което може да се търси в семантична им неексплицитност. До голяма степен сходно е положението и в други славянски езици, в които присъства словообразователен модел с компонент *m-*, като например чешкия (вж. Опавска 2005а, 2005б).

Може да се заключи, че днес, повече от две десетилетия след появата на първите новообразувания с компонент *e-*, в много от славянските езици, включително и в българския, словообразователният модел с този компонент е в процес на утвърждаване. Той проявява сравнително висока активност и същевременно става източник за някои по-нататъшни иновации в словообразователната система. Развоят на този модел е показателен за това как явление с първоначално асистемен характер, възникнало под тласъка на чуждоезикови въздействия, може да доведе до промени в словообразователната норма и да обогати словообразователните ресурси на езика. От друга страна обаче, асистемността все пак се оказва пречка друг сравнително нов словообразователен модел – този с компонент *m-/m-*, да прояви тенденция за по-трайно налагане в славянските езици.

СЪКРАЩЕНИЯ

- б.** – български език
- п.** – полски език
- с.** – словашки език
- у.** – украински език
- ч.** – чешки език

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX в.* София: Heron Press, 2003.
- Благоева, Колковска 2013:** Благоева, Д., Колковска, С. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. – В: *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013, с. 215 – 394.
- Вашакова 2005:** Waszakowa, K. *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny.* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005.
- Вашакова 2012:** Waszakowa, K. O derywatach analogicznych i słowotwórstwie analogicznym. – In: *Sprache im Kulturkontext.* Berlin: Peter Lang Verlag, 2012, S. 161 – 171.
- Георгиева 2013:** Георгиева, Цв. *Иновационни процеси в българската именна префиксация.* София: Авангард Прима, 2013.
- Длугош 2014:** Длугош, Н. Няколко бележки относно словообразователната аналогия в славянското езикознание (в контекста на най-новите безафиксални сложни думи в полския и българския език). – *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, *Филология*, т. 52, кн. 1, сб. А, 2014, с. 402 – 416.
- Зикова 2001:** Ziková, M. Substantivní neologismy a jejich parasystémový charakter. – *Naše řeč*, 2001, т. 84, № 2, s. 81 – 89.

- Карпиловска 2008:** Карпіловська, Є. Вплив інновацій на стабільність мовної системи: регулятори системної рівноваги. – *Мовознавство*, 2008, № 2 – 3, с. 148 – 158.
- Карпиловска 2009:** Карпиловская, Е. А. Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє та засвоєне. – В: *Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование*. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2009, с. 228 – 244.
- Клименко и др. 2008:** Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.
- Колковска 2010:** Колковска, С. Лексикални неологизми в българския език с първи съставки *e-*, *m-*. – В: *Слово и словесност*. София: ЕМАС, 2010, с. 207 – 215.
- Мечковска 2014:** Mieczkowska, H. E-kompozita czy e-zestawienia? (na materiale słowacko-polskim). – *Rocznik Slawistyczny*, T. LXIII, 2014, s. 77 – 89.
- Опавска 2005а:** Opravská, Z. Komponenty *e-*, *i-*, *m-* v nové slovní zásobě. – In: *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR, 2005, s. 232 – 241.
- Опавска 2005б:** Opravská, Z. Nové komponenty v češtině (*e-*, *i-*, *m-*). – In: *Varia XII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 2005, s. 47 – 51.
- Свободова 2007:** Svobodová, D. *Internacionalizace současné české slovní zásoby*. Ostrava: Ostravska univerzita, 2007.
- Сенковска 2012:** Sękowska, E. Neologizmy słowotwórcze we współczesnej polszczyźnie. – *Eslavistica Complutense*, 2012, № 12, pp. 97 – 103.
- Тараненко 2015:** Тараненко, О. О. *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015.

ИЗТОЧНИЦИ

- РНДБЕ 2010:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.
- РНДЗБЕ 2001:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство, 2001.
- СНУ 2012:** Нелюба, А. М. *Словотворчість незалежної України (1991 – 2011)*. Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012.
- СНУМ 2005:** Віняр, Г. М., Шпачук, Л. Р. *Словник новотворів української мови початку XXI століття*. Кривий Ріг: Криворізький національний університет, 2005.
- NSČ 2004:** Martinová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Akademia, 2004.
- SS 2013:** *Słowa, słowa... Czy je znasz?* Pod red. Teresy Smółkowej. Kraków: Instytut Języka Polskiego, 2013.

Ванина Сумрова
Институт за български език – БАН, София

НЕОФЕМИНАТИВИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – ФАКТОРИ ЗА ПОЯВАТА ИМ

Abstract: Since 1989, the Bulgarian language has seen a sharp increase in the number of nouns denoting persons of female gender. New terms have been introduced for some referents, new professions, roles, and domains of activity have come into being, and women have entered these as well as already existing professions and domains. The article describes the potential of the Bulgarian morphological system in realizing the language's in-built opposition of gender.

Keywords: lexicology, neology, nouns designing persons of female gender

Емблематичната 1989 г. сложи началото на нов етап от развитието на езика ни, проявяващ се на лексикално равнище с появата на стотици нови думи.¹

Подобни периоди са характеризирани като своеобразни „взривове“ в историята на езика, на речниковия му състав (Сороколетов 1978: 11). Бурното навлизане на нови думи през последните 25 години е присъщо и за другите славянски езици, поради което то метафорично е определено в изследвания като „неологичен бум“ и „иновационна експлозия“ (Благоева 2013а: 277). И понеже най-голям дял сред новата лексика заема тази, която е продукт на словопроизводството, словообразуването е квалифицирано като лавинообразно по характер (Скляревска 2002).

Най-голямата част от новите думи в езика ни са съществителни имена. Сред тях значителен дял имат съществителните имена за лица, което е обусловено от антропоцентричния характер на езика. Тук попадат и имената, назоваващи лица жени. Тази група съществителни във всички славянски езици е определена като „магистрален номинационен поток, активно попълващ се с нова лексика“ (Нещименко 2012: 15). В българския език увеличеното словопроизводство на феминативи е една от основните и трайни тенденции в него, което е отбелязано още в началото на процеса, т.е. в края на ХХ век (Аврамова 1997; Аврамова 1998).

От теорията и историята на езика е известно, че „във всеки момент от времето в нейния [на езиковата система – бел. моя, В. С.] състав могат да

¹ В РНДБЕ 2010, отразяващ само утвърдените в езика ни лексикални иновации до издаването на речника, са включени над 5000 единици, от които 4300 са новите думи, заети или създадени на българска почва, около 700 – новите значения на съществуващи в езика ни думи, а приблизително 750 са новите поликомпонентни единици – терминологични съчетания и фразеологизми.

навлизат нови единици, когато възниква необходимост от такива единици“ (Караулов 1976: 69). От какво е породена тази необходимост днес?

Промените в обществено-политическата, икономическата, техническата и технологичната, културната, научната и в битовата сфера, в идеологията, вероизповеданията и в ценностната система създадоха необходимост, от една страна, от назоваване на всичко ново в живота ни, а от друга – от преосмисляне на старото и от преценка, оценка на новото, тъй като „номинационната функция на езика изисква той да реагира на измененията в обществото, да предоставя средства за назоваване на новопоявили се или новоосъзнати факти и явления от действителността“ (Радева 2004: 24). Така връзката на номинацията с измененията както в действителността, така и в човешкото мислене и световъзприятие е причината за неологизацията днес: „Всяко изменение във външния и вътрешния свят на субекта поражда съответната лексикална иновация“ (Зидарова 2006: 253). Както посочва Д. Благоева: „В ракурса на когнитивната лингвистика неологичната номинация се разглежда като средство за обективизиране на ново колективно знание за настъпилите промени в извънезиковата действителност, в господстващите обществени нагласи и ценностни ориентири“ (Благоева 2013б: 126).

Това, макар и по отношение на най-древните от всички имена – имената за лица, посочва и Е. Дьомина: изменяният се свят и самият човек – с неговия непрекъснат процес на самоанализ и на анализ на света – са причината за еволюцията на тези имена (Дьомина 2004).

Поради това по-голямата част от новите думи изпълняват номинативна функция и представляват чисто номинативни единици, като назовават новите реалии и явления, а по-малобройната част от тях служат за стилистично или оценъчно преименуване и изразяване и са експресивни, квалификативни единици. Същите функции имат и новите значения на съществуващи лексеми. Всичко това обуславя наличието на голямото число съществителни имена сред новата лексика.

Отчетлива роля в процеса на обновлението на лексиката ни през разглеждания период изигра и „медийната революция“ (Знеполски 1997) с нахлуването на разговорността или нейната имитация в журналистическия език.

Като се има предвид, първо, сходството по семантика между феминативите и техните корелативни мъжкородови съществителни имена, от които са производни², и второ, зачестилата, поне в медиите³, маскулинизация, логично

² Корелативните съществителните имена в мъжки и в женски род се различават (в повечето случаи) в семантично отношение само по семата ‘жена’, присъстваща в женскородовото име, докато останалата семантична информация между двата вида съществителни е еднаква.

³ В дисертационен труд, базиран върху 2000 текста от съвременни таблоиди, е установено, че в тях маскулинизираните примери са 54%, а немаскулинизираните – 46% (Пройкова-Али 2007, цит. по Стоянова, Трайкова 2010).

е да се постави въпросът защо се появиха стотиците нови феминални названия и защо броят им постоянно расте. Мотивираността им в езика не е едностранна. Както и в други случаи, така и тук, е валидна „двустранната зависимост на езиковото развитие от външни и вътрешноезикови фактори“ (Мурдаров 1983: 6). Несъмнено е влиянието на екстралингвистичните фактори. Въздействието им върху наблюдаваните процеси във феминалната лексика както в миналото, така и днес (при това не само в нашия език) е изтъквано от всички изследователи. Навлизането на жените в много нови (изобщо или специално за жените) професионални и социални сфери доведе до появата на лексика от разглеждания тип. Стотици имена, голяма част от които са професионални названия, като *банкерка, дилърка, брокерка, дистрибуторка, акционерка, инвеститорка, мениджърка, приватизаторка, логистичка, макроикономистка, микроикономистка, компютърджийка, софтуеристка, админка, имплантоложка, вирусоложка, акупунктуристка, апитерапевтка, антроположка, богословка, теоложка, евроминистърка, ексдепутатка, омбудсманка, парламентаристка, антиглобалистка, антинатовка, атлантическа, бесепарка, седесарка, ендесевейка, нововремка, атакаджийка, атакистка, герберка, интернавтка, интернетка, форумка, форумджийка, блогърка, чатаджийка, чатърка, нетохоличка, моделка, фотомоделка, букерка* и др. се създадоха именно в резултат на екстралингвистично влияние.

Промяната в мисленето и световъзприятието на човека са причина за появата на немалко феминативи с оценъчна или експресивна функция като *мутреса, небрежарка, костюмарка, въздухарка, неформалка, помиярка, гелка, перхидролка, безработничка, безпричицица, безхаберничка, сбърканиячка, задръстенячка, заплеска, свежарка, терминаторка*.

Част от неофеминативите се появяват в резултат на преназоваване (поради различни причини) на съответния референт. Такива са имена като *фенка, тийнейджърка, тийнка, ромка, смугла, афроамериканка, афробразилка, боска, пубертетка* и др. Тук попадат и имена като *министърка, професорка, съдийка, нотариуска, следователка, рецепционистка, оскаристка, президентша* и под. и редица други, за назоваването на чиито референти – поради езиковата традиция или книжовната норма – преди са били използвани маскулинизирани съществителни или пък словосъчетания.

Примерът у В. Бонджолова (2007) „*Живеем си щастливо балони, балонки и балонеси, и балончета...*“ показва, че при олицетворение също се използват такива съществителни.

Важно е да се подчертае, че за „реализацията“ на посочените фактори за неимоверното нарастване на групата на феминалните названия има съществена вътрешноезикова предпоставка. В граматика и изследвания е посочвано, че добре развитата словообразователна система на българския език позволява образуването на корелативни женскородови съществителни имена от почти всички мъжкородови имена за лица. Новите имена се създават по установените словообразователни модели или като отклонение от тях, чрез трансфор-

мации. Важно е да се отбележи, че именно чрез иновациите в словообразуването на феминативи днес се преодоляват съществуващите (по една или друга причина) „блокировки“ за създаването на феминална лексика.⁴ Примери като *президентка, премиерка, министърка, депутатка, магистратка, прокурорка, консулка, ефрейторка, офицерка, сержантка, кадетка, рейнджърка, войничка, подполковничка, лейтенантка, подводничарка, гвардейка, курсантка, военнотружешца, новобранка, ученка, доайенка, мазохистка, цензорка, церберка, аутсайдерка, донжуанка, шуробаджаначка, педерасткиня, гейка* показват и доказват, че днес не съществуват каквито и да е ограничения (формални или семантични) в разглеждания словообразователен процес. Така практически от всяко мъжкородово име за лице е възможно образуването на женскородово съответствие.

Нещо повече – производни феминативи днес се създават и не само от основа на мъжкородово име за лице. Такива са имена като: 1. *сексапилка, гелка, перхидролка, силиконка, лайфка, адреналинка*⁵ или *пилонджийка, ключекчийка*⁶, *оверложка*, образувани от име за нелице; 2. *мутреса, рачка, скорпионка, водолейка, козирожка, овенка, телкиня, помиярка*, образувани от име, което назовава лице мъж не пряко, а в резултат на вторична номинация; 3. *миска, бизнесуомънка, фронтуомънка*, образувани от женскородово име за лице жена; 4. *джуджекиня*, образувано от име в ср.р.; 5. *електоратка*, образувано от събирателно име.

Богатият „инвентарен“ материал обуславя и появата на синонимни (макар в повечето случаи оказионални) деривати. Такива са *безхаберница* и *безхаберничка* и под., образувани с наставките *-иц(а)* и *-ичк(а)*, както и *олигархка* и *олигаршкиня*, *бойкиня* и *боецеса*, *пилотка* и *пилотеса*, *вождка* и *вождеса*, *таласъмка* и *таласъмеса*, *елфка*, *елфа*, *елфиня*, *елфица*, производни съответно от *олигарх*, *боец*, *пилот*, *вожд*, *таласъм* и *елф* с различни женскородови наставки.

Ресурсите на нашата словообразователна система обаче са само средството, чрез което се реализира една възможност, чиито корени са по-дълбоки. Е. Кубрякова изтъква, че „цялото словообразуване служи за естествена категоризация на света“ (Кубрякова 1999: 35). Следователно има и още една вътрешноезикова причина за разглежданото явление и тя засяга неговата когнитивна страна. В. Радева отбелязва, че „чрез езика човек изразява своето възприятие за света, основано на познавателните му способности, култура, натрупан опит, дава езиков израз на осъзнатите опозиции, които от-

⁴ Повече по този въпрос – вж. Сумрова 2011.

⁵ Заради референта на такива съществителни имена може да се предположи, че мъжкородовите корелативни имена са вторични по отношение на женскородовите, а не обратното.

⁶ Имена като *пилонджийка* и *ключекчийка* са образувани директно от предметно съществително име, а не от мъжкородово име, като се наблюдава прескачане на словообразователна фаза (стъпка). Ако се среща мъжкородово име в тези, макар и редки случаи, е посочено, че то се образува чрез десуфиксация (Аврамова 1997; Стоичкова 2005).

разяват съществуващи в извънезиковия свят връзки и отношения: *свой:чужд, стар:млад, добър:лош, мъжки:женски* и проч.“ (Радева 2004: 27). „Фиксацията на родово-половата противопоставеност е органичен компонент на мировъзприятието на човека, негов естествен стремеж към систематизация на окръжаващите го реалности“, пише Г. Нешименко (2012: 15). Тази постановка, отнесена към българския език, означава, че чрез феминативите многообразието на света се пречупва през българското езиково мислене, а родовата парадигма за носителите на езика е своеобразен идеален еталон (Стоичкова 2003: 141, 142). Това е именно причината, поради която, първо, в езика ни съществителните имена за лица жени са многобройна група, при това – непрекъснато попълваща се, второ, в детската реч така отчетливо присъства полово-родовата диференциация, и трето, възниква нужда и се наблюдават феминативни лексеми като родови корелати не само при имената за лица от мъжки пол, но и при имената на животни и на свръхестествени и под. същества, каквито са напр. „екзотичните“ лексеми в прякото им значение като *динозавърка, кекерка, жирафка, крокодилка, великанка, тролка, елфка, ботка* (софтуерен робот от женски пол, използван в компютърни игри) и под.

Още нещо във връзка с изтъкнатата причина с когнитивен характер. Докато в част от другите славянски (аз бих добавила – и неславянски) езици протича процес на форсирана феминизация на маскулоцентричния по своята природа език под влияние на феминизма (Архангелска 2013), за българския език подобна причина за увеличеното производство на феминативи не е валидна именно поради заложеното в природата на езика ни противопоставяне по пол, изразявано словообразователно и „подкрепяно“ по такъв начин.

За мене (както и за други езиковеди) извън всяко съмнение е фактът, че стилистично неутралното конкретно назоваване на лице жена е със съществително име в ж.р. (а не с маскулинизирано име или със словосъчетание от типа жена + мъжкородово име за лице). Това доказва необходимостта от тези лексеми, която е обусловена от посочените по-горе фактори. Затова създаването на феминативи в езика ни ще продължава и групата им ще нараства, което е свързано и с езиковата традиция лицата жени да бъдат назовавани с отделна лексема в женски род, независимо от наличието на мъжкородова лексема със същата семантика.

Стотиците неофеминативи в речевата ни практика са факт. Безспорно част от тях са (или бяха) неологизми⁷, а друга част са okazjiонализми. Като се

⁷ Според хронологичната рамка за неологизъм се смята дума, която съществува и се употребява по-малко от 20 години (Бояджиев и др. 1998). Така редица лексеми като *президентка, вицепрезидентка, премиерка, министърка, експрезидентка* и под., *президентшиа* и някои от подобните, *бодигардка, банкерка, дилърка, мениджърка, акционерка, дистрибуторка, стриптийзърка, омбудсманка, рокаджийка, фолкаджийка, бесепарка, дисидентка* и др. вече не са неологизми, а са част от речниковата система на езика ни. Смятам също, че към нея изцяло ще преминава и непрекъснато растящото множество имена за нови професии, тъй като тези имена имат номинативна функция.

има предвид, че първият по важност критерий за „оценката на лексикалната иновация с оглед на кодификацията, е: съществува ли действителна необходимост от дадената лексема, т.е. има ли в системата „празна клетка“ (Станчева 1992: 91), както и с оглед на изложеното по-горе, може да се каже, че въпрос на време и на преодоляване на езиковата традиция и на езиковия навик на говорещите е да бъдат дозапълнени „празните клетки“ от един продуктивен словообразователен модел. Още повече че това е част от българската езикова систематизация на света.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 1997:** Аврамова, Цв. За някои тенденции при образуването на нови съществителни имена за лица в българския и чешкия език. – *Съпоставително езикознание*, 1997, № 3, с. 43 – 54.
- Аврамова 1998:** Аврамова, Цв. Наблюдения върху някои словообразователни тенденции в езика на българските медии след 1989 г. – В: *Медиите и езикът им/ни*. София: Ето, 1998, с. 175 – 179.
- Архангелска 2013:** Архангельская, А. Гендерно-чувствителное реформиране славянских языков и задачи лингвоэкологии. – *Slavia*, 2013, № 1 – 2, s. 3 – 14.
- Благоева 2013а:** Благоева, Д. Динамика в концептосферата „Общество и политика“ в края на ХХ и началото на ХХІ век. – В: *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013, с. 277 – 319.
- Благоева 2013б:** Благоева, Д. Подходи при изучаване на новата лексика. – В: *50 години – врата към образованието и прозорец към света*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 125 – 129.
- Бонджолова 2007:** Бонджолова, В. *(Не)съществуващи думи: okazjiналното словотворчество*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.
- Дьомина 2004:** Дьомина, Е. *Новые наименования лиц в современном русском языке*. Автореферат дис. канд. филол. наук. Самара, 2004. (<<http://cheloveknauka.com/v/43612/a/?#?page=1>>).
- Зидарова 2006:** Зидарова, В. Динамика и актуални тенденции в съвременната българска лексикална система. – В: *Класика и авангард*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2006, с. 253 – 259. (<<http://georgesg.info/belb/personal/zidarova/dinamika.htm>>).
- Знеполски 1997:** Знеполски, И. *Новата преса и преходът. Трудното реструктуриране на четвъртата власт*. София: Дружество „Гражданин“, 1997.
- Караулов 1976:** Караулов, Ю. *Общая и русская идеография*. Москва: Наука, 1976.
- Кубрякова 1999:** Кубрякова, Е. Проблемы словообразовательной семантики (аффиксы и их роль в формировании словообразовательного значения). – В: *Актуални проблеми на българското словообразуване*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1999, с. 35 – 44.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство, 1983.
- Нещименко 2012:** Нещименко, Г. Парные феминативы в контексте типологической характеристики русского, чешского, польского языков. – In: *Aktualne problemy*

językoznaŃstwa słowiańskiego. Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, 2012, s. 15 – 34.

- Пройкова-Али 2007**: Пройкова-Али, М. *Медийният образ на Другия – лингвистични аспекти*. Дисертация. Шумен, 2007.
- Радева 2004**: Радева, В. Традиция и иновационност в съвременните словообразователни процеси. – В: *Българистични студии*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 24 – 30.
- РНДБЕ 2010**: Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на ХХ и първото десетилетие на ХХІ в.)*. София: Народна култура, 2010.
- Бояджиев и др. 1998**: Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. *Съвременен български език – фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис*. София: Петър Берон, 1998.
- Скляревска 2002**: Скляревская, Г. Предисловие к „Толковому словарю русского языка конца ХХ века. Языковые изменения“ (СПб., 1998). – В: *Современный русский язык. Лексикология, фразеология, лексикография*. Санкт Петербург: СПбГУ, Филологический факультет, 2002, с. 313 – 321.
- Сороколетов 1978**: Сороколетов, Ф. Лексико-семантическая система и словарь национального языка. – В: *Современность и словари*. Ленинград: Наука, 1978, с. 4 – 19.
- Станчева 1992**: Станчева, Р. Критерии за оценка на лексикалната правилност (с оглед на кодификаторската практика). – *Български език*, 1992, № 2, с. 91 – 95.
- Стоичкова 2003**: Стоичкова, Л. *Функционална система на деятелните съществителни имена за лица в българския език*. Велико Търново: Астарта, 2003.
- Стоичкова 2005**: Стоичкова, Л. Словообразуване и социолингвистика (социална дериватология). – В: *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2005, с. 483 – 493.
- Стоянова, Трайкова 2010**: Стоянова, Ю., Трайкова, Л. Феминизъм или сексизъм? Изразяване на пола и родова принадлежност в българския и немския език. – *Език и литература*, 2010, № 3 – 4, с. 44 – 65.
- Сумрова 2011**: Сумрова, В. Динамика при назоваването на лица жени в съвременния български книжовен език през последното десетилетие на ХХ век. – В: *Студии по лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011, с. 99 – 170.

Валерий М. Мокиенко
Санкт-Петербургский государственный университет

РУССКИЕ ЛИХИЕ ДЕВЯНОСТЫЕ В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОМ ЗЕРКАЛЕ

Abstract: The topic is the most recent three-volume Russian dictionary of neologisms (published 2009 – 2014, 3565 p.) as well as the basic problems of neology and the practice of lexicographic registering of new words.

Keywords: neologism, neology, neography, Russian language

90-е годы прошлого века справедливо считаются столь же переломным этапом в истории русского языка, как эпоха Петра Первого и послереволюционный советский период.

Распад СССР, коренная ломка социалистических устоев общества и резкая смена экономических, политических и идеологических ориентиров, возвращение и активизация религиозных догматов стали импульсом к созданию нового общественного дискурса и полной переориентации языка средств массовой информации (СМИ). Освободившись от цензуры, пресса, радио и телевидение заговорили новым, раскованным русским языком, а появление Интернета привело к стиранию границ между устной и письменной сферой общения. В СМИ стали популярны жанры, дотоле не известные нашему обществу: ток-шоу, дискуссионный обмен мнениями, интервью, социальные опросы в эфире, прямые диалоги радио- и телеведущих со слушателями и зрителям, бесцеремонный прорыв рекламы в масс-медиапространство и т.п. Естественно, что русский язык отражает все эти изменения – изменения эпохи, которые народная молва не без основания назвала „Лихие 90-ые“. Эти изменения и закрепляются в неологике, представленной в фундаментальном трёхтомном словаре *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века* (НСЗ-90).

Фундаментальная энциклопедия „Русский язык“ под ред. Ю. Н. Караулова даёт, пожалуй, самое диалектичное определение неологизма: „*Неологизмы* – слова, значения слов или сочетания слов, появившиеся в определённый период в каком-либо языке или использованные один раз (окказионализмы) в каком-либо тексте или акте речи. Принадлежность слов к неологизмам (напр., *приватизация, чёрный ящик, луноход*) является свойством относительно и историчным“ (ЭРЯ, 262 – 263). Характерно, что в этом комплексном определении неологизма, автором которого является Н. З. Котелова, есть определённый отход от принципа, сформулированного тем же автором в предисловиях к выпускам серии русской неологике под её редакцией. „Определения неологизма по денотативному признаку (как обозначающих новые реалии) или

стилистическому (сопровождающихся эффектом новизны) не охватывают всех неологизмов, – пишет известный специалист по неологии в энциклопедическом словаре, – а определение неологизмов как *слов, отсутствующих в словарях, не опирается на присущие неологизмам особенности*“ [курсив наш – В. М.] (ЭРЯ, 263).

Известно, что ранее Н. З. Котеловой и группой её сотрудников и последователей термин *неологизм* определялся именно прагматически. Для русской неологической лексикографии, организованной на основе концепции Ю. С. Сорокина и Н. З. Котеловой, давно уже характерен чисто прагматический подход: слово или фразеологическая единица (ФЕ), не зарегистрированное в предыдущих словарях (особенно толковых), считается новым (Котелова 1978; Котелова 1988; Алаторцева 1990). В этом же русле – определение С. И. Алаторцевой: „Новыми в литературном языке N-го периода времени могут быть признаны слова, значения и сочетания, представляющие собой как новообразования данного периода, так и внешние и внутренние заимствования в нём, а также слова и сочетания, вновь ставшие актуальными в указанный период“. Автор этого определения справедливо подчеркивает, что оно „основано на представлении о многосторонней относительности понятия „новое“, на понимании неологизмов как социально-исторической категории“ (Алаторцева 1999: 16).

Именно такое диалектическое понимание неологизмов как особой категории лексики и фразеологии, маркированных конкретным хронологическим периодом, стало основой отбора словника словаря НСЗ-90. В кратком, но насыщенном информацией „Введении“ (Левашов 2009) его редакторы Е. А. Левашов и Т. Н. Буцева сообщают читателю о том, чем трёхтомник отличается от предшествующих изданий русской неологии. Естественно, что его основные принципы, структура и лексикографические параметры во многом следуют в русле предыдущих трёх „десятилетников“, охватывающих неологизмы 60-х, 70-х и 80-х годов прошлого века. Уже в самом названии подчёркивается такая преемственность. В свою очередь, каждому из этих словарей предшествовала и предшествует серия словарных материалов – „однолеток“, регистрирующих не только широко употребительную лексику, но и окказиональные, эфемерные слова и выражения. Большую временную „дальнобойность“ имеют словари двух человеческих поколений – таким является *Словарь новых слов русского языка (середина 50-х – середина 80-х годов)* под редакцией Н. З. Котеловой (СНС).

Трёхтомный словарь-справочник НСЗ-90, сохраняя лексикографическую преемственность, является в то же время новым словом в отечественной неологии. Хотя его картотека первоначально создавалась и обрабатывалась добрым старым „ручным“ способом, охватывая выборку в основном из газетной периодики, в ходе работы над ним параллельно с 2004 года благодаря грантам РГНФ осуществляется компьютеризация Группы словарей новых слов и всё активнее используются ресурсы Интернета. Уже в 2003 году составители обратились к надёжному сетевому источнику – программе Интегрум,

в информационно-поисковой базе которого представлена практически вся центральная и региональная российская пресса. Это не только расширило возможности неогрaфии, но и значительно расширило лексико-фразеологическую и иллюстративную базу словаря и увеличило его объём. Второй, компьютерный этап работы над Словарем позволил добавить в его словник пропущенную на первом этапе лексику, выявить у многих лексем дополнительные значения и словообразовательные варианты описываемой лексики и фразеологии, усилить обоснование фиксации того или иного слова путем обильного цитирования, уточнить этимологии отдельных слов и т.д.

„Каждый тип неологического словаря ориентирован на определённый уровень существования неологизмов, – подчёркивает Е. А. Левашов, – и не случайно словарные издания, отражающие эту трехступенчатость вхождения новой и обновленной лексики, имеют и соответствующие наименования: словарные материалы – словарь-справочник – словарь“ (Левашов 2009: 3).

Понятно, что временные границы словарей неологии условны, как и само понятие неологизма. Но для трёхтомного НСЗ-90, пожалуй, эта „условность“ минимизирована в силу известных исторических обстоятельств. „Лихие девяностые“ стали переломной эпохой для нашей страны. Отразить доминанты этого процесса и стремятся авторы словаря.

При всём количественном и качественном отличии Словаря неологии 90-х годов, вызванном экстралингвистическими причинами, его составители последовательно выдерживают основные лексикографические принципы, сформулированные основателями этого направления Ю. С. Сорокиным и Н. З. Котеловой и их соратниками и последователями. Не случайно поэтому, подчёркивая единство научных и практических установок всей этой словарной серии, в 1-м томе словаря вслед за „Введением“ помещены фрагменты предисловий к предыдущим „десятилетникам“ – справочникам 60-х и 70-х годов. И внимательный читатель может убедиться, что несмотря на количественную несоизмеримость словника и числа иллюстраций 4-го справочника этой серии с его тремя предшественниками и использование самых современных компьютерных технологий, при обработке материалов составители бережно сохранили дух и букву академической неогрaфии.

К языковым единицам, которые вошли в русский язык 90-х годов и закрепились в нём, составителями отнесено 10 категорий лексики:

1) слова, возникшие на словообразовательной почве русского языка (*автор, гайдаризм, ужастик*);

2) слова, целиком заимствованные из других языков, т.е. внешние заимствования (*азилант, бизнес-вумен, этаназия*);

3) слова, заимствованные литературным языком из функциональных подязыков – профессиональной речи, жаргонов и диалектов (*аскать, спартач, стоха*);

4) семантические неологизмы (*банан – сумма, равная ста тысячам рублей; ботаник – отличник; японка – автомобиль японского производства*).

5) „забытые“ слова и словосочетания, вернувшиеся в употребление в результате актуализации (*биржа, волость, лицей*).

6) неразложимые фразеологические сочетания слов (*богатый буратино, ножки Буша, с тараканами в голове*).

7) устойчивые в употреблении сочетания слов свободного, нефразеологического характера (*ближнее зарубежье, гуманитарная помощь, тайский массаж*).

8) инициальные и фрагментарные сокращения и их производные, вошедшие в этом десятилетии в употребление: (*БД – Белый дом, ГИБДД – Государственная инспекция безопасности дорожного движения, СКВ – свободно конвертируемая валюта*).

9) новые и с новыми значениями серийные первые и вторые части сложных слов (аффиксоиды) (*демо-, -лаг, топ-*).

10) цельные слова (чаще заимствования или аббревиатуры), выступающие в сложных словах в роли аналитических прилагательных (*арт, ДНК-, шоу-*).

Структура словарной статьи также выдержана в разработанной академической традиции и содержит все основные параметры описания слова и устойчивого словосочетания. Особо значимой и, как кажется, более детализированной в словаре является система функционально-стилевых помет. Так, к помете *разг.* (разговорное) добавляется помета *разг.-сниж.* (разговорно-сниженное), к помете *проф.* – *разг.-проф.* (*разговорно-профессиональное*). Активно используется помета *жарг.*, поскольку именно в этот период в неологику влилась мощная струя жаргонной, вульгарной и бранной лексики и фразеологии, не регистрировавшаяся (или редко регистрировавшаяся) прежде в академических словарях. Полезен и справочный отдел словарных статей, предоставляющий читателю дополнительную контекстную информацию, предлагающий ссылку на источник слова, раскрывающий его этимологию или отсылающий к словообразовательной цепочке, по которой оно создано или, наоборот, генерирующий новые словоформы.

Материал, описанный в Словаре, настолько богат и разнообразен, что каждая его ипостась может стать предметом специального лингвистического исследования. Особую ценность и объективность этому материалу придают обильные контекстные иллюстрации, извлечённые (во многом благодаря программе Интегрум) практически из всех доступных авторам источников – от центральных и широко читаемых, до „провинциальных“ и периферийных. Внимательный анализ лексики и фразеологии, вошедшей в словарь, позволяет выявить доминантные блоки, характеризующие русскую языковую систему описываемого периода. Представим особо знаковые из них.

1. Реалии российской жизни 90-х годов XX века

Словарь петербургских лексикографов ещё раз подтверждает тезис о том, что язык является зеркалом окружающей жизни и её экономических, по-

литических и социальных коловращений. Разумеется, это зеркало – не просто копия жизни, а её опосредованное, обобщённое отражение. Именно поэтому новые (или обновлённые) реалии отражены в словаре не только с объективированной отстранённостью, но и с особой оценочностью, имплицитированной в семантике описываемой лексики и в ярких контекстах, тщательно избранных авторами из многочисленных источников. Вот типичные примеры такого описания реалий: *приватизация* и производные (т. 3: 382 – 386), включая *прихватизация* – *прихватизатор* – *прихватизаторский* – *прихватизационный*, *прихватизировать*, *прихватизироваться* (т. 3: 394 – 399); *макдональдс* (*макдональдс*, *макдональдизация*) и др. (т. 2: 601 – 604); *мобила*, *мобиль* и др. (т. 2: 821 – 824); *ноутбук*, *нотбук* и др. (т. 2: 1204 – 1206); *памперсы* (т. 2: 1346 – 1347); *ОБЖ* – область знаний о видах опасностей, способах защиты от них, поведении в чрезвычайных ситуациях; такой предмет в общеобразовательной школе (т. 2: 1225 – 1226); *палаточник* – владелец коммерческой палатки; продавец в ней (т. 2: 1334); *наташа*, *наташка* – об иностранке славянского происхождения, занимающейся проституцией (обычно в Турции, некоторых других зарубежных странах) (т. 2: 1030 – 1031); *помоечник* – тот, кто роется в помойках, собирая объедки, одежду и т.п. (обычно о бездомных, нищих) (*разг.*) (т. 3: 254); *пофигизм* – безучастное, равнодушное, безразличное отношение к жизни, ее проявлениям, всему окружающему и производные (*разг.*) (т. 3: 339 – 341); *риелтор* – агент, торговый посредник в сфере операций с недвижимостью (т. 3: 571 – 572); *сайт* – совокупность электронных документов, находящихся под одним адресом (т. 3: 652); *секс по телефону* (т. 3: 719 – 720); *челнок*: 1. Мелкооптовый торговец, совершающий регулярные поездки за границу для покупки и (или) продажи товара; челночник (см.). 2. Курьер, перевозящий контрабанду (*жарг.*) (т. 3: 1278 – 1279).

Такие слова, собственно, являются ключевыми концептами „новой русской“ жизни и могут стать ориентирами в изучении её современного периода. Более того, – внимательно вчитываясь в контексты, в которых они употребляются, в дефиниции и стилистические пометы, можно ощутить и их семантическую и коннотативную динамику, произошедшую за „лихое“ десятилетие, для многих из них ставшей „переоценкой ценностей“.

2. Советизмы

Такую „переоценку ценностей“, в частности, претерпели советизмы. Одни из них стали бытовизмами и употребляются в сниженных стилистических регистрах, другие с высшей идеологической патетики стремглав упали на зыбкую землю иронической амбивалентности, третьи породили новые словообразовательные и семантические модели, продолжившие инерцию „совланга“, но уже с иными номинационными ориентирами: *агитпроповский*, *агроаппарат*, *агрофирма-колхоз*, *адмхозяктив*, *антимарксизм*, *бизнес-ликбез*, *большевизм*, *генсековский*, *генсекство*, *господарищи*, *гэбэшник*, *демокомму-*

нисты, демокрады, зачистка, капиталисты-коммунисты, КВН-архив и др.; послебольшевистский, послегорбачёвский, пятиэтажка-хрущоба, хрущоба-пятиэтажка, совгражданин, совдеп, советвластие, хомосоветикус, хомо-советикус.

О живучести советской модели словотворчества свидетельствует и экспансия сокращений и их производных, не только не уменьшившаяся, но даже, судя по материалам словаря, набирающая всё большую силу после Перестройки: *ЛПУ, МБА, МВЭСТ, МДГ, МинЧС, МПА, МРОТ, МЧС, НАРДЕП, НАРДЕПКА, НАТО* и производные, *НДР, НМП, НПФ, НРПР, ОАО; ПМЖ (пмж), ПР, РНБ, РСПП, СВР, СМК, ТВ, ТСЖ* и др. Включив такие образования в свой словарь, составители усилили его справочный характер, ибо многие из них для рядового читателя представляют собой неразгадываемые шарады.

Экстралингвистические факторы стимулировали и **семантическую неологизацию** различных групп ранее известной лексики. Вот несколько типичных примеров, метко зафиксированных составителями Словаря:

народный, разг. 1. Финансируемый на добровольное пожертвование, личные средства населения (о средствах массой информации, памятниках, музеях, церквях и т.п.). 2. Предназначенный для массового пользования; доступный по цене, простоте пользования для основной части граждан (о товарах, торговых заведениях, учреждениях общественного питания). 3. Пользующийся популярностью, любовью народа (об артистах, общественных деятелях, спортсменах и т.п. или произведениях искусства) (т. 2: 1022 – 1024); *парламент.* 1. О Верховном Совете СССР (до сентября 1993 г.); о Верховном Совете союзной республики в составе СССР. 2. Высший представительный и законодательный орган государственной власти; Федеральное (см.) Собрание РФ. (т. 3: 5 – 6); *правоверный.* Созданный в рамках традиции; строго соответствующий установленным нормам (*перен.*) (т. 3: 347); *пилотный.* Пробный, первый в ряду подобных; опытный, экспериментальный; пилотажный (т. 3: 137 – 138); *подполье.* О неофициальном искусстве; андерграунд (*проф.*) (т. 3: 203); *прачечная.* Об учреждении, организации, стране, сфере деятельности и т.п., используемых для обналичивания и легализации (отмывания) полученных преступным путем доходов (*перен., публ.*) (т. 3: 356); *солянка.* О чем-л. разнородном, неупорядоченном (т. 3: 948 – 950).

3. Публицистическая лексика

Естественно, что ориентация на масс-медиальные источники в первую очередь позволила отразить в словаре немало лексики, имеющей публицистическую тональность. Поэтому помета *публ.* используется для характеристики слов и выражений самой различной семантики и стилистической тональности – напр.: *антияблочный, засоризм, зиц-председатель, клеткокапиталисты; конфедеративность, масс-медийный, массмедийный; мыльно-*

оперный, нововерующий, откровизм, параллельный, переидеологизация, пиар, пиар и производные, *подковровый, политтусовка, правороссы, путинизм, третьесильники*. Некоторые из таких слов становятся стержневыми и порождают обильные фразеологические ряды – напр., *леди*: *Железная леди*. О решительной, волевой, уверенной в себе женщине-политике или руководителе; *Леди Ди*. О Диане, принцессе Ульской (1961 – 1997); *Леди Плюс*; *Леди-Плюс*. О полной женщине (52 – 62 размера); *Леди Ю*. Об украинском политическом и государственном деятеле Юлии Тимошенко; *Первая леди*. 1. [чего]. О жене высшего лица СССР, РФ, государств, из числа бывших республик СССР, главы региона, города; 2. [какая, чего]. О женщине, относящейся к привилегированным слоям общества или связанной с какой-л. сферой деятельности, работающей где-л. и достигшей высоких результатов, широкой известности.

4. Разговорная лексика

Количественно и качественно доминирующим материалом в Словаре стала разговорная лексика, что связано с демократизацией нашего общества и прорывом в язык масс-медиа и современной литературы живого течения народной речи. Вот лишь небольшая выборка слов из этой речевой стихии, отражённая трёхтомником и маркированная пометой *разг.*: *контролька*. 1. Отрывная часть входного билета (в театр, музей и т.п.), предъявляемая для контроля. 2. Сигнальная лампочка, позволяющая следить за рабочим состоянием (исправностью) какого-л. прибора, устройства; специальное приспособление с такой лампочкой (*разг. проф.*). 3. Контрольный (последний) выстрел, удар, наверняка добывающий жертву (*разг.*). 4. Контрольное соревнование, товарищеский матч, предваряющий основное состязание и позволяющее оценить уровень подготовленности спортсменов (*разг.-проф.*). (т. 2: 232 – 233); *лох*. О необразованном, наивном человеке, простаке, которого легко обмануть (*разг.-сниж.*) (т. 2: 561); *мордодел*. Об имиджмейкере (см.), пиарщике (см.) (*разг.-сниж., ирон. или пренебр.*) (т. 2: 844 – 845); *мочиловка* 1. Драка, потасовка; мочилово (см.) (*разг.-сниж.*). *Мочиловка в сортире, клозете; сортирная мочиловка*. О безжалостном уничтожении бандитов, террористов (*публ.*) (т. 2: 854 – 855); *неотразимец*. О красивом, обаятельном мужчине (*разг., ирон.*) (т. 2: 1111); *несстыковочка*. Несоответствие, несогласованность, расхождение чего-л. с чем-л. (*разг.*). *Несстыковочка вышла, получилась* и т.п. (т. 2: 1132); *ожлобление*. Переход к состоянию грубости, невежества, невоспитанности, ожесточения, агрессии; бездуховность (*разг.-сниж.*) (т. 2: 1262); *парашиют*. Сильный навесной удар по воротам (в сторону ворот) в футболе или бросок по корзине (в сторону корзины) в баскетболе (*разг.-проф.*) (т. 2: 1388); *тусоваться*. Приятно проводить время в компании, в какой-л. среде и т.п. (*разг.*) (т. 3: 1140) и т.п.

Как видим, в разряд разговорной лексики составители включают немало слов разного тематического и стилистического „извода“. Поэтому поме-

та *разг.* справедливо пересекается и с пометой *публ.*, и с пометой *проф.*, а функционально-стилистические пометы типа *снижс.* не только подчёркивают разговорный характер описываемой лексики, но и являются если и не „нормативными“, то в каком-то смысле „предостерегающими“, дифференцирующими. Тем более, что спецификой современного публицистического „раскованного“ дискурса является постоянное вкрапление в него профессиональной лексики, которая активно используется журналистами при описании разных сторон жизни, где разговорная стихия естественна – например, в дискурсе спортивном.

5. Жаргонная лексика

Известно, что многие исследователи и лексикографы по-разному оценивают взаимодействие разговорной речи и жаргона в современном русском и других языках (см. Mokienko, Walter 2014). Несомненно, однако, что эти две мощные стихии народной речи сейчас сливаются и активно проникают в литературный язык. Вот почему многие слова и выражения, квалифицируемые в специальных словарях как жаргонизмы (см., напр. Мокиенко, Никитина 2000), в НСЗ-90 уже получают статус разговорного (чаще всего – сниженного) употребления. Именно поэтому многие из них (но, конечно, – далеко не все) оправданно сопровождаются пометой *разг.*: *азер*, *аик*, *айзер* (*разг.-снижс.*). *Азербайджанец* (т. 1: 41, 43, 44); *андроповка*. Дешёвая водка, выпускавшаяся в период руководства страной Ю. В. Андроповым (*разг.*) (т. 1: 59); *клюквенник*. Вор, крадущий из церквей; член воровской банды, занимающийся такого рода кражами (т. 2: 82); *крестить*. Возвести в какой-л. воровской ранг (т. 2: 321); *ксивник*. Небольшая плоская сумочка, мешочек на шнурке, который лежит на груди (т. 2: 381 – 182); *лабать*. Петь (т. 2: 408); *лавандос*, *ловандос*. Деньги (т. 2: 409); *лампасник*. Шпана. (старый жаргонизм) (т. 2: 429); *ласты*. Ноги (т. 2: с. 435); *лузер*. 1. *жарг.* О том, кто является неудачником, терпит поражение. *перен.* О чем-л. неудачном, недостаточно сильном, терпящем поражение (т. 2: 570); *кукловод* (т. 2: 384), *ласточка* (т. 2: 435), *леталка* (т. 2: 475), *летёха* (т. 2: 475), *лом*, *ломануться* (т. 2: 551), *ломаться* (т. 2: 553), *лох* (т. 2: 561), *накат* (т. 2: 938); *пентюк*. То же, что пентиум (см.); пентюх (см.); пень (см.) (*жарг.*) (т. 3: 64); *передоза*. Передозировка наркотиков; передоз (см.); передозняк (см.) (*жарг.*) (т. 3: 73); *распальцованный*. *Жарг.* 1. Относящийся к распальцовщикам (см.). 2. Присущий распальцовщику (см.). 3. Дорогой, престижный, модный; крутой. (т. 3: 505); *туча*. Вещевой рынок; толкучка (*жарг.*) (т. 3: 1142); *эха*. То же, что эхо-конференция (см.) (т. 3: 1336).

Любопытно, что иногда пометы *разг.* и *жарг.* даже „раздваивают“ одно и то же слово, ибо его семантика действительно амбивалентна: *козёл*. 1. *жарг.* Активист из числа заключённых, помогающий тюремной, лагерной администрации; член отряда охраны общественного порядка в колонии. 2. *разг.* Самодельный электрический нагревательный прибор. (т. 2: 95).

6. Бранная лексика и её эвфемизмы

Естественно, что освобождение от цензуры привело к вульгаризации устной и письменной речи, потребовавшей и её фиксации в словарях (ср. Мокиенко, Никитина 2007). Составители словаря, конечно, не могли пройти мимо этого процесса, но проявили языковой вкус и лексикографический такт, отражая подобную лексику и её эвфемизмы в трёхтомнике и избегая фиксации мата, грубых обсценизмов (которые наводняют теперь СМИ и Интернет несмотря на официальные запреты) и ограничиваясь в основном эвфемизмами – напр.: *грёбаный*. 1. Такой, которого презирают, которым гнушаются; мерзкий, отвратительный (*разг.-сниж.*). 2. Дурацкий, идиотский (*разг.-сниж.*). (т. 1: 431); *звездец*. Конец (*разг.-сниж.*) (по аналогии с нецензурным словом с эвфемистической целью) (т. 1: 632); *коммуниздить* (*разг.-сниж.*). 1. кого. Бить, избивать. 2. Воровать. (т. 2: 144 – 145); *съездюки*. О депутатах 1-го съезда народных депутатов СССР (*разг., презрит.*); *трах*, *траханье*. Половые контакты; половой акт, секс (*разг.-сниж.*); *трахнуть*, *трахнутья*. Совершить половой акт (*разг.-сниж.*) (т. 3: 1123 – 1124); (*Вот такая (какая) икебана; полная икебана*. Констатация какой-л. ситуация (*разг., шутл.-ирон.*) (т. 1: 651).

7. Клички и прозвища

Эта специфическая лексика в современных СМИ и Интернете используется чаще всего для характеристики „прорабов перестройки и постперестройки“ и уже потому насыщена негативной, иронической коннотативностью (см. Вальтер, Мокиенко 2007). Этот факт подтверждается и ярким материалом словаря НСЗ-90, где такого рода именослов отражен и точно прокомментирован – напр.: *Всероссийский, народный аллерген*. Об А. Б. Чубайсе – инициаторе и организаторе ваучерной приватизации (*публ., неодобр.*) (т. 1: 52); *Рыжий кардинал* – то же (т. 1: 739); *Архангельский мужик*. О первом фермере России – жителе Архангельской области Н. Сивкове (т. 1: 105); *Миша-два процента; Миша – два процента; Миша – Два Процента; Миша – „Два Процента“*. *Нов. разг. и публ. ирон. и пренебр.* Прозвище М. Касьянова, который, будучи министром финансов, якобы помогал новорусским банкирам прокручивать прибыль через американский банк Bank of New York за 2% комиссионных с каждой сделки (т. 2: 651).

8. Заимствования

Заимствованная лексика стала в 90-е годы своеобразным (хотя и далеко не сверхновым) *enfant terrible*, наводящим страх на ревнителей так называемой „чистоты русского языка“. Составители словаря, не убоившись упреков в его „засорении“ чужеродными словами и выражениями, с летописной точностью воспроизводят то, что стало едва ли не ядром современной русской

неологии (Англицизмы 2004) в связи с техническим прогрессом, политическими и экономическими инновациями, проникновением заимствований в жаргон и разговорную речь.

Разумеется, львиную их долю составляют англицизмы (американизмы): *аквабайк*. 1. То же, что водный (см.) мотоцикл, гидроцикл (см.), джет (см.). 2. Вид водомоторного спорта, заключающийся в гонках на аквабайках (см. 1 – 2 знач.) (т. 1: 44 – 45); *биг-мак* и *биг мак*. 1. Самое известное блюдо сети ресторанов McDonald's – булочка с котлетой, сыром и овощами (придумано в 1967 г.). 2. *какой*. О чём-л. грандиозном по виду, размаху, но неполноценном, ущербном в каком-л. отношении (*перен., неодобр.*) (т. 1: 160 – 161); *органиайзер*. 1. Записная книжка с календарем для планирования своего времени, деловых мероприятий, встреч, составления расписаний, организация личных контактов. 2. О разнообразных технически устройствах (КПК, компьютерном блокноте, блокнотном компьютере) с функциями телефона, часов и т.п., предназначенных для планирования своего времени, организации личных контактов и т.п. в электронном виде. 3. Компьютерная программа, позволяющая планировать, контролировать, организовывать что-л. в электронном виде (*проф.*). 4. Контейнер, сумка, чехол и т.п. с отделениями (карманами) для организованного хранения вещей во время путешествий, передвижений. 5. Настольный набор канцелярских принадлежностей с пластиковой подставкой – *organizer* (т. 2: 1290 – 1292); *оф-лайн*, *офлайн* и *оффлайн* – *off line*, *off-line*, *offline*; *паблик-релейшнз* – *public relations*; *рафтер*, *рашенгейт*, *саундтрек*, *фул-контакт*, *юзанье* и мн. др.

Немало среди подобных англицизмов и таких, языковую адаптацию которых подтверждают производные: *кэш*, *кеш*. Высокоскоростная память компьютера, предназначенная для хранения промежуточных результатов, а также часто используемых данных и команд; *кэш-память* (*проф.*). – англ. *cache* – *кэшовый*, *кэширование*, *кэшировать*, *кэшироваться* и др. (т. 2: 404 – 409).

Ещё больше, пожалуй, калек, не всегда воспринимаемых носителями языка как заимствования, но во многих случаях идентифицируемых составителями именно как таковые: *комната смерти* – *death chamber*, *программа конфигурации* – *software configuration*, *продовольственная (продуктовая) корзина* – *food basket*, *виртуальная (электронная) корзина* – *virtual basket*, *гуманитарный коридор* – *humanitarian corridor*, *валютный коридор* – *currency corridor*, *короткие бумаги (облигации)* – *short stock*, *короткий вексель* – *short bill*, *короткая продажа* – *short selling*, *короткая позиция* – *short position*; *чикагские мальчики* – *the Chicago Boys*; *морские котики* – *Navy SEALs (United States Navy's Sea, Air, Land Teams)*, *кофе-пауза* – *coffee break*, *креатив-менеджер* – *creative manager*, *лёгкие продукты* – *light food*; *золотые наручники* – *golden handcuffs*; *независимая музыка* – *independent music*; *бомбовое одеяло* – *bomb blanket*; *печекряк* – *dickspeak* с комментарием: „неологизм Дж. Оруэлла из романа-антиутопии „1984“, 1948 г. (т. 3: 569 – 570). *Кто есть ху* – *полукалька who is who* (т. 2: 1254). Ср. также *полукальки* типа *кросс-разработка* – *cross-development*.

Весьма полезны комментарии, которые даются при описании некоторых калек – напр., *кромт.* Тайный агент, внедренный в спецслужбу другой страны (*разг.-проф.*). Калька с англ. *mole* (агент, шпион). – Первым использовал этот термин английский писатель Ле Каре. (т. 2: 369); *kulxacker* – искажение англ. *cool hacker* (т. 2: 385 – 386).

Процесс заимствования, конечно, не ограничивается англицизмами. От внимания составителей Словаря не ускользают и языковые инновации из других языков: немецкого: *Осси.* Восточный немец, бывший житель ГДР; противоп. *веси* (см.) (*публ.*). – *Ossi* (т. 2: 1297 – 1298); *остальгия.* Ностальгия бывших граждан ГДР по их образу жизни до воссоединения ГДР и ФРГ в 1990 г. – *Ostalgia* (т. 2: 1298); *свадьба слонов* – *Elefantenhochzeit* (т. 3: 857); *шильдик* – *Schild* +*-ик* (т. 3: 1304); французского: *ламель* – *lamelle*, англ. *lamella*; *круассан* – *croissant*; испанского: *мачо* – *tacho*; *сангрия* – *sangria* с комментарием: „Напиток появился в XIX в. в Испании и Португалии и распространился по всему миру в 1960 – 1970-е гг. XX в. (т. 3: 671); итальянского: *лазанья* – *lasagne*; чешского: *социалисты с человеческим лицом.* – От выражения *социализм с человеческим лицом* (чеш. *socialismus s lidskou tváří* (А. Дубчек), которым характеризовали попытку демократизации государственного строя в Чехословакии в 1968 г. (т. 3: 972); украинского: *самостийная.* О независимой Украине (*публ., ирон.*) (т. 3: 669); грузинского: *лари* – основная денежная единица Грузии (с 1995 г.); японского: *кю* – один из нескольких ученических разрядов японских видов боевых искусств (каратэ, айкидо, дзю-до); *суши, суси* – *sushi* и др.

9. Словообразование

Одним из естественных способов создания неологической лексики является, как известно, словообразование. Словарь петербургских лексикографов фиксирует словообразовательные неологизмы весьма широко – во всей их словопроизводительной амплитуде: *компьютер* – *компьютер-адрес, компьютер-блокнот, компьютеринг, компьютерия, компьютерленд, компьютерноэлектронный, компьютерный* (с массой сочетаний), *компьютеровладелец, компьютероголик, компьютерограмма, компьютерозависимый, компьютеромания, компьютер-отправитель, компьютер-получатель* (29 производных – т. 2: 186 – 207); *Нано...* Первая часть сложных слов, вносящая значения: 1. Измеряемый в нанометрах. 2. Измеряемый в нанометрах и связанный с нанотехнологиями: *Наноалмазы, наноаппарат, нанобиология, наногитара, наноиндустрия, нанокomпьютер и нано-компьютер, наномир и нано-мир, нанопроводник, наноразмер и нано-размер, наноразмерный, нанооборот, наноструктурный, наносхема, нанотехнолог и нано-технолог, наноустройство, наночастица, наноэлектроника и нано-электроника, наноэлектронный* (32 производных – т. 2: 958 – 971). См. также производные от слов и корней: *АРТ...*; *БИЗНЕС...* *ВЕБ...*, *ВЭБ...*, *WEB...*, *WWW...*; *лазер, лже-, мафиоз-*,

мега-, медиа-, мини-, муз-, мульти-, нарко-, нац-, нефте-, панк-, полу-, поп-, порно-, пост-, рок-, рэп-, супер-, эко- и др.

В эту же неологическую орбиту попадают и многочисленные сложные слова: *сельхоз*. Сельскохозяйственный *вуз* (*разг.*) и производные (т. 3: 747 – 748); *платье-ампир, платье-чулок, платье-шорты, плащ-куртка, свелонogie*. Музыканты группы „Ногу свело!“ (*разг., шутл.*) (т. 3: 688); *телевраньё*. Искажение действительности в телевизионных программах (*публ.*) (т. 3: 1078); *теледива*. Об известной, популярной телеведущей (*публ., высок.*) (т. 3: 1079) и под.

10. Морфологические неологизмы

Естественно, что основным неологическим арсеналом во всех современных языках является лексико-фразеологический уровень, прямо или опосредованно связанный с экстралингвистическими изменениями. Тем не менее, составители словаря не прошли мимо и некоторых особо заметных грамматических инноваций, отражённых в лексике. Так, по сравнению со многими другими европейскими языками русский язык весьма избирателен и „скован“ в существительных родовой и гендерной пары (прежде всего – названиях мужских и женских профессий). Неологический процесс – отчасти под влиянием других европейских языков, отчасти по внутренней экстралингвистической потребности преодолевает такой дисбаланс и порождает количественно и качественно уравновешенные „гендерные пары“. Это и пунктуально фиксируется составителями словаря. Фиксируется и подтверждается многочисленными убедительными контекстами – напр.: *лотерейщик – лотерейщица, лохотронщик – лохотронщица, маргинал – маргиналка, могулист – могулистка, нардеп – нардепка, наркоман – наркоманка, нелегал – нелегалка, номинант – номинантка; потомок – потомица, премьер – премьерша, пресс-секретарь – пресс-секретарша, рекбист – рекбистка, рокер – рокерша, роллер – роллерша, тинэйджер – тинэйджерка*, и др. и даже *шоувумен – шоувуменша* и мн. др.

11. Фразеология

Фразеология в запасниках русской неологии занимает немалое место уже потому, что после Перестройки прагматические функции языковой системы оказались востребованы, а её демократизация пополнила экспрессивные ресурсы массой разговорно-просторечных, жаргонных и вульгарных словосочетаний, ранее словарями не фиксировавшихся. Уже поэтому она требует особого рассмотрения – не случайно славянской фразеологической неологии был посвящён специальный том на XIV-м Международном конгрессе славистов в Македонии (Komparasja 2008). Поскольку лимит места не позволяет развёрнуто охарактеризовать фразеологический материал словаря НСЗ-90 (это будет сделано в специальной работе), приведём лишь некоторые

обороты, описываемые петербургскими лексикографами: *чёрная акула*. Публ. Бронированный боевой вертолет Ка-50 (т. 3: 1293); *базар-вокзал*. Разг. 1. О вокзале, на котором обычно суетно, много людей. 2. О рынке, месте торговли, на котором обычно суетно, многолюдно, как на вокзале. 3. *Неодобр.* О месте большого скопления людей, где шумно, грязно. 4. *Неодобр.* Публичный скандал, шумное разбирательство. (т. 1: 121 – 122); *сливного бачка кто, что*. О стиле работы журналиста, средства массовой информации, основанном на публикации компромата, дезинформации, заказных материалов (т. 3: 852); *белые береты*. Публ. Батальон полиции, охранявший Верховный совет Латвии, бойцы этого подразделения (т. 1: 156); *борьба (драка, схватка) [каких] бульдогов под ковром*. Публ. О скрытом противоборстве сильных противников (т. 2: 89); *кто кому Вася*. Разг. *Шутл.* Кто кому кем приходится, в каких отношениях кто-л. находится с кем-л. (т. 1: 258); *получить горшок*. Разг. *Проф.* В баскетболе – позволить кому-л. из баскетболистов применить блокировку мяча руками по отношению к себе (т. 1: 411 – 412); *сорвать джекет*. Разг. Действуя энергично, с натиском, добиться желаемого (т. 1: 505); *перетянуть канат*. Разг. Выиграть борьбу у соперника противостоящей стороны (т. 1: 723); *морковка [какая] для осла; морковка перед мордой осла; морковка перед ослом*. *Ирон.* О заманчивом, выгодном предложении, обещании как стимуле для кого-, чего-л. (т. 2: 846); *подвесная морковка для осла*. *Ирон.* То же (т. 2: 845); *работники свистка [и жезла (и полосатой палки, и фуражки, и квитанции)]*. Публ. *Ирон.* Об автоинспекторах дорожно-патрульной службы (т. 3: 701); *кожаные черепа*. Разг.-сниж. Деклассированные группы молодежи, отличающиеся своим внешним видом и агрессивным поведением с ультраправым, националистическим уклоном; бритоголовые, скинхеды. < Калька с англ. *skinheads; leathernecks*. Русское соответствие – „кожаные затылки“ о морских пехотинцах США – отмечается в источниках 1970 – 1980-х гг. (т. 2: 94); *класть [свои] яйца в разные корзины*. Разг. *проф.* О деньгах, капиталах: не рисковать всем, рисковать частично. < Калька с англ. *put eggs in different baskets* (т. 1: 810).

Составители словаря совершенно оправдано включают в состав неологии и массу жаргонной фразеологии, поскольку ранее она в словари литературного языка не включалась. Вот лишь несколько типичных оборотов такого типа: *Лохматить бабушку*. *Жарг. мол. Шутл.* Обманывать, лгать (т. 2: 562); *свинтить баиню кому, у кого [на чём]*. *Жарг.* Утратить способность мыслить, действовать хладнокровно, разумно; лишать такой способности (т. 3: 700); *с лохматого года*. *Жарг. шутл.-ирон.* Очень давно (т. 2: 563); *команда Флинта*. *Жарг. шутл.* Одна из группировок болельщиков московской футбольной команды „Спартак“; флинты (т. 3: 1209); *Не в лом кому что*. *Жарг. мол.* Нетрудно, необременительно (делать что-л.) (т. 2: 551); *в непонятке*. *Жарг.* В затруднительной, кризисной ситуации, конфликте. < *Непонятка* – о том, что представляется непонятным, сложным для понимания, запутанном, противоречивым (т. 2: 1117); *с пальцами веером*. *Жарг.* Нагло демонстрирующий

своё превосходство над другими, свою исключительность (т. 2: 1343 – 1344); *флинт крю. Жарг. шутл.* Одна из группировок болельщиков московской футбольной команды „Спартак“; флинты (т. 3: 1209).

12. Крылатые слова-неологизмы

В орбиту неологистики активно вливается и такая часть фразеологии в широком смысле слова, как крылатые выражения и цитаты. Специфика их неологизации и даже некоторая парадоксальность заключается в том, что семантическим подвижкам подвергаются устойчивые словосочетания, несущие на себе печать авторства и имеющие уже в языке признанный статус воспроизводимости в готовом виде. Семантические смещения здесь нередко сопровождаются и различными формальными трансформациями, которые также постепенно закрепляются в современном языковом узусе: *Вишнёвый сад.* О том, кто воплощает в себе представление о счастливой жизни, что идеализируется (пьеса А. П. Чехова) (т. 1: 320); *Васькизм.* Упорное продолжение какой-л. деятельности, несмотря на её осуждение общественностью (*разг., неодобр.*) (И. А. Крылов (т. 1: 257 – 258); *Дети Арбата.* Молодежь (дети советской элиты), родившаяся после Октябрьской революции и жившая в 30-е гг. XX в. в Москве, мировоззрение которой сложилось под влиянием коммунистических идей и атмосферы массовых сталинских репрессий. [Составители выделяют ещё 3 значения этого крылатого выражения]. (повесть А. Рыбакова „Дети Арбата“, 1987) (т. 1: 499); *Гайдар, Ельцин, Чубайс и его команда* (т. 2: 119); *Лолита.* 1. О девочке-подростке в период полового созревания; *лолиточка.* 2. О совсем юной девушке, рано начавшей жить половой жизнью (От романа „Лолита“, 1955 – В. Набоков) (т. 2: 550); *Мальчиш-Кибальчиш.* *Разг.* О человеке, беззаветно служащем своему народу, отечеству (*ирон.*); *противоп. мальчиш-плохиш* (см.). (По имени положительного персонажа сказки А. Гайдара „Сказка про военную тайну, Мальчиша-Кибальчиша и его твёрдое слово“, 1935 г.) (т. 2: 616 – 617); *Манкуртизация.* *Публ. неодобр.* Утрата исторических и культурных связей, нравственных и духовных ориентиров; *Манкурство.* *Публ. неодобр.* Забвение истории и культурных традиций своего народа, пренебрежительное отношение к ним, утрата нравственных и духовных ориентиров; *манкуртизм* (Ч. Айтматов) (т. 2: 620 – 621); *Мартобрь.* *Шутл.-ирон.* О выдуманном, условном месяце года как некой неопределённой дате. (По аналогии с названиями месяцев октябрь, ноябрь, декабрь в повести Н. В. Гоголя „Записки сумасшедшего“, 1835 г.: мартобря 86 числа); *Маугли.* *Публ.* 1. О ребёнке, взрослом человеке, долго жившем в изоляции от людей и отставшем в своём развитии. 2. О социально запущенном или беспризорном, бездомном ребенке. (От *Маугли* – персонаже книги Д. Р. Киплинга „Книга джунглей“, 1894 – 1895 гг.), с переходом в разряд имен нариц. (т. 2: 654 – 655); *Мочить / замочить в сортире (у парашу) кого. Жарг. угол., арест.* 1. Жестоко расправиться с кем-л., физически уничтожать, убивать кого-л. 2. *Публ.*

Безжалостно уничтожать террористов, бандитов. (Крылатое выражение В. В. Путина, где жарг. *мочить* – убивать); *Начальник Чукотки. Публ. ирон.* О губернаторе Чукотского автономного округа (особенно – Романа Абрамовиче). (От названия кинофильма режиссера В. Мельникова „Начальник Чукотки“, 1966 г.) (т. 2: 1058 – 1059.); *Наше всё. Разг.* 1. Об А. С. Пушкине как представителе многогранного творчества в разнообразных стилях и жанрах и родоначальнике современного русского литературного языка. (т. 2: 1059 – 1060). 2. О том, кто или что является национальным достоянием, гордостью всего народа, всего мира. (Выражение – часть цитаты из сочинения А. А. Григорьева „Взгляд на русскую литературу со смерти Пушкина“, 1859) (т. 2: 1059 – 1060).

Как видим, достоинства словаря несомненны. Замечания, которые можно высказать, носят коррекционный характер, что естественно для словаря такого объёма и инновационного типа.

Фразеологический материал, как мы видели, в словаре богат и разнообразен. Не все фразеологизмы, однако, являются неологизмами 90-х годов, а имеют более широкую ретроспективную „дальнобойность“. Таково, в частности, любимое выражение-американизм М. С. Горбачева *раскачивание лодки, корабля* (т. 2: 545 – 546; т. 3: 495). Оно появилось и тиражировалось в российских СМИ уже в 80-е годы (Mokienko 1997).

Семантическая амплитуда некоторых фразеологизмов, отраженных в словаре, в реальном употреблении является шире, чем в нём описана. Из нескольких значений составители иногда, однако, отбирают лишь одно. Так, шуточный разговорный оборот *красная шапочка* (по названию сказки Ш. Перро) фиксируется только в значении „спиртосодержащая жидкость хозяйственного назначения в бутылках с красной крышечкой (пробкой), используемая в качестве заменителя алкоголя“ (т. 2: 298). По нашим источникам, его семантика более широка: 1. *Разг. шутол.* Дежурная в метро. 2. *Арм.* Военнослужащий внутренних войск. 3. *Жарг. арм.* Солдат, уволенный в запас из войск МВД. 4. *Жарг. арм.* Внутренние войска. 5. *Арест.* Осуждённый – бывший офицер. 6. *Жарг. угол.* Авторитетный вор, прекративший преступную деятельность. 7. *Жарг. арест.* Воровская группировка, не признающая тюремных традиций и нарушающая режим в колонии. 8. *Жарг. мол. Шутол.* Мужской половой орган. 9. *Жарг. гом. шутол.* Пассивный гомосексуалист. 10. *Жарг. угол., мол.* Венерические заболевания.

Для некоторых фразеологизмов, указание на источник которых имеет „судьбоносный“ характер, он не указан – напр., *лечь на рельсы* (т. 1: 478) – любимая „клятва“ Б. Ельцина; *рыжгий кардинал.* О политическом и государственном деятеле А. Б. Чубайсе – советнике президента Б. Н. Ельцина. (*публ. ирон., неодобр.*) (том 1: 739), где прототипом явилось выражение *серый кардинал*; *Архангельский мужик.* О первом фермере России – жителе Архангельской области Н. Сивкове (т. 1: 105).

Не зафиксированы в словаре и некоторые фразеологизмы с жаргонным компонентом, который порождает довольно активный фразообразовательный

ряд, относящийся к неологике. Так, глагол *тащиться* „испытывать восхищение, получать удовольствие“ в словаре отражён и проиллюстрирован яркими контекстами (т. 3: 1074), а популярные обороты, в которые он входит, не фиксируются – см. *тащиться как удав (уж) по стекловате (по асфальту, по пачке маргарина)*. Мол. шутил. Приходить в восторг, восхищение от чего-л., испытывать удовольствие от чего-л.: *тащиться в белом; тащиться в синем* и др.

Не всегда последовательным кажется выбор компонента, под которым подаётся фразеологизм. Так, оборот *лежать на столе у кого, чего* даётся под глаголом *лежать*, а не под существительным *стол* (т. 2: 463 – 464), а выражение *сухой остаток* под прилагательным *сухой* (т. 3: 1046), хотя, как кажется, существительные несут на себе ядро фразеологической семантики и читатели ищут такие обороты именно по субстантивным компонентам.

Можно выявить и случаи, когда фразеологизм не выведен в отдельную вокабулу, хотя в контекстах, иллюстрирующих другие слова или обороты, он встречается. Напр., вулгаризм *станок для траханья* употреблен в статье из „Литературной газеты“, но не попал в вокабульную часть Словаря: „– Какая уж там гордость?... Сами же... сами на меня, как на вещь, смотрите. Все, все, лишь бы пощупать, загнать в угол, оттянуть... Да, вещь я, вещь, машина, робот, *станок для траханья*. В. Чередниченко. Проповедь для отпетых (ЛГ, 1991, 49) (т. 3: 1124).

Одна из трудных проблем современной русской лексикографии, как известно, – разграничение разговорной речи, просторечия и жаргона. Составители последовательно и диалектично решают эту проблему. В некоторых случаях, как кажется, граница между разговорными и жаргонными словами и выражениями, которую они проводят, остаётся спорной. Пожалуй, некоторые языковые единицы ещё не поднялись на уровень разговорности, а воспринимаются как жаргонные. Таковы, возможно: *пол-лимона*. Половина миллиона (лимона) рублей, долларов (*разг.-сниж.*) (т. 3: 240); *сервак*. Сервер (см.). (*разг.-проф.*) (т. 3: 754); *развести кого на деньги, бабки* (т. 3: 477) и т.п. Некоторые же жаргонизмы в словаре вообще „неопомечены“, хотя ещё не порвали связи с жаргонной стихией. Например, *развести (разводить) стрелки (стрелку, стрелы) (по чему)*. Уладить конфликт, примирить кого-л. с кем-л. (т. 3: 477 – 478) вообще пометой не обозначено, хотя контекст явно свидетельствует о криминальном узусе оборота: „Последние [воры в законе], даже в заключении „разводят стрелки“ между враждующими банд-группировками, руководят внутренней жизнью зоны“. Ком-Д 24.7.93 (т. 3: 477).

Стилистические пометы вообще – один из традиционных камней преткновения и объект постоянных дискуссий лексикографов. И в словаре НСЗ-90 можно отметить некоторую дискуссионность стилистической квалификации описываемого материала. Так, слово *ненашесть*. 1. Чуждость какой-л. личности взглядам психологическому складу, образу жизни и т.п. всего народа или какого-л. коллектива, отсутствие общих исторических корней с ними; противоп. *нашесть* (см.). 2. Далекость от существующего общества, его мировоззрения, уклада, культуры (т. 2: 1097 – 1098) квалифицируется пометой

Книжн., хотя в контексте речь идёт о враждующих на свободе бандитах, которые „разводят стрелки“, что свидетельствует о жаргонном или хотя бы разговорном узусе. В то же время слово *ненаши* – „о противниках сохранения территориальной целостности бывшего СССР, имперского доминирования страны во внешней политике государства; противоп. наши (см.)“ характеризуется пометой *разг.* (т. 2: 1098).

Анализ (надо сказать, довольно трудоёмкий) Словаря петербургских лексикографов показывает, что ими создан эпохальный труд. Эпохальный не только по своему отражению в его словнике переломного этапа российской истории, но и потому, что его составители в ходе работы перешли с „ручного управления“ процессом лексикографирования на управление компьютерное, используя новейшие технические возможности и программы. Отрадно и то, что переключив свои лексикографические рычаги с одного способа составления словаря на другой, они не порывают с лучшими традициями академической лексикографии, а продолжают и совершенствуют их. Наши читатели уже ждут с нетерпением следующей словарной серии отечественной неологистики – словаря первого десятилетия XXI века. Пожелаем им успеха в этом многотрудном проекте.

ЛИТЕРАТУРА

- Алаторцева 1990:** Алаторцева, С. И. Проблема неологии в истории русской лексикографии. – В: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград: Наука, 1990, с. 96 – 101.
- Алаторцева 1999:** Алаторцева, С. И. Проблемы неологии и русская неография. Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. Санкт-Петербург: РАН, Институт лингвистических исследований, 1999.
- Англицизмы 2004:** Вальтер Х., Вовк, О., Зумп, А., Конупкова, Х., Кульпа, А., Порос, В. *Займствованные в русском субстандарте. Англицизмы. Словарь-справочник*. Москва: ИТИ Технологии, 2004.
- Вальтер, Мокиенко 2007:** Вальтер Х., Мокиенко, В. М. *Большой словарь русских прозвищ*. Москва: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп“, 2007.
- Котелова 1978:** Котелова, Н. З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов. – В: *Новые слова и словари новых слов*. Ленинград: Наука, 1978, с. 5 – 26.
- Котелова 1988:** Котелова, Н. З. Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов. – В: *Советская лексикография*. Москва: Русский язык, 1988, с. 64 – 73.
- Левашов 2009:** Левашов, Е. А., Буцева, Т. В. Введение. – В: *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х гг.* Под ред. Т. Н. Буцевой (отв. ред.) и Е. А. Левашова. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2009, с. 3 – 5.
- Мокиенко, Никитина 2000:** Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Большой словарь русского жаргона. 25 000 слов и 7 000 устойчивых сочетаний*. Санкт-Петербург: Норинт, 2000.
- Мокиенко, Никитина 2007:** Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Русское сквернословие. Краткий, но выразительный словарь*. Москва: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп“, 2007.

- НСЗ-90:** *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века.* Сост. Т. Н. Буцева, Е. Н. Геккина, Ю. Ф. Денисенко, О. М. Карева, А. Ю. Кожевников, Н. А. Козулина, Е. А. Левашов, С. Д. Левина, Ю. С. Ридецкая, Е. П. Снегова, Н. Г. Стулова, С. Л. Гонобоблева, Е. Н. Шагалова. Под ред. Т. Н. Буцевой (отв. ред.) и Е. А. Левашова. Институт лингвистических исследований РАН. В трех томах: Т. 1. (А – К), 2009, 813 с.; Т. 2. (Клиент-банк – Паркетный), 2014, 1392 с.; Т. 3. (Паркомат – Я), 2014, 1360 с. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2009 – 2014.
- СНС:** *Словарь новых слов русского языка (середина 50-х – середина 80-х годов).* Под редакцией Н. З. Котеловой. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995.
- ЭРЯ:** *Русский язык. Энциклопедия.* 2-е изд., перераб. и доп. Гл. ред. Ю. Н. Караулов. Москва: Большая Российская энциклопедия – Дрофа, 1997.
- Компарacja 2008:** *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. 3. Frazeologia.* Redakcja naukowa Walerij Mokijenko i Harry Walter. Opole: Universität Greifswald – Institut für Slawistik, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 2008.
- Mokienko 1997:** Mokienko, V. Die russische Geschichte des Amerikanismus „Wir sitzen alle in einem Boot“. – *Proverbium*, 1997, Vol. 14, S. 231 – 245.
- Mokienko, Walter 2014:** Mokienko, V. M., Walter, H. Soziolekte in der Slavia (Überblick). – In: *Die slavischen Sprachen. The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung. An International Handbook of their structure, their History and their Investigation.* Vol. 2. Edited by Karl Gutschmidt, Sebastian Kempgen, Tilman Berger, Beter Kosta. Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 2014, S. 2145 – 2170.

Валентина Бонджолова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

ОКАЗИОНАЛИЗМИТЕ И ТЯХНОТО ЛЕКСИКОГРАФСКО ОТРАЗЯВАНЕ

Abstract: The dynamic ongoing process of word-coinage in the media and commercials poses the question about the need for lexicographical registration of the newly-coined occasionalisms. Such a lexicographical product would have an open nature and would inevitably be condemned to incompleteness due to the specific character of the units themselves. However, the compilation of such a dictionary will allow a more systematic observation of the word-coinage processes in different periods of this group of neologisms and will make it possible for the most typical tendencies to stand out. Subject to analysis are the issues related to the lexical choice, the principles for compiling the dictionary as well as the structure of the dictionary article.

Keywords: occasionalism, lexicography, neology, neography, dictionary

Можем да кажем, че днес създаването на различни окказионализми като част от езиковата игра се е превърнало в съществен белег на съвременните медии и реклама. Заради силния им стилистичен ефект върху реципиента, резултат от наблюдавания контраст между стандартни и нестандартни изразни средства, окказионализмите се превръщат в предпочитано, оригинално и сравнително лесно създавано средство за изразяване на оценка. Тези качества определят използването им също в разговорната реч в различните ѝ реализации, включително във форуми.

Под окказионализъм разбирам *всяка нова дума, създадена за нуждите на конкретен текст, която е резултат от преднамерена лексикална, семантична или графична проява на словотворчество или от трансформация на наличния лексикален състав с експресивна функция* (Бонджолова 2007: 15). Окказионализмите в медийното пространство се отличават с изключително разнообразие в семантично и структурно отношение. В лексикален, семантичен, словообразователен и стилистичен план окказионалните единици са сравнително добре представени в различни научни публикации. По-специфично обаче е положението с лексикографското им отразяване.

В концепциите за съставяне на речници, особено на новите думи, обикновено се отбелязва, че не трябва да се включват окказионализми, а само неологизми. Този въпрос е поставен още през 1957 г. от Н. Фелдман, която подчертава, че „лексикографите трябва строго да отделят окказионализмите от новите думи и първите да не включват в речниците“ (Фелдман 1957: 72). Но едновременно с това тя поставя като задача и съставянето на речник на окказионализмите на руските писатели (освен издаването на ежегодни речници бюлетини на неологизмите).

Отделни окказионализми (професионални, жаргонни, разговорни, терминологични и др.) попадат в речниците поради номинативната функция, която

е определяща при създаването и използването им, понякога еднократно или неколkokратно – да назоват нови предмети, явления, качества. Неустановяването на реалитета води до преустановяване на употребата и на думата, която ги назовава, срв. например регистрираната в Бонджолова 2003 единица *паякоуловител* ‘приспособление с дълга дръжка и четка, която се управлява с бутон, за улавяне на паяци и други насекоми’. Включването на оказионализми в речниците се маркира като грешка на авторите, макар че границата между оказионализми и неологизми е твърде размыта и често дума, възникнала като оказионализъм, получава гражданственост и става общоупотребима, при това е възможно между първоначалното ѝ регистриране и активизирането на употребата ѝ да съществува времеви отрязък с различна продължителност. В този случай при относителните неологизми също е интересно дали не става въпрос за нов словообразователен процес, който не е свързан с предходната регистрация на единицата, създадена за нуждите на конкретен текст, т.е. първата употреба остава с оказионален характер, а последващата узуализация не е в пряка връзка с регистрираното първо използване.

Ако мястото на оказионализмите не е в речниците на новите думи, то би трябвало за тях да се създадат отделни диференциални речници, в които да се представят само те. Затова първият въпрос, на който трябва да обърнем внимание, е необходим ли е наистина такъв речник. За мене отговорът е категоричен – да, защото в противен случай тези думи, създадени, за да отговорят на конкретните нужди на съответния текст, ще бъдат забравени. А те са носители на ценна лингвистична информация най-вече за словообразователните възможности и предпочитания на българския език в отделните етапи от развитието му, но също така и за отношението към реалитите, които са назовани от мотивиращите основи. Оказионализмите са ярка демонстрация на езиковите възможности. Така че като специфични речеви единици имат право на лексикографска регистрация.

Представянето им в речник ще даде възможност за по-системни научни наблюдения върху тях, както и за съпоставка на словотворческите тенденции в различни периоди. Освен това ще позволи да се види многократната реализация на един и същи оказионализъм в различни текстове, включително при нови реализации в бъдеще, което пък ще позволи по-детайлни наблюдения върху езиковата ситуация, която ги поражда, и върху контекста, в който се реализират. Тази повторяемост не променя характера им на оказионализми, защото те във всеки отделен случай са мотивирани от нуждите на отделния текст и са създадени за него. Така например в коментари от форуми неколkokратно регистрираме глагол **мутрирам** (резултат от контаминирането на **мутра** и **мутирам**), както и сегашно деятелно причастие от него **мутриращ** и отглаголно съществително **мутриране**: *Че и западните фирми, стъпят ли на „изток от рая“, и започват да мутират (мутрират)* (vesti.bg; 21.06.2010); *Комуноидите и техните дечиня не променят, а мутират и по-скоро мутрират „системата“!* (vesti.bg, 5.06.2014); *Комунистите не*

трябваше ли да си отидат от властта преди 25 години, а не да се „реформират“ и генно **мутрират**? (БНТ, 25.05.2015); *От мутрираци, към мутираци* (Сега, 24.07.2007, форум към статия, озаглавена „Ердоган – триумфът на един мутиращ ислямист“); *Моделът на мафиотската икономика е всъщност мутриране на модела, изграден след 1946 г.* (Сега, 16.08.2009, форум към статия „Сергей, обади се!“). От приведените примери е очевидно, че за всеки текст оказионалната единица е създадена поотделно, индивидуално, на фона на употребения глагол **мутирам** и негови форми или в типична за него съчетаемост.

Въпросът за самостоятелни речници на оказионализмите вече е поставян и обсъждан в лексикографията по различни причини. По-подробен преглед на публикациите по темата прави М. А. Пахомова (Пахомова 2013). В. Девкин подчертава, че е необходима инвентаризация и интерпретация също на анонимните (не авторските и поетичните) оказионализми, поради което съставянето на подобен речник той определя като „назряла, оправдана и перспективна“ задача (Девкин 1998: 67). Според Т. В. Попова речниците на оказионализмите образуват отделен тип неологични речници, които тя нарича аспекти речници на неологизмите, а по-нататъшната им подялба и класификация е според характера на описваните новообразувания – авторски (художествени), детски, научни, публицистични (Попова 2012, цит. по Захарова 2012). Според О. С. Захарова е напълно възможно да се съставят речници на оказионализмите както в разговорната реч за определен период, така и на оказионализмите в съвременните средства за масова информация (Захарова 2012: 121). В руската лексикография са факт някои такива речници – на детските оказионализми, както и на оказионализмите в творчеството на отделен автор (за съжаление не съм работила с нито един от тези речници, но трябва да отбележим например Валавин 2010, Перцова 1995, Харченко 2005).

Вторият важен въпрос е как трябва да изглежда този речник, какви да са неговите параметри. Според В. Девкин възможностите за структуриране на речник на оказионализмите могат да се сведат до пет типа: 1) азбучен, в който по установения и при другите неологични речници модел се подреждат ексцерпирани единици; 2) ономасиологичен речник – със словник от общоупотребими думи с квазисинонимни съответствия; 3) речник, в словника на който оказионализмите са групирани по начин на образуване, което според него позволява различни варианти на систематизация – по словообразуване (начини и средства), семантична модификация, етимологично преобразуване (ремотивация, неомотивация), звукоподражание, придаване на особен смисъл на грешката (например при особености на индивидуалната реч, които се имитират: *туйе със зеуе*), деструкция на фразеологизми; 4) социолектно разпределение на оказионализмите (има се предвид съответно среда на възникване и употреба) – споменати са детски, младежки, политически и икономически, бюрократични, научно-технически, от областта на изкуството, углавни, тяснопрофесионални, по интереси; 5) идеографически – за обозначаване на лица, названия на артефакти, действия, състояния, качества и свойства, отно-

шения, пространство и време (Девкин 1998: 68). Отделните типове статии са илюстрирани в цитираното изследване. Приемането на някой от тези типове като основен ще определи и структурата на речниковата статия и особеностите, отбелязани в нея. Според мене посоченият четвърти тип трябва да се използва като принцип за прилагане на диференциален подход при подбора на единиците и речникът да е само на някоя от групите, в конкретния случай на оказионализми от сферата на медиите (и рекламата). Теоретичните изследвания по темата, известни към момента, позволяват да се съставят речници за оказионализмите в езика на отделен творец, както и в детската реч. В речника оказионализмите да са азбучно подредени, а при наличие на квазисинонимни отношения общоупотребимата единица да се отбелязва като компонент на речниковата статия, в която освен това да присъства информация за словообразователните процеси, които се наблюдават, тъй като оказионализмите са винаги резултат на словообразуване. Като допълнителни показатели към речника могат да се включат справки за мотивиращите думи, включително собствени имена, фразеологизми и абривиатури, както и словообразователни гнезда.

Важен е също въпросът за събиране и подбор на лексикографския материал, който да се включи в речника. В хронологичен план ексцерпцията трябва да обхване периода от 1990 година насам. Източниците за извличане на оказионалните единици са няколко. На първо място това са архивите на българските печатни издания, които могат да се обработват ръчно, като се прилагат традиционните методи за събиране на материал. Разбира се, този процес е изключително трудоемък и ще отнеме твърде много време, тъй като се основава на ефекта на лингвистичната находка на фона на факта, че оказионализмите нямат толкова висока честота на употреба. Затова като втора възможност виждам вече наличните изследвания върху оказионализмите, в които има богат илюстративен материал именно от медиите и рекламата, който може да се извлече. Важна роля в този процес може да играе още електронният корпус, използван при създаване на неологичните речници. Според описаната от Д. Благоева технология в етапа на ръчната обработка на генерирания в предходния етап на електронна обработка индекс с кандидати за неологизми се елиминират единиците, които нямат неологичен характер, и се създава „разширен списък с неологични единици, включващ същински неологизми, различни типове оказионализми, авторски новообразувания и пр.“ (Благоева 2008). Тези оказионализми от списъка биха могли да се включат в съответния речник на оказионализмите.

За да бъде все пак представителен, корпусът за подбор трябва да включва основните централни български печатни издания, но е желателно също така да се използват регионални и местни издания. В тях като основен канал за разпространение на рекламата могат да се регистрират и оказионалните прояви в рекламните текстове.

Интересен е въпросът за заглавната дума в отделните речникови статии. Според съществуващата практика би трябвало да се регистрира формата,

наблюдавана в източника. В много случаи обаче лесно могат да се възстановят основните форми за съответните словотворчески реализации, например от рекламния текст *Засуни глада!* („Magi“) извличаме основна форма на глагола *засуня* (св. в.). В този случай трябва да се възприеме отбелязване със специален знак за, така да се каже, реконструирания характер на основната форма, например звезда след нея или друг предшестваша я символ. Ако речникът си постави за цел да регистрира и оказионалните форми при книжовни единици, тогава именно тази нестандартна форма трябва да заеме мястото на заглавна дума.

В статията трябва да се включат също регистрираните варианти, напр. *ОХИлесовата пета на Европа//ОХИлесовата пета на Европа* (Тема, бр. 28, 2015; от гр. *οχι* ‘не’). Всъщност примери като последния поставят още един важен въпрос: как да се отразяват в речника изключително разнообразните по начин на създаване според използваните средства графични оказионализми, при които понякога само цветовият контраст между графемите в състава на думата или подмяната на графема с друг знак води до различно нейно интерпретиране. Възприемането на следното изречение, написано по два начина, се различава съществено: „Днес жените си търсят симпатични и елегантни мъже“ и „Днес жените си търсят \$импатични и €легантни мъже“. Замяната на началните графемите **С** и **Е** съответно с означенията за долар и евро добавя нови значения към стандартната семантична структура на текста. Затова изглежда по-подходящо в началото на речниковата статия да присъства словообразователната справка, която в много от случаите ще е и насока към лексикографската дефиниция (ако я има). Така например публикация в сп. „Тема“ (бр. 7, 2012; за сдружението „Велика България“) е озаглавена *рООДолубие*. Във формален план промяната в звуковия състав е свързана с добавяне на още една гласна **О**, в графичен – с подчертаване чрез изписване с главни букви на псевдокомпонент **ООД**. В словообразователен план можем да говорим за субститутивно словообразуване, при което частта „од“ е заменена с абревиатурата **ООД**. Така особеното обединяване на *родолубие* с **ООД** става словообразователен фон, върху който се възприема значението на това новообразуване като ‘продажно сдружаване на политически субекти’, като ‘търговия с родолубието’.

В този смисъл речникът на оказионализмите трябва да е, така да се каже, повече словообразователен, а по-малко тълкувателен. Причината е, че тези единици са винаги производни, като доминираща е ролята на словообразуването на фона на някоя друга дума, възприемана като шаблон. Всяка лексикографска дефиниция на значението им в редица случаи би стеснила ефекта, постиган при тяхното контекстово възприемане, и би ограничила асоциативните връзки, които възникват при този прочит. Освен това при оказионализмите, създавани по традиционни словообразователни начини, тълкуването би могло да присъства като типово, по установените вече лексикографски принципи. Но при тези от тях, които са резултат на незуално словообразуване, както и на различни графични ефекти (подмяна на графемите или части

от думата с друго изображение), такова тълкуване е всъщност невъзможно и би довело до прекалено опростяване на семантичната структура. По тези причини е необходимо в специална бележка да се посочат непосредствено съставлящите на съответната дума и словообразователният начин.

Илюстративният материал има ключова роля, защото показва в какви условия и за какъв контекст е създадена съответната единица, а също така спомага по-детайлно да се възприеме значението на тази единица. Контекстът е тясно свързан както със създаването, така и с възприемането на оказионализмите и тяхното значение. Именно за този конкретен контекст те са ценни като речевни реализации, отразяващи съответните номинативни, експресивни и оценъчни нагласи на говорещия. Затова често в съседство са налични данни за думите, които са асоциативен фон за разбирането им. Много от оказионализмите в медиите и рекламата произтичат от текста като цяло и се използват в неговите силни части, предимно в заглавния комплекс или на корицата (първа страница). В този случай към илюстративния материал трябва да се добави бележка за начина, по който единицата е употребена. Ако е извършена някаква нормализация при посочване на заглавната дума в речниковата статия, то илюстративният материал ще покаже какви форми всъщност са регистрирани.

Ако един и същ във формален план оказионализъм е резултат на различни словотворчески процеси и е създаден в различни ситуации, то илюстративният материал ще се разпредели според значението, с което е употребен всеки от омонимите.

Важен компонент на речниковата статия в този речник е стилистичната бележка, която посочва проявената емоционалност и оценъчност, особено при използването на обценна и инвективна лексика като мотивираща основа. При нужда трябва да се представя и екстралингвистична информация за факта, породил съответната единица, т.е. да има историческа справка за възникването му.

Отделна част от речника (или приложение с гнездови принцип на построяване) трябва да се отдели за оказионалните фразеологизми, които са резултат от трансформиране на съществуващи фразеологизми.

Ето как евентуално биха изглеждали конкретни речникови статии:

антипатизант* м. > симпатизант + анти- (субститутивно словообразуване). Противник, враг; противоп. *симпатизант*. *Става въпрос за шествието на гейовете, лесбийките и техните симпатизанти. Заради техните антипатизанти обаче кметът ББ промени мястото на срещата и манифестацията ще бъде в Южния парк.* (Сега, 28.06.08)

джинтуиция ж. *Рекл.* > **джин** + **интуиция** (междусловно налагане). *Следвай своята джинутиция.* (джин „6 sense“)

коткоизследовател* м. > котка + изследовател (композиционно словообразуване). Изследовател на котки. *Стивън О'Байън и екипът му от коткоизследователи работят в Националния институт по ракови заболявания в щатския град Фредерик.* (Капитал, бр. 2, 2006)

Както се вижда, идеята за речник на окказионализмите (в частност на окказионализмите в медиите и рекламата) нито е моя, нито е нова. Но си струва да се работи за реализирането ѝ като принос към модерната българска лексикография, тъй като медиите и рекламата в последните 20 години създават много голям брой такива единици, които са носители не само на лингвистична информация за словообразователните тенденции и предпочитания, но и на данни за изразяването на различни оценки за явленията, събитията, личностите. С помощта на речника тази ценна информация ще бъде съхранена и ще стане основа на по-нататъшни изследвания в теоретичен план на окказионализмите като важна част от неологизационните процеси в езика, а от друга страна, ще е база за наблюдаване на процесите на узуализация на отделни единици, макар и по-рядка. Разбира се, тази концепция трябва да се обсъди и усъвършенства, като се решат някои от основните проблеми при създаване на този диференциален речник. Струва ми се, че необходимостта от такъв речник е вече научно осъзната и многобройните изследвания по темата са много добра основа за пристъпване към лексикографска обработка.

ЛИТЕРАТУРА

- Благоева 2008:** Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неография (проблеми и перспективи). – *Български език*, 2008, № 1, с. 5 – 14.
- Бонджолова 2003:** Бонджолова, В. *Неологичен речник (за периода 1998 – 2003)*. Велико Търново: GABEROFF, 2003.
- Бонджолова 2007:** Бонджолова, В. *(Не)съществуващи думи: окказионалното словотворчество*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.
- Валавин 2010:** Валавин, В. Н. *Словотворчество Маяковского. Опыт словаря окказионализмов*. Москва: Азбуковник, 2010.
- Девкин 1998:** Девкин, В. Д. Лексикографический аспект окказионализмов. – В: *Лексика и лексикография*. Вып. 9. Москва, 1998, с. 57 – 79.
- Захарова 2012:** Захарова, О. С. К проблеме лексикографического описания окказиональных единиц современного русского языка. – *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия „Филология. Социальные коммуникации“*. Т. 25 (64), № 1. Часть № 2. 2012, с. 117 – 122.
- Пахомова 2013:** Пахомова, М. А. Окказиональные слова и словари окказионализмов. – *Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. Филологические науки*, 2013, № 3, с. 79 – 87.
- Перцова 1995:** Перцова, Н. Н. *Словарь неологизмов Велимира Хлебникова. Wiener Slavistischer Almanach. Sonderband 40*. Вена – Москва, 1995.
- Попова и др. 2005:** Попова, Т. В., Рацибурская, Л. В., Гугунава, Д. В. *Неология и неография современного русского языка*. Москва: Флинта – Наука, 2005.
- Фелдман 1957:** Фельдман, Н. Н. Окказиональные слова и лексикография. – *Вопросы языкознания*, 1957, № 4, с. 64 – 73.
- Харченко 2005:** Харченко, В. К. *Словарь современного детского языка*. Москва: Астрель, 2005.

Joanna Satoła-Staškowiak
Instytut Slawistyki – PAN, Warszawa

WSPÓŁCZESNA POLSKO-BUŁGARSKA I BUŁGARSKO-POLSKA LEKSYKOLOGRAFIA

(na podstawie prac nad *Słownikiem polsko-bułgarskich neologizmów*)

Abstract: For many years Polish-Bulgarian and Bulgarian-Polish comparative lexicography have not been very fortunate in having linguistic monographs in Poland apart from the first, published towards the end of 2014 booklet Contemporary Bulgarian-Polish Dictionary by Joanna Satoła-Staškowiak and Violetta Koseska-Toszewa. In recent years neither neologisms have been recorded nor larger lexicographical works concerning both languages have been published. The only exception constitutes published recently and containing solely colloquial lexis Bulgarian-Polish Dictionary of Colloquial Lexis (Sotirov et al. 2011 – 2013). The dictionary is the last recorded achievement in the field of comparison of both languages on the plane of colloquialisms but does not constitute a source of knowledge about the newest lexis. The article is a reflexion on the need for Polish-Bulgarian dictionary of neologisms which would compensate for the current losses in recording the latest Polish and Bulgarian lexis and allow ‘calmer’ anticipation of another Bulgarian-Polish booklets. In the article the author discusses the concept of Dictionary of Polish-Bulgarian Neologisms, its virtues and desirable effects resulting from its publication.

Keywords: neologisms, bilingual dictionary, language corpora, internationalisms, neo-semanticisms, specialist and thematic classifiers

1.0. Wstęp

Szybki rozwój leksyki i brak w Polsce kompleksowych, specjalistycznych opracowań konfrontujących najnowszy język polski i język bułgarski stały się początkiem metodologicznych i praktycznych przygotowań do powstania *Słownika polsko-bułgarskich neologizmów*¹.

Do niedawna najnowsza polsko-bułgarska leksykografia konfrontatywna nie miała w Polsce, poza wybranymi hasłami, włączonymi do wydanego z końcem 2014 roku I zeszytu *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego*² autorstwa Joanny Satoły-Staškowiak i Violetty Koseskiej-Toszewej, właściwych opracowań językoznawczych. W ostatnich latach nie ewidencjonowano „najmłodszych“ słów ani nie wydawano, z wyjątkiem wspomnianego wyżej tomu, większych pozycji leksykograficznych dotyczących obu współczesnych języków.

¹ Istnieje już np. wydany w 1999 roku *Rosyjsko-czeski i czesko-rosyjski słownik neologizmów* (Savický, Šišková, Šlaufová 1999).

² *Współczesny słownik bułgarsko-polski* ma jako całość składać się z czterech zeszytów i zawierać około 40 000 haseł.

Współczesnego, dwujęzycznego słownika brakuje uczącym się w Polsce języka bułgarskiego studentom, tłumaczom, pasjonatom i wszystkim, którzy chcą być na bieżąco z lingwistycznymi nowinkami dotyczącymi obu wspomnianych tu języków słowiańskich. Trudno przecież zaprzeczyć, że jedyny „pełny“ polsko-bułgarski słownik Franciszka Sławskiego (Sławski 1987) (opublikowany w Polsce ponad pół wieku temu) jest już mocno przestarzały, a na kolejne tomy *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* trzeba będzie jeszcze trochę poczekać.³

1.1. Krótko o powodach pracy nad *Słownikiem polsko-bułgarskich neologizmów*

Podczas prac nad I zeszytem *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* dużą wagę przykładano do uwzględnienia w nim haseł, będących aktualnymi względem współcześnie obserwowanych i tworzonych aktów mowy. Mimo to, z różnych powodów (związanych z akceptacją nowych form, ich zapisem, braku niektórych jednostek z rodziny językowej czy wielością słów np. z prefiksem *e*-⁴) wiele neosemantyzmów czy neologizmów nie znalazło się w tomie słownika. Wyselekcjonowano i sporządzono zatem listę, zawierającą początkowo 2770 neologizmów (po 1385 w każdym z języków) (Satoła-Staškowiak 2015a), które znalazłyby się w opisywanym tutaj językoznawczym projekcie i pozwoliłyby, np. uczącym się języka bułgarskiego lub polskiego osobom, na „spokojniejsze“ oczekiwanie kolejnych zeszytów *Współczesnego bułgarsko-polskiego słownika*.⁵

Wśród wyselekcjonowanych dotychczas jednostek uwzględniono niewielką tylko (najbardziej aktywną⁶) reprezentację najmłodszych słów z prefiksem **еко-**, por. bułg.: *еководство, екодвигение, екозакон, екозаконодателство, екозащита, екоизискване, екоконтрол, екоминистър, екоминистерство, еконарушител, екообстановка, екоорганизация, екопрестъпление, екопрограма, екопроект, екодружение, екоспециалист, екостандарт, екощета, екозеленчуци, екопродукт, екопродукция, екохрана, екоферма, екобензин, екоглоба, екогориво, екоактивист, екокатастрофа, екокомисия, екокожа, екоинспекция,*

³ Z mojego, autorskiego doświadczenia wynika, że przygotowany tom słownika może czekać na sfinansowanie nawet kilka lat. W tym czasie obserwować można kolejne zmiany i tendencje językowe, które z racji zamknięcia prac nad publikacją, nie zostały uwzględnione w opracowanym tomie.

⁴ Liczba neologizmów z prefiksem *e*- stale rośnie w związku z ogromnym rozwojem technologii informacyjnych i telekomunikacyjnych i usług sieciowych.

⁵ Wydany z końcem 2014 roku, pierwszy zeszyt *Współczesnego słownika bułgarsko-polskiego* jest drugim, w ogóle, dużym, bułgarsko-polskim słownikiem wydany w Polsce. Pojawił się po 51 latach od pierwszego bułgarsko-polskiego słownika, autorstwa Franciszka Sławskiego. Ostatnie wydanie napisanego przed półwieczem słownika (*Podręcznego słownika bułgarsko-polskiego*) ukazało się w 1987 roku, a opisywany tam materiał językowy w wielu przypadkach nie jest już dziś aktualny.

⁶ Z pomocą korpusów językowych i możliwości sprawdzenia częstotliwości użycia poszczególnych jednostek.

екоексперт, екотакса, екотуризм, екотерорист, екотехнология, еконорма, czy prefiksem *e-*, por. pol.: *e-autor, e-bank, e-banking, e-bankowość, e-bay, e-biblioteka, e-bilet, e-biletowy, e-biuletyn, e-biznes, e-biznesmen, e-biznesowy, e-book, e-business, e-consulting, e-consultingowy, e-czytanie, e-deklaracje, e-demokracja, e-dokument, e-dokumentacja, e-donos, e-duszpasterstwo, e-dziekanat, e-dziennik, e-ekonomia, e-faktura, e-film, e-firma, e-gazeta, e-gielda, e-gieldowy, e-gospodarka, e-handel, e-handlowy, e-hazard, e-hazardowy, e-hotelarz, e-hodowca, e-horyzont, e-hurtownia, e-kartki, e-kartoteka, e-klient, e-konkursy, e-korepetycje, e-learning, e-logistyka, e-mail, e-mapa, e-nadawca, e-pacjent, e-przesyłka, e-rejestracja, e-rekrutacja, e-usługi, e-uczelnia, e-wnioski* i wiele innych. Założono, że leksemy te wprowadzane będą z czasem w zależności od ich częstotliwości użycia podczas aktu mowy. Wprowadzanie wszystkich leksemów z „modnymi“ prefiksami typu: pol. *e-, eko-, euro-*; bułg. *e-, eko-, ewpo-*; itp. nie jest możliwe, gdyż ich liczba stale rośnie. Nie jest duży problem, bo łatwo je jednak „zbudować“ samodzielnie, znając kilka tylko przykładów.

2.0. Metodologia

W projektowanym słowniku uwzględnione zostaną neologizmy leksykalne, słowotwórcze, a także neosemantyzmy (stanowiące około 8,8% całej wyekscerpowanej dotychczas listy neologizmów). Notowane hasła mają poparcie w licznych – polskich i bułgarskich – materiałach leksykograficznych, występują we współczesnych aktach mowy, w tematycznych artykułach naukowych, korpusach języka polskiego i języka bułgarskiego, można je śledzić na forach internetowych i w Internecie w ogóle. Wszystkie te, stanowiące źródło, pomoce, mają wyjątkową wartość w sytuacji, w której analizowanego materiału nie znajdzie się w większości słowników – szczególnie drukowanych, które z racji procesu wydawniczego zawsze pozostają nieco opóźnione względem obserwowanej, bieżącej sytuacji językowej.

Uwzględniane w słowniku hasła nie mają jednorazowego ani okazjonalnego charakteru. Jednostkowy udział leksemów w akcie mowy dyskwalifikował je do dalszych prac. Wybór neologizmów ma swoje metodologiczne oparcie w wydanej w 2015 roku książce Joanny Satoły-Staškowiak *Najmłodsza leksyka polska i bułgarska* (Satoła-Staškowiak 2015).

Niżej zaprezentowano przykłady neologizmów: pol. *cyberprzestępczość*, bułg. *кибернетично пространство* pochodzące z „Równoległego korpusu polsko-bułgarsko-rosyjskiego“⁷.

⁷ *Równoległy korpus polsko-bułgarsko-rosyjski* powstaje od 2013 roku, w ramach europejskiego projektu CLARIN (Common Language Resources and Technology Infrastructure). Projekt CLARIN realizowany jest przez Zespół Lingwistyki Korpusowej i Semantyki (Joannę Satołę-Staškowiak, Annę Kisiel i Wojciecha Sosnowskiego) w Instytucie Slawistyki PAN pod kierunkiem Violetty Koseskiej-Toszewej. Prace nad korpusem trwają, korpus ma obecnie status korpusu eksperymentalnego, nie został jeszcze upubliczniony.

Pol. [...] uznając potrzebę współpracy między państwami i przemysłem prywatnym w zwalczaniu **cyberprzestępczości** oraz potrzebę ochrony prawnie uzasadnionych interesów w stosowaniu i rozwoju technologii informatycznych; zdając sobie sprawę, że skuteczna walka z **cyberprzestępczością** wymaga zwiększonej, szybkiej i dobrze funkcjonującej współpracy międzynarodowej w sprawach karnych [...]

Bulg. [...] като признават необходимостта от сътрудничество между държавите и частния сектор в борбата срещу престъпността в **кибернетичното пространство** и необходимостта да бъдат закриляни законните интереси при използването и развитието на информационните технологии; като преценяват, че ефективната борба срещу престъпността в **кибернетичното пространство** изисква мащабно, бързо и ефикасно международно сътрудничество в наказателно правната област [...]

O jednostkowości użycia nie może być mowy w przypadku takich przykładów jak *dron* czy *smartfon*.

2.1. Założono, że w słowniku – poza kwalifikatorami specjalistycznymi, charakterystycznymi dla tego rodzaju pozycji naukowych – uwzględniony zostanie podział tematyczny. To trudne zadanie, ponieważ zasób leksemów w nim umieszczonych ma charakter nie tylko specjalistyczny, lecz także ogólny, uwzględniający słownictwo nacechowane i nienacechowane⁸ będące w językach polskim i bułgarskim stosunkowo od niedawna. Wszystkie te czynniki sprawiają, że podzielenie nowego materiału będzie „przejściowe“ i arbitralne. Autorka z założenia będzie dokonać samodzielnych rozwiązań w związku ze strategią przyporządkowywania poszczególnych neologizmów do grup, pamiętając o tym, że zbiór prezentowanych w hasłach słów nie jest zbiorem zamkniętym, ponieważ zamkniętym być nie może – mamy przecież obecnie do czynienia z największym w ogóle rozwojem leksyki. Lista słów wraz z klasyfikatorami będzie zatem wydłużana i weryfikowana na bieżąco, dzięki jej dostępności w sieci. Słownik bowiem winien być elektroniczny, to wydaje się dziś najbardziej wygodne zarówno dla autora, jaki i użytkownika słownika. Jeszcze lepiej, jeśli istniałaby możliwość weryfikacji hasła przez autora słownika i zgłaszania własnych propozycji przez jego użytkowników.

2.1.1. Chęć przeanalizowania materiału (np. ze względu na tematykę) przez językoznawcę ma zwykle charakter indywidualny, wykorzystuje autonomiczne wyobrażenia i doświadczenia każdego badacza i zawsze jest jego własną interpretacją badanego materiału. W literaturze przedmiotu natrafić można na różne propozycje (Blagoeva 2006; Waszakowa 2005), a także komentarze i zarzuty, wskazujące nieadekwatność ocen badaczy, brak podstaw tematycznego podziału niektórych jednostek itp. (Tokarski 2001: 362). Mając to na uwadze wprowadzony podział tematyczny będzie autorskim i arbitralnym podziałem zebranych jednostek. Podstawę metodologiczną i podział tematyczny jednostek (także ich udział procentowy

⁸ Jedną z kluczowych decyzji o włączeniu na listę neologizmu była frekwencja jego użycia, którą można zweryfikować, np. dzięki korpusom językowym.

względem wszystkich wyekscerpowanych neologizmów) na tle różnych propozycji językoznawców opisano we wspomnianej już monografii *Najmłodsza leksyka polska i bułgarska* i w artykule pt. *Common thematic Domains of occurrence of Polish and Bulgarian Neologisms after the Year 1989 on the Basis of Parallel Corpora* (Satoła-Staškowiak 2015a; Satoła-Staškowiak 2015b). Prezentowane leksemy charakteryzowane będą zatem z pomocą 9 grup tematycznych: 1. Pojęcia związane z polityką, ideologią czy ustrojem społecznym, 2. Technologie telekomunikacyjne i informacyjne, sprzęty elektroniczne, modne gadżety, 3. Leksyka związana z handlem czy ekonomią, 4. Terminy bezpośrednio odnoszące się do różnych dziedzin sztuki, 5. Neologizmy pojawiające się w różnych dyscyplinach naukowych, 6. Nowa terminologia sportowa, mająca silny związek z modą, sportowym i zdrowym trybem życia, 7. Neologizmy nazywające pożywienie, 8. Słownictwo modowe, 9. Nazwy nowych religii, sekt, wierzeń oraz całej sfery zjawisk paranormalnych.

Mimo jasno przyjętych reguł już wiadomo, że niektóre jednostki, np. neosemantyzmy ze względu na swoją wieloznaczność, będą utrudniać przyjętą klasyfikację, ale nie staną się przeszkodą w jej wprowadzeniu.

2.2. W hasłowym wykazie neologizmów umieszczone zostały polskie jednostki i ich odpowiedniki w języku bułgarskim. Przejściowy charakter dotyczący akceptacji niektórych form ma swoje odzwierciedlenie w obecności lub braku niektórych jednostek z rodziny językowej. Część przykładów ma pełną realizację (istnieją w języku różne części mowy powiązane znaczeniowo i słowotwórczo), np.⁹ *alterglobalista* – *алтерглобалист*, *alterglobalistyczny* – *алтерглобализационен*, *alterglobalizacja* – *алтерглобализация*, *alterglobalizm* – *алтерглобализъм*; *animator* – *аниматор*, **animacja* – **анимация*, *animatorka* – *аниматорка*, *animatorstwo* – *аниматорство*, **animowany* – **анимиран*, *animować* – *анимирам*; część posiada wyłącznie jednego, dwóch reprezentantów, np. **hybryda* – *хибрид*, **hybrydowy* – *хибриден*, *zoom* – *зуум*, *bungee* – *бънджу*, *sushi* – *суши*, *dron* – *дрон*, *hejter* – *хейтър*, itd.

2.3. Słownik nie będzie wyłącznie zapisem leksykalnych par internacjonalnych, choć te stanowią dużą grupę leksemów uwzględnionych w wykazie. Warto je jednak pokazać, bo obserwowany proces silnej internacjonalizacji zbliża języki (nie tylko polski i bułgarski) do siebie (Gutschmidt 2003).

Proces akceptowania internacjonalizmów w języku przebiega w zróżnicowany sposób (na różnym poziomie ortografii, fonetyki czy fleksji), podobnie zresztą jest z neologizmami niebędącymi internacjonalizmami (Satoła-Staškowiak 2015a; Sorbet 2012; Waszakowa 2005: 18). Por. pol. *offroad* / *off-road* – *офроуд*; *trójpak* / *trzyapak* – *трпунак*; *stretch* / *strecz* – *стреч*; *skate* / *skejt* – *скейт*; *remake* / *rimejk* – *римейк*; *peeling* / *piling* – *пилинг*; *maksisingiel* / *taxi-singiel* – *максисингъл*; *lobbistyczny* / *lobbystyczny* – *лобистки*; *leasingować* / *lizingować* – *лизинговам* /

⁹ W celu rozróżnienia neologizmów leksykalnych i słowotwórczych od neosemantyzmów ostatnie z nich oznaczono gwiazdką.

лизингувам; *mailować / mejlować* – мейлвам; *kliр / clip* – клип; *katering / catering* – кетъринг; *kateringowy / cateringowy* – кетърингов; *iPhone / айфон* – айфон; *iPod / айпод* – айпод; *interfejs / interface* – интерфейс; *immobilizer / immobiliser* – имобилайзер; *hight-tech / hitech* – хайтек; *hejter / hater* – хейтър; *goretex / goreteks* – горетекс; *football / futbol* – футбол; *esemes – sms – есемес; ememes / mms – емемес; e-mail / mail* – е-пошта (lub pot. *имейл, мейл*); *e-book / e-książka* – е-книга; *dyskont / discount* – дискаунт; **design / dizajn* – дизайн; *dealer / diler* – дилър; *bluetooth / blutut*) – блутут, itd.

2.4. Там, gdzie neologizmy zakorzeniły się już w języku, a nie utrwaliły jeszcze jednoznacznej pisowni, podawane będą dwie/trzy równoległe formy tego samego słowa. Niedługo czas pokaże, która z form stanie się tą pierwszą.

Z założenia w publikowanych przeze mnie artykułach dotyczących najmłodszej leksyki polskiej i bułgarskiej nie dokonuję oceny formalnej prezentowanych (a wcześniej wyekscerpowanych) neologizmów. Taką ocenę wystawi czas.

2.5. Autorski podział tematyczny – przykłady.

W wydzielonej grupie 8. – grupie neologizmów związanych z modą, znajdują się między innymi: słownictwo modowe i ściśle się z nim wiążące nazwy nowych tkanin oraz określone elementy ubioru, np.:

Język polski	Język bułgarski
body, n, sg	боди, -та, n
bokserki, pl	боксерки / боксери, pl
goretex / goreteks, m, sg	горетекс, m, sg
haute couture, sg	откутюр, m, sg
	откутюр ен, -на, -но, -ни, adi
kroksy / crocsy, pl	крокс / crocs, m, sg
lycra, f, sg	ликра, f, sg
mikrofibra, f, sg	микрофибър, -и, m
mikrofibrow y, -a, -e, -e, adi	микрофибър ен, -на, -но, -ни, adi
oldskul, m, sg.	олдскул, m, sg.
oldskulow y, -a, -e, -e, adi	
oldskulow iec, -cy, m	
polar, m, sg	полар, -и, m
polar, -y, m	
polarow y, -a, -e, -e, adi	полар ен, -на, -но, -ни, adi
prêt-à-porter, n	прет-а-порте, -та, n
stretch / strecz, m, sg	стреч, m, sg
streczow y / strechow y, -a, -e, -e, adi	стречов, -а, -о, -и, adi

2.4.1. Brak odpowiednika (w większości przypadków chwilowy w danym języku) celowo podkreślono pustym miejscem w tabeli. W prezentowanych wyżej przykładach odnosi się to do nieistniejących w języku bułgarskim ekwiwalentów polskich haseł: *oldskulowy*, *odskulowiec*, a także *polar* (w znaczeniu ‘sportowa bluza z polaru’) czy do braku polskiego odpowiednika dla bułgarskiego *откутюрен*.

3.0. Podsumowanie

Pomyślne zakończenie prac nad *Słownikiem polsko-bułgarskich neologizmów*, jego publikacja i promocja wśród badaczy slawistów, filologów i studentów, a także wśród osób, uczących się języka bułgarskiego lub polskiego, pozwoliłyby na bieżącą (bo uwzględniającą nawet stan przechodni zapisu niektórych leksemów) i szczegółową konfrontację obu współczesnych języków słowiańskich. Pokazałoby różnice i podobieństwa, kierunki rozwoju poszczególnych grup leksykalno-semantycznych, tendencje językowe i stałoby się podstawą dla innych, potrzebnych w obu krajach badań tego typu.

BIBLIOGRAFIA

- Blagoeva 2006:** Благоева, Д. Неологизмите в съвременния български език. – *Български език и литература*, 2006, № 6, s. 16 – 25.
- Gutschmidt 2003:** Гутшмидт, К. Типологични тенденции. – In: Ohnheiser, I. (red.). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. I. Słowotwórstwo / Nominacja*. Opole: Uniwersytet Opolski, s. 341 – 355.
- Satola-Staškowiak 2015a:** Satola-Staškowiak, J. *Najmłodsza leksyka polska i bułgarska*. Warszawa: SOW, 2015.
- Satola-Staškowiak 2015b:** Satola-Staškowiak, J. Common thematic Domains of occurrence of Polish and Bulgarian Neologisms after the Year 1989 on the Basis of Parallel Corpora. – *Дзяло*, 2015, № 6. http://abcdar.com/magazine/VI/Satola_1314-9067_VI.pdf
- Satola-Staškowiak, Koseska-Toszewa 2014:** Satola-Staškowiak, J., Koseska-Toszewa, V. *Współczesny słownik bułgarsko-polski*. Warszawa: SOW, 2014.
- Savický, Šišková, Šlaufová 1999:** Savický, N., Šišková, R., Šlaufová, E. *Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů*. Praha: Academia, 1999.
- Sławski 1987:** Sławski, Fr. *Podręczny słownik bułgarsko-polski z suplementem*. Warszawa, 1987.
- Sorbet 2012:** Sorbet, P. Propozycja nowej kategorii zapożyczeń w językoznawstwie diachronicznym. – *Linguistica Copernicana*, 2012, nr 1(7), s. 243 – 253.
- Sotirov et al. 2011 – 2013:** Sotirov, P., Mostowska, M., Mokrzycka, A. *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej*. T. I (2011) – II (2013). Lublin: UMCS.
- Tokarski 2001:** Tokarski, R. Pole znaczeniowe. – In: Bartmiński, J. (red.). *Współczesny język polski*. Lublin, 2001.
- Waszakowa 2005:** Waszakowa, K. *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005.

ŹRÓDŁA

Narodowy Korpus Języka Polskiego (<http://nkjp.pl/>)

Narodowy Korpus Języka Bułgarskiego (<http://search.dcl.bas.bg/>)

Równoległy Korpus polsko-bułgarsko-rosyjski (wersja eksperymentalna)

Надежда Костова

Институт за български език – БАН, София

ЛЕКСИКОГРАФСКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ГЛАГОЛНИТЕ НЕОЛОГИЗМИ

Abstract: The article deals with verb neologisms in Bulgarian language. Observations were made on the lexical semantics of new verbs. Study finds that most of the new verbs are semantically motivated of new nouns – loanwords or formed with complex suffixes. New verbs are presented by descriptive, structural or synonymous definitions in dictionaries of neologisms.

Keywords: neologisms, verbs, Bulgarian language

Глаголните неологизми са малка част от неологизмите в българския език – под 10% от неологизмите, включени в неологичните речници (Благоева 2008; Костова 2012). Този факт е свързан, от една страна, с това, че при неологизмите водеща е номинацията, назоваването на новите денотати, а от друга страна, с възможността новите действия и процеси да се назовават със съществителни имена.

Целта на настоящото изследване е да анализираме лексикалната семантика на глаголните неологизми, тяхната словообразователна и семантична мотивация, системните отношения между тях (синонимия, антонимия), за да достигнем до принципите на лексикографското им представяне в неологичните речници. Наблюденията си основаваме на „Речник на новите думи и значения в българския език“ от 2001 г. и „Речник на новите думи в българския език (от края на ХХ и първото десетилетие на ХХІ в.)“ от 2010 г., изработени в Института за български език на БАН от авторски колектив в състав Емилия Пернишка, Диана Благоева и Сия Колковска.

При работа с неологичните речници прави впечатление наличието на глаголи и съществителни и прилагателни имена от едно и също словообразователно гнездо. Много малко нови глаголи не се включват в словообразователно гнездо, напр. *пействам, сейввам*. Това са заети глаголи, морфологично адаптирани в българския език. Те се представят чрез описателни дефиниции.

Формирането на словообразователно гнездо е една от основните предпоставки за интегрирането на неологизмите в езиковата система (вж. Благоева, Колковска 2013). Наблюденията ни показват, че глаголните неологизми обикновено се включват в словообразователни гнезда на заети съществителни имена с конкретно значение:

спам, спамов, спамър, спамърски, спамаджия, спамаджийски, спамвам/спамна, спамя;

блог, блоггов, блогвам/блогна, бложа, блогувам, блогирам, блогинг, блогър, блогърка, блогърски, блогърство, блогърствам;

бонус, бонусен, бонусирам, бонусиране.

Логично е да се допусне, че глаголните неологизми от подобни на разгледаните словообразователни гнезда са словообразователно и семантично мотивирани от субстантивните заемки. „Ако съществува навлязла в езика по-рано или едновременно със съответния глагол субстантивна заемка, с която е възможно да се установи мотивационна връзка, се приема, че глаголят е произведен от тази субстантивна единица“ (Благоева 2008: 89). Затова глаголите се представят в неологичните речници чрез описателни дефиниции, които съдържат заетите съществителни имена:

спамвам Разпращам спам; спамя.

блогвам Публикувам информация в блог; блогирам, блогувам, бложа.

бонусирам Давам бонус.

Заемката може да е съществително име, което изразява действие. Тези заемки обикновено се тълкуват с домашни имена за действия, обикновено със суфикс *-не*, напр.:

даунлоуд Записване на програми и файлове от интернет върху твърдия диск на компютъра.

рестарт Привеждане в изходно състояние и повторно стартиране на компютърна система, програма и под.

одит Проверка на стопанско-финансовата дейност на предприятие, учреждение или на материално и финансово отговорно лице от страна на специален независим орган или експерт; ревизия.

рекет Изнудване на някого за получаване на пари или облаги чрез заплаха и насилие.

Съответните глаголи се тълкуват чрез субстантивните заемки, като се използва структурна дефиниция:

даунлоудвам Извършвам даунлоуд.

рестартирам Извършвам рестарт.

одитирам Извършвам одит; ревизирам.

рекетирам Извършвам рекет.

Подобни словообразователни и семантични отношения са характерни за неологизмите от компютърната област: *ъплоуд – ъплоудвам, ъпгрейд – ъпгрейдвам, ъндейт – ъндейтвам, овърклок – овърклоквам, зуум – зуумвам, пинг – пингвам, краш – крашвам, клик – кликам, кликвам, хак – хаквам, бекъп – бекъпвам, лог, логин – логвам се* и др. Обикновено заетите от английски имена за действия се представят в неологичните речници с описателна дефиниция. Има и случаи с описателни дефиниции и при съществителното, и при глагола (*зуум* и *зуумвам, краш* и *крашвам*), когато неологизмите имат почти еднаква честота на употреба.

Голяма група нови глаголи са представени със същата структурна дефиниция, като са отнесени към имена за действия със суфикс *-не*:

банкирам Извършвам банкиране.

концесионирам Извършвам концесиониране.

криптирам Извършвам криптиране.

лизинговам Извършвам лизинговане.

листвам Извършвам листване.

Традиционно в граматиките се приема, че имената с глаголна основа и суфикс *-не* са отглаголни съществителни имена. Тъй като се образуват от всички несвършени глаголи, те или не се включват в тълковните речници, или се представят със структурна дефиниция „Отглаголно съществително от (глагола)“. Тук виждаме точно обратното – глаголт се дефинира със съществителното със суфикс *-не*. Основанията за това лексикографско решение ще разгледаме по-подробно.

При създаването на неологичните речници наред с традиционните лексикографски подходи е използван и корпусният подход. Словниците на речниците са базирани на статистически данни и разкриват процеса на поява на глаголните неологизми. В неологичния речник от 2001 г. е представен по-ранен период, в който част от глаголните неологизми още не са възникнали или не са се утвърдили в българския език. За този период е характерно използването на лексикален или семантичен неологизъм – термин, който е съществително име (напр. *лизинг*, *маршрут*), както и неговите деривати – прилагателни и съществителни имена (*лизингов*, *лизинговане*, *маршрутизация*, *маршрутизиране*, *маршрутизатор*). В неологичния речник от 2010 г. вече виждаме глаголните неологизми, които липсват в по-ранния период (*лизинговам*, *маршрутизирам*). Откриваме и други примери за по-ранна поява и утвърждаване на имена със суфикс *-не* от съответните глаголи (*банкиране*, *рейтингуване*, *микрокредитиране*, *автобронзиране*), както и на други абстрактни имена със суфикси *-не*, *-ция*, *-изъм* (*глобализация*, *глобализъм*, *глобализиране*; *натовизация*, *натовизиране*, *евроизация*, *реприватизация*, *рекомунизация*).

Глагол може да не се появи или да не се утвърди – в неологичните речници са включени *акционирание*, *анклавизиране*, *анклавизация*, *сексуализиране*, *сексуализация*, *симетризиране*, *брокериране*, *интернетизация*, *ромизация*, *виктимизация*, *пазаризация*, *дезурбанизация*, *кадровизация*, *синдикализация*, *планетаризация*, *фигурализация*, а липсват съответните глаголи (макар че в интернет вече има употреби и на глаголите).

Наличието на отглаголни съществителни без съответстващ им изходен глагол в българския език е отбелязано отдавна в редица изследвания (вж. Георгиева 1977; Калдиева-Захариева 1982; Балтова 1986; Колковска 1993 – 1994; Костова 2013). То се обяснява с терминологичния характер на съществителните имена. „Под влияние на честата употреба на съществителното-термин може да влезе в употреба, т.е. да се появи в лексикалната система и съответният глагол“ (Калдиева-Захариева 1982: 50).

Освен че се появяват по-рано, именните неологизми често имат по-висока фреквентност от глаголните, както показват корпусните данни. Напр. *банкиране* се използва много повече от *банкирам*. Многобройните употреби на съществителното са свързани с терминологичните словосъчетания *интер-*

нет банкиране, електронно банкиране, инвестиционно банкиране, частно банкиране, корпоративно банкиране, онлайн банкиране и др. С по-висока фреквентност от съответните глаголи са *концесиониране, конвертиране* и др.

Разбира се, някои от новите глаголи имат по-голяма фреквентност от отглаголните съществителни, напр. *лобирам, рекетирам, принтирам, номинирам*. В тези случаи отглаголното съществително е включено в речниковата статия на глагола като негов дериват, съгласно азбучно-гнездовия принцип в лексикографията.

Отглаголните съществителни със суфикс *-не* са подходящи за термини, тъй като назовават действието, без да го отнасят към определен вършител и време на извършване, с което се постига абстрактност на изложението, характерна за научния текст.

Най-често като термини се използват именните неологизми със суфикс *-ция*. Те са в конкуренция с именните неологизми със суфикс *-не*, но са с по-висока честота на употреба от тях, както и от съответните глаголи. При наличие на неологизъм със суфикс *-ция* глаголът се тълкува чрез него, отново със структурна дефиниция:

приватизирам Извършвам приватизация; раздържавявам.

кирилизирам Извършвам кирилизация.

дебюрократизирам Извършвам, осъществявам дебюрократизация.

рекомунизирам Извършвам рекомунизация.

маршрутизирам Извършвам маршрутизация; рутирам.

След като се появяват по-рано в езика и имат повече употреби от глаголите, логично е да се приеме, че имената за действия са образувани със сложни суфикси *-изация, -изиране, -иране, -оване, -уване* и др. (вж. Колковска 1993 – 1994) от съществителни или прилагателни имена. Именно тези имена за действия мотивират появата на новите глаголи и се използват при тяхното дефиниране.

Когато имената за действия са образувани от прилагателни имена, се наблюдава двойна мотивираност на глаголите – и от прилагателни, и от съществителни имена (Благоева 2008: 87). Това е експлицирано при лексикографското представяне на значенията на глагола *глобализирам се*:

глобализирам се 1. Претърпявам глобализация. 2. Придобивам глобален характер.

За прилагателните имена е характерно това, че формират терминологични съчетания като *дигитална фоторамка, цифрова телевизия, електронна поща, електронен подпис, виртуална реалност* и др., както и термини, образувани със сложния суфикс *-изация*, чрез които се дефинират на глаголите:

дигитализирам Подлагам на дигитализация; цифровизирам.

електронизирам Извършвам електронизация.

Още един вид имена за действия са словообразователно и семантично свързани с новите глаголи – заемки от английски, завършващи на *-инг*. Чрез тези заемки се дефинират новите глаголи:

хеджирам Извършвам хеджинг.
аутсорсвам Извършвам аутсорсинг.
брандирам Извършвам брандинг.
ребрандирам Извършвам ребрандинг.

Заемките на *-инг* мотивират появата на нови глаголи и отглаголни съществителни имена. Данните за фреквентността сочат, че *мониторинг*, *хос-тинг*, *аутсорсинг* са често използвани термини, както и *банкиране*, *хеджиране*, а многобройните употреби на глагола *спонсорирам* и отглаголното име *спонсориране* правят абсолютно ненужна чуждицата *спонсоринг*.

Заемките на *-инг* са в конкуренция с имената със суфикс *-не* и това е отразено при лексикографското им представяне в неологичните речници по няколко начина: 1) след описателната дефиниция на заемката като неин синоним е посочено името със суфикс *-не*; 2) описателната дефиниция започва с име със суфикс *-не*; 3) заемката се тълкува със синонимна дефиниция и се отправя към имена със суфикс *-не* и др., когато е неприемлива и нейната употреба е нежелателна, например:

банкинг Банкиране.
шопинг Пазаруване, пазар.
трейнинг Подготовка, обучение.
туринг Пътуване, екскурзия.

От направеното проучване става ясно, че глаголните неологизми се тълкуват чрез именни неологизми, най-вече чрез имена за действия. Най-често с описателна дефиниция се представят неологизмите със суфикс *-ция* (*кирилизация*, *електронизация*, *приватизация*, *глобализация* и др.), а също и неологизми със суфикс *-не* (*банкиране*, *концесиониране*, *лизинговане*, *листване*, *криптиране* и др.) и неологизми, завършващи на *-инг* (*аутсорсинг*, *брандинг* и др.). Глаголните неологизми се отправят към тях (за целта в неологичните речници се използва знакът ↑), като се използва структурна дефиниция „Извършвам (име за действие)“, или се отправят към терминологични съчетания (*джиткам към компютърни игри*, *бананизирам се – бананова република*, *сателитизирам – сателитна държава*).

Малко нови глаголи са представени с описателни дефиниции (*лобирам*, *логвам се*, *зуумвам*, *пействам*, *крашвам*, *хаквам*, *модерирам*, *инициирам*, *институционализирам*, *ламинирам*, *модерирам*, *офшоризирам*, *револвирам*, *спонсорирам*, *транзитирам* и др.). Срещат се и случаи, когато и съществителното със суфикс *-ция*, и глаголът имат описателни дефиниции, които са еднакви по същество, но се различават формално (*визуализирам*, *виртуализирам*, *ексфолирам*, *мафиотизирам*, *гетоизирам се*, *натовизирам се*).

Освен с описателна или структурна дефиниция новите глаголи се представят в неологичните речници и чрез синонимна дефиниция. Често лексикални глаголните неологизми се отправят към семантични глаголните неологизми; към глаголи, които се приемат за техни семантични съответствия; към

други лексикални глаголни неологизми, които са по-често срещани или се препоръчва тяхната употреба:

атачвам Прикачвам.

сейввам Записвам.

ъпдейтвам Осъвременявам, актуализирам.

раздържавявам Приватизирам.

блогирам Блогвам; блогувам, бложа.

принтвам Принтирам; разпечатвам, изпринтвам, принтя.

рутирам Маршрутизирам.

При дефинирането на глаголните неологизми в неологичните речници се отбелязва синонимията и антонимията, независимо дали дефиницията е описателна, структурна или синонимна:

цъквам Кликвам; кликам, цъквам, щракам.

разкомпресирам Декомпресирам. *Ант.* компресирам.

листвам Извършвам листване. *Ант.* делиствам.

даунлоудвам Извършвам даунлоуд; свалям, изтеглям, източвам, точа, тегля. *Ант.* ъплоудвам, качвам.

Последователното посочване на синонимни и антонимни отношения в неологичните речници очертава мястото на неологизмите в лексикалната система на езика. Тези семантични отношения са показатели за интегрирането на неологизмите в езика, наред със словообразователните им връзки (вж. Благоева, Колковска 2013).

В заключение може да обобщим, че лексикографското представяне на глаголните неологизми в неологичните речници отразява словообразователните и семантичните връзки между глаголните и именните неологизми, а също и между лексикалните и семантичните глаголни неологизми. По-честата употреба на именните неологизми в сравнение с тази на глаголните неологизми, както и фактът, че именните неологизми представляват термини в различни области, дават основание за дефиниране на глаголните неологизми чрез предметни имена и чрез имена за действия (заети или образувани със сложни суфикси). По-голямата фреквентност и/или приемливост на някои глаголни неологизми довеждат до използването им като синонимни дефиниции при други глаголни неологизми.

В неологичните речници е избран най-подходящият начин за представяне на глаголните неологизми, като използването на корпусния подход и на данни за фреквентността на лексемите осигуряват обективно отразяване на тяхното място в лексикалната система.

ЛИТЕРАТУРА

Балтова 1986: Балтова, Ю. За някои явления и тенденции в изграждането на лексикалната система на съвременния български книжовен език. – В: *Въпроси на свър-*

менната българска лексикография и лексикология. София: Изд. на БАН, 1986, с. 74 – 80.

- Благоева 2008:** Благоева, Д. Нова глаголна лексика в българския език. – В: *В търсене на смисъла и инварианта*. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2008, с. 79 – 90.
- Благоева, Колковска 2013:** Благоева, Д., Колковска, С. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на ХХ и началото на ХХІ век. – В: *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”, 2013, с. 215 – 394.
- Георгиева 1977:** Георгиева, Е. Състояние и проблеми на българската научно-техническа терминология. – *Български език*, 1977, № 4, с. 277 – 284.
- Калдиева-Захариева 1982:** Калдиева-Захариева, Ст. Към характеристиката на отглаголните съществителни със суфикс *-не* в съвременния български книжовен език. – *Български език*, 1982, № 1, с. 48 – 53; (продължение) *Български език*, 1982, № 2, с. 116 – 124.
- Колковска 1993 – 1994:** Колковска, С. Словообразуване на имена за действия от отименни глаголи (с оглед на терминологията). – *Български език*, 1993 – 1994, № 4, с. 378 – 380.
- Костова 2012:** Костова, Н. Наблюдения върху нови глаголи и отглаголни съществителни в българския език. – In: *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Praha: Karolinum, 2012, s. 471 – 476.
- Костова 2013:** Костова, Н. Новите имена за действия в българския език и тяхното лексикографско представяне. – В: *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 77 – 108.

Божана Нишева
Славянски институт – АН на ЧР, Прага

РЕЧНИЦИТЕ НА НЕОЛОГИЗМИТЕ И СЪПОСТАВИТЕЛНОТО ОПИСАНИЕ НА СЪВРЕМЕННАТА ЛЕКСИКАЛНА ДИНАМИКА (ВЪРХУ БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ)

Abstract: The article is based on the view that the dictionaries of the neologisms provide an appropriate basis for comparison of the new phenomena in the vocabulary of two closely related languages, the objective of which is the description of synchronous dynamics in both languages not only considering their genetically determined similarities, but also the typological differences between them. This statement is proved by analyzing material from Bulgarian and Czech academic dictionaries of new words.

Keywords: neography, lexical dynamics, comparative description, typology

1. Неографията¹ започва да се обособява като самостоятелно лексикографско направление през 70-те години на миналия век, а развитието ѝ е тясно свързано с разработването на теоретична и методологична база за изучаването на най-новите явления в лексиката на съвременните езици. Днес, въпреки различията по въпроса за предназначението на речниците на новите думи², необходимостта от изготвянето им не се подлага на съмнение. Те, от една страна, се определят като корпуси от лексикален материал, създадени с помощта на специфични лексикографски методи, имащи диагностичен характер³ както по отношение на актуалното състояние на лексиката, така и с оглед на по-нататъшното ѝ развитие, а от друга – като подходяща емпирична основа за синхронно ориентираните езиковедски изследвания⁴. Подчертава се също така, че задача на неографията е не само да регистрира новите думи и изрази, но преди всичко да ги представя в контекста на сложното взаимодействие

¹ В подготвяното ново издание на *Encyklopedický slovník češtiny* на неографията вече е посветена самостоятелна речникова статия. В нея се посочва, че неографията е лингвистична дисциплина, занимаваща се с практиката и теорията на създаването на речници на неологизмите, чието начало е поставено от почти едновременното излизане на речниците на новите думи в руския, френския и английския език – *Новые слова и значения. Словарь-справочник* (1971), *Dictionnaire des mots nouveaux* (1971) и *The Barnhart Dictionary of New English Since 1963* (1973). Вж. Мартинцова 2015.

² Мненията за предназначението на речниците на новите думи са разнопосочни – смятани са за допълнение към тълковните речници на книжовните езици, но са утвърждавани и като самостоятелен тип специализирани лексикографски издания.

³ Вж. по-подробно Мартинцова 2003: 120.

⁴ Вж. Мартинцова 2003, Благоева 2014а, Благоева 2014б и др.

между активните през определен времеви отрязък иновационни процеси и тенденции, т.е. откроявайки системността в отношенията им.⁵ Иначе казано, трайното установяване на неографията води до разширяване на обекта на самата лексикография – вниманието се насочва и към лексикографското отразяване на съвременната лексикална динамика.

2. Началото на българската и на чешката неография е свързано с появата на първите речници на новите думи в двата езика⁶. Следващия (същинския) етап в развитието ѝ бележи подготовката на академичните речници на неологизмите – на българските *Речник на новите думи в българския език* (2001, по-нататък РНДБЕ), *Речник на новите думи и значения в българския език* (2010, по-нататък РНДЗБЕ) и на чешките *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. (1998, по-нататък SN 1), *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2* (2004, по-нататък SN 2). Тук ще се съсредоточим именно върху посочените издания и ще покажем, че те са релевантна база за съпоставително описание⁷, насочено към определянето на активността на отделните иновационни процеси и тенденции (включително чрез обработване на количествените данни от РНДЗБЕ, РНДБЕ и от SN 1, SN 2) и към установяването на семантично-структурните особености на най-разпространените типове нови названия (чрез анализ на конкретните лексикографски единици).

2.1. На първо място трябва да подчертаем, че за обективността на подобно изследване допринасят редица сходства в методите и подходите, приложени при изготвянето на РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2. По-точно, българските и чешките речници са с приблизително еднакъв обем⁸ и обхващат период със сходна продължителност⁹. Във всеки от тях също така се има предвид *лексикографският критерий за новост* (Благоева 2011: 18), т.е. изискването съответната единица да не е била регистрирана до момента¹⁰. Както в РНДЗБЕ, РНДБЕ, така и в SN 1, SN 2 – поради доминантната роля на езика на медиите в съвременната езикова ситуация – основен източник на материала са пис-

⁵ По тази причина се говори например за *динамични и диференциални* речници на неологизмите (вж. по-подробно Благоева 2014б: 389 – 390 и др.).

⁶ За издадените до момента български неологични речници вж. Благоева 2014б; за чешките речници на неологизмите вж. Гладка, Мартинцова 2008: 753 – 757.

⁷ Тази база може впоследствие да бъде допълнена и от други източници.

⁸ РНДЗБЕ съдържа над 3500 нови лексеми и значения и 500 нови сложни названия, термини и фразеологизми, а РНДБЕ – 5000 нововъзникнали или новозаети лексеми и неосемантизми, както и 750 сложни названия, термини и фразеологизми, включени в статиите на съответните заглавни думи. SN 1 включва общо 4591 речникови статии, а SN 2 – над 7000.

⁹ Според този т.нар. *хронологичен критерий* в отделните речници са описани единици от следните времеви отрязъци: в РНДЗБЕ – от края на 80-те до 2001 г.; в РНДБЕ – от края на ХХ в. и първото десетилетие на ХХІ в.; в SN 1 – от 1985 до 1995 г.; в SN 2 – от 1996 до 2002 г.

¹⁰ Освен това дали съответната дума фигурира в издадените до момента речници, се проверява и датировката на единиците, регистрирани в лексикалните архиви, използвани за целите на неографското описание.

мените текстове от вестниците и списанията (по-рядко записи на радио- и телевизионни предавания), допълвани с ексерпции от интернет¹¹. Общ за българските и за чешките издания е и принципът, според който резултатите от ръчната ексерпция се съпоставят с информацията, съдържаща се в лексикалните архиви и речниците, а особено при изготвянето на РНДБЕ и SN 2 – и с данните от специално създадените за целта електронни корпуси на неологизмите. Посочените методи са съобразени с още два важни критерия – *съвременната книжовна комуникация и разпространеността в узуса*. Докато обаче в РНДЗБЕ и РНДБЕ е поместена предимно узуална и потенциално узуална лексика¹², в SN 1 и SN 2 са включени и някои оказионализми, възникнали като проява на системност в контекста на развойните тенденции с по-общ характер. Що се отнася до следващия критерий – *структурния тип на неологизма* – според предговорите на РНДЗБЕ и РНДБЕ в двата речника са регистрирани домашни и новозаети думи, калки, нови словосъчетания (включително фразеологични), както и семантично възобновени или актуализирани номинации, неологизми от абривиатурни основи и номенклатурни названия, вече навлезли в по-широки сфери на употреба (вж. по-подробно Благоева 2014б: 397 – 398). В SN 1 и SN 2 се посочва, че обект на неографското описание са новите думи и словосъчетания (устойчиви и фразеологични), в това число думите от абривиатурни основи, думите с нова семантика и заемките. Вероятно тъй като речниците на неологизмите нямат кодифициращ характер, в РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2 откриваме и някои по-разпространени сленгизми.

3. Как на практика може да бъде използван материалът от РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2, ще покажем чрез анализ на различни типове английски заемки, описани в тях¹³.

¹¹ Освен от езика на медиите и от специализиран електронен корпус с дигитализирани печатни текстове от периода 1990 – 2009 г. (240 млн. думи), материалът за българските речници е ексерпиран и от новата художествена литература, от научнопопулярни и специализирани текстове (вж. предговорите на РНДЗБЕ и РНДБЕ). При изготвянето на чешките речници като допълнителен критерий се явява тиражът на съответната печатна медия, а при списанията – и сферата на комуникация, към която те се отнасят. Направена е също така сонда в регионалния печат. Използвани са и белетристични (домашни и преводни) текстове, научнопопулярна и специализирана (включително научно-техническа) литература, информационни материали и учебни текстове, както и електронния архив от медийни текстове на Newton Information Technology, s. r. o. (вж. предговорите на SN 1 и SN 2).

¹² Степента на утвърденост в езика на отделните единици се определя въз основа на абсолютната фреквентност на дадената единица в корпусния материал, както и с оглед на употребата ѝ поне в три отделни печатни източника (вж. Благоева 2014б: 398 – 399).

¹³ За доминантната роля на английския пише още Ф. Данеш (Daneš 1962). На влиянието на английския език като един от най-значимите фактори, предизвикващи лексикална динамика в славянските езици, са посветени и редица разработки от сборниците *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti* (Босак 1999), *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация* (Пернишка 2006) и др.

3.1 Според РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2 процентният дял на англицизмите сред най-многобройната група нови имена – съществителни от мъжки род¹⁴, е следният:

Таблица 1

	РНДЗБЕ и РНДБЕ			SN 1 и SN 2		
	общо	англ.	съотн.	общо	англ.	съотн.
Нови същ. им. от м. р. одуш.	677	87	14,77 %	1306	106	8,11%
Нови същ. им. от м. р. неодуш.	1325	682	51,47 %	1721	575	33,41 %

3.1.1. Сравнението показва, че повече от шейсет процента (66,24 %) от описаните в българските речници имена от мъжки род са заемки от английския език, докато в чешките речници те са по-малко от половината от общия брой на мъжкородовите съществителни (41,52 %). Обяснение за това може да бъде потърсено във факта, че за функционирането на англицизмите в именна система като българската, различаваща се от чешката по значително по-силно изразения си аналитизъм, е достатъчно първоначално те да бъдат адаптирани морфологично, т.е. да бъдат включени към някоя от родовите парадигми. Във флексивната чешка именна система напротив – необходимо условие са морфологичната, но и словообразователната им адаптация.

3.1.2. Ситуацията при имената с признака „одушевеност“, включени в РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2, е различна – тук делът на англицизмите е значително по-малък. Също така – особено предвид по-големия общ брой одушевени съществителни от мъжки род в чешките речници – процентното съотношение между домашните/одомашнените и заетите имена, назоваващи лица, е доста близко. Последното наблюдение е интересно с оглед на казаното от П. Костадинова, че като цяло в българския език се наблюдава стесняване на пространството, заемано от категорията „одушевеност“ (Костадинова 1995: 83), което далеч не важи за флексивната чешка именна система. Прегледът на конкретните единици от РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2 дава един от вероятните отговори на този въпрос. Преобладаващата част от новите англицизми, назоваващи лица, се отнасят към най-бурно развиващите се днес области, каквито са компютърните технологии и информатиката, напр. б. *блогър, уебмастер, хакер*; ч. *gambler, teleworker, webdesigner*; финансите, търговията и рекламата, напр. б. *брокер, дилър, маркетингейкър*; ч. *copywriter, fundraiser, sales manager*; спорта, напр. б. *билдър, сноубордист, стопер*; ч. *freerider, kickboxer, skydiver* и др., т.е. в тези случаи за включването на заемките към парадигмите на имената от мъжки род одушевени, и за постепенното

¹⁴ По въпроса за морфологичната адаптация на заемките въз основа на фонологичните им особености вж. по-подробно Вачков 1997: 19 – 25.

им установяване в узуса, се оказва решаващо отсъствието на техни семантични еквиваленти в приемащите езици¹⁵.

3.2. В българските и чешките синхронно ориентирани разработки се изтъква, че интеграцията на интернационализмите, които в по-голямата си част са с произход от английския език, обуславя и появата на иновации в областта на композитообразуването¹⁶. От тази гледна точка е важна съпоставката на данните от РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2, показваща, от една страна, какво е съотношението между описаните в тях едно- и двусъставни конструкции, заети от английския (вж. табл. 2), а от друга – доколко ситуацията при англицизмите е близка – или се различава – от ситуацията при останалата част от неологичен репертоар, включваща както вече интегрирани в двете езикови системи заемки, така и нови думи, възникнали с помощта на домашни и/или одомашнени словообразователни средства (вж. табл. 3).

Таблица 2¹⁷

Нови същ. имена от м. р. неодуш.	РНДЗБЕ и РНДБЕ			SN 1 и SN 2		
	общо	двусъст. англ.	съотн.	общо	двусъст. англ.	съотн.
	82	236	34,60 %	75	305	53,04 %

Таблица 3¹⁸

Нови същ. им. от м. р. неодуш.	РНДЗБЕ и РНДБЕ			SN 1 и SN 2		
	общо	компози-туми	съотн.	общо	компози-туми	съотн.
	325	343	25,88%	721	478	27,77 %

3.2.1. Най-голяма е разликата при дела на двусъставните англицизми, регистрирани в българските и чешките речници на новите думи. Във връзка с

¹⁵ По-дългото функциониране в приемащия език на заемки като посочените обаче нерядко се оказва импулс за образуването на семантично еквивалентни названия с помощта на домашни словообразователни средства.

¹⁶ Вж. напр. Колковска 2003: 60 – 78, Яновец 2003: 79 – 84 и др.

¹⁷ Данните са за английските заемки, състоящи се от две пълнозначни части като б. *нейл-арт*, *сноурафтинг*; ч. *skydiving*, *workshop*, и не се отнасят до конструкции, възникнали чрез семантичен пренос и/или чрез съкращаване на основите като б. *ситком*; ч. *fanzin* и др., както и до единиците с първи член – буквено съкращение, напр. б. *e-фактура*; ч. *e-learning*.

¹⁸ Данните са за българските и чешките композитуми с апозитивни и препозитивни членове като б. **кино-**, **-мания**; ч. **agro-**; **-terapie** и др., имащи предметна семантика, и не се отнасят до сложните думи с един префиксоиден и афиксоиден член, както и до префиксно-суфиксните формации.

това можем да кажем, че в SN 1 и SN 2 е отразен значително по-слабият потенциал за утвърждаване в узуса (в сравнение с българския), който във флексивния чешки език имат названията, състоящи се от две (или повече) словообразователно неадаптирани пълнозначни основи. Същият факт може да бъде разгледан и в контекста на по-скоро периферното място на същинската композиция¹⁹ в чешката езикова (словообразователна) система.

3.2.2. Анализът на конкретния материал обаче свидетелства и за наличието на редица сходни прояви на лексикалната динамика – така например в двата езика се установяват цели групи нови названия с общи препозитивни или пост-позитивни членове, нерядко произхождащи от различни сфери на комуникация, срв.: б. **боди-**, напр. *бодиборд*, *бодипиърсинг*; **сноу-**, напр. *сноупарк*, *сноурафтинг*; **-фон**, напр. *гугълфон*, *смайтфон*; ч. **free-**, напр. *freeriding*, *freestyle*; **street-**, напр. *streetpaper*, *streetwork*; **-art**, напр. *klipart*, *nail art* и мн. др.

3.2.3. Обобщението на лексикографските данни показва още, че в най-новия български и чешки лексикален пласт е приблизително еднакъв делът на композитумите, образувани от домашни/одомашнени основи. Като имаме предвид, че според изследването на Ц. Аврамова (Аврамова 2003: 207 – 209) до първите години на новото хилядолетие композицията е значително по-често използвана при създаването на българските неологизми, можем да кажем, че в доста кратък период ситуацията в чешкия език съществено се е променила. Макар че в него тенденция към интеграция на двусъставните англицизми е по-слабо изразена, тя очевидно става импулс за активизирането на иновационни процеси на словообразователно равнище²⁰.

3.3. Неприлагането на гнездовия принцип както в РНДЗБЕ, РНДБЕ, така и в SN 1, SN 2 позволява да бъде изяснен и въпросът за връзката между заемането на англицизми и нарастването на броя на неизменяемите (в чешкия несклоняемите) прилагателни имена – количествените съотношения са следните:

Таблица 4

РНДЗБЕ и РНДБЕ			SN 1 и SN 2		
нови изм. прил. имена	нови неизм. прил. имена	съотн.	нови скл. прил. имена	нови нескл. прил. имена	съотн.
722	49	6,79%	2 189	131	5,98 %

¹⁹ В чешкия език този тип композиция, при която задпоставеният член на новообразуваната сложна дума е идентичен с една от произвеждащите основи, като той става определящ и за семантиката ѝ, традиционно се смята за значително по-слабо активен от композицион-деривационния словообразователен начин, при който композицията само съпровожда деривацията. Вж. по-подробно Граматика 1986: 203 – 204.

²⁰ Вж. и казаното в 3.1.1.

3.3.1. Според данните от РНДЗБЕ и РНДБЕ на всеки 100 словообразователно оформени български прилагателни имена днес се установяват по около 7 неизменяеми заемки, а според материала в SN 1 и SN 2 на всеки 100 склоняеми чешки прилагателни се употребяват по 8 несклоняеми единици. С други думи, приблизително еднакво количество от новонавлезлите в двата езика англицизми остават морфологично и словообразователно неадаптирани. От гледище на структурните си характеристики те са изключително разнообразни, срв. напр. б. *антиейдж*, *лоукост*, *мултиарм*; ч. *antigrafitti*, *fit*, *glamour*, *timeshare* и др., но употребата им обикновено е ограничена – функционират предимно като първи (модифициращи) членове на определени типове апозитивни конструкции, т.е. най-често подлежат на „словоредна адективизация“²¹.

3.3.2 Предпочитанието на цели типове български съществителни имена да не образуват прилагателно, въпреки съществуващата за това възможност (Иванчев 1988: 80), се проявява и при процесите, свързани с адаптацията на англицизмите. Материалът от РНДЗБЕ и РНДБЕ свидетелства и за това, че поради формалната си, респ. словообразователната си „дефективност“ адективите от англицизми рядко достигат до по-широки сфери на комуникация²² – те или запазват характера си на професионализми, срв. напр. *грантов*, *финанс.*, *мониторингов спец.*, *скимирац*, *техн.*, или стават част от репертоара на книжно-разговорната реч, срв. напр. *антифенски* разг., *нежел.*²³ и др.

4. Проведеният анализ показва, че въз основа на речниците на неологизмите, разработени с помощта на специфични лексикографски методи и подходи, могат да бъдат направени заключения не само за сходните прояви на съвременната лексикална (словообразователна) динамика в две близкородствени езикови системи, но и изводи за типологичните им диспозиции, обуславящи появата и/или функционирането на определени типове нови номинации, респ. „блокиращи“ реализирането на други от тях. Нещо повече, оказва се, че речниците на новите думи могат да насочат вниманието на лингвистите към недостатъчно проучени досега иновационни явления, както и да допринесат за тяхната задълбочена и обективна научна интерпретация.

СЪКРАЩЕНИЯ

б. – български език

ч. – чешки език

²¹ Терминът е на Ф. Данеш (Данеш 1985).

²² Ситуацията е идентична с тази при заетите от английския език съществителни имена – вж. по-подробно казаното в параграф **3.1.2.**

²³ Стилистичните маркери са посочени съгласно РНДЗБЕ, РНДБЕ и SN 1, SN 2.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Аврамова, Ц. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София: Херон Прес, 2003.
- Благоева 2008:** Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неография (проблеми и перспективи). – *Български език*, 2008, № 1, с. 5 – 14.
- Благоева 2011:** Благоева, Д. Принципи за съставяне на словник за неологичен речник. – *Многообразие на единството*, 2011, №1, с. 17 – 21. <<http://www.tksi.org/SUB/papers/2-1/2-1-3.pdf>>
- Благоева 2014а:** Благоева, Д. К типологии словарей неологизмов славянских языков. – In: *Literature, language and culture influenced by globalization*. Volume 4. Ed. by L. Shlossman. Vienna: „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2014, p. 3 – 17.
- Благоева 2014б:** Благоева, Д. Неологизмите и тяхното лексикографско представяне (българският опит в контекста на славянската неография). – In: *Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu od narodenia Štefana Peciara*. Ondrejovič, S., Satinská, L., Vrábľová, L. (eds.). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2014, s. 387 – 403.
- Босак 1999:** Bosák, J. (ed.). *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Bratislava: Veda, 1999.
- Вачков 1997:** Вачков, В. Формални модели на родова адаптация на английските заемки в българския и чешкия език. – *Съпоставително езикознание XXII*, 1997, № 2, с. 19 – 25.
- Гладка, Мартинцова 2008:** Гладка, З., Мартинцова, О. Традиция и современность в чешкой лексикографии. – В: Чернышева, М. (ред.). *Славянская лексикография*. Москва: Азбуковник, 2008, с. 727 – 757.
- Грамматика 1986:** *Mluvnice češtiny. Díl I. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov*. Praha: Academia, 1986.
- Данеш 1962:** Daneš, F. Vývoj češtiny v období socialismu. – In: *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha: Nakl. ČSAV, 1962, s. 319 – 332.
- Данеш 1985:** Daneš, F. *Faktor Rh // Rh-faktor // Rh faktor*. – *Naše řeč* 68, 1985, s. 176 – 181.
- Иванчев 1988:** Прилагателното име в българския език под режим на аналитизъм. – В: *Българският език – класически и екзотичен*. София: Народна просвета, 1988, с. 76 – 81.
- Колковска 2003:** Колковска, С. Тенденции в композитообразуването с афиксоиди в българския език (в съпоставка с чешкия) през 90-те год. на XX в. – In: *Dynamika a inovace v češtině a bulharštině (90. léta 20. století)*. Praha: UJČ AV ČR, 2003, s. 60 – 78.
- Костадинова 1995:** П. Костадинова. *Одушевеността в съвременния български език (морфологичен аспект)*. – В: *Българско езикознание. Т. 1. Проблеми на граматичната система на българския език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1995, с. 51 – 86.
- Мартинцова 2003:** Martincová, O. Inovační lexikální procesy a slovníky neologizmů. – In: *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich. Prace Slawistyczne 114*. Warszawa: SOW, 2003, s. 117 – 126.
- Мартинцова 2015:** Martincová, O. Neografie. – In: *Nový encyklopedický slovník češtiny* (ръкопис).

Пернишка 2006: Пернишка, Е. (ред.) *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Ст. Младенов (София, 28 – 29 юни 2005)*. София: Издателство на СУБ, 2006.

Яновец 2003: Janovec, L. Produktivnost některých slovotvorných komponentů v bulharštině a češtině. – In: *Dynamika a inovace v češtině a bulharštině (90. léta 20. století)*. Praha: ÚJČ AV ČR, 2003, s. 79 – 84.

ИЗТОЧНИЦИ

РНДЗБЕ: Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство, 2001.

РНДБЕ: Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и началото на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.

SN 1: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia, 1998.

SN 2: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia, 2004.

Димитър Колев
Институт за български език – БАН, София

ЛЕКСИКОГРАФСКО ОТРАЗЯВАНЕ НА НОВАТА ЛЕКСИКА ОТ ОБЛАСТТА НА СПОРТА В БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК

Abstract: The article concerns lexicographical representation of both Bulgarian and Czech neologisms in the area of sports in the existing explanatory dictionaries of neologisms. It also analyzes the structure of the entry and specifies various entry zones.

Keywords: neologisms, dictionary of neologisms, Bulgarian language, Czech language

Тематичната област *спорт* в български и чешки език е изключително богатата на лексикални иновации, които следва да бъдат лексикографски регистрирани. Тук ще се спрем на лексикографското представяне на неологизмите от сферата на спорта в съществуващите тълковни неологични речници на двата езика, като ще разгледаме структурата на речниковите статии и типа на привезданата лексикографска информация в тях.

Ще разгледаме двата основни речника на неологизмите в български и чешки език – *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)* (РНДБЕ 2010) и *Nová slova v češtině 2* (NSČ 2004). И двата речника предлагат азбучна подредба на заглавните статии.

1. РНДБЕ

Най-новият неологичен речник на българския език е разработен от екип от Института за български език при Българската академия на науките. Той съдържа около 5000 заглавни единици, като в увода е уточнено, че „около 4300 отразяват новосъздадени или новозаети лексикални единици, а около 700 – познати думи с развити нови значения.“ (РНДБЕ 2010: 6). Неологизмите от областта на спорта представляват 5% от общия брой на всички лексикални единици, намерили място в речника. Общият брой на заглавните думи с квалификатор *Спорт* е 243, от които заемките са 199 единици, а лексикалните единици, образувани с домашни средства, са 44.

Структурата на речниковите статии съдържа следните зони:

– **зона на заглавката:** привежда се заглавната дума, като се посочва ударението ѝ (с изключение на едносричните думи);

– **граматична зона:** посочва се част на речта; прилага се съответна граматична бележка при неизменяеми думи (срв. **шивари** неизм., ср. *Спорт*. Вид силов спорт...); в определени случаи (например при едносричните **сън**

шествители имена от ср. р.) се привеждат окончания за множествено число, както и членуваните форми (срв. **драфт**, драфтът, драфта, *мн.* драфтове, *м. Спорт...*; **фѐърплей**, -ѐят, -ѐя, *мн.* няма, *м. Спорт. Нежел. ...*; **уѐйкборд**, *мн.* -ове, *м. Спорт...*); ако думата не образува *мн. ч.*, това се сигнализира чрез граматичната бележка „*мн. няма*“;

– **стилистична зона**: чрез квалификатор *Спорт* се сигнализира принадлежността на заглавката към съответната функционална сфера; при необходимост се включват и допълнителни стилистични бележки като *Разг.*, *Жарг.*, *Нежел.*, за да се означава стилистична маркираност на заглавката;

– **семантична зона**: привежда се речниковата дефиниция на значението на заглавката: **скиджоринг** ... Спорт, при който скиорът се тегли от кон или куче, популярен в Северна Америка и скандинавските страни. Използват се следните типове дефиниции: тълкувание, синонимна дефиниция, структурна дефиниция;

– **зона синоним**: в края на речниковата дефиниция след точка и запетая се привеждат синоними на заглавната дума, ако такива съществуват, срв. **фрийр̀ан̀ър** *м. Спорт*. ↑ Паркурист; ↑ трейсър, ↑ трасьор;

– **илюстративна зона**: привежда се пример от текст от печатни издания или интернет със сигнатура на източника, срв. **хималайст** *м. Спорт*. ... *С много голям успех се поздравиха руските хималаисти през миналата година. Експедиция от Екатеринбург с ръководител Сергей Ефимов се справи със западната стена на Макалу.* Върх/1998/1;

– **фразеологична зона**: след специален графичен знак се привеждат устойчиви съчетания, в които участва съответната заглавна дума, например съчетание *натурален бодибилдинг* към заглавка *бодибилдинг*, прилага се тълкувание и илюстративен пример за съчетанието;

– **справочна зона**: при заемките в справочен отдел се отбелязва езикът източник и формата прототип: **аероборд** – От англ. airboard.

Ето пример за речникова статия от разглеждания речник:

шейпинг, *мн.* няма, *м. Спорт*. Система за поддържане на физическата форма, спортуване с елементи от аеробика, хореография и бодибилдинг, при което се съблюдават и медицински препоръки. *Вреден ли е за гръбначния стълб шейпингът?* Док/2005/34. *Техният [на упражненията] ефект ни най-малко не отстъпва на модния в момента шейпинг.* ЖТ/2004/26.

– Англ. shaping.

2. NSĎ

Речникът е разработен от колектив от Института за чешки език към Чешката академия на науките начело с О. Мартинцова. Съдържа 121 заглавни думи, маркирани с бележка *sport*, като броят на образуваните на домашна почва неологизми е 45 единици, а на заетите – 76.

Речниковите статии са структурирани в следните зони:

– **зона на заглавката**: посочват се възможни графични варианти на заглавката като *aquadance, akvadance; streetstyl, streetstyle, street style, street styl; halfpipe, half pipe, half pipe*, както при необходимост и някои произносителни особености при заемките, срв. *jackpot*[□] [*džekpot*];

– **граматична зона**: посочва се част на речта и окончание за родителен падеж единствено число; прилага се и граматична бележка при несклоняеми съществителни, срв. **off-road, offroad, off road** neskl. *příd.*;

– **етимологична зона**: при заемките се отбелязва езикът източник, срв. **quarterpipe** neskl. *ž. <z angl.>*;

– **стилистична зона**: чрез квалификатор *sport* се сигнализира принадлежността на заглавката към съответната функционална сфера; при необходимост се включват и допълнителни стилистични бележки, за да се означае стилистична маркираност на заглавката.

– **семантична зона**: привежда се тълкувание на значението на заглавката, напр.: **nebeský surfař** sport. *kdo pěstuje nebeský surfing; kdo se věnuje nebeskému surfingu závodně (jako sportovní disciplíně); skysurfař, skysurfer*;

– **зона синоним**: след точка и запетая в края на речниковата дефиниция се привежда синоним на заглавната дума (ако такъв съществува): **armsport** ... sport. *přetlačování rukou opřených lokty o stůl (jako sportovní disciplína); páka, přetlačování rukou, přetlačení rukou, armwrestling, kanadský zápas*;

– **илюстративна зона**: привежда се пример от текст от печатни издания или интернет, напр. **hydrospead** ...: *hladina adrenalinu nezůstane klidná ani při hydrospeadu*;

– **фразеологична зона**: представят се устойчивите съчетания, в които се включва съответната заглавна дума, срв. **letní příd. letní biatlon** sport. *sportovní disciplína kombinující střelbu z malorážky s terénním během, anebo s během na kolečkových lyžích, anebo s jízdou na horském kole*;

– **справочна зона**: в края на речниковата статия се дават пояснения за сферата на употреба на думата, срв. *jackpot* ... 2. sport. *finanční odměna pro vítěze určeného počtu závodů v sérii, seriálu, která se rozděluje mezi všechny takové vítěze...* V oblasti atletiky, или други необходими пояснения, срв. *libero*[□] m. i s. sport. ... *Původně ve významu „fotbalový obránce volně operující po hřišti“.*

Ето пример за речникова статия от разглеждания речник:

skiakrobat [-i-ak-] -a m. sport. *kdo se zabývá skiakrobacií (lyžařskou akrobacií); kdo se věnuje skiakrobacií závodně (jako sportovní disciplíně); lyžařský akrobat; akrobatický lyžař*: v Harrachově se představí nejlepší skiakrobaté světa; při svých saltech a vrutech se skiakrobat Aleš Valenta pohybuje ve výšce 14 metrů.

В заключение можем да обобщим, че и в двата разгледани речника при лексиката от тематичната област спорт броят на заемките, включени в словника, надвишава броя на образуваните с домашни средства лексикални еди-

ници (особено що се отнася до български), което е показателно за това, че заемането и в двата езика (български и чешки) е основен метод за навлизане и утвърждаване на нова лексика в тази тематична област.

И двата речника предоставят изчерпателна лексикографска информация не само за значението на лексикалните единици от сферата на спорта, но и за техните графични варианти (където такива съществуват), за особеностите на формоизменението им, за стилистичните им особености, за употребата им в контекст и (когато става дума за заемки) за произхода им. Това прави тези речници подходящ източник за провеждане на едоезикови и съпоставителни изследвания върху иновационните процеси в спортната лексика в български и чешки.

БЛАГОДАРНОСТ

Изследването е проведено с финансовата подкрепа на Програмата за подпомагане на младите учени в БАН, проект ДФНП-114/11.05.2016 *Неологизационни явления в българската и чешката лексика и тяхното лексикографско описание (неологизми от областта на спорта)*.

ЛИТЕРАТУРА

- РНДБЕ 2010:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и началото на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.
- NSČ 2004:** Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia, 2004.

**ТЕРМИНОЛОГИЯ
И ТЕРМИНОГРАФИЯ**

Владимир Паринов

Воронежский государственный медицинский университет

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ПРАГМАТИКИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ

Abstract: This article deals with a problem of the proper use of the special medical lexicon of Ancient Greek and Latin origin, here is also considered the functioning of these terms in medical speech from rhetorical and pragmatic point of view. The use not only of the terms in the doctor's speech, but the original meaning of the morphemes and lexicon semantically drawing the medical discourse are considered.

Keywords: Ancient Greek, Latin language, doctor's speech, pragmatics

В настоящее время научная медицинская литература переживает очередную волну иностранных, как правило англоязычных статей, книг, инструкций, часто плохо переведённых, но, благодаря авторитету фирм, издательств, авторов, тем не менее влияющих на лексико-морфологический облик отечественной научной и научно-популярной литературы. Это зачастую приводит к увеличению дистанции между автором и читателем, так как в специализированной (особенно переводной) литературе встречается много полезной, но не всегда необходимой международной лексики и грамматических форм.

В таких европейских языках, как испанский, французский, итальянский, английский до сих пор сохранились явления синтаксиса, лексики и морфологии, возникшие под влиянием древнегреческого языка, давшего Европе первую литературу и алфавит, а также латыни, завоевавшей свой авторитет будучи языком-посредником в Римской империи, на котором говорили, отдавали военные приказы, писали законы. Доля классических лексико-грамматических заимствований в крупнейших европейских языках огромна, многие из них проникли и в русский язык.

При коммуникативно-прагматическом анализе языковых явлений в новых языках следует изучить их историю и наличие „реликтовых“ морфем или лексем, которые помогут отнести слова (словосочетания) к определённом жанру – разговорному или литературному, устному или письменному, либо стилю – научному или просторечному и т. п.

Если слова, обозначающие общеизвестные понятия, меняются, либо приобретают дополнительные значения (такова, скажем, история слова „термин“, произошедшего от лат. *terminus* *межевой камень, граница участка*, со временем потерявшего первое значение, сохранив второе в значении „граница, срок“ в испанском и итальянском *termino* и английском *term*, в которых, как и в русском варианте, появилось третье значение – „слово, как часть научно-технического словаря“), то в медицинском субъязыке, который при-

обрёл свои основные характерные черты в период с V в. до н. э. („Афоризмы“ Гиппократата) до V в. н. э. (сочинения Кассиуса Феликса и Теодора Присциана) (Langslow 2000), изменения носят более поверхностный характер. К таким изменениям, не затрагивающим систему, можно отнести введение терминов из новых языков (напр., *гатофобия*, „навязчивая боязнь кошек“ (от испанского *gato* „кот“, обычно заменяется на классическое *айлуорофобия* (от др.-греч. *ἄλουρος* „кот“), или введение, под давлением английского языка терминов на -ing, таких как *скрининг*, *брендинг* и т. п.

Хотя многие учёные считают, что синонимия в медицине носит абсолютный характер, это утверждение истинно лишь для случаев, где имеет место узкомедицинская денотация, т.е., название болезни или симптомов, например „абсцесс = нарыв = гнойник“ или „пневмония = воспаление лёгких“. Полная синонимия возможна, как в данном случае, лишь в языках, свободных от классического наследия. Латинское слово абсцесс (*abscessus*) „уход, удаление“ – отглагольное существительное, образованное от основы супина глагола *abscedo* „отступить, уходить, удаляться“, в современном значении впервые встречается у Авла Корнелия Цельса (I в. н. э.). Супин (в данном примере *abs-cessum* „~ чтобы уйти“) в латинском языке обозначал цель при глаголах движения и его основа весьма продуктивна. Антоним, *accessus* имел общее значение „приход, приближение“, а со II в. н. э. (Авл Геллий) – и „припадок“. Таким образом, для носителя языка термин „абсцесс“ возможно имел более глубокий (воздержимся от утверждения, что более правильный) смысл: *abscessus* = гнойник = уход (болезни); так же, как и его антоним: *accessus* = приход = припадок.

В некоторых европейских языках корень -*cess-*, являющийся основой супина глагола *cedo* „идти, шествовать, (у)ступать“, сохраняет своё лексико-семантическое значение в таких словах, как английские *process* (отросток), *recess* (углубление), образованных от латинских префиксальных производных *processus*, *recessus*, причём английский язык сохранил и основные, не медицинские значения данных слов, соответственно: „движение вперёд“ и „движение назад; укромное место“. Русский же врач, даже зная международные анатомические термины *processus* (отросток), *recessus* (углубление, карман), уже вряд ли как-то свяжет их ассоциативно с каким-либо движением.

Большую часть латинских медицинских терминов мы не воспринимаем *de ipsa fonte*, т.е., из самого источника, как жители, например, Италии, Испании, Англии (в порядке ослабления ассоциативных связей). Возьмём для примера анатомический термин *caput* „голова“. В итальянском языке существуют слова *capitano* (= англ. *captain*, исп. *capitan*, „капитан“), *capo* (исп. = *sabo*, *cabeza*, „главарь, голова“), *capitale* (англ, исп. *capital*, „главный; столица“).

Латинский изначально был языком крестьян, людей малообразованных, но практичных, изобретательных и тщеславных. Не случайно афоризм *Usus opus movet* (Ovid. *Ars* 1, 29) „опыт двигает дело“ появился на римской почве. Несмотря на огромную работу римских учёных и писателей по совершен-

ствованию латинского языка, он так и не смог достичь естественности греческого в словообразовании и способности кратко, без описательных оборотов выражать отвлечённые понятия.

В латинском медицинском языке можно без труда проследить параллели с крестьянским укладом жизни: *ampulla* *ампула*, уменьшительное от *amphora*, *puella* *зрачок*, происходит от *puer* „маленькая девочка; кукла (= отражающаяся фигурка человека)“, в английском *pueril* означает как „зрачок“, так и „ученик/ученица“, *axis* *ось* (*телеги* = 2-й шейный позвонок, то же и в английском), *sulcus* *борозда*, *tibia* (арх. *tibia*) *свирель*, *flauta* (= большая берцовая кость), одного корня с *tuba* *труба*, *servix* *шея*, *шейка*, *горлышко* (*кувшина*), *uva* *виноград* и (у А. К. Цельса) – язычок мягкого нёба.

Префиксы и суффиксы античного происхождения с более или менее постоянным значением привносили оттенок литературной и культурной речи:

– суффиксы *-al/-ar/-ic/-an/-in/-iv-* обозначают отношение, либо подобие, причём в научном языке такие слова часто не переводятся, а транслитерируются, т.е., данные суффиксы получают своё семантическое выражение и в русском языке: *Romanus* (римский – *романский*), *palatinus* (нёбный), *rusticus* (сельский), *spasticus* (*спастический*), *uvularis* (язычковый – *увулярный*), *activus* (деятельностный – *активный*), *intensivus** (*интенсивный*), *cervicalis* (шейный – *цервикальный*).

Суффикс *-tor/-sor* мог обозначать отвлечённое понятие, но как правило, в связи с реальностью, например *tremor* *тремор*, *дрожание*; чаще называл деятеля: *buc(s)inator* – *горнист*; *щёчная мышца* (как приложение к *musculus*), *doctor* – *учитель* (от *doctus*, причастие прошедшего времени – *учёный*).

Слова на *-tas* изначально были отвлечёнными понятиями, как например, неологизм Цицерона *qualitas* (*качество*, калька с греческого ποιότης), однако впоследствии с более практическим смыслом, как например *sanitas* *здоровье* у А. К. Цельса: *Sanitatem aegris medicina promittit* „Медицина сулит больным здоровье“.

Хотя лексический запас русского языка и отличается от романо-германских языков, многие аффиксы и морфемы латинского происхождения функционируют в русскоязычных терминах с разной степенью ассимиляции, риторически маркируя научный стиль речи врача. Такие аффиксы и морфемы могут входить в состав как и специальной лексики, например, приставка *ge-* в латыни имела значения „снова; назад“, как в слове „репетиция“ (от лат. *repetitio* „повторение“, *retractio* досл.: „оттаскивание“, в стоматологии – ретракция, „оголение“ зубов. Стоит упомянуть и о таком, целесообразном с прагматической точки зрения суффиксе, как *-bilis-*, который имеет значение „(при)годный для чего-либо“, особенно продуктивный в европейских языках. У А. К. Цельса в его рассуждениях о том, каким должен быть хирург, встречается оборот (*manu*) *stabili* *с устойчивой* (*т.е., твёрдой*) *рукой*. Прилагательное *stabilis* можно транслитерировать как „стабильный“, но по смыслу оно ближе английскому *stable*. Можно упомянуть и такое популярное сейчас слово,

как „мобильный“ (mobilis). Интересно, многие ли знают, что по-латыни оно означает „подвижный“ (ср. *hepar mobile* – *подвижная печень*)? Любопытно, что даже врачи периода Империи не всегда безупречно пользовались родным латинским языком. Так, Хиро Центавр, ветеринар, живший около 400 г. н. э., в своём трактате „*Mulomedicinae*“ написав: *tumor...tractibilis sine dolore* (цит. по Väänänen 2003) „опухоль, при ощупывании не болит“ вместо *tractibilis* должен был употребить *tactibilis*. В другом месте этого сочинения, написанного на народной латыни, читаем: ... *quascumque valitudines aterapeutae sunt et cronía, cura sua curari oportet* (ibid.) „всякие состояния здоровья (=заболевания), возникшие из-за отсутствия лечения и хронические нужно лечить своим способом“. За неимением подходящего латинского слова, автор использует греческие *aterapeutae* (от др.-греч. ἀθεράπειτος – „не лечившийся“) и *cronía* (правильнее *chronía*, от др.-греч. χρόνιος – „долговременный, хронический“). Если бы автор не был знаком с древнегреческим языком, ему пришлось бы применять довольно неуклюжие описательные обороты, например такие как (для первого случая): *quae non curabantur* (которые не лечились) или *quae sine curatione erant* (которые были без лечения).

ЛИТЕРАТУРА

- Langslow 2000:** Langslow, D. R. *Medical Latin in the Roman Empire*. New York: Oxford University Press, 2000.
- Väänänen 2003:** Väänänen, V. *Introduccion al latin vulgar. Version española de Manuel Carrion. Tercera edicion revisada y corregida*. Leganes. Madrid, 2003.

Ольга Дьолог
Харківський національний економічний університет
ім. С. Кузнеця

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СЛІВ АНГЛІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Abstract: In this article the problems of borrowing are probed in the modern Ukrainian terminology vocabulary. The role of Anglicisms is determined in modern Ukrainian economic terminology. The processes of included in the language of foreign vocabulary and feature of its use are examined.

Keywords: innovations, terminology, borrowing, economic vocabulary, Anglicism

На сучасному етапі розвитку української літературної мови, коли її лексична система перебуває під інтенсивним англомовним впливом, актуальною є потреба в комплексних дослідженнях численних новітніх англіцизмів. Ось чому мета даного дослідження полягає в аналізі джерел походження сучасної української економічної термінології.

Зазначена мета передбачає розв'язання таких задач:

- з'ясування проблеми запозичення в сучасній українській мові і в термінологічній лексиці зокрема;
- визначення місця термінів-інтернаціоналізмів, запозичених з англійської мови, у сучасній українській економічній термінології;
- дослідження особливостей функціонування економічних термінів-англіцизмів у сучасній українській мові.

Розвиток новітньої української термінології тісно пов'язаний із характером сучасної науки. Приблизно з середини ХХ століття темпи її розвитку такі, що кількість опублікованих у наукових виданнях світу статей, наприклад, подвоюється кожні 12–15 років. Це означає, що для опрацювання нових публікацій навіть у вузькій галузі необхідні доведені до автоматизму навички перекодування наукової інформації зі світових мов, зокрема англійської, на українську.

На відміну від художнього стилю, у науці на перше місце виходить не форма повідомлення, а його зміст. Тому мова сучасної науки все більше виявляє тенденцію до творення універсальних форм вираження. У лексичному складі наукових праць, написаних європейськими мовами, є чимало спільних лексем. Така тенденція вступає в суперечність із психологічними засадами сприйняття інформації і породження нової. Практика доводить, що найкраще людина сприймає інформацію і творить нові знання засобами рідної мови. Звідси і сучасні проблеми використання в науковому стилі тих мовних за-

собів української мови, які зберігають національну своєрідність мови і водночас є важливими текстотворчими одиницями сучасного наукового тексту.

Питання про доцільність використання запозичень взагалі пов'язано із закріпленням лексичних засобів за певними функціональними стилями мовлення. Уживання іншомовних слів, що мають обмежену сферу розповсюдження, може бути виправдано читацьким колом, стильовою приналежністю тексту.

Іншомовна термінологічна лексика є незамінним засобом лаконічного і точного передавання інформації у текстах, що призначені для вузьких спеціалістів, але може виявитись нездоланною перешкодою для розуміння науково-популярного тексту непідготовленим читачем.

За умов запозичення ідей, теорій і понять зарубіжної науки вибір варіанту перекладу термінів – ключових слів тексту, основних понять наукового дослідження – також стає ключовою подією. Питання перекладу термінології, а також питання, що стосуються причин і наслідків запозичень термінів, складають актуальну проблему дослідження метамови сучасної науки.

Активізація ділових, наукових, економічних, культурних зв'язків, розквіт зарубіжного туризму у кінці ХХ – початку ХХІ століття спричинили інтенсифікацію спілкування з носіями іноземних мов.

Дослідження проблеми виникнення та використання термінологічного запозичення представило всю складність процесу і, зокрема, виявило два джерела складання терміносистеми:

- 1) запозичення готових термінів;
- 2) утворення нових термінів із лексичного матеріалу власної мови.

Ці два шляхи властиві для поповнення словника в цілому, але особливо чітко вони виявляються у поповненні термінології, де, по-перше, значною є роль запозиченої лексики, по-друге, чіткіше проявляються процеси терміноутворення, оскільки вони носять більш системний і цілеспрямований характер.

У лінгвістичній літературі існують різні точки зору на питання щодо причин мовних змін. Одні науковці перебільшують роль екстралінгвістичних чинників, вважаючи, що всі зміни в мові обумовлені лише ними (і в першу чергу – умовами існування того суспільства, у якому існує мова). Інші науковці повністю заперечують вплив зовнішніх факторів, вважаючи, що будь-які зміни мови спричинені виключно внутрішніми причинами.

Переважає більшість сучасних мовознавців за основу бере тезу про двобічну залежність еволюції мови від зовнішніх і внутрішніх чинників. При цьому береться до уваги, що повний опис мовної системи неможливий без урахування взаємодії екстралінгвістичних та інтралінгвістичних причин, які звичайно об'єднують у три групи:

- 1) структура певної мови (тобто її будова);
- 2) психологічні, фізичні, просторові, соціальні та інші умови існування мови;

3) ті періодичні впливи інших мов, які в даний час і в даному місці відчуває дана мова (Кислюк 2006: 230).

Розвиток окремих галузей науки відбувається нерівномірно, ось чому формування тієї чи іншої термінологічної системи визначається і особливостями розвитку даної наукової галузі. Кожна із наукових дисциплін має власний первинний момент, від якого веде свою історію її термінологічна мова. Велике значення при цьому мають запозичення. Вплив інших мов можна розглядати з точки зору того, яка саме мова впливає на досліджувану мову і яким є відповідний соціальний стан обох мов. При цьому слід звернути увагу, які саме форми приймає мовне контактування і чи залежить воно від мов, що взаємодіють. У такому розумінні вплив однієї лінгвістичної системи на іншу можна розглядати як інтралінгвістичний процес.

Практика міжнародного спілкування, яка спричинює складний та суперечливий процес взаємного обміну поняттями й термінами, триває і на подальших етапах розвитку термінологічних систем. Мовні контакти і лексичні запозичення як один із проявів лінгвістичного контактування стають важливими чинниками розвитку мови. Розв'язання питань, пов'язаних із впливом різних мов одна на іншу, має як теоретичне, так і практичне значення. У лінгвістиці практично невідомі мови, які б не стали об'єктом впливу ззовні. Процес лексичного запозичення стає особливо активним завдяки широким і різнобічним контактам між різними народами на сучасному етапі.

Запозичення з інших мов – природний процес, притаманний кожній розвиненій національній літературній мові, а, відповідно, й мові науки, оскільки процес формування мови науки відбувається у прямій залежності від загальних процесів розвитку національної мови.

Економічними термінами звичайно називають слова та словосполучення, що функціонують в економічній сфері і утворюють поняття економіки як науки. Сучасне життя вимагає певної обізнаності кожної пересічної людини в окремих економічних категоріях. Ось чому економічна термінологія може розглядатися (і розглядається) у сучасній лінгвістиці не тільки як маркована мова, але і як складова загальної української лексики.

Наукова українська лексика має давню історію. Проте прийнято вважати, що перший потужний поштовх у її розвитку відноситься до другої половини XIX століття. В окремих дослідженнях у галузі економічної термінології (і загальнонаукової термінології) стверджується, що саме друга половина XIX століття і є власне початком її формування. Одним із засновників української термінології по праву вважається Іван Франко, свідченням чого є його оригінальні і перекладні праці. Саме в них прозвучали вперше і закріпилися такі лексеми як: *податки, промисел, ціна, вартість, доход, капітал, дивіденд, конкуренція, обмін, продаж, бухгалтерія* та інші, що сьогодні входять до активного складу термінологічної лексики.

Українська мова, як і будь-яка інша мова світу, поступово розвивається. Розвивається при цьому і наукова лексика. На сьогодні в сучасній українській

мові спостерігається збільшення кількості економічних термінів та розширення семантики вже відомих загальнонавчаних термінів.

У сучасній економічній термінології можна виділити дві групи лексем відповідно до використання їх у мові:

1) вузькоспеціальні терміни, які поділяються на:

– однослівні (наприклад, *офшор, рабат, рента, санація, трансферт, реверс, суборенда*);

– терміни-словосполучення (наприклад, *біржова ціна, ліквідні засоби, холдингова компанія*);

2) загальнонаукові терміни (наприклад, *проблема, ідея, гіпотеза, формула*).

Аналіз складу української економічної термінології з точки зору її походження, здійснений мовознавцями, може бути представлений таким чином:

– 19% фінансово-економічної термінології становлять власне українські слова (наприклад, *борг, боржник, вартість, взаємозалік*);

– 8% – це слова-гібриди, тобто такі, що складаються з двох коренів, один із яких є власне українським, інший – запозиченим (наприклад, *векселедавець, векселедержач, жиронаказ, жиророзрахунок*);

– 73% становить лексика, запозичена з різних мов світу (наприклад, *дисконт, аудит, менеджмент, емісія*) (Белоусова 1998: 116).

У сьогодишніх дослідженнях запозиченої лексики слід враховувати тенденцію до створення міжнародної термінології, єдиних найменувань понять, явищ сучасної науки, виробництва, що також сприяє закріпленню іншомовної лексики, котра отримала інтернаціональний характер. Цей факт дає підстави вважати, що засвоєння іншомовних елементів є необхідним і обов'язковим для розвитку української мови процесом. У ставленні до запозичених слів часто протистоять дві діаметрально протилежні тенденції: з одного боку, перенасичення українського мовлення іноземними словами та зворотами, з іншого – повне їх заперечення і намагання вживати лише питомі українські слова.

Проте незважаючи на широкі внутрішні можливості номінації, якими оперує кожна мова, запозичення звичайно більш розповсюджене, ніж словотвірні процеси. Це пояснюється тим, що переробити за своїм зразком і у такий спосіб засвоїти вже готову до вживання назву набагато простіше і зручніше, ніж протиставити їй власну назву того ж самого явища на підставі виділення в цьому явищі певної характерної ознаки.

Разом із зростанням кількості лексичних запозичень збільшується і науковий інтерес до їхнього вивчення. Мовознавці починають досліджувати процеси входження в мову іноземної лексики та особливості її вживання. Поступово накопичується спостереження над запозиченнями, збирається матеріал, що стосується взаємодії різних мов. Виникає складний комплекс питань, що стосуються проблеми запозичення. Особливої уваги набувають питання про визначення запозичень, про причини запозичень, про процес засвоєння чужих слів, про класифікацію запозичень тощо.

Варто зазначити, що в лінгвістичній літературі відзначається незначна відміна запозичення термінів від запозичення слів загального вживання. Разом із цим досвід переконує, що більшість запозичень належить до термінології, тому практично все, що зазначається про запозичення взагалі, справедливо і для термінів.

Уже саме визначення терміну *запозичення*, що дається у лінгвістичній літературі, свідчить про запозичення саме термінів. Так, „Словарь лингвистических терминов“ О. С. Ахмановой подає значення запозичення як „обращение к лексическому фонду других языков для выражения новых понятий, дальнейшей дифференциации уже имеющихся и обозначения неизвестных прежде предметов“ (Ахманова 1969: 26). Визначення нових понять та диференціація раніше відомих притаманні для більшості запозичених термінів.

Причинами запозичення термінів є не тільки потреба у визначенні нових понять, але й необхідність уточнення та покращення мовної техніки (тобто – причини власне лінгвістичного плану). До мовних причин запозичень відносять тенденцію до усунення полісемії власного слова, спрощення його смислової структури, потреби у лаконічнішому і точнішому найменуванні явища об'єктивної дійсності, що до цього передавалось описово, та необхідності уточнити відповідне поняття. Практично всі ці причини можуть застосовуватись і до термінології.

Коли ми говоримо про термін, то ми розуміємо емоційно нейтральне слово або словосполучення, котре передає назву точно зазначеного поняття, явища або предмета, що належить певній галузі науки чи техніки. Лексика такого роду дає можливість найточніше, найчіткіше, найекономніше висловити зміст і значення даного предмета та забезпечує правильне розуміння сутності самого питання.

В історії формування будь-якої літературної мови важливу роль відіграє формування наукової термінології, яка забезпечує можливість активного використання літературної мови в одній з найвищих галузей спілкування – науковому спілкуванні. В історії будь-якої літературної мови є період найбільш активного формування її термінологічної системи. Для української мови – це ХХ століття (особливо – його початок і кінець), коли проводилась велика діяльність щодо мови наукової літератури, щодо перекладів наукових текстів, створювались еквіваленти до назв наукових понять, розширювались контакти з іншими мовами, які допомагали з'ясувати семантичні можливості української мови.

Не існує загальноприйнятої класифікації запозичених слів, проте можна назвати найважливіші чинники, за якими в лінгвістичній літературі відбувається їхнє розмежування. Звичайно враховується час запозичення, мова-джерело запозичення, склад запозиченої лексики, ступінь її асиміляції тощо. У більшості досліджень запозиченої лексики найважливішим є хронологічний аспект, за якого особлива увага приділяється часу запозичення та з'ясуванню джерела запозичення.

З кінця ХХ століття починається процес кількісного зростання в українській мові запозиченої лексики. Причиною цього стали позамовні чинники: суспільно-політичні, економічні перетворення в Україні, відкритість та інтеграція в міжнародні культурні та інформаційні сфери. Триває такий процес і сьогодні.

Процес об'єктивного поповнення лексичного складу української мови запозиченнями в сучасний період відбувається надзвичайно швидко та інтенсивно, так що нові реалії приходять до нашої дійсності вже з існуючими англо-американськими назвами, закріпленими за ними в англійській мові, не встигаючи отримати найменування на національній українській основі. Таким чином, українська мова за умови нагальної номінативної потреби та відсутності адекватного часу запропонувати власну назву для новітніх явищ, процесів, предметів змушена запозичувати, засвоювати та вводити у свою лексичну систему іншомовні назви, які прийшли з англійської мови.

Проте у термінологічній лексичній іншомовні запозичення давно вже вживаються і стали природними. Якщо спочатку мова науки використовувала насамперед запозичення з латини чи давньогрецької мови, то сучасна новітня термінологія використовує переважно англіцизми. Така тенденція притаманна не тільки сучасній українській мові, але і іншим мовам світу.

У сучасному українському мовознавстві особливого значення набуває питання про запозичення у галузі наукової лексики та їх функціонування в українській мові. Це пов'язано з тим, що запозичення з англійської мови, охоплюючи практично всі мови, у тому числі, більшою або меншою мірою, усі слов'янські мови, приводять до інтернаціоналізації наукової термінології. Водночас, термінологія таких достатньо нових наукових напрямків, як менеджмент, інформатика, когнітивістика тощо, запозичується суміжними науками, у такий спосіб відбувається універсалізація наукової термінології – перетворення її в міждисциплінарну або загальнонаукову.

Слова іншомовного походження, як правило, засвоюються, насамперед, фонетично і граматично, тобто підпорядковуються законам фонетики, граматики і словотвору мови-реципієнта.

За умов сучасного, прискореного, різноманітного життя створення зручних та динамічних інформаційних технологій в українському мовленні з'являється велика кількість термінів, що стосуються різних галузей науки і техніки (наприклад, економічні і фінансові терміни: *бартер, брокер, ваучер, лізинг, дилер, корнер, лобі, менеджмент, аудит, кредит, маркетинг*). Багато із цих слів використовуються у мовленні не тільки як терміни, але і як загальноновживані слова, оскільки коло їхніх користувачів поступово розширюється.

Виникнення і розвиток комп'ютерів, комп'ютерних технологій та Інтернету здійснило вплив практично на всі сфери людської діяльності. Мова також не лишається осторонь. З'явилися нові слова: *нетбук, ноутбук, спам, дисплей, файл, інтерфейс, ай-пад, памкомп'ютери, принтер, гейм, геймер, тег, тригер, скайп, логін* тощо, які в силу своєї надзвичайної поширеності

використовуються не тільки в галузі комп'ютерних технологій, але і в інших терміносистемах (у тому числі – і економічній), і навіть у загальнонавчальній лексиці сучасної української мови. Крім того, у сучасну українську мову разом із новими словами приходять велика кількість скорочень. Звичайно їх поділяють на дві групи:

1) скорочення, для яких в українській мові є однозначні відповідники: *AFM (atomic force microscope) – АСМ (атомний силовий мікроскоп)*;

2) скорочення, у яких в українській мові немає еквіваленту, і тому в мові використовують описовий метод для перекладу цих скорочень: *ISP (Internet Service Provider) – Інтернет-провайдер, IP Address (Internet Protocol Address) – спеціальна адреса у комп'ютерній мережі, побудована за протоколом IP*.

Слід зауважити, що друга група домінує за кількістю. Скорочення іншомовного походження постійно поповнюють і власне наукову термінологію, і лексику загального вжитку.

У мовознавстві в межах запозичень спеціально розрізняють іншомовні та запозичені слова. Під терміном *іншомовні слова* розуміються слова з іноземних мов, що не засвоєні повністю мовою, яка їх запозичила, що усвідомлюються мовцям як чужорідні та зберігають ознаки свого походження. Це виявляється у їхній формі та в семантиці (більший чи менший ступінь незасвоєності мовою, у яку вони ввійшли; можливість збереження вихідної графіки на письмі; наявність незвичних звукосполучень; невідмінюваність частини іншомовних слів, яка, проте, може поступово втрачатися). Наприклад, *e-mail, він-персона, лобі, IP-технології* тощо. Ступінь засвоєння іншомовних слів може бути різним. Іншомовні слова, цілком засвоєні мовою, що їх запозичила, вважають запозиченими словами; вони не сприймаються мовцями-реципієнтами як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення (наприклад, англіцизми у сучасній економічній термінології: *кредит, бартер, менеджер, ваучер* тощо). Такі терміни активно вступають у словотворчі процеси (наприклад, *кредит – кредитний, кредитувати, кредитований*).

Слід, однак, відзначити, що в українській мові, як і в інших мовах світу, при запозиченні іншомовних слів відбувається безперервний процес їх засвоєння, через що нерідко дуже важко провести чітку межу між ними й запозиченими словами. Отже, ця відмежованість є в деяких випадках суб'єктивною і віднесеність таких слів або до іншомовних, або до запозичених залежить від численних позамовних чинників.

Багато англійських слів із широкою семантикою не мають повної відповідності з українськими словами. Двомовні словники звичайно дають ряд часткових варіативних відповідностей, кожне з яких покриває лише одне із значень іншомовного слова. Проте навіть усі словникові відповідності у їхній сукупності не охоплюють повністю широкої семантики іншомовного слова.

Л. П. Крисін, досліджуючи сучасні процеси мовного запозичення, визначає такі умови для входження слова у систему мови-реципієнта:

1) графічно-фонетичне передавання іншомовного слова засобами мови-реципієнта;

2) співвіднесення його з певними граматичними класами і категоріями;

3) семантична самостійність слова, відсутність у нього дублетних синонімічних відношень зі словами, що існують у мові-реципієнті (Крисін 2008: 456).

Сама запозичена з англійської мови лексика (і термінологічна, і загальноживана) структурно неоднорідна. Звичайно її поділяють на такі групи:

1) слова, що структурно співпадають з англійськими прототипами, тобто слова, змінені графічно і передані відповідними фонемними засобами мови-реципієнта (наприклад, *менеджмент* – від англ. *management*, *маркетинг* – від англ. *marketing*, *інжиніринг* – від англ. *engineering*, *офшор* – від англ. *off shore* тощо);

2) слова, морфологічно оформлені засобами мови-реципієнта (наприклад, *маркетинговий*, *дилерський*, *офшорний* тощо);

3) слова з частковою морфологічною субституцією; при цьому частіше субституція відноситься до другого елементу складного слова (наприклад, *інвалюта* – *іноземна валюта*, *суборенда*, *доларизація*, *фритредерство* тощо).

Мова функціонує і розвивається на базі власних, притаманних лише їй закономірностей. До таких закономірностей належать стійкість та одночасно рухливість, мобільність лексичного складу мови. Існує декілька основних причин запозичення слів іншомовного походження. Серед основних можемо назвати такі:

1) необхідність номінації нових предметів і явищ;

2) прагнення до термінологічності у мові;

3) тенденції до економії у мові, намагання замінити багатослівні описові вирази одним влучним словом.

Конкретизуючи проблему впливу зовнішніх соціально-економічних, політичних тощо зв'язків суспільства на процес лексичного запозичення, можна стверджувати, що найтипівішою формою такого впливу є запозичення назви разом із запозиченням поняття. Семантика таких лексем пов'язана з амбівалентними процесами в сучасній українській мові – спеціалізації лексики і внутрішньо системними перерозподілами. Слова, запозичені у такий спосіб, представляють у кожній мові (у тому числі – і українській) численну групу.

На межі ХХ – ХХІ ст. активізувалися українсько-англійські мовні контакти, результатом яких стала значна кількість запозичень в українській мові у різних сферах діяльності. Не оминув цей процес і сучасну українську термінологію (у тому числі – економічну).

Проте слід зазначити, це питання стосується не тільки української лексики. У даному випадку українська сучасна економічна термінологія продовжує термінологічні традиції сучасних західноєвропейських мов щодо використання у своєму складі інтернаціональної лексики. Термінологія завжди прагнула

до інтернаціоналізації. І це спричинило ситуацію, за якої сучасна українська економічна термінологія має велику кількість запозичень (наприклад, *дисконт*, *аудит*, *менеджмент*, *емісія*, *мінімум*, *макроекономіка*, *макроструктура*, *синдикат*, *офшор*, *рабат*, *рента*, *санація*, *трансферт*, *реверс*, *суборенда* тощо). Наявність таких запозичень викликана не тільки тенденцією до інтернаціоналізації сучасної української економічної термінології. Не можна не зазначити й інші (екстралінгвістичні) причини: наукові, економічні, політичні та культурні зв'язки між різними країнами світу, а значить – і між мовами.

Економіка займає особливе місце серед інших суспільних наук, оскільки більше від інших пов'язана з життям народу. Звідси – тісний зв'язок економічної термінології із лексичною та стилістичною системами сучасної української літературної мови. Отже, розгляд економічної термінології як з історичної, так і з сучасної точки зору підтверджує думку, що вона постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус. Характер змін в економічній термінології має прогресивну спрямованість, тобто є виявом тенденції до подальшого формування мови економіки.

Терміни-англіцизми мають певні зовнішні ознаки, оскільки у переважній більшості випадків зберігають фонетичні, морфологічні (а іноді навіть і графічні) риси мови-джерела. Серед основних характерних ознак термінів, запозичених з англійської мови, можемо назвати такі:

1) наявність звукосполучення *дж* (наприклад, *бюджет*, *леверидж*, *менеджмент* тощо);

2) наявність звукосполучень *ай*, *ей* (наприклад, *інсайд*, *дизайн*, *аутрайт*, *сейф*, *і-мейл* тощо);

3) наявність суфіксу *-инг* (*-інг*) (наприклад, *фіксинг*, *кліринг*, *лістинг*, *маркетинг*, *блюмінг* тощо).

Основна причина іншомовних запозичень полягає, передусім, у суперечностях між вимогами точності терміна, з одного боку, й практичної лаконічності, – з другого. Проте, існує велика кількість випадків, коли термін запозичується для позначення старого поняття, для якого в українській мові вже існує термін або описовий зворот. Таким чином, у мові співіснують різні за походженням номінативні одиниці, які позначають те саме явище, тобто синонімічні пари. Вони бувають двох типів:

а) англомовне запозичення – однокомпонентний український еквівалент: *дайджест* – огляд; *дилер* – посередник, представник; *дисконт* – знижка; *консалтинг* – консультування; *менеджер* – керівник; *офшорний* – іноземний;

б) англомовне запозичення – багатокомпонентний український еквівалент: *траст* – довірче товариство; *форс-мажор* – непередбачені обставини; *ріелтер* – агент з продажу нерухомості.

За спостереженнями, англiцизми використовують частіше, ніж їхні українські відповідники. Важливу роль у використанні англiцизмів, що належать до першої групи, відіграють соціально-психологічні причини: мовці часто надають перевагу іншомовним словам, як більш престижним, модним.

У другій групі вища частотність англіцизмів порівняно з українськими відповідниками пояснюється прагненням мовців до економії мовних засобів (запозичення значно компактніші).

Взагалі, синонімія – не характерне явище для термінології. Основною ознакою терміна є чіткість його значення. А синоніми у більшості випадків мають певні стилістичні або лексичні нюанси. Проте і в загальноживаній українській лексиці трапляються абсолютні синоніми, які відрізняються джерелом походження. Мова йде про одночасне використання запозиченого слова і питомого українського (наприклад, *аплодисменти* – *оплески*, *екзамен* – *іспит*, *лінгвістика* – *мовознавство* тощо). Трапляються такі абсолютні синоніми і в термінології, коли одночасно використовуються термін-інтернаціоналізм і власне українське слово (наприклад, *аукціон* – *торги*).

Таким чином, можна зазначити, що окремі поняття новітньої економічної термінології функціонують в українській мові у двох варіантах:

1) слова-інтернаціоналізми та їхні власне українські еквіваленти (наприклад, в економічних текстах і документах можна одночасно зустріти вживання слів *дилер* (від англ. *dealer*) і *посередник*, *дефолт* (від англ. *default*) і *невиконання грошових зобов'язань*, *дисконт* (від англ. *discount*) і *знижка*, *траст* (від англ. *trust*) і *довірче товариство*);

2) переважна більшість англomовних економічних термінів не мають чіткого відповідника в українській мові і тому подаються у словниках у вигляді транслітерації з оригіналу з подальшим їхнім тлумаченням (наприклад, *кредит*, *бартер*, *менеджер*, *ваучер* тощо).

Часто складні економічні терміни в українській мові можуть мати або дослівний переклад з оригіналу (*chain of command* – *ланцюг інстанцій*, *span of control* – *норма некерованості* тощо) або перекладатися описово. Це в основному стосується тих понять і реалій, які тільки зараз починають з'являтися в українському соціумі. До них належать сучасні форми торгівлі: *one-stop environment* (торговельне містечко, де можна купити будь-які товари), атрибуту ведення бізнесу та ділового спілкування: *short-list* (остаточний список кандидатів для співбесіди під час прийому на роботу), *dress code* (правила, що передбачають носити певний одяг на роботі) тощо.

Деякі з сучасних американських бізнесових реалій, що вже стабільно зайняли своє місце в діловому англійському лексиконі, не знайшли відображення у двомовних англо-українських фахових словниках. Це стосується таких широко відомих у бізнесі понять, як *job objective* (професія і сфера діяльності), *petty cash* (невелика сума готівкою для дрібних покупок), *status symbols* (ознаки службового становища) тощо.

Найбільш продуктивною з погляду запозичень є група лексики, що обслуговує сфери економічної діяльності (зокрема, бухгалтерський облік, банківська справа, маркетингова діяльність та ін.), а також найбільш некерованою, оскільки мовознавча наука не встигає дати аналіз новим термінам-словом, що потрапили до мови, що призводить до калькування та варваризації мови,

до запозичення термінів, які вже мають свою історію в українській мові (*бренд-менеджер* – спеціаліст певної торгової марки; *топ-менеджер* – головний менеджер, *екаунт-менеджер* – бухгалтер-менеджер тощо). Тенденція до утворення таких „штучних“ термінів-назв пов’язана з модою та естетичними смаками людей, що користуються даною групою лексики, бо засоби масової інформації, комп’ютерні технології користуються цими термінами, не розраховуючи на високу мовну культуру споживачів (більшість бізнесменів – це люди віком від 25 до 40). Більш престижно (незнайомо) звучить *мерчандайзер*, ніж *спеціаліст з продажу*; *екаунтмент*, ніж *бухгалтер* (до речі, теж запозичена лексема, але набагато раніше); *хед-хантер*, ніж *кадровик* тощо. До цієї ж категорії слів належать такі: *супервайзер*, *франчайзер*, *ритейлер*, *ріелтор*, *рекрутер*, *креативний директор*, *андеррайтер*, *коучер*, *ПР-менеджер* (Public Relation manager), *конвент-менеджер*, *лід-менеджер*, *солід-менеджер*, *копірайтер*. З іншого боку, залучення цих слів до словникового складу забезпечує „мінімізацію“ мовного потоку, що спричинено збільшенням вартості кожного слова у засобах масової інформації. До цієї ж семантичної групи можна віднести і таке слово як *gate keeper*, що часто вживається замість слів *сторож*, *охоронець*, *вартовий* і графічно передається англійською мовою. Судячи з першого слова *gate* (з англ. *ворота*), йдеться не про велику фірму, а про мега-фірму, що зачинається не дверима, а щонайменше воротами, отже через деякий час це слово може отримати українську оболонку і зайняти належне місце в нашій мові. (До речі, така доля спіткала слово *хейдж* (*hedge*), яке й досі зустрічається у пресі як в англійському, так і в українському написанні.)

Курс на інтеграцію України в ЄС, процес глобалізації, орієнтація на країни Заходу спричинили тісну культурну, політичну та соціально-економічну взаємодію українців з іншими народами світу, яка не могла не відобразитися на мовному рівні, тому кількість англіцизмів сьогодні дуже швидко зростає, зокрема в українській економічній термінології.

У сьогоденних дослідженнях запозиченої лексики слід враховувати тенденцію до створення міжнародної термінології, єдиних найменувань понять, явищ сучасної науки, виробництва, що також сприяє закріпленню іншомовної лексики, котра отримала інтернаціональний характер. Цей факт дає підстави вважати, що засвоєння іншомовних елементів є необхідним і обов’язковим для розвитку української мови процесом. Саме тому проблема засвоєння іншомовної лексики в українському мовленні залишається важливою та актуальною і має достатньо матеріалу для дослідження та вивчення, оскільки мова – явище динамічне, яке постійно розвивається.

Економіка займає особливе місце серед інших суспільних наук, оскільки більше від інших пов’язана з життям народу. Звідси – тісний зв’язок економічної термінології із лексичною та стилістичною системами сучасної української літературної мови. Отже, розгляд економічної термінології як з історичної, так і з сучасної точки зору підтверджує думку, що вона постійно

еволюціонує і розширює свій функціональний статус. Характер змін в економічній термінології має прогресивну спрямованість, тобто є виявом тенденції до подальшого формування мови економіки.

Таким чином, на сучасному етапі українська економічна термінологія як частина загальноукраїнської терміносистеми відповідає вимогам міжнародних стандартів та світової наукової традиції. А бурхливий розвиток економічного життя світу та нашої країни зумовив не тільки актуальність вивчення економічних дисциплін у навчальних закладах, але і інтерес до проблем економіки на мовному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

- Ахманова 1969:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов: около 7000 терминов*. Москва: Советская энциклопедия, 1969.
- Белоусова 1998:** Белоусова, В. Проблема кодифікації англо-американських запозичень на *-ing* (на матеріалі віддієслівних іменників). – В: *Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць*. Київ: НАН України, 1998, с. 116 – 119.
- Кислюк 2006:** Кислюк, Л. П. Нові англійські запозичення і термінологія. – В: *Українська термінологія*. Львів, 2006, с. 229 – 236.
- Крисін 2008:** Крысин, Л. П. *Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX – XXI веков*. Москва: Языки славянских культур, 2008.

Валентина Георгиева
Военна академия „Г. С. Раковски“, София

ЗА ОСОБЕНОСТИТЕ НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ АНГЛИЙСКИ ЕЗИК НА НАТО (ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКИТЕ МИРОТВОРЦИ)

Abstract: The paper discusses the characteristic features of NATO English as a special type of ESP (English for Specific Purposes) with an application of the constructivist approach. It includes a systematization of the most typical NATO English language use situations, which are summarized from Bulgarian peacekeepers' responses in a questionnaire. Both theoretical and practical approaches to analyzing NATO English are applied in the research.

Keywords: NATO English, ESP, constructivist approach, language use situations

Настоящото изследване няма за цел да изброи или опише особеностите на специализирания английски *език на НАТО (NATO English)* в качеството му на език за специални цели, следвайки моделите на традиционното разбиране за граматично описание. Изследването е насочено към следното: да систематизира *езиковите ситуации*, в които анализираният специализиран език се използва в реална комуникация. Този подход се подчертава от специалистите, които формулират основните характеристики на *английския за специални цели* (АСЦ) при неговото обособяване през 70-те и 80-те години на миналия век (Хътчинсън, Уотърс 1987: 7).

В изпълнение на така формулираната цел на първо място изследването ще дефинира метатермините *английски език на НАТО* и *езикова ситуация*, след което ще систематизира езиковите ситуации, в които той се използва, като основава систематизацията на отговори от анкета, проведена с български миротворци.

Езикът на НАТО като английски за специални цели

Първият важен въпрос, който е във фокуса на анализа, се отнася до това кои фактори налагат обособяването на *езика на НАТО* като отделен подвид английски език за специални цели. Отговорът е свързан с осъзнаването на необходимостта от цялостна стандартизация на терминологията, използвана от страните членки на НАТО, за да се осигури ясна и недвусмислена комуникация и да се избегне неразбирателство сред тях при политически или военни действия, което би довело до неефективност или дори по-сериозни последствия. Както подчертава У. Силкет, „дори в такива добре установени съюзи като НАТО със само два официални езика – френски и английски – трудностите са безкрайно много. Но когато езиковите потребности са неот-

ложни, а ресурсите – недостатъчни, препятствията се увеличават многократно.“ (Силкет 1993: 74).

Почти веднага след учредяването на НАТО през 1949 г. започват първите опити за създаване на терминологични списъци, глосари и речници от различни органи и комитети на НАТО, но за съжаление терминологията не се характеризира със съгласуваност, а между различните органи няма координация. Едва в началото на XXI в. терминологичната стандартизация се превръща в официална цел. Документът *Production, Maintenance and Management of NATO Standardization Documents AAP-03*¹ дефинира *стандартизацията на НАТО* като „развитие и прилагане на концепции, доктрини и процедури за постигане и поддържане на съвместимост, взаимозаменяемост или еднаквост, които са необходими за постигане на необходимото ниво на оперативна съвместимост или за оптимизиране на използването на ресурси в областта на операциите, материалните средства и администрацията“ (с. 9). В същия документ се подчертава, че документите на НАТО трябва да използват терминология, одобрена от НАТО (с. 11), и се набляга на факта, че „стандартизацията на терминологията е от жизнено важност за колективното разбиране на документите на НАТО“ (с. 19).

Обособяването на *език на НАТО*, т.е. на стандартизирана терминология на английски (и френски като втори официален език на НАТО), която да е съгласувана и одобрена от всички страни членки, е продиктувано от необходимостта за уеднаквяване на разбирането на значението на термините, използвани за комуникация от всички участници, независимо от тяхната националност и статут във военната йерархия.

Вторият важен въпрос при анализиране на особеностите на *езика на НАТО* е свързан с това дали той е равен на *британския английски* или на *американския английски*, или е комбинация от двата. Според някои военни специалисти „в НАТО има най-малко три варианта на английския език: американски, британски и натовски, и те не са нито еднакви, нито винаги взаимно разбираеми! Говоренето на един и същ език невинаги осигурява адекватна комуникация.“ (Лам 2007: 4 – 10). Подобно мнение изразява и Б. Колинз, който дава следния пример за споровете, които често възникват между американци и британци, работещи в международни щабове на НАТО: „Изглежда има конфликт с нисък интензитет за правилния английски в рамките на НАТО, който се разрешава с помощта на хумора като основно оръжие. Например британски военноморски капитан, който е заместник-началник на отдел в политическия департамент на ШЕЙП², подарява на началника си – бригаден ге-

¹ Production, Maintenance and Management of NATO Standardization Documents AAP-03, Edition J, Version 2. Published by the NATO Standardization Agency (NSA), November 2011. <[http://nso.nato.int/nso/ZPUBLIC/_BRANCHINFO/ZZMISC/AAP3\(J\)_RELATED/AAP-03\(J\)\(2\)E.PDF](http://nso.nato.int/nso/ZPUBLIC/_BRANCHINFO/ZZMISC/AAP3(J)_RELATED/AAP-03(J)(2)E.PDF)> (дата на достъп: 7.10.2015).

² От английската абrevиатура *SHAPE* – *Supreme Headquarters Allied Powers Europe* (главен щаб на обединените сили в Европа).

нерал от армията на САЩ – при заминаването му британски речник, който да му напомня за техните чести добронамерени спорове за правилния правопис на думи като *armour* и *kilometre*“ (Колинз 2011: 29).

Всъщност въпросът за това кой е *правилният* правопис в НАТО – британският или американският, е решен в полза на британския, тъй като в официалния *Речник на НАТО NATO Glossary of Terms And Definitions AAP-06*³ изписването на стандартизираните термини е според правилата на британския, а не на американския правопис, напр.:

defence (брит.) вм. *defense* (амер. както в *Department of Defense*)

antiarmour helicopter (брит.) вм. *antiarmor helicopter* (амер.)

false colour film (брит.) вм. *false color film* (амер.)

centre of gravity (брит.) вм. *center of gravity* (амер.)

theatre of operations (брит.) вм. *theater of operations* (амер.)

kilometre (брит.) вм. *kilometer* (амер.)

Въпросът за правописа на термините (т.е. писмената комуникация) е най-лесен за решаване при стандартизацията в НАТО, въпреки че дори той може доведе до известно напрежение, както стана видно от примера по-горе. Много по-сложни са въпросите, свързани с устната комуникация. По време на международни операции, учения или срещи военнослужещите с английски като роден език използват съответно американски, канадски, австралийски, английски, шотландски и пр. национални варианти на английския език. Голяма част от участниците в комуникацията обаче са военни специалисти с друг роден език, които също комуникират на английски език. Всички участници в комуникацията трябва да преодолеят първоначалните затруднения, свързани с адаптирането към акцент, произношение, ударение, интонация, ритъм на речта, синтактична структура на изречението и други вербални и невербални комуникативни особености на изказа на представители на различни нации. Мненията на български миротворци и представители в международни щабове, приведени долу, в отговор на въпрос от проведената за целта на изследването анкета за основните им езикови затруднения по време на мисията, изразяват трудностите им при адаптирането към произношението на колегите им от различни нации, както на такива, чийто майчин език е английски, така и на военни от други националности:

„Винаги разбирането ме е затруднявало най-много. Според мен трябва да се наблегне върху това как различните нации употребяват езика, например англичани, американци, други нации и т.н.“

„Първоначални затруднения при „настройването“ на слуха при комуникация с представители на Турция, Италия, Франция, Гърция – произношение и интонация.“

³ NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French). Edition 2013. <<http://nsa.nato.int/nsa/zPublic/ap/aap6/AAP-6.pdf>> (дата на достъп: 7.10.2015).

„Работата в многонационална среда е свързана с контакти с различни националности, които интерпретират английския през родния си език.“

„Срещам трудности с разбирането на езика най-вече при контактите си с цивилни лица от USA, които говореха на диалект. Например такива от щата Тексас.“

„Общуването с колеги, чийто роден език не е английски, дава база за сравнение както за произношението, така и за начина за използване на езика – прости срещу сложни структури, съкращения и др.“

На следващо място, но не по важност, е установяването сред всички участници в дадена временна общност от военни специалисти, обединени за изпълнението на определена задача, на общо разбиране за използвания специализиран език, т.е. за значението на необходимата терминология. Ето част от споделени мнения, които подчертават значението на доброто познаване на специалната военна терминология на НАТО:

[Езиковите затруднения са] „главно в разбирането на специфичните особености на военната терминология поради различната културна интерпретация при различните нации на едни и същи термини, както и различната им употреба в контекста на една или друга ситуация.“

„Основно затруднения се срещат със специфичната терминология, която изобилства в НАТО, и най-вече съкращенията.“

„Работата ми е свързана с обучение на военнослужещи от различни държави и в началото изпитвах затруднения при адаптирането на нивото на използвания език и терминология в зависимост от нивото на владеене на езика от страна на обучаемите.“

„Общовоенните термини са задължителни, но владеенето на специфичната терминология за изпълняваната длъжност, както и други термини от военната сфера, способстват за по-бързото интегриране на военнослужещия в новата работна среда.“

„За изпълнение на моите задължения беше необходимо да придобия целенасочена терминологична подготовка, която да се базира на общовоенна и по специалността.“

„Особено важно е да се познават предварително терминологията, съкращенията и абревиатурите, използвани в съответната мисия/организация и определени в съответните стандартни оперативни процедури (SOP).“

Особена важна забележка за връзката между езика на НАТО и книжовния [британски] английски изказва един от анкетираните военнослужещи: *„Познаването на терминологията е уместно за комуникация на развален „NATO English“, но често това е в ущърб на книжовния английски“. Това твърдение доказва комплексността на комуникативния акт в международната среда на НАТО, в която владеенето на специализираната терминология е особено важно, но не единствено условие за безпроблемна комуникация. Към анализа на особеностите на езика на НАТО смятаме за подходящо да прило-*

жим конструктивисткия подход, според който знанието, в случая на специализиран английски език, се основава на личния опит; знанието не е продукт, а процес, в който учещият конструира значение чрез свързването на нови идеи с предишно знание (Нейлор, Кео 1999: 93), което предполага активното участие на учещия. В контекста на международните отношения според С. Гузини конструктивизмът съчетава социалното конструиране на познание с конструирането на социалната реалност (Гузини 2000: 147). В контекста на нашето изследване конструктивисткият подход предполага анализирането на специфични военни роли/задачи (в качеството им на социално конструиране на познание/знание) и на познанието/знанието за съответната военна мисия и начина на изпълнението ѝ (като конструиране на социалната реалност). При прилагането на този подход, при който фокусът се премества от знанието/познанието като продукт към знанието/познанието като процес, особена важност придобива описването и анализирането на *езиковите ситуации* (*language use situations*), в които *езикът на НАТО* се използва за осъществяване на комуникация с цел решаване на определена военна задача. Анкетиранияте български миротворци предлагат теми (езикови ситуации) за изучаване в курсове за мироопазващи операции и конкретни английски термини, които са научили или смятат за особено важни, изхождайки от собствения си опит.

За сравнение, подобен подход, при който езиковите умения се формулират като „мога да“ *твърдения* (*Can-do statements*), се прилага при формулиране на различните нива на езикови компетенции в Европейската езикова рамка за езици⁴, напр.: „I can understand extended speech...“; „I can read articles and reports...“ и т.н. По сходен начин прилагането на конструктивисткия подход към националните образователни технологични стандарти на американските учители е свързано с дефинирането на *индикатори на поведението* (*performance indicators*), напр.: „Teachers apply technology to increase productivity“ (Морфю 2012: 3). От трите метатермина за дефиниране на езиковите компетенции, необходими за изпълняване на различни социални и професионални дейности (*езикови ситуации*, „мога да“ *твърдения* и *индикатори на поведението*), приемаме за най-подходящ *езикова ситуация*, тъй като той в най-добра степен отговаря на поставената цел на изследването: анализиране на особеностите на *езика на НАТО* като вид АСЦ от прагматична гледна точка.

***Езикът на НАТО* в езикови ситуации**

Систематизирането на езиковите ситуации се основава на личния опит на 110 анкетирани български участници в мироопазващи операции през последните десет години в различни страни по света (Ирак, Афганистан, Босна,

⁴ Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) <http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/cadre1_en.asp> (дата на достъп: 7.10.2015).

Косово, Грузия и др.), както и на щабни офицери, които отговарят на следните въпроси в анкета:

- Смятате ли, че знанията Ви по английски се повишиха по време на и/или след завръщане от мисия? Защо?

- Какви бяха основните Ви езикови затруднения по време на мисията?

- Бихте ли написали английски военни термини, които научихте и/или употребявахте активно по време на мисията?

- Какви военни термини смятате, че е необходимо да се знаят преди заминаване на мисия?

- Какви теми смятате, че е необходимо да се изучават в специализирани курсове по английски език във Военната академия с цел по-добра езикова подготовка за мисии?

Отговорите на анкетираните са с различна детайлност, но по-пространните позволяват да се направят обобщения за езиковите ситуации, в които анкетираните са комуникирали на английски, използвайки в една или друга степен – според нивото си на владеене на езика – стандартизирана терминология на НАТО или познанията си по общ английски.

За прецизиране на ситуацията за целите на настоящето изследване се използват и някои от въпросите в анкета, разработена по проекта *Linguapeace: Language Audit, ESP Self-learning Programme and Multilingual Glossary for Military and Police Peacekeeping Operations under EU and UN*⁵. Актуалността на всяка от 27-те езикови ситуации е подкрепена с твърдение/цитат от проведените анкети с български миротворци, чиито мнения са цитирани дословно (вж. табл. 1).

Таблица 1. Езикови ситуации с употреба на езика на НАТО

ЕЗИКОВИ СИТУАЦИИ
<p>➤ Планиране на задачи, мисии, операции</p> <p>- „Особено важно е да се познават предварително терминологията, съкращенията и абривиатурите, използвани в съответната мисия/организация и определени в съответните стандартни оперативни процедури (SOP).“</p> <p>- [Необходимо е знание на] „всички термини, свързани с процесите на планиране, водене и контрол на операциите.“</p>
<p>➤ Получаване и даване на заповеди/инструкции</p> <p>- „Тактическят английски е задължителен за мисия“;</p> <p>- „да се използват текстове от съответната доктрина на НАТО с особена важност – структурите за командване и управление (C2) и съответните процедури“.</p>

⁵ Linguapeace: Language Audit, ESP Self-learning Programme and Multilingual Glossary for Military and Police Peacekeeping Operations under EU and UN <<http://www.linguapeace.net/home.html>> (дата на достъп: 7.10.2015)

<p>➤ Докладване Необходими са умения за:</p> <ul style="list-style-type: none"> - „изготвяне на доклади при различни ситуации“; - „рапорти по време на мисия“.
<p>➤ Участие в дискусии, брифинги, семинари, лекции, в които участват носители на английски език и военни с друг майчин език</p> <ul style="list-style-type: none"> - „При езиковите курсове е добре да се наблегне на говоренето пред групи от хора: по-старши, подчинени и представители на външни организации (медии, партньори и т.н.), тъй като всеки на длъжност в чужбина в даден момент прави това.“ - „Полезно ще бъде да се отдели време за обучение и запознаване с начините за изготвяне и изнасяне на брифинги пред различни категории [слушатели] .“
<p>➤ Четене и писане на имейли, официални писма, рапорти, заповеди, договори, меморандуми, инструкции, протоколи от срещи</p> <ul style="list-style-type: none"> - „За офицерите е необходимо особено да се наблегне на компонента писане, тъй като голяма част от времето им по време на мисиите минава в подготовка на писмени документи.“ - „текущи писма, бележки, доклади (рапорти), структура и оформление на документите, съгласно стандартите в НАТО / ЕС“; - „структура на боен документ (заповед, доклад)“.
<p>➤ Четене и попълване на формуляри</p> <ul style="list-style-type: none"> - „Би било добре, ако след курс по английски всеки може да направи доклад и да си извика MEDEVAC, CAS, EOD Team и други елементарни доклади и рапорти, свързани със защита на силите.“
<p>➤ Работа в международен екип по дадена задача</p> <ul style="list-style-type: none"> - „Първоначалните езикови затруднения се допълват от различията в стила и метода на работа в международна среда.“ - [Срещат се затруднения при] „комуникация с други участници в мисиите, чийто матерен език не е английски.“ - „работа в международна среда“.
<p>➤ Водене на преговори и срещи; неформални разговори Необходими са знания/умения за:</p> <ul style="list-style-type: none"> - „водене на преговори“; - „водене на разговор официален стил“.
<p>➤ Участие в учения Необходими са знания за:</p> <ul style="list-style-type: none"> - „видовете формирания“; - „боен английски“.
<p>➤ Осъществяване на радиокомуникация/телекомуникации; процедури за обмен на информация: използване на военна азбука, познаване на формата на съобщението: цел на съобщението, описване на ситуацията, заявяване на искане</p> <ul style="list-style-type: none"> - „Необходимо е познаване на военната азбука.“ - „Задължително е познаването на терминологията в радиообмена и обмен на информацията по мрежите за комуникация.“ - „основни термини и процедурни думи при осъществяване на тактическа комуникация“.

<p>➤ Извикване и оказване на първа помощ (съдържание и използване на пакета за първа помощ: рани, наранявания, счупвания, шок; основни лекарства, процедура за извикване на медицинска помощ</p> <p>- „Задължително е познаването термините при оказване на медицинска помощ.“</p> <p>- „части на човешкото тяло и описание на рана“.</p>
<p>➤ Извънредни ситуации</p> <p>- „комуникация между формирования; за извикване на близка огнева поддръжка, за медицинска евакуация, т.е. свързани с практиката и длъжностната характеристика“.</p>
<p>➤ Въоръжение, военно оборудване и екипировка: лично оръжие, бронирано въоръжение, самолети и т.н.</p> <p>Необходимо е знание на:</p> <p>- „термините за въоръжение“;</p> <p>- „техническа терминология“.</p>
<p>➤ Патрулиране</p> <p>Необходимо е изучаване на:</p> <p>- „теми, свързани със зони на отговорност, придвижване по маршрут“;</p> <p>- „рапорти по време на патрул в района на мисията“.</p>
<p>➤ Охрана на контролни и гранични пунктове</p> <p>Необходимо е знание на:</p> <p>- „термини за изпълнение на бойните дежурства“;</p> <p>- „тактически [английски] за охранителни роти“.</p>
<p>➤ Проверка на лични документи, МПС, багажи за оръжия и наркотици</p> <p>- „Необходимо е да се знаят термини за преминаване през КПП.“</p>
<p>➤ Топографски умения</p> <p>Необходимо е знание на:</p> <p>- „топографски термини“.</p>
<p>➤ Логистика</p> <p>Необходимо е знание на:</p> <p>- „термини в областта на логистиката“.</p>
<p>➤ Разминирание</p> <p>- „Задължително е познаването на термините за откриване на импровизирани взривни устройства или неизбухнали боеприпаси.“</p>
<p>➤ Изнасяне на презентации, брифинги, инструктажи и под. Водене на бележки</p> <p>- „Необходима са умения за изготвяне и изнасяне на презентации.“</p>
<p>➤ Четене и писане на анализи</p> <p>- „За старши офицери – изготвяне на становище по даден документ“.</p>
<p>➤ Устен и писмен превод от английски на български и от български на английски</p> <p>- „Необходими са знания за военен превод и значение на основните тактически термини.“</p>

<p>➤ Оказване на хуманитарна помощ на агенции: осигуряване на транспорт, медицинска помощ, храна, палатки, вода и др. <i>Необходими са знания за:</i> - „английски за хуманитарни операции”.</p>
<p>➤ Оказване на помощ на гражданската власт/администрация <i>„Необходими са знания за гражданско-военното сътрудничество.”</i></p>
<p>➤ Операции по търсене <i>„Необходими са умения за претърсване.”</i></p>
<p>➤ Комуникации с правителствени представители, опозиционни групи, местна полиция и армия <i>„Необходими са умения за работа с комуникационни средства.”</i></p>
<p>➤ Посещаване на чужди институции <i>„Необходимо е знание на термини за дипломатическите мисии, за европейските органи.”</i></p>

В **табл. 2** предлагаме езикови ситуации за употреба на *езика на НАТО*, които не са упоменати от анкетираните български миротворци, но смятаме, че също са важни с оглед на новите задачи, които е възможно да бъдат изпълнявани или се изпълняват от по-малко военни специалисти, но трябва да бъдат взети под внимание при изучаване на специализирана терминология:

Таблица 2. Възможни езикови ситуации за употреба на *езика на НАТО*

➤ Разговор по телефона
➤ Ескортиране на чужди делегации, посетители, цивилни, бежанци; конвоиране
➤ Наблюдаване на хора и обекти
➤ Разследване на инциденти (с мини, снайперистки атаки, транспортни произшествия)
➤ Разузнаване, събиране на информация
➤ Запазване на общественя ред, прилагане на закона
➤ Противодействие на тероризма
➤ Даване и разбиране на инструкции/мерки за лична и противопожарна безопасност
➤ Сигнализиране за опасност

Предложените езикови ситуации са прецизирани и детайлизирани на *тематичните области*, които включват термини от особено важност за българските миротворци и чието обособяване е разгледано в друго наше изследване, посветено на избора на терциум компарационис при преподаване на специализирана военна терминология (Георгиева 2015: 28 – 39).

В отговор на въпросите за английски военни термини, които са научили и/или употребявали активно по време на мисията, и за военните термини, които те лично смятат, че е необходимо да се знаят преди заминаване на мисия, анкетираните изброяват следните английски военни термини, които може да бъдат класифицирани в три групи: 1) общовоенни, 2) военни съкращения и абривиатури на термини, 3) военни съкращения и абривиатури на цели фрази (вж. **табл. 3**).

Таблица 3. Важни военни термини, предложени от български миротворци

Общовоенни термини
<p><i>abortion of the mission, accuracy of fire, air-to-air refueling, alert, ambush, armament, army, artillery support, assets, attention, battle field, battle group, Battle Rhythm, billeting, bomb suicide vest, call sign, camp, casualty, center of gravity, check, check point, chief of branch, Code of Conduct, compound, convoy, copper wire, course of action, Cyber Defence, Damage assessment, decisive conditions, decisive points, Deliberate and Dynamic Targeting, deploy, depot, development, digit grid, dismissed, dismounted patrol, disturbance, end-state, endurance, enemy forces, enroll, escort, force protection company, friendly fire, friendly forces, force protection company, grenade launcher, grid (on a map), infiltration, insurgent, interference, interrogate, jammer, Joint staff, justification, Lessons Identified/learnt, lines of operations, line of sight, logistic, logistic support, maintenance plan, machine gun, mass casualty, medical evacuation with rotary and fixed wings, medical treatment facility, military adviser, military ranks, mission, mission analysis, monitoring, mood, movement control, munition, Objective area, obligation, observation, operational analysis, operational assessment, operations, patrol, permission, planning, platoon, Radius of action, recce, report, request, rifle, rules of engagement, scanning the area, situation report, Smart Defence, shooting, small arms, special instructions, suicide, supply list, support, targeting, threat, treatment, troops, unit, unmanned aerial vehicle, validation, vulnerabilities, zone of operation, Zulu time.</i></p>
Военни съкращения и абривиатури на термини
<p><i>AAR (After action review), ACTORD (Activation Order), ANA (Afghan National Army), AOR (Area of Responsibility), ASC (Army Support Command), BDU (Battle dress uniform), Bi-LT (bilateral agreement), BFT (blue force tracker), CAS (casualties), CAS (close air support), CASEVAC (casualties evacuation), CDE (collateral damage estimation), CI (crime investigation), CO (commanding officer), COA (course of action), COIN (Counterinsurgency Operation), CONOP (concept of operation), Coy – company, CPOE (Comprehensive Preparation of the Operational Environment), CSSB (Combat Service Support Battalion), CSTCA (Combined Security Transition Command-Afghanistan), CSSK (Combat Service Support Kandak), CUB (commander's update briefing), DFAC (dining facility), DMC (Distribution Management Center), ECP (entrance check point), EO (explosive ordnance),</i></p>

EOD (explosive ordnance disposal), EOD Team, EOF (Escalation of forces), ESPE (End-state peacetime establishment), ETA/ETD (estimated time of arrival/departure), ETEE (Education, Training, Exercises and Evaluation), FFAO (Framework for Future Alliance Operations), FER (Final Exercise Report), FIR (First Impression Report), FLR (Forces of Lower Readiness), FOB (Forward Operational Base), FOF (Follow-on Forces), FP (Force Protection), FRAGO (Fragmentary Order), Gained PID (person identity), HUMINT (Human Intelligence), humvee (type of military vehicle), HQ (headquarters), IDF (indirect fire), IED (improvised explosive device), IJC (International Joint Command), Info Management, Info Ops, IOC (Initial Operational Capability), IPB (Intelligence Preparation of the Battlefield), IRF (Immediate Response Force), ISAF (International Security Assistance Force), JD (job description), JDOC/BDOC (Joint/Base Defence Operational Center), JLSG (Joint Logistic Support Group), KD (Knowledge Development), KIA (killed in action), Level of Ambition (LOA), Level of Effort (LOE), LI/LL (Lessons Identified/Lessons Learned), MAT (military advisor team), MDMP (Military Decision Making Process), MEDEVAC (medical evacuation), MEDFORCE Planning, MEL/MIL (Main Events List/Main Incidents List), MoU (memorandum of understanding), MRAP (mine resistant ambush protected), MS (mission statement), MTA (military training area), NTM (notice to move), NTMA (NATO Training Mission-Afghanistan), OK (zero killed), OLRT (Operational Liaison and Reconnaissance Team), OPCOM/TACOM (Operational/Tactical command); OPCON/TACON (Operational/Tactical control), ORBAT (order of battle), POC (point of contact), PSO (peace support operation), RFI (request for information), RLSC (Regional Logistics Support Command), ROE (Rules of Engagement), RSOM (Reception, Staging and Onwards Movement), SAF (small arms fire), SHOOTREP (Shooting Report), SOFA (Status of Forces Agreement), SOP (standing operating procedures), TCN (Troops Contributing Nation), TLP (troop leading procedures), TOA (Transfer of Authority), TOC (Tactical Operational Center), ToR (Terms of reference), UXO (Unexploded ordnance), VBIED (vehicle borne improvised explosive device), WIA (wounded in action), WIT (weapon intelligence team), WPU (Water Purification Unit).

Военни съкращения и абривиатури на цели фрази

AKA (also known as), ASAP (as soon as possible), ATT (at this time), BPT (be prepared to), FYA (For your action), FYI (For your information), FYSA (For your situational awareness), IAW (in accordance with), IOT (in order to), IVO (in the vicinity of), NLT (not later than), NSTR (nothing significant to report).

Заклучение

Езикът, използван по време на международни мироопазващи мисии и в щабовете на НАТО, наречен *език на НАТО*, се характеризира с особености, които го нареждат сред другите видове английски за специални цели. Той е особено динамичен, тъй като обслужва специалисти от много националности, които допринасят за неговото развитие. Характеристиките на този език са продукт, от една страна, на стремежа към стандартизация на използваната специализираната военна терминология, а от друга – на писмените, лексикалните, артикулационните, интонационните и произносителните особености на

военните специалисти от различни държави, които комуникират чрез него. Най-важните особености, отбелязани от анкетираните български миротворци, могат да бъдат системно представени в езикови ситуации с прилагането на конструктивисткия подход. Предложените в изследването езикови ситуации предполагат комуникация с използване на специализирана английска военна терминология, чието изучаване не е възможно без основни знания по общ английски език. Сред най-характерните особености на *езика на НАТО* са употребата на многобройни военни абривиатури и съкращения, използването на стандартизирани за всяка мисия писмени формуляри (напр. за медицинска евакуация или докладване за импровизирано взривно устройство), определен формат и фрази за радиокомуникация, формат за изнасяне на брифинг, за съставяне на оперативни документи и др., чието изучаване и успешно прилагане при изпълнение на ежедневните задължения изисква целенасочени усилия и практика.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева 2015:** Георгиева, В. Терциум компарационис и преподаването на специализирана военна терминология. – *Чуждоезиково обучение*, 2015, № 1, с. 28 – 39.
- Гузини 2000:** Guzzini, S. A. Reconstruction of Constructivism in International Relations. – In: *European Journal of International Relations*, 2000, vol. 6, No 2, pp. 147 – 182.
- Коллинз 2011:** Collins, B. *NATO: A Guide to the Issues*. Praeger, 2011.
- Лам 2007:** Lam, D. NATO Multinational Medical Operations and the Requirement for Interoperability and Data Exchange. – In: *Force Health Protection* (pp. 4-1 – 4-12). Educational Notes RTO-EN-HFM-137, Paper 4. Neuilly-sur-Seine, France: RTO, 2007. Available from: <<http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>> (дата на достъп: 13.10.2015).
- Морфю 2012:** Morphew, V. A. *Constructivist Approach to the National Educational Technology Standards for Teachers*. Eugene: ISTE, 2012.
- Нейлор, Кео 1999:** Naylor, S., B. Keogh. Constructivism in classroom: Theory into practice. – In: *Journal of Science Teacher Education*, 1999, No 10, pp. 93 – 106.
- Хътчинсън, Уотърс 1987:** Hutchinson, T., A. Waters. *English for Specific Purposes*. Cambridge University Press, 1987.
- Силкет 1993:** Silkett, W. Alliance and Coalition Warfare. – *Parameters*, Summer 1993, pp. 74 – 85.

Кристияна Симеонова
Институт за български език – БАН, София

ЗА НЯКОИ СЛУЧАИ НА СИНОНИМИЯ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ПОЛИТИЧЕСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Abstract: The paper considers the phenomenon of synonymy in the modern Bulgarian political terminology. The author examines three basic types of synonymy: lexical, formative and syntactic as well as their sub-types.

Keywords: terminology, political terminology, synonymy

Синонимията като езиково явление не е чужда на съвременната българска политическа терминология. Тя се проявява тогава, когато един и същи денотат, едно и също понятие се назовават с две или повече езикови единици, които са различни по звуков състав, но близки или тъждествени по значение. Тъй като означават едно понятие, синонимите могат да се заместват взаимно в даден контекст, без да настъпва промяна в основния смисъл. Наличието на синонимия е свързано с вариантността, която според К. Я. Авербух е „фундаментално и всепоглъщащо свойство на целия обкръжаващ ни свят, от което и езиковите обекти не се явяват изключение, тъй като варирането – това е форма на съществуване за всички езикови единици, били те думи от общоезиковата сфера или термини (Авербух 2002, цит. по Попова 2012: 568). Следователно синонимните термини са различни езикови варианти на едно и също понятие. Обяснявайки причините за появата на синонимни термини, В. Даниленко подчертава, че „причините за възникването на синоними в терминологията най-често са различните източници за формиране на термините. Синонимията е особено характерна за началните етапи при формиране на терминологичните системи, когато още не е преминал естественят подбор на най-добрия термин и съществуват много варианти. [...] Конкретната реализация на лексикалните варианти в именуването на едни и същи понятия е осъществена в три основни разновидности: когато в езика се употребяват няколко заемки от различни езици за едно и също понятие; когато заедно със заемането съществува и домашна дума; когато заедно със заемането специално се създава домашна дума с редовно значение (Даниленко 1977: 73 – 74).

В съвременната българска политическа терминология са представени три основни вида синонимия – *лексикална*, *словообразователна* и *синтактична*:

а) лексикална синонимия

Най-общо казано, по степен на своята синонимичност лексикалните синоними се делят на две групи: *пълни (абсолютни)* и *непълни (частични, от-*

носителни). Пълните синоними, наричани още *лексикални дублети*, са напълно еднакви по значение и сфера на употреба и са еквивалентни в целия обем от значенията си. Най-често срещаните случаи тук са следните:

— **когато чужд по произход термин или терминоелемент се употребява заедно с домашния**: *кабинет и правителство, пилот и летец, депутат и народен представител, премиер и глава на правителство, президент и държавен глава, парламент и народно събрание, балотаж и повторно гласуване, флаг и знаме, консенсус и съгласие, омбудсман и обществен защитник, референдум и допитване да народа, бипатризм и двойно гражданство, пацифизъм и миролюбие, анархия и безредие, полемика и спор, анахронизъм и отживелица, кредо и верую, национализация и одържавяване, аграрен и земеделски, интернационален и международен, визита и посещение, болшинство и мнозинство, скинари и бръснати глави и др.*

— **когато чужд по произход термин или терминоелемент е синоним на друг чужд термин**: *скинари и скинхедс, прийом и метод* и др.

— **когато синонимията е между домашни езикови единици**. Този вид пълна синонимия е по-рядко явление в съвременния политически дискурс и примерите тук са малко. Напр. *разединение и неединство; войник и воин, боец; избирател и гласоподавател*.

Непълните синоними не са напълно еднакви по значение. При тях значенията съвпадат само отчасти, като всяко едно от тях носи различни смислови оттенъци и нюанси. Обикновено непълните синоними са многозначни думи, които са синоними само в отделни свои значения. Например многозначните думи *линия* и *черта* са синоними в случаи като *права линия* и *права черта*, но в случаи като *генерална линия на партията*, *линия на партийната политика*, *основна линия на дипломатическите действия* няма взаимозаменяемост (не можем да кажем *генерална черта на партията*). Също така прилагателното *висок*, когато става дума за човек, има синоним *дълъг*, а за глас – *писклив*, но в съчетанието *високи гости* синоними на *висок* са *уважаван, издигнат, официален*, а в съчетанието *висок пост, висока служба* – *ръководен* и пр. Това съчетание обикновено се употребява за политически и дипломатически представители на чужди държави, които идват на официално посещение в България. Непълни синоними са още *атака и нападение, насилие и терор, враг и противник*, които посочват различна степен в проявата на даден признак.

Освен синоними, които обективно посочват различни страни на едно и също понятие, в българската политическа реч все повече започват да се употребяват и т.нар. *стилистични синоними*, разкриващи определена стилистична окраска и съдържащи елементи на оценъчност. За целта често се прибегва до турски, диалектни или остарели думи, които служат за синоними на стилистично неутрални думи. Тези думи не са термини, но са много често употребявани в съвременния политически дискурс. Например стилистична синонимия е използването на *файда* вместо *полза*; *пряпорец, байрак* вместо *знаме*; *борч* вместо *паричен дълг*; *масраф* вместо *разход, разноски*; *келепир*

вместо *полза*, *печалба*; *тескере* вместо *паспорт*; *дередже* вместо *положение*, *състояние*; *зор* вместо *усилие*, *мъка*; *сеир* вместо *зрелище*; *рахат* вместо *спокойствие*, *безгрижие*; *кахър* и *гайле* вместо *грижа*, *неприятност*; *кеф* вместо *удоволствие*, *налада*; *кусур* вместо *недостатък*; *хабер* вместо *вест*, *известие*; *хаир* вместо *добро*, *щастие*, *сполука* и др. Ето няколко примера. След като видя изборните резултати, „Атака“ сви прапориците си; Байраците на „Атака“ вече не се веят из центъра на София; Съществува опасност да отнемат тескерето на В. Сидеров; Сеирите в парламента, разигравани по време на парламентарния контрол, омръзнаха на обикновения български гражданин; Кусурите на нашите политици ние си ги знаем, ама и тези в Брюксел не са по-добри; Масрафът за всякакъв вид избори се плаща от обикновения данъкоплатец; Без никакъв зор от негова страна и вероятно поради объркване на избирателите, № 15 измести лидера си; От промяната на този закон файдата ще бъде никаква; Толкова години след 10 ноември дереджето на обикновения български народ е все така тежко; То модерното понятие конфликт на интереси не е нищо друго, освен обикновена шуробаджанащина, или, както е казал навремето бай Захари Стоянов, зетьошуробаджанакизъм или зетьошуробаджанаклък – отколено заболяване на нашия политически живот, което за съжаление може да бъде проследено на всички равнища и в тогавашна България, и в днешната (откъс от телевизионното предаване „История BG“, излъчено по Канал 1 през май 2014 г.).

Макар и по-рядко в днешната политическа реч се появяват и т.нар. *контекстови синоними*. Това са думи, които в обикновената употреба нямат нищо общо в своите значения, а се сближават по значение и стават синоними само в определен конкретен контекст, извън който те не са синоними. Например такава е употребата на *постна пица* в значение на *държавен бюджет*, в който *паричните средства за много отрасли и дейности са недостатъчни*.

б) словообразователна синонимия

Словообразователната синонимия е широко представена в днешната българска политическа терминология. Най-често тя се проявява тогава, когато различни афикси и афиксоиди се прибавят към един и същи корен. Ще се спрем на следните случаи:

— словообразователна синонимия между префикси и префиксоиди

Задължително условие тук е префиксите и префиксоидите да притежават общ семантичен признак и да са взаимозаменяеми (за повече подробности вж. Георгиева 2013: 196 – 198). Такава синонимия се наблюдава и само между домашни, и само между чужди по произход, и между домашни и чужди префикси и префиксоиди. Ето няколко примера.

За изразяване на признака *отрицание* съществува синонимия между българските префикси *не-* и *без-*, макар че тази синонимия е непълна. Има случаи, при които *не-* и *без-* са пълни синоними (напр. *нелихвен заем* и *безлихвен заем*). Цв. Георгиева обаче отбелязва, че в повечето случаи за пълна синони-

мия между *не-* и *без-* не може да се говори, защото водещото значение при *не-* е отрицанието, а при *без-* – отсъствието, липсата на означеното от основата (Георгиева 2013: 133 – 134). Много често като синоним на *не-* и *без-* се използва чуждият префикс *a-*. Напр. *аполитичност*, *аполитичен*, *аморалност*, *аморален*, *акомуникативен*, *адиалогичен*, *адиалогичност* и др. Със значение *отстраняване*, *отрицание* често се среща и префиксът *de-*: *декомунизация*, *деидеологизация*, *департизация*, *дебългаризация*.

Семантичният признак *противоположност*, *насоченост срещу* се изразява с чуждите форманти *анти-* и *контра-*, които са синоними на българското *противо-*. *Анти-* и *контра-* са сред най-активните препозитивни морфемии в съвременната българска политическа терминология, имащи много висока честота на употреба. Днешният политически език роди тяхното съчетаване с корени и основи, каквото не беше познато преди двадесетина години, например в думи като *контрамитинг*, *контрамитингуващ*, *контрапротест*, *контрапротестиращ*, *контрастачка*, *контрастачкуващ*, *контрадоклад*, *контрашество*, *контрагласуване*, *контрамярка*, *контраподписка*, *контракампания*, *контракултура*, *контратерор* и др. С по-малка честота на употреба е нашето *противо-*: *противоконституционност*, *противоконституционен*, *противодържавност*, *противодържавен*, *противозаконност*, *противозаконен*, *противоудар*.

Много често срещана в българската политическа терминология е синонимията между препозитивни морфемии за изразяване на *изключително висока*, *респ. най-висока степен на проявление на признака*, изразен с мотивиращата основа. Такива морфемии са *свръх-*, *супер-*, *хипер-*, *архи-*, *ултра-* и *мега-*, като *свръх-* е от български произход, *супер-* и *ултра-* – от латински, а *хипер-*, *архи-* и *мега-* – от гръцки. Напоследък към тях се прибавя и формантът *тон-*, който е от английски произход и е сред най-новите препозитивни морфемии в днешния български език, а със стилистична цел се използва и турското *баиш* (напр. *баиш ченге*, *баиш полицай*, *баиш мафиот*, *баиш престъпник*, *баиш лидер*, *баиш войвода* и др.). С помощта на тези морфемии се образува огромно количество термини, терминоелементи и терминологична лексика в днешната българска политическа реч. Цв. Георгиева подчертава, че „общото между тези препозитивни форманти е инвариантното им значение – много висока или крайна степен на признака (Георгиева 2013: 84). Напр. *свръхинфлация*, *хиперинфлация*, *суперинфлация*, *мегаинфлация*; *свръхкорупция*, *хиперкорупция*, *суперкорупция*, *мегакорупция*; *свръсила*, *хиперсила*, *суперсила*, *мегасила*; *свръхсекретен*, *хиперсекретен*, *суперсекретен*, *мегасекретен* и др. Във всички подобни образувания българското *свръх-* е с по-ниска честота на употреба в сравнение с чуждите форманти. Вл. Мурдаров отбелязва, че „независимо от изключителната продуктивност на домашния формант *свръх-*, невинаги успява да се наложи българският елемент, тъй като много от образуванията се заемат готови от чуждоезикови терминологични системи или от международната научно-техническа и обществено-политическа терминология“ (Мурда-

ров 1983: 87). Въпреки общото в значението на тези форманти невинаги може да се говори за пълна синонимия между тях, респ. между техните производни, т.е. невинаги при тяхната употреба в речта те са взаимозаменяеми. Всеки един от тях носи различни нюанси в значението си и при своето семантично развитие може да придобива и нови.

За изразяване на обратното значение *много ниска степен на проявление на даден признак* най-често се използват чуждите по произход префиксоиди *микро-* и *мини-*. Напр. *микрокредитиране* и *миникредитиране*.

За изразяване на признака *мним, лъжлив, неистински* синонимия съществува между гръцкото *псевдо-*, латинското *квази-* и българското *лъже-*. Например *псевдодемокрация*, *квазидемокрация* и *лъжедемокрация*; *псевдоопозиция*, *квазиопозиция* и *лъжеопозиция*; *псевдореформа*, *квазиреформа* и *лъжереформа*; *псевдоморал*, *квазиморал* и *лъжеморал*; *псевдопатриот*, *квазипатриот* и *лъжеспатриот*.

За означаване на нещо, което се е случило *преди* или *след* друго нещо, има синонимия между българските префиски *до-* и *пред-*, а също и между българското *след-* и латинското *пост-*. С тях се образуват предимно терминоеlementи. Напр. *доприватизационен* и *предприватизационен*; и съответно *следприватизационен* и *постприватизационен*.

— **словообразователна синонимия между суфикси и суфиксоиди**

Това се случва, когато към едни и същи корени и основи се прибавят различни суфикси, без да се променя значението.

Частична синонимия съществува между наставките *-не* и *-ние* при образуване на отглаголни съществителни имена. Тук трябва да се има предвид, че формите с *-ние* притежават по-слабо изразена глаголност, отколкото формите с *-не*. Формите с *-не* означават самите действия, докато някои от формите с *-ние* не означават действия, а само резултатите или последиците от тях. В някои случаи обаче разликата в значенията между формите е твърде малка, дори едва доловима, и те могат взаимно да се заменят. Например *гонене* и *гонение*; *съществуване* и *съществувание*; *порищаване* и *порищание*; *изтребване* и *изтребление*; *съхраняване* и *съхранение*; *отстъпване* и *отстъпление*; *самоопределяне* и *самоопределение*; *разпределяне* и *разпределение*; *евроразширяване* и *евроразширение* и др. Ето няколко примера, взети от печатни и електронни медии, в които е възможна взаимозаменяемост. *Политиката на Европейския съюз е за евроразширение* (респ. *евроразширяване*) *на Изток*; *Изтреблението* (респ. *изтребването*) *на двама или трима от талибанските лидери няма да реши проблемите с тях*; *Официална политика на гонене* (респ. *гонение*) *на българските турци от България никога не е имало*; *В Правец бе отбелязана годишнината от рождението* (респ. *раждането*) *на Т. Живков*; *Средствата за съществуване* (респ. *съществувание*), *с които реално разполага един средностатистически български гражданин, стават все по-недостатъчни*; *Разпределянето* (респ. *разпределението*) *на средствата от държавния бюджет отново предизвика поредица от спорове и коментари*

ри; *Етническото самоопределяне* (респ. *самоопределение*) на тези хора като българи от десетилетия насам им създава големи проблеми с тамошните официални власти.

Частична синонимия се наблюдава при думите от женски род с наставки *-ота* и *-отия*, като тези с *-отия* почти винаги са стилистично оцветени. Тези думи не са термини, но са част от политическата реч. Например *празнота* и *празнотия*, *скъпота* и *скъпотия*, *немота* и *немотия*, *тъпота* и *тъпотия*, *неяснота* и *неяснотия*, *беснота* и *беснотия*, *леснота* и *леснотия*, *непълнота* и *непълнотия* и др. Ето няколко примера. *Нормалните форми на беснота остананаха за обикновените привърженици на „Атака“*, докато някои от лидерите демонстрират *войнстваща беснотия*; *Празната парламентарна зала не е срамота, а е пълна срамотия за т.нар. народни избраници*; *Пълните неяснотии* (респ. *неясноти*) *относно принципите на съставяне на предизборните листи продължават*.

Понякога за образуване на частични синоними се използват суфиксите *-изъм* и *-ция* в случаи като *антиамериканизъм* и *антиамериканизация*, *антиглобализъм* и *антиглобализация*, *антиевропеизъм* и *антиевропеизация*. Тази синонимия съществува и при основи, които са собствени имена или абревиатури. Напр. *антипутинизъм* и *антипутинизация*, *антитачъризъм* и *антитачъризация*, *антинатовизъм* и *антинатовизация* и др. При тези случаи се срещат синонимни варианти с *контра-*, както и антонимни с *про-*.

Синонимия съществува и при наставките *-ка* и *-ца* за думи от женски род. Напр. *чуждопоклонница* и *чуждопоклонничка*, *престолонаследница* и *престолонаследничка*, *стачкоизменница* и *стачкоизменничка*, *съмишленица* и *съмишленичка*, *следовница* и *следовничка*, *сънародница* и *сънародничка*, *привърженица* и *привърженичка*, *престъпница* и *престъпничка*, *застъпница* и *застъпничка*, *участница* и *участничка*, *отцепница* и *отцепничка* и др.

Някои терминоеlementи с наставки *-ичен* и *-ически* също функционират като синоними и могат взаимно да се заместват. Напр. *династичен* и *династически*, *националистичен* и *националистически*, *военностратегичен* и *военностратегически*, *антагонистичен* и *антагонистически*, *шовинистичен* и *шовинистически*, *опортюнистичен* и *опортюнистически*, *милитаристичен* и *милитаристически*, *(анти)терористичен* и *(анти)терористически* и др. Ето няколко примера: *династичен* (респ. *-ически*) *брак*; *шовинистична* (респ. *-ическа*) *позиция*; *националистична* (респ. *-ическа*) *политика*; *антагонистични* (респ. *-ически*) *класи*; *милитаристични* (респ. *-ически*) *планове*; *антитерористични* (респ. *-ически*) *мерки* и др.

Словообразователна синонимия между суфикси има и в случаи като *саботиране* и *саботаж*; *ламтене* и *ламтеж* (*за власт, за пари, за високи постове* и пр.); *разпадане* и *разпад* (*на световната социалистическа система, на колониализма, на коалиционното единство* и пр.); *растене* и *растеж* (*на доходите, на разходите, на инфлацията* и пр.); *безизходност* и *безизходица*; *разлика* и *различие*; *водител* и *водач*; *управленец* и *управник*; *денонсиране* и

денонсация; експулсиране и експулсация; перачница и пералня; наличие и наличност; беззаконие и беззаконност; пререгистриране и пререгистрация и др.

— **словообразователна синонимия между композитуми**

В днешната политическа реч тук се наблюдават основно два случая. При първия от тях едната част от композитума остава еднаква при всичките синоними (пълни или частични), а се променя другата, било само в афиксално отношение, било и като корен. Ето няколко примера за такива термини и терминоелементи: *самолетоносец* и *самолетоносач*; *агитработник* и *агитслужител*; *миротворчески*, *мироопазващ* и *миротворен*; *законодателен* и *законодателски*; *евродепутат* и *европарламентарист*; *европесимизъм* и *евроскептицизъм*; *европари* и *евросредства*; *евроинтеграция* и *европрисъединяване*; *трудоспособност* и *работоспособност*; *земеразделителен* и *земеразделящ*; *законодател*, *законотворител* и *законотворец*; *енергоспестяващ*, *енергоикономисващ* и *енергопоевтиняващ*; *пазарнонасочен* и *пазарноориентиран*; *новоназначен* и *новопостъпил*; *кредитополучател* и *кредитовзимател*; *еврофинансиране* и *еврокредитиране* и др.

При втория случай синонимните композитуми са изцяло различни разнокоренни думи. Напр. *въздухоплаване* и *авиотранспорт*; *чуждопоклонничество* и *ксенофилия*; *пацифизъм* и *миролюбие*; *природозащитник* и *екоактивист* и др.

в) синтактична синонимия

В съвременната българска политическа терминология този тип синонимия се проявява в следните по-основни случаи:

— **когато се наблюдава различна синтактична структура при наличието на еднакъв лексикален състав на термините словосъчетания**

Най-често това е синонимия между термини словосъчетания със и без предлог. Примерите за това явление са многобройни. Напр. *политическа толерантност* и *толерантност в политиката*; *политическа пасивност* и *пасивност в политиката*; *политическа полемика* и *полемика в политиката*; *политическа конфронтация* и *конфронтация в политиката*; *политическа корупция* и *корупция в политика*; *политически компромис* и *компромис в политиката*; *политически консенсус* и *консенсус в политиката*; *политически популизъм* и *популизъм в политиката*; *държавен глава* и *глава на държавата*; *правителствен глава* и *глава на правителството*; *държавни символи* и *символи на държавата*; *изборен закон* и *закон за изборите*; *президентски избори* и *избори за президент*; *правителствена политика* и *политика на правителството*; *кметски прерогативи* и *прерогативи на кмета*; *общинско самоуправление* и *самоуправление на общините* и др. Подобно нещо се наблюдава и при някои названия: *Европейски съд* и *Съд на Европа*; *Европейска сметна палата* и *Сметна палата на Европейския съюз*; *Руска държавна дума* и *Държавна дума на Русия* и др.

— когато едната част от термините словосъчетания остава еднаква, а другата част се заменя с нейни синоними

Най-често това се случва при двусъставните термини словосъчетания. При единия случай съществителното име остава непроменено, а се променя терминоелементът прилагателно име: *абсолютна монархия* и *неограничена монархия*; *парламентарна монархия*, *конституционна монархия* и *ограничена монархия*; *балистична ракета*, *междуконтинентална ракета* и *глобална ракета*; *биологично оръжие* и *бактериологично оръжие*; *редовна армия* и *постоянна армия*; *държавен герб* и *национален герб*; *държавни символи* и *национални символи*; *политическа поддръжка* и *политическа подкрепа*; *държавна измяна* и *национална измяна*; *локална война* и *регионална война*; *информационен взрив* и *комуникационен взрив*; *сива икономика* и *сенчеста икономика* и др. При споменатите тук случаи различните синоними на терминоелементите прилагателни имена внасят различни отсенки и нюанси в значението на термина, като наблягат на различни негови страни, свойства и характеристики. Например *конституционна монархия*, *парламентарна монархия* и *ограничена монархия*. Първият термин набляга на факта, че при този тип монархия конституцията определя функциите на държавния глава и неговите права и задължения. Вторият термин подчертава, че властта на монарха се ограничава от парламента, а третият – че властта на монарха е ограничена и от конституцията, и от парламента. Такъв е и случаят при синонимните термини *междуконтинентална ракета* и *глобална ракета*. Това е такава ракета, която може да преодолява разстояния, по-големи от половината на земната окръжност. Терминоелементът *междуконтинентален* изтъква на преден план факта, че с такава ракета спокойно могат да се поразяват цели от един континент в друг, а терминоелементът *глобален* подчертава, че практически тази ракета може да поразява цели от и във всяка точка на земното кълбо.

При другия случай терминоелементът прилагателно име остава непроменен, а със синонимни варианти се заменя съществителното: *корейска криза* и *корейски въпрос*; *близкоизточна криза* и *близкоизточен въпрос*; *военнополитически блок* и *военнополитически съюз*; *двакамарен парламент* и *двакамарна система*; *демитилиаризирана територия* и *демитилиаризирана зона*; *коалиционно правителство* и *коалиционен кабинет*; *информационно затъмнение* и *информационна завеса*; *колективна безопасност* и *колективна сигурност*; *шенгенска завеса*, *шенгенска бариера* и *шенгенска стена*; *политическо сътрудничество* и *политическо партньорство* и др.

Освен при двусъставните, този тип синонимия, при който едната част остава еднаква, а другата се променя, се среща и при многосъставните термини словосъчетания: *глобални проблеми на съвременността*, *глобални проблеми на човечеството* и *проблеми от глобален мащаб*; *Европа на две скорости*, *Европа на различни скорости*, *Европа на концентричните кръгове* и *Европа на променливата геометрия*; *Програма за възстановяване на Европа* и *Европейска програма за възстановяване*; *етнически състав на населението* и със-

тав на населението по народности; международни сили на ООН, въоръжени сили на ООН, миротворчески сили на ООН и мироопазващи сили на ООН; мит за съветската опасност и мит за съветската заплаха; оръжие за масово унищожение и оръжие за масово поразяване; сили за бързо реагиране и корпус за бързо реагиране и др.

— когато термин словосъчетание функционира като синоним на термин дума, получена от универбирането на това съчетание

Както е известно, универбирането е разновидност на лексикално-синтактичния начин за терминологична номинация и представлява процес на образуване на нови думи от основата на устойчиви словосъчетания в резултат на продължителната им употреба в речта. Универбатите са равностойни синонимни варианти на словосъчетанията, от които са възникнали, и функционират паралелно и едновременно с тях. Като по-кратки еднословни названия универбатите са по-удобни и често пъти по-предпочитани в процеса на комуникацията. Ето няколко примера за такава синонимия: *оперативка* и *оперативно съвещание*; *петилетка* и *петгодишен план*; *оръжейник* и *оръжеен конструктор*; *единоначалие* и *принцип на единоначалието*; *апартейд* и *политика на апартейд* и др.

— когато един термин словосъчетание функционира като синоним на друг термин словосъчетание, получен от първия чрез синтактико-семантична кондензация

Синтактико-семантичната кондензация също е разновидност на лексикално-синтактичния начин за терминологична номинация. Получената в резултат на кондензация езикова единица обикновено не е еднословна (както е при универбирането), а е по-късо словосъчетание с по-малко компоненти от изходното, като двете словосъчетания функционират като синоними. Напр. *електорална активност на имащите право на глас* и *избирателна активност*; *светлинно излъчване на ядрения взрив* и *светлинен импулс*; *Организация на Варшавския договор* и *Варшавски договор* и др.

— когато като синоними функционират термини словосъчетания с различен лексикален състав

Например *изборен праг* и *процентна бариера* в значение на *онзи необходим минимален процент гласове, подадени за дадена партия или коалиция, който ѝ дава право да участва в разпределението на мандатите и който се определя от избирателния закон*. Друг пример: *Инициатива за стратегическа отбрана* и *Звездни войни* в значение на *програма за отбранителна система на САЩ срещу евентуално ядрено нападение, която е базирана отчасти в Космоса и е предназначена да защитава САЩ от междуконтинентални ракети, като ги засича и унищожавя преди още да са достигнали до целта*. Синонимни съчетания от този тип са също така *надпревара във въоръжаването* и *съревнование за военно превъзходство*; *расова дискриминация* и *политика на апартейд*; *обръч от фирми* и *финансиращи кръгове*; *Трети свят* и *развиващи се страни*; *Европейска икономическа общност* и *Общ пазар* и

др. Този тип синонимия се среща и при названия на конкретни политически събития, процеси, документи и пр. Напр. синонимни са словосъчетанията *Съвещание за сигурност и сътрудничество в Европа* и *Хелзинкската конференция* в значение на *дълъг дипломатически процес, проведен в Хелзинки и Женева на три етапа между юни 1973 г. и август 1975 г. с участието на над 30 европейски държави, САЩ и Канада, с основна цел постигане на сигурни гаранции за запазване на мира в Европа*. Синонимни названия са и *Азиатска доктрина на САЩ* и *доктрина „Джонсън“* в значение на *външнополитическа доктрина на САЩ, провъзгласена от тогавашния президент Л. Джонсън в речта му на 12 април 1966 г., в която са формулирани основните принципи на американската политика в Азия, изразяващи се в разширяване на политическото, икономическото и военностратегическото влияние на САЩ в региона*. Същият е случаят и при *Европейска програма за възстановяване и план „Маршал“* в значение на *програма за възстановяване на европейската икономика след Втората световна война, оповестена през 1947 г. от тогавашния външен министър на САЩ Джордж Маршал*.

Като извод за синонимията в българската политическа терминология ще посочим следното. Синонимията е голямо богатство на политическата реч и на езика като цяло. Чрез нея се разнообразява изказът, постига се по-голяма точност и нюансираност в предаването на мисли и се избягват ненужните повторения и еднообразието. Но същевременно синонимията в терминологията е и нежелателна, защото може да доведе до известни неясноти и защото често затруднява разбирането. Затова към нея трябва да се подхожда много внимателно.

ЛИТЕРАТУРА

- Авербух 2002:** Авербух, К. Я. Манифест современной терминологии. – В: *Материалы международной научно-практической конференции „Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах“* („Коммуникация – 2002“) („*Communicating Across Differences*“). Част I. Пятигорск, 2002.
- Георгиева 2013:** Георгиева, Цв. *Иновационни процеси в българската именна префиксация*. София: Авангард Прима, 2013.
- Даниленко 1977:** Даниленко, В. П. *Русская терминология: опыт лингвистического описания*. Москва: Наука, 1977.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси*. София: Наука и изкуство, 1983.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2012.

Екатерина Петкова
Институт за български език – БАН, София

ПРЕДСТАВЯНЕ НА ВЪТРЕШНОСИСТЕМНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ТЕРМИНОЛОГИЯТА В РАЗЛИЧНИ ВИДОВЕ ЕЛЕКТРОННИ ТЕРМИНОЛОГИЧНИ РЕСУРСИ

Abstract: The article examines the ways of presentation of the internal systematicity in terminology (relationships between concepts within a separate science domain), used in two different terminological knowledge bases – designed by corpus-based approach and by formalized approach. Few versions for presentation of the relationships between terms in formalized terminological knowledge base, derived from this two works, are proposed.

Keywords: terminological knowledge base, system approach

Бурното развитие на технологиите, което се наблюдава във втората половина на XX и в началото на XXI в., е свързано с постиженията на инженерните науки, получили от своя страна първоначален тласък от открытията на фундаменталните и приложните изследвания в различни области на естествените науки като физиката и математиката. Тяхното широко разпространение, наравно с развитието в социалната, политическата и икономическата сфера, допринася за ускоряване на процесите на глобализация, чието въздействие се отразява във всички области на обществения живот. Съвкупността от тези обстоятелства обуславя нарастващата необходимост от снабдяване на различни професионални и социални групи със специализирана терминологична информация.

Повод за настоящото изследване е необходимостта от дигитализиране на терминологичните архиви на Секцията по терминология и терминография към ИБЕ с цел те да бъдат предоставени за ползване в интернет от широки кръгове от обществото. В първата му част се разглеждат начините за представяне на вътрешната системност в терминологията, използвани в разработките на два екипа от учени, а именно в една корпуснобазирана и в една формализирана терминологична база знания (ТБЗ). Втората част предлага различни варианти за представяне на отношенията между термините, изработени въз основа на възприетото от тези разработки и въз основа на концепцията на М. Попова за речник от модулен тип (Попова 2006).

Най-напред трябва да се уточни значението на метатермините, използвани в заглавието на разработката. Под *терминология* тук се разбира съвкупността от термините, които означават понятията в отделна сфера на човешкото знание. Под *вътрешносистемни отношения* се имат предвид връзките между понятията в рамките на дадена област (в съпоставка

с външната системност, при която се отнася за връзките между понятия, принадлежащи към различни научни или професионални области). Към вътрешносистемните отношения спадат класификационните отношения, които са установени от човешкото мислене (родово-видовите отношения) и импликационните отношения, които се основават на реално съществуващи в действителността връзки между понятията (отношенията част – цяло и отношенията в предикатно-актантната сцена) (Попова 2012: 524 – 565). Под *терминологична база знания* (съкратено ТБЗ) се разбира електронно хранилище на знания, което съдържа богат набор от систематично структурирани терминологични данни, представящи понятията, техните характеристики и отношенията между тях по експлицитен начин (Мейер и др. 1997: 99). Под *формализиран подход* се има предвид такъв подход при изграждането на бази знания, чрез който организацията на понятията и отношенията между тях са представени систематично и във високо структуриран вид, напр. с използването на т.нар. концептуални графи (Мейер и др. 1997: 98; Кондамин, Ребейрол 1998: 29).

В настоящото изследване ще бъдат разгледани основните характеристики и особеностите на две различни разновидности терминологични бази знания, като първата от тях е изградена с използване на корпуснобазирания подход (Кондамин, Ребейрол 1998), а втората – с използване на формализиран подход (Мейер и др. 1997). Съпоставката им е направена при отчитането на следните критерии: 1) общи характеристики и подход при изграждането им; 2) цел, възможности за приложение и потенциални ползватели; 3) модел на разглежданата база знания (елементи и организация); 4) подход и метод на изграждане (вкл. етапи); 5) получени резултати; 6) възможности за допълване, модифициране и усъвършенстване.

Особености на терминологичната база знания, изградена въз основа на корпуснобазирания подход (Кондамин, Ребейрол 1998)

Общи характеристики. Тази ТБЗ не е формализирана, изграждането ѝ е независимо от дадено приложение. Представява съчетание между база данни и база знания. Консултациите със специалисти в разработваната област се извършват само в последния етап, за да се гарантира вярното отразяване на данните спрямо съдържанието на текстовете.

Цел, възможности за приложение и потенциални ползватели. Целта на разработката е да се създаде такъв модел ТБЗ, който позволява да се проследи как понятията функционират в даден текстов корпус. Тя е изпробвана и за създаване на индекс, с помощта на който да се правят справки за данните, съдържащи се в даден учебник или друг специализиран източник; за пренаписване на текст; за създаване на система за база знания за специално приложение (Кондамин, Ребейрол 1998: 29, 34 – 35).

Модел (елементи и организация на данните). Тази ТБЗ се състои от

четири модула. Първият модул съдържа *термините* (има се предвид само названието) – тук е поместена строго лингвистична информация, напр. род, вид, формални варианти, акроними, абривиатури и др. Вторият модул съдържа данни за *понятията*, които стоят зад термините. Данните се състоят от дефиниция и експлицитни понятийни-семантични отношения, наречени тук само концептуални отношения. Третият модул е озаглавен *връзка термини – понятия*, съдържа информация за степента на съответствие между термина (тук – названието) и описанието на конкретното понятие. Четвъртият модул е *корпусът* – съдържа текстове, които илюстрират по какъв начин термините се проявяват в отделни конкретни примери, т.е. показват как се реализира отношението „термин¹ – понятийно-семантично отношение – термин²“ (Кондамин, Ребейрол 1998: 30).

Подход и метод на изграждане (включително етапи). Използва се корпуснобазираният подход. Отделните етапи включват идентифициране на вероятните термини (с помощта на програмата LEXTER) и идентифициране на понятийно-семантичните отношения (с помощта на системата за анализ на текстове SATO) чрез задаване на определени модели на тези отношения.

Получените резултати се разпределят в три групи: 1) списък на термините; 2) списък на понятийните отношения с техните характерни модели – в това изследване присъстват родово-видовите, партитивните и отношенията между действие и негов вършител; 3) списък на двойките термини, свързани с дадено понятийно отношение (Кондамин, Ребейрол 1998: 32 – 34).

Възможности за допълване, модифициране и усъвършенстване. Според авторите на разработката тази терминологична база знания може да се допълва и модифицира в зависимост от нуждите на всеки отделен ползвател с цел достъп до знанията, съдържащи се в даден конкретен корпус (Кондамин, Ребейрол 1998: 34 – 35).

Особености на терминологичната база знания, изградена чрез формализиран подход с прилагане на системния анализ на областта (Мейер и др. 1997)

Общи характеристики. Тази ТБЗ е изградена със съвместните усилия на специалисти по терминология и по информационни технологии, които работят в посока формализиране на терминологичните данни. В работата по нея се използват т.нар. концептуални графи, представящи начина, по който понятията в дадена подобласт или в отделна нейна част са организирани в система. Поради прилагането на формализиран подход тази ТБЗ се определя като формализирана и ориентирана към приложенията. Системата за обработка на знания CODE (Conceptually Oriented Description Environment), използвана при създаването ѝ, осигурява средства както за съхранение и обработване на информация, така и за концептуален анализ на термините, който е от

най-съществено значение при изграждането на бази знания. Тази възможност се дължи на структурираната информация за признаците на понятията и отношенията между тях.

Цел, възможности за приложение и потенциални ползватели. Предназначена е на първо място да бъде в помощ на терминологите при анализ на системата от понятия в дадена област. Може да се използва от студенти при усвояване на дадена област на знанието чрез запознаване с нейните основни понятия и изучаване на системните отношения между тях, както и от преподаватели по терминология, по съставяне и редактиране на техническа документация и превод.

Модел (елементи и организация). Основни елементи на тази ТБЗ са понятията, характеристиките на понятията и отношенията между понятията. (По-подробно за формализирания подход към характеристиките и за видовете отношения между понятията, възприет от авторите на проекта, вж. Мейер и др. 1997: 100 – 104.) Видовете понятия автоматично „наследяват“ характеристиките на родовото понятие, като при въвеждане на характеристика и нейна стойност на едно ниво на родово-видовата йерархия тя се предава на останалите видови понятия (Мейер и др. 1997: 116).

Подход и метод на изграждане (включително етапи). Подходът при изграждането ѝ е йерархичен, основава се на резултатите от понятийния анализ на дадената специална област. Етапите, които включва, са: 1) Подготвяне на предварителен списък на термините, които ще бъдат застъпени, т.е. първоначално представяне на понятийната система на областта. Тази задача изисква усвояване на основните (ключовите) понятия и отношенията между тях, т.е. задълбочено изучаване на системата от понятия в разглежданата област. 2) Консултации със специалисти от разработваната научна област за откриване на несъответствия и неточности при представянето на понятийната система, за обсъждане на неясни елементи от нея. 3) Съставяне или подбор на дефиниции. В този етап познанията за понятийната система на областта са необходими при намирането на родовото понятие на описвания термин, на неговите едноредни (съподчинени на същото родово понятие) понятия и на характеристиките, които го разграничават от тези едноредни понятия. 4) Установяване на еквивалентите на термина в други езици чрез сравняване на характеристиките на понятието, означено с даден термин в единия език, с характеристиките на понятието, означено с неговия еквивалент в другия език. Ролята на системния понятийен анализ е от първостепенно значение при изпълнението на всяка от дейностите в изброените етапи (Мейер и др. 1997: 106 – 108).

Получени резултати. С помощта на тази система за обработка на знания могат да се правят *текстови и графични браузери*, които представят организацията на понятията в отделна научна област или в избрани нейни части, като възпроизвеждат обща картина на цялостната структура на знанията. Изградената чрез тази система терминологична база знания може да се редакти-

ра с цел добавяне на елементи, отстраняване на несъответствия в подредбата на понятията, в техните характеристики и взаимоотношения и др. (Мейер и др. 1997: 109).

Възможностите за допълване, модифициране и усъвършенстване на тази система за обработка на знания могат да се илюстрират с това, че при видовете понятия, които споделят повечето от характеристиките на родовото понятие, „наследяването“ на характеристиките става автоматично. При въвеждане на характеристика и нейна стойност на едно ниво на родово-видовата йерархия тя се предава на всички видови понятия, като може да бъде уточнена от терминолога на по-ниско ниво, а по този начин се дава възможност да бъдат регистрирани неточности и несъответствия в структурата на знанията (Мейер и др. 1997: 116).

При подробно запознаване с тези накратко представени разработки става ясно, че в резултат от използването на формализиран подход и поради подчертаното внимание към отразяването на системността в терминологията, създадената от Мейер и нейните сътрудници ТБЗ съдържа експлицирана йерархия на понятията в разглежданата специална област. Тук трябва отново да се подчертае, че това се дължи на системния понятиен анализ на дадената специална област, който е приложен при изпълнението на всяка от дейностите в изброените етапи.

По повод необходимостта от дигитализиране на терминологичните архиви на Секцията за българска терминология и терминография при Института за български език при консултации със специалисти по информационни технологии те поставят въпроса какви функции е нужно да поддържат планираните електронни ресурси и какво трябва да може да се извършва с тях, какви резултати трябва да се получават. В досегашните проучвания и тук се опитваме да дадем отговор на този въпрос.

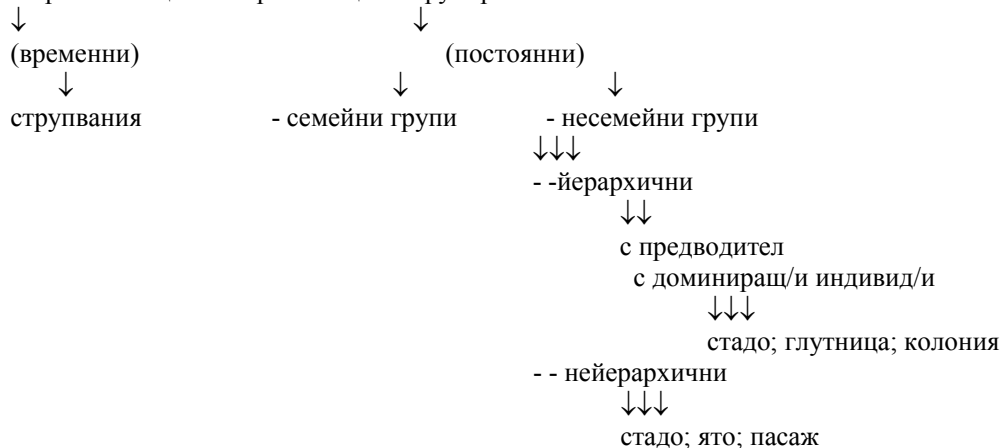
В резултат от проучванията на споменатите по-горе две и на още други разработки са изведени някои примерни начини за представяне на системността в терминологията, които да се използват в ТБЗ. Един от начините за сяга микроструктурата на отделната терминологична единица, показва какви елементи трябва да бъдат включени и как да бъдат структурирани (Петкова 2013). По-сложен е въпросът за макроструктурата на ТБЗ, в която трябва да се определи мястото на всеки от термините в понятийната йерархия на областта, т.е. да се отразят отношенията между тях (Петкова 2016). Предлаганите тук схеми са изработени въз основа на усвоеното от проучените досега различни ТБЗ и въз основа на системния подход към терминологията, създаден от М. Попова (Попова 2004; Попова 2006; Попова 2012: 524 – 565).

Едно от нещата, които са заимствани от разработката на Мейер (Мейер и др. 1997) в модифициран за нашите цели вид, е идеята за използване на различни видове браузери, с помощта на които (в зависимост от конкретния случай) се онагледяват различни особености на отношенията между понятията.

Напр. браузерите във вид на дървовидни схеми дават обща, генерална представа за подредбата на понятията в разглежданата област или нейна част.

Етологична структура на популациите

Форми на социална организация – групировки

За сравняване на характеристиките на понятия, подчинени на общ родов признак, може да се използват браузери в табличен вид. В таблицата по-долу са показани разликите в стойностите на отделните характеристики на понятията от най-ниското ниво в класификационната подгрупа „постоянни несемейни групи“, спадащи към *формите на социална организация* при животните.

Групировка	При кои видове	Присъствие на водач	Присъствие на доминиращ индивид	Социално разслоение	Морфологични различия
ято	птици	не	не	не	не
стадо	някои животни	да/не	да/не	да/не	не
пасаж	риби	не	не	не	не
глутница	някои животни	не	да	да	не
колония	някои животни	не	да	да	да

Въпреки невъзможността (поради ограничения обем) да се представи цялостна картина на отношенията между термините, която да показва всички равнища на понятийната йерархия в една плоскост, от приведените тук и в предишни разработки примери може да се съди, че терминологичните

бази знания са подходящи за отразяване на класификационната системност в терминологията. Същевременно на всяко ниво на разглеждане почти всички термини попадат в импликационни отношения с различни понятия както от други класификационни групи на дадената област, така и от други научни области. В следващи проучвания е необходимо да се намерят и подходящи начини за представяне на импликационните връзки между понятията. Опагледяването им вероятно не може да бъде направено по достатъчно подреден начин, подобен на отразяването на класификационните отношения, затова то следва да се осъществи с използването на семантични мрежи. Друга възможност е да се направи самостоятелен модул (подобно напр. на списъка на понятийните отношения с техните характерни модели, вж. Кондамин, Ребейрол 1998: 32 – 34), в който да са изведени и илюстрирани с примери различни видове импликационни отношения между отделните понятия.

Според И. Мейер „всяка сериозна терминологична дейност изисква достигане на определена степен в усвояването на знания за дадената предметна област“ (Мейер и др. 1997: 98). Крайният резултат от терминологичните изследвания трябва също да бъде „кодиран като знание“, но „най-често по-голямата част от това знание, придобито и структурирано с усилен труд, остава там, където първо е била складирана, а именно в главата на терминолога. Само фрагменти от него са вложени в дефинициите или примерите.“ (пак там). Затова в заключение отново трябва да се подчертае необходимостта от развитие на теоретичните и приложните терминологични изследвания, които да задоволят нуждите на съвременното общество от специализирана терминологична информация, да го снабдят със средства за отразяване на знанията и да осигурят надеждна и ефективна професионална комуникация между специалистите от всички научни сфери.

СЪКРАЩЕНИЯ

ТБЗ – терминологична база знания

ЛИТЕРАТУРА

- Кондамин, Ребейрол 1998:** Condamines, A., Rebeyrolle, J. СТКВ: A Corpus-based approach to a Terminological Knowledge Base. – In: *Computerm '98, First Workshop on Computational Terminology*. Montreal, Canada, 1998, pp. 29 – 35.
- Мейер и др. 1997:** Meyer, I., Eck, K., Skuce, D. Systematic Concept Analysis within a Knowledge-Based Approach to Terminology. – In: *Handbook of Terminology Management. Vol. I. Basic Concepts of Terminology Management*. 1997, pp. 98 – 118.
- Петкова 2013:** Петкова, Е. Видове електронни терминологични ресурси и възможности за тяхната употреба. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 329 – 334.

- Петкова 2016:** Петкова, Е. Отразяване на понятийно-семантичната системност в терминологията в макроструктурата на формализирана терминологична база знания. – В: *За словото – нови търсения и подходи*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, 2015, с. 222 – 230.
- Попова 2004:** Popova, M. A System Approach in Terminography. – In: *Terminology at the Time of Globalization*. Ljubljana, 2004, pp. 33 – 39.
- Попова 2006:** Попова, М. Терминологичен речник от модулен тип. – В: *Светът на речника. Светът в речника*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2006, с. 106 – 112.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2012.

Маркс Попов*, Катя Исса**

*Технически университет, София

**Университет по архитектура, строителство и геодезия, София

АВТОНОМНА ТЕРМИНОЛОГИЧНА СИСТЕМА. ФОРМИРАНЕ НА СЛОВНИКА НА ТЕРМИНОСИСТЕМАТА

Abstract: One of the ways to combat the spontaneous expansion of the terminology is the use of certain methods of linguistic constructing, in particular constructing of autonomous terminology systems (ATS). Linguistic constructing of ATC has two main stages: forming of glossary of ATC and forming of classification network (K-net) of ATC. This work is dedicated to the elaboration of methodology for forming the glossary. It is structured in three parts: basic concepts and general positions; operating methodology for forming the glossary composition and its skeleton; and preliminary analysis.

Keywords: terminology system, term, integrator, glossary, structure, pattern, graph

Методите на лингвистично конструиране (в частност конструиране на автономни терминологични системи, съкратено *АТс*) се явяват средство за въвеждане на ред и са форма на борба със стихийното разрастване на терминологията.

Под *лингвистично конструиране* тук се разбира съвкупност от обобщени методи за комбиниране на „образци на решени проблеми“, екстраполация на налични теоретични и практически резултати, получени в различни области на лингвистиката [...] и тяхното евристично използване [...] при построяване на нови лингвистични обекти“ (Караулов 1981: 16). От своя страна, *терминологичната система* (*терминосистема*, *Т-система*) се дефинира чрез две семанти: „1. подредено множество от взаимосвързани, лексикално съвместими двойки „термин – дефиниция“ (по-нататък Т – Д), представляващи понятия от зададена предметна област; 2. множество от двойки Т – Д, между които съществуват схемни отношения“ (Попов 2012).

В тази разработка, посветена на лингвистичното конструиране на АТс, се разглежда само първият етап: формиране на словника на АТс. Формирането на класификационна мрежа (К-мрежа) на АТс ще бъде разгледано в следваща публикация. Работата е структурирана в 3 части: основни понятия и общи положения, операционна методика за формиране на състава на словника и неговия скелет и предварителен анализ.

Първо се разглежда идентификацията на термините, теоретикомножественото описание на структурата на словника, йерархичното стъбло и дълбочината на анализа на производни термини. Определя се степента на абстракция, схемната структура на словника и съвместимостта между двойки произ-

водни термини интегратори, както и основните положения на методиката за формиране на словника – списъчният модел и граф.

При създаването на словника се налага използване на различни видове термини, отношения, структури. Самият термин *словник*, предпочетен нарочно от авторите (вместо речник) съдържа както термини думи, така и словосъчетания. За облекчаване на възприемането на материала сме посочили условни означения, които се поясняват както в текста, така и в предговора на всеки терминологичен речник.¹

Идентификацията на термините се извършва чрез използване на идентификационни разрези: първата заглавна буква на монолексемни (или еднословни) (Гриньов 1993: 175) термини (А, Б, ... Я), поредния номер в редицата на монолексемните термини в подмножеството на заглавната буква в речника (Попов 2009) и долния десен индекс – поредния номер на семантемата (в случай че броят им е повече от 1), напр. *Технетика* – Т42₂. Това показва, че терминът *технетика* притежава пореден № 42 в подмножество „Т“ и се има предвид семантема 2.

Под *словник* тук се разбира съвкупността от образуващи АТс производни термини – Т_{пр}, (определяемо, заглавна дума, Dfd), притежаващи дефиниции, подлежащи на анализ. Словникът, който е компонент на АТс, може да се разглежда като системно образуване със свой собствен модел, създаден по аналогия с уравнение (2) (Попов 2012). И така, моделът на словника С_{сл} е:

$$C_{сл} = \langle T_{пр}, S_{сл} \rangle \quad (1),$$

където S_{сл} е структурата на словника, а <> – символ на нареденото множество.

Структурата на обекта е съвкупност от отношения между неговите елементи, постоянни през наблюдавания период от време. При използването на графа на структурата отношенията се изобразяват чрез *дъги* (ребра). Те се идентифицират чрез термини, *възли на графа* и представляват начало и край на дъгата. Установяването на отношенията между термините, между които се прекарва съответната дъга, при наличието на базовия речник, е възможно единствено чрез анализ на техните дефиниции. Извършването обаче на тази трудоемка операция още при първата стъпка на конструиране на АТс едва ли е целесъобразно. Поради това като междинно звено ще се използва не цялата дефиниция на производния термин, а само неговият интегратор. *Интеграторът* е опора на интегриращия компонент на дефиницията (Попов 2012). Тогава за елемент на структурата на словника по аналогия с двойката „термин – дефиниция“ – елемент на Т-системата, се приема двойката „производен термин – интегратор“ (Т_{пр} – Т_{ин}). Следва да се отбележи, че по своята същност двойката „Т_{пр} – Т_{ин}“ се проявява като двойка „хипоним – хипероним“

¹ Виж списъка *Съкращения* в края на статията.

(Семантика 1991), поради което по-нататък в тази разработка ще се използват и двете наименования. Подобен подход позволява да се използва аналогия с уравнение (5) (Попов 2012) и структурата на словника $S_{сл}$ – *скелетът*, да се представи като:

$$S_{сл} = \langle S_{пр-ин}^{л-с}, S_{сл}^{сх} \rangle \quad (2),$$

където $S_{пр-ин}^{л-с}$ е лексикосинтактичната структура на двойката $T_{пр} - T_{ин}$, а $S_{сл}^{сх}$ – схемната структура на скелета. От уравнение (2) следва, че анализът на структурата на словника се състои в самостоятелен анализ на лексико-синтактичната и схемната структура на словника и формата на съвместното им съществуване. Наличието на структура $S_{сл}$ на словника е предпоставка за осъществяване на формализиран анализ на словника с оглед на проверка за съвместимостта между производните термини и интегратори, а оттам и окончателното формулиране на отделните семанти. Последното, от своя страна, спомага за опростяване на анализа за съвместимостта между дефинициите при окончателното конструиране на АТс.

По аналогия с уравнение (7) (Попов 2012) лексико-синтактичната структура $S_{пр-ин}^{л-с}$ на двойката $T_{пр} - T_{ин}$ е:

$$S_{пр-ин}^{л-с} = \langle T_{пр}, T_{ин}, f_{л-с} \rangle \quad (3),$$

където $f_{л-с}$ е лексикосинтактичен Т-оператор, а $T_{пр}$, $T_{ин}$ – идентификатори на отношенията (дъгите).

Важен момент при конструиране на Т-система, и в частност при проверка на съвместимостта между термините и прецизиране на техните дефиниции, е дълбочината на анализа на производния термин, притежаващ дефиниция. Тя може да се измерва с помощта на познатите в лингвистиката термини *хипероним* и *хипоним* (Семантика 1991) за означаване на аспектите на отношението „общо – частно“. В една йерархична редица, в която се осъществява това отношение, всеки термин се явява последователно както хипоним, така и хипероним, освен първия и последния член на редицата, всеки от които може да бъде или само хипоним, или съответно само хипероним. Следователно всяка йерархична редица може да се разглежда като съчетание на двойки „производен термин – интегратор“ ($T_{пр} - T_{ин}$) или хипоним – хипероним. Използването на термина *редица* предполага хоризонтално разположение на подобна структура. Тъй като в работата е прието вертикално разположение на графа и хоризонтално разположение на нивата, вместо *йерархична редица* се използва понятието *йерархично стъбло*, което кореспондира с термина *дърво* в теорията на графите.

Формирането на йерархичното стъбло е свързано с избора на посоката на насочване на дъгите (от хиперонима към хипонима или обратно) и уточняването на локализацията „горе“ и „долу“. Спазването на приетото в логиката правило (Попов 2012), че стрелката се насочва от предиката (в случая от хиперонима) към субекта (в случая $T_{пр}$, хипонима) при вертикалното разпо-

ложение на графа осигурява общоприетото в литературата онагледяване на процеса на развитие, еволюция, синтез, създаване, в това число и конструиране на дефиниция, като движение отдолу нагоре. Поради това хиперонимът се разполага на по-ниско спрямо хипонима ниво, а относителната общност (абстрактност) се увеличава със слизането по йерархичното стъбло отгоре надолу. В практиката за проверка на пълнотата на анализа често се използва емпиричното правило на 5-те нива – две нагоре, две надолу, а по средата нулево (0-во) ниво. Следователно, за да се приеме анализът на една дефиниция на термина $T_{\text{пр}i}$ за пълен, трябва да има както дефиниция на разглеждания термин с „родов“ интегратор, хипероним $T_{\text{ин}(i-1)}$, така и дефиниция на термина с „класов“ интегратор $T_{\text{ин}(i-2)}$, а също така и дефиниция „нагоре“, на видов и подвидов термин с интегратори $T_{\text{ин}i}$ и $T_{\text{пр}(i+1)}$. По нататък, за да се опростят нещата, ще се има предвид само едно ниво „надолу“ ($i-1$ -о ниво) – „родов“ термин с „класов“ интегратор, което осигурява анализ на два хиперонима $T_{\text{ин}(i-1)}$ и $T_{\text{ин}(i-2)}$. Нивата „нагоре“ ще се отчитат само при необходимост и при използване на еднословни (моноксемни), а не дву- и многословни „видови“ и „подвидови“ термини. С оглед на гореказаното лексикосинтактичната структура $S_{\text{пр-ин}}^{\text{л-с}}$ (3) добива следния вид:

$$S_{\text{пр-ин}}^{\text{л-с}} = \langle T_{\text{пр}i}, T_{\text{ин}(i-1)}, T_{\text{ин}(i-2)}, f_{\text{л-с}} \rangle \quad (4).$$

Наличието на два интегратора в (4) в списъчния модел на словника се осигурява само с една колона за $T_{\text{ин}(i-1)}$, защото $T_{\text{ин}(i-2)}$ за $T_{\text{пр}i}$ се явява $T_{\text{ин}(i-1)}$ за произведен термин $T_{\text{пр}} = T_{\text{ин}(i-1)}$.

Естествен е въпросът дали във всички разглеждани дефиниции интеграторът е хипероним. Според някои автори 60%, според други (Волкова 1984: 46) – 71% от дефинициите на научно-техническата терминология се базират върху родово-видовата структура. Като се отчита, че „практически всяка дефиниция може да се превърне в родово-видова“ (Волкова 1984: 46), по-нататък дефинициите се разглеждат като родово-видови, а техните интегратори са хипероними.

Наличието на йерархично стъбло позволява да се оцени относителната степен на абстракция като проява на отношението „общо – частно“ между два термина, включени в него. Тази степен по-нататък се нарича *алтитуда* (Мелников 1978: 32) и представлява разстоянието във вертикално направление от една крайна точка до друга. Независимо дали се измерва във височина, или в дълбочина, алтитудата представлява абсолютна височина и е равна на броя нива между термините плюс двете нива, на които те се намират. В предишна наша публикация (Попов 2012) за цялата АТс е въведено понятието *полус* – термин, който се включва едновременно в две и повече дефиниции. В случая за словника *полусът* е термин, който се явява хипероним на няколко хипонима („ветрило“) или хипоним, притежаващ няколко хиперонима („метла“), т.е. терминът е с няколко семанти. За правилното конструиране на словника особено значение има последното. Следователно, по аналогия с уравнение (9)

(Попов 2012) схемната структура $S_{\text{сл}}^{\text{cx}}$ на словника като компонент на общата структура на словника $S_{\text{сл}}$ (2) е:

$$S_{\text{сл}}^{\text{cx}} = \langle T_{\text{пл}}, f_{\text{cx}} \rangle \quad (5),$$

където $T_{\text{пл}}$ е полюс, а f_{cx} – Т-оператор.

Схемният Т-оператор f_{cx} на словника се „овеществява“ чрез стрикното спазване на следното правило: хипонимът се записва на i -то ниво, след като последният негов хипероним бъде записан на $i-1$ -то ниво. Това правило не премахва евентуалната несъвместимост между някои от двойките. То обаче, чрез невъзможността да бъде осъществено, посочва наличието на такава несъвместимост. Конструирването на Т-системи е тясно свързано с използване на различни видове модели. Все още липсва опит при тяхното конструирване, затова характерът на разглежданите отношения на структуризация, използването на ръчни методи и необходимостта от визуализация на получените резултати налагат избора на класифициращи мрежи (графи), отразяващи йерархичните отношения. Построяването на графа обикновено се предхожда от съставянето на списъчен модел или матрица, като в случая е предпочетен списъчният модел.

Методиката за формиране на словника и графа на структурата му съдържа три основни аспекта: (1) *осмисляне на наименованието на АТс*; (2) *съставяне на списъчния модел на словника* и (3) *конструирване на графа на скелета – структурата на словника*.

Осмислянето на наименованието на АТс например като *представяне* се състои в уточняването на синоними или близки по значение до него термини. Към тях спадат *описание* и *характеристика*. Допълнителният преглед на литературата показва, че често *представяне* и *описание* се разглеждат като синоними. Проведеният анализ дава възможност да се предложат и други дефиниции: „*представяне* – 2. чувствено-нагледен обобщен *образ* на обекта: а) по-рано въздействал на органите на чувствата; или б) създаден с усилия на продуктивното въображение; 3. отделяне на определен *обект* от множество на аналогични обекти с цел привличане на внимание към същия“ и „*описание* – 1. възможно най-пълната *съвкупност* от сведения за обекта от определена предметна област. Такова *О*. [описание] може да замества дефиниция в някои науки като ботаника, химия и др.; 2. подредена писмена (в т.ч. и формализирана) форма на фиксиране на *представяне*, спомагаща за конкретизиране на същото. Връзката между *О*. и *представяне* се изразява като *представяне* → *О*. → *представяне*. *О*. се явява като модел на представяне и като средство за развитие и задълбочаване на същото“. Предложените дефиниции заменят семантемите П103₂ – П103₆ и О40₁ – О40₃ в предишни наши разработки (Попов 2009). Близък по значение до *представяне* е и терминът *характеристика*. Анализът на дефинициите, в които *характеристика* е интегратор, показва, че той не е синоним на *представяне*, а само се свързва с него непряко чрез *описание*. Окончателно беше прието, че съвкупността от производни термини $T_{\text{пр}}$

представяне, описание и характеристика, техните интегратори $T_{\text{инт}}$, както и интеграторите на видовете термини *П. на данни* и *П. на знания*, образуват базовата съвкупност $\{T_{\text{пр}}\}_6$ от термини, въз основа на които се формира първоначалният списък на производните термини на словника, чиито дефиниции следва да се анализират.

По-нататък се преглежда целият речник, като в него се търсят термините $T_{\text{пр}}$: а) които могат да бъдат свързани с понятието *представяне* – образува се списък $\{T_{\text{пр}i} - T_{\text{инт}(i-1)}\}_1$; и б) в дефинициите на които се срещат термини, включени в базовата съвкупност $\{T_{\text{пр}}\}_6$ – образува се списък $\{T_{\text{инт}(i-1)} - T_{\text{инт}(i-2)}\}_2$. След логична преценка на целесъобразността от запазване на всеки от термините в списъка при ръчното формиране на графа на словника се извършва и количествената му оценка. Причината за това е техническата невъзможност за начертаване на графа (нечитаемост) върху стандартния формат А4, ако броят на възлите в него е по-голям от 150 – 180, като за разглеждания пример той не надвишава 100 броя.

При ръчното конструиране на скелета се препоръчва съставяне на схема на разположението на термините по нива. Тази схема е изходна за конструиране на графа на скелета, структурата на словника и, макар че не е задължителна, значително облекчава както процеса на формирането на окончателния граф, така и неговия контрол. Графът на скелета представлява сноп от свързани йерархични стъбла. Формата му зависи от приетите критерии за конструирането му. В случая критерий може да бъде минимумът на пресичане на дъгите или подредеността на йерархичните стъбла на термините в зависимост от големината на техните алтитуди. Това е предпоставка за изучаване на закономерности при йерархичните стъбла в зависимост от алтитудите им в различни словници.

Описанието на операционната методика обикновено се извършва едновременно с използване на някакъв илюстративен пример. За такъв в случая е избрана автономна терминосистема (АТс) „представяне“ (презентация). Термините и техните дефиниции, които влизат в състава на тази АТс, се вземат от речника (Попов 2009). Речникът е посветен на една предметна област – технетика, и съдържа повече от 1500 основни монолексемни (еднословни) термина. Той е съставен въз основа на използване на почти 300 литературни източника.

Целта на работата е разработване на методика за формиране на словника на АТс. Включеният в методиката пример на графа на скелета на Т-система се явява преди всичко нейна илюстрация. Поради това анализът може да бъде само предварителен. Той няма как да реши проблемите, но поставя важни въпроси. Тук условно сме ги обособили в три групи, свързани с: (1) емпиричното формиране на словника, (2) характеристиката на графа, (3) характеристиката на термините.

В групата въпроси, свързани с графа, са включени топология, геометрия на АТс, респективно на скелета, граници на скелета, връзки между хипе-

ро-хипонимните редици и графа и редукии в него. При разработването на графа беше прието, че той се явява равнинен. Това означава, че производният термин, както и интеграторите (в това число и дефинициите), се разполагат в една и съща равнина. Възможно е обаче и друго решение, когато интеграторът (заедно с дефиницията), като по-общо понятие от производния термин, се разполага в по-ниско успоредно разположена равнина, старт. Това може да се постигне, ако Т-операторът (*съм*) се разполага перпендикулярно към старта, върху който се разполага интеграторът. В този случай се получава пространственият скелет на словника (АТс), аналогичен на „цилиндъра на Канделаки“ (Канделаки 1970: 38). Разликата между двете пространствени структури се състои преди всичко в приетите изходни бази – налични дефиниции или априори приети категории. Посочената логика може да бъде използвана и при различни видове интегратори, при което ще възникват *n*-мерни пространствени структури. Всичко това дава основание за поставяне на въпроса за изучаване в рамките на синтактиката на топологията, т.е. качествената характеристика на строежа на геометричните конструкции на Т-системите.

Интерес представлява обединяването на словниците на различните АТс и проверката на съвместимостта на техните нива. Допълнителният анализ показва, че някои от наличните производни термини „безболезнено“ реагират на включване в словника на нови термини, докато при други термини подобно включване води до значителни изменения в графа. Така възникна въпросът за границите на скелета, т.е. съвкупността от възли – производни термини, от които не излиза нито една дъга – мажоранти, и възли, в които не влиза нито една дъга – миноранти (Нечипоренко 1977: 70). Последните са допълнителни термини, които не влизат в състава на словника. Въвеждането на понятието *граница* води след себе си използването и на понятието *ядро* на скелета, негова вътрешност. От казаното следва, че различните термини, образуващи словника, реагират по различен начин на връзките му с други, външни термини или словници.

В терминологията все по-често се използват хипонимно-хиперонимни редици, които по принцип са предмет на семантиката (в случая Х-Х стъбла), характеризиращи отношението „общо – частно“ (Семантика 1991: 28), а по наше мнение в определена степен и „абстрактно – конкретно“. Анализът показва, че графът на скелета като цяло може да се разглежда като „сноп“ от Х-Х стъбла, напр. $\Phi 51 \rightarrow \mathbf{O40} \rightarrow \mathbf{X5} \rightarrow \mathbf{П113} \rightarrow \mathbf{B4} \rightarrow \mathbf{П18} \rightarrow \mathbf{П5} \rightarrow \mathbf{K88}$, $\mathbf{П161} \rightarrow \mathbf{И6}$ и др., т.е. с помощта на графа могат да се уточнят наличните Х-Х стъбла. Ако твърдението, че Х-Х редицата характеризира и отношението „абстрактно – конкретно“, е правилно, то наличието на нива в графа се явява характеристика на относителната степен на сравнителна конкретизация (абстрактизация) на едни термини спрямо други и се измерва чрез брой нива. Поради характера на материала – разработката на методика – тук липсва анализът на избора на индикатора на оценката „абстрактно – конкретно“ и е приета (Мелников 1978) алтитуда – брой нива. Възможен е обаче и друг индикатор – брой дъги,

инцидентни на съседни (хипероним – хипоним) възли в разглеждано X-X стъбло. Подобен подход подпомага определянето на категориите не само в резултат на логически анализ, но и чрез използване на определени количествени показатели.

В теорията на графите съществува понятието *редукция* (Шрейдер 1971: 134) – непосредствено подчиняване на единия възел на другия при наличие между тях на път, т.е. поредица от две и повече дъги, напр. **В4** → **П18** → **П5**. Подобна конструкция в случая означава, че **В4** се явява едновременно и родов ($T_{ин(i-1)}$), и класов ($T_{ин(i-2)}$) интегратор на **П5**. Тогава е налице съчетание от следните конструкции на дефинициите: „параметър (**П5**) е величина (**В4**) ...“, „параметър е променлива (**П18**) ...“ и „променлива е величина ...“. По-нататъшният анализ ще покаже дали е допустимо подобно съчетание на дефинициите, респективно редукцията.

В групата въпроси, свързани с характеристиката на термините, са включени анализът на допълнителните термини и полисемията на интеграторите. Дефинициите на допълнителните термини (ниво 0), както тук беше прието, не се отчитат, т.е. не може да се оцени тяхната независимост един от друг, освен в случаите на „абсолютна“ (Гринъв 1993: 109) синонимия. Проведеният анализ обаче показва, че при някои от двойките допълнителни термини съществуват връзки, напр. *процедура* (П161) е „1. подредена *съвкупност* ...“ (Попов 2009), а терминът *съвкупност* (С104) фигурира като отделен допълнителен термин.

Под полисемия на интеграторите тук се разбира използването на един и същ интегратор за определяне на различни производни термини, които трудно могат да се приемат за синоними. Така например, „*качество* (**К14**) – 1. съществена *определеност*; 2. обобщаваща положителна *характеристика* ...“, а „*признак* (**П113**) – 1. качествена *определеност*; 2. ... функционалнозначима *характеристика* ...“ (Попов 2009), т.е. за двата производни термина за двете семанти се използват еднакви интегратори. По наше мнение, дефинициите и на двата термина се нуждаят от прецизиране, като в тях се конкретизират диференциращи компоненти.

Изводи:

1. Като уводна част на методиката за формиране на словника на автономна T-система (АТс) са разгледани въпроси за скелета – структурата на словника, дълбочината на анализа и видовете интегратори, съвместимостта на термините и разкриването ѝ чрез графичен анализ и характеристика на списъчния модел на скелета.

2. Представена е операционна методика за лингвистично конструиране на словника на АТс. Основните операции на методиката са съставянето на списъка на тройките $T_{пр} - T_{ин(i-1)} - T_{ин(i-2)}$, формирането на списъчния модел на словника, конструирането на графа на скелета.

3. Извършен е предварителен анализ, в резултат на който са формулирани някои въпроси, подлежащи на по-нататъшно разглеждане. Към тях спадат характеристика на пълнотата на речника, топология на T-системи, респек-

тивно равнинни и пространствени модели, връзки между хипонимно-хиперонимните стъбла и графа на скелета, както и границите му, редуции в графа и неговата свързаност, необходимостта от анализ на допълнителните термини, както и полисемията на интеграторите.

СЪКРАЩЕНИЯ

- $C_{сл}$ – модел на словника
 T_d – термин, непритежаващ дефиниция, допълнителен термин
 $T_{изх}$ – термин, включен в дефиниция, изходен термин
 $T_{пр}$ – термин, притежаващ дефиниция, производен термин (записва се с получен шрифт)
 $T_{прі}$ – производен термин на разглеждана тройка $T_{пр} - T_{инр} - T_{инкл}$
 $T_{прк}$ – производен термин на неразглеждана тройка
 $T_{пл}$ – полюс
 $T_{ин}$ – интегратор
 $T_{инр}$ – родов интегратор
 $T_{инкл}$ – класов интегратор
 $f_{л-с}$ – лексико-синтактичен T-оператор
 $S_{пр-ин}^{л-с}$ – лексико-синтактична структура на двойка (тройка) $T_{пр} - T_{ин}$
 $S_{сл}$ – структура на словника, скелет
 $S_{сл}^{сх}$ – схематична структура на словника
n – номер на нивото на графа на скелета, на който се разполага термин

ЛИТЕРАТУРА

- Волкова 1984:** Волкова, И. *Стандартизация научно-технической терминологии*. Москва: Изд. стандартов, 1984.
- Гриньов 1993:** Гринёв, С. В. *Введение в терминоведение*. Москва: Московский лицей, 1993.
- Канделаки 1970:** Канделаки, Т. Л. *Проблемы языка науки и техники*. Москва: Наука, 1970.
- Караулов 1981:** Караулов, Ю. Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: Наука, 1981.
- Мелников 1978:** Мельников, Г. П. *Системология и языковые аспекты кибернетики*. Москва: Советское радио, 1978.
- Нечипоренко 1977:** Нечипоренко, В. И. *Структурный анализ систем*. Москва: Советское радио, 1977.
- Попов 2009:** Попов, М. *Терминологический словарь по технетике*. Москва: Технетика, 2009.
- Попов 2012:** Попов, М. *Въпроси от теорията на терминологични системи*. Ръкопис.
- Семантика 1991:** *Семантика и категоризация*. Москва: Наука, 1991.
- Шрейдер 1971:** Шрейдер, Ю. А. *Равенство, сходство, порядок*. Москва: Наука, 1971.

**ИСТОРИЧЕСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ
И ИСТОРИЧЕСКА ЛЕКСИКОГРАФИЯ**

Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език – БАН, София

ЛЕКСИКАЛНИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ СЛАВЯНСКИТЕ ТЕКСТОВЕ НА СВЕТСКОТО ПРАВО: ЗАЛОЗИ И ЗАЛОЖНИ ОТНОШЕНИЯ

Abstract: The article discusses the uses of some Slavonic translated denominations of Byzantine prototype words for loan, deposit and interest in several medieval sources of the Civil Law literature, as the Ecloga, the Proheiros nomos, and the Old Testament Law collection Nomos Mosaicos. The aim is to prove how the universal validity of the Law as a system preserving the human individuals and their rights presupposes the stable terminological account having survived from the Medieval Ages to the Modern times on the level of both the Bulgarian literary language and its dialects.

Keywords: Old Testament Law, Slavonic Civil Law, Slavonic juridical terminology

Част от оцелялото в писмен вид културноисторическо наследство от епохата на Българското средновековие са юридически по характер ръкописи, разпределени в две основни подгрупи: 1. Паметници и текстове на *църковното законодателство* (канонични в тесен смисъл като епитимийните сборници, правилата, заповедите на светите отци на Църквата или смесени канонично-граждански като номоканоните); 2. Паметници и текстове на *светското законодателство*. По езикови критерии съществена част от първите славянски преводи на основополагащи нормативни източници на византийската светска юрисдикция се отнасят към епохата на цар Симеон Велики (893 – 927) и дейността на Преславската книжовна школа, въпреки че български преписи на съответните преводни византийски творби не са съхранени. Пълният славянски превод на *Еклогата* се намира само в състава на руски извори – сборника „Мерило праведное“ от XIII в. и кормчии книги, стигащи до печатната руска Никоновска кормчая от 1653 г. (Щапов 2011; Мерило праведное 1961). Пълният славянски превод на *Прохирона* в 40 титула се съдържа в Южнославянската кормчая с тълкувания на св. Сава Сръбски и в нейния най-ранен известен препис, Иловичката кормчая от 1262 г. *Земеделският закон* има предполагаем преславски превод, но е оцелял само в преписи както с руски, така и с южнославянски произход едва от XV в. насетне (Византийски земеделчески закон 1984; Славова 2009: 202).

Това състояние на изворите – основата за създаването на текстови корпуси, необходими за извличане на лексикална информация – е обективната причина в българската медиевистична славистика проблемите на светско-правната юридическа лексика и терминология да не са адекватно разработени. Нещо повече, лексикографирането им не е извършено в пълнота в нито

един от съществуващите палеославистични речници, а някои от текстовете нямат дори съвременно наборно издание, например Прохиронът, поместен като 55-а глава в Иловичката кормчая (Петровић 1991). Задачите, които стоят пред изследователите на светскоправния текстов норматив, съвсем не следва да се ограничават само с регистрирането на нови думи, извличането на нови значения, създаването на диагностични бази данни за преводните юридически термини и специфичната лексика за юридическия дискурс. Езиковата норма на славянските правни паметници е заложена във византийската правораздателна стилистика, която, от своя страна, обединява опита на правни системи от древността (обичайното право), от античното и феодалното общество (римското право, византийското гражданско и църковно законодателство). Ако направим паралел между средновековния юридически текст и съвременната законодателна стилистика, ще открием прилики както в наличието на строг структурен модел на синтактично ниво, така и в непроменливата, учудващо повтаряща се употреба на дадени термини и терминологизирани лексеми. В своите изследвания едни от първите семиотици на правния текст В. Иванов и В. Топоров отбелязват „поразителното еднообразие в самата схема на юридическите норми и в езиковите особености на текста“ (Иванов, Топоров 1981: 10). Тази структурна схема обикновено се описва като двусъставно единство от *protasis* (описание на казуса) и *apodosis* (правно последствие). Тя е подплатена и със съответна лексика, чрез която се реализират синтактичните отношения. Става въпрос за устойчив юридически текстов прототип, заложен още в библейските правни постановления и възпроизвеждан впоследствие с точно определени текстови и езикови признаци, независимо от сменящите се обществени условия и техните правни норми, но винаги в търсене на трайното, неизменното и универсалното в правото като система в защита на човешката личност и основните права в обществото (Костова, Новкиришка, Пиперков 2009: 25). Затова не по-малък изследователски интерес представляват онези лексеми, чиято принадлежност към терминологичния регистър на светското право започва в диахрония и просъществува в съвременния език на книжовно и диалектно равнище.

Една такава лексикосемантична група са названията за залози, заеми, вземания и заложни отношения. Промяната в социално-икономическите отношения в най-новата ни история доведе до появата на нови употреби на основополагащия термин *залог* и негови колокати, сред които *заложна къща*, *заложен билет*, *заложен кредитор*, *особени залози* и т.н. Затова нека проследим присъствието на същия термин в диахронен аспект и функционирането му в естествената среда за пораждаване на терминологично значение – славянските светскоправни паметници.

Първообразът на разменните отношения, вещното и имущественото право е заложен още в Стария Завет. Най-старите библейски текстове, представящи обичайното наказателно право на израилтяните, задават разпознаваем семантичен код на текстово равнище още във византийската традиция,

а впоследствие при тяхната рецепция в славянска следа. Такъв писмен паметник е юридическата компилация Νόμος Μωσαϊκός (Законът на Мойсей), засвидетелствана за пръв път в славянски превод в спомената Иловичка кормчая от 1262 г. Тя се състои от 50 юридически ексцерпта от книгите Изход, Левит, Числа и Второзаконие. В този свод срещаме следните термини и колокати от областта на лихварството и размяната:

Залогъ, -а м. Въ залогъ възати, ἐνεχυράζω ἐνεχυρίασμα. Еднократната употреба на лексемата е само в свободно словосъчетание: аще же въ залогъ възмеша ризоу ближнего своего. къ залогоу снѣца ѿдаси ѿмоу, ἐὰν δὲ ἐνεχυρίασμα ἐνεχυρίασης τὸ ἱμάτιον τοῦ πλησίου σου, πρὸς δυσμὰς ἡλίου ἀποδώσεις αὐτῷ (по Изх. 22: 26, Burgmann, Troianos 1979: 146). При това заслужава да се отбележи, че в славянския вариант е нарушена етимологическата фигура от гръцкия оригинал при употребата на термина ἐνεχυρον ‘залог’. В някои от запазените библейски преводи на същия ексцерпт обаче етимологическата фигура се възстановява чрез израза аще въ залогъ заложихи (Лавърско петокнижие, л. 77а). Лексемата залогъ е базисен термин във вещното право, а основите в практикуването на заложни отношения се полагат в старозаветната казуистика. Неслучайно залагането на „ризата на ближния“ се метафоризира като сентенция, библейски фразеологизъм за крайна форма на зависимост. Както в древното общество, така и в съвременното, залогът се дефинира като договорно отношение между длъжник и кредитор за обезпечаване на задължение (дълг), а предмет на този договор са предадени на кредитора движими вещи за определен период и при определени условия до погасяване на задължението. Залогодателят предава, а залогоприемателят приема заложените вещи като обезпечение за дадено вземане.

Заемъ, -а м. Даание въз заемъ. Даване назаем, δάνειον; Дати въз заемъ. Дам в заем, назаем, δανείζω. Терминът е един от най-устойчивите и с изключение на варирането в коренната гласна заимъ – заемъ не бележи разночетения. Независимо от своя преобладаващо каноничен характер, Ефремовската кормчая например формално развива повече словоупотреби, производни от този ключов термин, но всички те са деривационно и семантически зависими една от друга и така заедно участват като компоненти в едно и също семантично поле: даати, имати въз заимъ, заати, заимьникъ, заимованіе, заимодавць с основни гръцки кореспонденти δανείζω, δανείζομαι, δάνεισμα, δανειστής (Максимович 2010: 387). Еклогата е един от правните източници с най-много употреби на еднокоренната група и със същите гръцки съответствия (заимьшии, заимъи, заимьникъ ‘длъжник’, заимодавць ‘кредитор’), с открояваща се тенденция към субстантивация на агентивните причастия от типа на аще ли заимьи залогъ положилъ вѣдетъ – ἐὰν δὲ ὁ δανεισάμενος ἐνεχυρα τέθεικε (Burgmann 1983: 204; Щапов 2011: 40). Еклогата развива правния концепт *заем* като договорно отношение в писмена или устна форма, сключено на суша или по море, и посвещава на тази материя целия десети титул.

Лихва, -зи ж. Лихва, принадлежна стойност, процент върху сума, изчислен като материална компенсация при даване в заем, τόκος. От старобългарските глаголически евангелия до строгата терминологична употреба в правни текстове лексемата е устойчива и превежда едно и също гръцко съответствие. Разночетения се появяват в библейските преводи. Така в Лавърското петокнижие (л. 77а) е налице руският правен термин *ростъ* и променен предикат в колоката, сравни още *даси сребро братѹ своему в заимъ не задежи юмѹ ростѹ* (*задѣти ростъ 'налагам лихва'*). В други правни паметници са налице редица разночетения, които отразяват различна семантична мотивация в избора на съответстваща славянска дума за лихва. В Ефремовската кормчая при 11 употреби на *лихва* за *тѳκος* като хапакс веднѣж е употребен терминът *рождѣство*, а веднѣж *лихвити* превежда *τοκίζω* (Максимович 2010: 484).

Покладъ, -а м. В Νόμος Μοσαϊκός тази лексема се употребява три пъти и обозначава всичко онова, което е оставено или вложено за съхранение във вид на пари или движими вещи, в определени случаи като обезпечение за дълг или залог за заем, гр. *παρακαταθήκη*. С нея се предава устойчива лексема от гръцкия текст, а в съвременните библейски преводи няма аналог поради описателното обяснение на казуса (Библия 1982: 83 – 84). Терминът е присъщ на целия текст на Иловичката кормчая във варианта *покладѣжъ*, особено във вътрешнотекстовото обяснение в 18-и титул от Прохирона, където се изяснява по следния начин: *покладѣжъ ꙗко еже на съхранение комоу даемъ*. Аналозиите между употребените термини в две текстови единици от състава на Иловичката кормчая, независимо от словообразователното им вариране, не оставят място за съмнение, че в Νόμος Μοσαϊκός е отразена примитивната, зачатъчната форма на правния институт или практиката на отдаването и приемането на вещи и ценности за съхранение (Щапов 2011: 124 – 125). В рамките на еднотипните библейски ексцерпти, употребявани с различна цел – юридическа или богослужебна, се развиват следните разночетения: *покладъ*, *покладѣжъ* (Νόμος Μοσαϊκός и Прохирона в Иловичката кормчая) – *пологъ* (някои библейски преписи на Осмокнижието) – *положение* (Архивския хронограф, Лавърското петокнижие. и др.) за гр. *παρακαταθήκη*. Допълнителен материал предоставят Еклогата и Прохиронът. В славянската Еклога *παραθήκη* се превежда със *злогъ* или *зложение* и само тези термини се използват за означение на отдаването за съхранение на вещи и ценности (Щапов 2011: 124), а *покладъ* и производните му изобщо отсъстват. Все пак забележително обстоятелство е, че в оглавлението на 10-и титул на славянската Еклога еднокоренното образувание *зкладъ* стои като славянско съответствие на *ἐνέχυρον* 'заем', откъдето следва, че специфичното тълкуване на славянския преводач визира не самия заем или дълг, а именно вложението, дадено за обезпечение на същия този дълг (Burgmann 1983: 204; Щапов 2011: 40). В Прохирона се наблюдава най-висока словообразователна и семантична активност в изграждането на еднокоренни лексеми, които попълват лексикосемантичната група с названия на деятели и девербативи. Това е така, защото именно в Прохирона са

предложени конкретни решения за основни стоково-парични отношения във византийското общество, което славянските преводачи адекватно са предали със средствата на славянската реч. Така от термина *зѡлогъ* в Прохирона са произведени колокативните единици *зѡлоги ѡврѣчениѡ*, *зѡлоги вѣрчѣнѡ*, *вѣдати*, *отвѣдати*, *приѣти зѡлогъ*, *соуѡгубъ зѡлогъ*, *даниѣ*, *поданиѣ*, *вѣз-тиѣ зѡлога*, *оудрѣжати себѣ зѡлоги*, *проданъ зѡлогъ*, *положити вещи въ зѡлогъ*. Подобно състояние на самия източник е причината за концентрация на специализирани употреби на еднокоренната група лексеми, а това за пореден път доказва зависимостта на лексикалния състав от жанровата принадлежност на писмени паметник. Отново в Прохирона около термина *покладѣжъ* семантично се групират още *положивъи* ‘вложител’, *прикоупъ* отъ *покладѣжи* ‘приход от влога’, както и синонимната употреба в контекста *Положивъи можеть въ тѣ часъ двигноути ѿ покладѣжи привзѣтъкъ* (Вложителят може веднага да вземе прихода от вложението). В рамките на синонимията Прохиронът познава и термина *приплодиѣ* ‘приход от имот, наследство или залози’, какъвто според римското право е и лихвата – вид обществен плод. Това значение също има старозаветни основи и може да бъде илюстрирано с няколко примера от Лев. 25: 35 – 37, посветени на темата за залозите и лихвите. Самата лексема *плодъ* обозначава лихвата към заема, каквато не бива да се налага на по-беден член на общността, сравни: *да воудеть живъ брѣтъ твоѡ прѣдъ товою. да не възмешѡ ѿ него плода...сребра своего да не даси ѣмъ въ плодъ*, „не давай му среброто си с лихва“ (цитирано по Архивския хронограф; Библия 1982: 140).

От изложените данни може да се направи заключението, че заложните отношения в старозаветните текстове са играли ролята на образец, а различното предаване на гръцките кореспондиращи термини може да бъде диагностичен белег за характера на превода. В подгрупата на термините за залози и заложни отношения, както и в по-широкото семантично поле с номинанти за паричните и материални отношения между членовете на социума се наблюдава вариантност, породена от влиянието на конкретната общественно-историческа среда, в която е възникнал даден препис. Лексиката в това поле е принадлежала на активния словен фонд и се е подлагала на адаптация, за да бъде разбираемо самото правно съдържание. Затова в преписите, осъществени на руска почва, са налице не само следите от по-стария архетипен превод с български (преславски) езиков характер, но и наслоения от самата локална среда. Такива термини са: *ростъ* в Лавърското петокнижие. В търновската група преписи обаче е налице глаголят *ростити*, сравни в Пшин., л. 174а *да не растѣши брѣтъ своеѣмъ плодѡ цѣны ѡ плодѡ пищѣна ѡ плодѡ всѣнѣ вѣци; вѣра в Архивския хронограф в съчетанието *здѣти вѣръ*, т.е. налагане на плата за убийство в полза на княза, вид парична глоба за нарушение на реда, а ако се обърнем към други руски текстове ще открием и специфични регионализми за района на Новгород, като *намъ* ‘лихва, процент’ или *рѣзоиманиѣ* в същото значение (Турилов 1996: 85). Що се отнася до варирането между *покладъ* и *зѡлогъ* в различни славянски източници, очевидно важна роля е изиграл*

различният начин, по който се превежда гръцкият мотивиращ глагол τίθημι, тъй като от него се развиват девербативите παραθήκη, παρακαταθήκη. Той може да се преведе както с класти, така и с положити. И двата синонимни глагола имат праславянска етимология и сами по себе си не са диагностични. Покласти не се фиксира в КСП, където има само единична употреба в Супрасълския сборник на класти ‘поставям, слагам, турям’ (СТБР 1999: 723; днес в диалектите *κλάδα*, сравни още: ‘нареждам, складирам снопи’ в Родопите, Странджа планина, Ардино; *κλαδά* ‘струпвам на купчина’; *κλάдем* ‘слагам’; *κλάдем лук* ‘слагам чесън’ в Мадан; *κλάдене на жито* ‘събиране на жито на купчина’ в Тетевенско; *κλαδέно* ‘сложено’ в Леринско и др.). В КСП е добре представена употребата на свършения и несвършения вид полагаги, положити ‘положа, сложа, поставя в легнало положение’ (СТБР 2009: 280, 282). Мотивиращите глаголи пораждаат възникването на терминологизирани девербативи, които играят ролята на текстологични дублети, извлечени от един и същ библейски контекст. Те вече бележат преводачески предпочитания и различия между отделните библейски преводи. От словообразователно гледище и в двете се спазват едни и същи принципи, а възможността за вариране по общ модел показва общи номинативни тенденции в назоваването на понятията (покладъ, пологъ, но и залогъ, заккладъ, т.е. следва се моделът префикс – глаголен корен – окончание). Не може да се отмине също така обстоятелството, че макар тези лексеми да обобщават културноисторическия опит на различни общества, номинациите за заложените отношения, лихвата, прихода се градят върху общи асоциативни представи на човека. Те са колкото продукт на интелектуализацията на правната лексика, нейното обогатяване в синхрон с общественото развитие на съответстващите ѝ концептосфери, толкова и на общочовешки аспекти в семантичната мотивация, затова не е случайно, че в народната култура основните термини практически остават непроменени, а някои лексеми запазват такава употреба, която ги сродява с общ архетипен мотивиращ признак.

От първата група общоупотребими термини е достатъчно да се приведе богатото присъствие на двойката *залог – залагам* в диалектите, в пословици, поговорки, народни песни. Едно от трайните ѝ значения се изравнява с терминологичната юридическа употреба, реферираща към даването на недвижимо или движимо имущество за погасяване на паричен заем: *заложил си калпаку ‘залагам пари срещу нещо’* в Шуменско; *заложил съм две ниве, та да изучим сина* (Трънско); *ти продаваш ли го, или го залагаш* (Чепеларе); *че подковем коня вересию, ако си ми тизе под залога* (Радомирско); *най са залог заложили, на паря шала тъкала* (Горна Оряховица); *дè се е чуло, видèло, булка залог да иде* (Софийско) и др. В редица народни песни момъкът декларира, че би работил на вересия, ако момата „си заложи лицето, очите, снагата“. В последните примери, също както в съвременния книжовен език (*залагам името си, честта си; заложник съм на идеи, заблуди* и т.н.), народната култура познава вторична метафорична номинация и възникват специализирани диалектни

названия. Примитивната размяна на принципа „давам нещо като гаранция за получаването на друго нещо“ обуславя значението на *з̀ложник* като обредно лице в кръвно родство с младоженеца, гарант на бъдещия брак (Добруджа и др.). Архаичният семантичен протопризнак е свързан с поставянето в легнало положение, асоциирано със статичната хоризонтална позиция на вещта при даването ѝ като залог за съхранението ѝ. Я. Щапов привежда примери от руската средновековна литература още от XI в. за описани случаи как ценности в малки кутийки се отдават за съхранение в манастири, където до завръщане от път на вложителя са защитени без писмен договор за отдаването им (Щапов 2011: 124). Позиционната маркираност е както с предлога „в“, положение на нещо в нещо (влог, вклад, вложение), така и с префиксите „по, за“, които имат уточняващо значение за същата хоризонтална позиция, сравни в диалектите: *залагай, постилай* (Чепеларе); *залагач* ‘кожена изрезка, стелка в обувки’ (Доброславци, Брезнишко); *заложен* ‘застлан, постлан за лягане’, същото *положен, заложен на мократа и каллива земя* (Неврокопско); *положеница* ‘току-що засадена фиданка’ (Софийско) и др. Семантичният развой върви в посока от конкретното позиционно значение, през приспособяването към социалната сфера на размяната и съхранението на вещите, до метафоризация за лица и дейности на човека.

По този начин обичайноправният аспект на употребите още от древното библейско общество не изчезва, а се предава като универсален човешки опит.

ЛИТЕРАТУРА

- Библия 1982:** Библия сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. Издава Св. синод на Българската православна църква. София, 1982.
- Византийский земледельческий закон 1984:** *Византийский земледельческий закон*. Текст, исследование, комментарии подготовили Е. Э. Липшиц, И. П. Медведев, Е. К. Пиотровская. Под редакцией И. П. Медведева. Ленинград: Наука, 1984.
- Иванов, Топоров 1981:** Иванов, В. В., Топоров, В. Н. Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка. – В: *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва: Наука, 1981, с. 10 – 31.
- Костова, Новкиришка, Пиперков 2009:** Костова, М., Новкиришка-Стоянова, М., Пиперков, Т. *Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони. Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. София: Сиби, 2009.
- Максимович 2010:** Максимович, К. А. *Византийская сингама 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Т. I – II. Frankfurt am Main, 2010.
- Мерило праведное 1961:** *Мерило праведное по рукописи XIV века*. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961.
- Петровић 1991:** Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година*. Приредило М. Петровић. Горњи Милановац, 1991.

- Славова 2009:** Славова, Т. Юридическа литература. – В: *История на българската средновековна литература*. София: Изток – Запад, 2009, с. 194 – 203.
- СТБР 1999, 2009:** Старобългарски речник. Т. 1. А – Н; Т. 2. О – У. София: Валентин Траянов, 1999, 2009.
- Турилов 1996:** Турилов, А. А. „Поучение Моисея“ и сборник игумена Спиридона (новгородский помятник XII в. в контексте русско-южнославянских связей). – *Русистика. Славистика. Индоевропеистика. Сборник к 60-летию А. А. Зализняка*. Москва: Индрик, 1996, с. 83 – 104.
- Щапов 2011:** Щапов, Я. Н. *Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции*. Исследование, издание текстов и комментариев Я. Н. Щапова. Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2011.
- Burgmann 1983:** Burgmann, L. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. Und Konstantinos' V*. Herausgegeben von L. Burgmann. Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte. Band. 10. Frankfurt am Main, 1983.
- Burgmann, Troianos 1979:** Burgmann, L., Troianos, Sp. Nomos Mosaïcos. – In: *Fontes Minores*. Bd. III. Frankfurt am Main, 1979, p. 126 – 167.

ИЗТОЧНИЦИ

- Архивски хронограф** – руски сборник от края на XV в. с преславски протограф от X в., днес в ЦГАДА в Москва, собр. МГАМИД, № 279 (658). Дигитализиран на <http://www.cyrillomethodiana.com>.
- Еклога** – 'Εκλογὴ τῶν νόμων от 726 г., помятник от епохата на императорите иконоборци Лъв III Исавър и Константин V Копроним, официално промулгирана през 741 г. Използван текст от цитираните издания на Я. Н. Щапов и Л. Бургман.
- Ефремовска кормчая** – пергаментен ръкопис № 227 от началото на XII в. в Синодалната сбирка в Държавния исторически музей в Москва, руски препис на старобългарския преславски превод от епохата на цар Симеон (893 – 927). Цитиран по речника индекс и двуезичните словоуказатели в труда на К. А. Максимович.
- КСП** – класически старобългарски помятници – съвкупност от помятници от X – XI в., лексикографираны в Старобългарски речник и даващи представа за лексикалната система на старобългарския книжовен език.
- Лавърско петокнижие** – единственият оцелял ръкопис от XIV в. с Мойсеевото петокнижие, съхраняван в Руската държавна библиотека (РГБ) в Москва, в сбирката на Троицко-Сергиевата лавра, ф. I.304, ТСЛ № 1, датиран от средата или най-късно от втората половина на XIV в. Дигитализиран на <http://www.stsl.ru/manuscripts/book.php>.
- Пшин.** – единственият препис на Осмокнижието в българско книгохранилище, така наречената Пшинска библия от първата четвърт на XVI в., ръкопис № 351 в Църковния историко-архивен институт към Българската патриаршия в София. Ръкописът е използван de visu.
- Прохирон** – Πρόχειρος νόμος на Василий I Македонянин от около 870 г. Цитиран текст по фототипното издание на М. Петровић.
- Нóμος Μοσαϊκός** – Закон(и) на Мойсей, византийска юридическа компилация от VIII в. с ексцерпти от Петокнижието на Мойсей. Издадена от Л. Бургман и С. Троянос, а в славянски превод използвана според фототипното издание на М. Петровић.

Елка Мирчева
Институт за български език – БАН, София

СВОЕ И ЧУЖДО В ИЗГРАЖДАНЕТО НА ЛИТУРГИЧЕСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Abstract: The article examines some features of Old Slavonic liturgy terms (Slavonic Church Service) from 10th – 14th c. – these are *оуѣросѣ*, *оуѣръница*, *оуѣръницаа*, *оуѣръница* and *оуѣръницаа* derived from the adjective *оуѣрънь*. In the previous studies *оуѣросѣ* is defined as “gartsizam”. The study defends another hypothesis – this word is partially Bulgarian gartsizam occurred under the rules of the folk etymology.

Keywords: Old Slavonic liturgy terms, folk etymology

Тази разработка е посветена на един проблем, свързан с формирането на старобългарската литургическа терминология. Можем да си представим началото на нейното изграждане през IX – X в. като своеобразен взрив, при който св. Кирил и св. Методий и техните ученици създават цял нов лексико-семантичен пласт, като натоварват делничната славянска лексика с огромната задача да поеме върху себе си товара да доведе до новопокръстените славяни християнското учение и да доближи до тях в максимална степен ежедневно богослужение.

Това е период на бурно съзидание, на търсения. Неслучайно един до друг застават понякога два или три термина за назоваване на едно и също понятие. Това не е, както се интерпретира понякога, липса на последователност, на концепция, липса на норма (Гергова, Федер 2003: 102). Ако този привиден хаос от взаимнозаменяеми термини бъде проследен във времето, неминуемо ще се види как една от успоредно съществуващите възможности за превод надделява и поглъща останалите.

Ще разгледаме някои особености при старобългарските термини, назоваващи сутрешното богослужение. Така наречените класически паметници от IX – X в., нататък КСП, свидетелстват за успоредното съществуване на 3 термина: *оуѣросѣ*, *оуѣръница*, *оуѣръницаа* (СР 2: 1116 – 1117). *оуѣръница* и *оуѣръницаа* са производни на прилагателното *оуѣрънь*, -нии. Твърде голямото словообразователно гнездо *оуѣро*¹, *оуѣро*², *оуѣръневати*, *оуѣрънь*, *оуѣръня*, *оуѣръне*, *оуѣръѣ*, *оуѣръѣи*, *оуѣръѣшьнѣ* (СР 2: 1115 – 1119) бива обогатено с литургически термини, като за създаването на *оуѣръница* е използван словообразователен модел с наставка -ица, а при създаването на *оуѣръницаа* един друг способ, при който е използвана субстантивирания форма на прилагателното име. И двата термина се използват равностойно, като не може да не направи впечатление, че що се отнася до КСП, то *оуѣръница* превежда само ὄρθρος, а единствените

две употреби на *оутрънаѡ* са срещу гръцко $\eta \ \epsilon\omega\theta\nu\eta$. В историческия развой на българския език надделява *оутрънаѡ*.

Къде обаче е мястото на *оутросъ* и каква е интерпретацията на неговата поява, но на първо място какво е разпределението на употребите на трите синонима в КСП според Старобългарския речник (СР 2: 1116 – 1117): *оутросъ* е използвана 6 пъти; *оутръница* – 5, а *оутрънаѡ* – 2 пъти. Що се отнася до предпочитанията на отделните ръкописи към някоя от лексемите, то те се разпределят, както следва: в Асеманиевото евангелие – и трите синонима; в Савината книга – *оутросъ* и *оутръница*; в Енинския апостол – *оутръница*. В речниците на Миклошич и Срезневски лексемата *оутросъ* не се среща. Речникът на Чешката АН добавя към примерите от КСП употреба в Остромировото евангелие, 2 употреби в Слеченския апостол и 1 в преводния от латински текст на Беседите на папа Григорий Двоеслов, където *оутросъ* участва в съчетание преже *оутросѡ*, което има значение „полунощница“.

Както може да се заключи, в КСП количествено *оутросъ* надделява. Във всички примери срещу него стои гръцко $\epsilon\omega\theta\rho\varsigma$. Това дава основание на някои изследователи да разглеждат *оутросъ* като гръцка заемка. Татяна Пентковска на няколко пъти се спира на тази лексема (Пентковска 2004; Пентковска 2006), а през 2005 г. посвещава на нея специално изследване (Пентковска 2005). Що се отнася до разглежданата дума, авторката я определя като литургически гърцизъм, появил се в контактна славяно-византийска зона (Пентковска 2005: 159). В изследванията си руската изследователка привлича още материал за употребата на *оутросъ*, но добавя данни и за *о-ѡросъ* и *отросъ*. Ще се спрем подробно на тези примери в по-нататъшното изложение.

В центъра на разработката на Т. Пентковска е една керамична плочка, датирана в края на IX в. – началото на X в., от Кръглата църква в Преслав (използвам публикацията на К. Попконстантинов, А. Мединцева) (Мединцева, Попконстантинов 1984). Подобно на преславската рисувана керамика, тя е от бяла глина, а надписът е изписан с кафявия тон на преславската керамика. В разделено на три части поле от двете страни на плочката са изписани литургически указания за утренните и вечерните прокимени за определени дни от седмицата.

Надписът е отнасян към двуезичните българо-гръцки надписи, но на практика е интерферентен текст (Йорданова, Иванова 2002: 82), защото двата езика се преплитат, като категорично преобладава гръцкият. Единствените 2 славянски думи са предлогът „на“ и „вечерън“. Докато вечерното богослужение е названо със славянска дума, в която по подобие на *оутрънѡнаѡ* е налице субстантивация на прилагателното *вечерънъ*, като по този начин се изковава термин, съответстващ на гръцкото $\epsilon\sigma\pi\epsilon\rho\alpha$ ¹, то за утринното е използвана ду-

¹ Заслужава да се подчертае, че в гръцки с терминологично значение ‘вечерна служба’ е натоварено съществителното, което означава ‘вечер’, докато в старобългарски с такова значение е натоварена субстантивираната форма на прилагателното *вечерънъ* (подобно на *оутрънъ*). Това говори за прецизно съобразяване на първите терминотворци с особеностите

мата $\phi[\rho]\phi\rho\sigma$. Непременно искам да подчертая, че графемата „ ρ “ е възстановена от издателите, а реално не присъства в надписа, нито има заличена буква, която да бъде възстановена. По същия начин текстът е издаван и в по-ранни публикации, което намирам за подвеждащо. Впрочем всички издатели публикуват надписа с кирилски букви, въпреки че отбелязват, че графически гръцките и българските думи са изписани по един и същи начин (Мединцева, Попконстантинов 1984: 73), т.е. доколко дума от надписа е гръцка или българска, зависи изцяло от произхода на тази дума, а не от написанието. В това отношение разглежданият литургичен надпис се различава от истински двуезичните надписи, в които гръцкият текст, който винаги е водещ и в преславските, и в равненските двуезични надписи, е преведен на български (Попконстантинов 1983).

Заслужава да се отбележи, че лексемата $\phi[\rho]\phi\rho\sigma$ от този епиграфски паметник (П₇ в списъка на изворите за СР) не е отразена в речникова статия в *Старобългарския речник*, който за първи път в палеославистиката включи сред своите извори обилен епиграфски материал, в това число и преславските надписи, т.е. взето е решение, че думата не е усвоена гръцка заемка, а принадлежи към гръцката част на надписа.

В коментара на преславския керамичен надпис Т. Пентковска смята, че надписът е писан от българин, който записвал гръцките думи във вида, в който ги е чувал от свой учител грък, а не е следвал гръцки образец. С това се обяснява отсъствието на първото „ ρ “, но още тук ми се иска да подчертая, че „ ρ “ не присъства в нито един от вариантите, за които ще стане дума по-долу. Държа да подчертая още, че във вид $\phi\phi\rho\sigma$ утринната служба се среща единствено на керамичната плочка от Преслав. В тази уникалност има два момента, които ми се иска да открия:

- Написание с начално „ ϕ “.
- Единствено написание с ϕ .

Според Т. Пентковска в старобългарските паметници има и друг начин на адаптация на $\theta\rho\sigma$ – с начално $\phi\rho$ -, т.е. $\phi\rho\theta\rho\sigma$. Според авторката $\phi\rho\theta\rho\sigma$ в лексиконните апарати на тетра и апракос евангелията се отнася до най-древния евангелски превод и трябва да се свърже с югозападната част на Първото българско царство. В руската книжнина се среща само $\phi\rho\theta\rho$ ница, но в среднобългарски ръкописи (Аргировия триод, Скопския миней и пр.) $\phi\rho\theta\rho\sigma$ продължава да се употребява (Пентковска 2005: 159).

Списъкът на употреби на $\phi\rho\theta\rho\sigma$ продължава със Скитския патерик. Паметникът е изследван от Е. Гергова и У. Федер (Гергова, Федер 2003) и издаден по множество преписи от У. Федер (Veder 2006). В Скитския патерик лексемата се среща на два пъти в различни облика. В <B24:10> се явява като

на старобългарския език. Между другото, в Синайския евхологиум е засвидетелствана непреведена гръцка дума за „вечерна служба“ и тя не е гръцко съществително, а прилагателно име – $\epsilon\sigma\phi\epsilon\rho\rho\rho$ (СР 1: 480), но единственият пример е без гръцко съответствие.

офросъ и това е единствена форма без разночетения по преписите: се гь доулии приде ѿ офроса. Вариант оутро съз намираме в три от преписите на Скитския патерик в контекст: начста. оутро съз, а в останалите на това място се явяват следните разночетения: пѣнїе, оутреню, оутреницю, зоутреню. Приведените форми са от изданието на У. Федер от 2006 г., но няколко години по-рано в съвместната публикация на Е. Гергова и У. Федер цитираният по-горе пример от <7:52:16> е приведен като: и възставъша же начста офросъ. Този начин на разчитане на текста използва Т. Пентковска. Приемам за меродавно изданието на ръкописа и това, че в Скитския патерик присъстват формите офросъ и оутро съз.

Може да се каже, че направената корекция при публикуването променя опорните пунктове, върху които се градят разсъжденията за оутросъ, направени в досегашните проучвания. Разчетеното в изданието написание оутро съз хвърля основателни съмнения дали този пример изобщо може да се разглежда, когато анализираме употребите на оутросъ, но да приемем, макар и с резерви, че това все пак е така. Все пак по-вероятно ми се струва това да е своеобразно разчленение на оутросъ, което води до промяна на смисъла на текста.

На първо място да се спрем върху формата офросъ. Това отново не е коректната гръцка дума, и то не заради замяната на ѱ с ф, което не е особеност само на руската редакция².

В две свои публикации, в които разглежда проблемите на славянската литургическа терминология и на лексико-граматичната норма, Т. Пентковска отново засяга въпроса за присъствието на оутросъ в южнославянската книжнина (Пентковска 2004; Пентковска 2006). Повод за това ѝ дават заниманията ѝ с преводите на Йерусалимския устав (български и сръбски), осъществени на Света гора. Лексемата оутросъ, която Пентковска нарича литургически гръцизъм, присъства в двата най-ранни южнославянски превода на Йерусалимския устав – в първия български на стареца Йоан и в първия сръбски. И в двата превода употребите на думата са малко на брой и се конкурират с много по-често използвания термин оутрениа. Явно оутросъ се пази в южнославянската книжнина не само в преписи на по-рано преведени текстове, но и присъства в литургическата терминология, използвана през XIII – XIV в.

Какви са реалните факти за присъствието ѝ в старобългарския език и в какви облици се среща лексемата?

- офрос в преславската керамична плочка.

- офросъ в Скитския патерик.

- оутросъ в лекционарния апарат на евангелските текстове (Асеманиево евангелие, Самина книга), в това число и в Остромирово евангелие, което представлява преславската ревизия на евангелския текст, Енинския апостол, Слеченския апостол, Беседите на папа Григорий Двоеслов, в първия бъл-

² Сравни например Врачанското евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., и известните подобни примери: вифани, фома, марфа, евстафия (Цонев 1914: 53).

гарски (на стареца Йоан) и в първия сръбски превод на Йерусалимския устав. С известна условност тук отнасям и примера $\phi\tau\rho\sigma$ $\varsigma\iota$ от Скитския патерик.

В нито един от тези варианти не е представен автентичният вид на гръцкото $\theta\rho\theta\rho\varsigma$.

По повод на изписването на лексемата в преславския литургически надпис е изказано становище, че са възможни два варианта – или авторът е българин, който е запомнил „на слух“ гръцката дума, или е грък, на когото му е убягнала българската дума (Йорданова, Иванова 1983). „Изопаченият“ вид, в който се явява заемката, безспорно навежда към съмнение дали е представена грамотно, но докато в интерпретацията на надписа се предполага писач ученик, който тепърва се ограмотява, то как ще се обясни присъствието на същия облик на $\theta\rho\theta\rho\varsigma$ в Скитския патерик (отново без първото „р“ и с предаването на θ с ϕ).

Освен това доколко можем да предполагаме наличието на утвърдена българска лексема, на термин за назоваване на сутрешното богослужение, която е убягнала на писача, при пъстротата, която показват най-ранните старобългарски ръкописи. Смятам, че корпусът на класическите старобългарски паметници е красноречиво доказателство, че по времето на създаването на надписа от края на IX – началото на X в. норма все още няма.

Смятам, че $\phi[\rho]\theta\rho\sigma$ от керамичната плочка не може със сигурност да бъде причислена към българската част на надписа и да бъде интерпретирана като заемка. Присъствието ѝ за мен е толкова българско, колкото текстът на прокимена, който следва след нея (сравни цялото съдържание на това поле от надписа: на $\phi\theta\rho\sigma$ $\varsigma\omicron\mu\iota$: $\kappa\epsilon$). Единствената „българска следа“ тук е предлогът на. Както видяхме, лексемата не е включена в СР. Струва ми се, че голям дял за „присъединяването“ ѝ към словния състав на старобългарския език има изследователската интерпретация и неотменното изписване, заради гръцкото съответствие, на $\phi[\rho]\theta\rho\sigma$, което не отговаря на действителността.

И все пак $\theta\rho\theta\rho\varsigma$ присъства в преводните текстове, макар с единичен пример и отново не в напълно точен, според гръцкия фонетичен състав на думата, вид. Това е един от двата примера от Скитския патерик.

Скитският патерик е свързан от едни автори с дейността на св. Методий и Кирило-Методиевите ученици от най-ранния етап на развитието на славянската книжнина, докато други го смятат за превод, осъществен в България след пристигането на Кирило-Методиевите ученици (Старобългарска литература 2003: 355 – 356). Във всеки случай и двете хипотези не оставят съмнение в това, че Скитският патерик е преведен в ранната старобългарска епоха. Със сигурност преводът му не е дело на недостатъчно ограмотен ученик. В такъв случай как трябва да интерпретираме едната от употребите на понятието за утринно служение, наречено в Скитския патерик $\phi\theta\rho\sigma\varsigma$? Този облик е в пълно съзвучие с некоректното $\phi\theta\rho\sigma$. Единствената разлика е $\phi \rightarrow \phi$. И тук първата от двете графеми „р“ от $\theta\rho\theta\rho\varsigma$ липсва. Повторението на „грешката“ от епиграфския преславски паметник навежда на мисълта за някаква прием-

ственост или поне хвърля съмнение върху маргиналното положение на *о-фрос*.

Докато в керамичната плочка, по мое мнение, няма заемка, то в Скитския патерик имаме гръцка заемка със значение ‘утринно богослужение’ и облик *офросъ*.

Какво може да се каже за *оутросъ*, която Т. Пентковска нарича разновидност, различна адаптация на гръцката лексема. Според авторката старобългарските паметници и преводите от XIV в. показват, че *оутросъ* надделява над *офросъ*, а началното *оу-* отразява по всяка вероятност изменение на *о > и*, което възниква на гръцка почва, както в неударена сричка, така и под ударение. Като примери са приведени *σαλοῦνιν* и *σαλώνιος*, *δοῦξ* и *δῶξ*, *δόξ*. Тези колебания се отразяват и в славянските заимствания като *джка-доксъ*; *подромие-подромие*; *дромъ-дръмъ*; *икона-икъна*; *канонъ-канонъ* и т.н. (Пентковска 2005: 159). Аргументите безспорно заслужават внимание, но не може да не прави впечатление, че нито един от приведените примери, нито в гръцки, нито в старобългарски, не е с подобна промяна в начална позиция.

Началното *оу-* и липсата на първото „р“ според мен могат да получат и друго обяснение. И то се налага от напълно еднаквата първа част на думата *оутро-съ* и домашното славянско, старобългарско *оутро*. Склонна съм да мисля, че в случая с *оутросъ* става дума за частично побългарена по правилата на народната етимология гръцка заемка, което е станало на основата на изключителната фонетична близост между думите от двата езика. Доколкото такова побългаряване като явление има нужда от паралел за потвърждение на подобен процес, мога да посоча побългареното *притранъ* „ясен, отчетлив“, в което гръцкото *τρανής* участва като мотивираща основа, към която е присъединен славянският префикс *при-*.

Вероятно съвсем неслучайно *оутросъ* се появява в осъществените на Света гора преводи на Йерусалимския устав. Добре известно е, че след разгрома на Първото българско царство Света гора остава най-богатата банка от текстове, които благодарение на далновидната политика на цар Иван Асен II и светогорското монашество извървяват отново пътя до книжовните средища в българската държава (Спасова 2007). Съвсем неслучайно в новите преводи на стареца Йоан се появяват, за известно учудване на изследователите, редица от добре известните „преславизми“. До тях се нарежда и една побългарена гръцка дума, назоваваща утринното богослужение, която след доминиращото си място в КСП, се появява в превода на Йерусалимския устав.

Предполагам, че тя бива изчистена при редактирането на светогорските образци в Търново и по този начин споделя съдбата на голяма част от останалите „преславски“ лексеми.

Така или иначе двата светогорски превода на Йерусалимския устав са последното известно свидетелство за битуването на гръко-българския хибрид *оутросъ* в старобългарския книжовен език. Литургичната терминология, подобно на всяка терминологична система, не търпи многообразието на терми-

ни за назоваването на една и съща реалия и във вековния развой на българския език това е *оутрънага*.

ЛИТЕРАТУРА

- Гергова, Федер 2003:** Гергова, Е., Федер, У. Богослужбните последования според Скитския патерик (предварителни бележки). – В: *ПЪТИ ДОСТОИТЪ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров*. София: ИЦ „Боан Пенев“, 2003, с. 95 – 111.
- Йорданова, Иванова 2002:** Йорданова, В., Иванова, Е. Двуетичните надписи в България от IX – XIV в. (лингвистични бележки). – В: *Преславска книжовна школа*. 6. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 76 – 89.
- Мединцева, Попконстантинов 1984:** Мединцева, А. А., Попконстантинов, К. *Надписи из Круглой церкви в Преславе*. София: Изд. на БАН, 1984.
- Пентковска 2004:** Пентковская, Т. В. Переводы византийско-славянской контактной зоны XIII – XIV вв. – литургическая терминология. – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите*. София: ГорексПрес, 2004, с. 235 – 248.
- Пентковска 2005:** Пентковская, Т. В. Грецизми *оутросъ* и *оѳросъ* в славянской книжной традиции. – В: *Acta Palaeoslavica*. Vol. 2. Sofia, с. 157 – 160.
- Пентковска 2006:** Пентковская, Т. В. Ранние южнославянские переводы Иерусалимского типикона: особенности лексикограмматической нормы. – В: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие*. София: ГорексПрес, 2006, с. 397 – 418.
- Попконстантинов 1983:** Попконстантинов, К. Двуетични надписи от края на IX – началото на X век. – *За буквите*, 1983, бр. 8.
- Спасова 2007:** Спасова, М. Приписката на стареца Йоан и проблемът за Атонската редакция на старобългарските книги – В: *Търновска книжовна школа*. 8. *Св. Евтимий, патриарх Търновски и неговата духовна мисия в Европа*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, с. 211 – 229.
- CP 1:** *Старобългарски речник*. Т. 1. София: Валентин Траянов, 1999.
- CP 2:** *Старобългарски речник*. Т. 2. София: Валентин Траянов, 2009.
- Старобългарска литература 2003:** Петканова, Д. (съставит.) *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. 2. прераб. и доп. изд. Велико Търново: Абагар, 2003.
- Цонев 1914:** Цонев, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. (Софийска народна библиотека № 19). – *Български старини*. Кн. 4. София, 1914.
- Veder 2006:** Veder, W. R. The Collation of the Witnesses to the Scete Patericon. – *ПОЛАТА КЪЗНИГОПИСНАТА*, Vol. 36 (April), 2006.
<http://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/24008/361CollationA-G.pdf?sequence=10>

Яна Пенькова

Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН – Москва

СЕМАНТИКА НЕОПРЕДЕЛЕННЫХ МЕСТОИМЕНИЙ НА *НИБУДЬ* В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XV – XVII ВВ. И ПРОБЛЕМА ИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ

Abstract: The paper deals with the Study of the “pronoun + *ni + budi*” structure in the 15th – 17th century Russian language and with the problem of their lexicographical description. The author delineates usage types of the structure, compares them to the usage types of the Modern Russian *nibud'* pronouns, analyses the ways, in which historical Dictionaries of the Russian Language treat the structures in question, and suggests some further solutions.

Keywords: indefinite pronouns, semantics, lexicography, Dictionary of the 11th – 17th century Russian language

Настоящая работа посвящена семантической эволюции структур на *нибудь*, из которых впоследствии сформировались неопределенные местоимения с формантом *-нибудь*, и проблеме историко-лексикографического описания кванторных слов данного типа в русском языке XV – XVII вв., например:

А что ми слышав в вашем добръ или в листь wt кр(е)стьянина или wt иновърца, wt кого ни буди, а то ми вамъ поведати въ правду
(ДДГ № 82 б, 1486 г.).

В статье пойдет речь о сложностях, с которыми сталкивается лексикограф, и о причинах этих сложностей, вызванных определенными лексико-грамматическими особенностями кванторных слов в целом и неопределенных местоимений в частности.

Конструкции на *нибудь* исследуются не только на материале словарных данных, зачастую фрагментарных, но и на материале старорусского модуля Национального корпуса русского языка (НКРЯ), позволяющего получить довольно представительную выборку контекстов, а также некоторых других источников, не вошедших пока в базу данных НКРЯ.

Неопределенные местоимения занимают промежуточную позицию между лексикой и грамматикой. С одной стороны, они являются объектом лексикографии, их семантика и употребление описываются в словарях. С другой стороны, неопределенные местоимения, как и другие кванторные слова, во многом сближаются с грамматическими категориями, которые исследует грамматика.

С грамматическими категориями неопределенные местоимения роднят следующие особенности:

1) они также образуют закрытый класс дополнительно распределенных

единиц (ср. парадигму *какой-нибудь, какой-то, некоторый, какой угодно, любой, какой-либо, никакой, кое-какой* и др.);

2) применимы к открытому классу лексических единиц (так, местоимение *какой-нибудь* сочетается с именами существительными всех лексико-грамматических разрядов);

3) характеризуются высокой частотностью в тексте;

4) обладают обобщенным и абстрактным значением, благодаря чему имеют мало лексических ограничений (Татевосов 2002: 49).

В типологических исследованиях неопределенные местоимения описывают так же, как и грамматические морфемы – с помощью типовых ситуаций и семантических карт (см. Хаспелмат 1997; Татевосов 2002). В лингвистической типологии сформирован примерный перечень типовых ситуаций, используемый для описания различных разрядов неопределенных местоимений. Перечень типовых ситуаций, релевантных для структур/местоимений на *нибудь* в разные периоды их исторического развития, выглядит следующим образом:

COMPARATIVE – компаративная конструкция;

CONDITIONALS – условная конструкция;

DIRECT NEGATION – прямое отрицание;

FREE CHOICE – ситуация произвольного выбора;

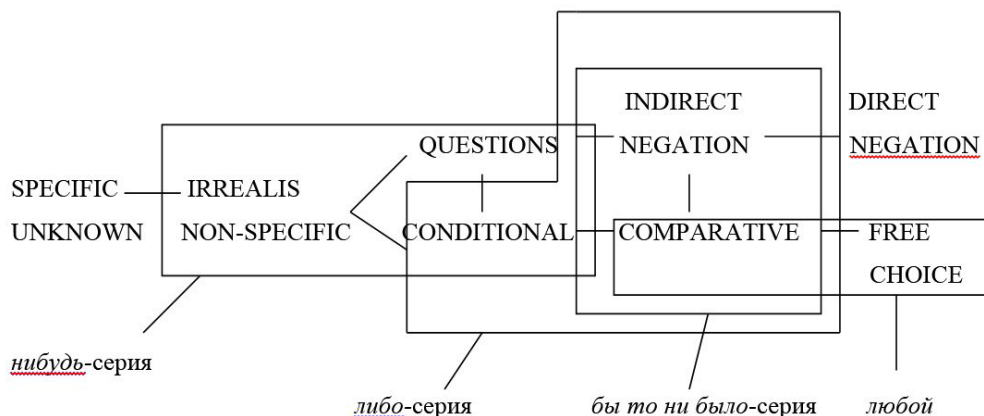
INDIRECT NEGATION – косвенное отрицание;

IRREALIS NON-SPECIFIC – ирреальная предикация;

QUESTIONS – общий вопрос;

SPECIFIC UNKNOWN – референтность, неизвестность говорящему.

На семантической карте, приведенной ниже, изображена дистрибуция местоимений на *нибудь* и некоторых других неопределенных местоимений в современном русском языке (подробнее см. Татевосов 2002).

Очевидно, что семантика местоимений и структур – источников этих местоимений не была одинакова на протяжении всего времени их употребления в русском языке. Посмотрим, как функционируют структуры на *нибудь*

в текстах XV – XVII вв. и определим, каковы семантические отличия данных структур от современных *нибудь*-местоимений.

1. Конструкции на *нибудь* достаточно широко представлены в *условной* конструкции (относим к таковым и структуры без условного союза) – так же, как и *нибудь*-местоимения в современном русском языке (см. об этом Падучева 1985: 215 – 219), ср.:

А выляжет на ту мою... землю... у **кого ни буди** [= у кого-нибудь] кабала денежная, или хлебная или **какова** крепость **ни буди**...

А. феодал. землевл. III, 14. 1545 г. (СРЯ, 7: 30);

А что ми слышав в вашем добръ или в лисъ вт кр(е)стьянина или вт иновърца, вт **кого ни буди**, а то ми вамъ поведати въ правду

(ДДГ, № 82 б, 1486 г.).

2. *Ирреальные предикации* – один из возможных типов употребления структур на *нибудь* в исследуемый период, ср.:

И посадцких людей, прежних жильцов или которые вновь по вашему сыску доведутца, взять в тягло из дворников и из захребетников из-за **ково-во-нибудь** [так!], которые будет живут в избылых, по тому ж, как у них в том меж себя преж сего бывало, или кому лготы на колко лет доведетца дать, и вы б про то все в книгах дозору своего описали имянно, и обо всем к нам отписали.

НКРЯ: Наказ, данный из Устюжской чети вяземскому воеводе С. И. Войкову и дьяку Д. Прокофьеву, о дозоре Вязьмы (1644.12.26).

Этот же тип входит в сферу действия *нибудь*-местоимений в современном русском языке (Падучева 1985: 215 – 219).

3. В ситуации *произвольного выбора* современные *нибудь*-местоимения не употребляются, однако эта ситуация типична для структур на *нибудь* в более ранний период, ср.:

...и той мой приставъ данной Иванъ Матфеевъ ѓздитъ отъ игумена Ермогена и отъ братьи и отъ ихъ людей и отъ ихъ крестьянъ, или **кто нибудь** [= кто бы то ни был, любой, от кого бы то ни было] и по игумена Гермогена и по его братью и по ихъ людей и по крестьянъ съ моею грамотою приставною.

НКРЯ: Бессудная грамота великого князя Василия Иоанновича Московского и всея Руси в Угличский монастырь 1534 г.

От великог[о] кн[а]за Васил[ь]я Васил[ь]евич[а] в Бѣжы[цкой] Верх на] мѣсником Ивану Иванович[ю] и Григорью Васил[ь]евич[ю], также и иным моим намѣсником, **что** мои намѣсник на Бѣжыцком Версѣ **ни буди** [= любой, кто бы то ни был].

НКРЯ: Великий князь Василий Васильевич. Грамота с прочетом в кн. Вас. Васильевича в Бежецкий Верх наместникам Ив. Ивановичу и Григ. Васильевичу с извещением (1455 – 1462).

4. Еще одна типичная ситуация, для которой характерно употребление конструкций на *нибудь* в рассматриваемый период и невозможно употребле-

ние *нибудь*-местоимений в современном русском языке – *ситуация* – *обобщение*, или *универсальная ситуация*, ср.:

Се купи игумень Варламя свягаго Николы... у Мартемьяна... отчину его землю и воду и пожни и полъшеи лѣсъ и ловища повенецкие *гдѣ ни буди* [=везде] всѣ без вывета.

(ГВНП № 313, 1465 – 1478 гг., сп. XVII в. Обонежье).

5. Отличием структур на *нибудь* в текстах XV – XVII вв. от их соответствий в современном русском языке является также возможность первых употребляться в *прямом отрицании*¹, ср.:

Тако же и намѣстници наши, и ямыщици, и писци, и пошлиньники, *кто ни буди* [= никто], ать не въѣздыть, ни всылають... ни по что.

Гр. 1361 – 1365 гг. (СДРЯ IV: 377);

Также есми тех сел и деревень людей пожаловал, в те его села и деревни к его христианом наместников наших и волостелей наших тиуни и доводшики и иные люди наместничии и волостелины *кто ни буди* [= никто, ни один] на пиры и на братшины незваны пити не ездят.

НКРЯ: Жалованная грамота несудимая кн. Юрия Ивановича митрополиту Симону 1504 г. 04. 24.

Итак, в памятниках XV – XVII вв. конструкции с *ни буди* имели более широкую дистрибуцию, отличную от таковой для местоимений на *-нибудь* в современном русском языке и охватывавшую не только условные и ирреальные контексты, но и сферу универсальной квантификации, произвольного выбора и отрицания, а следовательно должны были употребляться и в компаративных контекстах, занимающих на семантической карте промежуточное положение между контекстами свободного выбора и условными (о принципах построения семантических карт см. Хаспелмат 2000). Ближайшим эквивалентом конструкциям на *-нибудь* в этот период служит английское местоимение *any*, имеющее все те же типы употребления кроме ирреальных предикаций (Татевосов 2002: 169).

Лексикографу, принимающемуся за описание конструкций на *-нибудь* и других структур подобного рода в историческом словаре, необходимо, таким образом, ответить на следующие вопросы (некоторые другие проблемы, с которыми может столкнуться лексикограф, не связанные напрямую с семантикой рассматриваемых конструкций, такие как вопрос о морфологическом статусе компонента *-нибудь* – глагол, частица или аффикс, – в настоящей работе не обсуждаются): какого рода информацию должно содержать толкование значения неопределенного местоимения или конструкции, синонимичной данной форме, в словаре и какой метаязык необходимо использовать в толковании.

¹ Традиционно считается, что *нибудь*-местоимения в современном русском языке в прямом отрицании не употребляются. Это утверждение, однако, не вполне соответствует действительности. Об особенностях функционирования *нибудь*-местоимений в отрицательном контексте снятой утвердительности см. Падучева 2004: 479 – 486.

Ответ на первый вопрос тесно связан с методологическими предпочтениями лексикографа в выборе между инвариантом и полисемией, иными словами, следует ли в словарной статье представлять многозначную, а точнее, многофункциональную структуру конструкций на *нибудь* или же следует свести все употребления к некоторому семантическому инварианту. Ответ на второй вопрос связан с возможностью или невозможностью использовать неопределенные местоимения в толкованиях.

Посмотрим, как отвечают на эти вопросы авторы некоторых исторических словарей: *Словаря русского языка XI–XVII вв.* (СРЯ) и *Словаря обиходного русского языка XVI–XVII вв.* (СОРЯ).

В СРЯ находим отдельную статью для частицы *нибудь*:

НИБУДИ и **НИБУДЬ**, *частица. Употребляется в сочетании с относительными местоимениями и наречиями и придает им значение неопределенности.* Лучитца с кѣмъ брань гдѣ нибудь. Дм. К. (Посл.Сильв.), 68. XVII в. А будетъ у кого в пожарное или в ъное в которое время что нибуди пропадетъ, а ему того искати на том, у кого поймается судом. Ул. Ал., 319 об. 1649 г. За какое нибуди дѣло погубити. Котош., 30. 1667 г. А будетъ Печенского монастыря старцы в которых городѣх нибудь ис покупных своих монастырских хлѣбных запасовъ учнуть продавать, и с тѣхъ запасовъ... имать наша... пошлина. Гр. Кольск., 506. 1675 г. (СРЯ 11: 364).

В этом же словаре информация об употреблении различных сочетаний вопросительно-относительных местоимений с частицей *нибудь* представлена также в рамках одного из значений соответствующего вопросительно-относительного местоимения, ср., например, словарную статью *каковъ*:

Каковъ... ни буди – *какой ни будь, всякий.* А выляжет на ту мою... землю... у кого ни буди кабала денежная, или хлебная или *какова крепость* ни буди. А. феод. землевл. III, 14. 1545 г. [...] (СРЯ, 7: 30).

В СОРЯ конструкции на *-нибудь* толкуются как структуры со значением произвольного выбора – через кванторное слово *любой*, ср.:

> *Какой (каков, какие) ни буди. Любой (-ые). Дел.* А какого татя поимают с какою татбою ни буди впервые, оприч церковные и головные татбы... ино его казнити торговою казнью. *Судебник 1550 г.*, 246. [...] А ягодной медь ставити какие ягоды ни буди, положить ягоды в котель, да съ ягодами положыти въ котель кислой медь прстой, чтобы ягоды въ котлѣ проняло. *Дм.*, 68. XVI в. (СОРЯ).

Как видно из приведенных фрагментов, авторы словарных статей объединили несколько различных типовых ситуаций в рамках одного инвариантного значения. Особенно хорошо это демонстрирует приведенный выше фрагмент из СОРЯ, в котором первый пример должен быть отнесен к употреблению в условных конструкциях, а последний – к употреблению в значении произвольного выбора. Кроме того, в примерах из СРЯ в рамках одного толкования используются неопределенные местоимения и подобные им сочетания, имеющие совершенно разную дистрибуцию: *какой ни будь*,

*всякий*² (см. семантическую карту выше, а также Татевосов 2002). И в первом, и во втором случае толкования, очевидно, должны указывать на главное семантическое отличие структур на *нибудь* в старорусском языке от таковых в современном русском – возможность первых употребляться как местоимения произвольного выбора (ср. *любой, какой угодно*), однако получить данную информацию из словарной статьи без специального исследования едва ли возможно.

Причины несоответствия толкований реальному функционированию языковых структур в текстах кроются, как кажется, в самой природе неопределенных местоимений, их многозначной структуре, которая во многом отличается от прототипической лексической полисемии (см. семантическую карту выше), а также в способности разных типов неопределенных местоимений в тех или иных контекстах употребляться синонимично друг другу, когда сфера действия одного местоимения имеет существенные пересечения, а иногда и почти полностью совпадает со сферой действия другого.

В этой связи очевидна необходимость более полного отражения семантической структуры различных типов неопределенных местоимений и других кванторных слов в статьях исторических словарей. С другой стороны, жанр многотомного исторического словаря, в отличие от жанра научной статьи, требует сохранения единообразия в построении словарных статей и в формулировках толкований, иными словами, не предполагает выхода за рамки сложившейся традиции. В качестве возможного решения этой проблемы предлагаем вариант фрагмента словарной статьи (только для конструкции *кто ни буди*) для СРЯ, в котором сохраняется традиционная структура словарной статьи, а традиционное толкование дополнено указанием на сферу дистрибуции неопределенного местоимения в соответствии с последними достижениями лингвистики в этой области.

Нибуди, частица. Употребляется в сочетании с вопросительными местоимениями и наречиями и придает им значение неопределенности. Кто ни буди – а) **В значении местоимения произвольного выбора: кто бы то ни было; кто угодно; любой человек.** По указу великого государя [имя и титуль], отъ Кунгура до Уфинского уѣзду... и до Москвы по ямомъ ямщикомъ, а гдѣ ямовъ нѣтъ, всеѣмъ людемъ безъ омѣны, **чей кто ни будь**, чтобъ есте давали великого государя подъ кунгурскую денежную казну кунгурскому посыльщику Ивашкѣ Кадешникову подводы въ готовые сани съ проводникомъ. Отписки в Москву кунгурского воеводы Алексея Калитина. 1698 г. б) **В значении нереперентного неопределенного местоимения в условной или ирреальной конструкции: кто-нибудь.** И посадцких людей, прежних жильцов или которые вновь по вашему сыску доведутца, взять в тягло из дворников и из захребетников из-за **ково-нибудь**, которые будет живут в избылых, по тому

² Нельзя оставить без внимания и абсолютную неприемлемость местоимения *всякий* в толковании конструкций на *нибудь*, поскольку *всякий*, квазисинонимичное *любой*, вовсе не характерно для условных предикаций и, напротив, типично для генерических контекстов, в которых никогда не употреблялись и не употребляются структуры на *нибудь*.

ж, как у них в том меж себя преж сего бывало, или кому лготы на колко лет доведетца дать, и вы б про то все в книгах дозору своего описали имянно, и обо всем к нам отписали. Наказ, данный из Устюжской чети вяземскому воеводе С. И. Воейкову и дьяку Д. Прокофьеву, о дозоре Вязьмы. 1644 г. **в) В значении отрицательного местоимения в контекстах прямого отрицания: никто, ни один.** Тако же и намѣстници наши, и ямыщци, и писци, и пошлиньники, **кто ни буди**, ать не въѣздать, ни всылають... ни по что. Гр. 1361 – 1365 гг.

Главным и, на наш взгляд, единственным недостатком описания такого рода является его объемность: каждое вопросительно-относительное местоимение, употреблявшееся в соединении с частицей *нибудь*, приводится отдельно. При этом, однако, словарная статья приобретает достаточную информативность и дает возможность проследить те изменения, которые претерпевают описываемые структуры в ходе истории русского языка: выявить изменения в составе парадигмы местоимений с частицей *нибудь*, сопоставить различные структуры (например, *то-*, *любо-*, *нибудь-*конструкции) между собой, выявив сходство и различия между ними в старорусский период. Подобная методика с некоторыми необходимыми изменениями может применяться и к другим типам кванторных слов в исторической лексикографии.

ЛИТЕРАТУРА

- Падучева 1985:** Падучева, Е. В. *Высказывание и его соотношенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений)*. Москва: Наука, 1985.
- Падучева 2004:** Падучева, Е. В. Эффекты снятой утвердительности. – В: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. Труды международной конференции Диалог'2004* („Верхневолжский“, 2 – 7 июня 2004). Москва: Наука, с. 479 – 486.
- СДРЯ 2002:** *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)*. Т. IV и V. Москва, 2002.
- СОРЯ:** *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.* Вып. 1. Санкт-Петербург, 2004.
- СРЯ:** *Словарь русского языка XI – XVII вв.* Т. VI. Москва, 1979. Т. VII. Москва, 1980. Т. VIII. Москва, 1981. Т. XI. Москва, 1986.
- Татевосов 2002:** Татевосов, С. Г. *Семантика составляющих именной группы: кванторные слова*. Москва: Наследие, 2002.
- Хаспелмат 1997:** Haspelmath, M. *Indefinite pronouns*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Хаспелмат 2000:** Haspelmath, M. The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. – In: Tomasello, M. (ed.) *The new psychology of language*. Vol. II, 2000.

ИСТОЧНИКИ

- ГВНП 1949:** *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*. Москва, Ленинград, 1949.
- ДДГ 1950:** *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV – XVI вв.* Москва, 1950.
- НКРЯ:** Национальный корпус русского языка (<http://www.ruscorpora.ru>).

Елена Генералова

Санкт-Петербургский государственный университет

**СЛОВАРЬ ОБИХОДНОГО РУССКОГО ЯЗЫКА
МОСКОВСКОЙ РУСИ XVI – XVII ВВ.:
ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ, ПРАКТИКА
СОСТАВЛЕНИЯ, ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ¹**

Abstract: The paper deals with the history and current work of the joint project of St. Petersburg State University and Institute of linguistic researches of the Russian Academy of Sciences – *Dictionary of the Quotidian Russian of Muscovite Russia the 16th – 17th centuries* based on the innovative concept of B. A. Larin. The results of scientific research work and lexicographic practice on the description of everyday language of the Russian Middle Ages are presented.

Keywords: historic lexicography, Larin's lexicographical school, historic dictionaries of Russian

В настоящее время коллектив Санкт-Петербургского государственного университета и Института лингвистических исследований РАН ведет работу над *Словарем обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.* (СОРЯ). Этот задуманный Б. А. Лариным лексикографический проект в значительной мере реализует принципы Ларинской лексикографической школы и в целом такие основополагающие положения Петербургской (Ленинградской) филологической школы, как историзм, семантизм и лексикографизм.

В истории отечественного языкознания Б. А. Ларин известен как выдающийся ученый, обладавший широчайшим диапазоном филологических знаний, выдвинувший и на практике развивавший комплекс новых идей в области исторической, диалектной и писательской лексикографии. В основе созданной им Ларинской лексикографической школы лежит положение о том, что „лексикографическая форма с предельной точностью позволяет вскрыть своеобразие семантической жизни языка в различных сферах его существования“ (Герд, Лутовинова 2000: 3), что дает таким образом объективный материал для постановки и решения ряда теоретических вопросов.

Истоки Ларинской лексикографической школы относятся к 30-м годам XX в., когда Б. А. Ларин возглавил коллектив Древнерусского словаря. С 1960 г. научной базой школы стал Межкафедральный словарный кабинет, созданный на филологическом факультете Санкт-Петербургского (Ленин-

¹ Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ (проект № 11-04-00423а).

градского) университета по инициативе Б. А. Ларина и носящий сейчас его имя.

В рамках Ларинской лексикографической школы был задуман и создан целый ряд словарей нового типа, характеризующихся сущностным единством (*Псковский областной словарь с историческими данными*, *Словарь говоров низовой Печоры*, *Лексика и фразеология Моления Даниила Заточника*, *Словарь автобиографической трилогии М. Горького*, двуязычный *Словарь поэзии Николая Вацарова* и др.). Составлению каждого словаря предшествует глубокое теоретическое обоснование концепции и разработка метаязыка лексикографического описания, что, как правило, находит отражение в проекте и инструкции словаря. Для всех словарей Ларинской школы характерна исчерпывающая семантизация словарной единицы, сопровождающаяся грамматической и функционально-стилистической характеристикой, а также постоянное совершенствование и выработка новых приемов лексикографического описания языка. При этом для Ларинской лексикографической школы типичен университетский характер всей организации работы: активное и широкое вовлечение студентов и аспирантов непосредственно в исследовательскую деятельность, подготовка лексикографических кадров в процессе еженедельных словарных заседаний, тесная связь работы над словарями с учебным процессом, практикой преподавания, организацией полевых экспедиций.

Что касается *Словаря обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.*, то его замысел возник у Б. А. Ларина в начале 1950-х гг. после печальной истории перевоза из Ленинграда в Москву картотеки Древнерусского словаря, над которым Б. А. Ларин работал во главе созданного им коллектива с 1930-х гг. (см. Астахина 2001; Фелицына 2008). В Ленинграде Б. А. Ларин задумывает более скромный проект – создать словарь русского языка эпохи Средневековья, так как, по словам ученого, „это наиболее вопиющая лакуна русской лексикографии и самое зыбкое место, трясына, в которой гибнет всякая попытка построения русской исторической лексикологии“ (Ларин 1993: 8). СОРЯ, по идее Б. А. Ларина, должен был отразить процесс формирования общенародной обиходно-разговорной речи, в связи с чем были определены и временные границы Словаря. Термин „обиходный язык“, вынесенный в название словаря, принадлежит Б. А. Ларину и характеризует в первую очередь сферу общения, а именно, бытовую коммуникацию. Лингвистической базой изучения такого языка, по мысли Б. А. Ларина, должны были стать памятники разной жанровой принадлежности, язык которых состоит не в избирании исключительно словаря бытового общения, а как раз в сложном взаимодействии разных лексических пластов. В соответствии с замыслом Б. А. Ларина, в основе СОРЯ лежит группа памятников XVI – XVII вв., среди которых частно-деловые памятники, семейная и дружеская переписка, разговорники и тематические словарики XVI – XVII вв., составленные иностранцами, русские повести XVII в., русская демократическая сатира, записи былин и исторических песен, пословицы XVII в., официально-деловые и переводные памят-

ники (Введение 2004: 5 – 6). Фактически содержание Словаря оказывается шире его названия, т.к. Словарь по крайней мере описывает группу памятников делового, обиходного и народно-литературного языка XVI – XVII вв. или даже в целом представляет стихию старорусского языка и период начального сложения национального языка в истории русского литературного языка.

В течение 60 – 90-х годов XX в. в Межкафедральном словарном кабинете шла подготовка картотеки будущего Словаря и проводилось изучение лексики и фразеологии русского языка XVI – XVII вв. С 1998 г. началось составление Словаря под руководством Ольги Сергеевны Мжельской.

При этом, как и предполагает методика Ларинской лексикографической школы, уже на стадии выработки концепции идея создания Словаря достаточно широко обсуждалась исследователями из разных вузов и научных институтов (см. Материалы 2002). Изначально был опубликован проект Обиходного словаря и несколько его пробных выпусков (Проект 2002, Пробный выпуск 2003). На настоящий момент опубликовано 6 выпусков СОРЯ, описано 6826 слов; в издательство сдан 7 выпуск (*зажечь – зель*). Картотека СОРЯ постоянно пополняется. Сейчас в число источников Словаря входят около 300 памятников разного объема. Бумажная часть картотеки СОРЯ содержит около 500 000 единиц, расписка источников продолжается, в 2015 г. А. С. Щекиным подготовлены к публикации новые рукописные источники СОРЯ. Кроме того, существует электронная часть картотеки СОРЯ, содержащая памятники со словоуказателями, конкордансами и имеющееся в электронном виде, что позволяет производить компьютерную сплошную выборку лексики.

СОРЯ создается как полный словарь, описанию подлежат все слова, употребленные в его источниках и зарегистрированные в картотеке, в том числе и такие лексические группы, как названия народов и племен (*армяне, башкирцы, гишпане*), названия лиц по месту их жительства и службы (*арзамасцы, галичане, дюнкеркяне*), а также прилагательные, образованные от этнонимов и топонимов (*московский, голландский, арабский*). В корпус Словаря включаются прозвища и микротопонимы, использующиеся и как апеллятивы, с пометами – *прозвище* (– в составе прозвища), – в составе топонима, – *название озера* (возвышенности, села), и т.д.:

ЖУК, м. (20) **1.** *Летающее насекомое с жесткими крыльями. ... – Некалендарное имя и прозвище мужчины. А подписалъ диакъ Василии Жукъ. АСЭИ I, 295, 1471 г. Приѣзжалъ недѣльщыкъ Захаръ Онофреевъ сынъ Пестрого да подьячей Жукъ Ванчеевъ по книги по розходные. А. Лодом. ц., 38, 1553 г. Сельцо Пенъе... во дворе Жюк Олешин, во дворе Назарко Климов. АФЗХ II, 371, 1569 г.*

ЕЗ ... **2.** *Угодье с сооружениями для рыбной ловли. ~ в составе топонима.*
Туровский ез. Да поженка Кулиги против Туровсково езу вниз по речке по Туровке. *Гор. России, 106, XVI в. ~ Островский ез.* Да по Александрѣ Карповѣ дачи его Островскомѣ ѣзу 2 доли, да 2 деревни Колышкино и Иванцово, да кругъ ѣзу, по обѣ стороны лѣсъ. *Кн. корм. Кир.-Б. м., 71, XVII в.*

Весь наличный в картотеке лексический материал не только подвергается в Словаре семантическому описанию, но и характеризуется с точки зрения его „удельного веса“ в языке эпохи. Обязательной зоной словарной статьи в СОРЯ является указание на частотность – это цифра в скобках при заголовочном слове, которая указывает на количество источников, где зафиксирована толкуемая лексема. Если таких источников больше 25, цифра не приводится. В справочном отделе за знаком + по векам и вариантам перечисляются все не вошедшие в иллюстративную часть источники. Таким образом, в словаре дается информация о частотности и распространенности каждой лексемы в памятниках, лежащих в основе Словаря:

ДЪЯКОНИЦА, ж. (4) *Жена дьякона*. Или со скотиною блуди... или с попадьёю или с дьяконицею, или з дьячицею? *Исповед.*, 434, XVI в. Не бывал ли еси со своею дьяконицею во время исходу крови ея? *Там же*, 499, XVII в. Замкни же теми ключами щеки и зубы у ведунов, и у ведуний, и у скимников, и у скимниц... и у дьякониць, и у дьяконов. *Заговоры Вел. Уст.*, 220, XVII в. + **дьяконица** XVI в.: *Гор. России*; XVII в.: *Вкл. кн. ТСМ, Сл. Каз.-2*.

Вар. дьяконица.

В отношении развертывания семантического пространства слова в исторической перспективе СОРЯ детально показывает различные значения, оттенки значения, употребления, отдельные случаи специфического функционирования слов в языке эпохи.

Приращения смысла обычно выделяются при сужении более широкого исходного значения в случае отсутствия существенного семантического сдвига, часто в случае лексических ограничений, а также при наличии частных реализаций в рамках общего единого значения. Основаниями для выделения употреблений являются:

а) лексические факторы (особая тематически ограниченная сфера использования слова в определенном значении, ситуативные семантические приращения);

б) функционально-стилистические особенности (употребление слова в иносказательном контексте, в сравнении, в текстах определенного жанра, в частях документа, в определенных формулах и т.д.);

в) особенности синтаксической сочетаемости слова.

В некоторых случаях, кроме толкования значения, авторы СОРЯ предлагают комментарий к значению слова, который носит справочный характер и содержит сведения исторического, этнокультурного, диалектологического характера, дополнительную литературу и т.д.:

> *Жить во льготе. Пользоваться законом о давности исков*. И мы, сироты твои, били челом... царю... что в те во льготные годы в пять лет ни единого году во льготе не жили. *А. писц. д.*, 159, 1646 г. И мы, сироты твои, в те во льготные годы ни единого году во льготе не жили. *Там же*, 170. И нам, государь, упрекают: была де вам лгота, — а мы единова году во льготе не жили.

Там же, 188, 1647 г. [Правительственной уступкой дворянству в крестьянском деле была отмена урочных лет, давности для исков о беглых крестьянах. С начала XVI в. действовал пятилетний срок, сменившийся по закону 1607 г. пятнадцатилетним. Но после Смуты воротились к прежнему пятилетнему. При таком коротком сроке беглый легко пропадал для владельца, который не успевал проведать беглеца, чтобы вчинить иск о нем. В 1646 г., предпринимая новую общую перепись, правительство в писцовом наказе этого года обещало отмену „урочных лет“. По В.О.Ключевский. Русская история. Полный курс лекций.]

Еще в *Проекте Древнерусского словаря* Б. А. Ларин писал о необходимости жанрово-стилистической характеристики исторического материала (Ларин 1936: 4 – 5). В соответствии с идеями Б. А. Ларина, лексика и фразеология источников описывается в СОРЯ и с точки зрения принадлежности к определенным функционально-стилистическим пластам. Используются следующие функционально-стилистические пометы: *дел.* (деловое) для характеристики единиц, образующих формуляр деловых текстов, *книж.-церк.* (книжно-церковное) для выделения лексики и фразеологии церковно-славянского языка, *высок.-офиц.* (высоко-официальное) для характеристики лексики, применявшейся для возвеличивания светских лиц, центральных государственных учреждений и почтительного их именованя в официальных документах, и *флк.* (фольклорное).

В СОРЯ получают подробное описание все фразеологизмы и устойчивые сочетания слов, при этом в лексикографическом описании различаются три типа устойчивых оборотов в зависимости от степени семантической спаянности компонентов: идиомы (Δ (Кричать) во всю (буйну) голову. *Очень громко*), сращения (Δ Пустить на ветер. *Разgrabить, разорить*; Δ Не зачать, не почать. *О состоянии крайней бедности*), устойчивые сочетания ($>$ Обморок главный. *Головокружение*, $>$ Новый год. *День 1-го сентября, начало следующего календарного года*, $>$ Торговый гость. *Купец*). Устойчивые обороты выделяются и на основе возможного семантического сдвига (*дикое мясо* ‘наrost на долго не заживающих ранах’, *смертные врата* ‘конец земной жизни’, *деревённое слово* ‘брань’) и на основе только фактора частой встречаемости в тексте (*годовое жалование, год от году, Архангельский город*). Фактически Словарь описывает своего рода профразеологический фонд, обширную группу сочетаний, лежащую в основе формирования собственно фразеологизмов русского языка.

В ряде случаев в результате исследования старорусского языка XVI–XVII вв. авторский коллектив вырабатывает новые лексикографические предложения по описанию материала. Иногда это новые приемы: напр., представляется целесообразным организовывать семантику высокочастотных многозначных слов в усложненные иерархические объединения с более крупной, чем значение, семантической единицей – смысловым блоком, что, как кажется, позволяет более объективно и полно отразить развитие семантики и предста-

вить спектр значений таких слов, кроме того, более удобно для восприятия. В некоторых случаях вводятся новые пометы, как например, стилистическая помета *высок.-офиц.* или помета *синкрет.* (синкретичное) для описания общей семантики некоторых лексем, применявшихся для характеристики широкого круга предметов и явлений. Могут также пересматриваться принципы использования отдельных помет. Напр., помета *метон.* используется только в первых двух выпусках СОРЯ, а в последующих выпусках была снята в связи с тем, что метонимия – типичный и наиболее распространенный перенос наименования в обиходном языке XVI – XVII вв. При отдельных нехарактерных значениях помета *метон.* представляется излишней; отчасти эти функции берет на себя помета *перен.*, которая в настоящее время оформляет единичные не типовые переносы наименования как метафорического, так и метонимического характера.

Таким образом, СОРЯ, как и другие ларинские проекты, является исследовательской лабораторией, в которой на базе ларинских принципов вырабатываются новые приемы описания материала.

Материал СОРЯ позволяет точнее датировать появление в языке отдельных лексем, увидеть формирование отдельных тематических групп лексики, проследить сложение такой важнейшей языковой категории как просторечие. Также эти материалы дают ценную информацию о типе мышления людей соответствующей эпохи и способствуют восстановлению как русской средневековой картины мира, так и микроистории.

Перспективы работы над СОРЯ – это, с одной стороны, дальнейшее увеличение Картотеки СОРЯ и расписка источников, увеличение источниковой базы, перевод использующихся источников в электронный вид, а с другой стороны, это дальнейшая научно-исследовательская работа по изучению лексико-семантической системы народно-разговорного языка и выработка наиболее адекватных приемов лексикографического описания анализируемого языкового материала.

СОКРАЩЕНИЯ

СОРЯ: *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.* Вып. 1 – 6. Санкт-Петербург: Наука. 2004 – 2014 (продолжающее издание).

ЛИТЕРАТУРА

Астахина 2001: Астахина, Л. Ю. История картотеки. – В: *Словарь русского языка XI – XVII в. Справочный выпуск.* Москва: Наука, 2001, с. 7 – 58.

Введение 2004: *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв. Вып. 1. Введение.* Санкт-Петербург: Наука, 2004, с. 3 – 17.

- Герд, Лутовинова 2000:** Герд, А. С., Лутовинова, И. С. Предисловие. – В: *Межкафедральный словарный кабинет имени проф. Б. А. Ларина. XL*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2004, с. 3 – 5.
- Ларин 1936:** Ларин, Б. А. *Проект древнерусского словаря: Принципы, инструкции, источники*. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936.
- Ларин 1993:** Ларин, Б. А. *Заметки о Словаре обиходного русского языка Московской Руси*. Публикация и примечания С. С. Волкова. – В: *Вопросы теории и истории языка: Сборник статей к 100-летию со дня рождения Б. А. Ларина*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1993, с. 5 – 9.
- Материалы 2002:** *Материалы обсуждения „Проекта Словаря обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.“*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002.
- Проект 2002:** *Проект „Словаря обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв.“*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002.
- Пробный выпуск 2003:** *Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI – XVII вв. Пробный выпуск. А – Биться*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2003.
- Фелицына 2008:** Фелицына, В. П. Вспоминая ДРС. – В: *Русская историческая лексикология и лексикография*. Вып. 7. Межвузовский сборник. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2008, с. 24 – 53.

ИСТОЧНИКИ

- А. писц. д.:** *Акты писцового дела (1644 – 1661)*. Сост. акад. С. Б. Веселовский. Москва, 1977.
- АСЭИ I:** *Акты социально-экономической истории Северо-восточной Руси к. XVI – нач. XVII вв.* Т. 1. Москва, 1952.
- А Лодом ц.:** *Акты Лодомской церкви Архангельской епархии*. Санкт-Петербург, 1908. (РИБ, т. 25).
- АФЗХ:** *Акты феодального землевладения и хозяйства XIV – XVI вв.* Подг. к печати Л. В. Черепнин, А. А. Зимин. Ч. I – II. Москва, 1951 – 1956.
- Вкл. кн. ТСМ:** *Вкладная книга Троице-Сергиева монастыря*. Изд. подг. Е. Н. Клитина, Т. Н. Манушина, Т. В. Николаева. Отв. ред. Б. А. Рыбаков. Москва, 1987.
- Гор. России:** *Города России XVI в.: Материалы писцовых описаний*. Изд. подг. Е. Б. Францужовой. Москва, 2002.
- Заговоры Вел. Уст.:** Великоустюжский сборник XVII в. – В: *Отреченное чтение в России XVII – XVIII вв.* Москва, 2002.
- Исповед.:** Корогодина, М. В. *Исповедь в России в XIV – XIX веках.* (тексты XVI – XVII вв.). Санкт-Петербург, 2002.
- Кн. корм. Кир.-Б. м.:** *Кормовая книга Кирилло-Белозерского монастыря.* (Предисл. И. П. Сахарова). – В: *Записки Отд. рус. и слав. археологии Археолог. об-ва.* Т. 1. Отд. 3. Санкт-Петербург, 1851.
- Леч. Щук.:** *Указ как лечити больных людей* (рукопись ГИМ. Собр. Щукина. № 290).
- Леч. Котковой:** *Лечебник последней трети XVII в.* Изд. Н. С. Коткова. – В: *Источники по истории русского языка XI – XVII вв.* Москва, 1991.
- Сим. Послов.:** Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII – XIX ст. Собр. П. Симони. – В: *Сборник ОРЯС.* Т. 66. № 7. Санкт-Петербург, 1899.

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център – БАН, София

ХЕТЕРОСЕМИЯТА В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ И СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК – ПРОБЛЕМИ НА ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ОПИСАНИЕ

Abstract: In the article the term *heterosemy* is used with a view to historical linguistics. Properly speaking, it denotes the presence of various meanings in etymologically identical words at different stages of the development of the Bulgarian language. In diachronic aspect, the establishment of heterosemy as the main criterion for identification and description of the so-called false friends of the translator from Old Bulgarian into Modern Bulgarian language is discussed. There are different arguments adduced for the usefulness and necessity of a special study with the help of the tools of analysis in lexicography of the etymologically identical words with dissimilar semantic structure during the different periods of the history of the Bulgarian language.

Keywords: historical lexicology and lexicography of the Bulgarian language

При съпоставката на родствени и особено близкородствени езици изследователското внимание отдавна привличат случаите на семантично разминаване при иначе формално еквивалентни лексикални единици, представляващи в по-голямата си част етимологически тъждествени думи, традиционно наричани в лингвистичната литература „лъжливи приятели на преводача“ (от фр. *faux amis du traducteur*), междуезикови омоними и пароними, апроксимати или просто описателно: думи, сходни по форма, но различни по значение (Реформатски 1962; Маслов 1963; Акуленко 1969; Будагов 1971; Готлиб 1971; Колар 1978; Супрун 1975; Апресян 1990). В компаративната лингвистика по отношение на съвременния българския език такива сравнителни проучвания са правени спрямо някои от останалите модерни славянски езици (Панчев 1955; Чукалов 1960: 109 – 131; Панчев 1963; Червенкова 1963: 203 – 211; Червенкова 1983; Карпов 1983; Димитрова 1985; Кърпачева 1984; Кърпачева 1987; Чонгарова 1991: 50 – 56; Чонгарова 1993: 177 – 183; Баракова 1998: 4 – 5, 51 – 58). Не са извършвани обаче наблюдения в диахронен аспект с оглед на семантичните несходства между лексикалните континуанти в различни отдалечени един спрямо друг етапи от еволюцията на езика, като изключим само косвено засягащото българското историческо езикознание изследване на О. А. Седакова върху църковнославяно-руските пароними (Седакова 2005). Ето защо тук, облягайки се на досега постигнатото в тази насока на научни дирения в компаративната славистика, ще поставя на обсъждане проблемите на сравнителното описание на българската лексика в диахрония, доколкото при съпоставката в плана на изразяване и в плана на съдържание между етимо-

логично тъждествени думи от отделни достатъчно раздалечени помежду си исторически фази на един и същ език се наблюдават отношения, подобни на отношенията между лексикалните единици от същата категория в два синхронно съществуващи близкородствени езика.

Основното понятие, което използвам в работата си, е понятието *хетеросемия*. С този термин в сравнителното и съпоставителното езикознание се означава наличието на разни значения в етимологично тъждествени думи (унаследени от праезика и заимствани такива, а не случайно съвпадащи по форма и артикулация лексикални единици, назовавани междуезикови омоними), принадлежащи към различни подсистеми на един език (диалекти, социолекти) или от различни езикови системи (Парашкевов 1987: 30 – 35). В своето изследване използвам термина *хетеросемия* с оглед на историческото езикознание, означавайки с него наличието на разни значения в етимологично тъждествени думи през различни етапи от развитието на един език, в конкретния случай български. В диахронен аспект разглеждам установяването на хетеросемия като основен критерий за идентифициране и описание на т.нар. фалшиви приятели на преводача при превод от стар на съвременен български език.

Като две форми на един език средновековният и съвременният български имат много сходства в лексикалния си фонд. От проучването на словното богатство на класическите старобългарски паметници (около 10 000 думи), което се съдържа в двутомния *Старобългарски речник* на БАН (нататък СтбР), може да се види, че 59% от тази лексика е обща за двата периода от развитието на езика.¹ Предвид ограничението обаче, което налагат поставените пред неговите съставители цели, СтбР отразява единствено наличието, респ. неналичието на конкретния лексикален континуант в съвременния дискурс, без да отчита евентуалните изменения в смисъла, настъпили при етимологически тъждествените словни единици от единия и другия период на езика, каквито има достатъчно много. В справочния апарат на речника към съвременните съответствия обикновено не се дава семантично обяснение. Изключение се прави само когато думата е много рядка и съвсем непозната – тясно диалектна, много остаряла или със значение, доста далечно от значението на обясняваната дума (СтбР, Т. 1: LXIV). Вж., например, речниковите статии на нздъратн ‘измъкна, изтегля, издърпам’ (Нвб. *Срв.* издѣра ‘одраскам, скъсам’), ннокъ ‘1. Единак – за звяр, отделил се от стадото; 2. Отшелник’ (Нвб. *Срв.* инок ‘монах’ *остар.*), крнчъ ‘1. Крясък, вик, шум; 2. Вопъл, плач, оплакване’ (Нвб. крич ‘вид скакалец, който издава силен звук’ *диал.*), лнховатн ‘лишавам, отнемам’ (Нвб. *Срв.* лихуя, лихувам ‘хитрувам, дяволувам’ НГер), люто ‘ярост, гняв, злонамереност’ (Нвб. *Срв.* люто *ср.* ‘храна с люто вкус’), мастрнтъ ‘тлъст,

¹ Взети са под внимание само точните континуанти. Не са броени словообразователните дублети. Ако в сметката се включат и те, процентът на общата лексика ще се увеличи.

мазен' (Нвб. *Срв.* мастит 'уважаван, почитан' ОА, ВА, ЕтМл, БТР, РСБКЕ), мурн само мн. 'етиопци' (Нвб. Срв. мур 'чер, мургав' диал.).

За всички останали случаи, т.е. когато не се отнася за редки и непознати за широкия кръг носители на езика думи, съставителите правят уговорка, че ако съвременното съответствие се отличава от старобългарската дума, след бележка *срв.* се привеждат относително отдалечени в структурно или в семантично отношение съответствия без други по-конкретни указания. Например в речниковата статия на думата хътрьць 'човек, който притежава умение да извършва някаква работа, майстор // по отношение на Бога – създател, творец' в справочния апарат на СтБР стои: Нвб. *Срв.* **хитрец** без повече пояснения относно различията в семантиката на иначе точния в словообразователната си структура, но затова пък значително разминаващ се не само в смисъла, но и в аксиологията на старобългарския си корелат съвременен континуант със значенията му:

1. Който трудно може да бъде подмамен, подведен, излъган. 2. Който изразява склонност към заобикаляне на истината, към лукавство. Срв. и синонимното гнездо на нвб. **хитрец**, включващо думи като **шмекер**, **дявол**, **лисица**, **лукавец**, **велзевул**, **подъл** и пр.

Тази, отново подчертавам, наложена от целите на речника, факултативност на информацията неминуемо води до известна непоследователност и субективност в преценката за степента на смислова отдалеченост между континуантите и отгук за необходимостта от речниковото отразяване на семантичните им различия. Така остават само загатнати без изрично допълнително уточняване съществени разминавания в значението на старобългарската и съвременната дума. Например:

СтБР

изгънаные – Гонение, преследване. никтоже есть нже оставитъ домъ, ни братрннж... мене радн н... аште не нматъ прихати съторнценж въ врема се нзынъ домовъ н братрннж... по изгънаннн. н въ вѣкъ градѣщнн жнвотъ вѣънзын М Мк10, 30. Нвб. *Срв.* изгнание.

възвъшеные – Високомерие. тоу же агне съ прѣва отъ възвъшеннн съзвнаетъ са нмъ пакостн съзвнати ЗЛ Шб 12-13. Нвб. *Срв.* възвишение.

РБЕ

изгнание – 1. Принудително живеене, пребиваване извън пределите на отечеството (като форма на наказание); 2. Доброволно заминаване зад граница, за да се избегне някакво наказание в родината.

възвишение – 1. Част от земната повърхност, която се издига не много над околната местност; 2. *Остар. Книж.* Специално издигнато място, пригодено за качване. 3. *Само ед. Остар. Книж.* Възвисяване, възвишаване. *Нравствено възвишение.*

Другаде липсва дори и ремарката *Срв.*, информираща за наличие на семантично различие между старобългарската дума и съвременния ѝ континуант:

вонна — Приятна миризма. храмнна же
нсплзньн са отъ вонна хрнзмънъннѣ М Йо 12,
3. Нвб. воня.

въноушатн, въноушнтн — Чуя: глаголы
моѣа въноушн гн СинПс 5:2. Нвб. внуша.

воня — Лоша неприятна миризма.

внушавам, внуша — Упорито, настой-
чиво въздействам върху съзнанието на ня-
кого, за да му наложа убеждение за нещо,
което може и да не е достоверно или пра-
вилно, втълпявам; правя да се появи у ня-
кого чувство, убеждение.

Дефицит на информация за значението на съвременни континуанти на унаследени от старобългарски език думи има и в други речници. Например пак в СтБР в справочния апарат към речниковата статия на съществителното водоносъ 'съд за вода, ведро' стои *Срв. водоносица ДА; водонос*, за което не се посочва нито значение, предполага се, различно от стб. предвид ремарката *срв.*, нито речник на ексцерпция. Справката показва, че въпросната дума **водонос** фигурира в БЕР, 1, 169 заедно с **водоноска** и **водоносец** сред сложните образувания в речниковата статия на **вода**, отново без да се посочва значението ѝ. На свой ред РБЕ, II, 327 отбелязва от същото словообразователно гнездо само *nomina personalia* **водоносач** и **водоносец** 'човек, който пренася вода', както и **водоноска** 'кола за превозване на вода'.

Неотчитането на еволюционните процеси в промяната на значението на думите в речниците на съвременния български език довежда на места до неточности при интерпретацията на семантичната парадигма на някои леми. Вж. например в РБЕ, XI, 96 – 97:

обител – 1. *Старин.* Манастир; 2. *Прен.* Място, което някой обитава.

Тук възниква въпросът трябва ли второто значение да се определя като преносно, при положение че в старобългарски семантичната структура на думата е следната:

обнтѣль – 1. Жилище, дом. въ домоу бѣа моего обнтѣльн многы соуть М Йо 14, 2; 2. Страноприемница. н положн н въ ѣслехъ, зане не бѣ нма мѣста во обнтѣльн М Лк 2, 7; 3. Манастир – науънъ обнтѣльн тронца ПандАнтХІв.

Вземайки предвид тази информация, следва да определим значението 'местообитание' на съвременния континуант на старобългарската дума не като производно в резултат на пренос, а в действителност като исторически основно, изместено обаче на заден план в употребата от изначално вторично възникналото вследствие на семантично стесняване 'манастир'.

Изопачаване на смисъла по аналогия с формално сходни думи се допуска и в чуждоезичната палеославистична лексикография. Например в СЯС (СЯС I: 686) зълъвѣрне от Супр 180, 7 прѣпърѣша лн въ мжкы, остатн за бѣсованна еже нматѣ зълосѣмрътъннн, нлн прѣбываѣте въ зълъвѣрнн вашемъ, съответстващо на гр. *δυσσεβεία* 'безбожие, нечестивост', се превежда с 'лъжлива вяра', вероятно покрай зълъвѣрство, еквивалентно на гр. *ἕτεροδοξία* 'ерес' в Супр 298, 3 въсѣустьѣн не прновѣштааше са, севъзрово зълъвѣрство прннмъ (Пенкова 1973:

17 – 35). По същия начин е интерпретирана думата и в СтбР (СтбР I: 556), може би не без влиянието на новобългарския ѝ континуант **зловѣрие** ‘отклонение от каноните на християнската вяра’ (РБЕ V: 941).

Всичко казано дотук разкрива ползата и необходимостта от специално изследване с помощта и на похватите на лексикографията на етимологически тъждествените думи с нееднаква семантична структура в различните периоди от историята на българския език, което предполага създаването на диференциален речник, построен на базата на съпоставително описание на лексиката с отчитане на дуплановостта (план на изразяване и план на съдържание) на лексемите през сравняваните етапи от развоя на езика. Специфичната методика на едно такова пособие – компаративен анализ на всяка двойка от гледна точка на компонентната смислова структура в две посоки – от старобългарски към новобългарски и обратно – ще позволи да се открие общото и специфичното в семантиката на думите в отделните фази на езиково развитие. Предварителната работа по описанието на словния инвентар на всеки от съпоставяните езикови периоди, извършена във връзка със съставянето, от една страна, на СтбР и останалите палеославистични лексикографски трудове, между които на първо място Срезн, СС, СЯС и СДРЯ, а от друга – на речниците на съвременния български език (БТР, СТРБЕ, РСБ-КЕ и особено РБЕ), както и на някои двуезични пособия, засягащи съответните фази от езиковия развой, е отлична основа за изработването на подобен справочник на етимологически тъждествените думи с нееднаква семантична структура в историята на българския език. Като се обляга на досегашните лексикографски трудове като източник на сведения за семантиката на сравняваните думи, този справочник едновременно с това ще може да бъде използван и като техен коректив. Чрез описаната по-горе съпоставителна методика и с разширяване на базата с още допълнителен емпиричен материал от езикови свидетелства, той ще направи видими редица допуснати неточности при определяне на смисловата структура на първообразните леми, особено в речниците на новобългарски език.

Освен в услуга от лексикографията към лексикографията едно такова пособие ще бъде ценен инструмент и за изследванията по историческа лексикология. В теоретичен план сравнителният анализ на етимологически тъждествените словни единици с нееднаква семантична структура в еволюцията на българския език ще даде възможност да се възстанови историята на думите, да се установят закономерностите в развитието на тяхното значение, както и причините за възникване на хетеросемия, да се диференцират нейните видове. Съпоставянето от този аспект на няколко близкородствени езика заедно в исторически план може да служи като източник на сравнителни семантични проучвания в диахрония и да бъде принос за типологични лексиколожки изследвания. Проследяването на типовете хетеросемия между новобългарски и старобългарски език би улеснило поставянето им в цялостния контекст на развойните процеси изобщо в славянските езици.

От приложна гледна точка анализирането на хетеросемията като явление в еволюцията на езика ще послужи за целите на учебната и преводаческата практика. Наличието на значителен брой формално идентични лексикални единици в системите на средновековния и съвременния български език поставя редица специфични проблеми в методиката на преподаване на старобългарски и църковнославянски в класическите гимназии и духовните училища и в процеса на превеждане на средновековни текстове, тъй като както в близкородствените езици, така и в различните исторически форми на един език изкушението за отъждествяване на познатото и непознатото е голямо. Формалното равенство на етимологически еднаквите думи подвежда изучаващите (респ. превеждащите от) историческата форма на родния си език българи да очакват равенство и еднаквост и в техните значения. В степенята, в която това равенство и тази еднаквост действително са налице, транспонирането улеснява усвояването на стария език и следва преднамерено да се използва. В случай обаче че такова равенство липсва (напълно или частично), преносът възпрепятства овладяването на съответната историческа форма на езика, създавайки предпоставки за допускане на системни грешки при превод от средновековен на съвременен български език поради склонността на превеждащия към неправилни семантични асоциации, водещи до неточности в тълкуването на думите. Сериозната трудност, която представлява хетеросемията при изучаване на историческата форма на езика и при превода, още веднъж доказва необходимостта от създаване на диференциален речник на етимологически тъждествените думи с нееднаква семантична структура в историята на българския език.² Такъв речник би бил не само полезно допълнение към вече съществуващия СтБР и към бъдещия исторически речник на БЕ, но и ценен справочник при задълбочено изучаване лексиката на езика от неговия средновековен период.

СЪКРАЩЕНИЯ В ИЛЮСТРАТИВНИТЕ ПРИМЕРИ

М: Мариинско евангелие

Остр: Остромирово евангелие

Супр: Супрасълски сборник

ПандАнтХІв.: Пандекти на Антиох по
ркп. от ХІ в.

Мк: Евангелие според Марк

Лк: Евангелие според Лука

Йо: Евангелие според Йоан

² От гледна точка на съпоставяне на синхронно съществуващи родствени езици вж. за необходимостта от такива речници у Акуленко 1969, Влчек 1966, Готлиб 1971, Кожелевски 1959, Панчев 1955, 1963, Сукаленко 1976: 41.

ЛИТЕРАТУРА

- Акуленко 1969:** Акуленко, В. В. *О „ложных друзьях переводчика“*. *Англо-русский и русско-английский словарь ложных друзей переводчика*. Москва: Советская Энциклопедия, 1969.
- Апресян 1990:** Апресян, Ю. Д. Формальная модель языка и представление лексикографических знаний. – *Вопросы языкознания*, 1990, № 6, с. 123 – 139.
- Баракова 1998:** Баракова, П. За българо-сърбохърватските апроксимати. – *Съпоставително езикознание*, 1998, № 4 – 5, с. 51 – 58.
- Будагов 1971:** Будагов, Р. Несколько замечаний о ложных друзьях переводчика. – В: *Мастерство перевода*. Т. 8. Москва: Советский писатель, 1971, с. 362 – 368.
- Влчек 1966:** Vlček, J. *Úskalí ruské slovní zásoby: slovník rusko-české homonymie a paronymie*. Praha: Svět sovětů, 1966.
- Готлиб 1971:** Готлиб, К. *Немецко-русский и русско-немецкий словарь ложных друзей переводчика*. Москва: Советская Энциклопедия, 1972.
- Димитрова 1985:** Димитрова, Т. О причинах межъязыковой омонимии (о некоторых французских заимствованиях в русском и болгарском языках). – *Съпоставително езикознание*, 1985, № 3, с. 10 – 15.
- Карпов 1983:** Карпов, В. Явление межъязыковой омонимии в условиях русско-болгарского билингвизма. – *Съпоставително езикознание*, 1983, № 5, с. 18 – 20.
- Кожелевски 1959:** Kozielewski, I. *Słownik wyrazów o podobnym brzemieniu a odmiennym znaczeniu w języku rosyjskim i polskim*. Warszawa: PZWS, 1959.
- Колар 1978:** Коллар, Д. Специфика системного описания лексики в сопоставительном плане. – В: *Языкознание в Чехословакии. Сборник статей 1956 – 1974*. Москва: Прогресс, 1978, с. 403 – 413.
- Кърпачева 1984:** Karpaczewa, M. Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Rocznik Slawistyczny*, 1984, T. XLV, cz. 1, s. 45 – 50.
- Кърпачева 1987:** Karpaczewa, M. O jednej z kategorii aproksymatów języka polskiego i bułgarskiego. – In: *Slawistyczne studia językoznawcze*. Wrocław, 1987, s. 163 – 165.
- Маслов 1963:** Маслов, Ю. С. Омонимы в словарях и омонимия в языке. – В: *Вопросы теории и истории языка. Сборник в честь проф. Б. А. Ларина*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1963, с. 198 – 202.
- Панчев 1955:** Панчев, К. *Диференциален фразеологичен руско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1955.
- Панчев 1963:** Панчев, К. *Диференциален руско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1963.
- Парашкевов 1987:** Парашкевов, Б. Явлението хетеросемия. – *Съпоставително езикознание*, 1987, № 4, с. 30 – 35.
- Пенкова 1973:** Пенкова, П. Старобългарските синоними и лексикографската практика. – *Език и литература*, 1973, № 6, с. 17 – 35.
- Реформатски 1962:** Реформатский, А. А. О сопоставительном методе. – *Русский язык в национальной школе*, 1962, № 5, с. 23 – 33.
- Седакова 2005:** Седакова, О. А. *Церковнославяно-русские паронимы. Материалы к словарю*. Москва: ГЛК Ю. А. Шичалина, 2005.
- Сукаленко 1976:** Сукаленко, Н. И. *Двуязычные словари и вопросы перевода*. Харьков: Вища школа, 1976.

- Супрун 1975:** Супрун, А. Е. *Сопоставително-типологически анализ на лексиката. Методи за изучавање на лексиката*. Минск: Изд-во БГУ, 1975.
- Червенкова 1963:** Червенкова, И. К. К спецификата на сопоставителното истражување на лексиката на близкородствени јазици (на материјал на рускиот и болгарскиот). – В: *Славјанска филологија*. Т. XVII. Софија, 1963, с. 203 – 211.
- Червенкова 1983:** Червенкова, И. О. О безеквивалентности во лексиката. – *Болгарска русистика*, 1983, № 3, с. 33 – 47.
- Чонгарова 1991:** Чонгарова, И. Руско-болгарски апроксимати. Меѓајзыковите лексически соодветствија омонимическог карактера. – *Болгарска русистика*, 1991, № 4, с. 50 – 56.
- Чонгарова 1993:** Чонгарова, И. Руско-болгарски апроксимати како објект на лексикографирање. – *Научни трудове на ПУ „П. Хилендарски“*. Т. XXXI, кн. 1, 1993, с. 177 – 183.
- Чукалов 1960:** Чукалов, С. Руско-българска омонимија. – В: *Езиковедско-етнографски истражувања во памет на академикот Романски*. Софија: Изд. на БАН, 1960, с. 109 – 131.

ИЗТОЧНИЦИ

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. I – VII. Софија: Изд. на БАН: 1971 – 2013 (продължаващо издание).
- БТР:** *Български тълковен речник*. Софија: Наука и изкуство, 1976.
- ВА:** *Архив на възрожденската литература* на Секцијата за българска лексикологија и лексикографија при Института за български јазик, БАН.
- ДА:** *Лексикален архив* на Секцијата за българска диалектологија и лингвистична географија при Института за български јазик, БАН.
- ЕтМл:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българскиот книжовен јазик*. Софија, 1941.
- НГер:** Геров, Н. *Речник на българскиот јазик*. Т. I – V. Пловдив, 1895 – 1904.
- ОА:** *Общ архив* на современиот български книжовен јазик на Секцијата за българска лексикологија и лексикографија при Института за български јазик, БАН.
- РБЕ:** *Речник на българскиот јазик*. Т. I – XV. Софија: Изд. на БАН (Емас), 1977 – 2015 (продължаващо издание).
- РСБКЕ:** *Речник на современиот български книжовен јазик*. Т. I – III. Софија: Изд. на БАН, 1955 – 1969.
- СДРЯ:** *Словарь древнерусского языка XI – XIV вв.* Гл. ред. И. С. Улуханов. Т. I – VI. РАН. Институт русског јазика. Москва, 1988-2000 (продължаващо издание).
- СС:** *Старославјанскиот словарь* (по рукописима X – XI вв.). Под редакцијата на Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовој. Москва: Рускиот јазик, 1994.
- СтБР:** *Старобългарски речник*. Т. I. Софија: Валентин Трајанов, 1999; Т. II. Софија: Валентин Трајанов, 2009. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева
- СЈС:** *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: ČAV, 1958 – 1994.

Александр Шапошников
Институт русского языка им. В. В. Виноградова – РАН, Москва

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ СКИФСКОГО ЯЗЫКА

Abstract: Numerous language relicts of Thracian type were left in North-Pontic and in Transcaucasia by Scythians. These language relicts show features of genetic relationship, areal convergence and typological similarity to the Baltic and Slavic languages, more truly, their ancient ancestor types. The etymological dictionary of Scythian language should grasp all language relicts of a similar kind. The quantity of lexical entries (and header words) is about 700 units. From them about 50 are Scythian-Baltic-Slavonic isoglosses, about 150 are Scythian-Thracian isoglosses, about 300 are exclusively Scythian-Baltic and 200 Scythian-Slavic isoglosses. The structure of an entry is illustrated by a distributing material.

Keywords: etymology, dictionary, glossary, lexical entries, word, language relic, borrowing, place name, river name, proper name

Этногенез скифской группы языков стал объектом такого количества измышлений, ложных гипотез и настойчиво внедряемых ошибочных стереотипов (к примеру, восточно-иранская гипотеза скифского этногенеза), что тратить силы и время на их подробную критику и опровержение больше нет возможности. Вместо этого представляется целесообразным сослаться на позитивные умозаключения на основе согласования данных естественнонаучного и гуманитарного вида (Breidaks 1977: 88 – 96; Cornillot 1981a: 7 – 52; Cornillot 1981b: 29 – 39; Detschew 1976: 129 – 131; Duridanov 1969; Fraenkel 1955; Kaulins 1980; Krahe 1956; Krahe 1957: 103 – 121; Laroche 1956: 78 – 79; Schmid 1978; Schmid 1983; Schramm 1973; Schramm 1979; Weitenberg 1984; Доватур и др. 1982: 172; Калужская 2001; Надель 1962: 129; Надель 1963; Откупщиков 1992: 107 – 114; Откупщиков 2001: 302 – 303, 312, 315 – 316, 318 – 324; Соболевский 1921; Топоров 1964; Топоров 1973a: 22 – 25; Топоров 1973б: 30 – 51; Топоров 1977; Топоров 1984: 10 – 25; Топоров 2006: 59, 87, 89 – 94; Топоров, Трубачёв 1962; Трубачёв 1968; Трубачёв 1991: 16 – 19, 21 – 23; Трубачёв 1999; Шапошников 2005: 30 – 67; Шапошников 2006: 49 – 72; Шапошников 2008a: 187 – 192; Шапошников 2008б; Шапошников 2010; Шапошников 2012a: 252 – 308; Шапошников 2012б: 546 – 552; Шапошников 2013a: 394 – 397; Шапошников 2013б; Шапошников 2014a; Шапошников 2014б: 97 – 101; Шапошников 2014в; Шапошников 2015: 358 – 364; Шацков 2005: 104 – 129; Яйленко 1982; Яйленко 1984).

Итак, этнос скифов образовался в результате этнического, культурного и диалектного обособления одной из трех близкородственных групп восточно-индоевропейского происхождения, обретавшихся в XVI – XI вв. до н. э. в юго-восточной Фракии. Предковая группа финейдов обособилась от об-

ще-восточно-индоевропейской группы, вероятно, еще в Сирии в XVII в. до н. э., а затем в Финеидах (Юго-Восточной Фракии) – в XVI – XIII вв. до н. э. (Шапошников 2012б: 546 – 552).

Появление трёх близкородственных групп на месте группы финейдов мифологическая традиция настойчиво связывала с героем всех времен и народов, Гераклом. Датируется это событие приблизительно началом XIII в. Согласно эллинской мифологии, родоначальник народа, Скиф, был сыном Геракла и фракийской Эхидны, обитавшей у Борисфена-Геллеспонта.

В дальнейшем следует постепенное расселение этих трех групп, конкретные пути которого не видны во тьме веков. В X в. до н. э. сами скифы уже расселяются в Малой Скифии от Железных Ворот до устья Истра. В следующие века их авангард оказывается в Среднем Поднестровье и Приднестровье, откуда затем происходит переселение в Великую Скифию, где их и застаёт ранняя европейская историография. Классический скифский археологический комплекс сложился в Малой Скифии в конце II – начале I тыс. до н. э.

Можно с некоторой долей уверенности утверждать, что остатками материального воспроизводства первоначального скифского этноса является Сахарнянско-Солонченская группа археологических памятников, сосредоточенных в Резинском районе Приднестровья и в Рыбницком районе Молдовы. Эта группа археологических памятников входит в круг памятников Стойканы-Козия румынской Молдовы. Группы Сахарнянско-Солонченская и Стойканы-Козия являются продолжением археологической культуры южно-фракийского гальштатта, которая выдвинулась в Малую Скифию в X в. до н. э. Ранние образчики этой южно-фракийской АК изучены на поселении Бабадаг (средний слой) в Северной Добрудже, а также на поселении Инсула-Барнулуй у Железных Ворот. Это как раз крайние точки историко-культурной области Малая Скифия.

Позднее этот комплекс археологических памятников распространился в северо-восточном направлении и достиг правобережного Поднепровья (поздний этап чернолесской АК). По мнению археологов, в лесостепь Днепровского Правобережья новшества пришли именно из ареала сахарнянско-солонченской группы памятников.

После 800 г. до н. э. скифы постепенно начинают заселять всю Великую Скифию до Танаиса и Боспора (Блаватский 1958: 238). Крайним южным ареалом расселения скифов приходится признать кизил-кобинскую культуру в предгорьях Таврического хребта (Крис 1981).

Фракийско-скифская традиция погребальных сооружений типа каменных ящиков широко распространена в разных областях Великой Скифии (Ольховский 1991).

Эта картина миграций и ареалов расселения следует не только из нарративных текстов соседних цивилизованных традиций и археологических памятников. Косвенным подтверждением северо-восточного вектора балканских миграций является распространение сопутствующей индоевропейцам

гаплогруппы I2 иллирийского происхождения в Молдавском регионе и в юго-западном секторе Русской равнины. Самое главное, именно такая картина проступает в ареалах древней исторической ономастики прабалтийского и праславянского вида.

Принимая во внимание факты происхождения многих элементов базовых знаковых систем (включая погребально-поминальную обрядность) традиционной культуры населения Керченского полуострова античного времени из Фракии, особенно ее причерноморских областей, можно прийти к выводу о том, что это население также переместилось из Фракии на Боспор Киммерийский.

Единственный народ, который своим происхождением был тесно связан с юго-восточной Фракией, – это скифы. Во Фракии же существовала историко-культурная область Малая Скифия, которую можно считать первой промежуточной прародиной скифов. Великая Скифия в Северном Причерноморье – область позднейшей колонизации, а полуостров Скифика (Боспор Киммерийский) – удаленная периферия.

Именно эта периферийность скифов Боспора способствовала сохранению у них не только традиционного ономастикона, но и прикладных ремесел, народной архитектуры, включая сооружение царских гробниц с явными чертами микенской и позднейшей фракийской погребальной архитектуры.

Если языковые реликты фракийского облика и другие манифестации базовых знаковых систем фракийского происхождения Боспора оставлены скифами, то по-другому выглядит не только этногенез скифских племен, но и династическая история Боспорского царства (Блаватская 1959: 34, 37).

Основные фонетические черты скифской группы и.-е. диалектов (Шапошников 2013а: 394 – 397):

Оба различительных просодических признака остались на уровне просодии (на уровне акцентного уровня слова), не вызвали появления придыхательности смычных согласных, как и в иранских языках, но повлияли на рефлексы неслоговых сонантов (m, n, l, r).

Трехрядный вокализм (ĩ – ă, 'ă – ŭ), принесенный предками скифской группы из Ориента, довольно рано дал вариативность аллофонов гласного переднего ряда типа 'ă/iă ~ 'ě/iě, наблюдаемую в скифских языковых реликтах Фракии и Скифии, в праславянской реализации гласного ja ~ ě, и возможно, в балтийской мене ja > ě. Это, пожалуй, визитная карточка всей скифской группы языков.

Вариативность аллофонов ă ~ ě, скорее всего, проявилась несколько позже.

Собственно скифская группа диалектов во Фракии, М. Скифии и В. Скифии, на Боспоре имеет примечательную мутацию смычных глухих согласных (p > φ; t > θ; k > χ) после r-u-k-i. Это отличает скифские диалекты от прабалтийских и праславянских.

Языковые реликты фракийского облика оставлены в Северном Причерноморье скифами. Эти языковые реликты проявляют черты генетического,

ареального и типологического родства и сходства с балтийскими и славянскими языками, вернее, их древнейшими состояниями.

Примечательны языковые свидетельства языковых контактов скифов с различными народами, некогда взаимодействовавшими с ними.

Регион Понта и Закавказья удален значительно от современных балтийских и славянских территорий, однако и в этом ареале реликтовой и.-е. лексики прослеживаются некоторые прабалтийско/праславянско-пракартвельские изоглоссы. Это явление позволяет предполагать довольно интенсивные культурные и языковые контакты скифов с пракартвелами еще в II в. до н. э.

Ареал скифских языковых реликтов праславянского облика выявлен в Западном Закавказье, где отмечено несколько и.-е. диалектных заимствований в картвельских языках грузинско-занского и поздне-картвельского хронологических уровней, имеющих праславянские antecedенты (Климов 1994):

Картвельские формы	Праславянские формы
*breg- «небольшая возвышенность»	*berg «возвышенный берег»
*сего- «журавль»	*žegavъ «журавль»
*gor(a)- «небольшая гора, холм»	*gora «гора, покрытая лесом»
*pirv-el «первый»	*ръгвъ «первый»
*qu(w)a- «обух топора»:	*kova «обух топора»
*rabo- «ров, канава»	*grob(h)-/greb(h)- «ров, выгреб, вырытая яма»
*reka- «галечный нанос»	*rěka «река»
*tel- «поросенок»	*tele «теленок»
*tep-:tp- «греться, быть теплым», *tp-il «теплый»	*teplъ(jь) «теплый»
*zaluа «жена дяди»	*zoly, zolъve «золовка»
*žvabu, žvebu «жаба»	*žaba [<*gwobh(u)-] «жаба»

В поле зрения сравнительно-исторического языкознания попали некоторые индоевропеизмы прабалтийского облика в пракартвельском грузинско-занского хронологического уровня (Климов 1994).

Грузинско-занские формы	Балтийские соответствия
*сего- «журавль»	лит. dzėrvė «журавль»
*dola «безрогий бык»	duols, duolas, duolis то же
*kreb-: krb- «срывать, собирать»	kerpu, kiřpti «срезаю»
*plenz- «медь, бронза»	splendėti «сверкать»
*sus- «иссушать, сохнуть»	susti «сохнет, вянет»
*tel- «поросенок»	telias «теленок»
*werz- «самец, баран»	veřšis «теленок»; versis «бык»

Индоевропеизмы прабалтийского облика позднейшего лексического пласта картвельских заимствований (II – I вв. до н. э.) также весьма примечательны.

Картвельские формы	Балтийские соответствия
*ankara «уж»	лит. unguřs, финн. ankerias «угорь»
*curbel, curvel «пиявка»	лит. siuřbti, лтш. surbti «высасывать»
*dube- «впадина, низина»	лит. duobė, лтш. duobe «яма, впадина»
*gemo-, gemr- «вкус»	лтш. gamurs, лит. gomurys «глотка, горло»
*(s)lam- «ил, тина»	лтш. lama, лит. loma «лужа, болотце»
*madl- «благодарение»	др.-прус. maddla; лит. maldà «молитва»
*pard-: prd- «продавать»	лит. parduoti «продавать»
*srute- «протока, пролив»	лит. sruta «навозная жижа»
*top- «нереститься»	лтш. tap-t, лит. pri-tap-ti «нереститься»
*zutx- «осетр»	лит. žutis «рыбка», лтш. zutis «угорь»

Этот феномен пока не замечен и уж тем более, не получил оценки в исторической науке. Но факт остается фактом – носители скифских диалектов и картвельских прадиалектов соприкоснулись некогда в смежном закавказском ареале. Этот факт позволяет предполагать миграцию скифов, родичей современных литовцев и латышей на Ближний Восток не позднее середины II в. до н. э. и компактного проживания части этих скифских по языку племен по соседству с носителями пракартвельского еще во II в. до н. э. Так как картвельские и прочие «кавказские» языки появились в Закавказье лишь в последней трети – четверти II в. до н. э., то эти лексические заимствования произошли, скорее всего, из диалектов Великой Армении, в которые они попали еще в VII – VI вв. до н. э. из языка скифов.

Этимологический словарь скифского языка должен объять все языковые реликты подобного вида. Количество словарных статей (и заглавных слов) – около 700. Из них около 50 сквозных скифо-балто-славянских изоглосс (Шапошников 2014б: 97 – 101; Шапошников 2015: 358 – 364), около 100 скифо-фракийских изоглосс, около 300 скифо-балтийских и 200 скифо-славянских изоглосс (Шапошников 2012а: 252 – 308). Структура словарной статьи иллюстрируется раздаточным материалом.

ЛИТЕРАТУРА

- Блаватская 1959:** Блаватская, Т. В. *Очерки политической истории Боспора в V – IV вв. до н. э.* Москва: Наука, 1959.
- Блаватский 1958:** Блаватский, В. Д. Об этническом составе населения Пантикапея в IV – III вв. до н. э. – *Советская археология*, 1958, т. XXVIII, с. 97 – 106.
- Доватур и др. 1982:** Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. А. *Народы нашей страны в «Истории» Геродота (Древнейшие источники по истории народов СССР)*. Москва, 1982.
- Калужская 2001:** Калужская, И. А. *Палеобалканские реликты в современных балканских языках (К проблеме румыно-албанских лексических параллелей)*. Москва: Индик, 2001.

- Климов 1994:** Климов, Г. А. *Древнейшие индоевропейские кавказские языки*. Москва: Изд-во вост. лит.-ры, 1994.
- Крис 1981:** Крис, Х. И. *Кизил-кобинская культура и тавры*. Москва: Наука, 1981.
- Надель 1962:** Надель, Б. Черноморско-хеттские ономастические связи к постановке вопроса. – *Rocznik Orientalistyczny*, 1962, t. XXVI, z. 1, s. 125 – 131.
- Надель 1963:** Надель, Б. Следы фракийского субстрата в иранских диалектах Северного Причерноморья (к проблеме киммерийского языка). – *Rocznik Orientalistyczny*, 1963, t. XXVI, z. 2.
- Ольховский 1991:** Ольховский, В. С. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.)*. Москва: Наука, 1991.
- Откупщиков 1992:** Откупщиков, Ю. В. Из палеобалканской ономастики Северного Причерноморья (Пантикап и Пантикапей). – В: *Проблемы балканистики*. Отв. ред. А. В. Десницкая. Санкт-Петербург, 1992, с. 107 – 114.
- Откупщиков 2001:** Откупщиков, Ю. В. *Очерки по этимологии*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001.
- Соболевский 1921:** Соболевский, А. И. Русско-скифские этюды. 8. Пантикап – Керчь. – В: *Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук*, 1921, т. 26.
- Топоров 1964:** Топоров, В. Н. Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топонимии. – В: *Проблемы индоевропейского языкознания*. Москва, 1964.
- Топоров 1973а:** Топоров, В. Н. Карпаты в связи с проблемами расселения древних индоевропейских племен. – В: *Симпозиум по проблемам карпатского языкознания (24 – 26 апреля 1973 г.). Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Наука, 1973, с. 22 – 25.
- Топоров 1973б:** Топоров, В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям. – В: *Балканское языкознание*. Москва: Наука, 1973, с. 30 – 51.
- Топоров 1977:** Топоров, В. Н. К фракийско-балтийским языковым параллелям. 2 – В: *Балканский лингвистический сборник*. Москва: Наука, 1977.
- Топоров 1984:** Топоров, В. Н. Еще раз о древних западно-балканско-балтийских языковых связях в ареальном аспекте. – В: *Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте*. Москва: Наука, 1984, с. 10 – 25.
- Топоров 2006:** Топоров, В. Н. *Исследования по этимологии и семантике. Т. 2. Индоевропейские языки и индоевразийская лингвистика. Кн. 1*. Москва: Языки славянских культур, 2006.
- Топоров, Трубачёв 1962:** Топоров, В. Н., Трубачёв, О. Н. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: Изд-во АН СССР, 1962.
- Трубачёв 1968:** Трубачёв, О. Н. *Названия рек Правобережной Украины: словообразование, этимология, этническая интерпретация*. Москва: Наука, 1968.
- Трубачёв 1991:** Трубачёв, О. Н. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. Москва: Наука, 1991.
- Трубачёв 1999:** Трубачёв, О. Н. *Indoarica в Северном Причерноморье*. Москва: Наука, 1999.
- Шапошников 2005:** Шапошников, А. К. Indoarica в Северном Причерноморье. Памяти академика О. Н. Трубачёва. – *Вопросы языкознания*, 2005, № 5, с. 30 – 67.
- Шапошников 2006:** Шапошников, А. К. Неиндоиранское в скифском. – *Київська старовина*, 2006, № 6 (372), с. 49 – 72.

- Шапошников 2008а:** Шапошников, А. К. Этимология языковых реликтов фракийского вида в Северном Причерноморье. – В: *Международная конференция «Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры» (В чтения памяти академика О. Н. Трубачева)*, Алушка, 25 – 30 сентября 2008 г. Киев – Москва, 2008, с. 187 – 192.
- Шапошников 2008б:** Шапошников, А. К. Этимология языковых реликтов фракийского вида в Северном Причерноморье. – *Київська старовина*, 2008, № 5 (383).
- Шапошников 2010:** Шапошников, А. К. Древнейшая ономастика историко-культурной области Гемимонт. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика. 11*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, с. 520 – 541.
- Шапошников 2012а:** Шапошников, А. К. Языковые реликты фракийского облика в Северном Причерноморье. – В: *Этимология 2009 – 2011*. Отв. ред. Ж. Ж. Варбот. Москва: ПРОБЕЛ-2000, 2012, с. 252 – 308.
- Шапошников 2012б:** Шапошников, А. К. Финейды и восточно-индоевропейское языковое состояние. – В: *Езикът и културата в съвременния свят*. Бургас, 2012, с. 546 – 552.
- Шапошников 2013а:** Шапошников, А. К. Палеобалканские языковые реликты и реконструкция раннепраславянского языкового состояния. – В: *Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии*. Москва: МАКС Пресс, 2013, с. 394 – 397.
- Шапошников 2013б:** Шапошников, А. К. *Генеалогия. Книга XVI. Скиф и скифы*. <https://www.academia.edu/8959956/Genealogiae_XVI_Scytha_and_Scythians> (дата обращения: 23.10.2013).
- Шапошников 2014а:** Шапошников, А. К. Историческая топонимия провинции Европа. Этимология и топография. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика. 14*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014.
- Шапошников 2014б:** Шапошников, А. К. Ранние скифо-балто-славянские изоглоссы из Скифии Великой. – В: *Северное Причерноморье: к истокам славянской культуры. VIII Чтения памяти академика О. Н. Трубачёва. Феодосия 17 – 19 сентября 2014 г. Материалы*. Феодосия, 2014, с. 97 – 101.
- Шапошников 2014в:** Шапошников, А. К. Финейды – Гелон – Прибалтика: глоттогенез и этногенез брутонов, литовцев и латышей по данным гуманитарных и естественных наук. – In: *International Conference Balkan and Baltic States in United Europe – History, Religion, and Culture II. October 1 – 3, 2014, Sofia, Bulgaria*. София, 2014.
- Шапошников 2015:** Шапошников, А. К. Слав. вагръ ~ лит. vingris (upès) ~ скиф. ѱуриѝ – гидронимическая изоглосса исключительной важности. – In: *19. Slovenská onomastická konferencia Bratislava 28. – 30. apríla 2014. Zborník referátov*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 358 – 364.
- Шацков 2005:** Шацков, А. В. Хеттские прилагательные с суффиксом -ant-. – В: *Hrdá tápnasā. Сборник статей к 70-летию со дня рождения профессора Л. Г. Герценберга*. Отв. ред. Н. Н. Казанский. Санкт-Петербург: Наука, 2005, с. 104 – 129.
- Яйленко 1982:** Яйленко, В. П. Всесоюзный симпозиум «Античная балканистика-4». – *ВДИ*, 1982, № 3.
- Яйленко 1984:** Яйленко, В. П. Фрако-дакийская и иллирийская топонимика Европейской Сарматии и Скифии. – В: *Античная балканистика. Карпато-балканский регион в диахронии. Предварительные материалы к международному симпозиуму*. Москва, 1984.

- Breidaks 1977:** Breidaks, A. Par Baltu un Seno Balkanu valodu paralelem. – *Latvijas PSR Zinatnu Akademijas Vestis*, 1977, № 3 (356), pp. 88 – 96;
- Cornillot 1981a:** Cornillot, F. L'origine du nom de Scythes. – *Indo-Iranian journal*. Dordrecht, 1981, vol. 23. № 1, pp. 29 – 39.
- Cornillot 1981b:** Cornillot, F. De scythes à Kolaxais. – *Studia Iranica*, Leiden, 1981, t. 10, fasc. 1, pp. 7 – 52;
- Detschew 1976:** Detschew, D. Die Thrakischen Sprachreste. 2. Auflage mit Bibliographie 1955 – 1974. Von Živka Velkova. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1976, pp. 129 – 131.
- Duridanov 1969:** Duridanov, I. *Thrakisch-dakische Studien. I. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen*. Sofia, 1969.
- Fraenkel 1955:** Fraenkel, E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg – Göttingen, 1955.
- Kaulins 1980:** Kaulins, A. *The Relation of Baltic Language to Illyrian*. Darmstadt, 1980.
- Krahe 1956:** Krahe, H. Baltico-Illyrica. – In: *Festschrift für M. Vasmer*. Wiesbaden, 1956.
- Krahe 1957:** Krahe, H. Vorgeschichtliche Sprachbeziehungen von den baltischen Ostseeländern bis zu den Gebieten um den Nordteil der Adria. – *Akademie der Wissenschaften und Liter. Abhandlungen Geistes- und Sozialwiss. Klasse*. Mainz, 1957, № 3, S. 103 – 121.
- Laroch 1956:** Laroch, E. Hittite -ima: indo-européen -mo-. – *BSL*, 52, 1956, pp. 78 – 79.
- Schmid 1978:** Schmid, W. P. Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. – *Akademie der Wissenschaften und Liter. Abhandlungen Geistes- und Sozialwiss. Klasse*. Wiesbaden, 1978, № 1.
- Schmid 1983:** Schmid, W. P. Das sprachgeschichtliche Problem Alteuropa. – In: *Sprachwissenschaft*, 1983, Bd. 8, Heft 2.
- Schramm 1973:** Schramm, G. *Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens*. Göttingen, 1973.
- Schramm 1979:** Schramm, G. Alteuropas nordpontische Namenlandschaft. – In: *Indogermanische Forschungen*, 1979, Bd. 84.
- Weitenberg 1984:** Weitenberg, J. J. S. *Die hethitische u-Stämme*. Amsterdam: Rodopi. 1984

ИСТОЧНИКИ

- Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова Думка, 1985.
- Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва, 1989.
- Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 1 – 35. Москва: Наука, 1974– (продолжающее издание).

Христина Дейкова
Институт за български език – БАН, София

КЪМ БЪЛГАРСКАТА ДИАЛЕКТНА ЕТИМОЛОГИЯ (ИЗ ПРАКТИКАТА В „БЪЛГАРСКИЯ ЕТИМОЛОГИЧЕН РЕЧНИК“)

Abstract: The important role of dialectal lexis in the modern etymology defines the term *dialectal etymology*. In the “Bulgarian etymological dictionary” that includes broad layers of dialectal words various specific cases of dialectal etymology are worked out. In this paper the origin of some individual dialectal words is explained considering phonetic, word formation and semantic aspects of the analysis.

Keywords: Bulgarian dialectal etymology, formal and semantic changes, borrowing, semantic calques

Известно е, че „Българският етимологичен речник“ (БЕР) се отличава от останалите етимологични речници на славянски езици с това, че обхваща максимална по обем част от българския речников състав, като се отделя особено внимание на диалектната лексика. Привличането на богат диалектен материал е от безспорно значение за етимологичните изследвания, като принципната роля на диалектната лексика в съвременната етимология дава основание на изследователите да говорят за *диалектна етимология* (Варбот 2012: 196). Терминът се прилага обикновено към два типа етимологични изследвания – при етимологизиране на собствено диалектна лексика и при привличане на диалектна лексика в рамките на етимологичния анализ на книжовни думи, на праезикови форми или на думи от родствени езици (Варбот 2012). В БЕР намират широко приложение и двата типа диалектна етимология, като включването на широки пластове диалектна лексика от цялото българско езиково землище поставя за решаване различни проблеми, свързани със спецификата на диалектния материал. Тук ще се спрем на произхода на някои отделни диалектни думи (включително групи от диалектни думи, организирани по определен начин)¹, етимологизирането на които разкрива различни особености, свързани с фонетичния, словообразователния и семантичния аспект на анализа. Думите получават за пръв път етимологично обяснение в рамките на БЕР.

¹ Диалектните лексеми са ексцерпирани от Диалектния архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. Позоваването на източниците е по архивните материали.

Един от основните източници на диалектна лексика е устното народно творчество, като много често това е народнопесенният фолклор. При етимологизуването на диалектни думи, засвидетелствани в текстове от народни песни, изследователят разполага обикновено с достатъчен контекст, необходим за точното семантично тълкуване на думата (като първа стъпка в процеса на етимологичния анализ). Трудностите в тези случаи обаче произтичат от характера на илюстративния контекст, а именно – от специфичното стихосложение на народнопесенния текст, свързан с ритъма на мелодията. Често пъти именно по ритмични причини думите в народните песни са подложени на фонетично опростяване от различен тип, както и на структурно-словообразователни промени, които отдалечават в значителна степен думата от първоначалната ѝ форма. А поради многократното възпроизвеждане на народните песни през вековете от различни народни певци се стига дори до словесни деформации. Като пример ще посочим диалектната дума **тѡнче** ср. р., регистрирана в текстове от народни песни (предимно в редуцирания ѝ фонетичен облик **тѡнчи**) със значение ‘малък съд за вино’. Срв. откъси от текстове на народни песни: *Дѣ сѣ нѣглѣсѣ зѣ трѣстѣ свѣтѣ / дѣ нѣглѣсѣ трѣстѣ бѣли ѡтѣ / дѣ сѣ нѣглѣсѣ зѣ двѣст ъ кѹмѣ / ну кѡн ъ рѡн ънѣ ну тѡнчи вѣну.* (Габрово, СБНУ 26: 48); *Завѣрти се, Кѣн ѡ, / кѣмто лавицата, / че ми подай, Кѣн ѡ, / жѣлтото тѡнчи, пѣлно със вино* (Трявна, НПССБ: 859); срв. и **тончи** в текст от народна песен: *Бѣлгѣрскѣтъ свадбѣ лесну съ пусрещѣ: / нѣ секигу свата се със тончи вину, / се със тончи вину и с кончи хранину.* (Лазарци, Еленско, СБНУ 27: 144). В сп. „Българска етнология“, 1990, № 2, с. 55 е отбелязана вече извън контекст и форма за мн. ч. **тончета**, тълкувана ‘керамични съдове за ракия’. Смятаме, че тази диалектна дума може да се обясни, като се изведе от изходно **стѡмниче* или диал. *стѡвниче*, умалително от *стѡмна* ‘тесногърлест глинен съд с дръжка, в който носят и държат вода за пиене’, диал. *стѡвна* (ранна заемка от стгр. *στᾶμνος* ‘съд за вино’, вж. БЕР 7: 476 – 477). Думата е претърпяла следните **фонетични и структурно-словообразователни промени**: изпадане на неударено *-и-*, опростяване *-мнч-* > *-нч-* (при изходно **стѡмниче* > **стѡмнче* > **стѡнче*) или *-внч-* > *-ѣнч-* (през степен с билабиално *ѣ*) > *-нч-* (при изходно *стѡвниче* > **стѡѣнче* > **стѡнче*) и декомпозиция на началното *с-*, схванато като предлог (поради сливането му с удвоения предлог *със* в предложно съчетание **със стѡнче*), срв. по-горе текста от народна песен (от Лазарци, Еленско). Подобни фонетични промени е претърпяла например и народната дума *мѣнче* ‘малък меден съд за вода, котле’, което е от *мѣдниче*, умалително от *мѣдник* ‘меден котел’, с изпадане на неударено *-и-* и опростяване на групата *-днч-* > *-нч-* (срв. БЕР 3: 769).

В други случаи се подлагат на етимологичен анализ единично засвидетелствани в отделни говори диалектни думи (при това без илюстративен контекст в архивните източници), обяснението на които е затруднено поради тяхната изолираност. Индивидуалността на подобни диалектни думи налага комплексно анализиране (на фонетично, словообразователно и семантично

равнище) чрез съотнасяне с думи от други диалектни системи или с думи от общонародния език, които показват някаква общност във формалния и семантичния си развой. В резултат на различни **фонетични промени** са възникнали например диалектните думи **тòпав**, **тòфка** и **тòфтам**.

Диал. **тòпав** ‘несръчен’ (от Крайници, Дупнишко) може да се обясни чрез затвърдяване на *т-* от първично **тьòпав*, вариант на *къòпав* (произв. от диал. *къоп* ‘куц, сакат’, заето от старорум. рефлекс на лат. *cloppis* също, вж. БЕР 3: 242 – 243), с *ть-* вм. *къ-*. За субституцията на *къ-* с *ть-* в заети думи сравни *тюлаф* ‘покривало за лице’ (от Попли, Долнопреспанско), вариант на *кюлаф* ‘фуниевидна шапка’ (от тур. *külâh*, от персийски), диал. *тюкюрт* ‘сыра’, вариант на *кюкюрт* (от тур. *kükürt*) и др. (Тодоров 1994: 301). За затвърдяването на *ть-* в *т-* (отново в заети думи) сравни диал. *туфèк* ‘пушка’, вариант на диал. *тюфèк* също (от тур. *tüfek*, вж. БЕР 8, под печат, под *туфèк*¹), диал. *туфлèк* ‘дюшек’, вариант на разг. и диал. *тюфлèк* също (от тур. *tüflek*, вж. БЕР 8, под печат, под *туфлèк*) и др. Като семантичен аргумент могат да се посочат засвидетелстваните в различни диалекти значения ‘несръчен’, ‘тромав, бавноподвижен’, ‘недъгав, неспособен’, ‘негоден’ на *къòпав* (вж. БЕР 3: 242, под *къоп*).

Диал. **тòфка** ‘бучка сирене’ (от Девесилица, Крумовградско) може да се обясни, като се свърже с диал. *тòпка*, засвидетелствано със същите и подобни диалектни значения: ‘бучка сирене, сол или пръст’ (Ляски, Гоцелчевско), ‘бучка бито сирене’ (Парил, Гоцелчевско), ‘бучка бито сирене’ (Костандово, Велинградско), ‘бучка пръст’ (Баничан, Гоцелчевско) и под., както и с *тòпкь* ‘бучка бито сирене’ (Банско). Думата е възникнала в резултат на дисимиляция *-пк-* > *-фк-*. Изходното *тòпка* ‘бучка сирене’ е еднакво с *тòпка* ‘валчест, кълбест предмет; предмет с подобна форма от кожа, каучук и др., който се използва за игра’ (производно с наставка *-ка* от *топ* разг. ‘топка’, диал. ‘бучка сирене; бучка пръст’ и под., от тур. *top* ‘топка; кълбо; сфера; закръглена част на нещо’, срв. БЕР 8, под печат, под *топ*² и *тòпка*).

Диал. **тòфтам** ‘натрупвам на буца (сняг или кал)’ е засвидетелствано само в Самоков. За разлика от горните два примера, които остават изцяло изолирани, в този случай е регистрирано и словообразователно гнездо, в което думата влиза: сравни производните *тòфтав* ‘клизав’, *натòфтувам* ‘натрупвам на буца, напластявам кал или сняг по подметките си’, *стòфтува* ‘натрупва, степва’, *стòфтува се* ‘натрупва се (сняг по обувките)’, все от Самоков и Самоковско. Смятаме, че диал. *тòфтам* би могло да бъде получено отново в резултат на дисимиляция, този път с промяна *-пт-* > *-фт-* (както например в диал. *фтùца* от *птùца*), от **тòптам*, незасвидетелстван продължител на праслав. **tap̥tāti* (срв. срхр. *тòптами*, *тòпнĕм* ‘тропам; тупам’, рус. *топ-тáть*, *топчú* ‘тъпча, мачкам, газя; стъпквам’, укр. *топтáти*, *топчú* ‘тъпча, газя’, белорус. *тантáць*, *танчú* ‘тъпча, газя’), производно от праслав. **tap̥āti* (с продължител бълг. диал. *тòпам* ‘удрям, бия’ и др., вж. БЕР 8, под печат, s.v.). Би могло да се допусне обаче и друго обяснение, а именно, че диал.

тофтам е от диал. *тѣптам* ‘тъпча, газя’ (вариант на *тѣптя* ‘тъпча’, вж. БЕР 8, под печат, s.v.) с диал. *-о-* от стб. *-ѣ-* (доколкото в самоковския говор освен редовния рефлекс *a* от стб. *-ѣ-* се среща и рефлекс *o* от стб. *-ѣ-*), като думата е претърпяла същата дисимилационна промяна *-пт-* > *-фт*.

Със значителни трудности е свързано етимологизиването на думи от социалните български говори, най-вече от тайните занаятчийски езици. Една част от лексиката на тези говори е от чужд произход (заемки предимно от съседните балкански езици) или е резултат от семантично калкиране по думи от съседни езици, а друга част – думи, претърпели семантична деривация (често пъти с не съвсем ясна мотивация).

Диал. *тѣма* ‘майка’ е дума от тайния мешровски (дюлгерски) език (Брацигово, СББКД 2: 25). Тя може да се обясни като алегроформа, получена чрез срастване и съкращаване на началното *jo-* в албанското съчетение (*jo)t ėmĕ*, букв. ‘твоята майка’ (за конструкцията срв. АлбГрам 1: 240), което е от *ėmĕ* тоск. ‘майка’ (Майер 1891: 10) и притежателното местоимение за 2 л. ж.р. *jote* ‘твоя, ти’.

Диал. *тѣргъч* ‘мъж’ е дума от тайния мешругански говор (Гърмен, Лещен, Гоцеделчевско). Вероятно тя представя вариант с неударено ъ от *a* на **тѣргач*, производно с агентивен суфикс *-ач* от диал. *тѣргам* ‘потеглям, тръгвам, отивам’, еднакво по произход с общобълг. *трѣгвам*, *трѣгна* също, получено в резултат на семантичен развой на домашна почва от нар. *тѣргам* ‘дърпам, тегля, скубя’ (< праслав. **tǫrgāti*). Предполагаме, че вътрешната форма на думата е била ‘този, който потегля, поема на път, тръгва’, с последвал семантичен развой > ‘този, който тръгва на гурбет’ > ‘мъж’ (в миналото на гурбет са ходили само мъжете).

Като омоним на *тѣргъч* (**тѣргач*) ‘мъж’ се явява думата *тѣргач* ‘кантар’, която е също от таен дюлгерски говор (СБНУ 16 – 17/1: 858). Тя е сродна с по-горе обяснената, но е получена като производно с наст. *-ач* от диал. *тѣргам* ‘меря, измервам, тегля’ (Геров; Кукуш; Църско, Битолско; Костурско), което също е еднакво по произход с *тѣргам* ‘дърпам, тегля, скубя’ (< праслав. **tǫrgāti*), но е резултат от семантично калкиране на тур. *çekmek* ‘тегля, дърпам, влача’ и ‘поставям на кантар, тегля, меря’ (Дейкова 2015: 95). От същия диалектен глагол е образуван и девербативът *тѣрга* ‘ока (турска мярка за обем и вместимост, но много често и за тежина = 1200 г)’ от таен шивашки говор (Дебърско).

Друг проблем при етимологизиването на диалектни български думи е свързан със заемането в условия на непосредствен езиков контакт (между диалектите на контактните езици). Често пъти откриването на съответния диалектен чуждоезиков етимон се натъква на трудности от обективен характер, свързани с липсата на достатъчно диалектен материал от изходния език/диалект. Като пример можем да посочим диал. бълг. *тънтѣк* ‘мълчаливец’ (от Силистренско, гребенски говор). Предполагаме, че то е от незасвидетелствано производно на рум. диал. *tînt*, вариант на *tont* ‘глупак, простак, негодник’,

заето, от своя страна, в бълг. *тòнко* м. разг. остар. ‘глупав, наивен човек’ (вж. БЕР 8, под печат, s.v.). За предполагаганата изходна румънска диалектна форма може да се приведе рум. диал. *tontóc* ‘неприветлив, навъсен, враждебен, сърдит’, производно от *tont* (вж. PPE 11/A 3-A, 1983: 408 – 409), както и словообразователните варианти *tărăntóc* и *tărăntúc* ‘прост, глупав, слабоумен; халосан, завеян, замаян; смутен, объркан’ (вж. PPE 11/A 2-A, 1982: 118). За преосмислянето на значението думата може да се сравни с диал. *тунѹк* прил. неизм. (от тур. диал. *tunik* ‘невесел, тъжен, мрачен, унил; блед’, вж. БЕР 8, под печат, s.v.) със значения ‘мълчалив, мрачен’ (Смолянско, Асеновградско), ‘скучен, мълчалив човек’ (Хасково), от една страна, и ‘тъп, глупав’ (Хвойна, Павелско, Асеновградско), от друга.

Приведените примери представят специфични случаи на т.нар. диалектна етимология, свързани с решаването на различни проблеми при етимологизуването на отделни диалектни думи или на групи диалектни думи от различни говори. Комплексната работа върху многотомния „Български етимологичен речник“ позволява подобни специфични случаи да бъдат съотнасяни и обобщавани, което е от безспорно значение за етимологичната лексикографска практика.

ЛИТЕРАТУРА

- АлбГрам 1:** *Gramatika e gjuhës shqipe. Vëllimi 1. Morfologjia*. Tiranë: Botim i Akademisë së Shkencave, 2002.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*. Т. 1–. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1971–.
- Варбот 2012:** Варбот, Ж. Ж. О специфике диалектной этимологии. – В: Варбот, Ж. Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История, 2012, с. 195 – 201.
- Дейкова 2015:** Дейкова, Х. О некоторых проблемах этимологизации болгарской лексики в „Българском этимологическом словаре“. – В: *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы III Международной научной конференции Екатеринбург, 7 – 11 сентября 2015 г.* Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2015, с. 93 – 95.
- Майер 1891:** Meyer, G. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1891.
- PPE:** *Dicționarul limbii române. Serie nouă*. București: Academia Română, 1965–.
- Тодоров 1994:** Тодоров, Т. Ат. *Етимологични етюди. Произход на български думи*. София: Диос, 1994.

ИЗТОЧНИЦИ

Геров: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 5. София: Български писател, 1975 – 1978 (фототипно издание).

НПССБ: Стоин, В. *Народни песни от Средна Северна България*. София, 1931.

СББКД 2: *Сборник на Българското книжовно дружество в София*. Т. 2. София, 1902.

СБНУ: *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. 1–. София, 1889–.

СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Емилия Македонска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

NOMINA ACTORIS СЪС СУФИКС -AŤ/-ÁŤ И -AR (-ЯР) В ЧЕШКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Abstract: The article analyzes nomina actoris in the Czech and Bulgarian language. The information of the article is taken from the Josef Jungmann's Czech-German dictionary and the Nayden Gerov's Bulgarian dictionary, both of which were written in the 19th century. These two works represent the richness of the Slavic languages. The suffixes of nomina actoris -ať /-áť and -ar, are widely accepted in the Czech and the Bulgarian language, which nouns can be grouped into various semantic groups.

Keywords: derivation, nomina actoris, Bulgarian language, Czech language

В настоящата статия се спираме на деятелните имена (nomina actoris) със суфикс -ať/-áť и -ar (-яр) въз основа на ексцерпиран материал от *Чешко-немския речник* на Й. Юнгман (*Česko-německý slovník*, I – V 1835 – 1839) и от *Речник на българския език* на Н. Геров (I – VI 1895 – 1908). Известно е, че деятелните имена семантично стоят най-близко до агентивните съществителни имена (nomina agentis). Деятелните имена се образуват от съществителни имена и означават субстанция, назована въз основа на активното ѝ деятелно отношение към друга субстанция. Най-често категорията субстанция е конкретизирана чрез понятието лице и по тази причина деятелните съществителни имена се разглеждат като названия за лица (Радева 1991: 96). В тесен смисъл те се характеризират с ономаσιологично отношение на активно въздействие върху предмета (Докулил 1967: 125).

Статистически ексцерпираният материал показва следното: в чешкия материал открихме 488 единици със суфикс -ať/-áť, в българския материал – 177 единици със суфикс -ar. От диахронна гледна точка образуването на деятелни съществителни със суфикс -ať/-áť/-ar (-яр) е старинен и много продуктивен процес. Този суфикс е от неславянски произход – от латинския суфикс -arius – и в славянските езици навлиза чрез старогорногерманския -arī (Вондрак 1906: 431). В чешкия език суфиксът -ať има дълга (-áť) и кратка форма (-ať), като дългата се среща при думи с една или три (а понякога и повече) срички, а кратката се среща най-вече при двусрични думи (Докулил 1967: 128; ПМЧ 1995: 114).

В чешкия език производните деятелни имена със суфикс -ať/-áť са образувани от съществителни имена с конкретно значение, съответно от мъжки, женски или среден род. Мотивиращото съществително име може да е основно (*chlebař*) или производно (*řezbář*, *vazbář*, *slovníkář*). Срещат се и примери, при които може да се говори за хибриден тип деривация – т.е. мотивиращото съществително име е от чужд произход (*bryllař*, *cvekař*, *čizmař*, *formář*,

parukář, šindelář, tortář). Образувани от деминутиви са *nožíkár : nožík : nůž, mastičkář : mastička : mast, žemličkář : žemlička : žemle, stužkař : stužka : stuha, nitkář : nitka : nit*'.

При образуването на деятелни съществителни имена със суфикс -ař/-ář рядко се наблюдава редуване – най-вече *c : ě* – при имена от женски род на -ice или рядко при съществителни от мъжки род на -ec: *lžíce : lžíčář, slepice : slepičář, skořice : skořičář, sklenice : skleničář, koberec : koberčář, krpec : krpčář*. В чешкия материал открихме няколко съществителни имена с разширен вариант на суфикс -ař/-ář: -к-ář, срв. *ječmenkář, pšeničkář, ředkevkař*, и -п-ář, срв. *klecnař, lžicnař*. В някои от случаите може да се говори за паралелна мотивация: *obšivkář : obšivat : obšívka, posun'kár : posun'kovat : posun'ky, škodař : škodit : škoda, tiskař : tisknout : tisk*. Може да се каже, че се наблюдава слаба конкуренция със суфикс -ník: *vazbář : vazebník, hadrář : hadrník, hrobář : hrobník, kartář : karetník, kominář : kominík, pečetař : pečetník* и с чуждите суфикси -ista и -ant: *postillař : postillista, muzikář : muzikant*.

Въз основа на семантиката на мотивиращото съществително име примерите от чешкия материал могат да се причислят към следните семантични групи:

- Названия на лица според предмета, който произвеждат или с който работят: *bryllař, brynzař, cedulkař, cetkař, čizmař, doškař, dudař, erbař, harfář, hodinář, košář, lampář, loutkař, metlař, řešetář, sádrař, srpař, škrobař, truhlář, udidlař*;

- Названия на лица според стоката, която продават (в много от примерите от тази група може да се говори за припокриване на значението с примери от горната група): *dřevař, drvař, kamnař, klobáskář, kminař, lahůdkář, ledař, moukař, obrázkář, popelař, sádlář, skořičář, slaninař, vlasař, vlnař, zvěřinař*;

- Названия на лица според материала, с който работят: *ebenář, kamenář, měděnař, mramoř, ocelář, perař, plechař, sklář, smolař, stříbrář, voskař*;

- Названия на лица според животните, които ловят или отглеждат: *beranař, holubař, husař, kačenař, kobyłkař, korotvičkař, kozář, kravař, krtkař, lvař, miškař, oslař, prasatař, rakař, slepičář, srnař, telař, včelař*;

- Названия на лица според растенията, с които е свързана дейността им: *bramborař, bylinař, cibulař, citronař, česnekář, hubkař, chmelař, ovsář, semenař, senař*;

- Названия на лица според инструмента (включително и музикален), с който работят: *fletnař, houslař, kejdař, udičář, veslař*;

- Названия на лица според това, което правят с удоволствие (обичат да ядат или да пият): *buchtář, chlebař, kašičkař, koblihař, polívkař, smetankař, žemličkař*;

- Названия на лица според негативно оценена привичка (приближават се до категорията имена *nomina attributiva*): *děvkař, holkář, křivdař, kapsař, manželkař, nevěstkař, pannář, petlichář, vdovař, ženař*;

- Названия на лица според упражняваната професия или функция, която изпълняват: *celnař, horař, lichvář, listař, vinař*;

• Названия на лица според мястото, където работят, или според това, в което участват: *nivař, prádkář, sklepař, stajnář, stávkář*;

• Названия на лица според специалността, в която работят: *hudbař, hvězdář, pečetař, planetář*;

• Названия на лица според това, с което се занимават – пишат, четат или съчиняват: *kronikář, letníkář, notař, novinář, písmenář, písničkář, pohádkář, postillář, slovař, slovníkář*.

В материала, ексцерпиран от *Речник на българския език* на Н. Геров, също откриваме множество деривати деятелни съществителни имена със суфикс -ар (-яр). Суфиксът -яр се явява след *ч, ж, ш*, които Н. Геров смята за меки съгласни.

Дериватите със суфикс -ар (-яр) са образувани от съществителни с конкретно значение, като сред тях има и такива от чужд произход, най-вече от турски и гръцки – напр. *зулумкар, камилар, керемидар, кромидар, лаутар, сапунар, хазнатар*. При образуване на деятелни съществителни от съществителни от женски род суфиксът -ка отпада (*гъдулка : гъдулар, цигулка : цигулар*), макар и невинаги (*кокошка : кокошкар*), отпада също и окончание -а (*бъчва : бъчвар, брадва : брадвар, жетва : жетвар, лихва : лихвар*) или окончание -о или -е при съществителни от среден род (*брашно : брашнар, жито : житар, въже : въжар, злато : златар, грозде : гроздар*). При мотивиращи съществителни имена от женски род на -ца, -ица и такива от мъжки род на -ец се наблюдава преглас *ц : ч* (*кръставица : краставичар, кошница : кошничар, лисица : лисичар, лъжица : лъжичар, мекица : мекичар, надница : надничар, овца : овчар, паница : паничар, катанец : катанчар*); при съществителни от мъжки род на -к или -х настъпва палатализация *к : ч* (*лешиник : лешиничар*), *х : ш* (*орех : орешар и орехар*). Дериватът *воловар* може да бъде разглеждан като образуван от формата за множествено число на *вол : волове*.

В българския материал откриваме и разширени варианти на суфикса -ар: -к-ар (*женкар, зулумкар*), -щ-ар (*магарещар*), -д-ар (*тефтердар, чохадар*), -г-ар (*шилегар*), -т-ар (*магаретар*), -ичар (*шиповичар*).

За наличие на паралелна мотивация може да се говори при дериватите *работар* и *коледар* – *работар : работа : работя, коледар : Коледа : коледувам*. Тясна близост между категориите *nomina agentis* и *nomina attributia* може да се наблюдава при *болничар* ('който работи в болница' и 'който се грижи за болни') и *домошар* ('който се грижи добре за дома' и 'който извършва добре къщната работа').

Конкуренцията с останалите суфикси е доста ограничена. Откриваме словообразователни синоними със суфикс -ник (*вратар : вратник, годежар : годежник, коледар : коледник, работар : работник*), със суфикс -ач (*лозар : лозач*), със суфикс -джия/-чия (*пъдар : пъдарджия, сапунар : сапунджия, корабар : корабчия*).

В рамките на този словообразователен тип деятелни имена можем да открием относително голям брой семантични групи:

- Названия на лица според предмета, който изработват: *брадвар, ботушар, бъчвар, винар, вретенар, въжар, гребенар, грънчар, кожухар, коритар, кошничар, маслар, мекичар, обуцар, решетар*;

- Названия на лица според стоката, която продават: *брашнар, винар, вретенар, въгленар, железар, копринар, месар, оцетар, паничар, свилар, черешяр*;

- Названия на лица според растенията, към които се отнася дейността им: *ябълкар, боринар, буренар, вишняр, гроздар, житар, копривар, краставичар, лукар, лешничар*;

- Названия на лица според животните, които отглеждат или ловят: *биволяр, воловар, говедар, гълъбар, гъскар, козар, коняр, лисичар, мечкар, пчелар, свинар, соколар*;

- Названия на лица според мястото, на което работят: *корабар, воденичар, тепавичар*;

- Названия на лица според материала, с който работят: *железар, златар, каменар, козинар, сребрар*;

- Названия на лица според превозното средство, което притежават или с което работят: *варкар, колар, теленгар*;

- Названия на лица според храната, която ядат: *гроздар, копривар, млекокар, тиквар*;

- Названия на лица според музикалния инструмент, на който свирят: *гайдар, гуслар, лаутар, цигулар*;

- Названия на лица според народния обичай или според предмета, с който участват в обряда: *торбар, коледар, божичяр, фругличяр, хоругвичяр, момар, опашкар, прегозбар, шиповичар*;

- Названия на лица според професията или функцията, която изпълняват: *гларвар, градинар, кръчмар, лихвар, лекар, мливар, поклицар, рудар, тефтердар, тъмничар*.

Трябва да отбележим, че има единици, които могат да бъдат причислени към няколко семантични групи – напр. *катанчяр* ‘който изработва ключове’, ‘който продава ключове’, ‘комуто са поверени ключовете’.

В заключение можем да отбележим, че деятелните имена със суфикс -аї/-аї в чешки език и със суфикс -ар (-яр) в български език са широко застъпени и деривацията с тези суфикси е много продуктивна. Словообразователният тип със суфикс -аї/-аї заедно със словообразователния тип деятелни имена със суфикс -nїk образува ядрото на категорията *nomina actoris* в чешкия материал. В българския материал ядрото на тази категория образуват деятелните съществителни имена със суфикс -ар (-яр) и -джия/-чия. И в двата езика мотивиращото съществително може да е домашна дума или дума от чужд произход. И в двата езика се наблюдава редуване на *ц : ч (с : с)* при съществителните със суфикс -ица (-ice), -ец (-ec). Материалът свидетелства за богато разнообразие от семантични групи, в които могат да се групират отделните деятелни съществителни имена.

ЛИТЕРАТУРА

- Вондрак 1906:** Vondrák, W. *Vergleichende Slawische Grammatik*. B. I, II. Göttingen, 1906.
- Докулил 1967:** Dokulil, M. a kol. *Tvoření slov v češtině. Odvozování podstatných jmen*. Praha, 1967.
- ПМЧ 1995:** *Příruční mluvnice češtiny*. (Kolektiv autorů Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity v Brně). Praha, 1995.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София, 1991.

Силвия Михайлеску

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

**СЪГЛАСУВАНЕТО НА ГЛАГОЛНИТЕ ВРЕМЕНА
В СЛОЖНИТЕ СЪСТАВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ПОДЧИНЕНО
ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ ЗА ВРЕМЕ
В РУМЪНСКИЯ ЕЗИК
В СЪПОСТАВКА С БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Abstract: The present research sets itself the task to juxtapose synchronically the Romanian and Bulgarian cases of tense sequence in complex sentences with subordinate adverbial clauses of time. The study focuses on combinations of verb forms employed to denote simultaneous actions in the main clause and the subordinate clause. These combinations tend to overlap in Romanian and Bulgarian in many of the cases when they serve to indicate simultaneous past, present and future events. However, unlike the Romanian counterpart which favors complex perfect forms, aorist verbs are more frequently employed in Bulgarian.

Keywords: syntax, sequence of tenses, subordinate adverbial clauses of time, simultaneity, Romanian language, Bulgarian language

Това изследване има за цел да съпостави в синхронен план съгласуването на глаголните времена в сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за време в румънския и българския език. Под съгласуване на времената (рум. *corespondența timpurilor*) в румънската граматика се разбира „маркирането на съотношенията между времената на глаголите казуеми в две или повече изречения, намиращи се в съчинителни или подчинителни съотношения помежду си“ (GA 1963: 355). В румънския език съгласуването на времената има по-слаба изява в сравнение с други романски езици и е смятано за явление „доста свободно“ (Bidu-Vrânceanu et al. 2005: 146). П. Асенова отбелязва характерната за всички балкански езици възможна заменяемост на някои глаголни времена, например употреба на аорист вместо минало предварително в главни и подчинени изречения, употреба на аорист за изразяване на предстоящо действие и така функционално и семантично, „да се отъждествява и със сегашно, и с бъдеще време, тъй като и на двете времена тази функция е нормално присъща“ (Асенова 2002: 260 – 261).

Като се имат предвид някои различия в характеристиките на глагола в двата езика, разглеждането на начините, по които се комбинират глаголите казуеми в главното и подчиненото изречение, допринася за по-ясно разбиране на синтактичните и семантичните отношения в сложното съставно изречение и има приложимост в практиката, по-специално в преводаческата практика, както и в самото езиково обучение.

Подчиненото обстоятелствено изречение за време в румънски език се характеризира с изразяване на три различни темпорални отношения спрямо

главното изречение: едновременност, предходност, следходност. И в сложното съставно изречение с подчинено обстоятелствено изречение за време в българския език съществуват тези хронологични корелации между главното и подчиненото изречение. Тук ще бъде разгледана само една малка част от синтактичната мозайка – случаите с използване на формите на изявителното наклонение при представяне на **едновременност** на действията в двете части на сложното съставно изречение (в главното изречение и в подчиненото обстоятелствено изречение за време).

Комбинациите между темпоралните форми в главното и подчиненото изречение са следните:

1. *Сказуемото в главното и подчиненото изречение е в сегашно време (рум. prezent):*

(1а) *Sunt obosit și mi se întramă puterile când mi te simt aproape* (IS, с. 215).

(1б) *Изморен съм и силите ми се възвръщат, когато те чувствам близо* (IS, с. 214).

В този случай действията се извършват симултанно и успоредно и в превод на български сказуемите също са в сегашно време.

В следващия случай действието в главното изречение се извършва итеративно, едновременно с действието в подчиненото изречение:

(1в) *De câte ori o mai văd, o recunosc după buze (astea chiar inconfundabile), tu după ochi* (МС, с. 16).

(1г) *Колкото пъти я видя, я разпознавам по устните (тях никога не можеш да ги объркаш), не по очите* (МС, с. 14).

В българското съответствие в подчиненото изречение се употребява сегашно време на глагол от свършен вид, а в главното изречение – глагол от несвършен вид в сегашно време.

При тази структурно-семантична група комбинациите на глаголните форми в българския език са същите (1б) и (1г) както в румънския език. Тук срещаме основните условия за изразяване на едновременност: еднакви темпорални форми при глаголите-сказуеми и присъствие на поне един глагол от несвършен вид, в случая (1г) – в главното изречение (вж. Граматика 1983: 350).

2. *Сказуемото в главното и подчиненото изречение е в минало време:*

2.1. Когато действията се извършват едновременно и успоредно или са итеративни:

• *Минало несвършено време (рум. imperfect) в главното изречение – минало несвършено време в подчиненото изречение:*

(2.1a) *De câte ori o vedeam după o vreme mă frapa cât era de urâtă...* (МС, с. 40).

(2.1б) *Колкото пъти я виждах след време, удивляваше ме колко е грозна...* (МС, с. 40).

Българският превод носи същите форми при сказуемите – минало несвършено време в главното и в подчиненото изречение.

• *Минало сложно време (рум. perfect compus) в главното изречение – минало сложно време в подчиненото изречение*

(2.1в) *Așa că speranțele mele au renăscut când am reîntâlnit-o pe Irina, anul următor, tot la Cluj...* (МС, с. 40).

(2.1г) *Така че надеждите ми възкръснаха, когато срещнах отново Ирина следващата година...* (МС, с. 40).

(2.1д) *Cât am stat în spatele copiilor, înnebunit și fascinat, nu s-a uitat niciodată în ochii nimănui* (МС, с. 105).

(2.1е) *Докато стоях зад гърба на децата, обезумял и очарован, не погледна никого в очите* (МС, с. 110).

В българското съответствие (2.1г) се използват формите на глаголи от свършен вид в минало свършено време, а за изразяване на итеративност в примера (2.1е) в подчиненото изречение се използва глагол от несвършен вид в минало несвършено време, а в главното – глагол от свършен вид в минало свършено време.

• *Минало просто време (рум. perfect simplu) в главното изречение – минало просто време в подчиненото изречение:*

(2.1ж) *El tăcu când profesorul intră în sală.*

(2.1з) *Той млъкна, когато преподавателят влезе в стаята.*

При предаване на едновременни минали събития в българския език се употребяват комбинациите между формите на минало свършено (2.1г), (2.1з) и минало несвършено (2.1б). Прави впечатление, че в българския език по-често се комбинират в главното и подчиненото изречение глаголните форми на аориста (2.1г), (2.1з), който в преводите на художественото повествование се явява като функционален еквивалент на миналото сложно време от румънски (2.1в), (2.1д).

Освен минало свършено време и минало несвършено време в българския език честа употреба в двете части на сложната синтактична единица има и

минало неопределено време (*Когато е казал тези думи, Иван е бил възмутен от случилото се*), което е формален аналог на миналото сложно време в румънския език.

• *Минало предварително време (рум. **mai-mult-ca-perfect**) в главното изречение – минало предварително време в подчиненото изречение:*

(2.1и) *Când locuise la noi, el se simțise bine.*

(2.1й) *Когато беше живял у нас, той се беше чувствал добре.*

В българския преводен еквивалент също присъстват формите на миналото предварително време и в двете части на сложното съставно изречение.

2.2. Когато подчиненото изречение уточнява момента, времето, през което се извършва действието в главното изречение, глаголните форми се комбинират по този начин:

• *Минало сложно време (рум. **perfect compus**) или минало просто време (рум. **perfect simplu**) в главното изречение – минало несвършено време (рум. **imperfect**) в подчиненото изречение:*

(2.2а) *În timp ce noi vorbeam prostii, veni inginerul...* (МЕ, с. 28).

(2.2б) *Докато ние си говорехме глупости, пристигна инженерът...* (МЕ, с. 32).

(2.2в) *L-am întâlnit pe peron, în timp ce așteptam ca servitorul să-mi găsească un taxi...* (МЕ, с. 14).

(2.2г) *Срещнах го на перона, докато чаках слугата да ми намери такси...* (МЕ, с. 18).

(2.2д) *Mi-am adus aminte de Ester..., pe când umblam la-ntâmplare prin cartierul evreiesc din inima Cracoviei...* (МС, с. 95).

(2.2е) *Спомних си за Естер... преди няколко дни, докато се разхождах безцелно из еврейския квартал в сърцето на Краков...* (МС, с. 98).

Ще отбележим специално тук и семантичната роля на връзките (за тях в българския език вж. Пашов 1989: 352) между двете части на сложното съставно изречение за уточняването на момента на действието: *în timp ce, pe când, докато*.

Както се вижда, едновременност между минали действия в българското сложно съставно с подчинено обстоятелствено изречение за време с *докато* се реализира с комбинациите минало несвършено време на глагол от несвършен вид в подчиненото изречение и минало свършено време на глагол от свършен вид в главното изречение (2.2б), (2.2г), (2.2е). Забелязваме отново, че в българския език по-често се използват глаголните форми на аориста, там където

в румънския се явяват формите на миналото сложно (*рум. perfect compus*) или на миналото просто време (*рум. perfect simplu*) (2.2г), (2.2е), (2.2б).

Тук много е важна и видовата форма на сказуемото в подчиненото изречение. Едновременност в сложни изречения с *докато* се изразява само с глагол сказуемо от несвършен вид в подчиненото изречение. Сказуемото на главното изречение е от свършен вид и означава, че „действието в главното изречение се извършва в един миг от времетраенето на другото действие“ (Грамматика 1983: 351). Структурно-семантичният тип от румънския език се покрива от комбинацията глагол от свършен вид в главното изречение и глагол от несвършен вид в подчиненото изречение (2.2б), (2.2г), (2.2е). В българските сложни изречения с *докато* комбинацията минало несвършено време/минало несвършено време от несвършени глаголи в двете части на сложното съставно изречение придобива друга семантика (*Докато той се разхождаше из града, аз гледах телевизия*) – изразява неограничени едновременни действия.

• *Минало сложно време (рум. perfect compus) или минало просто време (рум. perfect simplu) в главното изречение – едни и същи времена в подчиненото изречение:*

(2.2д) ...*ne-a privit* cu o bucurie de complice când *ne-a văzut* venind, unul lângă altul... (МЕ, с. 111).

(2.2е) Тя ни *погледна* с радост на съучастница, когато ни *видя* да вървим един до друг... (МЕ, с. 110).

(2.2ж) Când *ajunsei* sus, mă *cuprinse* deodată o nemărginită bucurie (МЕ, с. 38).

(2.2з) Когато *стигнах* горе, тутакси ме *обзе* безгранична радост (МЕ, с. 42).

(2.2и) Când îi *dădură drumul*, se *duse* țintă în prima cărciumă și bău până ni mai știu de el. (МС, с. 142).

(2.2й) Когато го *пуснали*, се *забил* в първата кръчма и пил, *докато* се забрави. (МС, с. 150).

Както се вижда и от тези примери, в българския език глаголните форми на аориста се използват там, където в румънския се срещат формите на двете минали времена – *perfect compus* и *perfect simplu* (2.2е, 2.2з), а при непряката реч едновременността на действията в сложното изречение се маркира с темпорални форми на преизказното наклонение и в главното, и в подчиненото изречение (2.2й).

В рамките на разглежданото съгласуване на времената между двете части на сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за време трябва да се отбележи, че в румънския език съществуват по-рядко и такива случаи, при които сказуемото в главното изречение е в минало несвър-

шено време, а сказуемото в подчиненото – в минало сложно или минало просто време.

(2.2к) *Când m-am întors la șantier, veneam cu o poftă nebună de singurătate, de liniște...* (ME, с. 21).

(2.2л) *Когато се завърнах на строежа, изпитвах диво желание за уединение и покой...* (ME, с. 24).

(2.2м) *...iar pe când preoteasa se ivi-n curte, el ședea-n căruță, cu pușca la dreapta...* (IS, с. 221).

(2.2н) *...а когато попадийката се появи на двора, той вече седеше в каруцата с пушката отдясно...* (IS, с. 220).

В българския превод на румънските примери съответно са използвани несвършени глаголи в минало несвършено време в главното изречение и глаголи от свършен вид в минало свършено време (2.2л), (2.2н).

3. *Бъдеще време (рум. viitor) или сегашно със значението на бъдеще (рум. prezent cu valoare de viitor) в главното изречение и същите времена в подчиненото изречение:*

(3а) *Noi vom sosi în oraș când veți pleca voi.*

(3б) *Hue ще пристигнем в града, когато вие заминавате.*

(3в) *Vin la tine când termini tu treaba.*

(3г) *Идвам/Ще дойда при тебе, когато свършиш работата си.*

(3д) – *Poate că nu-ți pasă acum, zise el, dar o să vie vremea când o să-ți pese* (IS, с. 217).

(3е) – *Може да не те е грижа сега – рече той, – но ще дойде време, когато ще си дадеш сметка за това* (IS, с. 216).

Както се вижда от пример (3г), преводният български еквивалент може да съдържа само сегашно време за изразяване на бъдеще действие и в двете части на сложното изречение, както е в румънския пример, което е илюстрация на еднаквата функционално-семантична роля на сегашното време в двата езика. Може да бъде използван и вариант с глагол в бъдеще време в главното изречение и глагол от несвършен вид в сегашно време в подчиненото изречение.

Употребата на глагол сказуемо в бъдеще време в подчиненото изречение за време в българския език не е типична. За разлика от румънския език в подчиненото изречение се използва сегашно време (3б), (3г). След местоименното наречие *когато* бъдеще време се среща само в разговорния стил (Попов 1973: 56), а преводът (3е) отразява това положение.

При разглеждането на някои от видовете подчинени изречения в балканските езици П. Асенова забелязва при условните изречения „почти пълно

съответствие между отделните балкански езици в употребата на времената“ (Асенова 2002: 174). От нашата кратка съпоставка на сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за време се налага подобно заключение относно глаголните времена, употребявани в това сложно изречение в двата балкански езика – румънския и българския. Както се вижда от представения анализ, при предаване на едновременни сегашни, минали и бъдещи събития в сложните съставни изречения с подчинено обстоятелствено изречение за време комбинациите на глаголните форми и в двата езика съвпадат в много случаи. За разлика от румънския език в българския език по-често се използват глаголните форми на аориста (минало свършено време най-вече от глаголи от свършен вид) там, където в румънския се явяват двете минали времена – *perfect compus* и *perfect simplu*.

В българския език е много важна видовата характеристика на сказуемите в сложното изречение. Това най-добре се забелязва при превода на сложните изречения с едновременни минали действия, когато подчиненото изречение в румънския език уточнява момента на извършването на действието в главното изречение. В този случай комбинацията глагол от свършен вид в главното изречение и глагол от несвършен вид в подчиненото изречение съответства най-добре на структурата и семантиката на съответния тип сложно изречение в румънския. Употребата на глагол сказуемо от несвършен вид и в двете изречения променя смисловите отношения между глаголните действия.

СЪКРАЩЕНИЯ

рум. – румънски език

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова 2002:** Асенова, П. *Балканско езикознание*. София: Faber, 2002.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис*. София: Изд. на БАН, 1983.
- Пашов 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: ДИ „Народна провета“, 1989.
- Попов 1973:** Попов, К. Видо-временни отношения при сложното изречение в български и руски език. – В: *Славянска филология*, Т. XII. София: Изд. на БАН, 1973, с. 37 – 56.
- Bidu-Vrânceanu et al. 2005:** Bidu-Vrânceanu, A., Călărașu, C., Ionescu-Ruxăndoiu, L., Mancaș, M., Pană Dindelegan, G. *Dicționar de științe ale limbii*. București: Nemira, 2005.
- GA 1963:** *Gramatica limbii române*. Vol. II. București: Ed. Academiei, 1963.
- GA 2008:** *Gramatica limbii române*. Vol. II. Enunțul. București: Ed. Academiei, 2005.

ИЗТОЧНИЦИ

- ME:** *Eliade. Maitreyi.* București, 1991. – Мирча Елиаде. *Майтреи. Змията.* София, 1989 (прев. В. Харалампиев).
- MC:** *Cărtărescu. De ce iubim femeile.* București, 2004. – Мирча Каргареску. *Защо обичаме жените.* Велико Търново, 2006 (прев. В. Божикова и Ив. Станков).
- IS:** *Slavici. Pădureanca. Nuvele. Povești. II.* Sofia, 2004. – Йоан Славич. *Горянка. Новели. Детски приказки. II.* София, 2004 (прев. К. Йонел).

КОМПЮТЪРНА ЛИНГВИСТИКА
КОРПУСНА ЛИНГВИСТИКА

Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева, Светла Коева
Институт за български език – БАН, София

АВТОМАТИЧНО РАЗПОЗНАВАНЕ НА НЕОЛОГИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Abstract: In this paper we propose a method for detecting neologisms in Bulgarian. The method combines several techniques: (i) preprocessing and organization of the data to facilitate efficient analysis; (ii) frequency analysis and extraction of new-word candidates; (iii) filtering, grouping and ranking of results. The method is tested on data from the Bulgarian National Corpus. The evaluation is based on qualitative rather than quantitative measures and is performed manually.

Keywords: neologisms, Bulgarian language, Natural language processing

1. Увод

В статията се описва метод за откриване на лексикални неологизми в българския език, основаващ се на честотен анализ на езикови данни, извлечени от Българския национален корпус.

Според общоприетото деление в съвременната лингвистика неологизмите могат да се отнесат към две основни категории: лексикални и семантични. Лексикалните неологизми са нови думи, означаващи нови или познати понятия. Основните начини за възникването им в българския език са следните (по Благоева 2006): а) с помощта на утвърдените езикови средства и словообразователни модели – *ексжрица*, *зърнобос*, *захарохолик*, *взломаджия*, *емемеец*; б) чрез заемане, включително чрез калкиране и семантично калкиране – *фитбол* (*fitball*), *самонаемане* (*self-employment*); в) чрез връщането в активна употреба на остарели думи – *сараф*, *спомоществовател*, *чалга*; г) чрез възникването на нови абривиатури – *ММА* (*Mixed Martial Arts* – *Смесени бойни изкуства*).

Семантичните неологизми включват както нови значения на съществуващи думи, така и производни значения на нови лексеми (Колковска 2012: 377). Основният механизъм за възникването им е по пътя на асоциацията, като особено продуктивни процеси са метафората и метонимията (Колковска 2012; Колковска 2013). Създаването на семантични неологизми е силно повлияно от чуждите езици (Благоева 2010).

Откриването на лексикални неологизми се основава на анализ на лексикалния състав от определен период в съпоставка с предходен период. Откриването на семантични неологизми е значително по-сложна задача, която изисква изследване на семантичния контекст.

2. Методи за откриване на лексикални неологизми

Първият тип методи за откриване на лексикални неологизми използват списъци с лексеми за елиминиране (списъци за изключване – exclusion lists), които са извлечени от съществуващи лексикографски и други ресурси, и следователно съдържащите се в тях думи не са потенциални лексикални неологизми (О’Донован, О’Нийл 2008; Янсен 2005). Те се съпоставят със списъците от лексеми и/или форми, извлечени от корпус, който съдържа текстове от фиксиран период, предшестваш изследвания период. Този тип методи често се съчетават с филтри за елиминиране на несъществуващи думи или форми като: невъзможни N-грами от символи за даден език, често срещани печатни и правописни грешки, сливние или разделяне на думи, списъци със собствени имена, абривиатури, съкращения и под. Неразпознатите с помощта на тези средства думи са потенциални кандидати за неологизми. Често те се анализират допълнително и се ранкират по честота.

Друг вид методи се основават на откриването на предварително зададени шаблони в корпус. Шаблоните са лексикални средства, граматични конструкции и/или пунктуационни маркери, които сигнализират за появата на нова дума, често непознато понятие, в близкото им обкръжение (Паризек 2008), например *известен (още) като, наричан/наречен (още), познат като, така наречения(т)* и др. Приложимостта на този подход е основно при откриването на неологизми от терминологичната сфера.

Третият вид методи се основават на използването на диахронни корпуси, на базата на които с помощта на статистически анализ и/или машинно обучение се откриват и ранкират потенциалните неологизми в текстове през определен изследван период спрямо текстове от фиксиран период (Кабре, Назар 2012; Стенеторп 2010).

Известни са и хибридни методи, които съчетават два или повече от предходните подходи (напр. Фалк и др. 2014).

3. Българският национален корпус като източник на данни

Българският национален корпус (БНК) съдържа разнообразни по големина, период на създаване, форма (писмени/устни), стил, жанр, тематична област и език текстове (Коева и др. 2012) с общ обем от 1,2 милиарда думи на български език. Корпусът отговаря на съвременните критерии, установени в световната практика, и съчетава преимуществата на статичните (детайлна класификация и метаописание), динамичните (продължаващо разширяване) и опортюнистичните (събиране на възможно най-много по обем данни) корпуси (МакЕнери, Харди 2012).

Едно от основните преимущества на БНК за поставената задача е нефиксираната му динамична структура, която позволява разширяване с текстове от нови стилове, области и жанрове, както и от нови периоди. Това дава възмож-

ност в него да се регистрират лексикалните промени. Наред с това повечето от текстовете са от интернет, където, поради динамичността и актуалността на информационното съдържание, възникват, популяризират се и се установяват много от лексикалните промени.

Корпусните единици в БНК имат подробни метаданни, повечето от които са извлечени автоматично от структурата на документите. Метаописанието позволява създаването на подкорпуси с определена структура и характеристики, зададени от потребителя. Метаданните са организирани в 27 категории, следващи утвърдените стандарти в световната практика (Бърнард 2005), сред които: а) *издателски данни*: година на издаване на текста, автор, издателство и др., а за паралелните текстове и информация като език, посока на превода, име на преводача и под.; б) *класификационна информация*: форма на създаване (писмена/устна), стил, жанр, тематична област и др.; в) *описателна (статистическа) информация*: брой токъни, думи, леми, именни фрази, изречения и прости изречения в състава на сложното и др.

4. Корпусният анализ като метод за откриване на лексикални промени

Методът, описан по-долу, съчетава техники за откриване и ранкиране на думи, които потенциално представляват неологизми, като резултатите подлежат на експертна оценка от лексикограф. Откриването на нови думи се извършва с помощта на списъци за изключване в съчетание с различни филтри.

Появата на неологизми в езика се проследява върху извадка от новосъздадени текстове от началото на 2015 г., а като корпуси за сравнение се използват текстовете от БНК, създадени до 2014 г.

4.1. Събиране и организация на данните

За целите на изследването корпусните единици в БНК са разпределени според годината/периода на създаване – необходимата информация, за да се определи дали дадена единица попада в групата на текстовете за сравнение (до 2014 г.), или в групата на новите текстове (от 2015 г.). Системата от метаданни улеснява реорганизирането на корпусните единици в зависимост от конкретната задача и допълнителното настройване на критериите за сравнение, например чрез промяна на референтния и изследвания период или чрез анализиране на текстове от определени стилове.

Събирането на нови данни се извършва посредством автоматично обхождане и изтегляне на новини от няколко издания, достъпни онлайн: в. „24 часа“, в. „Дневник“, в. „Сега“. Новосъбраните текстове също се добавят в БНК и са снабдени с метаданни.

4.2. Описание на алгоритъма за откриване на неологизми

4.2.1. Идентифициране на кандидати за неологизми

На първия етап се извършва откриване на словоформи, които представляват потенциални лексикални неологизми. Кандидатите за неологизми трябва да отговарят на следните условия: а) да се срещат в текстовете от наблюдавания период (табл. 1); б) да не се срещат в референтния корпус (2 869 082 уникални словоформи) и в) да не фигурират в списъците за изключване.

Списъците за изключване съдържат думи, за които е известно, че не са неологизми, но не се срещат в референтния корпус, включително имена, абривиатури и подобни. Извлечени са от словници на различни речници, от индекси на книги и списъци с думи, както и от други корпуси. За настоящото изследване са използвани 41 списъка за изключване, наброяващи 1 748 755 словоформи. Списъците са предоставени от Секцията по българска лексикология и лексикография към Института за български език на БАН.

Таблица 1. Количество и обем на текстовете и брой на извлечените кандидати по подпериоди от януари до октомври 2015 година (*след стеминг)

Подпериод	Брой документи	Брой думи	Брой кандидати (словоформи)	Брой кандидати (основи*)
Януари 2015	567	27 907	104	100
Февруари 2015	602	25 826	225	217
Март 2015	687	25 398	208	204
Април 2015	594	21 564	150	146
Май 2015	864	28 844	218	210
Юни 2015	1130	31 433	228	222
Юли 2015	4794	69 593	597	581
Август 2015	4512	77 758	528	497
Септември 2015	4154	77 278	459	445
Октомври 2015	7122	89 253	644	618

В Пример 1(а) по-долу са представени потенциални неологизми, извлечени по предложения метод. Сред тях се срещат: подходящи думи, например термини като *дебъгвам*; нови думи от социалните медии, например *хейтърски*; нови производни думи като *необжалваем*, *незадължаване*; нови форми (смятани за недопустими), например *Гърцията*; а също така и невалидни кандидати – слято (*Висарионовичсталин*) или грешно изписани думи (*предизвикателство*). Това показва, че за подобряване на резултатите е необходимо допълнително филтриране.

Същевременно, появата на определени нови думи/словоформи в изследвания период не означава, че са неологизми, както и че това е моментът на тяхното възникване, а че в референтния корпус не се съдържат текстове, в които

се срещат тези думи. Например думата *кечър* се среща в новинарски текстове още от 2013 г. (в. „Труд“, 05.08.2013) и 2014 г. (в. „24 часа“, 03.07.2014), но тези текстове не са включени в корпуса. Това налага допълването и разширяването на референтния корпус с оглед на по-точното датiranje на появата на неологизмите.

(а) кандидати	(б) групиране	(в) филтриране и ранкиране
<i>кечъри</i> – 4	{ <i>кечъри, кечърите</i> } – 8	1. { <i>кечъри, кечърите</i> } – 8
<i>кечърите</i> – 4		
<i>соросоидно</i> – 2	{ <i>соросоидно, соросоиди</i> } – 4	2. { <i>соросоидно, соросоиди</i> } – 8*
<i>соросоиди</i> – 2		
<i>Висарионовичсталин</i> – 1	<i>Висарионовичсталин</i> – 1	<i>Висарионовичсталин</i> – 1
<i>необжалваемото</i> – 1	<i>необжалваемото</i> – 1	<i>необжалваемото</i> – 1
<i>предизвикателство</i> – 1	<i>предизвикателство</i> – 1	<i>предизвикателство</i> – 1
<i>Гърцията</i> – 4	<i>Гърцията</i> – 4	4. <i>Гърцията</i> – 4
<i>хейтърски</i> – 5	<i>хейтърски</i> – 5	3. <i>хейтърски</i> – 5

Пример 1. Данни от февруари 2015: (а) списък с кандидати с честотата им; (б) групиране на кандидатите по основа; (в) филтриране и ранкиране на кандидатите (*приложена е мярката *честота на думата* × *брой документи*, в които се среща)

4.2.2. Групиране на кандидатите

На този етап се извършва групиране на кандидатите за неологизми, които в много случаи представляват словоформи на една лексема, например *кечъри* и *кечърите*; форми на производна и изходна дума, например *хейтър* и *гейхейтър*, или производни от една и съща дума, например *соросоидно* и *соросоиди* (Пример 1(б)).

За целта е имплементиран специален алгоритъм (стемър), който открива графични думи с дължина над 3 символа, които имат общ подниз (поредица от символи) с дадена минимална дължина (75% от дължината на по-дългата дума). По този начин формите с общ подниз се групират и се съотнасят с една обща формална „основа“, която невинаги съвпада със същинската основа на думите. След групирането формите *кечъри* и *кечърите* се съотнасят към общата основа *кечъри*, макар и това да не е същинската основа на думата. В резултат от работата на стемъра броят на кандидатите за неологизми намалява средно с 5%. В някои случаи комбинирането на честотата предотвратява от-

падането на валидни кандидати при честотното филтриране – например {*хей-търски, хейтърските*} има честота 4 и остава в списъка с кандидати, докато всяка една от групите словоформи е с честота 2 и би отпаднала.

4.2.3. Филтриране и ранкиране на кандидатите

Приложени са няколко техники за филтриране на неподходящи или невалидни кандидати от списъците – форми, съдържащи печатни или правописни грешки, случайни единични употреби на думи и други подобни. Най-напред кандидатите за неологизми са филтрирани според честотата им на срещане, като формите с ниска честота (по-малко от 2 или 3 срещания в корпуса) са отстранени. При наличие на данни с по-голям обем (например за месеците септември и октомври) може да се наложи изискване за по-висока минимална честота, за да се редуцират допълнително кандидатите. Отстранени са и думи, съдържащи символи на латиница, цифри и др., но по този начин отпадат и валидни кандидати, затова такива думи могат да преминават през проверка от експерт.

Като допълнителен филтър се използва броят на различните документи, в които се среща даден кандидат. На думите, които се срещат в повече документи, се приписва по-висока тежест по формулата $tf \times df$ (честотата на думата, умножена по броя документи).

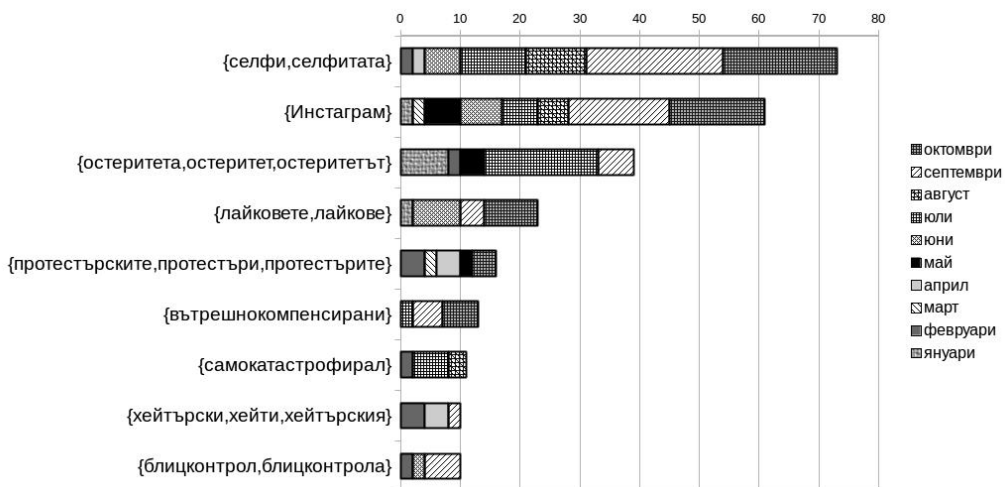
4.3. Представяне на резултатите

С помощта на описания метод възможните кандидати за неологизми, извлечени от първоначалните списъци, се намаляват значително и броят им позволява ръчно преглеждане, изучаване и оценка. Съществена роля за получаването на списъци с приемливи кандидати и обозрим обем играят филтрирането и ранкирането на кандидатите.

При анализирането на списъците се наблюдават различни явления: а) продуктивни словообразователни модели, като образуването на думи с начален компонент *много-*, *себе-*, *мега-* и т.н.; б) висока честота на транслитерирани чужди думи (напр. *уелнес център*, *спа*, *протестър*); в) конкуриращи се варианти на думи – *флуорсъдържащ/флуоросъдържащ*, или форми – *дронове/дрони* (за мн. ч.).

Фигура 1 представя няколко примера за кандидати за неологизми, които имат висока честота за целия период януари – октомври 2015 година и се срещат в поне три подпериода (месеца).

Резултатите са достъпни на страницата на Секцията по компютърна лингвистика: <http://dcl.bas.bg/neologism-detection/>. Данни се добавят ежемесечно след събиране и обработване на публикации от онлайн изданията на няколко основни източника („24 часа“, „Дневник“, „Сега“), като се предвижда разширяване с данни от други издания („Труд“, „Дума“, „Стандарт“, „Капитал“ и др.). Данните са представени като ранкиран списък и подлежат на експертна оценка.

Фиг. 1. Честота на нови думи по месеци (януари – октомври 2015)

5. Заключение

Анализът на данните може да се използва за динамично проследяване на процеса на навлизане на дадена нова дума в езика – наблюдения по месеци и във връзка със значими събития от политическия, икономическия и социалния живот. Предвижда се прецизирането на формулата за ранкиране на кандидатите за неологизми, като се вземат предвид не само честотата и броят документи, но и различните източници, в които се използва думата, както и употребата ѝ в социалните медии.

Като насока за бъдеща работа може да се посочи разширяването на метода за откриване на съставни неологизми чрез прилагане на списъци от N-грами и мерки за асоциация, както и идентифицирането на семантични неологизми чрез семантичен анализ на обкръжението. Предстои и обогатяването на списъците за изключване и другите помощни ресурси (списъци с термини, абривиатури, имена; правила за разпознаване на наименования, абривиатури и под.), както и на лингвистичната анотация.

Планира се и приложението на методи за машинно обучение, в което като тренировъчни данни се използват примери за неологизми, вече регистрирани в по-ранни периоди от съвременното състояние на езика.

ЛИТЕРАТУРА

Благоева 2006: Благоева, Д. Неологизмите в съвременния български език. – *Български език и литература*, 2006, № 6, с. 16 – 25.

- Благоева 2010:** Благоева, Д. Чуждоезикови влияния при семантичния развой на българската лексика в съвременния период. – В: *Слово и словесност. Сборник в чест на доц. д-р Юлия Балтова*. София: ЕМАС, 2010, с. 33 – 41.
- Бърнард 2005:** Burnard, L. *Developing Linguistic Corpora: a Guide to Good Practice, chapter Metadata for Corpus Work*. Oxford: Oxbow Books, 2005.
<<http://ota.ahds.ac.uk/documents/creating/dlc/index.htm>> (дата на достъп: 13.11.2015)
- Кабре, Назар 2012:** Cabré, M. T., Nazar, R. Towards a New Approach to the Study of Neology. – *Neologica: Revue Internationale de Néologie* 6. Laboratoire de linguistique informatique (LLI, Université Paris XIII – CNRS). Paris: Editions Garnier, 2012, pp. 63 – 80.
- Коева и др. 2012:** Koeva, S., Stoyanova, I., Leseva, S., Dimitrova, T., Dekova, R., Tarpomanova, E. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, 2012, Vol. 0, No 1, pp. 65 – 110.
<<http://jlm.ipipan.waw.pl/index.php/JLM/article/view/33/30>> (дата на достъп: 13.11.2015)
- Колковска 2012:** Колковска, С. Нови метафорични и метонимични значения в българския език, възникнали при съществителните имена. – *Български език*, 2012, № 4, с. 17 – 27.
- Колковска 2013:** Колковска, С. Семантични неологизми в българския език, възникнали чрез метонимичен пренос. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: АИ „Проф Марин Дринов“, 2013, с. 375 – 384.
- МакЕнери, Харди 2012:** McEnery, T., Hardie, A. *Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- О’Донован, О’Нийл 2008:** O’Donovan, R., O’Neil, M. A Systematic Approach to the Selection of Neologisms for Inclusion in a Large Monolingual Dictionary. – In: *Proceedings of the 13th Euralex International Congress*. Barcelona, Spain, pp. 571 – 579.
- Паризек 2008:** Paryzek, P. Comparison of Selected Methods for the Retrieval of Neologisms. – *Investigationes Linguisticae*, 2008, No 16, pp. 163 – 181.
- Стенеторп 2010:** Stenetorp, P. *Automated Extraction of Swedish Neologisms Using a Temporally Annotated Corpus. Master of Science in Engineering (MSc Eng) Thesis*. Royal Institute of Technology (KTH). Stockholm, Sweden, 2010.
- Фалк и др. 2014:** Falk, I., Bernhard, D., Gérard, C. From Non-Word to New Word: Automatically Identifying Neologisms in French Newspapers. – In: *Proceedings from LREC*, 2014, pp. 4337 – 4344.
- Янсен 2005:** Janssen, M. *NeoTrack – Semiautomatic Neologism Detection*. Presented at Associação Portuguesa de Linguística 2005. Porto, Portugal, August 2005.

Мария Тодорова, Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева
Институт за български език – БАН, София

ЛИНГВИСТИЧНО ОПИСАНИЕ И КОМПЮТЪРНА ОБРАБОТКА НА СЪСТАВНИ ИМЕНУВАНИ СЪЩНОСТИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Abstract: We present an automatic approach for the creation of a Bulgarian Morphological Dictionary of Named Entities consisting of 21,161 named entities (NEs). Each NE is assigned an inflectional type which reflects its part-of-speech, lexico-grammatical and morphological properties, including the morphonemic alternations. NEs are classified into semantic categories according to an extended hierarchical system. The wordforms of each entry are generated automatically from its inflectional type, and the relevant grammatical characteristics are assigned. The result is validated by experts.

Keywords: multiword expressions, named entities, Bulgarian language, Natural language processing

1. Увод

В компютърната обработка на естествените езици се налага нов подход към съставните думи: всяка от тях трябва да бъде разпознавана като една лексикална единица, състояща се от няколко графични думи и характеризираща се със собствено формообразуване.

Статията представя морфологичен речник от 21 161 единици, който включва географски названия, имена на личности, наименования на събития и други, класифицирани по флективни типове. Ресурсът е приложим при анотацията на корпуси на български език, в системи за автоматичен превод, в компютърната лексикография и в други области.

2. Характеристики на съставните именуванни същности

В статията се разглеждат *съставните именуванни същности (СИС)*, които са подклас както на съставните единици (англ. *multiword expressions*), така и на именуваните същности (англ. *named entities*). СИС са прагматично обусловена категория и се причисляват към институционализираните съставни единици (Саг и др. 2002), наричани още прагматема (Мелчук 1995). Приемаме, че СИС обхващат дефинираните от Крипке (Крипке 1980: 48 – 49) еднозначни названия, които означават едни и същи обекти във всички възможни светове. На практика, според определението на Секине (Секине 2007), те отговарят на въпроса „Какво е **името** на ...?“. *Какво е името на това животно? – Бръмбар рогач; Какво е името на този празник? – Ден на независимостта на България.*

Представеният Речник включва СИС, които обозначават: а) уникални референти, които може да са единични – *Черно море*, или множествени – *Се-*

демте рилски езера; б) терминологични названия – бяла мечка, блатен хвоиц. Наименованията на единични обекти в определен контекст може да обозначават и два или повече различни, но еднотипни референта и тогава се срещат и във форма за множествено число – *Министерствата на здравеопазването на България и Гърция*. Същевременно, тъй като терминологичните названия може да се изменят по число, когато означават представители на даден клас обекти, в Речника те са въведени като СИС с пълна парадигма.

СИС се характеризират със структурни и парадигматични ограничения, свойствени на съставните лексеми изобщо, но и допълнително обусловени от силната институционализираност на разглежданата категория:

а) Броят на формите на компонентите е ограничен спрямо тези на съответстващите им самостоятелни думи и се определя от лексикално-граматичните категории на дадено СИС и от парадигмата му; например в СИС със структура AN прилагателното винаги се съгласува със съществителното (*Чешка република*);

б) Не допускат замени на компоненти с друга форма или със синоним, срв. *Мало село* (собствено име) и *малко село* (съществително нарицателно име в свободно словосъчетание);

в) Обикновено не може да бъдат разделяни от външни елементи – например *В Стара ли Загора отиваш?* се среща само инцидентно;

г) Налагат строги ограничения в линейната последователност на компонентите – *Национален съвет за радио и телевизия*, но не *Национален съвет за телевизия и радио*;

д) Много от тях се характеризират с парадигматични ограничения, включващи дефективност на формите за число и/или определеност. Някои типове, основно лични имена и топоними, са неизменяеми, а други позволяват членуване: *Море на спокойствието – Морето на спокойствието*. В такива случаи реализацията на дефективни форми сигнализира, че словосъчетанието е свободно, срв. *Южен парк и южни паркове, Сейшелски острови и сейшелски остров, Ново село и новото село*.

СИС са групирани в семантични класове, които описват типа на назоваваните обекти. Тук са възприети основните категории от Разширената йерархична система на Секине (Секине 2007), които включват лични имена, топоними, организации, събития, периоди, продукти, биологични видове и други.

3. Съставните именуванни същности в компютърната лингвистика

Правилното тагиране (определяне на частта на речта и граматичните характеристики) и лематизиране (определяне на основната форма) на съставните лексикални единици спомага за усъвършенстването на езиковата анотация (тагиране, синтактичен анализ, семантична анотация), което може да допринесе и за подобряване на разработваните езикови технологии, включително машинния превод, търсенето и извличането на информация, автоматичното отговаряне на въпроси и др.

Всяко СИС трябва да бъде разпознавано като цялостна лексикална единица, съставена от две или повече графични думи. Необходимостта от правилно лематизиране на съставните лексикални единици и на СИС в частност се налага най-вече в случаите, когато съдържат пълнозначни думи, например *Черно море*, за да се разграничи свободното значение (на прилагателното *черен* и съществителното *море*) от значението на СИС. Много от съществуващите програми разпознават и тагират пълнозначните компоненти на СИС като отделни единици: например *Черно*{*черен*, прил.} *море*{*море*, същ. нариц.}.

Правилното определяне на морфосинтактичните характеристики на СИС също представлява предизвикателство в морфологично богати езици като българския. Преобладават два основни подхода към компютърното представяне на съставните единици: а) чрез крайни автомати, които генерират всички форми, използвайки речници, в които единиците са групирани във флективни типове (Зилберщайн 2005; Савари 2005); и б) чрез формализма на унификационните граматиките в съчетание с речници, като чрез променливи се задават структурни зависимости и ограничения (Саг и др. 2002). Тук е възприет първият подход.

4. Речник на съставните единици за целите на компютърната обработка

4.1. Структура на речниковото описание

Описанието на СИС в Речника се основава на принципите и означенията, възприети в рамките на граматичното описание на простите думи в Граматичния речник на българския език (Коева 1998) и предложената концепция за граматично описание на съставните лексеми (Коева 2006).

Всяко СИС е представено в речниковата си статия с основна форма (лема) и граматично описание. За лема на СИС е използвана максимално неутралната граматически правилна форма (например *Варненско езеро*). Формалното лексикално-граматично описание на единиците във възприетия речников формат включва:

а) категориална информация, която характеризира лемата и служи за групиране на думите в класове според частта на речта, към която принадлежат – СИС принадлежат към класа на съществителните имена (N);

б) лексикално-семантичен разред в рамките на дадената част на речта – при съществителните имена лексикално-граматичните разрези се поделят според това, дали съществителните назовават понятия, явления и под. (нарицателни имена, означени със С) или уникални обекти (собствени имена, означени с Н);

в) лексикално-категориална граматична информация, групираща думите в граматични подкласове – при СИС, като част от съществителните имена, такава характеристика е родът, за който се използват означенията – М (мъжки род), F (женски род), N (среден род);

г) допълнителна парадигматична характеристика, отразяваща определени особености на парадигмата – при СИС такава е дефективността на парадигмата по отношение на категорията число, тъй като често те са или само единични, или само множествени обекти: (S) сингулярия тантум, (P) плуралия тантум;

д) семантичен клас: географски названия (G), събития (E), лица (R), организации (A), продукти на човешката дейност (J), небесни обекти (C), растителни видове (B), животни (Z);

е) номер на флективния тип, който еднозначно определя флективната парадигма и процеса на формообразуване – при СИС парадигмата се определя от броя и реда на компонентите, от гореописаните характеристики (а-д), от фонетичните изменения и др.

В системата на Речника характеристиките от а) до д) са зададени с еднобуквени означения, а номерът на флективната парадигма – с число, като комбинацията им в строго определен ред (с изключение на семантичния клас) представлява флективният тип, който характеризира СИС с еднакви лексикално-граматични, морфосинтактични и други особености.

4.2. Дефиниции на флективните типове

Всеки флективен тип се идентифицира от уникален код (съставен от компонентите, описани в 4.1.) и дефинира начина, по който от лемата се генерират формите. Пример 1 представя формалното описание на флективния тип NHMS2 за съществителни собствени имена от мъжки род, сингулярия тантум, състоящи се от два компонента – прилагателно и съществително име, като: 1) по форма се изменя само първият компонент (*Южен парк*, *Южня парк*); 2) словоформите се образуват от основната по следния начин: предпоследният символ отпада (напр. „е“ в „южен“, „ъ“ в „малък“) и окончанието се конкатенира към остатъка.

Пример 1. Флективен тип NHMS2

NHMS2 = <1> <2>/smo

основна форма

+ <1><L2><S><R>ият <2>/sml

членувана форма – пълен член

+ <1><L2><S><R>ия <2>/smh

членувана форма – кратък член

<1> <2> – компоненти на лемата: **Южен парк** (за генериране на формите вж. 5.2.)

/ – разделител, след който към генерираната форма се приписват граматичните ѝ характеристики.

Основните означения, използвани за граматичните характеристики, са: s – единствено число, p – множествено число; m – мъжки род, f – женски род; n – среден род; o – нечленувана форма, l – членувана форма (м. р., пълен член), h – членувана форма (м. р., кратък член), d – обща членувана форма (ср. и ж. р.), c – бройна форма (м. р.).

4.3. Структурни и флективни типове

Към момента Речникът обхваща следните най-често срещани синтактични структури при СИС¹: а) *AN* – *Южен парк*; б) *AAN* – *прав речен рак*; в) *NN* – *бръмбар рогащ*; г) *NPN* – *Море на спокойствието*; д) *ANPN* – *Българска академия на науките*; е) *NPAN* – *Секция по компютърна лингвистика*; ж) *ANPAN* – *Българска асоциация по информационни технологии*.

Структурните типове се разпределят в съответните флективни типове според броя на членовете в парадигмата:

а) Неизменяеми СИС (с едночленна парадигма), например *Ню Йорк* (флективен тип *NHMS0*), *Нова Зеландия* (*NHFS0*).

б) Изменяеми СИС с парадигматични ограничения по категорията число. Парадигматичната характеристика, сигнализираща ограничението, се реализира с две стойности – сингулярия тантум (S), например *Александров архипелаг* (*NHMS1*), и плуралия тантум (P), например *Сейшелски острови* (*NHMP1*).

в) Изменяеми СИС с пълна парадигма. Както при останалите съществителни, при СИС парадигмата е шестчленна в мъжки род (основна форма – ед.ч. нечленувана; форма в ед.ч., членувана с пълен член; форма в ед.ч., членувана с кратък член; бройна форма; нечленувана форма за мн.ч.; членувана форма за мн.ч.) – например *див заек* (*NHM17*); четиричленна в среден и женски род (основна форма – ед.ч., нечленувана; членувана форма за ед.ч.; нечленувана форма за мн.ч., членувана форма за мн.ч.). Към парадигмите на СИС, за които категорията е релевантна, може да бъдат добавени и звателни форми.

4.4. Съдържание на Речника

Към момента Речникът на съставните именуванни същности включва: 21 161 СИС, класифицирани в 81 флективни типа и 8 семантични класа, от които се генерират 39 028 словоформи. Броят на флективните типове се обуславя от различната структура на СИС, различния брой на елементите, ограниченията и особеностите на парадигмата, както и от различните съгласувателни условия. Таблица 1 представя разпределението на единиците по семантични класове.

Таблица 1. Разпределение на СИС в Речника по семантични класове

Семантичен клас	Брой единици	Брой форми
Географски имена	11 965	20 923
Събития, периоди	1 947	871
Лица	2 212	1 747

¹ Използвани са следните означения: А – прилагателно име, N – съществително име, P – предлог.

Организации	842	842
Артефакти	989	989
Растения	1 697	7 228
Животни	1 430	6 322
Небесни обекти	79	106
Общо	21 161	39 028

5. Създаване на Речника

Речникът е създаден с помощта на автоматични методи, подпомогнати от ръчна експертна верификация. Кандидатите за речникови единици са извлечени по два основни начина: а) от общи и специализирани лексикографски ресурси (речници, списъци с термини и под.); и б) с помощта на евристики от Уикипедия и други структурирани и/или частично анотирани ресурси. Възможно е също извличането на СИС чрез статистически методи от свободни текстове от Българския национален корпус.

5.1. Автоматично приписване на флективни типове

При създаването на Речника са приложени различни евристики, позволяващи автоматичното предсказване на формоизменителните характеристики и флективния тип на СИС: а) разпознаване на опората и подчинените компоненти – синтактичната структура в голяма степен предсказва кои компоненти се изменят при формообразуване; б) разпознаване на рода (според рода на опората) и предсказване на броя на формите (например пълен и кратък член при съществителните от мъжки род); в) анализиране на завършека на прилагателните за определяне на формообразуването (например при членуване прилагателните от м.р., завършващи на *-ски*, добавят *-я/-ят*, докато останалите присъединяват *-ия/-ият*); г) търсене на възможните словоформи на компонентите в корпус, за да се потвърди флективният тип (например за прилагателното *червен* в мн.ч. в корпуса се среща формата *червени*, но не и *червни* и така се предсказва правилната парадигма).

5.2. Автоматично формообразуване

Автоматичното формообразуване се извършва с помощта на флективни граматика, които по зададения флективен тип на лемата генерират всички нейни форми със съответните им морфосинтактични характеристики. Методът е основан на формализма на крайните преобразуватели, които разпознават дадена последователност от символи и я трансформират в друга форма (с добавени граматични характеристики). Така морфосинтактичните изменения на СИС в настоящия речник се описват чрез множество от взаимно свързани

трансформации. Работата на автомата за даден флективен тип може да се опише с представените в Пример 2 операции.

Пример 2. Генериране на определената форма с пълен член и приписване на граматичната информация за флективния тип NHMS2.

<1><L2><S><R>ият <2>/sml

Символите в триъгълни скоби означават: (а) пореден компонент; или (б) команда с брой повторения. С диз е означена текущата позиция:

<1> – преместване на устройството на автомата след края на първата дума: **Южен#**

<L2> – преместване вляво (L) от текущата позиция 2 пъти: **Юж#ен**

<S> – изтриване на дясностоящия символ (е): **Юж#н**

<R> – преместване вдясно: **Южн#**

ият – добавяне на окончанието **ият** на мястото на текущата позиция:

Южният

<2> – преместване след края на втората дума

/sml – приписване на граматичните характеристики

Генерирана форма	Основна форма	Характеристика на лемата	Морфосинтактични характеристики
<i>Южният парк</i>	<i>Южен парк</i>	<i>NHMSG</i>	<i>sml</i>

5.3. Верификация

Флективният тип и генерираните форми са проверени ръчно, а в случаите на неправилна категоризация по една или повече характеристики са нанесени корекции. Средно 4,7% от единиците имат грешно приписан флективен тип, като това засяга най-вече следните категории: а) грешно приписан флективен тип на СИС от мъжки род поради особености във формообразуването на прилагателното име (например с отпадаща гласна или редуване, *Западен парк – Западния парк*); б) грешно приписан флективен тип на СИС поради фонетични промени в съществителното при образуване на множествено число (например *див заек – диви зайци*); в) неустановени ограничения в парадигмата (например флективен тип, допускащ членуване, приписан на неизменяемо СИС – (*върх*) *Голям Богдан – *Големият Богдан*).

6. Бъдещо развитие и приложения на Речника

Речникът представлява резултат от работата по систематичното описание на формообразователните специфики на съставните лексикални единици, насочена към създаването на унифициран речник на съставните лексеми от различни части на речта и с различна степен на идиоматичност. Предвижда се разширяване на Речника както с други семантични класове СИС, така и с

нови структурни и флективни типове. По-прецизното автоматично идентифициране на флективния тип може да се постигне чрез по-комплексни методи за морфологичен анализ на компонентите.

Правилното лематизиране и приписване на граматически характеристики на СИС би спомогнало за по-качествена лингвистична анотация на корпуси, което от своя страна може значително да повиши качеството на езиковите технологии, базирани на тези ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

- Зилберщайн 2005:** Silberztein, M. NooJ's dictionaries. – In: *Proceedings of LTC'05*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006, pp. 291 – 295.
- Коева 1998:** Коева, Св. Граматичен речник на българския език. Описание на концепцията за организацията на лингвистичните данни. – *Български език*, 1998, № 6, с. 49 – 58.
- Коева 2006:** Koeva, S. Inflection Morphology of Bulgarian Multiword Expressions. – In: *Computer applications in Slavic studies. Proceedings of Azbuki@net, International Conference and Workshop*, Sofia, 2006, pp. 201 – 216.
- Крипке 1980:** Kripke, Saul. *Naming and Necessity*. Harvard University Press, Blackwell, 1980.
- Мелчук 1995:** Melchuk, I. Phrasemes in language and phraseology in linguistics. – In: *Idioms: structural and psychological perspectives. Chap. 8*. Lawrence Erlbaum Associates, 1995, pp. 167 – 232.
- Савари 2005:** Savary, A. A formalism for the computational morphology of multi-word units. – *Archives of Control Sciences*, 2005, No 15(3), pp. 437 – 449.
- Сэг и др. 2002:** Sag, I. A., Baldwin, T., Bond, F., Copestake, A. A., Flickinger, D. Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP. – In: *CICLing*, 2002, pp. 1 – 15.
- Секине 2007:** Sekine, S. *The Definition of Sekine's Extended Named Entities. Version 7.1.0, 09-07-2007*. <http://nlp.cs.nyu.edu/ene/version7_1_0Beng.html> (дата на достъп: 13.11.2015).

Petya Osenova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

MODELING VALENCE FRAMES IN BULGARIAN: CORPUS VS. GRAMMAR APPROACH

Abstract: The paper focuses on the construction of valence lexicons for Bulgarian. It presents two approaches: a corpus-based one, which uses a syntactically annotated corpus for Bulgarian, and a grammar-based one, in which the resource is created together with the grammar language rules. BulTreeBank was used as a syntactically annotated corpus. The HPSG-oriented Bulgarian Resource Grammar was used for the grammar-based valency lexicon. Also, the interaction between the two approaches is discussed.

Keywords: valency frames, Bulgarian, resource grammar, treebank

1. Introduction

Valence lexicons have been created now for many languages. These lexicons are often based on existing treebanks – resources, which present syntactically analyzed sentences with respect to a specific linguistic theory. Some valence lexicons have been compiled while extending a treebank (Hinrichs and Telljohann 2009). Thus, a big coverage over verb behavior is ensured. Other resources rely on the most frequent verbs, evaluated on a large corpus (Žabokrtský and Lopatková 2007). Also, valence dictionaries might either reflect the surface syntactic level (Hinrichs and Telljohann 2009), or build also semantically oriented representations (such as lexicons in FrameNet¹ style, PropBank² style or Czech lexicon – PDT-VALLEX³, etc.).

Very often the newly created resources follow best practices. For example, the Prague strategy for building valence lexicons has been applied also to Arabic (Bielický and Smrž 2008) and Croatian (Agić et al. 2010) as well as for parallel lexicons, such as the English-Czech valency lexicon attempt. (Agić et al. 2010) claim that 1923 verb valency frames for 594 different lemmas have been extracted. Although the data in Croatian is smaller, the ratio between the lemmas and the frames is comparable to our data, excluding in both cases the valencies of the verb “to be”. Another approach is taken for Danish – a combined representation of the valency information is presented, which collapses the specificities of two constraint-based theories, namely LFG⁴ functions with HPSG⁵ categories (Asmussen and Ørnsnes 2005). An approach similar to ours with respect to a Treebank-driven lexicon has

¹ <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>

² <http://verbs.colorado.edu/~mpalmer/projects/ace.html>

³ <https://ufal.mff.cuni.cz/PDT-Vallex/>

⁴ Lexical Functional Grammar

⁵ Head-driven Phrase Structure Grammar

been taken for Latin (McGillivray and Passarotti 2009). They follow the notation of the treebank itself, and thus the lexicon is more data-dependent. In our case, the extracted frames have been post-edited.

On the other hand, grammar engineering efforts, which have become very popular in recent years, also provide various valence lexicons for a number of languages together with the language grammars. Such lexicons have been made within the DELPH-IN⁶ community, which follows the HPSG-based formalism; GF⁷ community, which follows GF formalism, among others. The author has developed a version of Bulgarian grammar⁸ in the lines of DELPH-IN grammars (Bender et. al 2010). They follow a core grammar, called Matrix grammar, while developing further their own language-specific versions. Also, the grammar components (types, hierarchy, lexicon, rules) are being developed with respect to the dataset they cover. Sometimes there is as minimum one common dataset to be covered by all grammars thus reflecting the similar and differing phenomena from a typological perspective.

The paper aims at highlighting the peculiarities of valence modeling from a corpus and grammar engineering perspective.

The paper is structured as follows: next section presents BulTreeBank-based valence frames. Section 3 reports on the valence lexicon, developed within Bulgarian Resource Grammar (BURGER). Section 4 discusses the similarities and differences in both approaches. Section 5 concludes the paper.

2. BulTreeBank Valence Frames

The BulTreeBank-based valence lexicon (Osenova et. al 2012) covers the verbs in an existing syntactically analyzed corpus of Bulgarian – BulTreeBank (www.bultreebank.org). The corpus contains 214 000 tokens and around 15 000 sentences. The underlying principles are: 1. keeping the surface syntactic structure, and 2. adding ontological constraints. The first criterion means that the frames are projected directly from corpus occurrences. The second one means that we aim at mapping the grammatical roles into semantic constraints, based on ontology. The second criterion will not be considered in the paper. It is mentioned just for completeness. In **Table 1** the syntactic labels and dependences are presented as used in BulTreeBank annotations. Some specificities come in order:

- the valence frame is kept to the surface syntax
- the pro-drops of any kinds are also presented within the frames
- the frame considers the clausal complements as well
- the verb usage is encoded in active voice

⁶ <http://www.delph-in.net/wiki/index.php/Home>

⁷ Grammatical Framework

⁸ <http://www.bultreebank.org/BURGER/index.html>

– the verbs in perfective and imperfective aspect are considered separate lemmas.

The frame includes only the inner participants (semantically obligatory for the event or situation, presented by the predicate, but might be unexpressed on the surface level). **Table 1** presents the dependences within BulTreeBank:

Table 1. Description of the syntactic labels in BulTreeBank

LABEL	DESCRIPTION
VPA	head[verb] - adjunct
VPC	head[verb] - complement
VPS	head[verb] - subject
NPA	head[noun] - adjunct
NPC	head[noun] - complement
PP	head[prep] - complement
PPA	head[prep] - adjunct
APC	head[adj] - complement
APA	head[adj] - adjunct
AdvC	head[adv] - complement
AdvA	head[adv] - adjunct

The extracted annotated frames from BulTreeBank are 18 081. After normalization, the verb lemmas in BulTreeBank turned out to be 3283, out of which 2180 have been processed. The number of distinct valence frames for these lemmas is 6469. This means that on average there are approximately 3 valence frames per lemma. Interestingly, 920 verb lemmas out of the processed 2180 have occurred in BulTreeBank only once; 313 lemmas have occurred 2 times; 200 lemmas – 3 times; 115 – 4 times and 94 – 5 times. Thus, such “rare occurrence” cases constitute approximately 75%, although the most frequent verbs are well covered by the other 25 % (for example, the verb *гледам* ‘look at’ has 93 frames, extracted from BulTreeBank).

The process of valence lexicon compilation had the following steps:

- all the verbs have been extracted together with the sentences they have been used in
- then they have been lemmatized and sorted by their lemmas
- a default valence frame has been inserted, which presents a predicate with a SUBJ, DIROBJ and INDOBJ.

Let us give some illustration. In **Fig. 1** one of the usages of the verb *назначавам* ‘appoint – imperfective’ is presented in the BulTreeBank visualization format. The gloss of the sentence is: *Blue-the appoint officially area leader*. The translation is: *The blue team ex officio appoints an area leader*. Thus, the default frame: SUBJ VERB COMPLEMENT [direct object] COMPLEMENT [indirect object] is kept almost without any modifications (deletions, additions, etc.).

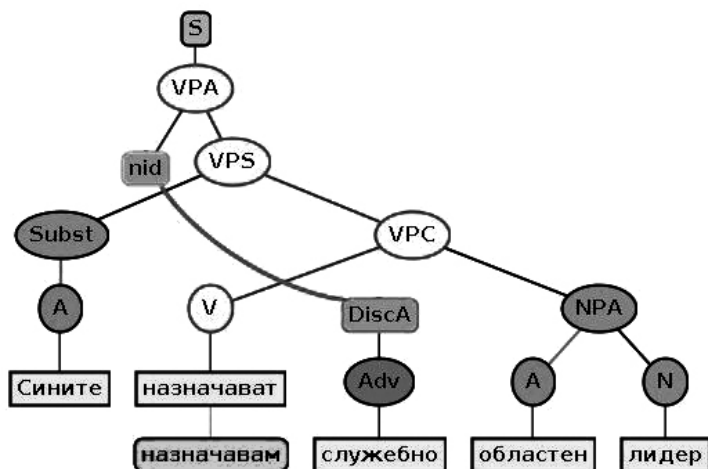

Fig. 1. Original representation of a sentence tree in Bultreebank. The rounded rectangle depicts the lemma node of the verbal head of the sentence

Let us explain the above example in more detail. The default frame has the following structure: (VPS N (VPC V N PP)), where the generalized model is: (VPS SOMEBODY (VPC VERB SOMEBODY ABOUT SOMETHING)). In the sentence in Fig. 1 SOMEBODY within VPS is substituted by a substantivized adjective (Subst); VERB is substituted by ‘appoint’ (wordform and lemma); SOMEBODY within VPC is substituted by ‘area leader’. The PP does not match anything in the sentence. The adverb ‘officially’ does not belong to the valence frame.

3. Grammar-based Valence Frames

BURGER is the Bulgarian Resource Grammar (Osenova 2011), developed in the lines of HPSG theory within DELPH-IN community.

The multilingual testset (originally in English) comprises 100 sentences, each of which exemplifying a different linguistic phenomenon. When translated into Bulgarian, the number of sentences went up to 178 sentences, since some more translational equivalents have been provided per sentence. Then, some additional sentences have been added for illustration of language specific phenomena, such as clitic doubling, double negation, pro-dropness, etc. Thus, the whole set became 193 positive sentences. Since it is a parsing grammar, 20 negative sentences were incorporated for test purposes. The covered cross-language phenomena are: complementation, modification, coordination, agreement, control, quantification, negation, illocutionary force, passivization, nominalization, relative clauses, light verb constructions, etc.

All valence types⁹ in the current version of the grammar are 268 (including optional subject, impersonal verbs). All complement valence types are 41.

The valence types have been developed while extending the grammar to cover a predefined dataset with sentences, each of which reflecting some language phenomenon.

In **Tables 2**¹⁰ and **3** the complement-taking frames are considered. The frequencies in the right column are estimated over the treebank, since the related dataset is too small. Also, the valence types in **Table 2** present the frame frequencies with *no overt subjects*, while the valence types in **Table 3** present the frame frequencies *with overt subjects*.

Table 2. The syntactic variety within head-complement dependencies without explicit subject

V_NP	1307
V_-	874
V_PP	661
V_NP-PP	546
V_che	158
V_da	143
V_ADVP	82
V_ques	50
V_PP-PP	48

When comparing the frames *with* and *without* overt subject, some conclusions can be drawn. Pro-drop phenomenon is very strong in Bulgarian valence frames.

It can be noticed that in both tables the most frequent type is verb with nominal complement (V NP) irrespectively of whether the subject is explicit or not. The next valence types differ in their frequencies when both tables are compared. For example, the intransitive verb frame with overt subject (NP V) is less frequent with respect to the other frames than the same frame without overt subject (V). Within the group of clausal complements, in **Table 2** the most frequent one is the *che* clause (=that), while in **Table 3** it is the *da* clause (=to).

⁹ Please note that ‘valence type’ has the same meaning as ‘valence frame’. In the grammar-based valence lexicon, the notation ‘valence type’ is preferred.

¹⁰ The notations present the type of the complement after the underscore. Thus, the defice means intransitive usage. Some of the mentioned complement types are language specific, such as: *che-type* and *da-type*, which correspond roughly to English sentences, introduced with *that* and *to*, respectively.

Table 3. The syntactic variety within head-complement dependencies with explicit subject

V_NP	52
V_PP	40
V_NP-PP	29
V_da	18
V_-	14
V_che	12
V_ADVP	11
V_PP-PP	9
V_cl	8
V_PP-da	6

4. Discussion

The differences of the grammar-enhanced lexicon to the treebank-based approach are: bottom-up approach (vs. top-down one); phenomenon-based coverage (vs. text-based one); deep approach (vs. surface one). The first specificity means that each example is modeled separately, and then with the compilation of examples, some general view on verb valence behavior can be generated. In the treebank it is the opposite – all the frames are extracted and then – checked and processed. The second specificity means that the valence depends on the phenomenon to be covered next by the grammar. This might cause either too little or too much variety in the frames. Contrary to this approach, the treebank-based one processes texts, and thus respects the aggregate nature of connected texts. The third specificity means that the valence frames incorporate some generalizations beyond the surface presentations. For example, they respect the optionality of the arguments and in this way one frame would cover more surface syntactic variations.

Within the differences it should be stressed that the grammar-based approach is semantically oriented, while the treebank-based one relies on the syntactic and syntactic-semantic relations only. Thus, in the treebank there is only one *head-complement* type with the copula being the head, while in the grammar there are 4 types. The first distinction is made between the referential index possessed by the nouns as complements, and all other parts-of-speech (adjectives, adverbs, PPs) as being events. The next distinction considers whether there is agreement between the subject and the complement (adjectives), or not (adverbs, PPs).

In both valence approaches the clitics are viewed as lexical projections of the head, while the regular forms are treated as head arguments (complements). However, in the grammar lexicon the semantics is taken into account. The clitic does not contribute its separate semantics, because it is not a full-fledged complement.

Instead, the verb incorporates clitic's contribution in its own semantics. Thus, the personal pronoun clitic lexemes have an empty relation list, while the regular pronoun forms have a pronoun relation.

We started a process of incorporating the treebank-based valence lexicon into the grammar-based one, because the former has a better coverage than the latter. Since the representations and incorporated knowledge have some differences, the following steps are being preformed:

- the verbs have been sorted by frames
- the frames have been automatically transformed into partial syntactic types (v_-, v_pp; v_np.....)
- the information about the value of the aspect has been derived from the morphological dictionary for each verb lemma
- types have been tuned with respect to granularity of valence frame specification
- missing types in the grammar have been detected.

This approach is consistent. However, it is fast only on coarse level of granularity when mapping the frames. For the detailed mapping, the process is accompanied by manual checks and corrections. The types, missing in the grammar, are mainly of the following matter: a) verbs with formally reflexive particles 'se' and 'si'. In the grammar they are considered complements and thus need to be part of the valence frame. This is not the case in the treebank model; b) addition of a perfective or an imperfective verb type to an existing valence frame; c) types with specific prepositions. In the grammar both - prepositions which form complements to verbs and modifying prepositions - have separate entries. Thus, valence types with specific prepositions (dative, locative, predicative, etc.) proliferate.

5. Conclusions

The paper presented two different, but complementing each other approaches to digital valence dictionary compilation – a corpus-based one and a grammar-development-based one. The first one is with high coverage, but oriented to surface syntax, although with a possibility to be generalized on syntax-semantic level. The second one is more semantically oriented and elaborated, but with low verb coverage in the grammar lexicon. Thus, the mapping from the treebank-derived one to the grammar-compiled one is not trivial. On the coarse level it is quick and straightforward. On the deep granularity level, however, it needs human intervention and reconsideration of the frames.

ACKNOWLEDGEMENTS

The work, presented in this paper, was partially supported by the FP7 Capacity Programme AComIn: Advanced Computing for Innovation, hosted at IICT-BAS. Grant Agreement: 316087.

REFERENCES

- Agić et al. 2010:** Agić, Ž., Šojat, K., Tadić, M. An Experiment in Verb Valency Frame Extraction from Croatian Dependency Treebank. – In: *Proceedings of the 32nd International Conference on Information Technology Interfaces*. Zagreb: SRCE University Computer Centre, University of Zagreb, 2010, p. 55 – 60.
- Asmussen and Ørsnes 2005:** Asmussen, J. and Ørsnes, B. Valency information for dictionaries and NLP lexicons: Adapting valency frames from The Danish Dictionary to an LFG lexicon. – In: F. Kiefer and J. Pajzs (eds.). *Papers in Computational Lexicography. Proceedings of the 8th Conference on Computational Lexicography, COMPLEX 2005*. Budapest: Research Institute for Linguistics. Hungarian Academy of Sciences, 2005, p. 28 – 39.
- Bender et al. 2010:** Bender, E. M., Drellishak, S., Fokkens, A., Poulson, L., Saleem, S. Grammar Customization. – In: *Research on Language and Computation*, 2010, vol. 8(1), p. 23 – 72.
- Bielický and Smrž 2008:** Bielický, V. and Smrž, O. Building the Valency Lexicon of Arabic Verbs. – In: *Proceedings of the Sixth International Conference on Language Resources and Evaluation*. ELRA, 2008.
- Hinrichs and Telljohann 2009:** Hinrichs, E. and Telljohann, H. Constructing a Valence Lexicon for a Treebank of German. – In: F. Van Eynde, A. Frank, K. De Smedt and G. van Noord (eds.). *Proceedings of the 7th International Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT 7), LOT*. Groningen, 2009, p. 41 – 52.
- McGillivray and Passarotti 2009:** McGillivray, B. and Passarotti, M. The Development of the Index Thomisticus Treebank Valency Lexicon. – In: *Proceedings of the EACL 2009 Workshop on Language Technology and Resources for Cultural Heritage, Social Sciences, Humanities, and Education – LaTeCH – SHELT&R*, 2009, p. 43 – 50.
- Osenova 2011:** Osenova, P. Localizing a Core HPSG-based Grammar for Bulgarian. – In: H. Hedeland, T. Schmidt, K. Wörner (eds.). *Multilingual Resources and Multilingual Applications, Proceedings of GSCL 2011*. Hamburg, 2011, p. 175 – 180.
- Osenova et al. 2012:** Osenova, P., Simov, K., Laskova, L. and Kancheva, S. A Treebank-driven Creation of an OntoValence Verb lexicon for Bulgarian. – In: N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, M. U. Doğan, B. Maegaard, J. Mariani, J. Odijk, S. Piperidis (eds.). *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*. Istanbul: ELRA, 2012, p. 2636 – 2640.
- Žabokrtský and Lopatková 2007:** Žabokrtský, Z. and Lopatková, M. Valency Information in VALLEX 2.0: Logical Structure of the Lexicon. – In: *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 2007, No. 87, p. 41 – 60.

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ
СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Румяна Петрова
Русенски университет „Ангел Кънчев“

ПО ВЪПРОСА ЗА ОТРАСЛИТЕ И РАЗДЕЛИТЕ В ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯТА

Abstract: The aim of this paper is to bring into focus some of the major outgrowths of linguoculturology that have been developing in recent years and to open up a discussion of their nature and status within the framework of, and in relation to, the mother discipline. Given the current amount of information available, the present outline cannot claim to be definitive or final and should be considered as a work in progress.

Keywords: branches and subdivisions of linguoculturology

В монографията си от 2013 г. *Проблеми на общата лексикология* Иван Касабов (Касабов 2013: 188 – 194 и сл.) разработва и представя в обобщен вид систематично разпределение на съществуващите лингвистични и семиотични дисциплини от гледна точка на разбирането си за думата знак и в тази схема поставя лингвокултурологията в групата на лексикалната семантика, ономазиологията, семасиологията и стилистиката, като я съотнася със *социокултурните функции на знака: знание* (подч. авт.). Подобно безусловно разполагане на лингвокултурологията в системата на езиковедските и семиотични дисциплини вместо представянето ѝ като нова, проблемна, неустановена и все още търсеца своето място област на знанието се прави може би за първи път в българската езиковедска наука. В същото време сме свидетели на обособяването на теми по лингвокултурология на конференциите на *Българското лексикографско дружество* и на специализирани подсекции в някои университети в България, както и на създаване на работни групи по лингвокултурология към катедри и институти. Всичко това свидетелства за утвърждаването на лингвокултурологията като равноправна наука у нас и е знак за признаване за постигнатото от немалък брой отделни български изследователи в тази област през последното десетилетие.¹

Лингвокултурологията като интегративна дисциплина, обединяваща теоретичното и приложно езикознание с антропологията, културологията и семиотиката, се развива в рамките на антропологичната парадигма в науката и е дело предимно на руски учени.² Предисторията ѝ се свързва с антропологична-

¹ За кратък преглед на първите български лингвокултурологични изследвания вж. Петрова (Петрова 2012: 39 – 42)

² За мястото на лингвокултурологията в антропологичната парадигма вж. напр. Караулов (Караулов 2014: 7 – 8) и Маслова (Маслова 2001: 5 – 8). В. И. Постовалова поставя лингвокултурологията на едно място с лингвосоциологията, лингвопсихологията, лингвоетнологията и лингвопалеонтологията в още по тесни рамки – тези на антропологичната линг-

та лингвистика, която обединява езикознанието, антропологията и културологията на XIX и XX в., сред чиито главни представители, особено що се отнася до антропологията, се числят редица учени от англоезичния културен кръг.³ Темата за произхода на лингвокултурологията отвежда пряко към задачата на настоящата разработка – да проследи нейните съвременни подразделения и отрасли, съществуването на които е мощно доказателство за нейната жизненост.

В рамките на лингвокултурологията през последното десетилетие се създадоха и развиха различни подразделения, които могат да бъдат групирани по три начина: според изследователските цели и методи, според вида изследван материал и спрямо дихотомията *синхрония* : *диахрония*. Ще се спрем накратко на всяка от трите групи.

От гледна точка на целите и методите за постигането им изследванията на проучените от нас рускоезични, англоезични и български автори до момента може да бъдат групирани в девет раздела: лингвоконцептология, лингвоаксиология (аксиологическа лингвистика), съпоставителна лингвокултурология, лингвоперсонология, семиотична лингвокултурология, приложна лингвокултурология (лингвостранознание), интерлингвокултурология, лингвокултурология на семантичните примитиви и културална лингвистика. С изключение на семиотичната лингвокултурология първите шест отрасли са рускоезични, а последните два – англоезични. Нека обаче още в началото посочим, че настоящият преглед не отчита изследванията на други езици.

Названията *лингвоконцептология* и *лингвоаксиология* може да се смятат за синоними на названието *лингвокултурология*. Лингвоконцептологията е един от най-добре развитите отрасли с относително най-дълъг живот. Тя има много привърженици и е популярна и перспективна както в ОНД, така и у нас. Свързва се с имената на В. Н. Телия, Ю. С. Степанов, В. А. Маслова, С. Г. Воркачов, Г. Г. Слишкин и мн. др. Това, което прави лингвоконцептологията различна от другите отрасли на лингвокултурологията, е тясната ѝ връзка с когнитивната лингвистика. В нейните рамки се осъществяват както монолингвални, така и съпоставителни изследвания, като те са насочени приоритетно към познавателния аспект на езика. Както обяснява Г. Г. Слишкин в монографията си от 2000 г. *Лингвокултурните концепти на прецедентните текстове*, цел и предмет на лингвокултурологията (в смисъла на лингвоконцептология) е изследването на националната концептосфера – системата от експлицитни и имплицитни ценности или идеали, изграждащи основата на дадена национална или етническа култура, с помощта на които става възможна комуникацията между нейните членове. Тези ценности и идеали се съхраняват в специфичната за всеки отделен език система от лингвокултурни

вистика (Постовалова 1999: 29). За преглед на различните школи по териториален признак в рускоезичната лингвокултурология вж. Лю (Лю 2013).

³ Връзката между лингвокултурологията и англоезичната антропология и културология се разглежда в Петрова (Петрова 2006: 6 – 8).

концепти. Концептът представлява редуцираният до крайните предели на човешката памет резултат от опитното опознаване на действителността. Всеки нов концепт, пояснява Слишкин, се съотнася с по-рано усвоените от човека културно-ценности доминанти, съхранявани поколения наред в религията, идеологията, изкуството и др. на даден народ. В концептосферата влизат не само официално утвърдените за дадено поколение [или политически режим – бел. моя, Р. П.] ценности, нито само научно обосноваваните знания, но и цялата наивна картина на света, формираща образната съставка на концептите, както и информацията, формираща тяхната понятийна съставка, усвояването на която е условие за успешната комуникация на хората в дадена култура. В тази сума от информация влизат както битови, така и научно проверени знания, както истина, така и заблуда, лъжа и предразсъдъци (Слишкин 2000: 10 – 14).

Рускоезичните лингвоконцептолози поставят особено силно ударение на ролята на културно-ценностния филтър в процесите на приемане или отхвърляне на всеки новосформиран се концепт. Казано другояче, дали новите знания, носени от заемките и неологизмите, ще станат трайна и устойчива част от родния език и култура, зависи от съгласуването им със старите знания и ценности на човека, с целия му предишен живот. Концептосферата с други думи е динамична система, но възможностите ѝ да поема нови и различни концепти и да се разширява и променя не са безкрайни – тя се отличава с относителна непроменливост и устойчивост.

В България в областта на лингвоконцептологията работят И. Панчев (Панчев 2010), Е. Недкова (Недкова 2011) и някои други изследователи.

В степента, в която лингвоконцептологията има за предмет ценностния аспект на езика, тя се припокрива с лингвоаксиологията (аксиологическата лингвистика), която започва да се развива в края на миналия век в Научноизследователската лаборатория по аксиологическа лингвистика към Волгоградския държавен педагогически университет под ръководството на професор В. И. Карасик. Както посочва С. Г. Павлов, задача на аксиологическото изследване е „извличането на ценностния компонент на езиковата единица или изказването. На лингвоаксиологическо равнище изследването се управлява от въпроса какви ценности могат да се припишат на носителя на езика, за когото са характерни дадени изказвания, познавателни механизми, комуникативни стратегии и пр. Целта на аксиологическия анализ на конкретен език е възсъздаването на националната езикова картина на света и аксиосферите на различни социални групи и идиолекти“ (Павлов 2013: 26).

Лингвоаксиологията се различава от лингвоконцептологията по това, че поставя в центъра на вниманието ценностния аспект на езиковата личност, идеалите, мотивите, стремежите и убежденията на дадена група хора, аксиосферата на даден колектив или общество, а не толкова спецификата на познавателните механизми у човека и тяхната езикова репрезентация. Лингвоаксиологията има представители и у нас: сред тях е например Р. Петрова (вж.: Петрова 1996, 2003, 2006, 2010а, 2010б, 2012, 2013).

Съпоставителната лингвокултурология получава мощен тласък през 1997 г., когато в Москва излиза от печат основополагащото съчинение на В. В. Воробъев *Лингвокултурология (теория и методи)* (Воробъев 1997), в което се представя съвършено нова методика – теорията на лингвокултурното поле със структурна единица лингвокултуремата. С помощта на тази методика, приложена към разнороден езиков материал, В. Воробъев възсъздава портрета на две различни национални личности – руската и френската. Завършен статус съпоставителната лингвокултурология получава през 2010 г. с дисертацията на Г. М. Алимжанова за присъждане на научната степен доктор на филологическите науки, озаглавена *Съпоставителна лингвокултурология: същност, принципи, единици* (Алимжанова 2010), в която авторката отново демонстрира широките възможности на лингвокултуремата. Към този отрасъл се числят и някои работи на отделни български изследователи. Такова е например съпоставителното изследване на английски и български паремии с приложение на културемата на Р. Петрова (Петрова 2006), на български, руски и сръбски фразеологични единици на Е. Недкова (Недкова 2011), на български и руски паремии на П. Трендафилова (Трендафилова 2014) и др.

Лингвоперсонологията предхожда по време лингвокултурологията, която заимства от нея идеята за първенството на говорещия и мислещ човек пред езиковата структура. За основоположници на лингвоперсонологията се смятат Г. И. Богин (Богин 1984) и Ю. Караулов (Караулов 2014), които паралелно с други учени още през 80-те години на ХХ в. разработват понятието *езикова личност* – изразената в езика и чрез езика личност, която може да бъде реконструирана на базата на значими за дадена култура езикови средства – прецедентните текстове. Тя има изключително много привърженици не само в Русия, но и в цяла Евразия. У нас в тази област работят Р. Русев (Русев 2006), М. Симеонова (Симеонова 2007) и др.

Семиотичната лингвокултурология засега е представена с две имена, които са на български учени: М. Алмалех, който осъществява мащабни изследвания на старозаветни текстове на иврит (вж. например Алмалех 2006, 2010), и П. Трендафилова, изследовател на паремиите като знаци на културата, включително и на библейската култура (Трендафилова 2007, 1998). При това подразделение на лингвокултурологията засега не може да се говори за обособена школа, а за обединяващ принцип, изразяващ се в семиотичния подход към културните текстове.

Приложната лингвокултурология и лингвостранознанието за руски език обикновено се свързват с имената на Е. М. Верещагин и М. Г. Костомаров. Към днешна дата тези две сродни дисциплини бележат близо тридесет години живот. В обзорната си статия от 2009 г., посветена на приложната лингвокултурология, И. П. Василюк представя следната програма на този раздел: „Лингвостранознанието като аспект на лингводидактиката разглежда взаимодействието на езика и културата в процеса на неговото функциониране, описание и преподаване. Приемайки лингвостранознанието като система от

ръководни принципи за решаване на образователни и хуманистични задачи, приложната лингвокултурология ведно с това се характеризира и с ред специфични признаци: 1) тя съсредоточава вниманието си върху разкриване на създадените от човека културни ценности; 2) характеризира се с цялостен подход към описанието най-вече на тези реалии, които са съществени за процеса на социално-културното функциониране на руския език и на неговото описание и преподаване; 3) в учебния процес се ориентира към пълна и обективна информация за различните области на културния живот в Русия. По този начин, приложната лингвокултурология ... отразява нов етап в развитието на методиката на преподаване на руски език като чужд“ (Василюк 2009: 26). В България лингвостранознанието и сродните му университетски дисциплини, целта на които е да изучават културата и цивилизацията на различни страни (България, Англия, Америка, Франция, Германия и пр.) на съответния език, са добре развити. Подобен подход към англоезичната култура, при това по две линии – диахронна и синхронна, е застъпен в книгата на Р. Петрова *Увод в англоезичното странознание (в две части)* (Петрова 2010а).

Интерлингвокултурологията като съвременно направление в рамките на межкултурната комуникация се разработва в Русия от В. В. Кабакчи, Е. В. Белоглазова и др. (Кабакчи 2011). Тя се занимава с описанието на руската култура на английски език и от позициите на английската култура. В интерлингвокултурологията традиционната триада на межкултурната комуникация, при която представители на две култури общуват чрез преводач посредник, се заменя от диада, при която общуването между двама инокултурни представители – в случая на руската и на англоезичната култура – протича непосредствено и пряко с помощта на специален език посредник – английски, ориентиран към чуждата култура (Foreign-Culture-Oriented English). Така сферата на традиционния превод се разширява, тъй като източникът на информация е съучастник в процеса на общуването и същевременно преводач, осъществяващ т.нар. вътрешен превод (Кабакчи, Белоглазова 2012: 4 – 6).

Както може да се види дотук, изредените по-горе различни раздели на лингвокултурологията в Русия и България се отличават единствено по акцентите си и понякога трудно може да бъдат различени един от друг. По тази причина работата на един и същ изследовател може да принадлежи към няколко различни раздела. Генералната им цел обаче е една – да търсят и изследват културата, съхранявана в езиковите единици на всички равнища.

В страни и независимо от рускоезичната лингвокултурология, но паралелно с нея, се развива и англоезичната лингвокултурология. В нейните рамки засега се очертават две основни школи: лингвокултурологията на семантичните примитиви на А. Вежбицка, която можем да назовем културална семантика (Cultural Semantics), и културалната лингвистика (Cultural Linguistics).

Изследванията на Анна Вежбицка върху етноспецифичната семантика на думи, словосъчетания и текстове на английски и други езици са добре познати в Русия и у нас. Какво точно е тяхното място в лингвокултурологичната

парадигма? Известно е, че Вежбицка не се занимава с базовите понятия на лингвокултурологията като концепт, културна конотация, прецедентен текст, езикова личност и пр., нито с единиците за анализ и описание, каквито са например лингвострановедски ценните единици, разработени от Е. М. Верещагин и М. Г. Костомаров, културно-етнологическите единици на Л. А. Шайман, лингвокултуремата на В. В. Воробъов, националните и социокултурни стереотипи на Ю. Е. Прохоров, логоепистемата, (лингво)културния концепт, културемата, акумулемата и др.⁴ От 70-те години на XX век насам А. Вежбицка развива и усъвършенства системата от семантични универсалии, първоначално разработена от полския учен А. Богуславски, и свързания с нея културно-семантичен анализ, наречен от нея *универсален синтаксис на значенията* (universal syntax of meaning) (Вежбицка 1997: 25 – 28, 2010: 16 – 20). Вежбицка не назовава себе си *лингвокултуролог*, не употребява названието *лингвокултурология* и доколкото може да се види от прегледа на литературата на няколко нейни съчинения, не познава работата на рускоезичните лингвокултуролози.⁵ Същевременно по цели, обект и предмет на изследване научното творчество на Анна Вежбицка е не само лингвокултурологично, но то изпреварва повечето рускоезични отрасли с близо две десетилетия. От тази гледна точка изглежда правдоподобно да говорим за две различни и независими големи направления в рамките на лингвокултурологията – рускоезично и англоезично.

Културалната лингвистика (Cultural Linguistics) е създадена от американския антрополог Гари Палмър през 90-те години на XX в. По-късно към него се присъединява Фарзад Шарифиян, австралийски учен от ирански произход.⁶ Прегледът на някои техни работи подсказва, че те също не познават

⁴ В обзорната си статия за лингвокултурологичната парадигма И. Е. Герасименко (Герасименко 2012) изрежда първите четири базови единици, но към тях следва да се добавят и останалите, между които са акумулеватата, разработена от българската изследователка В. Аврамова (Аврамова 2007) и културемата, разработена от Р. Петрова (Петрова 2003, 2006, 2007, 2010б, 2012, 2013).

⁵ В библиографията на книгата на А. Вежбицка *Английският: Значение и култура* (Вежбицка 2006) присъстват само две заглавия на руски език, а в тази на *Опитност, факти и смисъл: скритото културно наследство на английския език* (Вежбицка 2010) – нито едно. И действително в библиографията на по-ранната книга на Вежбицка от 1997 г. *Разбирането на културите посредством техните ключови думи: английски, руски, полски, немски и японски* (Вежбицка 1997) присъстват 26 заглавия на руски език, но те по понятни причини са на автори, които не се занимават с лингвокултурология, тъй като тя се появява в Русия едва след 1997 г., ако не се смятат работите на И. Богин и Ю. Караулов от 80-те години на XX в. и монографията на В. Н. Телия *Руската фразеология: семантичен, прагматичен и лингвокултурологичен аспект* (Телия 1996).

⁶ Основите на културалната лингвистика се полагат от Гари Палмър през 1996 г. (Палмър 1996) с монографията *Към теория на културалната лингвистика*, чийто основен постулат е, че образността в най-широкия смисъл на думата стои в основата на всички познавателни и мисловни процеси и на тяхната езикова репрезентация.

работата на руските лингвокултуролози. В една редактирана от двамата съавтори монография от 2007 г. (Шарифиян, Палмър 2007: 11) след изреждане на лингвоантропологичните източници на културалната лингвистика се уточнява, че тя „поставя ударение на културата като източник на концептуален опит, който се получава по пътя на когнитивни структури като схеми, категории, метафори и сценарии“. В друго свое по-късно съчинение Шарифиян (Шарифиян 2015: 474) отново пише за произхода на културалната лингвистика от (антропологичната) лингвистика на Франц Боас, етносемантиката и етнографията на речта, които той обединява в когнитивна лингвистика, и изказва следната добре известна след лингвокултуролозите мисъл: „езикът [...] съхранява и предава културното познание. [...] езикът действа като банка на паметта и непрекъснато променящо се средство за препредаване на културното знание (в смисъла на знанието, обусловено от културната конвенция на групата – бел. моя, Р. П.) и неговите компоненти, т.е. *културно-обусловената концептуализация* (cultural conceptualization)“ (подч. авт.) (Шарифиян 2015: 476 – 477). Сред идеите на Шарифиян изпъкват две, които може да се окажат твърде полезни за по-нататъшното развитие на лингвокултурологията. Първата е, че неравномерното разпределение на компонентите на дадена културна схема сред индивидите от лингвокултурната група не се отразява фатално на тяхната комуникация поради синергичната природа на културното знание (Шарифиян 2015: 478). Втората идея е свързана с непреодолимите концептуални различия между някои варианти на английския език, невлизаци в т.нар. англо-английски кръг (т.е. групата от британски, американски, австралийски, канадски и новозеландския английски), като например австралийския аборигенски английски, африканските варианти на английския и др., и неговите англо-английски варианти, което силно затруднява комуникацията между говорещите англо-английски и неангло-английски.

Ако разполагахме с информация за лингвокултурологични изследвания и на други езици, каквито вероятно съществуват, би могла да се получи много по-изчерпателна картина на лингвокултурологията в света днес. В библиографиите на проучените от нас англоезични съчинения обаче трудно се откриват заглавия на автори, различни от западните, и на езици, различни от английския. Но нещо повече, дори и в библиографиите на рускоезичните учени, които по традиция включват заглавия на много повече чужди езици, лингвокултурологичните заглавия на други езици са също малко. Това ни навежда на мисълта, че лингвокултурологията или не се развива равномерно по света (което е нормално), или за нея не се пише достатъчно.

Що се отнася до втората група изследвания, които може да се групират според типа изследователски материал, прегледът на съчиненията разкрива едно доста неравновесно разпределение. Преобладаващата част от учените предпочитат да анализират корпуси от думи и минитекстове (фразеологични единици, паремии, рекламни съобщения, анекдоти и пр.), някои проявяват интерес към разгърнати текстове като приказки и други наративи (повести,

романи, политически, рекламен и научен дискурс), дори поезия и драма, а трети изследват разнороден и разножанров езиков материал. И така, от гледна точка на типа проучвателски обект изследванията може да се разпределят в следните групи: лексикална лингвокултурология, фразеологична лингвокултурология, лингвокултурология на паремията, лингвокултурология на рекламата, на дискурса (ежедневен, политически, научен и пр.), на приказката, на романа, на поезията, разножанрова лингвокултурология и пр. Подобно разпределение не трябва да се смята за излишно и самоцелно, тъй като то спомага да се очертаят още по-ясно най-подходящите и съответстващи на конкретния езиков материал и литературен жанр изследователски подходи и базови единици, както и специфичните начини за културологично тълкуване.

Лингвокултурологичните изследвания може да се разпределят и по трети признак – от гледна точка на дихотомията *синхрония* : *диахрония*. В момента преобладават синхронните изследвания, но се срещат и някои диахронни, които имат някои общи черти с етнолингвистичните, както и такива от смесен тип. Всеки тип притежава свои специфични характеристики, проучването на които ще спомогне да се разработят подходящи подходи за достоверното установяване на появата, изчезването, трайността и дължината на живот на определени културни факти, явления и тенденции, оставили своите следи в езика.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2007:** Аврамова, В. *Лингвокултурология*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2007.
- Алимжанова 2010:** Алимжанова, Г. М. *Сопоставительная лингвокултурология: сущность, принципы, единицы*. Автореферат. Алматы: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2010.
- Алмалех 2006:** Алмалех, М. *Цветът в Петокнижието. Езикова картина на света*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Алмалех 2010:** Алмалех, М. *Светлината в Стария завет*. София: Кибеа, 2010.
- Богин 1884:** Богин, Г. И. *Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов*. Автореф. дисс. док. филол. наук. Ленинград, 1984.
- Василюк 2009:** Василюк, И. П. *Прикладная лингвокултурология: проблемы подбора и анализа языкового материала для практики обучения русскому языку как иностранному*. – *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, 2009, вып. № 98, с. 24 – 33.
- Вежбицка 1997:** Wierzbicka, A. *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1997.
- Вежбицка 2006:** Wierzbicka, A. *English: Meaning and Culture*. Oxford, New York etc.: Oxford University Press, 2006.
- Вежбицка 2010:** Wierzbicka, A. *Experience, Evidence, and Sense: The Hidden Cultural Legacy of English*. Oxford, New York, etc.: Oxford University Press, 2010.

- Воробьев 1997:** Воробьев, В. В. *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва: РУДН, 1997.
- Герасименко 2012:** Герасименко, И. Е. Лингвокультурология как комплексная научная парадигма. – *Учёные записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*, 2012, № 3 (23), Т. 2. <<http://scientific-notes.ru/pdf/026-004.pdf>> (дата на достъп: 12.09.2015).
- Кабакчи 2011:** Кабакчи, В. В. Введение в интерлингвокультурологию. – В: *Язык и межкультурная коммуникация. Материалы Второй Международной науч.-практ. конф., Великий Новгород, 19 – 20 мая 2011 г.* Т. 1. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2011, с. 11 – 19.
- Кабакчи, Белоглазова 2012:** Кабакчи, В. В., Белоглазова, Е. В. *Введение в интерлингвокультурологию. Учебное пособие*. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2012.
- Караулов 2014:** Караулов, Ю. Н. *Русский язык и языковая личность*. Изд. 8-мое. Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2014.
- Касабов 2013:** Касабов, Ив. *Българска лексикология и фразеология. Т. 3. Проблеми на общата лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.
- Лю 2013:** Лю, Ц. О научных школах русской лингвокультурологии. – *Молодой учёный*. 2013, № 12, с. 857 – 859. <<http://www.moluch.ru/archive/59/8462/>> (дата на достъп: 12.09.2015).
- Маслова 2001:** Маслова, В. А. *Лингвокультурология. Учебное пособие*. Москва: Академия, 2001.
- Недкова 2011:** Недкова, Е. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата*. Русе: Лени Ан, 2011.
- Павлов 2013:** Павлов, С. Г. Лингвоаксиологическая модель человека: научно-методический аспект. – *Вестник Мининского университета*, 2013, № 2 <http://www.mininuniver.ru/mediafiles/u/files/Nauch_deyat/Vestnik/2013-06%20Pavlov_Minin_Vestnik.pdf> (дата на достъп: 13.09.2015).
- Палмър 1996:** Palmer, G. V. *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 1996.
- Панчев 2010:** Панчев, И. *Лингвокултурен анализ на концептите добро и зло в българския и руския език*. Дисертация. София, 2010.
- Петрова 1996:** Petrova, R. Language and Culture. One Step Further in the Search for Common Ground. A Study of Modern English Proverbs. – In: *Europe: from East to West*. Martin Dangerfield, Glyn Hambrook & Ludmilla Kostova (eds.). Varna: PIC, 1996, pp. 237 – 248.
- Петрова 2003:** Petrova, R. Comparing Proverbs as Cultural Texts. – In: *Proverbium*, 2003, Vol. 20, pp. 331 – 344.
- Петрова 2006:** Петрова, Р. *Лингвокултурологично съпоставително изследване на английски и български пословици*. Дисертация. София, 2006. <<http://lingvocult.uni-ruse.bg>> (дата на достъп: 12.07.2015).
- Петрова 2007:** Петрова, Р. Културемата – единица за лингвокултурологични съпоставителни изследвания (върху материал от английски и български пословици). – В: *В огледалния свят на езика и културата*. Русе: Лени Ан, 2007, с. 9 – 28. <<http://lingvocult.uni-ruse.bg>> (дата на достъп: 12.07.2015).
- Петрова 2010а:** Petrova, R. *Anglophone Area Studies: An Introduction, Part One & Part Two*. – В: Петрова, Р. *Увод в англоезичното странознание и културознание. Първа и втора част*. Русе: Лени Ан, 2010.
- Петрова 2010б:** Petrova, R. Bulgarian Proverbs of Reciprocity: A Culturematic Study. – In: *Proverbium*, 2010, Vol. 27, pp. 245 – 286.

- Петрова 2012:** Петрова, Р. *Културемите в Книга на притците (The Book of Proverbs) в Авторизираната версия на Библията (AV/KJB)*. Русе: Лени Ан, 2012.
- Петрова 2013:** Петрова, Р. *Български паремии за присмех и похвала. Лингвокултурно изследване (скала на културемите)*. Русе: Изд. център на Русенския университет, 2013. <<http://lingvocult.uni-ruse.bg>> (дата на достъп: 12.02.2014).
- Постовалова 1999:** Постовалова, В. И. Лингвокултурология в свете антропологическо-й парадигме. – В: *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры, 1999, с. 25 – 33.
- Русев 2006:** Русев, Р. К вопросу о новом видении языковой личности – В: *Наследие Академика В. И. Борковского и проблемы современной лингвистики. Статьи, исследования, материалы*. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006.
- Симеонова 2007:** Симеонова, М. *Езиковата личност на Васил Левски*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2007.
- Слишкин 2000:** Слышкин, Г. Г. *Лингвокультурные концепты прецедентных текстов*. Москва: Academia, 2000.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры, 1996.
- Трендафилова 1998:** Трендафилова, П. *Семиотични проблеми на сакралния текст. Библията и семиотиката*. Силистра: Александър Ковачев, 1998.
- Трендафилова 2007:** Трендафилова, П. Лингвокултурологичен поглед към български народни мъдрости и библейските им съответствия. – В: *В огледалния свят на езика и културата*. Русе: Лени Ан, 2007, с. 112 – 143. <<http://lingvocult.uni-ruse.bg>> (дата на достъп: 2.12.2010).
- Трендафилова 2014:** Трендафилова, П. *Лингвокултурологично изследване на български и руски пословици и поговорки*. Русе: Изд. център на Русенския университет, 2014.
- Шарифиян, Палмър 2007:** Sharifian, F., Palmer, G. (eds.). *Applied Cultural Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.
- Шарифиян 2015:** Sharifian, F. *Cultural Linguistics. Available from Professor Farzad Sharifian, Feb. 21, 2015*. <http://www.researchgate.net/publication/272508510_The_Encyclopedia_of_Applied_Linguistics> (дата на достъп: 12.07.2015).

Фанира Самигулина

Южный федеральный университет, Ростов на Дону

СПЕЦИФИКА ДИНАМИКИ СЕМАНТИКИ ЛЕКСИКИ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЭМОЦИИ В РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Abstract: The article examines the features of dynamics of the language semantics meaning 'individual's emotional state'. It is demonstrated the fact that the concepts of language projections provide the opportunity to see not only the picture of the world, including the linguistic, but also the uniqueness of the development of the world by the people. Article researches the inner forms of the concept's name by means of studying its etymology as a way to study the conceptual system. It is analyzed the emotional concepts in Russian linguistic culture, illustrated their original somatic nature.

Keywords: conceptual picture of the world, linguistic personality, emotional concepts, diachronic analysis

Структура личности представляет собой целостное системное образование, неповторимую комбинацию психофизиологических (специфика мышления, уровень интеллекта, тип темперамента, гендерные характеристики и др.) и социальных (семья, учебный/рабочий коллектив, „референтная“ группа, СМИ и др.) параметров. Социальная составляющая языковой личности необходимо включает в себя лингвокультурологическую, так как в действительности речевое поведение человека обязательно содержит в себе те особенности, которые были усвоены им в определенной окружающей среде. Они способны передавать характер отношений между членами группы, определенные отношения к различным предметам и явлениям действительности, некоторые мировоззренческие позиции конкретной личности и многое другое.

Исследование лингвокультурологической составляющей языковой личности предоставляет возможность качественно нового анализа речевого поведения человека, рассматриваемого как процесс апелляции к концептам, хранящимся в его сознании. Такой анализ напрямую связан с рассмотрением единиц когнитивного уровня (концептов), которые „у каждой языковой личности складываются в определенную картину мира, изучение которой предполагает выход к знанию, сознанию, процессам познания человека“ (Караулов 1986: 5). Соотнесение лингвокультурологической и социальной составляющей оправдано тем, что в процессе социализации человека, формирования его личности, в том числе и языковой, из окружающего его социума он усваивает не только особенности произношения, словаря, но и концепты, являющиеся отражением культуры данного общества.

Перечисленные составляющие языковой личности проявляются в речевом поведении говорящего на всех уровнях языковой системы, но с различ-

ными особенностями. Наиболее показательным как для психофизиологической, так и для социальной и лингвокультурологической составляющей является лексикон человека. При этом ярче всего в нем проявляются психофизиологические особенности говорящего. Анализируя с этих позиций речевое поведение конкретных людей, можно определить индивидуальные отличия их психики, специфику мышления, тип темперамента, гендерные характеристики, социальное происхождение и статус, характер ролевых отношений в социальных группах, культурные особенности среды обитания, характер фоновых знаний и многое другое. Тем самым речевое поведение, взятое в многообразии коммуникативных ситуаций, дискурс отражает специфику языковой картины личности, анализ которой позволяет определить характер индивидуальной концептуальной картины мира.

Если же исследовать концептуальные системы, связанные с познанием окружающей действительности, в развитии, диахронии, то можно выявить концептуальную картину мира, характерную не только для человека определенной культуры, но и человека вообще, картину мира, обусловленную спецификой развивающегося мышления человека как вида. Речь идёт об эмоциональных концептах, то есть концептах, содержанием которых являются различного рода эмоции, чувства.

Эмоции и чувства, в свою очередь, квалифицируются исследователями как предразум, при помощи которого происходит самая общая первичная оценка индивидом полезности / вредности сложившейся ситуации. Они выступают в качестве инструмента познавательной деятельности человека (Симонов 1987). Средством доступа к концептуальному знанию, как известно, является слово, хотя значение слова представляет не всё содержание концепта. Это связано с тем, что концепты являются ментальными сущностями. Следовательно, они могут быть как вербализованными, так и невербализованными, что обусловлено наличием вербального и невербального (наглядно-образного) мышления, детерминированного межполушарной асимметрией мозга. Только при взаимодействии двух полушарий происходит познание окружающего мира. Сугубо левополушарная картина мира будет схематичной, однозначной и неполной, так как полнота отражаемой картины мира в сознании человека невозможна без участия в познании правого полушария человека. При этом в качестве основной единицы хранения знаний выступает концепт (Болдырев 2000).

Концепты, в свою очередь, не только мыслятся, но и переживаются. Это говорит о том, что концепт, принадлежа сознанию, включает в себя как описательно-классификационные, так и чувственно-волевые и образно-эмпирические характеристики (Степанов 1997: 41). Часть концептов имеет языковое воплощение, а другие представлены в психике особыми ментальными репрезентациями – образами, картинками, схемами (Кубрякова 1996). Ряд концептов связан с эмоциональными явлениями. Такие концепты довольно часто не имеют прямых обозначений в языке и передаются сочетаниями слов, на-

пример: *камень на сердце, душа болит, кошки на душе скребут, не находят себе место, чувствовать себя не в своей тарелке* и т.п. Это связано с тем, что эмоциональные состояния очень трудно поддаются какой-либо категоризации, кроме оценочной. Подобного рода проблемы возникают и с категоризацией различного рода ощущений. Часто для передачи обонятельных, тактильных, осязательных, вкусовых и других ощущений используются различные сочетания слов: *запах свежескошенной травы, запах мокрого асфальта* и т.п. Связано это с тем, что язык, как известно, дискретен, а мышление континуально.

Мышление состоит из нескольких этапов: ощущение, восприятие, представление, образование понятий. Мышление на уровне ощущения, восприятия и представления базируется на первосигнальной системе, то есть на работе правого полушария головного мозга человека. А на уровне понятия – на второсигнальной (на работе левого полушария). Из области нейролингвистики получены данные о специфике функционирования полушарий. Так, левое полушарие использует аналитическую стратегию переработки информации, обеспечивает логически-рациональное, индуктивное мышление, связано с вербально-символическими формами. Оно как бы дробит картину мира на части и анализирует их, выстраивая причинно-следственные связи, классифицируя все объекты.

Правое полушарие, наоборот, схватывает картину мира целостно, одновременно включая в рассмотрение всю конкретную реальность, не дробя на части, а синтезируя целостный образ. То есть правое полушарие использует глобальную, синтетическую стратегию, обеспечивает образное мышление. Правое полушарие также непосредственно участвует в речевой деятельности, наполняя речь эмоциональной окраской. Следует отметить более активную роль правого полушария и в эмоциональной деятельности человека (Лурия 1983). Тем самым, на первой ступени (ощущение) мышление наиболее континуально, на последней (понятие) – дискретно, так как уже на уровне восприятия к процессу отражения окружающей действительности подключается слово.

Эмоции – это сложный психический феномен, одна из форм отражения мира, основанная на первосигнальной системе. Это свидетельствует в пользу континуальной природы эмоций. Действительно, многие исследователи отмечают тот факт, что эмоции – это процесс, а именно – процесс оценки происходящего как полезного или вредного для живого организма. Таким образом, они отражают не свойства предметов и явлений реального мира, а отношение к ним и, следовательно, их значение для жизни человека.

Эмоции, являясь способом оценки этого значения для конкретного человека и составляя мотивационную основу его деятельности, не могут не отражаться в речи. Но здесь есть своя закономерность. Эмоциональных состояний очень много, но состояния эти в большинстве своем мимолетны. Как отмечают психофизиологи, лишь те, что отличаются длительностью и переживаются чаще других, получают отражение в языке и обозначаются

словами с более или менее однозначной семантикой (например: *горе, печаль, радость, гнев* и др.). Поэтому в языке закрепились слова, обозначающие наиболее частые и стойкие чувства, но этим отнюдь не исчерпывается вся эмоциональная палитра человека. Для передачи других переживаний в дискурсивных практиках приходится прибегать к развернутым описаниям или образным сравнениям, например: *Дама в малиновом берете была как на иг-олках, слыша такие ужасы* (волнение, нервное возбуждение) (М. Лермонтов); *„На душе кошки скребли, реветь хотелось“* (беспокойство, тревога) (А. Чехов); *Ноги не идут, а на душе тревога: почти все молодые, необстрелянные, на западе зарево и стрельба такая, что душа уходит в пятки* (сильный страх) (Э. Казакевич); *Он оторваться не мог от Настасьи Филипповны, он упивался, он был на седьмом небе* (наслаждение, счастье) (Ф. Достоевский).

Именно континуальный характер эмоций обуславливает отсутствие четкой классификации по их модальности. Существующие классификации часто противоречивы и включают от двух (удовольствие/неудовольствие) до нескольких десятков эмоций (Симонов 1987). Причем психологи с трудом проводят градацию между эмоциями разных модальностей, например, между эмоциями „печаль“ и „грусть“. Как уже было сказано, эмоции поддаются однозначной классификации только по оценочному признаку хорошо – плохо. Как видим, ценность, оценка – наиболее важная часть картины мира человека, в том числе и языковой. Она основывается на реальной значимости данной категории в жизни человека. Этот факт и предопределяет актуальность изучения языковой репрезентации явлений внутреннего мира человека, его эмоций в рамках современной лингвистической парадигмы. Исследователи отмечают, что „анализ концептов психологических эмоциональных состояний – это та область, которая определит развитие концептуальных исследований на далёкую перспективу“ (Пименов 2003: 64).

Из психологии известно, что по знаку все эмоции человека делятся на положительные, которые переживаются человеком как удовольствие, и отрицательные, появляющиеся в том случае, когда действительность не соответствует потребностям человека. Причем, известно, что в психике человека отрицательные эмоции преобладают, так как являются жизненно более важными. Они первыми появляются и последними исчезают. Такая значимость отрицательных эмоций в жизни человека отражена в его ментальной картине мира и зафиксирована в семантической системе языка. Действительно, в языке существующий словарный запас для выражения отрицательного эмоционального состояния человека очень разнообразен. Только слов-терминов для обозначения отрицательных эмоциональных состояний в русском языке насчитывается более двадцати лексем (без учета их производных), в то же время для обозначения положительных эмоций – менее десяти.

Несмотря на ограниченные возможности слова в передаче всего богатства наполнения концепта, этимологический анализ значений слов способен дать некоторую информацию о том, какие изменения претерпевали концеп-

туальные структуры (в частности, эмоциональные) при функционировании в социуме, каким образом они взаимосвязаны с так называемыми кодами культуры, зафиксированными в языковом сознании и в языке. С помощью данных базовых культурных кодов членится, категоризируется, структурируется и оценивается наш мир. Коды культуры как феномен универсальны по своей природе, свойственны человеку как *homo sapiens*. Базовые из них соотносятся с архетипическими представлениями культуры, в них запечатлены „наивные“ представления о мироздании. При этом в качестве базовых выделяется небольшое количество кодов культуры (их можно сравнить с базовыми оппозициями, определяющими картину мира). В. В. Красных называет шесть: соматический (телесный), пространственный, временной, предметный, биоморфный, духовный. Среди базовых кодов соматический выводится исследователями на первое место как наиболее древний из существующих, так как человек начал постигать мир с познания самого себя. С этого же и началась окультурация человеком окружающего мира (Красных 2003: 297 – 299). К такому же выводу можно прийти, если проанализировать ряд эмоциональных концептов в русской лингвокультуре.

Известно, что одним из путей изучения концептов является анализ внутренней формы их имен. Для этого необходимо обратиться к имени концепта, установить этимологию соответствующего слова. Языковые проекции концептов дают возможность увидеть не только картину мира, в том числе и вербальную, но и своеобразие освоения внешнего и внутреннего мира человеком.

В нашем случае рассмотрим несколько слов-терминов, служащих для обозначения положительных и отрицательных эмоций (из лексико-семантических групп „Положительное эмоциональное состояние“ и „Отрицательное эмоциональное состояние“), с точки зрения истории их происхождения и развития. Например, в лексико-семантической группе „Положительное эмоциональное состояние“ в праславянский период начинает функционировать лексема *счастье*. Праславянскую форму **sъcestьje* объясняют из **sъ-*: др.-инд. *su* – ‘хороший’ + **cestь* – ‘часть’. В целом первоначально форма *счастье* означала ‘хороший кусок, лучшая часть, доля’. Последнее значение ‘лучшая доля’ в отделении от конкретной вещи легко затем стало восприниматься как ‘хорошее, довольное состояние человека’. И уже в славянских языках зафиксировано только абстрактное значение ‘счастье’ (Фасмер 1986 – 1987, III: 816). В памятниках письменности лексема только с этим значением фиксируется с XV в.: *Все то управивъ милостию божию и стояниемъ дому Святыя Троица и здорovieмъ и съсчастиемъ великого князя Ивана Васильевича* (Срезневский 1958, III: 864).

У слова *блаженство* существующие в праславянский период формы имели тоже преимущественно конкретное значение. Так, в праславянский период существовали следующие варианты: **bolgatь* со значением ‘сладкий, счастливый’, **bolgostь* – ‘варенье, имущество, деньги, блаженство’,

**bolgovati* – ‘пировать; жить счастливо, в довольстве’ (Этимологический словарь славянских языков 1974 – 1988, II: 172 – 175). Все эти формы сохранились и в древнерусском языке с двумя значениями: конкретным и абстрактным.

С XI в. форма *облажение* имела только абстрактное значение эмоции „блаженство“ и в таком значении встречается в памятниках письменности: *Жити онемь облажениемь* (Срезневский 1958, II: 515). Впоследствии со значением эмоции закрепляется одна словоформа *блаженство*. Как и предыдущее, это слово развивает свое значение на базе конкретного и приобретает абстрактную окраску, переходя в область эмоциональной лексики. Общая схема развития конкретного значения в абстрактное для всех лексем лексико-семантической группы „Положительное эмоциональное состояние человека“ примерно такова: „материальное богатство, благо → пользование благами, получая (физическое) удовольствие → удовольствие как положительная эмоция“.

Подобное изменение значений можно увидеть и у слов лексико-семантической группы „Отрицательное эмоциональное состояние“: *грусть, скорбь, горе, печаль, страдание* и др. Эти слова функционируют со значением ‘испытывать тягостное, гнетущее чувство’.

Уже в праславянском языке можно встретить формы *gryzota* (**gryzti*) со значениями ‘боль, рези в животе’, ‘ссора, брань’, ‘забота, огорчение, тоска, скорбь’ (Этимологический словарь славянских языков 1974 – 1988, VII: 160). Первоначальное же значение этого слова находим в индоевропейской праформе **g/h/reu* – ‘размельчать, тереть’ (сравним: лит. *grauzti*, латыш. *grauzt* ‘грызть’, гот. *krinstan* ‘скрежетать’).

В славянских языках, помимо конкретного значения, появляется эмоциональное. Например, в западнославянских языках *hryzota* ‘забота, огорчение’, ‘тоска, скорбь’, в болгарском *грижа* ‘беспокойство; горе, печаль’; в украинском *грижа* ‘печаль, огорчение’. Но на первичность конкретного значения у этих лексем указывают следующие факты: польская диалектная форма *gryzota* ‘боль, рези в животе’, украинская диалектная *грижа* ‘ссора, брань’, ‘грыжа’ (Фасмер 1986 – 1987, II: 465).

В памятниках письменности в значении ‘горесть, печаль’ слово *грустность* в русском языке встречается уже с XI века: *Не точию же порадоватися, нъ ни отинудь сластьне слышати грустности человека* (Словарь русского языка XI – XVII вв. 1975 – 1988, IV: 147). Семантическое развитие в данном случае шло по линии „физическое (соматическое) страдание → страдание нравственное“. Здесь наблюдается ассоциативный метафорический перенос телесных (соматических) ощущений человека в область психических переживаний.

Первоначальное значение слова *скорбь* ‘царапать’ (др.-исл. *skara*), ‘пищу – выдалбливаю’ (лат. *scribo*), ‘скоблить’ (лат. *skabere*), ‘печалиться’ (лит. *skurbti*), ‘горе’ (лит. *skurbe*), ‘грызть, кусать’ (англо-сакс. *sceorfan*) (Фасмер 1986 – 1987, III: 650). Праславянское **skъrbь* буквально ‘режущее’. Здесь семантическое развитие аналогично развитию значения ‘грусть’ из ‘грызть’.

Видимо, метафорическое употребление слова закрепило его новое значение эмоции. И уже в славянских языках наблюдаем у этой лексемы только абстрактное значение: болгарское *скръб* ‘скорбь’, древнерусское *скърбь* ‘горе, скорбь’ (там же).

Слово *скърбь* с эмоциональным значением зафиксировано в русских памятниках письменности в XI веке: *Абие же по скърби дънии техъ слънце мерькнетъ* (Словарь русского языка XI – XVII вв. 1975 – 1988, III: 401).

Лексема *горе* имеет схожую историю. В праславянском языке функционировали формы **gore* со значением ‘горь – выжженное пожарное лесное пространство’ и **goriti* с двумя значениями: ‘жечь, палить’, ‘печалиться, страдать’ (Этимологический словарь славянских языков 1974 – 1988, VII: 40 – 46). Как видим, одна из форм использовалась не только в области конкретной, но и эмоциональной лексики. Другая форма вошла в древнерусский язык на первом этапе развития в качестве междометия для выражения горестных чувств: *И яко приде лобъзати ю [жену] хотя возъва великомъ гласомъ съ слъзами: горе мне... мужь мои купьць есть и истопи ся и погуби своя и чюжа и есть в темници* (Словарь русского языка XI – XVII вв. 1975 – 1988, IV: 84).

Слово *печаль* и его различные словоформы фиксированы в памятниках письменности с XI века: *Завидя и бо убо печальнь есть и таеть* (Срезневский 1958, II: 923 – 992). Праславянская форма **pecalbь* происходит из индоевропейской формы **pekalbь*, которая в свою очередь от **peka* ‘зной, жар’.

В славянских языках встречается образование **pecalbь* уже со значением чувства: украинское *печаль*, старославянское *печаль*, болгарское *печал*, словенское *pecalbь* ‘скорбь, грусть’ (Фасмер 1986 – 1987, III: 254). Заметим, что семантическое развитие нового значения произошло по все той же линии ‘физическое страдание → нравственное страдание’ и закрепились в новой форме слова.

Языковые факты говорят, что развитие значений слов (которые являются лишь отражением динамики концептуальной структуры) лексико-семантических групп со значением ‘Эмоциональное состояние человека’ в древнерусском языке шло от конкретного к абстрактному, продолжая тенденцию, заложенную в праславянском языке. Как в истории мышления абстрактные понятия формируются сравнительно поздно на базе конкретных представлений, так и в языке слова с более абстрактным значением обычно развиваются на основе слов с конкретным значением. Как видим, содержание значений слов, а также тех концептов, которые они называют, мотивируются так или иначе отражаемой в нем действительностью.

Основой перехода является схожесть телесных (соматических) ощущений и психических переживаний у человека, которая ведет к образованию (по ассоциации) в слове абстрактного значения. Так, связано с огнем слово *горе* ‘то, что горит в душе человека’ и его синоним *печаль* ‘то, что печет’. Здесь на основе живых образов и представлений возникают новые более абстрактные понятия. Но слова-термины со значением эмоции имеют опреде-

ленную „предметную“ направленность, будучи отображением психической жизни человека. Значение слова включает в себя понятия об этих явлениях (различных эмоциональных настроениях), которые представляют собой его внутренний стержень.

Интересно отметить, что начался процесс перехода конкретных значений в абстрактные у слов, входящих в лексико-семантическую группу со значением эмоции еще в праславянскую эпоху, но наиболее бурно шел в древнерусском языке в период его становления. При этом в группе долгий период одновременно существовало большое количество абсолютных синонимов, постепенно переходящих в разряд идеографических. Так, на протяжении всей истории развития русского языка насчитывается двадцать три абсолютных синонима в области лексики со значением отрицательных эмоций и одиннадцать абсолютных синонимов в области лексики со значением положительных эмоций. Полагаем, это связано с континуальным характером эмоций. Именно специфика данного психического явления вела к трудности его категоризации, а это соответственно отражалось в трудности номинации. Но развитие психики человека приводило к все более тонкой дифференциации психических явлений, понятий и, как следствие, обозначающих их слов, значения которых постепенно уточнялись, что демонстрирует взаимосвязь и взаимодействие когнитивного и языкового сознания в жизни социума. В этом суть влияния особенностей развития человеческой психики на специфику ментальной, или концептуальной, картины мира (и языковой).

Таким образом, представления человека о тех или иных реалиях изменяются в связи с их более глубоким познанием, изменение понятий приводит к изменениям значений слов и, следовательно, к новым толкованиям слов носителями языка. Это объясняет динамичность концептуальной картины мира, отражающейся в языковой. Конечно, нельзя при этом не учитывать интралингвистических факторов (процесс выравнивания значений идеографических синонимов), также влияющих на развитие языковой семантики.

На примере эмоциональных концептов можно заметить, что концептуальная картина мира имеет вербальную и невербальную проекции (в виде различных эмоциональных ощущений, не передаваемых одним словом). Эмоциональные концепты, как и любые другие, могут различаться в зависимости от культуры, условий существования этноса на вербальном уровне (Красавский 2008).

На невербальном уровне эмоциональные концепты имеют минимум национальных различий, что соответствует единой и всеобщей когнитивно-семантической сфере человечества, в свою очередь базирующейся на единстве окружающего мира. Такое единство обусловлено тем, что эмоции, связанные с аффективной нервной системой, биологически одинаковы у всех людей. Об общности эмоциональной сферы человека говорят и лингвистические приемы создания разноуровневых экспрессивных единиц, передающих разнообразные коннотации, в различных языках. При этом метафоричное употреб-

ление лексических средств обеспечивается особенностями правополушарного мышления, а экспрессивность единиц грамматического уровня – это часто результат диалектики количественно-качественных отношений, базирующихся на специфике таких простейших мыслительных процессов человека, как ощущение и восприятие. Многие вербальные приемы использования экспрессивных средств свидетельствуют о том, что психические процессы универсальны и детерминируются одинаковой структурой и функционированием головного мозга и всей психики в целом.

ЛИТЕРАТУРА

- Болдырев 2000:** Болдырев, Н. Н. *Когнитивная семантика*. Тамбов: Изд-во Тамбовского ун-та, 2000.
- Караулов 1986:** Караулов, Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности. – В: *Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы*. Москва, 1986, с. 105 – 126.
- Красавский 2008:** Красавский, Н. А. *Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах*. Москва: Гнозис, 2008.
- Красных 2003:** Красных, В. В. „Свой“ среди „чужих“: миф или реальность? Москва: ИТДГК „Гнозис“, 2003.
- Кубрякова 1996:** Кубрякова, Е. С. Концепт. – В: Кубрякова Е. С., Демьянков, В. З. и др. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: МГУ, 1996, с. 90 – 93.
- Лурия 1983:** Лурия, А. Р. *Основные проблемы нейролингвистики*. Москва: Наука, 1983.
- Пименов 2003:** Пименов, Е. А. Концепты эмоций: перспективы исследования национальных культур. – В: *Язык. Этнос. Картина мира. Серия „Концептуальные исследования“*. Вып. 1. Кемерово: Комплекс „Графика“, 2003, с. 59 – 65.
- Симонов 1987:** Симонов, П. В. *Мотивированный мозг*. Москва: Наука, 1987.
- Словарь русского языка 1975 – 1988:** Словарь русского языка XI – XVII вв. 14 вып. Москва: Наука, 1975 – 1988.
- Срезневский 1958:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. В 3-х т. Москва: ГИС, 1958.
- Степанов 1997:** Степанов, Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. Москва: Языки русской культуры, 1997.
- Фасмер 1986 – 1987:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х т. Москва: Прогресс, 1986 – 1987.
- Этимологический словарь славянских языков 1974 – 1988:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1974 – 1988.

Вера Гливинская
Московский государственный университет
имени М. В. Ломоносова

МИР СЛАВЯНСКОГО ЗАРУБЕЖЬЯ

Abstract: The presentation dwells on the interfaculty course *Slavic World* developed and given by the staff of the Department of Slavic Languages of the Faculty of Foreign Languages and Regional Studies. The course was taught to all the students of Lomonosov Moscow State University, who showed interest in the topic. The course sees Slavic world as a cultural-language area, whose development was determined by two opposite trends: divergent (from one to many) and convergent (from many to one). The main focus of the presentation is on the series of lectures on Bulgaria, that cover dominant cultural and historical trends in the country's development, interlanguage connections and the way cultural quest is reflected in modern Bulgarian language.

Keywords: teaching, Slavic world, lexical system, contacts, borrowings

Начало XXI века, как впрочем и конец XX, отмечены невероятным ускорением времени. Прорыв в информационных технологиях привел к бурному развитию во всех областях человеческого знания, к смене исследовательских парадигм, к поиску открытий на междисциплинарных территориях. Мощнейший импульс развития получает и лингвистика, вступив на поле таких наук, как социология, этнография и этнология, культурология, психология и др. Возникают новые перспективные направления исследований, в самих названиях которых содержится указание на их смежный характер: этнопсихолингвистика, культурантропология и т.п. В ответ на эти вызовы в 2013 году МГУ имени М. В. Ломоносова пересмотрел учебные программы и счел возможным, несмотря на и без того напряженный график занятий своих студентов, ввести еще один обязательный курс: МФК (межфакультетский курс). С одной стороны, курс обязательный, то есть каждый студент должен его прослушать и отчитаться в конце семестра. С другой стороны, это курс по выбору, поскольку студентам предоставляется возможность записаться на любой курс любого факультета (кроме своего собственного). В том же 2013 году инициатива ректората была поддержана и факультетом иностранных языков и регионоведения (ФИЯиР) объявлением своего МФК „Вербальная и невербальная межкультурная коммуникация“ (авторы – д.ф.н. проф. Г. Г. Молчанова, к.ф.н. доц. Т. В. Васильева, к.ф.н. доц. В. В. Робустова, преп. С. С. Грецкая), получившим высокую оценку слушателей. Студенты с энтузиазмом восприняли инновацию: „В этом году ректорат МГУ имени М. В. Ломоносова подарил всем студентам возможность выйти за рамки программы своего курса и попробовать себя в роли геологов, журналистов, химиков, управленцев ...“ (из отзыва студентки III курса факультета государственного управления П. А. Ну-

ряевой, 2013). По сути, все факультеты МГУ захотели выйти со своими курсами за пределы узкой специализации, расширить свою аудиторию, дать слушателям возможность узнать больше о проблематике дисциплин, изучаемых в МГУ. Так, в весеннем семестре 2014 – 2015 учебного года 35 факультетов (из 39) объявили запись желающих прослушать предлагаемые ими курсы, общим числом 190! Как мы видим, студентам есть из чего выбрать. Наибольшее количество тем было заявлено философским факультетом (22), при этом почти все предложенные курсы состоялись (лишь один из них был отозван по причине малого числа записавшихся), что отражает возросший интерес молодой части общества к философскому осмыслению бытия, а также к философским основам научного знания. Межфакультетские курсы читаются параллельно – в один день, в одно и то же время. В течение первых трех недель слушатели имеют право перезаписаться, если их ожидания не оправдались. Таким образом, каждый студент получает возможность максимально расширить горизонты своего научного поиска и получить интересующую его информацию в самых разных областях науки, что называется, „из первых уст“.

В весеннем семестре 2014 – 2015 учебного года факультетом иностранных языков и регионоведения было заявлено два межфакультетских курса, один из которых был позднее отозван. Предложенный кафедрой славянских языков и культур курс „Мир славянского зарубежья“ (авторы программы: д.ф.н., зав. кафедрой славянских языков и культур, в.н.с. Института славяноведения РАН Н. Н. Запольская, к.ф.н. доц. В. В. Белоусова, к.ф.н. доц. В. Н. Гливинская, к.ф.н. доц. И. Е. Иванова, к.ф.н. доц. О. Н. Шапкина) привлек внимание студентов 16-ти факультетов (44 слушателей). Интерес к курсу проявили будущие историки, математики, филологи, биологи, географы, физики, журналисты, химики, почвоведы, биоинженеры, геологи, юристы, философы, психологи, студенты Института стран Азии и Африки и факультета мировой политики. Цель курса – познакомить слушателей со славянским зарубежьем. К сожалению, курс охватывает не все славянское зарубежье, а лишь его часть. Концепция курса предполагает знакомство слушателей с историей и культурой Болгарии, Польши, Сербии и Чехии, языки которых вот уже 44 года преподаются кафедрой славянских языков и культур ФИЯиР.

Славянское зарубежье рассматривается как особый культурно-языковой ареал, развитие которого мотивировано конкуренцией противоположных тенденций – дивергентной (от единого к множеству) и конвергентной (от множества к единому). Поиск культурной идентичности предстает и как эмоциональный (переживание), и как когнитивный (осознание) процесс определения людьми своей принадлежности к тому или иному культурному сообществу. Курс разделен на три тематических блока:

1. Культурно-исторические доминанты

Культурно-исторические ситуации. Культурные коды исторических эпох. Императивные вербальные и невербальные тексты культуры. Личность в контексте культуры. Культурная маркированность литературных языков.

2. Межъязыковые связи

Механизмы взаимодействия языков. Положительные и отрицательные стороны межъязыковых контактов. Коммуникативная и лингвистическая мотивированность использования иноязычной лексики. Проблемы заимствований в эпоху глобализации: этноидентификационный и коммуникативный аспекты.

3. Речевой этикет как элемент языковой картины мира

Речевой этикет как национально специфичные правила речевого поведения. Постоянные и переменные характеристики участников коммуникации. Основные характеристики речевой ситуации. Формулы речевого этикета: реплики – стимулы и реплики – реакции. Невербальные средства коммуникации.

Особенность курса заключается в том, что знакомство с теоретическими вопросами сочетается с практическим овладением основами четырех славянских языков – болгарского, польского, сербского и чешского.

К сожалению, курс, рассчитанный на 28 учебных часов, пришлось сократить до 22, так как среди записавшихся, как мы уже видели, было много студентов естественных факультетов, заканчивающих семестр на три недели раньше. Пострадал третий тематический блок, а также практикум „комментированное чтение параллельных текстов на славянских языках“. Таким образом, каждый языковой цикл был представлен только двумя лекциями.

Две первые лекции курса („Slavia: культурно-языковая дивергенция и конвергенция в истории и современности“ – д.ф.н. Н. Н. Запольская) познакомили слушателей с проблематикой категории Slavia. Было рассмотрено зарождение славянской государственности, движение от этноязыковой данности к духовному единству, Христианизация, переводческая деятельность равноапостольных святых Кирилла и Мефодия, создание единого книжного языка. Огромный интерес аудитории вызвало знакомство с первой славянской азбукой – глаголицей, а также сопоставление ее с византийским уставом и кириллицей.

В нашем информационном сообщении мы остановимся подробно лишь на болгарском блоке, точнее на второй его части, поскольку именно она непосредственно связана с темой конференции.

Первая лекция болгарского блока была подготовлена и прочитана доктором М. Коновой (Новый болгарский университет и Дипломатический институт при Министерстве иностранных дел Республики Болгария). Доктор Конова познакомила слушателей с историческим прошлым своей страны, сконцентрировав внимание на культурно-историческом наследии древних культур и великих цивилизаций (древнефракийской, славянской, древнегреческой, римской и исламской), преемником которых стала Болгария. Слушатели узнали о самых ярких событиях истории болгарского государства с 681 года по наши дни. Ретроспекция истории была представлена памятниками культуры, признанными достоянием ЕС и вошедшими в Список объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО. Особое внимание было уделено национальным праздникам, связанным с основными вехами истории Болгарии и отразившим благодарную память народа. Огромное количество продемонстрированных слай-

дов позволило слушателям предпринять увлекательнейшее путешествие по стране, увидеть своими глазами невыразимую словами красоту ее ландшафта и вековую строгость архитектурных памятников.

Вторая лекция болгарского цикла „История, запечатлённая в слове“ (к.ф.н. доц. В. Н. Гливинская) знакомит слушателей с особенностями болгарского языка как языка славянского (по происхождению) и балканского (по развитию). Болгарский язык предстает как язык классический – книжный язык славян на протяжении нескольких веков их развития, и как язык „экзотический“, поскольку в процессе своего развития он обрел черты, не свойственные другим славянским языкам, черты, которые позволяют включить его в состав балканского языкового союза. Проф. Св. Иванчев называет болгарский язык балканским языком – эталоном, так как именно в нем наиболее ярко и полно проявилась общебалканская специфика (Иванчев 1988).

Современное языкознание, пройдя тернистый путь развития, сегодня вернулось к идеям Вильгельма фон Гумбольдта о том, что разные языки – это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее. Помимо естественной коммуникативной функции выражения мыслей, чувств и волеизъявлений людей, язык выполняет ряд функций, непосредственно связанных с самоидентификацией народа, его культурой и историей. Проф. С. Г. Тер-Минасова (Тер-Минасова 2003: 80) отмечает еще четыре функции:

1. Язык – зеркало культуры, так как он отражает помимо реального мира и реальных условий жизни, общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, мораль, образ жизни, систему ценностей, мироощущение и видение мира.

2. Язык – сокровищница культуры. Он хранит культурные ценности и передает их от поколения к поколению.

3. Язык – орудие культуры. Он формирует своего носителя, навязывая ему заложенное в языке видение мира, менталитет – т.е. культуру, картину мира данного народа.

4. Язык – самый честный и памятный свидетель истории и культуры народа.

Замысел болгарского цикла предусматривал проверку этих положений на материале лексического фонда болгарского языка. Неоценимую помощь в реализации этого проекта оказал изданный в 2013 году коллективом авторов (Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова) труд „Българска лексикология“ (Крумова-Цветкова и др. 2013). Цель, провозглашенная авторами, полностью совпала с задачами второго и третьего тематических блоков болгарского цикла МФК:

- наметить некоторые исторические, концептуальные, лингвокультурные и прагматические особенности национальной лексики;
- раскрыть характерные черты болгарина в когнитивном, аксиологическом и морально-этическом аспекте через его видение мира, отраженное в языке.

Авторы изучают становление болгарской лексической системы в тесной связи с соответствующими общественно-политическими и культурно-историческими условиями бытования болгарского народа. Язык рассматривается как часть национальной и культурной идентичности. Именно такой подход представляется чрезвычайно продуктивным с дидактической точки зрения и первоначальный замысел лекции – проследить отражение исторических событий, освещенных в первой части цикла, в лексике современного болгарского языка, получил свое материальное выражение. Бережно собранный и высокопрофессионально разработанный болгарскими коллегами лексический материал был предложен слушателям курса: мы пригласили их в путешествие по лексике болгарского языка для того, чтобы проверить, действительно ли язык – „самый честный и памятный свидетель истории и культуры народа“ и может ли словарь национального языка показать нам „картину мира“ его носителей, их Вселенную, представленную в алфавитном порядке.

Прежде всего мы попытались восстановить индоевропейские корни болгарской национальной идентичности, рассмотрев самый архаичный пласт болгарской лексики: термины родства, названия животных и растений, природных явлений (Крумова-Цветкова и др. 2013: 127).

Другой древней составляющей болгарского этноса, как известно, являются фракийцы. Мы обратили внимание на географические названия, засвидетельствованные 2500 – 3000 лет тому назад и сохранившиеся по сей день на территории современной Болгарии. Это хорошо всем известные реки *Искър, Вит, Струма, Стряма, Тунджа, Велека, Арда, Осъм, Марица* и др.; горные хребты *Осогово, Родопи*; города *Пловдив, Пирдон* и др. (Крумова-Цветкова и др. 2013: 128). Напомнили слушателям трогательный миф об *Орфее* и *Эвридике*, о мужественном герое античной истории *Спартаке*.

Общеславянская лексика составляет самый многочисленный пласт болгарского языка. Мы попробовали изучить этот языковой материал и составить по нему общее представление о жизни древних славян. Для этого классификация общеславянской лексики (Крумова-Цветкова и др. 2013: 128 – 133) была трансформирована в задание. Слушатели получили распечатки слов без квалифицирующих обобщений и должны были самостоятельно их классифицировать и рассказать по ним о быте, верованиях и видах деятельности далеких предков болгар. Чтобы облегчить выполнение поставленной задачи, списки слов, приводимые авторами, были сокращены за счет исключения лексем, трудных для прочтения и понимания. Лексические ряды выглядели примерно так:

- *бреза, бук, грах, жито, малина, пиеница, овес;*
- *вол, врана, говедо, жаба, коза, кон, орел, пчела* (всеобщее веселье вызвало слово *щука*);
- *весло, вила, вретено, игла, лопата, плуг, нож, шило* и др.

Таким образом были представлены помимо вышеуказанных групп названия частей тела человека, болезней, продуктов земледелия и скотоводства,

явления общественной жизни, природных объектов и явлений, числительные, народный календарь и др. С особым интересом слушатели отнеслись к именам собственным, отсутствующим у русских и отражающим веру предков болгар в магическую силу имени: *Блага, Веселин, Любен, Страхил, Трайко, Сълза* и т.п. Задание было воспринято слушателями с энтузиазмом, особенно их вдохновляло то, что они понимали значения слов чужого для них языка и даже могли без специальной подготовки читать эти слова.

Большой интерес, как обычно, вызвали межъязыковые омонимы: *могила, ковчег, гроб, конец, банка*, и, конечно же, *булка*. Без этой „ложки дегтя“ обойтись было нельзя, поскольку „коварство“ близости, похожести может иметь серьезные последствия. Особенно впечатлены слушатели были примерами из прессы: „*Готвачът заряза клиентите*“ и „*Живот без грижи*“.

Немногочисленная, но важная для этноса протоболгарская лексика (*българи, България*) напомнила слушателям о еще одном народообразующем элементе – протоболгарах. Как уже выяснилось на зачете, заинтересовали слушателей и представленные в лекции памирские и чувашские гипотезы происхождения протоболгар.

Как справедливо указывают авторы „Болгарской лексикологии“ (Крумова-Цветкова и др. 2013: 37), развитие болгарской лексической системы охватывает длительный период со времени формирования болгарского языка в IX веке до дня сегодняшнего. За эти века болгарская лексика не только выживала, но и развивалась, и обогащалась. Т. Александрова отмечает удивительную толерантность болгар: „В своята история българите са живели съвместно с многобройни различни етноси: турци, гърци, евреи, арменци, татари, гагаузи, черкези, цинцари и др. Мултиетническа е била и средата по времето, когато се е формирал новобългарският книжовен език. Въпреки възрожденския стремеж да се разпадна патриотизъм, българите са били търпеливи и диалогични с тези, с които са споделяли земите си“ (Александрова 2008: 43). Историческое взаимодействие с другими языками оставило глубокий след в болгарской лексической системе. Проследить особенности этих взаимодействий мы попытались на примере заимствований из языков народов – соседей Болгарии, в частности заимствований греческого происхождения. Большое число греческих церковных терминов в современном болгарском языке напоминает о нескольких исторических событиях, связанных со страной – соседкой:

- создание славянской письменности, переводы с греческого первых богослужебных книг;
- крещение болгар в 864 г. при царе Борисе I.

Присутствие таких слов, как *деспот, пантократор, севастократор*, возвращает нас в далекие 1018 – 1186 годы, когда Болгария находилась под византийским владычеством. Бытовое взаимодействие с греками прослеживается во множестве заимствований в области рыболовства и торговли. С интересом слушатели восприняли интернациональные слова – термины гречес-

кого происхождения, получившие гражданство не только в болгарском, но и в русском языке: *академия, археология, анестезия, эпидемия, комета, планета, проблема, система, характер* и др.

Одной из задач нашего курса было, помимо всего прочего, проследить взаимодействие культур народов – соседей. Слово *нестинари*, неизвестное нашим слушателям, стало хорошим поводом раскрыть пути обогащения обычаев и ритуалов болгарского народа. Слушатели были ошеломлены огненным действием, которое им было представлено видеорядом. Впечатлили их также легенды, связанные с днем равноапостольных царя Константина (337 г.) и матери его царицы Елены (327 г.).

Еще один мощнейший пласт болгарской лексики возвращает нас в тяжелое прошлое, раскрывает жизнь болгар под игом Османской империи. Лексикографы насчитывают от 1,5 до 2 тысяч османизмов (турцизмов, арабских и персидских заимствований), пришедших в болгарский язык через турецкий. Мы попытались вдуматься, что стоит за такими историзмами, как *потурчване, помохамеданчване, еничари*.

Глубина контактов болгарского и турецкого населения в центральных и восточных землях Болгарии получила отражение в широком распространении бытовой лексики: обозначений предметов быта, одежды, швейного дела, кухни и т.п. Нейтральная лексика утратила характер заимствования, „чуждости“. Чтение списков этой лексики, естественно, затруднило слушателей и повергло в уныние: болгарский язык оказался более трудным, чем они ожидали, судя по началу лекции. Чтобы поднять дух аудитории, мы продемонстрировали великолепие болгарского национального костюма (*гердани, елечи, колани, пафти* и т.п.) и жизнеутверждающую живописную прелесть болгарской национальной кухни (*гювечи, кебапчета, кюфтета, чорби, яхнии* и т.п.).

У всех, кто знакомится с историей Болгарии, возникает закономерный вопрос: как болгары смогли сохранить свой язык? Думается, что недооценка турками этнообразующей и этноидентифицирующей функции языка (Виденов 2003: 16) – это лишь часть ответа. Возможно, сохранению болгарского языка мы, как справедливо отмечал на своих лекциях проф. С. Б. Бернштейн, обязаны болгарским женщинам, матерям, которые растили своих детей в любви к Отечеству, передавая им родной язык „из уст в уста“.

Несмотря на абсолютный дефицит времени, нам удалось остановиться и на русско-болгарских взаимных влияниях, и на заимствованиях лексики из итальянского, французского и немецкого языков. XXI век – век прорыва англицизмов во все европейские, да и не только, языки. Волна заимствований захлестывает национальные языки. Изучение иностранных языков все больше сводится к изучению языка английского. На каком языке будут общаться между собой славяне? Выживут ли в таких условиях языки народов, численность которых относительно невелика? В российских учебных заведениях они уже утрачивают свои позиции. Так, изучение славянских языков в МГУ имени М. В. Ломоносова в былые времена включалось в учебные планы под-

готовки не только филологов и историков, но и экономистов. До 2014 года славянские языки преподавались в качестве второго иностранного на факультете журналистики, что выглядело вполне уместным, если иметь ввиду участие журналистов в международных связях и контактах. Вот уже четвертый год нет набора славистов на кафедре славянских языков и культур ФИЯиР. Сокращается число студентов, специализирующихся по истории южных и западных славян на историческом факультете.

Грустные размышления о будущем национальных языков, не вошедших в список, так называемых „мировых“, не позволяет мне разделить мнение уважаемых мною авторов „Болгарской лексикологии“ о том, что „пуризмът от днешна гледна точка е изживян етап от езиковата история“ (Крумова-Цветкова и др. 2013: 187). Думается, что в условиях глобализации возрождение пуризма могло бы быть своевременным и, возможно, необходимым, хотя бы как противовес усиливающейся толерантности к „чуждицам“. Да, „езикът сам регулира процесите на заемане и на отхвърляне на заета лексика“ (Крумова-Цветкова и др. 2013: 192), но во все периоды его развития ему помогали в этом его хранители: писатели и языковеды. Хочется надеяться, что глубокий исторический опыт и верность традициям поможет болгарскому языку и в наши дни выполнить свою этнособерегающую функцию.

По отзывам наших слушателей путешествие по лексике современного болгарского языка им понравилось. Оно позволило узнать лучше и почувствовать ближе страну и народ, с которыми у нас так много общего.

Межфакультетский курс „Мир славянского зарубежья“ можно не только услышать, но и увидеть (<http://media.msu.ru/?p=7640>). Зафиксировано более 2000 просмотров, что, безусловно, говорит о широком интересе молодых россиян к славянскому зарубежью и вселяет надежду на восстановление статуса изучения славянских языков и культур в МГУ имени М. В. Ломоносова и других учебных заведениях Российской Федерации.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова 2008:** Александрова, Т. Българският книжовен език като национално-идентификационен проект през Възраждането. – В: *Българите. Книжовността. Езикът. XIX – XX в.* София: ЕМАС, 2008, с. 9 – 62.
- Виденов 2003:** Виденов, М. *Българската езикова политика.* София: Захарий Стоянов, 2003.
- Иванчев 1988:** Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен.* София: Народна просвета, 1988.
- Крумова-Цветкова 2013:** Крумова-Цветкова, Л., Благоева, Д., Колковска, С., Пернишка, Е., Божилова, М. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология.* София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.
- Тер-Минасова 2003:** Тер-Минасова, С. Г. Лингвистика и культурная антропология. – В: *Межкультурная коммуникация. Сборник учебных программ.* Москва: Издательство МГУ, 2003.

МОВА І СУСПІЛЬСТВО: ВЗАЄМОДІЯ І РОЗВИТОК

Abstract: The article discusses several issues related to the operation and development of the Ukrainian language in society; analyzes the linguistic changes caused by changes in the world last period. In sociolinguistic aspect highlights the current state of language: language problems solved in their relationship with the public, social conditionality linguistic phenomena the language situation in the context of Ukrainian realities.

Keywords: Ukrainian language, society, language situation, language norm

Мова – це історія і сучасність, це особистість і народ, це інструмент, який допомагає людині в її практичній щоденній діяльності, тобто виступає знаряддям спілкування, і водночас це й засіб проникнення в глибини історичної пам'яті народу, це збереження духовних надбань нації для майбутнього.

Історія мови міцно пов'язана з історією народу, історією суспільства, історією розвитку матеріальної й духовної культури, бо в мові відбиваються, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Мовець реагує на пізнання й оцінку навколишньої дійсності, використовуючи відповідні мовні одиниці, яким властива інформаційна спадковість (історична наступність).

Мова є інтелектуальним здобутком кожної людини. Наше мовлення (темп, стиль, діалект), мова, якою ми розмовляємо, більшою мірою зумовлені не фізіологічними особливостями, а тим, у якому суспільстві ми живемо та в яких соціокультурних умовах проходить розвиток і діяльність. Фактори соціального оточення, тобто духовної й матеріальної культури, мають неабиякий вплив на формування особистості й зокрема на її мову.

Метою статті є розкриття питань, пов'язаних із функціонуванням та розвитком української мови в соціумі; аналіз мовних зрушень, зумовлених змінами у світі останнього періоду; висвітлення в соціолінгвістичному аспекті сучасного стану мови та мовної ситуації в контексті українських реалій.

Взаємовплив мови і суспільства досліджували такі науковці, як С. Єрмоленко, А. Загнітко, І. Курас, Л. Лисиченко, Л. Масенко, О. Потебня, О. Стишов, Ю. Шаповал та ін. Певний внесок у розвиток сучасної соціолінгвістики зробили українські вчені В. Демченко, Ю. Жлуктенко, О. Мельничук, В. Русанівський, Л. Ставицька, М. Стріха, О. Ткаченко, Н. Шумарова та ін.

Мова є системою звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається й має соціальне призначення. Правила мови унормовують використання знаків та їх функціонування як засобів людського спілкування. Мова є знаковою системою, що забезпечує процес комунікації. Вона постає найважливішим засобом спілкування, тим підґрунтям,

на якому вибудовуються міжлюдські стосунки й соціальна структура суспільства. Як зазначає Ф. Бацевич, „слово *мова* в мовленні сучасних людей (усному, писемному, друкованому) має широкий спектр значень. Воно охоплює людську мову, мову Творця, ангельську мову, природну мову, штучну мову, мову тварин, мову рослин, мову природи, мову мистецтва (наприклад, танцю, живопису, скульптури тощо), мову жестів, мову науки, або метамову (наприклад, філософії, фізики, хімії, лінгвістики та ін.). Часто можна почути про мову очей, мову рук, мову парфумів, мову закоханих, мову квітів, мову образів, мову символів тощо. У цих випадках слово *мова* вживається в переносному (метафоричному) значенні. Первісним і основним його змістом є природна людська мова – засіб щоденного спілкування людей“ (Бацевич 2008: 7).

Походження мови було викликано суспільною потребою. Засіб спілкування, а саме таким засобом є мова, не міг виникнути поза спілкуванням, поза суспільними відносинами. Головне в процесі походження мови – становлення членороздільної мови, розмежування звуків і закріплення за ними чітких смислів. Соціальну обумовленість розвитку мови не слід розуміти як пряме відображення в мові всіх суспільних подій або як наявність соціальних причин у кожного факту зміни мови. Соціальні фактори впливають на мову не прямолінійно: вони можуть прискорювати або сповільнювати темп мовної еволюції, сприяти перебудові окремих ділянок мовної системи. Соціальні компоненти в структурі мовних одиниць існують тому, що мова служить засобом опису й самого суспільства. Так, слова, що позначають суспільні явища, також містять у собі соціальний компонент. Крім не залежного від волі окремих людей впливу суспільства на мову, можливий і свідомий, цілеспрямований вплив держави (і суспільства в цілому) на розвиток і функціонування мови – мовна політика. До неї належить створення лінгвістами нормативних словників і довідників, пропаганда мовних знань і культури мовлення в засобах масової інформації.

Вплив мови на суспільство вивчено значно менше. Сам факт такого впливу нерідко викликав сумніви. Важко, однак, уявити, що основний засіб мислення, оформлення й поширення інформації в суспільстві є певним непомітним інструментом, що ніяк не впливає на суспільне життя. Більше того, результати політологічних та соціологічних досліджень змушують замислитися над тим, як формується ставлення різних суспільних груп до тих чи тих подій. Аналіз показує, що це відношення багато в чому залежить від рівня розуміння соціальними групами актуальних словесних знаків, що функціонують у суспільстві. Мова відіграє особливо істотну роль у суспільному житті, є основою взаєморозуміння, соціального миру та розвитку.

Суспільство не є абсолютно однорідним колективом. У соціумі спостерігається зумовлена різними причинами диференціація. Це може бути диференціація за класовою, майновою чи професійною ознакою, що, звісно, відображається в мові. Саме соціальна неоднорідність зумовлює вплив суспільства на мову, що відображається в поділі багатьох сучасних розвинутих націо-

нальних мов на територіальні та соціальні діалекти, виділенні літературної мови як соціально та функціонально найбільш значущого мовного утворення, вивченні взаємодії на мову елементів соціокультурних та соціопсихологічних систем – соціальних норм, настанов, стимулів, мотивацій, орієнтацій, механізмів соціального контролю (Швейцер 1982: 40). Також вплив суспільства на мову зумовлений використанням мовних засобів та соціальними характеристиками носіїв мови (віком, рівнем освіти, професією тощо), соціальними ролями учасників комунікації, ситуацією спілкування (Ярцева 1998: 607). Звісно, людина говорить так, як вимагає від неї оточення, так, як прийнято в суспільстві, де вона живе, оскільки саме в цьому соціумі відбувається її соціалізація.

Наголосимо на основних напрямках впливу суспільства на мову: зв'язок походження мови з виникненням людського суспільства; соціальна обумовленість розвитку мови; соціальне розшарування мови; соціальні компоненти в структурі мовних одиниць; свідомий вплив суспільства на мову і її функціонування.

Отже, мова і суспільство перебувають у тісному взаємозв'язку. Немає жодної суспільної сфери, куди б не проникала мова. Вплив суспільства на мову й мови на суспільство вивчає спеціальна лінгвістична дисципліна – соціолінгвістика – один із напрямів мовознавства, до якого останнім часом зростає зацікавлення науковців усього світу. Це закономірно: сучасному суспільству необхідні наукові розробки принципів взаємодії суспільства й мови. Проте соціальний підхід до вивчення мовних фактів простежувався в працях лінгвістів ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. Істотну роль у розвитку соціального напрямку відіграли праці Ф. де Соссюра, у яких науковець наголошував на соціальній сутності мови, досліджував зв'язок мови з народом, його культурою, історією, географічним розподілом мов, співвідношенням літературної мови й діалектів; дослідження засновника французької лінгвістичної школи А. Мейє, який зазначав, що мова – соціальний факт, що без суспільства мови не може бути так само, як і суспільства без мови, усі мовні явища зумовлені соціальними чинниками (Загнітко, Кудрейко 2009: 16).

Проблема взаємодії мови і суспільства була предметом дослідження І. Бодуена де Куртене, який висунув ідею двопланового членування мови – „горизонтального“ (територіальне членування) і „вертикального“ (соціальна диференціація), наголошував на важливості вивчення соціальної диференціації мови. Науковець зазначав, що мовний матеріал складається з народної мови, розмовної мови (мовлення) усіх прошарків суспільства певного народу, „мови різних за віком (дітей, дорослих, старих тощо) і відомих станів людини“ (Березин 1975: 157).

Проблемі соціальної диференціації мови („мові панівних класів“, „мові буржуазії“, „мові робітників“, „мові селян“ тощо) приділяв увагу і В. Жирмунський.

В Енциклопедії української мови зазначено, що „мова і суспільство – нерозривна єдність двох явищ, пов'язаних між собою як часткове й загальне, як

невід’ємна сторона й одна з обов’язкових ознак цілої суспільної системи в її безперервному функціонуванні. Найтиповішим видом суспільства є етнічне (етнос), народ, а найтиповішою його ознакою – мова. Мова як найважливіший засіб спілкування здатна обслуговувати суспільство в усіх сферах людської діяльності. І хоч зміни в неї можуть вносити окремі суспільні групи, а то й поодинокі мовці, остаточне прийняття цих змін залежить від згоди на них суспільства в цілому“ (Русанівський 2004: 356). Як уже зазначалося, на мову впливає низка факторів, пов’язаних із суспільством: належність мовця до певної соціальної групи, рівень розвитку суспільства (народу, нації), політична ситуація в країні, сучасний стан мови в межах певної територіально-адміністративної одиниці (багатомовність, двомовність, соціальна стратифікація мови); мовна та позамовна ситуації, в якій опиняється комунікант; мовна компетенція особистості, а також територіальні, расові, етнічні, гендерні (статеві), психофізіологічні, вікові ознаки тощо.

Найголовнішою ознакою суспільства є мова, з виникненням якої постав народ, з відродження якої постала нація, з якою безпосередньо й опосередковано пов’язані інші її об’єктивні ознаки, що й доводить її значущість. Це насамперед культура, яка саме завдяки мові має національне забарвлення, є національним надбанням, це й історичні традиції, які творилися разом з мовою, це навіть територія проживання, яка трансформувалася у фольклор, звичаї, обряди, релігійне світовідчуття, що відображалось у слові. Тому мова є незаперечним фактором творення нації. Адже саме з мов почали формуватися нації в середньовіччі, з мов у XIX столітті пробуджувалися й поставали до життя нації бездержавні, поневолені.

Оскільки національна мова є складником національної культури й залежить від її історичних, географічних, соціальних, народногосподарських, економічних, наукових, освітніх особливостей, є всі підстави стверджувати, що мова – синтезуючий засіб у процесі формування нації і держави, а рівень її розвитку – джерело духовного розвитку народу, протекціонування нації. Належне функціонування національної мови – це примноження духовних цінностей, що є запорукою розвинутого суспільства та міцної держави. Саме тому на шляху консолідації українського суспільства, його інтеграції в сильну національну державу одним із найважливіших факторів є мова. Консолідуючи українське суспільство в націю, українська мова є еквівалентом її саморозвитку, знаряддям побудови найвищої форми її організації для здійснення найсвітліших прагнень. Як стверджують соціологи, „спільна мова об’єднує людей“, „спільна мова організовує досвід людей“, „спільна мова також підтримує згуртованість суспільства“. У такий спосіб можемо вважати, що в процесі розвитку нації мова стала життєво важливим виміром, а рідне слово – елементом зв’язку з прабадьківщиною, і передусім – з новою батьківщиною. Як людина і нація, так нація і держава тільки тоді можуть бути повністю функціональні (відповідати своєму призначенню), якщо їх базова функціональна сфера – мова – виконуватиме всі належні їй функції. Нею може бути тільки національна мова.

Визнаючи суспільний характер мови, слід зазначити, що в мові є чимало такого, що пов'язує її з біологічними і психічними явищами. Так, скажімо, на відміну від інших приматів тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до оволодіння мовою. У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній мові – психічний склад нації, її менталітет. Про те, що мова є явищем суспільним, засвідчують її функції. Так, основними функціями мови є комунікативна і мислетворча, які мають виразний соціальний характер.

Мова як психологічне явище впливає на психіку народу, витворює його характер. Це особлива знаково-звукова система національного буття, національної сутності та психології народу. Саме завдяки мові людина відчувається „своєю“ у певній національній спільноті, має здорове відчуття свого національного „я“. Мова – основний виразник національної психології і рушій духовного життя нації (Сайко 2004: 490). Найголовнішу роль у плеканні національної свідомості відіграє, знову ж таки, мова. Безперечно, людина, яка не знає рідної мови, не може мати здорового відчуття своєї національної приналежності. З усвідомленням мови виникає усвідомлення своєї національності. Адже мовна свідомість є однією з форм суспільної свідомості, їх основою і складовою частиною водночас.

Процеси державотворення актуалізували проблему мови як засобу формування національної свідомості. Українці осмислюють свою історію, повертаються до рідної мови. Процеси державотворення зумовлюють формування нових рис національної свідомості, потребу виховання державницького мислення, а відповідно вироблення нових стандартів як у мовній практиці, так і в поведінці.

Оскільки мова є суспільним явищем, то вона перебуває в тісному зв'язку із суспільством. Цей зв'язок є обоюстороннім. З одного боку, мова створюється й розвивається суспільством, з іншого – без мови не було б суспільства. Мова обслуговує всі сфери соціуму як функціонального організму. Навіть трудова діяльність не могла б здійснюватися без мови.

Розвиток і функціонування мови значною мірою зумовлені станом суспільства. Так, зокрема, у мові відображається соціальна диференціація суспільства (класова, професійна, статева). На стан мови впливають демографічні процеси (зміни в чисельності населення, у співвідношенні жителів міста й села, міграційні процеси тощо), рівень загальної освіти народу, розвиток науки, створення державності тощо. Суспільство також може свідомо впливати на розвиток мови. Свідомий вплив суспільства на мову (цілеспрямовані урядові заходи) називають мовною політикою. Від цієї політики залежить мовна ситуація в багатомовному суспільстві: уряд може стимулювати розвиток багатомовності в державі, стримувати і звужувати функціонування мов недержавних націй, нерідко доводячи їх до повного вимирання, як це мало місце в Німеччині, СРСР, США.

Мовна політика стосується й нормалізації літературної мови – вироблення та впровадження усних і писемних мовних норм (орфоепічних, орфографічних, у сфері слововживання), усталення термінології тощо. Проблема взаємовідношення мови і суспільства охоплює й такі питання, як мова й народ; мова й особа (індивід); мова й класи та інші соціальні групи людей; мова, базис і надбудова.

Мова – загальнонародне явище. Народ – творець і носій мови. Одна особа безсильна будь-що змінити в мові, бо мова розвивається і змінюється за своїми об'єктивними законами. Так, наприклад, Тарас Шевченко є основоположником сучасної української літературної мови. Однак він створив не більше десятка слів і то переважно складних із уже наявних у мові простих слів (*широкополий, хребетносилый, синьмундирний* тощо). Навіть геніальна особистість не здатна змінити мову, а може лише виявити приховані потенції мови, показати, як ефективно можна використати те, що в мові існує (Кочерган 2001: 23).

Оскільки мова є загальнонародним явищем, вона не може бути класовою. Якщо б кожен клас у суспільстві користувався своєю мовою, то таке суспільство перестало б існувати, бо неможливо було б налагодити механізм його функціонування. Саме тому в будь-якому класовому суспільстві засобом спілкування між різними класами є єдина загальнонародна мова. Заперечуючи класовий характер мови, не можна заперечувати класовий підхід до використання мови. Він виявляється у використанні чужої („престижної“) мови в повсякденному житті вищих класів, у надмірному вживанні іншомовних слів, штучно створених мовних зворотів, у вимові слів на іноземний лад та у виділенні певних слів і затемненні інших або їх усуненні з мовлення, часом навіть у вкладанні в слово іншого змісту, ніж воно має в загальнонародній мові.

Із суспільним розшаруванням пов'язана професійна диференціація мови. Існують різні професійні субмови (підмови), які, як правило, відрізняються від загальнонародної мови лише спеціальними словами.

Суспільний характер має й територіальна диференціація мови. Як правило, територіальні особливості кожної мови полягають у вимові звуків, у слововживанні, у граматичних формах і синтаксичних конструкціях. Засоби спілкування на обмеженій території називають діалектом. Чим суспільство слабше економічно й політично, тим у ньому більше місцевих говорів. Нерідко мовні діалекти настільки різняться, що це утруднює взаєморозуміння між членами одномовного суспільства.

Діалекти протиставляються літературній мові. Літературна мова – це мова, оброблена майстрами слова, письменниками. Від діалектної мови вона відрізняється тим, що має певні кодифіковані (зафіксовані у словниках та підручниках) норми щодо вимови, слововживання, граматичних форм, яких повинні дотримуватися мовці. Це своєрідний зразок, еталон правильного користування мовою.

Життя суспільства відображене в його мові, а отже, народ виражає себе найповніше й найточніше у своїй національній мові. Функції мови та її розвиток обумовлені життям мовного колективу. Об'єктивна дійсність відображається в колективній свідомості носіїв мови, зумовлена екстралінгвальними факторами існування різних етносів, але головне тим, що кожний етнос має свій стереотип поведінки, світосприймання і світоосмислення. Ці стереотипи реалізуються через конкретну мову, яка є інструментом етнічного розчленування навколишнього світу, створюючи іноді досить специфічні уявлення про нього. Отже, відоме твердження про те, що спочатку було Слово (логос), є фундаментальним постулатом людського існування й пізнання навколишнього світу. Відповідно, функціонування мови тісно пов'язане з розвитком пізнавальної діяльності людей, оскільки повсякденні інтереси й потреби останніх змушують змінюватися й мову (Фабіан 2006: 53).

Кожне нове століття характеризується глобальними змінами у всіх сферах життя людини, що обумовлює значне зростання темпів збагачення словникового складу мови. Унікальна властивість мови полягає в тому, що будь-яке слово в ній породжує інше. З'являються неологізми, професіоналізми, неологізми, навіть, вульгаризми.

Сьогодні значне коло людей не має запасу слів для вираження позитивних чи негативних емоцій. Лексична система української мови початку XXI століття є відкритою, динамічно розвивається, відповідає на всі виклики часу й соціуму. Відомо, що в лінгвальній практиці кожного нового покоління з'являються певні мовні особливості порівняно з мовленням його попередників. Через це досить важливою тенденцією розвитку національного словника виступає мода на певні лексичні одиниці. Модні слова – це специфічний шар лексики, що містить слова іншомовні і стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання й семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини.

На сучасному етапі життя відбувається переоцінка поглядів, змінюється ставлення до мови, сприйняття й розуміння її. З осучасненням мови з'являються мовні конструкції, не властиві мові недалекого минулого століття. Особливо це помітно на прикладі розвитку мови художньої літератури постмодерного періоду: *депреснякові пювки на папір; не чути цього дикого юкрейніан рашена в селопристоличеному виконанні несимпатичних дебілів; смакуючи дисципліну; осінньо-часниковозрота-сонний токсикоз; світ косив під константу; хворий асфальт; думки прожерли нори в заокругленій каменюці її душі; жіночий істеричний синтаксис; пустопорожні шматки нестерпної легкості буття; спаралізований емоціями вокабуляр* (Карпа 2010: 9 – 87). Такі мовні новації характерні не тільки художній літературі, а й публіцистиці. Швидкі зміни в суспільстві зумовлюють впровадження нових стандартів породження повідомлень, зміни в нормах їх вербального оформлення. Особливо це стосується сучасних рекламних текстів, які стали репрезента-

тивними складниками сучасної соціальної комунікації: „приходь на ціновал“, „юзай супер ціни“, „це не гарячка – це футболочка у Comfy“, „суперцінки під ялинки“, „ціни наряджені – знижки заряджені“, „суперціна – супереди-на“ (реклама мережі магазинів „Comfy“). З активним розвитком суспільства в реципієнтів формуються відповідні стереотипи сприйняття. Проаналізовані мовні процеси засвідчують, що лексична система української мови початку XXI століття є відкритою, відповідає на всі виклики часу й соціуму, проте деякі з них мають бути керованими фахівцями.

У кожний історичний період життя народу окреслюється розуміння мови як суспільного явища, оскільки рухається вперед суспільство, зникають з ужитку ті предмети та речі, які вже виконали свою історичну місію. Людина поступово звільняється від ідеологічних понять і перепон, які виявили свою недієздатність, освоюються нові технології, розвивається наука, поширюються міжнародні зв'язки в політичній, культурній, економічній сферах. Із розвитком суспільства розвивається й мова.

У лінгвальній практиці українців початку XXI ст. характерним є поповнення словотворчих компонентів новими іншомовними одиницями, невідомими або маловідомими в попередні десятиліття XX століття, що поступово закріплюються в сучасній українській мові. Однак, як зазначає О. Стишов, „тенденція до глобалізації в рідній мові має й негативні сторони, тому що не всі нові входження є виправданими з погляду структури української мови та її нормативних, стилістичних і культуромовних засад, оскільки нерідко в низці інновацій-запозичень зовсім немає потреби: іншомовні елементи лише обтяжують мову зайвими лексичними одиницями, заступаючи або й витісняючи з ужитку наявні в словнику загальноживані питомі лексеми, апробовані тривалою мовною практикою“ (Стишов 2012: 409). Тож не слід вживати (навіть і в розмовному дискурсі) сумнівні з погляду культури української мови запозичення, на зразок: *бакси, крейзі, лузер, піпл, шузи, хаєр* тощо.

Отже, суспільство і мова взаємопов'язані, активно взаємодіють один з одним і розвиваються з плином часу. Мова становить невичерпне джерело пізнання життя суспільства, його історичної долі й особливостей світосприймання. Вона визначає ціннісний національний генотип, формує ментальні корені світосприйняття, його самобутню естетику. Національна мова складає те підґрунтя, що зберігає самий сенс національного буття.

Мова – явище суспільне. Вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства й поза суспільством існувати не може. І, навпаки, суспільство без мови не існуватиме.

ЛІТЕРАТУРА

- Бацевич 2008:** Бацевич, Ф. С. *Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень*. Київ: Академія, 2008.
- Швейцер 1982:** Швейцер, А. Д. К проблеме социальной дифференциации языка. – *Вопросы языкознания*, 1982, № 5, с. 39 – 48.
- Ярцева 1998:** Ярцева, В. Н. (ред.). *Языкознание: большой энциклопедический словарь*. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998.
- Загнітко, Кудрейко 2009:** Загнітко, А., Кудрейко, І. Соціолінгвістика: предметно-поняттєвий апарат. – *Вісник Львівського університету*, 2009, № 46, ч. 1, с. 16 – 25.
- Березин 1975:** Березин, Ф. М. *История лингвистических учений: Учебное пособие*. Москва: Высшая школа, 1975.
- Русанівський 2004:** Русанівський, В. М. (ред.). *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія, 2004.
- Сайко 2004:** Сайко, О. Мова і нація: філософський та психологічний аспекти. – *Вісник Львівського університету*, 2004, № 25, с. 488 – 491.
- Кочерган 2001:** Кочерган, М. П. *Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ: Академія, 2001.
- Фабіан 2006:** Фабіан, М. Етикетна лексика як фрагмент взаємодії мови і суспільства. – *Вісник Львівського університету*, 2006, № 38, ч. 2, с. 53 – 59.
- Карпа 2010:** Карпа, І. *Жовта книга: 50 хвилин трави. Фройд би плакав. Сні Ієрихона*. Харків: Книжковий клуб „Клуб Сімейного Дозвілля“, 2010.
- Стишов 2012:** Стишов, О. А. Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку ХХІ століття. – *Вісник Запорізького національного університету*, 2012, № 1, с. 406 – 415.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Илияна Гаравалова
Институт за български език – БАН, София

ЗА НЯКОИ СЕМАНТИЧНИ ПАРАЛЕЛИ ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ С ОСНОВНО ЗНАЧЕНИЕ 'ОВЧАР' И ТЕХНИТЕ ПРОИЗВОДНИ В СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Abstract: This article presents some interesting parallels between the names for shepherds and their derivatives in Slavic languages.

Keywords: lexical parallels, Slavic languages, names for shepherds and their derivatives

Тъй като пастирската лексика представлява особен интерес за диалектологията, на нея са посветени редица лингвистични проучвания, обхващащи както отделни говори, така и обширни географски територии. В тях обаче обикновено не се коментира самото название на човека, който се грижи за стадото от овце, защото обект на диалектоложките проучвания най-често са малки ареали (отделни селища или групи села), в които се среща един-единствен термин, чиято мотивировка при това е ясно различима. Дори и в този случай обаче липсата на една толкова основна лексема е осезателна с оглед пълнотата на изследването, защото професията на овчаря заема важно място и в културата на славянските народи, тъй като е основен поминък на една значителна част от населението.

Важността на овчарството не само за изхранване на населението, но и от гледна точка на търговията и занаятите, превръща овчаря в значима фигура в рамките на социума. Свидетелство за това е появата му като централна сакрална фигура както в редица обреди и обредни дейности, свързани предимно, но не и изключително, с християнския празник Гергьовден и св. Георги, така и в литературата, съхранила образа на пастира такъв, какъвто е бил във времето на създаване на произведението. Начинът, по който обществото възприема овчаря, е особено важен от гледна точка на определяне на мотивацията, която поражда допълнителни смисли и прави разглежданата лексема многозначна в определена лингвистична система. Така например той е популярен персонаж от българските народни песни, където обикновено е описван като красив „вакъл“ момък, който носи „кован кривак“ и свири с „меден кавал“, разтуптявайки момините сърца, живее високо в планината в „гора зелена“, т.е. далеч от греховността на хората и близо до Бога, а над стадото му бдят св. Георги и св. Петър (във варианти св. Петър и св. Илия или св. Иван), поради което обаче, когато кривва от праведния път, възмездието е незабавно и особено тежко (Стоин 1975: 99, 430; СБНПСИБ 1962: 55, 86; СБНПСР 1973: 415, 430). Животът му е идиличен и хармоничен, белязан с простота и по-

етичност, но и самотен и изпълнен с труд и опасности, поради което е обвит в ореола на героизъм и праведност. Въпреки юначността на пастира, отдалечеността му от дома и близките, от цивилизованото пространство, често го превръща в трагичен персонаж в българския фолклор, защото е изолиран и уязвим, поради което лесно става жертва на безброй опасности без надежда да получи помощ. Без закрила е оставено и семейството му, лошите вести от което винаги пристигат твърде късно (Стоин 1975: 99, 430; СБНПСИБ 1973: 176, 524; СБНПСР 1973: 45, 413, 419, 429). В хумористичните народни песни, от друга страна, се акцентира върху простотата и наивитета, породени от уединеността на овчарския бит, които са причина лишеният от социални контакти пастир много лесно да се превърне в обект на присмех (Стоин 1975: 65, 155, 430). Независимо от многообразието на сюжетите обаче в съзнанието на народния творец овчарят си остава положителен образ. Не така стоят нещата в описанието на пастирския начин на живот, направено от Захари Стоянов в неговите „Записки по българските въстания“, което се основава на личен опит и затова не е покрито с воала на поетичността, характерен за фолклора, и рисува съвсем различна картина: изолираността на овчарите от обществото ги превръща в невежи и груби, дори жестоки хора, оскотели и подивели от тежкото си битие, изпълнено с лишения и немотия, които нямат никакви цели и стремежи, изгубили са способността си да общуват извън професионалния си кръг и затова се притесняват да слизат в цивилизацията и се държат неадекватно в обществото, отсъствието им от което е толкова продължително, че налага промени (напр.: сватбата с калпака) в някои от традиционните български обреди, за да могат те да бъдат извършвани в тяхно отсъствие (Стоянов 1983: 39 – 53). Отразената в художествените творби специфика на пастирския живот намира пряко отражение и в семантиката на лексемата *овчар*. В българския език анализиранията дума се отличава не само с наличието на характерното за всички славянски езици значение ‘човек, който се занимава с отглеждането на овце’, но функционира в лингвистичната система и чрез пряко произлизащата от него преносна употреба, наблюдаваща се предимно в разговорната сфера на общуване, която служи за обозначаване на ‘прост, недостатъчно образован човек’, напр.: *Вместо да се съветва с компетентни хора, той се заобиколил с овчари*. (РБЕ 2002: 287). В тясна връзка с бита на овчаря, който прекарва голяма част от годината извън дома си, се намира и второто значение на анализиранията лексема ‘човек, който се е завърнал отдалече при близките си; гостенин’, срв.: *Честити ти овчар*. (РБЕ 2002: 287).

За разлика от българския, в повечето славянски езици думата ‘овчар’ е еднозначна, тъй като означавания с нея десигнат е точно определен, а връзката между названието и реалитета от действителността е изключително ясно мотивирана. Изключение представляват руският и полският език, в които обаче семантичният развой на анализиранията лексема е напълно различен от българския и строго специфичен за конкретната лексикална система. В полския език *овчар* означава също и ‘знахар’ – напълно логично разширяване

на семантиката на думата предвид факта, че прекарвайки по-голямата част от годината в изолация, далеч от населените места, пастирът има възможност добре да опознае флората и фауната на районите, в които пребивава със стадото, и да се научи да използва ценните качества на природните ресурси, които го заобикалят, за съхраняване както на собственото си здраве и живот, така и за лекуване на стадото (БПРС 1988). В съвременния руски език думата *овчар* функционира в лексикалната система и със значение ‘овчарка, овчарско куче’ (срв.: *Собак пять-шесть, одна другой лохматей и безобразней, приветствовали нас лаем. – Овчары! – заметил Мартын Петрович.* (ССРЯ 1959а: 602) – семантичен развой, който също не е изненадващ, тъй като в своя бит пастирът неизменно е съпровождан от кучето си, което е не само негов спътник и приятел, но и неоченим помощник при придвижването или опазването на стадото.

От словообразователна гледна точка названието за човек, занимаващ се с пастирство, в славянските езици най-често е мотивирано от името на животните, от които се състои воденото от него стадо, напр.: *говедар* ‘пастир на едър рогат добитък’, *биволар* ‘пастир на биволи’, *кравар* ‘пастир на крави’, *телчар* ‘пастир на телета’, *джелеп* ‘едър търговец на говеда с многобройни стада’, *коняр* ‘пастир на коне’, *хергелджия* ‘човек, който пасе хергелето от кобилите’, *бощан* ‘коняр при свободно пасене на конете (диал.)’, *мулетар* ‘пастир на мулета’, *камилар* ‘пастир на камили’, *свинар* ‘пастир на свине’, *гъсар* ‘пастир на гъски’ и др. – български език; *чередник* / *скотар* ‘говедар’, *вантажник* ‘пастир на дребен добитък’, *козар* (диал.), *гусий* / *гусятник* ‘гъсар’, *стадник* ‘коняр на табун’, *свинопас* ‘свинар’ – украински език; *чердар* ‘говедар’, *сточар* – сърбохърватски език; *свињар* ‘свинар’ – сръбски език; *чередник* ‘говедар’ – словенски език; *кокар* ‘говедар’ – българските говори от географската област Македония; *гусятник* ‘гъсар’, *свинарь* / *свинопас* (остар.) ‘свинар’, *чередник* ‘говедар’ – руски език и др. (ЕБ 1983: 51 – 52; РБС 1965: 195, 926; РУС 2003: 736; РУС 1984: 460; ТРМЕ 2006: 445; Влахов 2007: 414; Лопатин и др. 2006: 422; ФССРЛЯ 2004: 716; РСХКJ 1969: 900; ЧБРДТ 2002: 649; РУС 1984: 278; БРСС 1963: 753; РЧС 1978а: 587; SСJ 1960: 631; БПРС 1988а; ССРЯ 1959а: 602). Много по-често обаче на книжовно равнище в тези езици се употребява именно словосъчетание, образувано от съществителното *пастир* и наименованието на съответния вид животно, напр.: *pasák vepřů* ‘свинар’ – чешки език (ЧБРДТ 2002: 21). При анализ на представените по-горе названия прави впечатление също така повторемостта на корен *чep(e)д-* при формиране на съответните лексеми със значение ‘човек, който се грижи за стадо едър рогат добитък’ в различните славянски езици. Причината за това се открива във факта, че техният произход е общ и се извежда от праславянското име **čerda* ‘съвкупност, стадо’ и суфикс *-*nikъ* (БЕР 1979: 348).

На книжовно равнище названието на човека, който отглежда овче стадо, в славянските езици също най-често е мотивирано от името на животното, за което се грижи, а лексемата е производна от думата за *овца* в съответния

език и се образува с помощта на наставката за деятел *-ap-*, като се явява пряк наследник на праславянското **avьčārь*, образувано със суфикс *-ārь* от **avьčā* (срв.: овьца – овьчарь – старобългарски; овца – овчар – български език; овца – овчар – българските говори в географската област Македония; овца – овчар – сърбохърватски език; овса – овсар (остар.: овсиак) – словенски език; овца – овчар – руски език; вівця – вівчар – украински език; авечка – оўчар – белоруски език; овса – овčiar – словашки език; owca – owczarz – полски език; овса – овсаř – кашубски; vonca – wowčer – горнолужишки език (Арх. ЕЛА; БЕР 1995: 771 – 772; Младенов 1941: 372). На диалектно равнище към така оформеното съществително може да се прибавят и други наставки, напр.: овчарин // овчєрин – български език и българските говори в географската област Македония; вовєчник – украински език и др. (Арх. ЕЛА). В част от славянските езици лексемата със значение ‘човек, който се занимава с отглеждането на овце’ се образува с помощта на суфикс *-ак-* (срв.: овце – овčák – чешки език; овсиак (остар.) – словенски език; vejca – wojcak – долнолужишки език (Арх. ЕЛА; БЕР 1995: 771 – 772; Младенов 1941: 372), като това съществително често се характеризира и с наличие на семантиката ‘овчарско куче’ (напр.: овčiak – словашки език; овčák – чешки език; owczarek – полски език и др. (БРСС 1963: 753; РЧС 1978а: 587; БПРС 1988а). В българския език също има съществително от мъжки род за назоваване на разглеждания десигнат, но произходът на името не е от овчар, а от вълк (срв. вълчак – български език (РБЕ 2002), тъй като с него обикновено се означава породата източноевропейско овчарско куче (разпространено в Източна и Централна Европа), чиито отличителни белези наподобяват тези на вълка.

Поради точно определения си десигнат и ясната си мотивировка, думата овчар се характеризира с висока степен на жизненост и функционалност в разглежданите лингвистични системи. В българските говори например освен с горепосочената семантика, тя се употребява и със значение ‘име на звезда’ или е основната част в словосъчетания, имащи уточняваща функция или служещи за означаване на йерархията или специализирането в рамките на овчарската професия, напр.: удажййа (водаджия) – ‘овчар, водещ овците на доене’, овчар-мариджия ‘овчар на бракувани овце’, биглик уфчєри, старши уфчар, мъл’ански уфчар (Арх. БДР). В славянските езици анализираната лексема често се среща като елемент от състава на фразеологизми, пословици или поговорки, срв.: пьдй-овчар ‘лилав минзухар’, изпьди овчар ‘жълта ружа’ – български език; на патникот патот, на овчарот станот ‘всеки със своята работа’ – българските говори от географската област Македония и др. (ТРМЕ 2006: 445).

Въпреки че произлиза от названието на животните в овчето стадо, разглежданата дума се превръща в основа за образуване на редица производни лексеми. Така например във всички славянски езици успоредно със съществителното от мъжки род със семантика ‘човек, който се занимава с отглеждането на овце’ съществува и съответното име от женски и среден род със също-

то значение, напр.: *овчърка* (диал.: *овчариня*, *овчаркѝня*, *овчърѝца*) // *овчърче* – български език и българските говори в географската област Македония; *овчърѝца* – сърбохърватски език; *вѝвчърка* – украински език; *овчърка* – руски език и др. (РБЕ 2002: 287; ТРМЈ 2006: 445; РСХКЈ 1969: 901; РУС 2003: 649; ССРЯ 1959а: 602).

Неоспоримо доказателство в подкрепа на тезата, че анализираниите съществителни имена за женски и среден род са производни на думата *овчар*, а не произлизат директно от *овца*, освен наличието в тях на наставката *-ар-* за деятел, е и фактът, че, за разлика от лексемата от мъжки род, която в повечето славянски езици е еднозначна, те са многозначни, което е белег за по-късната им поява в лексикалната система. Така например в българските говори, разположени както в държавните граници, така и извън тях, думата *овчарка* може да означава не само ‘жена, която се грижи за стадо овце’ или ‘съпруга на овчар’, но и ‘порода овчарско куче’ (напр.: *Двете от трите кучета са обикновени овчарки*), като в това си значение се свързва в устойчиво словосъчетание с прилагателното *немска*, за да се превърне в термин за назоваване на порода източноевропейско овчарско куче. В анализираниите лингвистични парадигми разглежданото съществително означава също ‘обреден гергьовденски хляб’ (в Североизточна България – Преславско, Провадийско и Шуменско), ‘растението костен зъбец, булка, кадийка, кадънка (*Petasites Tourn*, *Petasites albus Gartn*, *Petasites officinalis Much*, *Erythronium dens canis* или *Tagetes erecta*)’ или ‘вид гъби – саденки’ (Пиринския край) (РБЕ 2002: 287; Арх. БДР). В сръбски и хърватски език лексемата *овчърѝца* освен ‘жена-овчар’ означава и ‘вид птица’ или ‘стаја за овце’ (РСХКЈ 1969: 901). В украински език съществителното от женски род *вѝвчърка* също е двузначно, като служи за назоваване на ‘жена овчар’ и ‘порода кучета, които се отглеждат главно за охрана на овчи стада’ (Загнитко и др. 2012: 113). Дори в руски език, където думата *овчър* е маркирана като остаряла и от синхронна гледна точка се измества от *пасту́х*, се пази второ значение на *овчърка* ‘порода овчарско куче’, срв.: *Гайдар привел в наш дом огромную лохматую овчарку... Он говорил, что это пастушеская горная собака.; восточноевропейская овчърка, кавказкая овчърка* – руски език (ССРЯ 1959а: 602; Влахов 2007: 414; Лопатин и др. 2006: 422). Особено интересно в случая е, че словосъчетанието *овчърная собака* също се определя като архаизъм, поради по-високата степен на функционалност в разглежданата лингвистична система на прилагателното *пасту́шеский* (ФССРЛЯ 2004: 716).

Многозначност се наблюдава и при съществителното от среден род *овчарче*. В българския език и диалектите му от географската област Македония то функционира със значение ‘момче, което се грижи за стадо овце’ или е умалително име, образувано от *овчар*, срв.: *Овчарче, младо пастирче, / защо та жалба нажали, / да не ѝе стадо болняво, / или ѝе сръце ранено?* (РБЕ 2002: 288). С лексемата *овчарче* се назовава и срещашата се в България бяла стърчиопашка (*Motacilla alba*) (Арх. БДР). В анализираната лингвистична система се употребява и устойчивото словосъчетание *лъжливото овчарче*,

което е маркирано като разговорно и означава ‘човек, на когото никой не иска да повярва, даже когато казва истината, защото е бил заловен вече в лъжа или си е създал име на лъжец’ (РБЕ 2002: 288). За нея е характерна и образуваната с наставка -к- деминутивна (гальовна) форма *овчарко*, която се употребява предимно на диалектно равнище или в народната поезия, обикновено в обръщение, срв.: *Овчар стадо на егрек не дига, / дор не мине гиздава девойка, / да му рече „Добро утро, овчарко!“* (РБЕ 2002: 288). В българските говори, разположени както в държавните граници, така и извън тях, се наблюдава и наличието на увеличителна форма, производна на *овчар*, срв.: *Види се байо да е бил некойе старопланинско овчарище, шчо имал на двор от воденицата ягънца, а не звер.* – български език; *овчариште* – български говори от географската област Македония (РБЕ 2002: 287; ТРМЈ 2006: 445). В полски език лексемата *owczarczyk*, макар и маркирана от синхронна гледна точка като остаряла, също функционира както като название на дете овчар, така и като деминутив (БПРС 1988а).

В преобладаващата част от славянските езици от лексемата *овчар* с помощта на наставка -ник- се образува съществително от мъжки род със значение ‘сграда или помещение, което служи за жилище на овце, обикновено през зимата’, срв.: *Кооператорите бяха построили един овчарник, дето рядко се среща. Това бе дълга сграда..., вътре ясли за овцете...* – български език и българските говори от географската област Македония; *овчърник* – *Подигнути* [су] *нови свиъци, овчарници и друге стаје за смяштај изложених грла.* – сърбохърватски език; *Здесь была просторная конюшня, светлый коровник под тесовой крышей, овчърник из сборного леса.* – руски език; *вівчърник*, разг. *овечник* – украински език (РБЕ 2002: 289; РМЈСХТ 1965: 20; РСХКЈ 1969: 901; ССРЯ 1959а: 602; РУС 2003: 649; РУС 1984: 278 – 279). В българските народни говори анализиранията лексема, подобно на думата *овчарка*, се среща и със значение ‘обреден хляб за Бъдни вечер и Гергьовден’ (РБЕ 2002: 289), тъй като върху този тип печиво обикновено се изобразява именно кошарата с овцете. В словенската лексикална система функционира дума, характеризираща се с идентична семантика и граматична характеристика, но образувана с помощта на суфикс -ик-, срв.: *ovčiarik* – словенски език (SSJ 1960: 631). Трябва да се отбележи също така, че тук названието на разглежданото помещение за овце произлиза пряко от маркираната като остаряла от синхронна гледна точка форма *ovciak*, което е белег за неговата архаичност, а на диалектно равнище функционира и думата *vid’*, отличаваща се със съвършено различен произход, срв.: *ovčiak* – словенски език (БРСС 1963: 753). Докато при всички изброени дотук езици суфиксът, с помощта на който се образува думата, означаваща ‘помещение за прибиране на овчето стадо през зимата’, независимо от вида си, се прикрепя към основата на съответната дума за овчар, в чешки език суфиксът -ín-/ínek- се прибавя към основата на думата *овца* (срв.: *ovčín / ovčínek* – чешки език (РЧС 1978а: 587), а съществителното отново е от мъжки род. Същото явление се наблюдава в украински език при

употребяваната за обозначаване на анализираната реалия в разговорната реч лексема *овечник* (РУС 1984: 279).

В редица славянски езици със същата семантика функционира и съществително от женски род. В български език на диалектно равнище то се образува с помощта на наставки *-н-* и *-иц-* (напр.: *В края на 1935 г. стадото се премества в опитната овчарница при земеделското училище край Свищов.*) и поради характера на задължителните изображения (както и при *овчарка* и *овчарник*) също може да бъде название и на приготвения на Бъдни вечер и Гергьовден обреден хляб (РБЕ 2002: 289). В преобладаващата част от разглежданата група езици съществителното от женски род със значение 'помещение за прибиране на овчето стадо през зимата' се характеризира с наличието на суфикс *-н-*, отличаващ се с мекост на консонанта (срв.: *овчърня* – руски език; *вівчърня* – украински език; *owczarnia* – полски език (ССРЯ 1959а: 602; РУС 2003: 649; РУС 1984: 279; БПРС 1988а). В полски език анализираното съществително име от женски род е многозначно, като може да означава също 'стадо овце' и 'паство' (БПРС 1988а). В украински език от *вівчърня* се образува прилагателното *вівчърний* 'отнасящ се за кошарата', което се противопоставя на *кошарний* 'отнасящ се до овцевъдството' (РУС 2003: 649; РУС 1984: 279).

В славянските езици лексемата със значение 'занятие и поминък на овчар' също най-често пряко произлиза от съответната дума за *овчар*, напр.: *А смятах да развъдя овце и да се заловя за овчарлък* (диал.); *И овчарството е работа.* – български език; *овчарлак* (диал.) // *овчарство* – българските говори от географската област Македония; *Овчърство с гайње, узгој оваца као привредна грана – У сухим степским подручјима ... овчарство је најраширеније.; Овчърѣње с чајење оваца – Развио [се] овдје већ одавна номадски начин овчарења.* – сърбохърватски език; *ovčarstvo* – словенски език; *owczarstwo* – полски език и др. (РБЕ 2002: 289; РМЈСХТ 1965: 20; РСХКЈ 1969: 901; SSJ 1960: 631; БПРС 1988а). В българския език и диалектите му извън държавните граници думата *овчарство* функционира и с второ събирателно значение 'всички овчари като цяло, като съсловие' (РБЕ 2002: 289), а в сърбохърватски език от съществителното име *овчар* произлиза и лексемата *овчърина* със значение 'това, което се плаща на овчаря за гледане на овцете' (РСХКЈ 1969: 901).

Като производни на съществителното *овчар* в славянските езици се появяват и лексеми, принадлежащи към други части на речта. Така например за всяка от разглежданата група езикови системи е характерно наличието на прилагателно със значение 'който принадлежи на овчар или е свързан с него', напр.: *овчарски* // *овчаров* (разг.) (*Дойчин... допира ръка до овчаровия кавал...*) – български език; *овчарски* – българските говори от географската област Македония; *овчърев, овчърров* // *овчърскѣ* – сърбохърватски език; *вівчърський* – украински език; *ovčiarsky* – словашки език; *owczarski* – полски език; *овчарный* – руски език и др. (РБЕ 2002: 288 – 289; РМЈСХТ 1965: 20; РСХКЈ 1969: 900; РУС 2003: 649; РУС 1984: 278 – 279; БРСС 1963: 753;

БПРС 1988а; ССРЯ 1959а: 602). В българския език прилагателното *овчърски* се употребява още със значение ‘който е населен с овчари или се състои от овчари’ (напр.: *Селяните от овчарските села слязоха да видят новата гара; овчарски сдружения*), както и с архаичната семантика ‘пасторален’ (напр.: *овчарска драма; овчарска пиеса; овчарска поезия*) (РБЕ 2002: 288 – 289).

Характерно за всички славянски езици е, че разглежданият тип прилагателно често влиза в състава на устойчиви съчетания. С най-висока фреквентност сред тях се характеризира названието на неизменния приятел и помощник на овчаря, който освен чрез посочените по-горе съществителни от женски и мъжки род, много често се назовава и чрез устойчиво словосъчетание, изградено от прилагателно, производно от *овчар*, и съответното съществително със значение ‘куче’ в конкретната лингвистична система (срв.: *овчарско куче / псе (Вълкът прилича на голямо куче и се смята за прадядо на овчарското куче.) // овчарски псе* – български език и диалектите му в географската област Македония; *овчарски пас* – сърбохарватски език; *ovčiarisky pes* – словашки език; *ovčárský pes* – чешки език; *ovčiarisky pes* – словенски език; *owczarski pies* – полски език; *Каждый дом охраняется неистовым полчищем меделянских и овчарных собак.* – руски език (РБЕ 2002: 288; РСХКJ 1969: 900; БРСС 1963: 753; РСС 1978а: 587; SSJ 1960: 631; БПРС 1988а; ССРЯ 1959а: 602). За българския език е типично и устойчивото словосъчетание *овчарска торбичка*, срв.: *В ливадите зеленее сочна трева, изпъстрена тук-там от цъфнала лайкучка, овчарска торбичка и синкавочервеникави детелинки.* (РБЕ 2002: 289). Чрез него се назовава растението *Herba (Capsella) Bursae-pastoris*, което, поради широката си разпространеност и употребата си като билка в народната медицина, е познато и в останалите славянски държави, но там се назовава чрез устойчиво именно словосъчетание, прилагателното в състава на което, произлиза от лексемата *пастир*.

С наличието на прилагателното име *овчарски* в състава си се характеризират и редица други типични за конкретната лингвистична система на всеки от славянските езици устойчиви словосъчетания, като най-многобройни са те в българския книжовен език и диалектите му, разположени във и извън държавните граници, тъй като в тази лексикална система думата *овчар* не е маркирана като архаична и изцяло пази функционалността си (напр.: *owczarski szalas* ‘овчарска хижа’ – полски език; *овчаров // овчарски стап* (диал.) ‘ядлива дива трева; магец’, *овчарска мерудия // овчарска чубрица // овчарски босилек* (диал.) ‘машерка’, *овчарска тинтява* (диал.) ‘жълта тинтява’, *овчарска комунига* (диал.) ‘*Melilotus albus*’, *овчарско хоро* ‘вид мъжко хоро, изпълнявано от младежи – овчари’, *уфчърска ўрда* (диал.) ‘извара’, *овчарско пиле* (диал.) ‘папуняк’; *овчарска (пастирска) резба* ‘изпълнена с ограничен брой инструменти плиткодълбана, гравирана и ажурна дърворезба, с която се украсяват овчарските геги и кавали, както и предмети и мебели от възрожденската българска къща’, *овчарски скок* ‘вид спорт, при който с помощта на дълъг прът се прескача високо поставена подвижна летва’, *овчарски гювеч*

(разг.) ‘разновидност на ястието гювеч, в който се слага смес от мляко, яйца и натрошено сирене’, *овчарска салата* ‘вид салата с месо и сирене’ – българският книжовен език и диалектите му, разположени във и извън държавните граници (Арх. БДР; РБЕ 2002: 288 – 289; БПРС 1988а; РМЈСХТ 1965: 20).

Важността на овчарството като основен поминък на значителна част от населението е причина за появата в славянските езици и на някои други части на речта, производни от съществителното име *овчар*: наречие: *Галските народи населяват възточните брегове, живеят овчарски и разбойнически*. – български език; глагол със значение ‘изпълнявам овчарски задължения, занимавам се с овчарство’: *овчарувам* // (диал.) *овчарствам* – български език и българските говори от географската област Македония; *овчáрити* – сърбохърватски език; отглаголно съществително: *овчаруване* – български език; *овчарување* – българските говори от географската област Македония, сърбохърватски език и др. (Арх. БДР; РСХКJ 1969: 901; РМЈСХТ 1965: 20; РБЕ 2002: 289).

Във всички славянски езици функционира и изконната славянска дума *пастир* (от прасл. глаг. **pāsq* ‘паса’ + наставка -тугъ > **pāstyǫjъ*), която се характеризира с по-широката семантика ‘мъж, който пасе добитък, животни; овчар, говедар’ и в преобладаващата част от разглежданите лингвистични системи постепенно измества маркираното като архаично име *овчар*, но някъде се употребява и успоредно с него (напр.: *пастырь* – старобългарски език; *Гергьовден идеше, та рекохме отрано да си спазарим пастури* за селската стока.; *Както в полето бели овчици, / тъй по небето светли звездици – / сякаш е пастир месец ги води*. – български език и българските диалекти в географската област Македония; *пастыр* – българските говори в Банат; *пастір (pastir), пастујер: Трепере звијезде ... иза велябита пење [ce] сјајние пастир да разгледа дивно стадо своје.*; *Смотримо под ... дрветом дерана пастирчића* (умал.). – сърбохърватски език; *ako ovce bez pastiera o l'ud'och bez vedenia* – словенски език; *nie je stádo bez pastiera* – словашки език; *И пастырь нисходит к веселым долинам*. – руски език; *пастырь* (уст.), *пастир* (поет.) – украински; *pastyř* – чешки език; *pastier* – словашки език; *pasterz (pastyrz)* – полски език; *postárník* – полабски език; *pastyř* – горно- и долнолужишки език и др. (БЕР 1999: 85; Младенов 1941: 413 – 414; РСХКJ 1971: 352; SSJ 1963: 38; БРСС 1965: 33; РУС 1984: 460; Холуб и др. 1952: 266; ССРЯ 1959б: 277). Анализираното съществително име функционира като славянска заемка и в лексикалната система на унгарския език (срв.: *pasztor* – унгарски език (БЕР 1999: 86). Подобно на произлизащото от същ. *овца*, и производното от глаг. *паса* име със значение ‘човек, който се грижи за стадо тревопасни животни’ в част от славянските езици се образува с помощта на наставка за деятел -ак (напр.: *pasák* // *pastevec* – чешки език; *pidnáсок (pidnáсуч)* // *pidnáсач (pidnáсу(a)ч)* ‘помощник-овчар’ – украински език (РЧС 1978б: 12; РУС 1984: 460; РУС 2003: 736).

За разлика от лексемата *овчар*, която в повечето славянски езици е еднородна, съществителното *пастир*, освен с горепосочената семантика,

функционира във всички анализирани лингвистични парадигми и с второ значение ‘духовник по отношение на своето паство; наставник’ (срв.: *Единодушно мнение съществуваше за него, което го признаваше за образец на всички добродетели и способности, които трябва да обладава един духовен пастир*. – български език; *духовен пастир* – българските говори от географската област Македония; *duchovní pastier* – словашки език; *Mumropolim je dobar pastir*, *от и музе и стриже своје стадо*.; [Виши човек]... *је крмар, пастир, от је буктиња*. – сърбохърватски език; *Мир ти, Агафья*, – *сказал подошедшии пастирь, снимаю шляпу*. – руски език; *пастир* – украински език; *duchovní pastýř* – чешки език; *pastier* – полски език и др. (РБЕ 2004: 181; СБР 1970: 536; РСХКJ 1971: 352; РУС 2003: 311; РУС 1984: 460; ЧБРДТ 2002: 21; РМЈСХТ 1965: 13; БПРС 19886: 21; ССРЯ 19596: 277 – 278; РЧС 19786: 12). В словенски език успоредно с маркираното като остаряло съществително *pastier* със значение ‘свещеник, духовен наставник’ функционира и лексемата *pastor* (църк.), чийто произход се извежда от латинското *pastor*, което през немски навлиза в славянските езици (БРСС 1965: 34; Фасмер 1971: 214).

Поради установената практика за по-малките стада, които се извеждат на паша сутринта и се прибират вечерта обратно в селището, да се грижат деца или млади девойки, в лексикалната система на славянските езици освен анализираното съществително от мъжки род функционират и имена от женски и съответно среден род, означаващи също ‘човек, който пасе тревопасни животни’ (срв.: *Там по това време прибираше стадото си Лилова Калинка, малката пастирка*.; *Често пъти пастирчето остава [телицата] сама и отива след биволиите*. – български език; *пастирка / пастирче* – българските говори от географската област Македония; *По пољанама богата крда пасу, али се пјесма пастирке не чује*.; *Пастирица [је] крива што јай је аутобус прегазио прасе*.; *пастирче* – сърбохърватски език; *pastýřka // pasačka* – чешки език; *pastierka; pastierik* (умал.: *pastierča*) – словашки език (РБЕ 2004: 181; СБР 1970: 536; БРСС 1965: 33; РСХКJ 1971: 352; РМЈСХТ 1965: 13; РЧС 19786: 12).

Макар за тях второто значение ‘свещеник; духовен наставник’, откриващо се при *пастир*, да не е релевантно по очевидни причини, анализираният тип думи от женски и среден род в преобладаващата част от славянските езици не са еднозначни (напр.: *пастирче* ‘дете пастир’ и ‘умалително от *пастир*’; *пастирка* ‘жена пастир’ и ‘жена на пастир’ – български език, българските говори от географската област Македония; *Усред те невоље пониче из народа пастирче које ће га спасти*. и ‘умал. от *пастир*’, *Смотримо под ... дрветом дерана пастирића* (умал.); *пастирка* ‘жена пастир’ и ‘стърчиопашка (*Motacilla flava*) *пастирица* ‘жена пастир’, *бела / жута пастирица, Шојка... пастиричица* (умал.) *стане цвргулит*. ‘стърчиопашка (*Motacilla flava*)’, *Књига пастирица ... би младо свећемство ... одгајала*. ‘книга за възпитанието и обучението на млади свещеници’ – сърбохърватски език (Арх. БДР; РСХКJ 1971: 352; РМЈСХТ 1965: 13).

Подобно на случая с думата *овчар* и от *пастир* в редица славянски езици се образува съществително със значение ‘занятие на пастир; овчарство, говедарство’ (напр.: *Пастирството* едно време било работа на самите царици, та чудно ли е, че моята Евдокия тръгнала сега подир овцете?; Макар по-рано никога да не бе мислил, че ще става овчар, сега той бе овладял *пастирлъка* (диал.) доста бързо... – български език; *Најосновнији облик стога-рења је пастирско сточарство или пастирство* које се оснива на сталној промјени испаше. – сърбохърватски език; ... и я это видел под конец моего *пастырства* (остар.) в Сибири – руски език; *пастырство* – украински език; *pastierstvo* (ср. р.) // *pastiereň* (ж. р.) // *pastorácia* ‘пастирски задължения’ – словашки език (РБЕ 2004: 181; РСХКJ 1971: 352; ССРЯ 19596: 275; РУС 1984: 460; СБР 1970: 536; БРСС 1965: 33). Аналогично на думата *пастир* в част от славянските езици това съществително име също може да означава не само ‘занятие на пастир’, но и ‘духовно водачество, наставничество’ (напр.: *Копти, произхождани от вехтите египтяне, говорят още языка на прадедите им развален и държат възточната православна вяра под пастирството* (остар. книж. събир.) на Александрийского патриарха. – български език; *пастырство* (църк. ост.) – украински език и др. (РБЕ 2004: 181; РУС 1984: 460). Логично следствие от наличието на тази семантична характеристика е третото основно значение, с което съществителното *пастирство* се среща в българския език – ‘всички духовници по отношение на паството си’ (срв.: *От той отгласк ся оправдаха доста последователите на отделността, а ся ужалиха много по учителите на доктрината един пастир и едно пастирство.* (РБЕ 2004: 181), което също има нюанс на събирателност и е маркирано като остаряло и книжно от синхронна гледна точка, а това до голяма степен го ограничава функционално в рамките на анализираната лингвистична система. В сърбохърватски език на книжовно равнище лексемата *пастирство* се среща и със значение ‘мотиви от пастирския живот’, вж.: *Заволио [је] и сувремену талијнску поезији, у којој је превладало пастирство и анакреонтика.*, а, по модела на лексемата *овчарина*, в неговата лексикална система се формира и думата *пастирина* за назоваване на заплащането на овчаря в края на годината, напр.: *Сваке године о Мартињу убирали су говедари ... пастирину.* (РСХКJ 1971: 352).

Както от съществителното име *овчар*, така и от *пастир* във всички славянски езици се образува съответното прилагателно име със значение ‘който се отнася до пастир или му принадлежи’ (напр.: ... никога не бе допускал, че той ще се хване за *пастирската* работа; ... и безпрестанно поменувал за *помайчимата си, пастиревата* (остар.) жена, която той нежно обичал – български език и българските говори от географската област Македония; *пастирскѣ* // *пастиров* (*пастирев*) – сърбохърватски език; *Тут мы расположились на временную пастырскую* (остар.) *жизнь...*; *Он с пастырской солидностью ходил из угла в угол.* – руски език; *пастырський* (остар.) – украински език; *pastiersky* // *pastierov* – словенски език; *pastiersky* – словашки език; *pastýřský* –

чешки език и др. (РБЕ 2004: 181; РМЈСХТ 1965: 131; РСХКЈ 1971: 352; ССРЯ 1959б: 275; РУС 1984: 460; SSJ 1963: 38; СБР 1970: 536; РЧС 1978б: 12). Този тип лексеми се характеризират с висока степен на фреквентност и функционалност в лексикалните системи на преобладаващата част от разглежданата група езици, като често функционират и като основна съставна част на устойчиви словосъчетания и фразеологични изрази (срв.: *пастирска песен*, *пастирско сбороище* – български език; *пастирска песна* – българските говори от географската област Македония; *За синију дузу [су] сјели да пастирски једу* ‘по пастирски начин’, *пастирска игра* (книж.) ‘вид хоро’, *пастирско песништво* ‘пастирска поезия’ – сърбохърватски език; *pastierovi truba*, *pastiersky život*, *pastiersky roh*, *pastiersky spev*, *pastierska poezia*, *pastierska palica*, *pastierska piesen* – словенски език; *pastierska palica*, *pastiersky klobučik*, *pastierske kmene*, *pastiersky roh*, *pastierske piesne*, *pastierska poezia* (остар.) и *pastierska kapsička* ‘овчарска торбичка’ – словашки език и др. (Арх. БДР; РМЈСХТ 1965: 131; РСХКЈ 1971: 352; SSJ 1963: 38; СБР 1970: 536; БРСС 1965: 33 – 34). Интерес представлява фактът, че всеки от тези фразеологизми има точен еквивалент с идентична семантика в български език (срв.: *овчарско хоро*, *овчарска поезия*, *овчарски пай* и *овчарска торбичка* (РБЕ 2002: 288 – 289), където обаче вместо лексемата *пастир* като опорна дума на словосъчетанието функционира съществителното *овчар*.

Поради двузначността на съществителното, от което пряко произлиза, в голяма част от славянските езици прилагателното име *пастирски* също функционира и със значението ‘който се отнася до духовен пастир; духовнически, свещенически’ (напр.: *Стоянов не се е стеснявал да привлече и вниманието на митрополит Григорий, под чието ръководство е развивал пастирската си дейност Климент*. – български език; *пастирска проповед* – българските говори от географската област Македония; *пастирський* (църк.) – украински език; *pastiersky* (остар.) / *pastierčny* / *pastorský* (от нем. *pastor*) – словашки език (РБЕ 2004: 182; РМЈСХТ 1965: 131; РУС 1984: 460; СБР 1970: 536; БРСС 1965: 34; Фасмер 1971: 214).

Освен от думата *овчар*, за лексикалната система на славянските езици е характерно образуването на глагол със значение ‘имам занятие на пастир’, образувано и от съществителното име *пастир* (напр.: *Два дни пастировахме заедно с тези непретенциозни и кротки мъже*. – български език; *пастирòвати* // *пастирчити* – сърбохърватски език; *pastierčit* – словашки език и др. (РБЕ 2004: 181; РСХКЈ 1971: 352; СБР 1970: 536), от който в българския език се образува и съответното отглаголно съществително със значение ‘пастирство, пастирлък’ (вж.: *...подвикваше с глас, който от дългото пастирване, наподобяваше вече дрезгавия глас на добитъка*. – български език (РБЕ 2004: 181).

За разлика от разгледаните лексеми *овчар* и *пастир*, които са типични за лексикалната система на всички славянски езици, съществителното с идентична семантика *пастух* се среща само в част от тях (предимно източни по

тип). Подобно на *пастир*, то се употребява с две основни значения ‘човек, който се грижи за стадо тревопасни животни’ и ‘свещеник, духовен наставник’, като в праславянски език думата **pāstuxъ* е производна от глагола **pāsti*, *pāsъ* (вж. *паса̀*), от който се образува с помощта на суфикс *-ихъ* (присъстващ още в *пестъхъ*, *конюхъ*), а от там се наследява в част от езиците от славянското лингвистично семейство (напр.: *пасточухъ* – старобългарски език; *пастухъ* – сърбохърватски език; *pastuh* ‘жребец’ – словенски език; *Хороший пастухъ* *знает каждую корову своего стада.* – руски език; *пастухъ* – украински език; *pastuch(a)* – чешки език; *pastuch* – полски език (БЕР 1999: 87; Младенов 1941: 414; РУС 2003: 736; ССРЯ 1959б: 274).

Подобно на всички анализирани по-горе лексеми със значение ‘човек, който се грижи за стадо тревопасни животни’ и от *пастух* се образуват съответните съществително за женски род, както и за среден род (със значение ‘дете овчар’ и с демининутивно значение), напр.: *Когда в поле пастушкой за стадом ходила.*; *Из-за ометов выскочили два пастушонка* (умал.) *и отчаянно начали колотить тыков.* – руски език; *пастушка* (умал.: *пастушечка*) / *пастушок* (умал.: *пастушок*) – украински език; *pastuszka / pastuszek* – полски език и др. (ССРЯ 1959б: 275; РУС 2003: 736; БПРС 1988б: 21; Лопатин и др. 2006: 476; РУС 1984: 460). Подобно на думите *овчарче* (в български) и *пастрица* (в сръбски), в руски език лексемата *пастушок* се характеризира с наличието и на трето значение ‘неголяма птица със защитна окраска’ (напр.: *Пингвин, пастушки, кулики, ржанки, чайки... – вот морские птицы, морские в той или иной степени или исключительно.*; *болотный пастушок* (ССРЯ 1959б: 275; БРСС 1965: 34).

За езиците, в които присъства дума *пастух*, е характерно и образуването на производно от нея съществително със значение ‘занятие на пастир’ (напр.: *... по привычке к пастушеству, нанялся у степных татар ... крестьянин должен заплатить подушные, пастушные, пожарные, мостовые.* (ССРЯ 1959б: 274).

За всички славянски езици, в които се употребява разглежданата лексема, е характерно и образуването на производно от нея прилагателно име (напр.: *Вспомнил Аггей про пастуховы* (‘принадлежащ на овчар’) *побои и побоялся сказать правду. // пастушеский труд, пастушеские племена, пастушеские стихотворения* (‘отнасящ се до овчар или (остар.) пасторален’) // *Пастушьи песни огласили Долины.* ‘принадлежащ на овчар’ – руски език; *пастуш[ач]ий* ‘отнасящ се до овчар’ // (разг.) *пастухів* ‘принадлежащ на овчар’ – украински език; *pastuszy* – полски език (ССРЯ 1959б: 274 – 275; Лопатин и др. 2006: 476; РУС 2003: 736; РУС 1984: 460; БПРС 1988б: 21). Растението, известно в част от славянските езици на разговорно равнище като *овчарска / пастирска торбичка*, в руски език се назовава чрез устойчиво словосъчетание, в състава на което се включва прилагателно с основа *пастух* (срв.: *пастушья сумка* (ФССРЛЯ 2004: 716; ССРЯ 1959б: 275). В украински език от съществителното *пастух* се образуват производните глаголи *пастушити*, *пастушити* и

попастухувати със значение ‘(по)работя като пастир’ (РУС 2003: 736; РУС 1984: 460).

Поредица геополитически процеси довеждат до трайно съседство между част от славянските езици и представители на тюркското езиково семейство. Дори нещо повече, в резултат от инвазията на Османската империя на Балканския полуостров през Средновековието южните славяни векове наред живеят под турско робство, т.е. в условията на реален билингвизъм, поради което много думи с персийски корен навлизат през турски в тяхната лингвистична система. Обикновено тези думи са маркирани като разговорни или носят негативна семантична характеристика, но въпреки това са живи и функционални на диалектно равнище. Една от тези заемки е лексемата **чобан**, употребявана също със значение ‘човек, който се грижи за стадо животни’ (напр.: *чобан* // *чобанин* – български език; *чобан* (главно в народната поезия) – българските говори в географската област Македония; *чобан* (*čoban*) // *чобанин* (*čobanin*) // *чобанац* – сърбохърватски език; *чабан* – украински език и др. (БЕР 1999: 687; РМЈСХТ 1966: 546; РСХКЈ 1976: 890; РУС 1984: 278). Във всички славянски езици, в които присъства думата *чобан*, се употребява и деминутивна форма, формално съвпадаща с лексемата от среден род със значение ‘дете овчар’ (срв.: *чобанче* – български език; *чобанче* – българските говори от географската област Македония; *чобанче* (*čobanče*) – сърбохърватски език и др. (БЕР 1999: 687; РМЈСХТ 1966: 546; РСХКЈ 1976: 891). В сърбохърватската лексикална система, която се отличава с особено богатство на производни от анализираната дума, се употребяват също умалителните форми *чобанић* (от *чобан*) и *чобанчић* (от *чобанин*), както и аугментивите *чобанина* (от *чобан(ин)*) и *чобанчина* (от *чобанин*) (РСХКЈ 1976: 890 – 891). В разглежданите славянски езици от *чобан* също се образуват съответните съществителни от женски и среден род *чобанка* / *чобанче* със значение ‘жена (съответно – дете) овчар’ (срв.: *чобанка* / *чобанче* – български език и българските говори от географската област Македония; *чобанка* (*čobanka*) / *чобанче* (*čobanče*) – сърбохърватски език; *чабанка* – украински език и др. (БЕР 1999: 687; РМЈСХТ 1966: 546; РСХКЈ 1976: 891; РУС 1984: 278). И в това отношение сърбохърватската лексикална система се оказва по-богата, тъй като освен горепосочените думи в нея функционират и характеризиращите се с идентична семантика съществителни *чобаница* (*čobanica*) (от което се образува деминутивната форма *чобанчица* (ж. р.) и *чобанчѝд* (ср. р.)). При това в анализирания език освен ‘жена овчар’ *чобаница* (*čobanica*) означава и ‘птица стърчиопашка’, а нейната умалителна форма *чобанчица* служи и за назоваване на растението червен глог (РСХКЈ 1976: 891).

От разглежданата персийска по произход основа се образуват и редица прилагателни имена (напр.: *чобанов* ‘който принадлежи на чобан’ / **чобанска песна**, **чобанско куче** ‘който се отнася до чобан’ – българските диалекти във и извън държавните граници; *чобанов* (*čobanov*) // *чобанинов* (*čobaninov*) ‘който принадлежи на чобан’ / *чобански* (*čobanski*) ‘по чобански начин, като

чобанин' – сърбохърватски език и др. (Арх. БДР; РМЈСХТ 1966: 546; РСХКЈ 1976: 890 – 891). Нейната особено голямата продуктивност в сърбохърватската словообразователна система се подчертава и от факта, че единствено тук от всички славянски езици функционират прилагателни имена, произлизащи не само от *чобан*, но и от производните му от женски и среден род – явление без еквивалент дори в рамките на същата езикова система при анализираниите по-горе лексеми с аналогична семантика (напр.: *чобанкин* 'който принадлежи на чобанка', *чобаничин* 'който принадлежи на чобаница', *чобанчетов* 'който принадлежи на чобанче' (РСХКЈ 1976: 891), както и редица други лексеми със същия корен (напр.: *чобанбашиа* 'старейшината на овчарите' (от тюрк. *башиа* / *башия* 'господар') – *Покупнише* [чобани] *оне паре, па их чобанбашиа однесе газди.*; *чобанија* 'заплащане за овчаруване', но и 'чобани (събир.)' – *Зачу птице српска чобанија.*; *чобанство* // *чобандук* 'занятие на чобан' – *А када је био на чобанству, окупљао је чобане поред лугова. Власи зашли чобандуком па притиснули горе.*; *чобања* 'дървена съдинка за вода или за събиране на сварената ракия' – *Једним појасом привезаше чобању па је спустише* [у бунар] *и напунише је водом.*; *чобанити* / *чобановати* 'изпълняване на чобански задължения' – *А ја му кажи село гдје Манде сиротује и чобани. Јачица Шафран чобановао селу до старости.*; *чобањење* (от *чобанити*) 'изпълнение на чобански задължения' (РСХКЈ 1976: 890-891).

Разгледаните думи, служещи за назоваване на човек, който се грижи за стада тревопасни животни, и производните на тези думи, са характерни за всички или за голяма част от славянските езици. Съществуват обаче и думи със същата семантика, типични само за конкретен език. Такова е например съществителното *кехая* (диал.: *кяя*, *кея*, *кехѐ*) в български език, което, подобно на *чобан*, е от персийски произход и навлиза с посредничеството на турски, като е преосмислено на българска почва. Докато турската книжовна дума *kâhya* (диал.: *кеһауа*) означава 'домакин в богата къща; главен на даден еснаф; кефая', в български анализираната лексема се употребява със значение 'главен овчар; овчар; селски глашатай; надзирател; стопанин на голямо стадо овце' и е маркирана като остаряла и народна (БЕР 1979: 348). Освен това следва да се отбележи, че в българския език на диалектно равнище тази тюркиска заемка се оказва особено продуктивна при формиране на названията в йерархията при овчарите (напр.: *енкехая* // *ян кехая* (тур. *ен* и *kâhya*) 'опитен и богат с овце овчар, избран за помощник на кехаята', *подкехая* 'втори овчар след кехаята' и др. (БЕР 1979: 348). Друг пример е украинската лексема *кундель* 'овчарка', която функционира само на диалектно равнище и не се среща в нито един от останалите славянски езици (РУС 1984: 278).

В резултат от направения формален и семантичен анализ на думите със значение 'човек, който се грижи за стадо овце' и техните производни в славянските езици се налагат няколко основни извода. На първо място, като се има предвид, че се разглеждат близкородствени езици, принадлежащи към едно езиково семейство, първообразът на чиито словообразователни модели

се открива в праславянски, а преобладаващата част от анализираната лексика е с домашен произход, логично е определена дума да функционира в голяма част или във всички анализирани езици. За това до голяма степен спомагат и много близките геополитически условия, при които са поставени и се развиват славянските народи, което става причина за съществуването на интересни паралели при развоя на тюркските заемки в тях. Едновременно с това обаче не се наблюдава пълно съвпадение в семантиката на думите, тъй като значението на всяка от тях претърпява и индивидуално развитие в отделните езици. Прави впечатление също така напълно идентичният характер на преноса от названието за човек със съответното занятие към конкретни (еднакви във всички езици) видове растения, птици или предмети, назовани с устойчиви словосъчетания, което свидетелства за архаичността на тези названия.

ЛИТЕРАТУРА

- Арх. БДР:** *Архив на Българския диалектен речник* в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.
- Арх. ЕЛА:** *Архив на Европейския лингвистичен атлас* в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН.
- БЕР 1979:** *Български етимологичен речник*. Т. 2. София: Изд. на БАН, 1979.
- БЕР 1995:** *Български етимологичен речник*. Т. 4. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1995.
- БЕР 1999:** *Български етимологичен речник*. Т. 5. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1999.
- БПРС 1988а:** *Большой польско-русский словарь*. А – О. Москва – Варшава: Русский язык – Wiedza Powszechna, 1988.
- БПРС 1988б:** *Большой польско-русский словарь*. Р – Ż. Москва – Варшава, Русский язык – Wiedza Powszechna, 1988.
- БРСС 1963:** *Большой русско-словацкий словарь*. Т. 2. К – О. Братислава: Изд. словацкой академии наук, 1963.
- БРСС 1965:** *Большой русско-словацкий словарь*. Т. 3. Братислава: Изд. словацкой академии наук, 1965.
- Влахов 2007:** Влахов, С. *Нов руско-български речник*. София: Парадигма, 2007.
- ЕБ 1983:** *Етнография на България*. Т. 2. *Материална култура*. София: Изд. на БАН, 1983.
- Загнитко и др. 2012:** Загнитко, А. П., Щукіна, І. А. *Сучасний тлумачний словник української мови*. Донецьк: Бао, 2012.
- Лопатин и др. 2006:** Лопатин, В. В., Лопатина, Л. Е. *Русский толковый словарь*. Москва: Эксмо, 2006.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов, 1941.
- РБЕ 2002:** *Речник на българския език*. Т. 11. София: АИ „М. Дринов“, ЕМАС, 2002.
- РБЕ 2004:** *Речник на българския език*. Т. 12. София: АИ „М. Дринов“, ЕМАС, 2004.
- РБС 1965:** *Русско-болгарский словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1965.
- РМЈСХТ 1965:** *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*. Т. 2. О – П. Скопје, 1965.

- PMЈСХТ 1966:** *Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања*. Т. 3. Р – Ш. Скопје, 1966.
- РСХКЈ 1969:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књига 3. К – О (косјерић – огранути). Нови Сад – Загреб, 1969.
- РСХКЈ 1971:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књига 4. О – П (ограшје – претња). Нови Сад, 1971.
- РСХКЈ 1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књига 6. С – Ш. Загреб, 1976.
- РУС 1984:** *Русско-украинский словарь*. Т. 2. Киев: Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1984.
- РУС 2003:** *Російсько-український словник / Русско-украинский словарь*. А – Я. Київ: Арис, 2003.
- РЧС 1978а:** *Русско-чешский словарь*. Т. 1. А – О. Москва: Русский язык – Прага: Государственное педагогическое издательство, 1978.
- РЧС 1978б:** *Русско-чешский словарь*. Т. 2. П – Я. Москва: Русский язык – Прага: Государственное педагогическое издательство, 1978.
- СБНПСИБ 1962:** *Сборник Народни песни от Североизточна България*. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1962.
- СБНПСИБ 1973:** *Сборник Народни песни от Североизточна България*. Т. 2. София: Изд. на БАН, 1973.
- СБНПСР 1973:** *Сборник Народни песни от Средните Родопи*. София: Изд. на БАН, 1973.
- СБР 1970:** *Словашко-български речник*. София: Изд. на БАН, 1970.
- ССРЯ 1959а:** *Словарь современного русского языка*. Т. 8. О. Москва – Ленинград: Изд. Академии Наук СССР, 1959.
- ССРЯ 1959б:** *Словарь современного русского языка*. Т. 9. „П – пнуть“. Москва – Ленинград: Изд. Академии Наук СССР, 1959.
- Стоин 1975:** Стоин, В. *Народни песни от Самоков и Самоковско*. София: Изд. на БАН, 1975.
- Стоянов 1983:** Стоянов, З. *Записки по българските въстания. Разказ на очевидци 1870 – 1876*. – В: Стоянов, З. *Съчинения*. Т. 1. София: Български писател, 1983.
- ТРМЕ 2006:** *Толковен речник на македонскиот јазик*. Т. 3. Л – О. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2006.
- Фасмер 1971:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3 (Муза – Сят). Москва: Прогресс, 1971.
- ФСРСРЛЯ 2004:** *Фразеологический словарь современного русского литературного языка*. Т. 1. А – П. Москва: Флинта – Наука, 2004.
- Холуб и др. 1952:** Holub, J., Korečný, F. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.
- ЧБРДТ 2002:** *Чешко-български речник в два тома*. Т. 2. Р – Ž. София: Труд и Прозорец, 2002.
- SSJ 1960:** *Slovník slovenského jazyka*. Т. 2. Bratislava: Vydavateľ'stvo Slovenskej Akadémie Vied, 1960.
- SSJ 1963:** *Slovník slovenského jazyka*. Т. 3. Bratislava: Vydavateľ'stvo Slovenskej Akadémie Vied, 1963.

ИЗ ЛЕКСИКАТА НА ГОВОРА НА с. САВЯК, СЯРСКО

Abstract: The article studies the lexis of Bulgarian derivation, included in the Contemporary dictionary of the Greek spoken language of the village of Savyak, Valovishta area (Greek – Βαμβακοφύτο, Serres region). The lexis analysis demonstrates the position of this dialect in the system of Western Roupian dialects as part of the South-eastern (Roupian) Bulgarian dialects. A number of the words can be found on Old-Bulgarian written records.

Keywords: lexicography, dialectal lexicon, Bulgarian dialectology, language interference

В сайта на с. Вамвакофито, ном Серес – ΒΑΜΒΑΚΟΦΥΤΟ ΣΙΝΤΙΚΗΣ ΣΕΡΡΩΝ – Περιφέρεια ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, раздел Γλωσσικό ιδίωμα. Езикови особености, е включен речников материал по говора на някогашното българско с. Савяк, Демирхисарско (Кеппас речник).

Сведения за с. Савяк се откриват в публикувани статистически данни за населението в Беломорска Тракия и Македония, според регистъра на данъка бедел-и аскерие за мъжкото население в Дунавския вилает на Османската империя за 1873 г. Те сочат, че селото има 290 къщи и 850 жители българи (Етнография 1878: 136 – 137). В публикация на Г. Стрезов от края на XIX в. се отбелязва, че с. Савяк се състои от 290 български къщи, но в местната църква „Св. Никола“ се пее на гръцки, а в училището се преподава също на гръцки език (Стрезов 1891: 858). Въпреки това в селото има не малка група българи екзархисти. Факт е, че в молба от 15.05.1900 г. до Българската екзархия за преминаване под ведомството ѝ не малка част от близо 120-те имена на жители на селото са изписани на кирилица, по български образец (ЦДА 246К: 194 77 – 78). В писмо от българската църковна община в гр. Сяр до Българската екзархия, датирано от 18.05.1900 г., се споменава, че от общо 220 – 230 къщи в Савяк, 120 са подкрепили молбата за приобщаване към Българската екзархия (ЦДА 246К: 194 105). През есента на 1918 г. голяма част от местните българи екзархисти са принудени да се изселят в България. През 1944 г. още 15 – 20 семейства ги последват. Всички изселници се настаняват в райони, близки до границата (Петричко, Санданско).

Речниковият материал от говора на с. Савяк, Демирхисарско, обхваща лексика от буква А до К включително. В уводната част е отбелязано, че обема 112 думи, а в края му се споменава, че предстои да се добавят речниковите статии от буква Л. Авторът Георгиос Ил. Кеппас споделя свои виждания за турските и българските заемки в местния гръцки говор. Според него турското и славянското езиково влияние е много силно, но имало влияние и на други езици като италиански, влашки, албански. Интересно е, че в случая не се споменава за българско езиково влияние, а се приема, че само 3 от включените в

речника думи имат *ρίζα βουλγαρική-σλαβική*, т.е. българско-славянски корен или основа, като повечето били с турски и гръцки основи! Кеппас смята, че не може да се говори за местен диалект, а по-скоро за *μιξογλωσσία*, т.е. за смесен език с характерни и оригинални особености, резултат от едно близо 100-годишно развитие. В случая гръцкият краевед не споменава за българската езикова основа на местния гръцки говор, което е едно безспорно доказателство за произхода на останалото в родното си село българско патриаршистко население. Факт е, че следите от някогашния роден български език са налице въпреки активната употреба на гръцки език, наложена на местното българоезично население. И това най-добре проличава в областта на лексиката. Авторът отбелязва, че в речника е включена основно лексика от „всекидневния живот“.

Лексиката е оформена в речникови статии, като в част от тях е направен опит да се представи етимология на думите. Но в много случаи посочената етимология е неточна. Например думи от български произход са представени като гръцки, турски и др.: *ἀγκυε ἀγνε αρνί* [ετυμ. ελλην. αγνός] 1. ‘безплоден, ялов’. 2. ‘неплодотворен’ (ГБР 2004) – стб. *αγνα* (CP 1999); *γκαρμάντα γαρμάδα & γκραμάντα γραμάδα* *μεγάλος σωρός από πέτρες* [ετυμ. βενετσ. *agraman*] – сrb. *грамада* (БЕР 1971); *ζακόν закон νόμος* [ετυμ. турк. *kanun* = νόμος] – стб. *законъ* (CP 1999). Понякога се споменава, че думата е стара, като е даден пример с гръцко съответствие, без да е посочен българският вариант, засвидетелстван още в старобългарски писмени източници: *βίνο* *vino oinos*, *κрасί* [ετυμ. αρχ. οίνος] – стб. *вино* (CP 1999); *καντίμ* *καδὴμ θυμιάζω να φύγουν τα κακά* [ετυμ. αρχ. *κυδάζω*] – стб. *кадити* (БЕР 1979). В други случаи българската дума е отбелязана като славянска, без да се дават по-конкретни данни: *βίλα* *vila dihalotó агротικό εργαλείο, δικράνι ξύλινο* [ετυμ. *σλαβ. βίλα*]; *γκλάβα* *glava (τα) κεφάλι* [ετυμ. *σλαβ. glava, σε σχέση και με το αρχ. ελλην. κεφαλή*] – стб. *глава* (CP 1999).

В речниковите статии не е включен илюстративен материал. Дори на места само е отбелязано гръцко съответствие, без никакви данни за граматичната и семантичната характеристика на заглавната дума: *κριστιάνα* *κριστ'άνα* *христиανοί* ‘християни’; *ιγκούμεν* *игумен ηγούμενος* ‘игумен’; *κουπίλα* *кубила* *φοράδα* ‘кобила’. Като цяло в речника липсват данни за граматичните особености на заглавната дума.

Налице е непоследователност при оформянето на речниковите статии. Понякога една лексема е включена в две отделни речникови статии с различни значения, като в единия случай е оформена по гръцки образец, с окончание *-с*: *κορίτο* *κοριΐτο* *γούρνα* ‘корито на чешма’, *ποτίστρα* *ζών. ποτίσμα* ‘поене на животно’ [ετυμ. *σλαβ. λ.*]; *κορίτος* *κοριΐτος* *ονομασία δοχείου* ‘название на съд’ – стб. *корзито* (БЕР 1979).

В отделни речникови статии са включени лексема *κουπάνα* *купάνα* и нейна умалителна форма *κουπάνка* *купánка*, представени с различни значения: *κουπάνα* *купάνα* *σκάφη* (арх. *σκάπτω*), *ξύλινο* *σκεύος για οικιακές εργα-σίες*,

‘корито, дървен съд за къшна работа’; *κουπάνκα* *купάνκα* μικρή σκάφη ‘малко корито’. Деминутив като заглавна дума се открива и в други речникови статии: *καλίγκα* *καλίγκα* 1. μικρή ροδιά και ρόδι ‘малко дърво нар и плод нар’. 2. υποκοριστικό, χαϊδευτικό του γυναικείου ονόματος Καλίνα ‘умалително, нежно, ласкаво женско име Калина’ [ετυμ. βουλγ. *καλίγκα* = *пасχαλίτσα*, *лаμπρίтса* ‘калинка-малинка’, ‘люляк’].

Семантичният обем на лексема *γκόστα* *γόστα* включва значения: *επισκέπτης* ‘посетител’ и *επίσκεψη* ‘посещение’, като етимологията ѝ е свързана с отглаголно съществително *гостуване* [ετυμ. βουλγ. *γκοστούβάνε*]!

Среща се включване в една речникова статия на омоними *кумър* ‘насекомо’ от български произход – стб. *комаръ* (БЕР 1979) и *кумър* ‘хазартна игра’ от турски произход: *кумър* *кумър* 1. *κουνούπι* ‘насекомо комар’. 2. *тухеро* *пαιχνίδι* *ме* *τραπουλόχαρτα*, *που* *παιίζεται* *με* *χρήματα*. ‘вид хазартна игра на карти’ [ετυμ. турск. *kumar*]. Освен това облик *кумър* е включен в отделна речникова статия със значение ‘вид хазартна игра на карти’: *кумър* *кумър* *кумари*, *тухеро* *пαιχνίδι* [ετυμ. турск. *kumar*]. Понякога в края на речниковата статия са посочени графичните облици и значенията на омонимите в книжовния български език: *γκριάχ* *ερ’αх* 1. *αυτοφυές* *φυτό* *параσιτικό* *των* *σιτηρών* *που* *μοιάζει* *με* *μπιζέλι* (‘грях’). *Та* *παιδιά* *από* *τα* *χωράφια* *το* *μάζευαν* *και* *το* *έτρωγαν* *ωμό*, *πριν* *από* *το* *θερισμό*, *όταν* *τα* *σιτηρά* *ήσαν* *ακόμα* *πράσινα*. 2. *αμαρτία* (‘грях’, *σφάλμα* ‘грешка’) [ετυμ. βουλγ. *γκράχ* = *μπιζέλι* *грях*, *γκριάχ* = *αμαρτία* *грях*].

Съставителят на речника разграничава синонимни съчетания в отделни речникови статии с диалектен и с общобългарски облик: *ак* *ίσκασ* *ак* *ίσκασ* *αν* *θέλεις*, *βουλγ.* *ακό* *ίσκασ* *и* *αко* *сάκασ* *αко* *сάκασ* *αν* *προτιμάς*, *αν* *έχεις* *την* *καλοσύνη*, *την* *διάθεση* [ετυμ. *σλαβ.* *сάκαμ* = *αγαλώ*], като диалектният облик е свързан с глагол *сакам*, определен за славянски, и с гръцко съответствие *αγαπώ* – ‘обичам’, каквото не е основното общобългарско значение на думата ‘искам’ (БЕР 2002). В други случаи са отбелязани значения на лексемата в българския език, които не са засвидетелствани в писмени източници: *καλίγκα* *καλίγκα* 1. *ροδιά* *και* *ρόδι* ‘дърво нар и нар плод’. 2. *γυναικείο* *όνομα* ‘женско име’ [ετυμ. βουλγ. *καλίγκα* = *κληματσίδα* ‘лозова пръчка’, *κληματόβεργα* ‘лозово клонче’]. Посочените значения ‘лозова пръчка’ и ‘лозово клонче’, не се срещат в картотеката на речниковия материал от Архива на диалектния речник към Секцията за българска диалектология и лингвистична география при Института за български език на БАН.

Откриват се речникови статии, в които заглавната дума е отбелязана с 2 значения – книжовно и диалектно: *κνίγκα* *κνίγκα* *βιβλίο* ‘книга’, *ή* *χαρτί* ‘хартия’ [ετυμ. *ελλην.* *κόνιδα* > *βουλγ.* *κνίγκα* = *βιβλίο*. *Για* *το* *βιβλίο* *και* *το* *χαρτί* *έχουμε* *στο* *ιδίωμά* *μας* *την* *ίδια* *λέξη*, *όμως* *το* *χαρτί* *στη* *βουλγ.* *γλωσ.* *είναι* *χαρτία*, *από* *την* *ελλην.* *λ.* *χάρτης*.].

На други места са дадени две заглавни думи като лексикални варианти в една речникова статия, от които единият вариант е гръцки: *κουκουμιάφκα* *кукум’άφκα* *κουκουβάγια* *кукуваΐα* [ετυμ. *ηχομ.* *λ.* *από* *τη* *φωνή* *του* *πουλιού*] от звук на пиле!

В речникова статия *коч* са включени значения ‘пръч’ и ‘овен’, което едва ли е характерно за местния български говор: *коч* *κου* *τράγος* ‘пръч, козел’, *κριάρι* ‘овен’ [ετυμ. *τουρκ.* *kesi* ‘коза’].

Лексиката, характерна за днешния разговорен български език, може да се обособи в следните тематични групи:

1. Човек, човешки функции: *γκλασ* *γλασ* *φωνή* [ετυμ. *εκ του γέλως, η φωνή με γέλιο*] – *стб.* *гласъ* (CP 1999); *ζ(ι)ένα* *з(и)ένα* *γυνή, γυναίκα* [ετυμ. *αρχ. γυνή*] – *стб.* *жена* (CP 1999); *κότσακ* *κότσακ* *μικρό παιδί, παιδάριο, παιδαρέλι. малко дете, детенце* [ετυμ. *βουλγ. κότσακ = γυναικάς*].

2. Качества на лица и предмети: *βέτκο* *παλιό* [ετυμ. *βουλγ. βεχτ*]. – *стб.* *ветъхъ, -зи* ‘вехт, стар’ (CP 1999); *γκλουπάκ* *γλυπάκ* *βλάκας, ηλίθιος* [ετυμ. *βουλγ. γκλουπάκ*]; *γκλουφ* *γλυφ* *κουφός, βουλγ. γκλουχ* – *стб.* *глогъхъ* (CP 1999); *γκνούсно* *γνύсно* *απεχθές* [ετυμ. *βουλγ. γκνούσεν*] – *стб.* *гноуєньз* (CP 1999); *γκολιάμ* *гол’ам* *μεγάλος, η, ο* [ετυμ. *βουλγ. γκολιάμ*]; *έντρο* *έδρο* *χοντρό* [ετυμ. *βουλγ. λ.*] – *стб.* *адръ, ζλάтно* *златно* *χρυσό* [ετυμ. *βουλγ. ζλάтен, ζλάтна, ζλάтно = χρυσός, ή, ό. τουρκ. altin = χρυσός*] – *стб.* *златъ* ‘златен’ (CP 1999); *κрасίβα* *κραιύβα* *όμορφος, ωραίος, α, ο, ευχάριστος* [ετυμ. *βουλγ. κрасίβα*]; *κ’σι* *κ’си* *κοντοί* [ετυμ. *βουλγ. ρ.*] *κοντός* ‘нисък, дребен на ръст’; ‘кратък’; *γκол* *гол* *γυμνός, (στα νταρνακ. γκόλιους, στα βλάχικα γκόλου αλλά σημαίνει και άδειος)* [ετυμ. *εκ του κώλος, δηλαδή ο κώλος έξω άρα γυμνός.*] – *стб.* *голъ* *Супр* (CP 1999).

3. Човешки дейности, взаимоотношения и други понятия: *γκλένταμ* *γλέ-дам* *βλέπω*. *στη βουλγ. βίζνταμ = βλέπω* [ετυμ. *γλέπω < βλέπω*] – *стб.* *гладати* (CP 1999); *канτίμ* *καδίμ* *θυμάζω* *να φύγουν τα κακά* [ετυμ. *αρχ. κυδάζω*] – *стб.* *покадити* (CP 2009); *κόλκο* *κόλκο* *πόσο, [ετυμ. βουλγ. κόλκο]* – *стб.* *колик* ‘кол-ко’ (CP 1999); *κόλκο* *пр’ια* *κόλκο* *пр’ια* *πόσο* *κάνει, με την έννοια του... πόσο κοστίζει. Το пр’ια από την ελληνική λέξη πράττω, γι αυτό και στη μετάφραση το αποδίδουμε με τη λέξη... κάνει. Στη βουλγ. γλωσσ. αποδίδεται με τη λέξη στρούβα, δηλ. κόλκο στρούβα = πόσο κοστίζει.;* *κói* *κοϊ* *ποιός* [ετυμ. *βουλγ. кoi*].

4. Отвлечени понятия: *ζ(ι)ότ* *зи(в)ότ* *ζωή* [ετυμ. *αρχ. ζωή*]; *ίστανα* *ύστα-να* *αλήθεια* [ετυμ. *βουλγ. ίстина* (παραφρασμένη λ.)] – *стб.* *истина* (CP 1999); *ιντερέс* *интерес* *ιντερέсо, νιτερέсо, συμφέρον* [ετυμ. *ιταλ < λατ. interesso, γαλλ. interesser, βουλγ. interes*]; *κλέτβα* *κλέτβα* *μτφ. ανίκανος, άχρηστος* [ετυμ. *βουλγ. κλέτβα = κατ’άρα*] – *κλέтва* – *стб.* *клатва* (CP 1999).

5. Роднински връзки: *ζετс* *зеτ* *γαμπρός* [ετυμ. *βουλγ. зет*] – *зет* – *стб.* *затъ* (CP 1999); *κουμ* *кум* *ο* *κουμπάρος* (γαμπρός) *που νυμφεύτηκε* [ετυμ. *δες λ. κουμπάρτα*]; *κουμίτσα* *кумица* *Η* *κουμπάρα* (νύφη) *που παντρεύτηκε, στη βουλγ. γλώσσα λέγεται* *κούμα, το κουμίτσα είναι δημιούργημα του τοπικού ιδιώματος* [ετυμ. *βλ. λ. κουμπάρτα*].

6. Части на човешко тяло: *γκλάβα* *γλάβα* (τα) *κεφάλι* [ετυμ. *σλαβ. glava, σε σχέση και με το αρχ. ελλην. κεφαλή*] – *стб.* *глава* (CP 1999); *γκ’ρλο* *гър-ло* *λάρυγγας* [ετυμ. *αρχ. ελλην. λάρυγξ*]; *γκр’п* *гърп* *ράχι, ώμος* [ετυμ. *βουλγ. γкр’п*]; *γκ’с* *гъс* *ο* *πρωκτός* *και κατ’ επέκτασιν και η γύρω από αυτόν περιοχή,*

πισινός, ποπός [ετυμ. τουρκ. *kis* (όπου с παχύ σ), βουλγ. ντούπε]; κόζια *κόζ'α πέτσα*, δέρμα – *кожа* [ετυμ. βουλγ. κόζια] – стб. *кожа* (CP 1999); κλέпка *κλέпка* ματοτσινόρο, ματόκλαδο, επίσης και με την έννοια νυστάζει [ετυμ. ηχομ. λ.]. – *клепка*, *клепач* на око; *κολιάντου* *κολ'άνту* το γόνατο [ετυμ. σλαβ. κολένο] – стб. *кољно* *потекло*, *род*, *племе*; *коляно* (CP 1999); κόσμια *κόσμ'α* μαλλιά κεφαλιού και του αραβοσίτου [ετυμ. βουλγ. κόσα < αρχ. ελλην. κόμη] – стб. *космъ* (БЕР 1979) – *косъм*; *κόκαλ* *κόκαλ* κόκκαλο [ετυμ. αρχ. ελλην. κόκκαλος με αρχική σημ. κουκούτσι].

7. Храни: *κόρα* *κόρα* η εξωτερική σκληρή επιφάνεια του ψωμιού, *πέτσα* [ετυμ. σλαβ. *κόρα*] – *кора* на *хляб* – стб. *кора* (БЕР 1979); *κουμμάτj* *куммат'* κομμάτι [ετυμ. ελλην. κομμάτιον < αρχ. κόμμα] – срб. *комаџ* 'кџс сукно, кџс земя, кџс сапун и др.' (БЕР 1979); *каσκαβάλ* *каскавал* *каσκαβάλ*, *каσέρι* [ετυμ. τουρκ. *kaskaval*] *кашкавал*; *κβασ* *κβас* προζύμι, *μαγιά* [ετυμ. βουλγ. *κβас*, *μαϊά*, τουρκ. *maya*] – стб. *квасъ* (CP 1999); *κολάκ* *κολάκ* *κουλούρα*, βουλγ. *γκεβρέκ* = *κουλούρι*; *βίνο* *вино* οίνος, *κρασί* [ετυμ. αρχ. οίνος]; *κράσνιακ* *красн'ак* γωνία ψωμιού. *краешник* *хляб* – стб. *краи* (CP 1999); *καρμά* το *карма* αλεσμένο *καλαμπόκι* χωρίς ή με *ρόβι* που χρησιμοποιείτο για ζωοτροφή. *Смяна* *царевича* и *уров*, *използвана* за *храна* на *добитък* [ετυμ. τουρκ. *karmasa* = *ανακάτωμα*]... – стб. *кръма* 'кърма, храна' (БЕР 1986). В случая неправилно произходът на *думата* е свързан с *турско* *karmasa* или с *грешно* *изписаното* *karmasa* 'дъркотия, объркано състояние'.

8. Болести, заболявания: *κάσλιτσα* *каслица* βήχας [ετυμ. *κάχληξ*, *καχλάζω*]; *κράστα* *кράста* ψώρα *κραста* [ετυμ. βουλγ. *κράστα*] – стб. *красџа* (CP 1999); *κούτσαμ* *куџам* *κουτσαίνω*.

9. Трудова дейност: *γκουινтáран* *гуидáран* *αγελαδάρης* [ετυμ. τουρκ. *güden* = *αγελαδοβοσκός*] – стб. *говаждь* *говежд* (CP 1999); *καλτζία* *калџиá* *λασπás* [ετυμ. βουλγ. *καλ* = *λάσπη*] – стб. *калъ* *кал*; *γκαϊγκατζία* *гайгаџиá* *γκαϊνџаџи́с*, *αυτός* που *παίζει* *γκáινџа* [ετυμ. τουρκ. *gaydaci*]; *γκραμματικ* *грамматик* *Γραμματέας* [ετυμ. αρχ. *γραμματεύς*, *γράμμα*]; *ζουρνατζία* *зурнаџиá* *ζουρνατζи́с*, *λαϊκός* *οργανοπαϊκτής* [ετυμ. τουρκ. *zurnalci*]; *κουβάτσιου* *куваџ'у* *πεταλωτής* [ετυμ. βουλγ. *ποντκοβάβам* = *πεταλώνω*] – *ковач*.

10. Общество, социално положение в обществото и др.: *γκοσποντίν* *господин* κύριος και *γκοσποζιά* *госпоз'а* κυρία – стб. *господинъ* 'господар'; *госпожда* 'господарка' (CP 1999); *κμεџ* *кмет* δήμαρχος [ετυμ. βουλγ. *κμεџ*]; *βοϊνίκ* *воиник* *στρατιώτης* [ετυμ. βουλγ. λ. Στο топ.ιδ. χρησιμοποιείται κυρίως για τον *στρατιώτη* η λέξη *ασκέραν* (βλ. λ. στο γλωσσ.)] – стб. *воинъ* (CP 1999); *Γκρακομáν* *гракомáн* *Γρακομáνος*, *Γρακομáνος* = Έλληνας (βλ. Γκρεκ) [ετυμ. *Γραικός* + *μανία* < *μανιώδης* < αρχ. *μαίνομαι*, *δες* και *Γκρεκ*, *Γκρ'κ*]; *ζακόν* *закон* νόμος [ετυμ. τουρκ. *kanun* = νόμος] – стб. *законъ* (CP 1999); *κρίζα* *криза* *κρίση*, βουλγ. *κρίζа* [ετυμ. ελλην. λ.].

11. Религия, религиозни длъжности, митология: *βαμπίран* *вампирáн* *βρικόλακας* [ετυμ. αγγλ. *vampire*, γερμ. *vampir*, σερβ. *vampir*. ο *βρικόλακας* *πιθανόν* *σλαβ.* *вџиколáк* < *velku* = *λύκος*] – бълг. *вампир*; *βλαντíка* *владика*

δεσπότης [ετυμ. βουλγ. βλαντίκα] – στб. владѣтика ‘господар, началник, притежател’ (CP 1999); ιγκούμεν *игѹмен* ηγούμενος – σтб. игѹменъ 1. ‘вожд, водач’. 2. ‘игумен, управител на манастир’ (CP 1999); ικόνα *икѹна* εικόνα – σтб. икона ‘икона, изображение’ (CP 1999); κλεπάλου *клепалу* το σήμαντρο, η ξύλινη καμπάνα [ετυμ. ηχομιμητική λέξη από τον χτύπο κλαπ-κλαπ] – σтб. κλεпати ‘бѣя, кова’ (БЕР 1979); κόλj-ντια *кѹл’-д’а* κάλαντα, η παραμονή Χριστουγέννων [ετυμ. μγν. καλάνδαι, λατιν. calendae = νεομηνία, στη βουλγ. κόλεντα = Χριστούγεννα] – σтб. колада ‘Нова година’. (CP 1999); κρ’σ *крѣс* σταυρός – σтб. крѣсть *крѣст* (CP 1999); επίτροп *епитроп* επίτροπος; επίσκοп *епископ* επίσκοπος; καλούγερ *калѹгер* καλόγερος – в отделна речникова статия *калѹгер* *калѹгер* καλόγερος.

12. Облекло, части от облеклото: γκάστια *гѣст’а* βρακί και κιλότα [ετυμ. βουλγ. γκάστι και κιλότι]; κουπρίνα *кѹпрѹна* μετάξι [ετυμ. βουλγ. κοπρίνα] – срб. коприна *коприна* (БЕР 1979); κ’ρπα *кѣрна* μαντίλι ‘носна кърпичка’ [ετυμ. βουλγ. κ’ρπα]; κολλάν *коллѹн* 1. περιλαίμιο, κολάρο 2. ζώνη, ζωνάρι [ετυμ. γαλλ. collant < αρχ. κόλλα].

13. Предмети от бита, материали, сечива и др.: βίλα *вѣла* διχαλωτό αγροτικό εργαλείο, δικράνι ξύλινο [ετυμ. σλαβ. βίλα]; β’λνα *вѣлна* μαλλί [ετυμ. βουλγ. β’λνα] – σтб. вълна (CP 1999); ιγκλα *игла* βελόνα [ετυμ. τουρκ. igne] – σтб. игзлинъ *иглен* (CP 1999); κλιούτσ *кѹ’уц* κλεις, κλειδί [ετυμ. αρχ. ελλην. κλεις] – σтб. ключь *ключ* (CP 1999); κνίγκα *кнѣга* βιβλίο ή χαρτί [ετυμ. ελλην. κόνιδα > βουλγ. κνίγκα = βιβλίο. Για το βιβλίο και το χαρτί έχουμε στο ιδίωμά μας την ίδια λέξη, όμως το χαρτί στη βουλγ. γλωσσ. είναι χαρτία, από την ελλην. λ. χάρτης.] – σтб. књига (CP 1999); κορίτο *корѹито* γούρνα, ποτίστρα ζώνω [ετυμ. σλαβ. λ.] – срб. корзито ‘κορίτο’ (БЕР 1979); κόσα *кѹса* μεγάλο δρεπάνι με λαβή που το χειρίζεται κανείς όρθιος [ετυμ. σλαβ. κόσα] – коса (БЕР 1979); κουλίτσκα *кѹлѹцка* καροτσάκι [ετυμ. βουλγ. κολίτσκα] – σтб. кола мн. (CP 1999); κουπάνα *кѹпѹна* σκάφη, (αρχ. σκάπτω), ξύλινο σκεύος για οικιακές εργα-σίες, το ίδιο και στο γλωσσ. της Νιγρίτας [ετυμ. λατ. cupa]; κουπάνκα *кѹпѹнка* μικρή σκάφη; κρόσνο *кросно* το αντί, κυλινδρικό ξύλο του αργαλειού, όπου τυλίγεται το ύφασμα-πανί.; ιούζντα *ѹзѹда* ηνίο από δέρμα ή σχοινί [ετυμ. σλαβ. ούζντα]; κιλίμ *килим* υφαντός τάπητας [ετυμ. τουρκ. kilim < περσ. kilim].

14. Животински свят: άγκνε *агне* αρνί [ετυμ. ελλην. αγνός] – σтб. агна (CP 1999); γκάργκα *гѣрга* κάργια, καλοιακούδα, μικρόσωμο μαύρο με μπλε αποχρώσεις πτηνό με μακρύ κυρτό ράμφος [ετυμ. τουρκ. karga]; γκούστερ *гѹстѣр* γουστέρα, μεγάλη σαύρα; γκούστερίτσα *гѹстѣрѹца* μικρή σαύρα [ετυμ. σλαβ. γκουστερίτσα, βλαχ. γκουστουρίτσα]; ζμία *зѹмѣ* φίδι [ετυμ. βουλγ. σμία] – σтб. зѹмѣ (CP 1999); κβάτσκα *кѹѹцка* κλώσσα κвачка; κότκα *кѹтка* γάτα [ετυμ. βουλγ. κότκα]; κοτορόк *кѹторѹк* γάτος [ετυμ. βουλγ. κοταράк]; κουτс *кѹц* σκύλος [ετυμ. βουλγ. κούτσε (στο νταρνάκ. γλωσσ. κούτιου)]; κούτσκα *кѹцка* σκύλα [ετυμ. βουλγ. λ.]; κράβα *кѣрава* αγελάδα [ετυμ. σλαβ. κράβα, βουλγ. κράβα, κραβάρj = αγελαδάρης]; ίάιτσε *ѹѹѹце* αβγό [ετυμ. βουλγ. ίάιτσε]; κόζα *кѹза* κατσίκι [ετυμ. βουλγ. κόζα] – σтб. коза (CP 1999); κονj *кон’* άλογο [ετυμ. βουλγ. κονj, τουρκ. at = άτι] – σтб. конь (CP 1999); κουκόσκα *кѹкѹска* κότα [ετυμ. βουλγ. κοκόσκα, βλαχ. κουκότου =

πετεινός]; κουμπίλα *кубѝла* φοράδα *кобила* – στβ. *ковзила* ‘женски кош’ (БЕР 1979); κουκουμιάφκα *кукум’άφκα* κουκουβάγια {ετυμ. ηχομ. λ. από τη φωνή του πουλιού}; κουκουσίνα *кукусѝна* ψείρα *вѝшка*.

15. Растения, части: β’ρμπα *в̀ρ̀ба* ιτιά [ετυμ. σλαβ. β’ρμπα] – στβ. *връвие* ‘върбалак’ (СР 1999); ζέλα *з̀ὲла* λάχανο [ετυμ. βουλγ. ζέλε] – στβ. *зеле* ‘зеленчук; зеленина’ (СР 1999); ζίτου *з̀ѝту* σίτος, σιτάρι. жито [ετυμ. αρχ. σίτος] – στβ. *жито* (СР 1999); ιάμπλ-κα *я̀а̀бл̀ка* μήλο [ετυμ. βουλγ. ιάμπλκα, το πιθανότερο από την αγγλ. apple = μήλο]; κλασ *κлас* ο στάχυς ο αποκλώμενος εκ του καλάμου (στέλεχος σίτου), клас на жито [ετυμ. αρχ. ελλην. κλάσις] – στβ. *класъ* клас (СР 1999); κλέτσκα *к̀л̀ὲц̀ка* κλαδί, ξυλάκι [ετυμ. ελλην. κλάδος] – бълг. *клетка*; κόρεν *корен* ρίζα, αλλά και ρίζα με τον κορμό [ετυμ. τουρκ. *kök* < ελλην. κορμός] – στβ. *корень* корен (СР 1999).

16. Къща, имот – части и др.: βρατά(τα) *в̀ра̀та̀* η πόρτα [ετυμ. βουλγ. βράτα] – στβ. *врата* (СР 1999); γκρέντα *г̀р̀ὲда̀* δοκάρι, πατόξυλο [ετυμ. σλαβ. γκρέντα] – στβ. *г̀ра̀да̀* (БЕР 1971); ίζμπα *я̀з̀ба̀* 1. υπόγειο όπου κρεμούσαν τα σαντάλια του καπνού για να μαλακώσουν (τοπ. ιδ. Βαμβακοφύτου) 2. τρώγλη, σπηλιά, υπόγεια κρύπτη, κρυψώνας στο υπόγειο (ιδ. περιοχών Γρεβενών και Λαρίσης) 3. ρωσικό αγροτικό ξύλινο σπίτι που συνήθως είχε ένα κοινό δωμάτιο: *είχε την ίζμπα της στην όχθη του ποταμού και εκεί ζούσε*. «το σπίτι της Μα-τριόνα» (Σολζενίτιν) [ετυμ. σλαβ. ίζμπα, βουλγ. ποτζέμие = υπό την γη] – *изба*, зимник Югоизточна България – στβ. *нетъва* (БЕР 1979); κλάντνατσ *к̀ла̀д̀на̀ц̀* πηγάδι [ετυμ. τουρκ. λ., βουλγ. κλάντενετс] – στβ. *ка̀д̀ѐньц̀* (БЕР 1979); κολ *кол* παλούκι [ετυμ. αρχ. ελλην. σκόλοψ > σκολ > κολ] – στβ. *колъ* (СР 1999); κολύμπα *ко̀лѝба̀* καλύβα [ετυμ. αρχ. καλύβη] – срб. *колиба* (БЕР 1979); κουκουσιάρναк *кукуш’арнак* Πέτρινο κοίλο δοχείο με νερό για πότισμα των ορνίθων [ετυμ. βουλγ. κοκόσκα = κότα και τουρκ. *capak* = δοχείο άρα κοκόσκα + σανάκ = κοκοσιάρναк κατά παράφραση]; κούλα *к̀у̀ла̀* Σωρός από μικρές πέτρες ή χώματα σαν σημείο αναγνωρίσιμο, χαϊδευτικό του ονόματος Κυριακή, πύργος, φρούριο [ετυμ. τουρκ. *kule*].

17. Географски обекти, понятия: γκόρα *г̀о̀ра̀* βουνό [ετυμ. ελλην. χώρα] – гора – στβ. *гора* планина (СР 1999); γκραμάντα *г̀ра̀ма̀да̀* μεγάλος σωρός από πέτρες.[ετυμ. βενετσ. *agraman*]; ζέμια *з̀ὲм’а̀* γη, έδαφος [ετυμ. τουρκ. *zemin*] – земля, почва; βάντα *ва̀да̀* ρυάκι [ετυμ. ιταλ. *Vanga* > βουλγ. βάντα] – вада – срб. *наважда̀ти* ‘поливам, заливам’ (БЕР 1995); κράι *к̀ра̀й̀* άκρη [ετυμ. βουλγ. *край* < ελλην. άκρη].

18. Природни явления, части на ден, нощ и др.: βέτσερ *в̀ѐц̀ер̀* νύχτα [ετυμ βουλγ.р. σβετσεριάβα σε = βραδιάζει < αρχ. ελλην. εσπέρα, στη βουλγ. γλώσσα λένε τη νύχτα νος]; – στβ. *вечеръ* (СР 1999); βιάτιαρ *в’а̀т’ар* αέρας [ετυμ. βουλγ. βιάτιαρ] – στβ. *вѣтръ* (СР 1999); βλάγκα *в̀ла̀га̀* βλογιά, από το ελλην. ευλογία με την έννοια του ευεργετικού, του ωφέλιμου, ικμάδας αυλάκι. Στο τοπ. ιδ. δροσιά, υγρασία στα χωράφια πριν από το όργωμα; βρέμια καιρός [ετυμ. σλαβ. βρέμие] – στβ. *влага* (СР 1999); γκρ(ο)μ *г̀р̀ом̀* βροντή, κεραυνός [ετυμ. ηχομιμητική λ. από τη βροντή που ακούγεται] – στβ. *г̀р̀омъ* ‘г̀р̀ъм̀, г̀р̀ъм̀отевица’ (СР 1999); ζάβιτσ *з̀а̀виц̀* απάνεμος, τόπος που προστατεύεται από τον άνεμο [ετυμ. σλαβ. λ.] – завет;

ζιάρ *z'ar* κάρβουνα αναμμένα, στο ιδίωμα της Νιγηρίτας: ζαριά [ετυμ. βουλγ. ζιάρ < αρχ. ελλην. ζέον] – жар.

19. Названия на месеци: Август *avgust* Αύγουστος; Αύγουστ *avgust* Αύγουστος [ετυμ. λατ. Augustus] [ετυμ. λατ. Augustus] – стб. августъ ‘месец август’ (СР 1999); Април(и) *april(u)* Απρίλιος [ετυμ. λατ. Aprilis < aperio = ανοίγω] – стб. априль ‘месец април’ (СР 1999).

Ексцерпираната диалектна лексика може да се разгледа според териториалното ѝ разпространение. Не е малка групата на лексиката, характерна основно за рупските (югоизточните) български говори, както и за македонските и югозападните български говори:

1. *βασταγάρκια* *vastagark'a* 1. *βασταγαριά*, χοντρή και μεγάλη βέργα (ράβδος) που δε σπάει εύκολα. Χρησιμοποιείται κυρίως για στήριγμα στο φόρτωμα των ζώων δεбела и голяма пръчка, тояга... 2. Ξύλινο όπλο βουλγάρων βάρους 6 οκάδων (οκά = 1282 γραμμάρια) από κρανιά [ετυμ. ελλην. βαστώ + γερός < αρχ. βαστάζω + υγιρός > υγής]. Гръцката заемка е с разпространение в Дебърско, Охридско, Прилепско, Щипско, Кюстендилско, Благоевградско, Западни Родопи, Смолянско, Хасковско, Първомайско с общо значение ‘тояга’ (Младенов 2008: 212, 231). В говорите от Среднородопието е разпространена със значение ‘дебела тояга с чатал отгоре, служеща за подпора при товарене на самар’.

2. *βίτσα* *viŋca* λεπτή βέργα тънка пръчка, καθαρισμένη και λεία [ετυμ. λατ. vitea, σλαβ. vitsa] – вица ‘жилава пръчка’ Югозападна България (БЕР 1971).

3. γκιούπτια *g'ipt'an* γύφτος [ετυμ. αιγυπ. egyptian] – *αζήντιν*, *αζ'ήντιν*, *ζ'ήντιν* ‘циганин’ Дебърско, Прилепско, Щипско, Петричко, Санданско, Благоевградско, Гоцеделчевско, Смолянско, Асеновградско, Момчилградско, Крумовградско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Лозенградско, Сяρско, Кукушко, Солунско, Костурско (Младенов 2008: 213-214, 217).

4. *βάλτα* *válta* έλος, τέλμα, αγροτική πεδινή περιοχή στο Βαμβακόφυτο блато, мочурище в полските райони на с. Савяк. Θυμούνται οι παλιοί από διηγήσεις των προγόνων, τη Βάλτα μία βαλτώδη μεγάλη έκταση με λιμνάζοντα νερά, αλλά με τα αποστραγγιστικά έργα της εταιρείας Ούλεν (1928-30) έγινε έκταση γόνιμη και άρχισαν να καλλιεργούν ιδιαίτερα βαμβάκια και καλαμπόκια [ετυμ. ελλην. βάλτος] βαλτώδη ‘мочурлив’ – *válta* ‘мочур’ Солунско, Петричко, Мелнишко, Гоцеделчевско (БЕР 1971).

5. *βλαστάρ* *vlastar* & *λαστάρ* *lastar* βλαστάρι 1. кълн, филиз, издънка (ГБР 2004) [ετυμ. βλαστώνω] – *vlastar*, *lastar* ‘младо клонче на дърво’, ‘врх на млада лозова пръчка’ Североизточна България; *vlastarka* ‘клонче или издънка, израснала за една година’ Ропката (Стойчев 1965).

6. *βριάμ* *vr'am* μιλά [βουλγ. γκοβόρια] – *врèвя* ‘говоря много’ Петричко, Солунско, Τρύν, ‘бърборя’ Дебърско, ‘разговарям’ Банско; съчетание *мòй врè* ‘стига говори, бърбори, празнослови’ Смолянско.

7. γκουγκούφκα *gugufka* αγριοπερίστερο, χοντροπερίστερο, είδος φάσσιας вид див гълб [ετυμ. σλαβ. γκουγκούσα] – *гугутка* ‘див гълб’ Западна Тракия, Хасковско, Пловдивско.

8. γκρόμπτε *gròbe* νεκροταφείο [ετυμ. σλαβ. γκροп > βουλγ. γκρόμπτισστε] – *gròbe* Родопи, Западна Тракия.

9. κουμπάκ *кубàк* πληθ. κουμπάτσι, ο καρπός του καλαμποκιού, араβοσίτου плод на царевица – *кубàк* ‘царевичен кочан без зърна’ Солунско; Кукуш, Дойран, Беломорието и др.; ‘царевичен кочан’ Гоцеделчевско.

10. κούντιου *кунт* ‘у конτός къс [ετυμ. αρχ. конτός] – *кунд* ‘за къс, нисък, трътлест човек’ Гоцеделчевско, Беломорска Тракия – от гр. конτός къс.

11. κουπάνα *купàна* σκάφη (αρχ. σκάπτω), ξύλινο σκεύος για οικιακές εργασίες, το ίδιο και στο γλωσσ. της Νιγρίτας [ετυμ. λατ. cura] дървено корито, съд – и в говора на Нигрита; *κουпàнка* *купàнка* μικρή σκάφη малко дървено корито; – *копàня* ‘широк и плитък съд от издълбано дърво, голяма дървена паница, гаванка’ (БЕР 1979).

12. κλάπα *κλάпа* σίδερο ή ξύλο που карφώνεται ανάμεσα σε σανίδες желязо, дърво, забито между дъски [ετυμ. μτγν. πληθ. κλάπα]; – κλάπα ‘дървена шина за счупена кост’, ‘разсоха или тежина, вързана за крак на буйно добиче’, ‘гривна за крака на затворник’, ‘клопка за дивеч, капан за мишки’ (Югозападна България), *κλαπέ* *κλαπέ* *βαλβίδα* κλαпа, преграда [ετυμ. βουλγ. κλάпан]; – *κλάпа* ‘подвижна запушалка на помпа’ – от нем. Klarpe.

13. κόπαν *кòпан* κόπανος, χοντρό ξύλο πλατύ στο ένα άκρο με το οποίο χτυπούσαν τα ρούχα της μπουγάδας για να καθαρίσουν [ετυμ. αρχ. Κόπανον < κοπή]. Дървена бухалка за удряне на пране в река; – *кòпан* ‘бухалка за пране на дрехи’ Смолянско, Ксантийско, Пловдивско, Маданско, Дедеагачко, Визенско, Мала Азия, Воденско, Костурско, Ресенско, Шумен.

14. κόπτια *кòпц* ‘а κόπιτσα телено копче, μικρή πόρπη малко телено копче, θηλόκωμα [ετυμ. турк. корса] телено копче, малко телено копче – *кòпце* мн. ‘телени копчета’ Смолянско, Златоградско, *кòпци* Югозападна България.

15. κρόсно *крòсно* то αντί, κυλινδρικό ξύλο του αργαλειού, όπου τυλίγεται το ύφασμα-πανί. – *кросно* ‘дебело обло дърво, на което е намотана основата и натъканата материя на тъкачен стан’.

16. κουκουσίνα *кукусѝна* ψείρα въшка; – *κοκοшѝна*, *κοκοшѝнка* ‘κοκοша въшка’ Хасковско, Пловдивско, Севлиево, *κοκοшѝнек* Кюстендилско и др. (БЕР 1979).

17. κουρμπέτj *курбèт* ‘1. η σκληρή και δύσκολη δουλειά γεμάτη βάσανα, η βιοπάλη 2. (μτφ.) η πιάτσα [ετυμ. турк. gurbet]; – *курбèт* ‘Родопи, *курбетлия* ‘гурбетчия’ Дедеагачко.

18. κουτάλj *кутáл* ‘σκεύος με το οποίο τρώγονται οι υγρές τροφές прибор за хранене с течна храна [ετυμ. μεσν. κουτάλιν < κύτος = κοιλότητα]; – *күтел* ‘голяма дървена лъжица’ Севлиево; *күтелка* ‘дървен черпак на обществен кладенец за пиене вода’ Гюмюрджинско.

Характерна основно за югозападните български говори, но среща се и в други български говори, е лексема *κουσιούλα* *кус* ‘ύλα βαμβακερή φανέλα памучна фланела, блуза; – *κοιύλα* ‘риза’ Ивайловградско, Разложко, Самоковско, Софийско, Дупнишко, Велинградско, Видинско, Грудовско, Дедеагачко,

Гюмюрджинско, Лозенградско; Кюстендилско, Кукуш, Велес, Охрид, Дебърско, Леринско, Прилеп, Тетовско (БЕР 1979).

Съчетание *ακοσάκας ακο σάκας* включва глагол *σάκαμ*, разпространен в западните и югозападните краища на българското езиково землище: *ακοσάκας ακο σάκας αν προτιμάς, αν έχεις την καλοσύνη, την διάθεση* [ετυμ. σλαβ. *сάκαμ* = *αγαλώ*] – *σάκαμ* ‘искам’ Югозападна България, Софийско, Кюстендилско, Самоковско, Брезнишко, Чепино, Лом, Видинско, Кулско, Белоградчишко, Белослатинско, Кукуш, Прилеп, Гевгелийско (БЕР 2002).

Интерес представлява название *κομίτσιαν κυμιτζ’ан* ‘комита’, свързано с борбата на българското население в останалите под османска власт територии на Източна и Западна Тракия, Родопите и Македония за национална свобода: *κομίτσιαν κυμιτζ’ан* 1. *κομιτατζής, το μέλος του κομιτάτου, το ένοπλο μέλος του βουλγαρικού κομιτάτου* 2. (μτφ). *ο πολύ κακός ανθρωπος* [ετυμ. турк. *komitaci* < итал. *comitato*]; – *комита*, участник в българското революционно движение през турското робство; *въстаник, бунтовник* – от тур. *komitaci*, чрез тур. *komita* тайна организация, таен комитет, от фр. *остар. komite*. ‘надзирател в затвор’ (БЕР 1979). Важно е да се отбележи и изписаното второ значение на думата *ο πολύ κακός ανθρωπος* ‘много лош човек’, което несъмнено се е появило в местния български говор поради гъркоманските, т.е. антибългарските настроения на носителите му.

В краткия речник се открива лексика от говора на с. Савяк, Валовишко, незасвидетелствана досега по граматичните си особености и по семантичния си обем в публикувани речникови материали от други краища на българското езиково землище:

– *βίζαρ vizar* *πηγή* извор [ετυμ. βλαχ. *Ιζβουρου* = *πηγή, αλλά πιθανόν από την ελλην. λ. βυθός*];

– *βίρκα vürka* *πηγή* [ετυμ. ελλην. *βήρος* = *νερό λιμνάζον. βουλγ. ίσβορ, βλαχ. Ίσβουρου* < *αρχ. βυθός*] – *вир*;

– *γκόρνιτσα γόρница* *γκορτσιά γορι’ά, αγριαχλαδιά, αγριαπιδιά* ‘*дива круша – дърво*’ [ετυμ. албан. *gogice*, *στα βλάχικα αγρουγκόρτσου*];

– *γκουλουμούρ гулумур* *γυμνό πουλάκι, νεοσσός* [ετυμ. βουλγ. *γκол* = *γυμνός*] *новоизлюпено голо пиле*;

– *ισβράτσια исврәтциа* *έγειρε, παρουσίασε κλίση προς τα κάτω: έγειρε το φορτίο και έπεσε* [ετυμ. βουλγ. *ποβράτσια*]?;

– *ισπίано испиано* *πιωμένο* [ετυμ. αρχ. ελλην. *ρ.*] – *πιωμένος* *пиян, напил се, пийнал*;

– *карβίτσα καρβίца* *είδος χοντρού λουκάνικου από χοιρινό κρέας (εντόσθια με αίμα), βουλγ. κ’ρβαβίτσα* [ετυμ. βουλγ. *кремвίρст, παραφρ. της λέξεως*]; – *кървавица*. Интересно е, че тук авторът свързва специфичния домашно приготвен продукт от месо, характерен за българската кухня, с название *кремвирст* *кренвирш*.

– *κουκουζιέλα кукуз’эла* *карποί του βαμβακιού, κάψα που έχει 8-10 σπόρια που περιβάλλονται από λευκές ίνες* *плодове на памук с 8 – 10 семена*; – *кукузак*

‘разчепкани летящи космици от вълна’, ‘женски полов орган’ Кръвеник, Севлиево; *кукүза* с препратка към тур. *koza* ‘кълбо памук или вълна’; ‘семенна кутийка на памук и др.’ (БЕР 1986);

– *κουκούνκι κυκύνκι σαρμάδες* сарми;

– *κουπέτска κυπέτска βώλος χωμάτινος αγοραστός*. Τα παιδιά έφτιαχναν βώλους από λάσπη και τους ξέραναν στον ήλιο. Οι βώλοι οι ψημένοι στο φούρνο και βαμμένοι ήταν αγο-ρασμένοι. Έτσι άλλαξε και η πραγματική έννοια της λέξης [ετυμ. βουλγ. *κούποβαμ* = *αγοράζω* + *πέτσεν* = *ψημένος*] топче от пръст за игра на деца;

– *κουρμινтάρка курмидàрка* φαγητό από σκέτο κρεμμύδι και αλεύρι. ястие от лук и брашно [ετυμ. κρομμύδιον, αρχ. κρόμμυον]; – *курмит* ‘κромид лук’ Родопи, Гюмюрджинско (БЕР 1979);

– *κούκου κүкү* λέγεται με υβριστική διάθεση για μια απερίσκεπτη ενέργεια [ετυμ. ηχομ. λ.]; разговорно ругателно, небрежно, невнимателно постъпване;

– *κούспа күсна* υπόλειμμα σουσαμιού κατά την παραγωγή λαδιού остатък от сусам при добиване на растителен зехтин; – *кюспе* остатъци от семена на маслодайни растения – от ар. *Kusba*, през тур. *kuspe*;

– *кутс куц* σκύλος [ετυμ. βουλγ. *κούтсе* (στο νταρνák. γλωσσ. *κούτιου*)] – куче;

– *красνάк краснак* τσιγκελάκι για плέξιμο кука за плетене;

– *ки íра ки ùра* θα πάει [ετυμ. βουλγ. *сте* χόντι. Тώρα, πως μετατράπηκε το.. *сте* χόντι *се*... *ки íра*, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του топικού μας ιδιώματος – стб. ити, идж (СР 1999). В случая е запазена частица за бъдеще време *ке*, характерна за македонските и за други, главно западни български говори. От друга страна в облик *ки* е засвидетелствана характерната за източните български говори редукция *e > u* (Стойков 1993: 97).

Краткият преглед на лексиката от български произход и на такава от чужд произход, но характерна за българския език, която е включена в гръцкия речник по говора на с. Савяк, Демирхисарско, показва по безспорен начин българската езикова основа на местния говор. В речниковия материал, макар да е само от букви А – К, се откриват много названия от основния речников фонд на местния говор, свързани с части на човешкото тяло, с човешки дейности, природа, растителен и животински свят и др., които са от български произход. И макар съставителят на речника на много места да пише за славянски, а не за български произход на думата, факт е, че лексиката е от български произход. Речникът запълва една празнина в познанията ни за западните рупски говори, като част от югоизточните български говори, в територията на днешна Северна Гърция, просъществували в чужда езикова среда до днес.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА ОТ 1988:** *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част.* к. № 2/1, 2/2, 2/3. София: Изд. на БАН, 1988.
- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник.* Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971.
- БЕР 1979:** *Български етимологичен речник.* Т. 2. София: Изд. на БАН, 1979.
- БЕР 1986:** *Български етимологичен речник.* Т. 3. София: Изд. на БАН, 1986.
- БЕР 1995:** *Български етимологичен речник.* Т. 4. София: Изд. на БАН, 1995.
- БЕР 2002:** *Български етимологичен речник.* Т. 6. София: Изд. на БАН, 2002.
- ГБР 2004:** *Гръцко-български речник.* Пловдив: МАГ 77, 2004.
- Етнография 1878:** *Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г.* София: Македонски научен институт, 1995.
- Кеппас речник:** Кеппас, Г. http://keppas.blogspot.com/p/blog-page_2951.html (дата на достъп 25.04.2015).
- Младенов 2008:** Младенов, М. Сл. Ареална характеристика на гръцките заемки в българските диалекти. – В: Младенов, М. *Диалектология, балканистика, етнолингвистика.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 211 – 235.
- СР 1999/2009:** Старобългарски речник. Т. 1, А – Н, 1999; Т. 2, О – У, 2009. София: Валентин Траянов, 1999/2009.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология.* Под ред. на М. Сл. Младенов. София: Изд. на БАН, 1993.
- Стойчев 1965:** Стойчев, Т. Родопски речник. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали.* Кн. 2. София, 1965, с. 119 – 314.
- Стрезов 1891:** Стрезов, Г. Два санджака от Източна Македония. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1891, кн. 36, с. 1 – 342.
- ЦДА 246К:** Централен държавен архив, Ф№ 246К, оп. 1, а.е. 146: 77 – 78; 105.

**Лексикографията
в началото на XXI в.**

Доклади от Седмата международна конференция
по лексикография и лексикология
(София, 15 – 16 октомври 2015 г.)

Съставители
Диана Благоева, Сия Колковска

Българска
Първо издание

Езиков редактор *Борислав Кременски*
Художник на корицата *Константин Жеков*
Графичен дизайнер *Димитринка Душанова*

Формат 167 × 237 mm
Печатни коли 48,38

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 5

www.baspress.com

ISBN 978-954-322-875-1